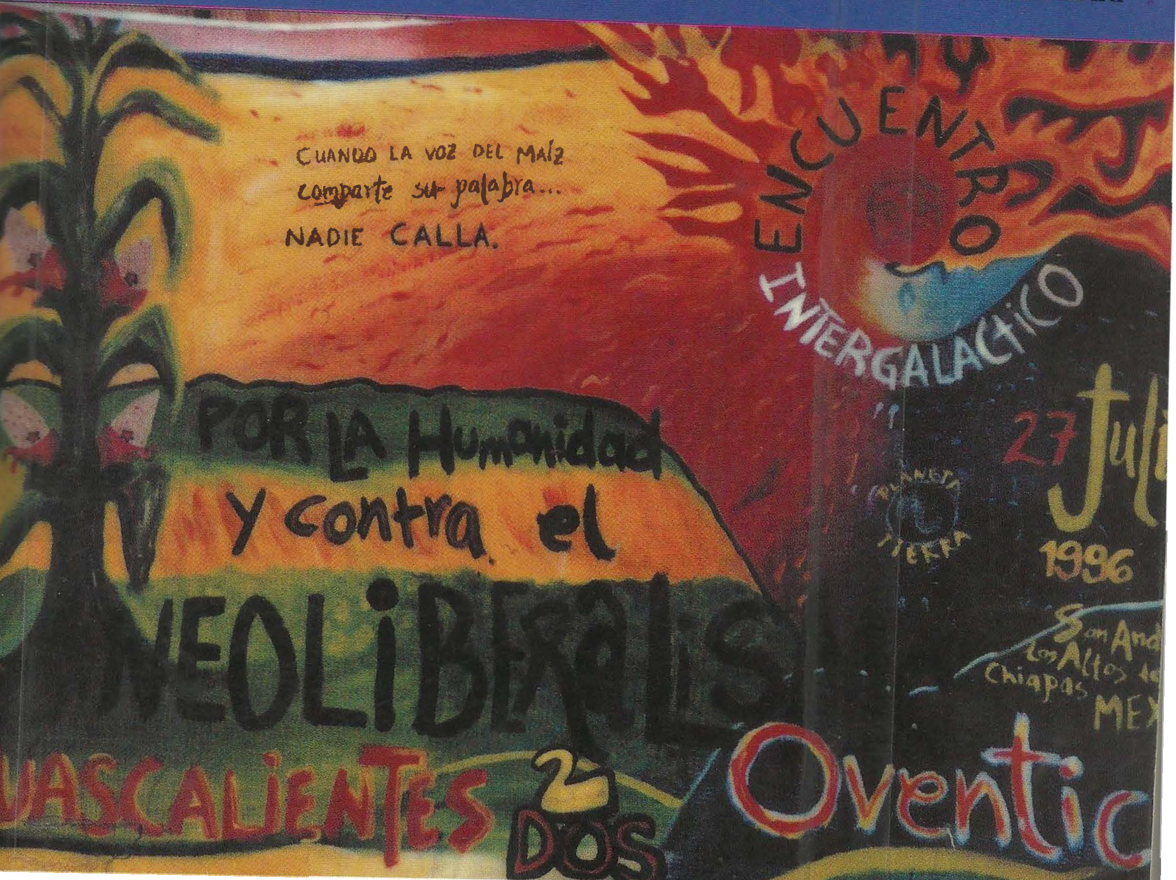
Manuel Castells

ENFORMASYON ÇAĞI: EKONOMİ, TOPLUM VE KÜLTÜR

İKİNCİ CİLT

KİMLİĞİN GÜCÜ

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

MANUEL CASTELLS

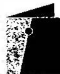
Manuel Castells 1942'de İspanya'da doğdu. 1958-1962 yılları arasında Barcelona Üniversitesi'nde hukuk ve ekonomi eğitimi gördü. 1964'te Sorbonne Hukuk ve Ekonomi Fakültesi'nden mezun oldu. Doktora derecesini, 1967'de Paris Üniversitesi Sosyoloji bölümünden aldı.

Akademik hayatına 1967'de Paris Üniversitesi'nde sosyoloji dersleri vererek başladı. 1972'de yazmış olduğu *La Question Urbaine* adlı kitabı on dile çevrildi ve bu kitabıyla "Yeni Kent Sosyolojisi" kavramının entelektüel kurucularından biri oldu. 1982'de Guggenheim Fellowship, 1983'te C.Wright Mills ödülünü kazandı.

1979'dan beri Berkeley California Üniversitesi Şehir ve Bölge Planlama ve Sosyoloji bölümlerinin yanısıra, Avrupa, Amerika, Kanada, Asya ve Latin Amerika'daki 15 değişik üniversitede konuk profesör olarak ders vermeye devam etmektedir. Derslerin içeriğini; kentsel ve bölgesel siyasetin karşılaştırmalı analizi, enformasyon toplumunun sosyolojisi ve enformasyon teknolojisi ve toplumu oluşturmaktadır.

Castells ayrıca, UNESCO, Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO), Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP), ABD Uluslararası Kalkınma Ajansı (USAID), Avrupa Komisyonu (EC), Şili (Allende yönetimi), Meksika, Fransa, Ekvator, Rusya, Brezilya, Portekiz, İspanya ve Güney Afrika hükümetlerine danışmanlık yapmıştır.

Başta *Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür* adlı 3 ciltlik eseri olmak üzere, yirmi kitap, yüzün üstünde makalenin yazarı ve on beş kitabın editörü olan Castells'in diğer önemli eserleri arasında; *The City and the Grassroots: A Cross-cultural Theory of Urban Social Movements* (1983), *The Informational City: Information Technology, Economic Restructuring & the Urban-Regional Process* (1989), *The Internet Galaxy: Reflections on the Internet, Business, and Society* (2001) yeralmaktadır.

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

Manuel Castells
Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür
Cilt 2
Kimliğin Gücü
Çeviren Ebru Kılıç

The Information Age: Economy, Society and Culture
Volume 2
The Power of Identity (2nd Edition, 2004)

İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları 132
Bilgi ve Toplum 3

ISBN 975-6176-53-9
Takım ISBN 975-6176-15-6

Kapak Meksika'da Chiapas'ın Oventic Köyü'nde, 27 Temmuz 1996'da Ejercito Zapatista de Liberacion Nacional (EZLN) ile dayanışmak için düzenlenen uluslararası toplantı sırasında yapılan bir duvar resmi (Foto: © Mariana Mora).

Ara Kapaklar Tezcan Katı

1. Baskı İstanbul, Nisan 2006

Yazışma Adresi: İnönü Caddesi, No: 28 Kuştepe Şişli 34387 İstanbul
Telefon: 0212 311 60 00 - 217 28 62 / Faks: 0212 347 10 11

www.bilgiyay.com
E-posta yayin@bilgiyay.com
Dağıtım dagitim@bilgiyay.com

Yayına Hazırlayan Aslı Telli
Tasarım Mehmet Ulusel
Dizin ve Düzelti Sait Kızılırmak
Dizgi ve Uygulama Maraton Dizgievi
Kaynakça Düzenleme Sanem Karaçam
Baskı ve Cilt Sena Ofset Ambalaj ve Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti.
Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi B Blok Kat 6 No: 4 NB 7-9-11 Topkapı İstanbul
Telefon: 0212 613 03 21 - 613 38 46 / Faks: 0212 613 38 46

İstanbul Bilgi University Library Cataloging-in-Publication Data
İstanbul Bilgi Üniversitesi Kütüphanesi Kataloglama Bölümü tarafından kataloglanmıştır.

Castells, Manuel.
Enformasyon Çağı, Ekonomi, Toplum ve Kültür / Manuel Castells; çev. Ebru Kılıç
v.1: Ağ Toplumunun Yükselişi—v.2: Kimliğin Gücü.
ISBN 9756176156 (Tk.No.); 975-6176-16-4 (1 v.); 975-6176-53-9 (v.2)
Includes bibliographical references and index.
1. Information technology—Economic aspects. 2. Information technology—Social aspects. 3. Information technology—Political aspects. 4. Information society. 5. Information networks. 6. Technology and civilization. 7. Social movements. 8. Identity (Philosophical concept). 9. Social history—1970- 10. Economic history—1990- I. Kılıç, Ebru.
HC79.E55 C37319 2006

MANUEL CASTELLS

ENFORMASYON ÇAĞI: EKONOMİ, TOPLUM VE KÜLTÜR

CİLT 2

KİMLİĞİN GÜCÜ

ÇEVİREN: EBRU KILIÇ

Irene Castells Oliván'a

İçindekiler

Şekiller

Tablolar

Şemalar

2003 Baskısı İçin Önsöz ve Teşekkür

Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür üçlemesinin ikinci cildindeyiz. Üçlemede sunulan analizin teması, yeni bir küresel toplumsal yapıyla –ağ toplumu– bu toplumsal yapıda gizli hâkimiyet biçimlerine direniş arasındaki çelişkili ilişkidir. 1990'ların toplumsal eğilimlerine ilişkin gözlemlerim, farklı biçimlerde ifade edilen kültürel kimliğin, küresel zenginlik, enformasyon ve iktidar ağlarını programlayan değerler ve çıkarlara karşı muhalefetin başlıca çıpalarından biri olduğunu gösteriyor. Küresel ağlar ve kültürel kimlik arasında kalan toplumsal kurumlar, özellikle de ulus-devlet temelinden sarsılıyor, meşruîyetlerini hedef alan bir meydan okumayla karşı karşıya kalıyor.

Bir tahminde bulunmamaya büyük özen gösterdim, çünkü araştırmacının vazifesini aşan bir iş olur bu. Ancak 2003'ü hareket noktası olarak aldığımızda, enformasyon çağının şafağındaki dünyamızı anlamak için önerilen çerçevenin bugüne ağırlığını koyan bazı gelişmeleri kavramakta işe yarayabileceği görülüyor. Dini fundamentalizmin ve küresel terör ağlarının yükselişini; toplumları küresel bir dünyaya çıpalamakta ulusal kimliğin rolünü; kontrolsüz, küresel kapitalizme karşı, küresel adaleti sağlamak amacıyla çok boyutlu bir hareket için-

de gösterilen direnişi; bu çok taraflılık çağında devletlerin de küresel karmaşıklığı yönlendirebilmek için yeniden yapılanmasını, yeni bir kurumsal biçime doğru evrilmesini; karşılıklı bağımlılığın egemen olduğu bir dünyada yaşamamıza rağmen bazı devletlerin kendilerini egemen aktörler olarak kabul ettirme çabalarını bu çerçevede değerlendirebiliriz.

Kimliğin Gücü, Kasım 1996'da tamamlandı ve Ekim 1997'de yayımlandı. Nisan 2003'te tamamlanan bu yeni basımda, argümanın özü korunurken, yıllar önce sunulan analizler güncelleniyor, inceltiliyor. Ancak ilk basımın kaleme alındığı günlerde, toplumun tekno-ekonomik dönüşümü –ağ toplumunun yükselişi olarak kavramsallaştırmıştım– küresel ağ toplumunun bu belli biçimine karşı direniş projelerine kıyasla daha belirgindi. Toplumları her zaman birbiriyle çelişen ve çatışan dinamiklerle kavrayan bir teorik yaklaşımım olduğundan, ilk basımda alternatif toplumsal hareketlerin nüvelerini, ulus-devletin krizini haber veren olguları tanımlamıştım. Ancak çalışmamın aynı ölçüde önemli bir yönü, spekülasyona ve toplumsal öngörülere direnmeyi, bilgim ve yetkinliğimin sınırları içinde teoriyi gözlemlerden kurmayı öngören metodolojik ilkeye yaslanır. Dolayısıyla dini fundamentalizmi (özellikle İslâmî fundamentalizmi), milliyetçiliği, etnik hareketleri ve küreselleşme karşıtı hareketleri (örneğin *Zapatistaları*) yeni küresel düzensizliğe karşı muhalefetleri içinde analiz etmiş olsam da, ilk basım kaleme alındığı sıralarda, bu toplumsal hareketlerin bazılarının profillerini tam anlamıyla çizmek, devlet kurumlarının yeni uluslararası kamusal alandaki dönüşümünden sonuçlar çıkarmak için henüz çok erkendi.

Bugünlerde, oluşumunun ilk aşamasında ağ toplumuna egemen olan tek boyutlu düşünceye karşı, toplumsal hareketlerin, siyasî meydan okumaların ortaya çıktığını gösteren kanıtlar var. Bu yeni basımın olası yararı da burada yatıyor: Çatışan direniş süreçleri ve alternatif toplumsal örgütlenme projeleri binyıl dönümünde gelişirken, bu süreçlerin analizine, belgelenmiş gözlemlere dayanarak tam anlamıyla bütünlük kazandırmak. Dolayısıyla kitabın tamamındaki verileri ve referansları güncelleştirmedim. Bu üçlemenin ve bu cildin amacı, belgesel

olmak değil, analitik olmak. Bu yüzden de bu araştırmaya, bu üçlemeyi yazmaya 15 yıl harcadıktan sonra, hayatımın geri kalanını olayların peşinden koşarak geçirmenin bir anlamı yok. Şimdilik, ataerkilliğin krizine, çevre hareketinin ortaya çıkışına ekleyecek fazla bir şeyim olmadığından, bu basımda bu bölümleri değiştirmeden bıraktım. Ancak ilk basımda sunulan analizin kesin bir biçimde doğrulandığı ya da argümanın kilit noktalarından birinde düzeltme gerektiren alanlarda yeni araştırmalar yaptım ve analizimi ilerlettim. Küreselleşme karşıtı toplumsal hareketlerin analizi ve enformasyonel siyaset koşullarında demokrasinin krizi, önceden sunulan analizin doğrulandığı alanlar. Dolayısıyla dini kimliğe dayalı toplumsal bir hareket olarak *El Kaide*'yle, farklı direniş kaynaklarını bir araya getirerek alternatif toplumsal örgütlenme projeleri önermeyi amaçlayan, kendi sözcükleriyle "Başka bir dünya mümkün" diyen kolektif bir toplumsal aktör olarak küreselleşme karşıtı harekete ilişkin de bazı analizler ekledim. Gerçekten de ağ toplumu tarih boyunca toplumlara egemen olmuş genel kanundan kaçamıyor: Baskının olduğu yerde, baskıya karşı direniş olur, toplumsal hayatın nasıl örgütleneceğine ilişkin birbiriyle yarışan görüşler ve projeler olur. 20. yüzyılın son yıllarında dünyanın bütün bölgelerinde derinleşen siyasî meşruîyet krizine ilişkin analizimi de keskinleştirdim. Bunu yaparken genellikle ilk analizimde tanımladığım, bu krizi bir yandan medya siyasetiyle, skandal siyasetiyle ilişkilendiren, bir yandan da, halledilmesi gereken meselelerin küreselliğiyle bu meseleleri halletmesi gereken kurumların ülkeye bağlı karakteri arasında giderek derinleşen çelişkiyle bağlantılandıran çizgileri korudum.

İlk basımda sunulan argümanların bazı kilit noktalarının değiştirilmesi –önerilen analitik çerçevenin yeniden düşünülmesi– gereken alanlarsa ağ toplumunda devleti mercek altına alan incelemelerdir. Üçlememin orijinal versiyonunda, siyasî kurumların küreselleşmenin ortaya çıkardığı güçlüklere yanıt verebilmek için kendilerini yeni biçimlere uyarlamalarını, ağ devleti tabiriyle anlatmıştım. Ulus-devletlerin ortadan kaybolmayacağı, devletin rolünün dünyamızda, insanlık tarihi boyunca sahip olduğu merkezi konumu koruyacağı açıktı zaten. Ancak

günümüz devleti modern çağda kurulan ulus-devletle aynı devlet değildir; aynı şekilde daha önceki tarihsel dönemlerde geliştirilmiş başka devlet biçimlerinden de farklıdır. Devletin (siyasî kurumlar kümesi anlamında) aldığı bu yeni biçimi, ulus-devletler, ulusların ortak olduğu kurumlar ve ulusüstü kurumlar, bölgesel ve yerel hükümetler arasındaki karmaşık bir etkileşim ağından oluşan ağ devleti olarak kuramsallaştırmıştım. Hatta, yerel ve küresel sivil toplum hızla ulus-devletin hem bir ortağı hem de muhalifi haline gelmekte olduğundan, hükümet dışı örgütleri de bu ağa dahil etmiştim. Bu ciltte, siyasî yönetimin, hâkimiyetin ve temsilin küresel karşılıklı bağımlılığına ilişkin analizimi ilerletiyorum ve devletin yeni tarihsel gerçekliklerini düşünmeye yönelik deneme kabilinden kuramsal bir yapı önermeye çalışıyorum.

Bütün fikri ürünler gibi, bu cildin ikinci basımı da içinde düşünülüp yazıldığı toplumsal bağlamın izlerini taşıyor. Bahsettiğim toplumsal bağlam, son ve tek süper gücün askerî gücüne dayalı uzlaşmaz kapitalist küreselleşmenin kurumlarıyla İslâmî fundamentalizm ve küresel terör ağları gibi kimliğe dayalı meydan okumalar arasındaki açık çatışma ortamıdır. Aynı zamanda, küresel ağ toplumunda ortaya çıkan meselelerin nesnel çoktaraflı karakterine karşın, nispeten özerk tek ulus-devlet olan ABD'nin, farklı ideolojik argümanlara sarmalanmış ve Britanya'nın rızasıyla harmanlanmış tek taraflı dünya liderliği peşinde son bir atağa kalkmaya karar verdiği, fakat dünyanın egemen elitlerine mensup stratejistler ve düşünürlerin ellerindeki kartlar arasında hiç yer almamış gerçekten tehlikeli, yeni bir dünyayla karşı karşıya kaldığından apaçık bir panik ve güvensizliğe tutunduğu bir bağlamdır.

ABD, yeni dünyayı anlamak, yeni dünyanın karşısına çıkardığı meselelerle uğraşmanın yeni yollarını aramak yerine teknolojik mükemmelliğe dayanan askerî üstünlüğünü kullanmaya, bir başka deyişle dünyaya ayak uydurmak yerine, teknolojik devrimdeki ileriliğinden hareket ederek dünyayı kendine, kendi çıkarlarına, kendi düşünme ve varolma biçimine uydurmaya karar verdi. İlk basımdaki analizimde bu yer almıyordu (oysa fundamentalist terör örgütlerinin meydan oku-

ması 1996'daki ilk basımda herhangi bir tahminde bulunmaktan kaçınmış olsam da, orada sunduğum argümanla örtüşüyor). Teorik terimlerle ifade edecek olursam, ilk basımda yeni toplumsal yapının gelişimini incelememe karşın, ajanların özerkliğine yeterince dikkat sarf etmemişim. Fakat sosyal teoride analiz çerçevesinin, sosyal pratiklerin oluşumuna bakarken yapının mantığıyla toplumsal ajanın mantığını bir arada ele alması gerektiğini biliyoruz. Ben teorimin önüne bu ilkeyi koymuş ve ağ ile benlik, kapitalist ağların iktidarı ile kimliğin iktidarı, şirketlerin küreselleşmesi ile alternatif küreselleşmeci hareketler arasındaki mantık çatışmasına dikkat çekerek bu ilkeyi uygulamaya çalışmıştım. Ama devletin, özellikle de son bağımsız ulus-devletin tarihin işaretlerini görmezden gelip uluslararası meşruîyeti, yurttaşlarının ve müşterilerinin koruyucusu olarak üstlendiği role dayanan iç meşruîyet uğruna harcama ve şiddetin tekelini varoluş sebebi olarak tescil ettirmeye geri dönme kapasitesini yeterince dikkate almamışım. Tek taraflı bir mantığın, çok taraflı bir dünyada işleyeceğini, bu yegâne tecrübe ve bu tecrübeye ilişkin gözlemler bize gelecek yıllarda anlatacak. Yine de böyle bir analizin gerçekleştirilebilmesine katkıda bulunmak için, bu ciltte, dünyamızın inşasında yapının mantığıyla ajanın mantığı arasındaki bu temel çelişkinin ilk aşamalarına dair gözlemlerimden esinlenerek bazı teorik düşüncelere yer verdim.

Elinizdeki cildin gözden geçirilmesi sırasında, öğrencilerimin, meslektaşlarımın ve akademik kurumların desteğinden yararlanmayı sürdürdüm; hepsine topluca teşekkür etmem, ancak katkılarını anmamla mümkün. Öncelikle yeni verilerin toparlanmasında ve analizinde bana yardım eden, hepsi de doktora öğrencim olan araştırma asistanlarıma, California Üniversitesi, Berkeley'den Jeff Juris ve Rana Tomaira ile Barcelona'da Katalonya Açık Üniversitesi'nden (Universitat Oberta de Catalunya) Esteve Ollé'ye teşekkür ediyorum.

Birçok meslektaşım, bu ciltteki konulara ilişkin yorumlarıyla, bilgileriyle ve tavsiyeleriyle bana yardımcı oldu, özellikle de Alaine Touraine, Anthony Giddens, Fernando Calderon, Ruth Cardoso, Vilmar Faria, Emilio de Ipola, Nico Cloete, Johan Muller, Martin Carnoy,

You-tien Hsing, Fernando Henrique Cardoso, Ulrich Beck, Mary Kaldor, Imma Tubella, Peter Evans, Harley Shaiken, Nezar al-Sayyad, Ronald Inglehart, Guy Benveniste, Wayne Baker, John Thompson, Pekka Himanen, Magaly Sanchez, Bish Sanyal, William Mitchell, Douglas Massey, Erkki Tuomioja, Ovsey Shkaratan ve Narcis Serra.

Davetleriyle bu ciltte sunulan düşüncelerin, gözden geçirilme aşamasında tartışılmasına imkân veren üniversitelere, kurumlara ve vakıflara da teşekkür borçluyum: Güney Afrika'daki Yüksek Eğitimde Dönüşüm Merkezi (Center for Higher Education Transformation), Bolivya'daki Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı, Şili'deki Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı, Oxford Üniversitesi, Londra Çağdaş Sanatlar Enstitüsü (Institute for Contemporary Arts), Göteborg ve Stokholm'de *Ord&Bild* gazetesi (Ord&Bild Journal), Amsterdam'da Balie Kültür Merkezi (Balie Cultural Center), Madrid'te Marcelino Botin Vakfı (Fundacion Marcelino Botin), Barcelona'da İşletme Yönetimi Yüksek Okulu (Escuela Superior de Administracion de Empresas); yine Barcelona'da Akdeniz Avrupası Enstitüsü (Institut Europeu de la Mediterrania), Berlin Humboldt Üniversitesi (University Humboldt); Münih Üniversitesi; Frankfurt Sosyal Araştırmalar Enstitüsü (Institute for Social Research), Milano Boccioni Üniversitesi, Moskova Ekonomi Yüksek Okulu, Massachusetts Teknoloji Enstitüsü (Massachusetts Institute of Technology), Ontario Queen's Üniversitesi, Michigan Üniversitesi, Los Angeles'ta Güney California Üniversitesi Annenberg İletişim Okulu (Annenberg School of Communication, University of Southern California).

İçinde bulunduğum yeni entelektüel ortamın, Barcelona'daki Katalonya Açık Üniversitesi'nin araştırmama katkısını da vurgulamak isterim. 2001'de buraya dönerek, kimliğimin köklerine kavuşmam, kişisel bir itki sağlamanın yanı sıra ağ toplumunun kültürel ve siyasî boyutlarına ilişkin analizimi geliştirmem için de çok iyi bir hareket noktası oluşturdu. Rektör yardımcısı Imma Tubella ve Rektör Gabriel Ferrate'ye araştırmamın bu yeni aşamasında sağladıkları mükemmel entelektüel, maddî ve kişisel koşullar için özellikle teşekkür ederim.

Geçen on yıl içinde üçlememle ilgili bitip tükenmez çalışmaya tahammül eden Emma Kiselyova-Castells'e de şahsen borçlu olduğumu tekrarlamak istiyorum. Ona söz: Bir daha üçleme müçleme yok!

Son olarak beni, birlikte mücadele ettiğimiz o ağır hastalıktan kurtaran, California Üniversitesi San Francisco Tıp Merkezi'nden doktorlarım Peter Carroll ve James Davis'i de bir kez daha anıyorum.

En büyük umudum, kapsamlı bir biçimde gözden geçirilmiş bu ciltte sunulan analizlerin, çok sıkıntılı, sorunlu bir dünyanın anlaşılmasına katkıda bulunması...

Barcelona, İspanya
Nisan 2003

1996 Baskısı İçin Teşekkür

Elinizdeki ciltte sunulan düşünceler ve analizler, her ne kadar üç ciltlik bu kitapta ortaya konan, enformasyon çağına ilişkin daha geniş kapsamlı bir kuram çerçevesinde gözden geçirilip bütünlüklü bir hale getirilmiş olsalar da, dünyanın çeşitli bölgelerindeki toplumsal hareketler ve siyasî süreçlere ilişkin 25 yıllık araştırmamın ürünüdürler. Bahsettiğim araştırma alanında çalışmalarımı geliştirmemi sağlayacak temel ortamı hazırlayan akademik kurumlar oldu. Hepsinin başında da Alaine Touraine'in kurduğu ve yönettiği, benim de 1965 ile 1979 arasında araştırmacı olarak çalıştığım Paris'teki Toplum Bilimleri Araştırmaları Okulu'nun (Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales) Toplumsal Hareketler Araştırma Merkezi (Centre d'Etude des Mouvements Sociaux) geliyor. Toplumsal hareketler ve siyasetle ilgili araştırmalarıma yardımcı olan diğer araştırma kurumları, Şili Katolik Üniversitesi (Universidad Catolica de Chile) Disiplinlerarası Kent Kalkınması Merkezi (Centro Interdisciplinario de Desarrollo Urbano), Meksika Ulusal Özerk Üniversitesi (Universidad Nacional Autonoma de Mexico) Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü (Instituto de Investigaciones Sociales), Hong Kong Üniversitesi

Kent Araştırmaları Merkezi (Center for Urban Studies, University of Hong Kong), Madrid Özerk Üniversitesi (Universidad Autonoma de Madrid) Yeni Teknolojiler Sosyolojisi Enstitüsü (Instituto de Sociologia de Nuevas Tecnologias), Tokyo Hitotsubashi Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi'dir (Faculty of Social Sciences, Hitotsubashi University).

Burada sunulan malzemelerin nihai değerlendirmesi ve yeniden yazımı 1990'lı yıllarda, 1979'dan beri entelektüel evim olan California Üniversitesi'nde, Berkeley'de gerçekleşti. Düşüncelerin büyük bölümü "Sosyoloji ve Bilgi Toplumu" başlıklı lisansüstü seminerimde tartışıldı, rafine hale getirildi. Bunun için, çalışmalarıma sürekli bir ilham ve eleştiri kaynağı olan öğrencilerime teşekkür ederim. Berkeley'de sosyoloji dalında lisansüstü öğrencisi olan, geleceğin parlak bir akademisyeni olmaya aday Sandra Moog'un istisnai araştırma asistanlığının bu cilde büyük katkısı oldu. Berkeley'de şehir ve bölge planlama alanında doktora öğrencisi olan Lan-chih Po'nun da araştırmaya değerli yardımları oldu. Kitabın diğer ciltlerinde olduğu gibi, bu ciltte de Emma Kiselyova çeşitli bölümlere ilişkin değerlendirmeleri ve yorumlarının yanı sıra bilmediğim dillere ulaşmamı sağlayarak araştırmama ciddi bir katkıda bulundu.

Birkaç meslektaşım cildin tamamının ya da belli bazı bölümlerin müsveddelerini okuyup kapsamlı yorumlarda bulunarak bazı hatalarımı düzeltmemi, analizimi sıkılaştırmamı sağladı. Tabii ki nihai sunumun sorumluluğu tümüyle bana aittir. Çalışmama bu çabalarıyla katkıda bulundukları için Ira Katznelson, Ida Susser, Alain Touraine, Anthony Giddens, Martin Carnoy, Stephen Cohen, Alejandro Moreno Toscano, Roberto Laserna, Fernando Calderon, Rula Sadik, You-tien Hsing, Shujiro Yazawa, Chu-joe Hsia, Nancy Whittier, Barbara Epstein, David Hooson, Irene Castells, Eva Serra, Tim Duane ve Elsie Harper-Anderson'a teşekkür ederim.

Bazı kilit bölümlerde öze ilişkin incelikli tavsiyelerin yanı sıra, uzman bakışını da sunan, Blackwell'in editoryal yöneticisi John Davey'e de özel teşekkürlerimi sunarım.

Bütün bunlar, düşünme ve yazma süreçlerinin, nihayetinde tek başına yazara atfedilseler de kitabın diğer ciltlerinde olduğu gibi aslında büyük ölçüde kolektif bir çabanın ürünü olduğu anlamına geliyor.

Berkeley, California
Kasım 1996

Teşekkür

Yazar ve yayıncı, aşağıda belirtilen telif hakkına tabî malzemenin kullanımına izin verdiklerinden ötürü ilgililere teşekkür eder:

2.1. "Grupların eyaletlerdeki sayılarına ve paramilis eğitim merkezi sayılarına göre, Vatansever grupların ABD'deki coğrafi dağılımı, 1996", Southern Poverty Law Center, Klanwatch/Militia Task Force, 1996. İzinle yeniden yayınlandı.

4.1. H-P. Blossfield, "İtalya, Batı Almanya ve İsveç'te evliliklerin ayakta kalma eğrisi: 1934-38 döneminde doğan anneler ve 1949-1953 döneminde doğan anneler için," H-P. Blossfield, *The New Role of Women: Family Formation in Modern Societies* (Westview Press, 1995).

4.2. I. Alberdi, "Avrupa Birliği ülkelerinde 1960'tan bu yana ilk evliliklerin gelişimi", I. Alberdi (der.), *Informe sobre la situacion de la familia en Espana* (Ministerio de Asuntos Sociales, Madrid, 1995).

4.5. I. Alberdi, "Avrupa ülkelerinde bileşik doğurganlık endeksi, 1960 sonrası", I. Alberdi (der.), *Informe sobre la situacion de la familia en Espana* (Ministerio de Asuntos Sociales, Madrid, 1995).

4.10. E. Laumann vd., "Aynı cinsiyetle cinselliğin farklı yönlerinin birbiriyle ilişkisi", E. Laumann vd., *The Social Organization of Sexuality: Sexual Practices in the United States* (University of Chicago Press, 1994). İzinle yeniden yayınlandı.

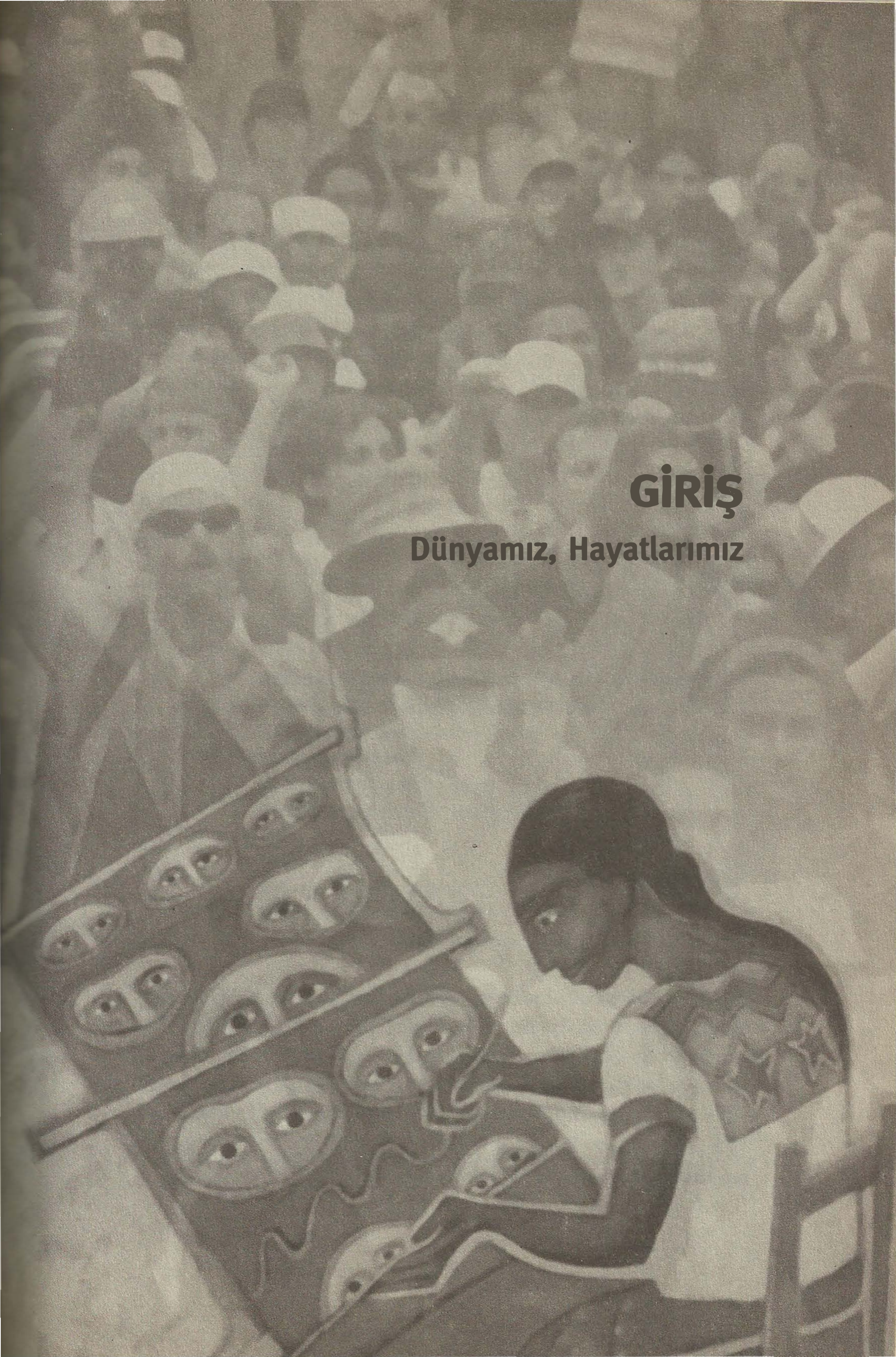
4.14. E. Laumann vd., "Oral seks tecrübe etme oranları: Kadınlar ve erkekler", E. Laumann vd., *The Social Organization of Sexuality: Sexual Practices in the United States* (University of Chicago Press, 1994). İzinle yeniden yayınlandı.

5.1. "Hükümetlerin ait gayri safi malî yükümlülükleri (% GSYİH)", *The Economist Newspaper Limited,* Londra, 20 Ocak 1996. İzinle yeniden yayınlandı.

5.2. "İmalatta emek maliyeti, 1994", *The Economist Newspaper Limited,* Londra, 27 Ocak 1996. İzinle yeniden yayınlandı.

6.2. T. Fackler ve T-M. Lin, "ABD'de süreli yayın başına düşen yolsuzluk hikâyelerinin ortalama sayısı, 1890-1992", T. Fackler ve T-M. Lin, "Political Corruption and presidential elections, 1929-1992", *The Journal of Politics,* 57 (4): 971-93 (1995). İzinle yeniden yayınlandı.

Telif sahiplerinin hepsini bulmaya çaba sarf edilmiştir, fakat bulamadığı biri olduysa, yayıncı ilk fırsatta gerekli düzenlemeleri yapmaktan memnuniyet duyacaktır.

GİRİŞ

Dünyamız, Hayatlarımız

Betty LaDuke'in "Zapatista Dokumacısı" tablosundan ayrıntı.

Başlarınızı kaldırın, içinize işlemesi gereken bir sır var
Üzerinize doğan bu parlak sabah güneşinde.
Tarih, yürek burkan acısına karşın,
Yeniden yaşanamaz
Ve cesurca yüzleşilirse onunla
Yeniden yaşanmasına gerek de kalmaz.

Gözlerinizi çevirin
Sizin için ağaran bu güne.
Gebe kalın o hayale yeniden.

Maya Angelou, "On the Pulse of Morning"[1]

Dünyamız ve hayatlarımız küreselleşme ve kimlikle, bu çatışan eğilimlerle şekillenmekte. Enformasyon teknolojisi devrimi ve kapitalizmin yeniden yapılanması, yeni bir toplum biçimini, ağ toplumunu ortaya çıkardı. Ağ toplumu, stratejik olarak belirleyici ekonomik etkinliklerin küreselleşmesinin damgasını vurduğu bir toplumdur. Ağlar

1 ABD başkanının göreve gelişi üzerine şiir, 22 Ocak 1993 (Bu tarihte Bill Clinton ABD Başkanı seçilmişti – ç.n.)

oluşturan örgütlenme biçiminin damgasını vurduğu bir toplumdur. Çalışma esnekliği ve istikrarsızlığının, emeğin bireyselleşmesinin de; yayılmacı, içerden bağlantılı, çeşitlilik gösteren medya sisteminin kurduğu gerçek sanallık kültürünün de; egemen etkinliklerin ve denetimi elinde tutan elitlerin ifadeleri olarak akışlar uzamı ile zamansız zamanın inşası yüzünden hayatın maddî temellerinin, uzanın ve zamanın dönüşmesinin de damgasını vurduğu bir toplumdur. Bu yeni toplumsal örgütlenme biçimi, kapsayıcı küreselliğiyle tüm dünyaya yayılıyor; sınaî kapitalizm ile onun düşman kardeşi sınaî devletçiliğin 20. yüzyılda yaptığı gibi kurumları sarsıyor, kültürleri dönüştürüyor, zenginlik yaratıyor, yoksulluğa sebep oluyor, açgözlülük, yenilik ve umut saçıyor, zorluklar dayatırken bir yandan da umutsuzluk veriyor. Gerçekten de yeni bir dünyada yaşıyoruz.

Ne var ki, bütün bunlar hikâyenin tamamını anlatmıyor. Son yirmi beş yılda teknolojik devrim, kapitalizmin dönüşümü ve devletçiliğin ölümünün yanı sıra, küreselleşme ve kozmopolitleşmeye karşı, kültürel tekillik ve insanların kendi hayatları, çevreleri üzerinde denetim sahibi olmaları adına güçlü kolektif kimlik ifadelerinin yükselişine de şahit olduk. Kültürlerin her birinin belirgin çizgilerinin izlendiği, kimliklerin her birini oluşturan tarihsel kimliklerin peşinden gidildiği çoğul, son derece geniş, kapsamlı bir çeşitlilik gösteren ifadeler bunlar. Feminizm ve çevrecilik gibi, insan ilişkilerini temelinden dönüştürmeyi amaçlayan etkinlik yanlısı hareketler de, bu kolektif kimlik ifadeleri arasında yer alıyor. Ama kolektif kimlik ifadeleri, Tanrı, millet, etnisite, aile, yerellik adına, başka bir deyişle bugün tekno-ekonomik güçlerin ve dönüştürücü toplumsal hareketlerin ters yönlerden gelen birleşik saldırısına maruz kalan bin yıllık varoluşun temel kategorileri adına direniş siperleri kazan tepkici hareketleri de kapsıyor. Karşıt eğilimler arasında kalan ulus-devlet sorgulanıyor. Egemenlik, temsiliyet esasına dayalı ulus-devletin tarihsel kuruluşunu temel alan siyasî demokrasi kavramı da, bu krizin içine çekiliyor. Birbirleriyle çatışan güçler, mücadelelerini bilemek, kuvvetlendirmek amacıyla yeni, etkili teknolojik iletişim araçlarından, örneğin dünya çapındaki interaktif tele-

komünikasyon ağlarından hiç görülmemiş ölçüde yararlanıyor. Uluslararası çevreci hareket ya da Meksikalı *Zapatistalar*'ın, finans piyasalarının ya da bilgi işlemin bilgisayara dayalı küreselleşmesine uygun bir karşılık vermek için başvurduğu aracın internet olması; internetin çevreci hareket ya da *Zapatistalar*'ın başlıca mücadele aracı haline gelmesi örneğinde olduğu gibi.

Elinizdeki ciltte incelenen bu dünyadır; bu ciltte özellikle toplumsal hareketlere ve siyasete odaklanılıyor. Çünkü toplumsal hareketler ve siyaset, teknolojiye dayalı küreselleşme, kimliğin (cinsel, dinsel, ulusal, etnik, ülkesel, sosyo-biyolojik) gücü ve devlet kurumları arasındaki etkileşimden doğuyor. Okuyucuyu bugünün toplumsal mücadeleleri ve siyasî çatışmaları arasında entelektüel bir yolculuğa davet ederken, önce bu yolculukta yardımcı olabilecek bazı hatırlatmalarda bulunmak istiyorum.

Elinizdeki kitap, kitaplar hakkında bir kitap değildir. Dolayısıyla konularla ilgili mevcut teorileri tartışmayacağım, burada sunulan konularla ilgili mevcut her kaynağın adını anmayacağım. Zaten kitabın kapsadığı temalardaki akademik çalışmaları yüzeysel de olsa dökmeye girişmek gösterişçilik olur. Konuları ele alırken başvurduğum kaynaklar ve yazarlar, ilgili temanın yanı sıra ağ toplumunda toplumsal değişime ilişkin geniş kapsamlı bir teori geliştirmek amacıyla yapılan analizler üzerine varsayımlar kurmakta gerekli gördüğüm malzemedir. Bibliyografyayla ya da böyle bir bibliyografyanın eleştirel değerlendirmesiyle ilgilenen okuyucuların yer verilen konular hakkında kaleme alınmış, çok sayıda iyi ders kitabına müracaat etmeleri gerekir.

İzlediğim yöntem, pratiğin farklı kültürel ve kurumsal bağlamlardaki toplumsal hareketlere ilişkin peş peşe sıralanan gözlem dalgaları içinde analiz edilmesi yoluyla, teorinin aktarılmasını amaçlar. Dolayısıyla ampirik analiz, temelde bir iletişim aygıtı olarak ve teorik söylemimi disipline etmenin, gözlenmiş kolektif eylemin pratiğiyle reddettiği bir şeyi söylemeyi imkânsız değilse bile zor kılmanın bir yolu olarak kullanılmıştır. Fakat yorumlarımı daha anlaşılır kılmak için, bu cildin yer kısıtlamaları içinde bazı ampirik unsurlar sunmaya çalıştım.

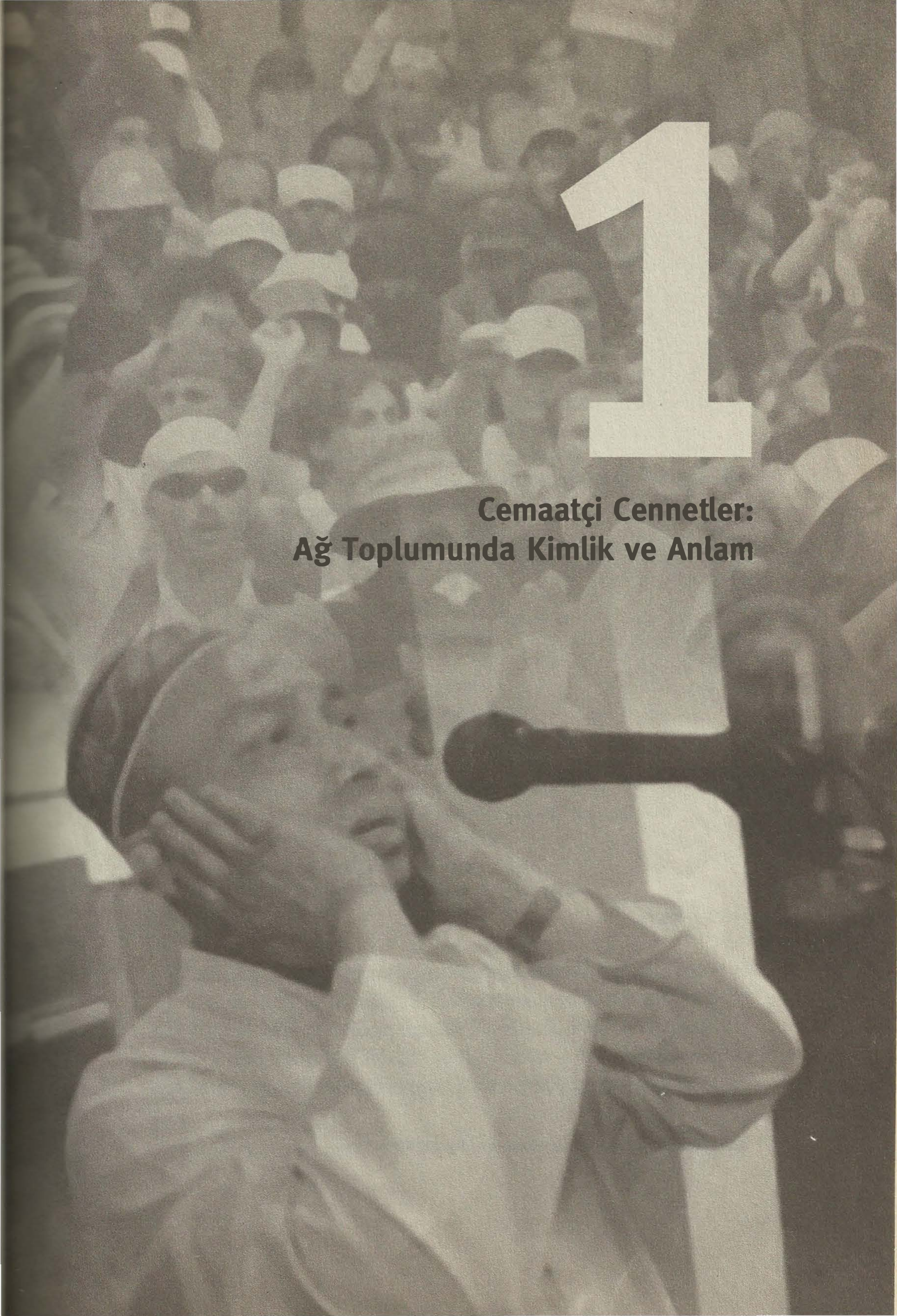
Kitapta, farklı toplumsal ve siyasî ifadelerle tüm gezegeni dolanan çokkültürlülük, bilinçli bir takıntı olarak karşımıza çıkıyor. Böyle bir yaklaşımı benimsememin gerisinde, dünyamızı şekillendiren teknoekonomik küreselleşme sürecinin, farklı kültürler, tarihler ve coğrafyalara bağlı olarak birçok kaynağın meydan okumasıyla karşı karşıya olduğunu, nihayetinde bunlar tarafından dönüştürüleceğini düşünmem yatıyor. Dolayısıyla bu ciltte yaptığım gibi, ABD, Batı Avrupa, Rusya, Meksika, Bolivya, İslâm dünyası, Çin ve Japonya'da tematik olarak dolaşmanın aynı analitik çerçeveyi çok farklı olsalar da, anlamları bakımından birbiriyle ilgili toplumsal süreçleri anlamakta kullanmak gibi belli bir amacı var. Aynı zamanda, toplumlarımızın gerçekten de küresel olarak birbirine bağlı hale geldiği, kültürel olarak iç içe geçtiği bir zamanda toplum bilimlerinin büyük bölümüne egemen olan etnosentrik yaklaşımı da, bilgim ve deneyimlerimin apaçık sınırlılığı içinde de olsa kırmak istedim.

Kuramla ilgili de birkaç sözüm var. Elinizdeki kitabın dayandırıldığı sosyolojik kuram, size kolaylık sağlamak için her bölümde temaların sunumuna yedirilmiştir. Aynı zamanda yapılabildiği ölçüde ampirik analizlerle de harmanlanmıştır. Fakat kaçınılmaz olduğu durumlarda, okuyucuya kısa bir kuramsal ara söz sunacağım; çünkü bence sosyal teori dünyayı anlamanın bir aracıdır, amacı entelektüel kişisel haz değildir. Bu cildin sonunda, daha formel, sistematik bir tutumla, her bölümde işlenen farklı damarları bir araya getirerek analizi sıkılaştırmaya çalışacağım. Ancak kitap toplumsal hareketlere odaklandığından, toplumsal hareketler kavramının anlamı üzerinde büyük bir anlaşmazlık bulunduğundan kavramla ilgili şöyle bir tanım geliştirdim: Sonuçta başarıya da ulaşsalar, yenilgiye de uğrasalar toplumun değerlerini ve kurumlarını değiştiren, amaçlı kolektif eylemler.

Tarihin bizim hissettiğimiz, anladığımız tarihten başka bir anlamı olmadığından, *analitik bir bakış açısıyla değerlendirildiğinde* "iyi" ya da "kötü", ilerici ya da gerici toplumsal hareketler yoktur. Hepsi de kim olduğumuzun, dönüşümümüzün izlediği yolların bir işaretidir; çünkü dönüşümün yolu cennetlere de, cehennemlere de veya cennetsi

cehennemlere de çıkabilir. Öylesine söylenmiş bir söz değil bu; dünyamızdaki toplumsal süreçler genellikle fanatizm ve şiddet biçimini alıyor, genellikle olumlu toplumsal dönüşümleri düşünmüyoruz. Ne var ki, bu bizim dünyamız, çatışan çoğulluğumuz içinde bu biziz, anlamamız gereken, yüzleşmemiz gereken, aşmamız gereken bu. *Bu* ve *biz* ne anlama geliyor görmek için, lütfen okumaya devam edin.

New York'ta el-Islah İslâm Merkezi'nde dua eden ABD'li bir imam.

1

Cemaatçi Cennetler: Ağ Toplumunda Kimlik ve Anlam

Zhong Dağı'nın eteklerinde kurulu başkent;
Pırıltılı saraylar, eşikler göz kamaştırıyor;
Yeşiller içinde ormanlar, bahçeler mis kokuyor;
Birbirlerinin güzelliğine güzellik katıyor orkidelerle Çin tarçınları.
Yüz katlı binalarıyla, köşkleriyle;
Muhteşem görünüyor yasak saray.
Öyle güzel, öyle ihtişamlı salonlar, kapılar;
Ahenkle çalıyor çanlar.
Göğe yükseliyor kuleler;
Adaklar yakılıyor mezbahalarda
Temizlenmiş, arınmış
Oruç tutuyoruz ve yıkanıyoruz.
İbadetimizle saygıdeğeriz, samimiyiz,
Dualarımızla onurluyuz, sükûnet içindeyiz.
Mutluluk ve neşe için.
Büyük bir istekle yalvarıyoruz her birimiz
Haraçlarını sunuyor medeniyet görmemişlerle sınır halkı
Ve boyun eğiyor bütün barbarlar.
Topraklar ne kadar geniş olursa olsun,
Sonunda tümü hâkimiyetimiz altında olacak.

Hong Xiuquan

Taiping İsyanı'nın başını çeken ve dinî rehberliğini yapan Hong Xiuquan, 1853'te Nanjing'te ilahî krallığını kurduktan[1] sonra yazdığı "İmparatorluğa yakışır biçimde kaleme alınmış bin kelimelik masal"da böyle diyordu. Taiping Tao (Büyük Barış Yolu) isyanının amacı, Çin'de komünal, neo-Hıristiyan fundamentalist bir krallık kurmak-

1 Spence'de alıntı (1996: 190-1).

tı. Kraliyet on yılı aşkın bir süre boyunca, Hong Xiuquan'ın anlatımına bakılırsa *İncil* vahiylerine göre örgütlendi; Hong, evanjelik misyonerlerce Hıristiyanlığa geçirilişinden sonra ağabeyi İsa Mesih'ten aldığını söylüyordu bu vahiyleri. 1845 ile 1864 arasında Hong'un vaazları, öğretileri ve orduları Çin'i sarstı; Orta Krallık üzerinde giderek artan yabancı denetimine müdahale ettiğinden dünyayı da. Taiping Krallığı 20 milyon Çinlinin yaşamına mal oldu; kan ve ateş içinde yaşayıp kan ve ateş içinde silinip gitti. Krallık, Çin'i ele geçiren şeytanlarla savaşarak dünyevi bir cennet kurmanın hayalini kuruyordu, böylece "bütün insanlar, sonunda Baba'larına kavuşmak üzere Cennet'e alınmadan önce, birlikte, ebediyen neşe içinde yaşayabileceklerdi."[2] Devlet bürokrasilerinin ve ahlakî geleneklerin krizde olduğu, ticaretin küreselleştiği, uyuşturucu ticaretinin kârlı olduğu, hızlı sanayileşmenin dünyaya yayıldığı bir devirdi; dinî misyonerliğin yaygınlaştığı, köylülerin yoksulluk içinde yaşadığı, aileler ve cemaatlerin sarsıldığı, yerel haydutların cirit attığı, uluslararası orduların o savaştan bu savaşa koştuğu bir devirdi; matbaanın yayıldığı, kitlelerin okuma yazma bilmediği bir devirdi; belirsizliğin, ümitsizliğin, kimlik krizinin devriydi. Başka bir devirdi. Ama gerçekten de öyle miydi?

KİMLİĞİN İNŞASI

Kimlik, insanların anlam ve tecrübe kaynağıdır. Calhoun'un da dediği gibi:

> İsmi olmayan insanlar, benlik ve öteki, biz ve onlar arasında birtakım ayrımların yapılmadığı diller ya da kültürler bilmiyoruz... Kendini bilmek –ki her ne kadar bir keşif gibi gelse de aslında her zaman bir inşadır– ötekiler tarafından belli bir tarzda bilinmeye yönelik iddialardan asla ayrılamaz.[3]

Toplumsal aktörlere atıfla kimlikten bahsederken, anlamın, başka anlam kaynaklarına kıyasla öncelik verilen bir kültürel özellik ya da

2 Spence (1996: 172).
3 Calhoun (1994: 9-10).

birbiriyle ilgili bir dizi kültürel özellik temelinde inşa edilmesini anlıyorum. Belli bir birey ya da kolektif bir aktör için bir kimlik çoğulluğu söz konusu olabilir. Fakat böyle bir çoğulluk, hem kendini temsil hem de toplumsal eylemde bulunma bakımından bir gerilim ve çelişki kaynağıdır. Bu yüzden de kimliğin geleneksel olarak sosyologların rol ya da rol-kümeleri dediklerinden ayrılması gerekir. Roller (örneğin aynı anda işçi, anne, komşu, sosyalist bir militan, bir sendika üyesi, bir basketbol oyuncusu, kiliseye giden biri ve sigara tiryakisi olmak) toplumun kurumları ve örgütlenmesi tarafından yapılandırılan kurallarca tanımlanmıştır. İnsanların davranışlarını etkilemekteki göreli ağırlıkları, bireyler ile bu kurumlar, örgütlenmeler arasındaki anlaşmalara, düzenlemelere bağlıdır. Kimlikler aktörlerin kendileri için anlam kaynağıdır ve onlar tarafından bir bireyleşme sürecinde inşa edilir.[4]

Birazdan tartışacağım gibi kimlikler, baskın, egemen kurumlardan kaynaklanabilseler de yalnızca toplumsal aktörler onları içselleştirdiğinde, kendi anlamlarını bu içselleştirme etrafında örgütlediğinde kimlik haline gelirler. Kuşkusuz bazı öztanımlar, toplumsal rollere de denk düşebilir; sözgelimi bir toplumsal aktörün bakış açısına göre en önemli öztanımı baba olmak olabilir. Ancak kimlikler, içerdikleri özinşa ve bireyleşme süreçleri bakımından, rollerden daha güçlü anlam kaynaklarıdır. Sade terimlerle konuşacak olursak, kimlikler anlamı örgütler, rollerse işlevi. *Anlam* derken, bir toplumsal aktörün eyleminin amacına getirdiği sembolik tanımı kastediyorum. Ayrıca birazdan açıklayacağım gerekçeler yüzünden, ağ toplumunda birçok toplumsal aktör için anlamın, zaman ve uzam içinde kendini koruyan asal bir kimlik (bu başkalarını çerçeveleyen bir kimliktir) etrafında örgütlendiği düşüncesini ileri sürüyorum. Bu yaklaşım, Erikson'un kimlik formülasyonuna yakın olsa da, burada bireysel kimlikten çok, kolektif kimliğe odaklanacağım. Fakat bireycilik de (bireysel kimlikten farklı olarak), Lasch'ın "narsisizm kültürü"nde incelediği üzere "kolektif kimlik"in bir parçası olabilir.[5]

4 Giddens (1991).
5 Lasch (1980).

Sosyolojik bir bakış açısından, bütün kimliklerin inşa edildiği olgusu üzerinde anlaşmak kolay. Asıl mesele kimliklerin nasıl, nereden hareketle, kim tarafından, ne için üretildiği. Kimliklerin inşası, tarihten, coğrafyadan, biyolojiden, üretken ve üremeye yönelik kurumlardan, kolektif hafızadan, kişisel fantezilerden, iktidar aygıtlarından ve dinsel vahiylerden malzemeler kullanır. Ama bireyler, toplumsal gruplar, toplumlar bütün bu malzemeyi, içinde bulundukları toplumsal yapıya, uzam/zaman çerçevesinden kaynaklanan toplumsal koşullara ve kültürel projelere göre işler, bütün bu malzemenin anlamını yeniden düzenler. Bir varsayım olarak, genel terimlerle kolektif kimliği kimin, ne için inşa ettiğinin büyük ölçüde bu kimliğin sembolik içeriğini ve onunla özdeşleşenler ya da kendini onun dışında konumlandıranlar için anlamını belirlediğini öneriyorum. Kimliğin toplumsal inşası, her zaman iktidar ilişkilerinin damgasını vurduğu bir bağlamda gerçekleştiğinden, kimlik inşasını üç farklı biçim ve kökene ayırıyorum:

Meşrulaştırıcı Kimlik: Toplumun egemen kurumları tarafından, toplumsal aktörler karşısında egemenliklerini genişletmek ve akılcılaştırmak için inşa edilir. Sennett'ın otorite ve baskınlık teorisinin kalbini oluşturmakla birlikte,[6] milliyetçilikle ilgili çeşitli kuramlara da uyan bir temadır bu.[7]

Direniş Kimliği: Hâkim olanın, başat olanın mantığı tarafından değersiz görülen ve/veya damgalanan konumlarda/koşullarda bulunan aktörler tarafından geliştirilir; böylece Calhoun'un kimlik politikalarının ortaya çıkışını açıklarken öne sürdüğü gibi toplumun kurumlarına nüfuz eden ilkelerden farklı ya da bunlara karşı ilkeler temelinde direniş ve ayakta kalma siperleri oluşturulur.[8]

Proje Kimliği: Toplumsal aktörlerin, kendilerine sunulan kültürel malzeme temelinde toplumdaki konumlarını yeniden tanımlayan yeni bir kimlik inşa etmeleri; bunu yaparken bütün bir toplumsal yapıyı değiştirmeyi amaçlamalarıdır. Feminizmin kadınların kimliği ve

6 Sennett (1980).
7 Anderson (1983); Gellner (1983).
8 Calhoun (1994: 17).

kadınların hakları için direniş siperinden çıkıp ataerkilliğe, dolayısıyla ataerkil aileye, tarihsel olarak toplumların dayandığı bütün bir üretim, üreme, cinsellik ve kişilik yapısına meydan okuması gibi.

Doğal olarak, direniş olarak ortaya çıkan kimlikler projeler başlatabilir, tarihin akışı sırasında toplumsal kurumlarda egemen hale gelip, egemenliklerini akılcılaştırmaya yönelik meşrulaştırıcı kimliklere dönüşebilirler. Hatta kimliklerin dinamiklerinin izlediği bu yol, sosyal teorinin bakış açısından hiçbir kimliğin öz olamayacağını, hiçbir kimliğin tarihsel bağlamı dışında, *per se* ilerici ya da gerici bir değeri olmadığını da gösterir. Farklı ve çok önemli bir mesele de, her kimliğin ona ait olan insanlara getireceği yararlardır.

Benim bakış açıma göre, farklı tipteki bu kimlik inşa süreçleri, farklı sonuçlar doğurarak toplumu oluşturuyor. *Meşrulaştırıcı kimlik* bir sivil toplum yaratıyor; başka bir deyişle kimi zaman çatışmalı bir tarzda da olsa yapısal egemenliğin, hâkimiyetin kaynaklarını akılcılaştıran kimliği yeniden üreten bir dizi kurum ve örgütlenmenin yanı sıra, bir yapısı ve örgütlenmesi olan bir dizi toplumsal aktör ortaya çıkarıyor. Bu önerme bazı okuyucuları şaşırtabilir; çünkü sivil toplumun genellikle demokratik toplumsal değişim açısından olumlu bir çağrışımı vardır. Ne var ki, bu muğlak kavramın fikir babası olan Gramsci'nin formüle ettiği biçimiyle sivil toplumun orijinal kavranışı yukarıda söylediğim gibidir. Hatta Gramsci'nin kavramlaştırmasına göre, sivil toplum, kilise(ler), sendikalar, partiler, kooperatifler, yurttaş dernekleri vb. bir yandan devletin dinamiklerini sürdüren, öte yandan insanlar arasına derinden kök salan bir dizi "aygıt" tarafından oluşturulur.[9] Sivil toplumu, onun doğrudan, şiddet içeren bir saldırı düzenlemeden devleti ele geçirmesinin mümkün olduğu, ayrıcalıklı bir siyasî değişim alanı haline getiren de bu ikili karakteridir. Devletin sivil toplumda mevcut değişim yanlısı (Gramsci'nin ideolojisinde sosyalizm güçleri diyelim) güçlerce fethi, tam da aynı kimlik (yurttaşlık, demokrasi, toplumsal değişimin siyasallaştırılması, iktidarın devletle ve onun

9 Buci-Glucksman (1978).

dallarıyla sınırlı tutulması vb.) etrafında örgütlenmiş sivil toplum kurumları ve devletin iktidar aygıtları arasındaki süreklilik sayesinde mümkündür. Gramsci ve de Tocqueville'in demokrasi ve nezaket gördüğü yerde, Foucault ve Sennett, onlardan önce de Horkheimer ve Marcuse içselleştirilmiş hâkimiyet ve dayatılan, farklılığa yer vermeyen, normalleştirici bir kimliğin meşruîyetini görür.

Kimlik-inşasının ikinci türü, *direniş kimliği,* Etzioni'nin formülasyonuyla *komünlerin* ya da *cemaatlerin* yaratılmasını beraberinde getirir.[10] Toplumumuzda en önemli kimlik-inşası tipi bu olabilir. Aksi halde dayanılmaz olabilecek baskıya karşı, genellikle gözle görülür bir biçimde, tarih, coğrafya ya da biyolojinin açıkça tanımladığı kimliklere dayalı kolektif direniş biçimleri inşa ederek direnişin sınırlarının özselleştirilmesini kolaylaştırır. Örneğin etnik temellere dayalı milliyetçilik, Scheff'in de ileri sürdüğü gibi, sıklıkla "bir yanda bir yabancılık duygusundan, diğer yanda siyasî, ekonomik ya da toplumsal olsun haksız bir dışlanma duygusundan doğar."[11] Dinî fundamentalizm, bölgesel cemaatler, milliyetçi kendi kendini onaylama ya da baskıcı söylemin terimlerini ters çevirerek özlekelemeden (eşcinsel hareketin bazı eğilimlerindeki 'queer kültürü'nde olduğu gibi) gurur duyma dahi, hepsi benim *dışlayanların dışlananlar tarafından dışlanması* dediğim şeyin ifadesidir. Başka bir deyişle bu, sınırları güçlendirirken, değer yargısını tersine çevirerek, egemen kurumların/ideolojilerin terimleri içinde savunmacı kimliğin inşasıdır. Böyle bir durumda, bu dışlanan/dışlayıcı kimlikler arasındaki karşılıklı iletebilirlikten bir mesele doğar. Meselenin, yalnızca ampirik ve tarihsel olabilecek yanıtı, toplumların toplumlar olarak mı kalacağını, yoksa kimi zaman hüsnütabirle cemaat denilen kabileler topluluğuna mı dönüşüp parçalanacağını belirler.

Üçüncü kimlik inşa süreci olan proje kimliğiyse, Alaine Touraine'in tanımladığı biçimiyle *özneler* üretir:

10 Etzioni (1993).
11 Scheff (1994: 281).

> Bir birey olma, kişisel bir tarih yaratma, bireysel hayatın bütün deneyim alanlarını anlamlandırma arzusuna özne diyorum... Bireylerin öznelere dönüşmesi için, iki olumlamanın gerçekleşmesi gerekir: Bireylerin cemaatler karşısında ve bireylerin piyasa karşısında olumlanması.[12]

Özneler, bireyler tarafından, bireyler içinde inşa edilmiş olsalar da birey değillerdir. Onlar toplumsal aktörlerdir: Bireyler, onlar üzerinden varoluşlarıyla kutsal anlamlarına ulaşırlar.[13] Bu durumda kimliğin inşası, belki bastırılmış bir kimliğe dayalıdır. Fakat ataerkillik sonrası toplum, toplumun dönüştürülmesine doğru genişleyen farklı bir hayat projesidir. Kadınların kimliğinin gerçekleştirilmesiyle birlikte kadınların, erkeklerin, çocukların özgürleşmesi örneğinde olduğu gibi, bu kimlik projesinin sürekli kılınması yoluyla genişler. Ya da farklı bir bakış açısıyla nihayetinde, insanın ihtiyaçlarını karşılayıp Tanrı'nın tasarısını yerine getiremeyecek olan Tanrı'sız, aile karşıtı, maddiyatçı toplumların dine dönmeleri sonucu, bütün insanoğullarının inananlar, kardeşler olarak ister Allah ister İsa olsun Tanrı'nın rehberliğinde birleşeceğini savlama örneğinde gördüğümüz gibi.

Farklı kimlik tiplerinin nasıl ve kim tarafından inşa edildiği, hangi sonuçları doğurduğu genel, soyut terimlerle yanıtlanamaz: Kimlik politikalarının Zaretsky'nin yazdığı gibi "tarihsel olarak konumlandırılması" gerekir.[14] Dolayısıyla tartışmamızın belli bir bağlama, ağ toplumunun yükselişine atıfta bulunması gerekiyor. Kimliğin bu bağlamdaki dinamiklerini, bu bağlamı Giddens'ın "geç modernlik" dönemindeki kimliğe ilişkin tanımıyla karşılaştırarak daha iyi anlayabiliriz kanımca. "Geç modernlik" döneminin, son bulmaya yaklaşan tarihsel bir dönem olduğuna inanıyorum; bunu söylerken, bazı postmodern çıkışlarda ortaya konduğu gibi, bir biçimde "tarihin sonuna" yaklaştığımızı söylemek gibi bir niyetim yok. Giddens ana hatlarını paylaştığım, güçlü bir kuramlaştırmayla şöyle diyor: "Özkimlik, bireyin sahip

12 Touraine (1995a: 29-30).
13 Touraine (1992).
14 Zaretsky (1994: 198).

olduğu ayırıcı bir özellik değildir. Kişinin biyografisi çerçevesinde düşünsel olarak algıladığı benliktir." Hatta, "İnsan olmak, hem ne yaptığını hem de neden yaptığını bilmektir. Geleneksellik sonrası düzen bağlamında benlik, düşünsel bir proje haline gelir."[15]

"Geç modernlik" bu düşünsel projeyi nasıl etkiliyor? Giddens'ın terimleriyle:

> Modernliğin ayırıcı özelliklerinden biri iki aşırı uç arasında bağlantıların artması, dışsallıkla içselliğin giderek birbirine bağlı hale gelmesidir: Bir yanda küreselleştirici etkiler, diğer yanda kişisel mizaç vardır... Gelenek etkisini yitirdikçe, gündelik hayat yerel ile küresel arasındaki diyalektik ilişki çerçevesinde yeniden kuruldukça, bireyler de seçenekler yelpazesinden hayat tarzlarıyla ilgili bir tercih yapmaya zorlanır. Düşünsel olarak örgütlenmiş hayat planlaması, özkimliğin yapılanmasında merkezî bir öğe haline gelir.[16]

Giddens'ın "geç modernlik" döneminde kimlik-inşasıyla ilgili teorik tanımına katılmakla birlikte, bu üçlemenin birinci cildinde sunduğum analizlere dayanarak, ağ toplumunun yükselişinin bu dönemdeki kimlik-inşası süreçlerinin sorgulanmasını da beraberinde getirdiğini, dolayısıyla yeni toplumsal değişim biçimleri ortaya çıkardığını savunuyorum. Bunun sebebi ağ toplumunun, birçok birey ve toplumsal gruba göre yerel ile küresel arasında bulunan sistemli ayrılığa dayanması. Buna bir de iktidar ile deneyimin farklı zaman/uzam çerçevelerine sahip olmasından (birinci cilt, 6. ve 7. bölümler) kaynaklanan ayrımı ekleyeceğim. Dolayısıyla düşünsel bir hayat planlaması, küresel ağların ebedî akışlar uzamında yaşayan seçkinler ve onlara yardımcı olan yereller dışında kalanlar için imkânsız hale gelmektedir. Güvene dayalı yakınlığın inşası ise, kimliğin baskın kurumlar ve örgütlenmelerin ağlar oluşturma mantığı karşısında tam bir özerklikle yeniden tanımlanmasını gerektirmektedir.

Bu yeni koşullarda, sivil toplumlar batıyor ve çözülüyor, çünkü küresel ağda iktidar oluşturma mantığıyla, belli toplumlar ve kültür-

15 Giddens (1991: 53, 35, 32).
16 Giddens (1991: 1, 5).

lerde birlik olmanın ve temsil etmenin mantığı arasında bir süreklilik yok. Toplumsal eylemlerin çoğu, tanımlanmamış akışlarla, kapalı, tecrit edilmiş kimlikler arasındaki karşıtlık arasında örgütlenir halde. Proje kimliklerinin ortaya çıkışıyla ilgili olarak, bunun hâlâ gerçekleştiğini ya da toplumlara bağlı olarak gerçekleşebileceğini söyleyebiliriz. Ancak, toplumsal değişim sürecinin kalbi olan öznelerin inşasının, modernlik ve geç modernlik döneminde, bildiğimizden daha farklı bir yola girdiği varsayımını ileri sürüyorum. Daha açık ifade edecek olursam: *Artık özneler inşa edilirlerse ya da inşa edildiklerinde, bugün çözülme süreci yaşayan sivil toplumlar temelinde değil, komünal direnişin sürekliliği olarak kuruluyorlar.* Modernlikte (erken ya da geç) proje kimliği sivil toplumdan hareketle inşa ediliyordu (sosyalizmin işçi hareketini temel alması örneğinde olduğu gibi); oysa ağ toplumunda proje kimliği, geliştirilebilirse eğer, komünal direnişten doğuyor. Ağ toplumunda kimlik politikalarının kazandığı yeni asallığın asıl anlamı budur. Komünal direnişin dönüştürücü öznelere dönüşmesinin işleyiş süreçleri, koşulları, sonuçları tam da, enformasyon çağında bir toplumsal değişim teorisinin alanıdır.

Varsayımlarımla hassas bir formülasyona ulaşmış olduğumdan, çabucak bibliyografik yoruma dönüşebilecek soyut kuramlaştırma yolunda biraz daha ilerlemek, bu kitabın metodolojik ilkelerine ters düşecek. Bu yüzden, kolektif kimliğin inşasında birkaç kilit sürece odaklanarak, analizimin somut anlamını göstermeye çalışacağım. Odaklanacağım kilit süreçler, ağ toplumunda toplumsal değişim süreciyle ilgilerine göre seçilmişlerdir. Dinî fundamentalizmle başlayıp dini fundamentalizmin hem İslâmî hem de Hıristiyan versiyonlarını inceleyeceğim; tabii bu başka dinlerin (örneğin Hinduizm, Budizm, Yahudilik) daha az önemli olduğu ya da fundamentalizme daha az açık olduğu anlamına gelmiyor. Sonra milliyetçilikle devam edip meselelerin özetini geçtikten sonra iki farklı ama önemli sürece odaklanacağım: Sovyetler Birliği'nin ve Sovyet sonrası cumhuriyetlerin çözülmesinde milliyetçiliğin rolü ile Katalan milliyetçiliğinin oluşumu ve yeniden ortaya çıkışı. Sonra da etnik kimliğe dönüp günümüz Afrika kökenli Amerikalı kimliğine odaklanacağım.

Ardından, dünya çapında kentli hareketlere ve yerel cemaatlere ilişkin gözlemlerime dayanarak kısaca ülkesel kimliği değerlendireceğim. Sonuçta da, komünal direniş temelinde günümüzdeki çeşitli kimlik inşa (yeniden inşa) süreçlerinin incelenmesinden ortaya çıkan başlıca araştırma hatlarını sıkı, özlü bir senteze oturtmaya çalışacağım.

TANRI'NIN CENNETLERİ: DİNÎ FUNDAMENTALİZM VE KÜLTÜREL KİMLİK

Dine sığınmak, dinde teselli bulmak toplumların ve böyle bir oluşum varsa eğer, insan doğasının bir özelliğidir. Ölüm korkusu, hayatın acıları Tanrı'ya, Tanrı'nın ifadesi hangi biçimde olursa olsun, Tanrı'ya inancı gerektirir. Sırf insanlar hayatlarına devam edebilsinler diye. Hatta bizim dışımızda Tanrı'nın evsiz olduğunu söyleyebiliriz.

Dinî fundamentalizmse başka bir şeydir. Sonraki sayfalarda açıklık kazanacağını umduğum gerekçelerle, ben bu "başka bir şey"in, ağ toplumunda kimliği oluşturmanın en önemli kaynağı olduğu kanısındayım. "Başka bir şey"in fiili içeriğiyle ilgili olarak, deneyimlerin, düşüncelerin, tarihin, teorilerin bir sentezi imkânsız kılacak denli çeşitli olduğunu söyleyebilirim. Ne iyi ki, Amerikan Sanatlar ve Bilimler Akademisi 1980'lerin sonlarında, farklı toplumsal ve kurumsal bağlamlarda fundamentalizmi gözlemeye yönelik büyük bir karşılaştırmalı projeye girişti.[17] Böylece "fundamentalistlerin her zaman tepkici ve gerici"[18] olduğunun yanı sıra şunları da biliyoruz:

> Fundamentalistler seçicidir. Saf geçmişin tamamını benimsediklerini düşünebilirler pekâlâ, ancak enerjilerini geçmişin, kimliklerini güçlendirecek, hareketlerini bir arada tutacak, sınırları etrafına savunma inşa edecek ve başkalarını belli bir mesafede tutacak yönlerini kullanmaya harcarlar... Fundamentalistler Tanrı'nın adı –tek Tanrılı bir dinin söz konusu olması halinde– altında ya da bazı aşkın göndermelerin işaretleri altında mücadele eder.[19]

17 Marty ve Appleby (1991).
18 Marty (1988: 20).
19 Marty ve Appleby (1991: ix-x).

Daha somut konuşmak gerekirse, "Fundamentalizm Gözleme" projesinde toplanan makaleler koleksiyonuyla tutarlı olarak, *fundamentalizmi*, kendi anlayışıma göre, şöyle tanımlamak gerektiğine inanıyorum: *Kişisel davranışın ve toplumun kurumlarının, Tanrı'nın hukukundan kaynaklanan, Tanrı ile insanlık arasında aracılık eden belli bir otorite tarafından yorumlanan kurallarla tanımlanması çerçevesinde gerçekleşen kolektif kimlik inşası.* Dolayısıyla Marty'nin yazdığı gibi "Fundamentalistlerin, *İncil*'in bozulmamışlığı olsun, Papa'nın yanılmazlığı olsun, İslâm'daki şeriat hükümleri olsun, Yahudilikte *halaşa*'nın anlamı olsun kendilerinin bağlı oldukları otoriteye bağlılığı paylaşmayan kişilerle tartışması ya da anlaşması imkânsızdır."[20]

Dinî fundamentalizm elbette ki bütün insanlık tarihi boyunca varolmuştur, fakat bu yeni binyılda şaşırtıcı derecede güçlü ve nüfuzlu bir kimlik kaynağı olarak karşımıza çıkıyor. Neden böyle peki? Bu bölümde İslâmî fundamentalizme ve Hıristiyan fundamentalizmine ilişkin analizlerimle, içinde bulunduğumuz yeni tarihsel çağı çizen en keskin eğilimlerden birini anlamaya yönelik birkaç ipucu sunacağım.[21]

Ümmet Cahiliyye'ye Karşı: İslâmî Fundamentalizm

Modernliğe ulaşmanın tek yolu, kendi yolumuzdan gitmektir; dinimiz, tarihimiz ve medeniyetimizin izlediği yoldan gitmek.
Raşid Gannuşi[22]

1970'lerde Silikon Vadisi'nde enformasyon teknolojisi devriminin doğuşunun, küresel kapitalist yeniden yapılanmanın başlangıç noktasının İslâm dünyası dünya için farklı bir anlamı vardı: Hicret'in 14. yüzyılının başlangıcına denk düşüyordu bu gelişmeler; her yeni yüzyılın başlangıcında olduğu üzere bir İslâmî uyanış, arınma ve güçlenme dönemiydi bu da. Hatta izleyen yirmi yıl içinde Müslüman topraklara otan-

20 Marty (1988: 22).
21 Mistzal ve Shupe'a da bakınız (1992a).
22 Raşid Gannuşi, *Jeune Afrique*'te söyleşi, Temmuz 1990. Gannuşi, Tunus'taki İslâmî hareketin önde gelen isimlerinden biridir.

tik bir kültürel/dinî devrim yayıldı; kimi zaman İran'da olduğu gibi zafere ulaşan, kimi zaman Mısır'da olduğu gibi bastırılan, kimi zaman Cezayir'de olduğu gibi iç savaşı tetikleyen, kimi zaman Sudan'da ve Bangladeş'te olduğu gibi devlet kurumlarınca resmen tanınan, çoğu zaman da Suudi Arabistan, Endonezya ve Fas'ta olduğu gibi resmen İslâmî ulus-devletle huzursuz bir birliktelik sergileyen bir dalgaydı bu. Dahası, yaklaşık bir milyar insanın kültürel kimliği ve siyasî kaderi için verilen mücadele, hızlı kentleşmeyle kalabalıklaşmış ve başarısız modernleşmeyle çözülmüş Müslüman kentlerin camilerinde, semtlerinde gerçekleşiyordu. İslâmî fundamentalizm, yeniden inşa edilen bir kimlik ve bir siyasî proje olarak son derece belirleyici bir sürecin merkezinde yer alıyor, dünyanın geleceğini de büyük ölçüde koşullandırıyor.[23]

Peki ama nedir İslâmî fundamentalizm? İslâm Arapça'da boyun eğme anlamına gelir; Müslüman da Allah'a boyun eğmiş olandır. Dolayısıyla yukarıda sunduğum fundamentalizm tanımına göre, İslâm tümüyle fundamentalist görünebilir: Toplumlar ve devlet kurumlarının karşı çıkılamaz olan dinî ilkelerce örgütlenmesi gerekir. Fakat seçkin bazı akademisyenler,[24] *Kur'an*'da formüle edildiği biçimiyle dinî ilkelerin asallığı İslâm'ın tamamında ortak olsa da, İslâmî toplumlar ve kurumların farklı yorumları temel aldığını savunur. Ayrıca geleneksel İslâmî toplumların çoğunda dinî ilkelerin siyasî yetkeden önce gelmesi, sadece formeldir. Hatta *şeriat* (*Kur'an* ve hadislerin oluşturduğu ilahî yasa), klasik Arapça'da bir kaynağa doğru yürümek anlamına gelen *şeri'a* fiiliyle bağlantılıdır. Dolayısıyla Müslümanların çoğuna göre şeriat değiştirilemez, katı emirler anlamına gelmez; tarihsel ve toplumsal bağlamın gerektirdiği uyarlanmalarla birlikte Allah'a doğru yürümekte rehber alınacak bir kaynak demektir.[25] İslâm'ın bu açıklığına karşın, İslâmî fundamentalizm *şeriat*'ın *fıkıh*'la, yani yargılama konumundakilerin ve yetkenin *şeriat*'ın mutlak egemenliği altındaki yorumları ve

23 Hiro (1989); Balta (1991); Sisk (1992); Choueri (1993); Juergensmeyer (1993); Dekmejian (1995).
24 Örneğin Bassam Tibi (1988, 1992a); al-Azmeh (1993); Ferhad Hosrohavar (1995) ve diğerleri.
25 Garaudy (1990).

uygulamalarıyla birleştirilmesi anlamına gelir. Fiili anlam da doğal olarak, yorumlama sürecine ve kimin yorumladığına bağlıdır. Dolayısıyla Suudi hanedanlığının temsil ettiğine benzer muhafazakâr fundamentalizmle, 1950'lerde ve 1960'larda el-Mevdudi ya da Seyyid Kutub'un yazılarında geliştirildiği biçimiyle radikal fundamentalizm arasında büyük bir farklılık vardır.[26]

Humeyni'nin ilham aldığı Şii geleneğiyle, Cezayir'deki *İslâmî Kurtuluş Cephesi* ya da Mısır'daki *Tekfir ve Hicret* dahil, Müslümanların yüzde 85'inin inandığı Sünni geleneği arasında da kayda değer farklılıklar vardır. Ancak 19. yüzyılın sonundan itibaren 20. yüzyıla uzanan İslâmî düşünceyi kuran, sözgelimi 19. yüzyılda İranlı Cemaleddin Afgani, 20. yüzyılda Mısır'da Hasan el-Benna ve Seyyid Kutub, Hindistan'da Ali el-Nedavi ya da Pakistan'da Seyyid Ebul el-Mevdudi gibi yazarların düşüncelerinde İslâm tarihi, devletin daima dine tabî olduğunu göstermek için yeniden kurulmuştur.[27] Bir Müslüman için temel bağlılık noktası *vatan* (ülke) değil *ümmet*, yani Allah'a kulluklarında eşit olan inananlar cemaatidir. Bu evrensel kardeşlik, inananlar arasında bir ayrılık kaynağı olarak görülen ulus-devletin kurumlarının üstündedir.[28] Radikal İslâmcılar arasında İslâmî fundamentalizmin belki de en etkili yazarı olan Seyyid Kutub şöyle diyor:

> İdeoloji ve inancın bağları, bir bölge ya da ülkeyle ilgili ateşli vatanseverlik duygularının bağlarından daha güçlüdür. Müslümanlar arasında ülkeye dayanarak yaratılan bu sahte ayrılık, Doğu'ya karşı seferberliğin, ortadan kaldırılması gereken Siyonist emperyalizmin bir ifadesinden başka bir şey değildir. Vatan toprak değil, müminler topluluğu ya da bütün bir İslâmî "ümmettir".[29]

Ümmet'in tüm insanlığı kucaklayıncaya dek yaşaması, genişlemesi için ilahî bir görevi yerine getirmesi gerekir: Toplumların düştüğü

26 Carre (1984); Choueri (1993).
27 Hiro (1989); al-Azmeh (1993); Choueri (1993); Dekmejian (1995).
28 Oumlil (1992).
29 Kuttub (n.d./1970'ler).

Cahiliyye'ye (Tanrı'yı tanımamak ya da Tanrı'nın öğretilerini gözetmemek) karşı mücadeleye girişmek, mücadeleyi başlatmak. İnsanlığın yeniden doğması için, İslâmlaşmanın önce sekülerleşmiş, Tanrı'nın kanunlarını katı bir biçimde gözetmekten ayrılmış Müslüman toplumlarda ilerlemesi, sonra bütün bir dünyaya yayılması gerekir. Bu süreç Peygamber Hz. Muhammed'in Medine'de örgütlediği cemaati örnek alan *el-sırat el-müstakim*'e (doğru yol) dayalı manevî bir yeniden doğuşla başlamalıdır. Fakat kâfir güçleri yenebilmek için onlara karşı *cihat* (Allah adına mücadele) yolundan geçmek gerekebilir; bu cihat bazı sıradışı durumlarda kutsal savaşa başvurmayı gerektirebilir. Şii geleneğinde şehitlik, İmam Ali'nin 681'de öldürülüşünü yeniden canlandırmak, dinî arınmanın temelinde yer alır. Fakat İslâm'ın tamamı, Tanrı'nın çağrısının (el-dava) gerektirdiği bütün kurban oluşları övgüyle karşılar. Müslüman Kardeşler'in 1949'da öldürülen kurucusu ve lideri Hasan el-Benna şöyle diyordu: "*Kur'an* anayasamız, Peygamber rehberimiz, Allah'ın zaferi için ölmek en büyük arzumuzdur."[30] Bütün insanî eylemlerin nihaî hedefi, Tanrı'nın hukukunun tüm insanlık üzerinde egemen olması, böylece bugün Dar-ül İslâm (Müslüman dünya) ile Dar-ül Harp (Müslüman olmayan dünya) arasındaki karşıtlığın son bulmasıdır.

İslâmî kimlik, bu kültürel/dinî/siyasî çerçevede çifte bir yapısöküm temelinde kurulur: Toplumsal aktörlerin ve toplumun kurumlarının yapısökümü. Toplumsal aktörler gerek bireyler olarak, gerek bir etnik grubun üyeleri, gerek bir ülkenin yurttaşları olarak kimliklerini yıkmalıdır. Ayrıca kadınların da koruyucu erkeklerine tabî olması gerekir; kadınlar kendilerini öncelikle aile çerçevesinde gerçekleştirmeye teşvik edilir: "Erkekler kadınların koruyucuları ve hamileridir, çünkü Tanrı birini diğerinden daha güçlü kılmıştır, çünkü onlar öbürlerini zenginlikleriyle destekler."[31] Bessam Tibi'nin de yazdığı gibi, "Habermas'ın öznellik ilkesi İslâmî fundamentalistler için küfürdür."[32] Birey

30 Hiro'da alıntı (1989: 63).

31 *Kur'an*, dördüncü sure, 34. ayet (çeviri Abdullah Yusuf Ali, 1988); Hiro'ya bakınız (1989: 202); Delcroix (1995); Gerami (1996).

32 Tibi (1992b: 8).

kendini tam anlamıyla ancak ümmet içinde gerçekleştirebilir; karşılıklı destek, dayanışma, ortak anlam sunan temel bir eşitleme mekanizması olan inananların kardeşliğinin bir parçası olarak gerçekleştirebilir. Diğer yandan ulus-devletin de kendi kimliğini reddetmesi gerekir: Şeriatı temel alan *el-devle İslâmiyye* (İslâmî devlet), ulus-devletten *(el devle kavmiyye)* önce gelir. Bu önerme özellikle Ortadoğu'da çok önemlidir. Tibi'ye göre Ortadoğu, "ulus-devletin yabancı olduğu, çeşitli kısımlarına dayatıldığı bir bölgedir... Seküler milliyetçiliğin siyasî kültürü Ortadoğu'da yalnızca bir yenilik değildir, kaynaşmış toplumların da yüzeyinde kalır."[33] Hatta Lawrence'ın da belirttiği gibi, "İslâm yalnızca bir din değildir. Bir dinden daha fazlasıdır. Hem manevî olanı, hem siyasî olanı, hem özel hem siyasî alanı kapsar... Milliyetçilik sekülerliğin en küçümsenen yönü haline gelir, çünkü devletin bir itaat bağlamı olarak hareket etmesini talep eder... Kutub'a göre gerçek İslâm'da 'Milliyetçilik inanç, vatan dar-ül İslâm, kanunlar Tanrı, anayasa da *Kur'an*'dır.'"[34]

Ancak temel önemde bir nokta İslâmî fundamentalizmin gelenekçi bir hareket olmamasıdır.

İslâmî kimliği tarihe ve kutsal metinlere dayandırmaya yönelik tüm yorumlama çabalarına karşın, İslâmcılar toplumsal direniş ve siyasî isyan adına aslında hipermodern bir kültürel kimliğin yeniden yapılanması yönünde ilerlemiştir.[35] El-Azmeh şöyle diyor: "Kutsal olanın siyasallaşması, siyasî olanın kutsallaştırılması ve İslâmî sözde hukukî kurumların "toplumsal ibadete, bağlılığa" dönüşümü, hepsi de sahici egonun siyasetinin, bir kimlik politikasının gerçekleştirilmesinin araçlarıdır, bu yüzden de bu kimliğin oluşumunun, hatta icadının araçlarıdır."[36]

Ama eğer İslâmcılık (kökleri Afgani gibi 19. yüzyıl reformcuları ve dirilişçilerinin yazılarına uzansa da) güncel, çağdaş bir kimlikse, neden şimdi güncel? Mısır'da ve Suriye'de Müslüman Kardeşler'in

33 Tibi (1992b: 5).
34 Lawrence (1989: 216).
35 Gole (1995).
36 Al-Azmeh (1993: 31).

bastırılması (Kutub'un 1966'da idam edilmesi), Endonezya'da Sukarno'nun ya da Cezayir'de Ulusal Kurtuluş Cephesi'nin yükselmesi örneklerinde de görüldüğü üzere, sömürgecilik sonrası dönemde tekrar tekrar bastırıldıktan sonra neden son yirmi yılda patladı?[37]

Tibi'ye göre "Ortadoğu'da İslâmî fundamentalizmin yükselişi, İslâm dünyasının kendini kolektif bir oluşum olarak algılayan bu bölgesinin, küreselleştirici örgütlenme ilkeleri olarak küreselleşme, milliyetçilik ve ulus-devlet süreçlerine açılmasıyla yakından ilgili."[38] Hatta, öyle görünüyor ki, İslâmî hareketlerin yükselişi hem geleneksel toplumların çöküşüyle (geleneksel din adamlarının altlarının oyulması da dahil) ve milliyetçi hareketler tarafından modernleşme, ekonomiyi geliştirme, ekonomik büyümenin getirisini nüfusun geneline dağıtma amacıyla yaratılan ulus-devletin başarısızlığıyla da yakından ilgili. Dolayısıyla, İslâmî kimlik fundamentalistler tarafından onların bakış açısına göre hepsi de sömürgecilik sonrası dönemin başarısız ideolojileri olan kapitalizme, sosyalizme, Arap ya da başka bir milliyetçiliğe karşı yeniden inşa ediliyor.

Dikkat çekici örneklerden biri de tabii ki İran.[39] Şah'ın 1963'te başlattığı Ak Devrim, ekonomiyi ve toplumu modernleştirmeye yönelik, ABD'nin de desteğini alan oluşmakta olan yeni küresel kapitalizme bağlanmak gibi amaçlanmış bir projeyle yola çıkan iddialı bir girişimdi. Bunu yaparken, tarımdan takvime dek geleneksel toplumun yapılarını parçaladı. Hatta Şah, 24 Nisan 1976'da İslâmî takvimi İslâm öncesi Akamenid hanedanının takvimine çevirince, ulemayla zamanın denetimi üzerine büyük bir çatışma yaşadı. Humeyni devrimin başını çekmek üzere, 1 Şubat 1979'da Tahran'a indiğinde, dinî ilkelerin öncelikli olduğunu tescil etmek üzere İmam Nahost'un, Zaman'ın Vekili'nin (veli el-zaman) temsilcisi olarak geri dönmüştü. İslâmî devrim aynı anda hem monarşi kurumuna (Humeyni: "İslâm monarşi kavra-

37 Piscatori (1986); Moen ve Gustafson (1992); Tibi (1992a); Burgat ve Dowell (1993); Juergensmeyer (1993); Dekmejian (1995).
38 Tibi (1992b: 7).
39 Hiro (1989); Bakhash (1990); Esposito (1990); Hosrohavar (1995).

mına temelden karşıdır");[40] ulus-devlete (yeni İran Anayasası'nın 10. maddesi: "Bütün Müslümanlar tek bir ulus oluşturur") ve Batılılaşmanın bir ifadesi olarak modernleşmeye (İran Anayasası'nın 43. maddesi "tüketim, yatırım, üretim, dağıtım ve hizmetler dahil, ekonomiyle ilgili tüm meselelerde gösteriş ve israfın yasaklanması"nı öngörür) karşıydı. Şah'ın kurumsal reformlarının hedefi olan ulemaların gücü şeriat ile toplum arasındaki aracılar olmaları nedeniyle kutsal hale geldi. Irak'ın 1980'deki saldırısı ve onu izleyen kanlı savaşın ardından İslâmî rejimin radikalleşmesi, toplumun arındırılmasına, "zina, eşcinsellik, kumar, şirk, ateistlere ve şirk koşanlara sempati ve vatana ihanet" gibi küfre giren eylemlerin cezalandırılması için özel dinî mahkemelerin kurulmasına vardı.[41] Ardından farklı farklı gerekçelerle binlerce tutuklanma, kırbaçlanma ve idam yaşandı. Özellikle solcu eleştirilere ve Marksist gerillalara yönelen terör döngüsü, İran'da fundamentalist mantığın dairesini tamamladı.

Fundamentalizmin toplumsal temelleri nelerdir? Başka devrimci güçlerin de Pehlevilerin kanlı diktatörlüğünü devirmeye yönelik uzun süren, zorlu savaşıma katıldığı İran'da, devrimin liderleri mollalardı; camiler de halk isyanlarını örgütleyen devrimci komitelerin mekânlarıydı. Toplumsal aktörlere gelince, hareket Tahran'da ve başka büyük kentlerde, özellikle de öğrenciler, entelektüeller, pazar esnafı ve zanaatkârlar arasında güçlüydü. İsyan sokaklara döküldüğünde, tarımda modernleşmenin köylerinden sürdüğü, 1970'lerde Tahran'ın gecekondu semtlerini dolduran kırsal göçmen kitleleri de onlara katıldı.

Dağınık bazı veriler değerlendirildiğinde, Cezayir'deki ve Tunus'taki İslâmcılar'ın da benzer bir profile sahip olduğu görülüyor: FIS'a desteğin kaynağında eğitimli entelektüelleri, üniversite öğretim üyelerini, memurları, küçük esnafı ve zanaatkârları kapsayan heterojen bir grup vardı. Ancak 1980'lerde yaşanan bu gelişmelerin toplumsal kökenleri kırsal kesimden göçe de uzanır. Tunus'ta yapılan bir araştırmaya göre, militanların babalarının yüzde 48'i okuma yazmadan

40 Hiro (1989: 161).
41 Basında yayınlanan resmî belgeler, Hiro'da alıntı (1989: 190).

yoksundur; kentlere 1970'lerde yoksul kırsal bölgelerden göç etmişlerdir. Militanlar gençtir: Tunus'ta 1987'de büyük bir davada hüküm giyen 32 militanın yaş ortalaması 32'ydi.[42] Mısır'da İslâmcılık özellikle öğrenciler arasında güçlüdür (1980'lerin ortalarından beri birçok öğrenci derneğinin liderliği İslâmî fundamentalistlerdedir), hükümet çalışanlarından destek alır, polis ve orduda etkisi güçlenmektedir.[43]

Radikal fundamentalizmin toplumsal kökenleri, 1950'ler ve 1960'larda devlet tarafından yürütülen başarılı modernleştirme ile 1970'ler ve 1980'lerde çoğu Müslüman ülkede ekonomik modernleşmenin başarısız olmasının bir bileşkesinden kaynaklanmaktadır. Bu ülkelerin çoğunun ekonomileri sonraki dönemde gelecek yeni küresel rekabet ve teknolojik devrim koşullarına uyarlanamamıştır. Dolayısıyla, ilk modernleşme dalgasının bir sonucu olarak yüksek eğitim düzeyinde, genç, kentli bir grup ekonominin çöküşü ve yeni kültürel bağımlılık biçimlerinin yerleşmesiyle birlikte hayal kırıklığına uğramıştır. Bu hoşnutsuzluğa, tarımdaki dengesiz modernleşme sonucu kırsal kesimden kentlere sürülen yoksul kitleler de katılmıştır. Kepel şöyle diyor:

> Dışarıdan bakınca İslâmî hareket iki kanatlıdır. Öncelikle Üçüncü Dünya'da savaş sonrası nüfus patlamasıyla birlikte ortaya çıkan, kırsal kesimden kente göçün sonucu olan bir sınıfı, kentlerdeki genç kuşağı kapsar. Yoksulluk içinde olsalar da, bu genç kentliler okumuş, biraz eğitim görmüşlerdir. İkinci kanattaysa sömürgeciliğin çözülmesi sırasında bir kenara itilen pazar, çarşı esnafının torunları, Tanrı korkusuna sahip geleneksel burjuvazi yer alır. Bu dindar orta sınıfın yanı sıra, petrol ihraç eden muhafazakâr ülkelere gidip çalışmış, hızla zenginleşmelerine karşın geleneksel siyasî iktidar çevrelerinin dışında tutulmuş doktorlar, mühendisler ve işadamları da bu grupta yer alır.[44]

Bu toplumsal karışım, ulus-devletin kriziyle patlayıcı hale gelmiştir; askerî personeli de dahil devlet çalışanları hayat standartlarının

42 Burgat ve Dowell'ın belirttiği veriler (1993).
43 Hiro (1989); Dekmejian (1995).
44 Kepel (2002: 6).

giderek düşmesinden mustaripti ve milliyetçi projeye inançlarını yitirmişlerdi. Ulus-devletin meşruîyet krizi, ulus-devletin yaygın yolsuzluğunun, verimsizliğinin, yabancı güçlere bağımlılığının ve Ortadoğu'da Siyonist düşmanla yan yana yaşamaya razı olduktan sonra, İsrail karşısında üst üste alınan yenilgilerin bir sonucuydu. Çağdaş İslâmî kimliğin inşası, ulaşılamaz modernleşmeye (kapitalist ya da sosyalist olsun), küreselleşmenin kötücül sonuçlarına ve sömürgecilik sonrası milliyetçi projenin çöküşüne bir tepki olarak gelişti. Müslüman dünyada, fundamentalizmin farklı gelişimi öyle görünüyor ki, ulus-devletin projesini hem ekonomik refah yoluyla kentli kitlelere hem de Emevi Halifeliği ya da Osmanlı İmparatorluğu'nda olduğu gibi devletin kanatları altındaki dinî iktidara getirilen resmî yasak yoluyla Müslüman din adamlarına yayma kapasitesiyle ilgilidir.[45] Suudi Arabistan resmen İslâmî bir monarşidir; ama ulemalar, hem kutsal mekânların hem de Batı petrolünün koruyucusu olan Suudi hanedanının bordrosunda yer alırlar.

Endonezya ve Malezya ise, bir süre hızlı ekonomik büyümeyi sürdürerek, böylece vatandaşlarına ümitvar bazı imkânlar sunarak İslâmî baskıları, otoriter ulus-devletleriyle bütünleştirebilecekmiş gibi göründüler. Fakat 1997'deki ekonomik krizin ve Suharto'nun istifasının ardından Endonezya, İslâmî partilerin siyaset ve toplum açısından önemini fark etti. Ebu Bekir Beşir liderliğinde kurulan, el-Kaide'yle bağlantıları olduğundan şüphelenilen, radikal fundamentalist Cemaat-i İslâmî örgütünün büyümesi, küreselleşme dalgalarının ekonomik büyüme yoluyla toplumsal bütünleşme kapasitesini azaltması halinde Müslüman toplumlarda devlet kontrolünün ne denli kırılgan olabileceğini de gösterdi. Böylece 21. yüzyılın başında, Endonezya'nın da başarısız modernleşmenin milliyetçiliğin krizine ve İslâmcılığın yükselişine yol açtığı diğer Müslüman toplumlar kervanına katıldığı gözleniyor.

En Batılılaşmış Müslüman ülkelerden Mısır, Cezayir ve Tunus'un milliyetçi projeleri, 1980'lerde büyük ölçüde çöktü; bu çöküş beraberinde ılımlı (Müslüman Kardeşler), radikal (Cemaat-i İslâmî) ya

45 Balta (1991).

da demokratik radikal İslâmcıların (Cezayir'deki İslâmî Kurtuluş Cephesi) kapıldığı toplumsal gerilimleri de beraberinde getirdi.[46] Hamas'ın Yaser Arafat liderliğinde bir ön Filistin devleti kurulmasına meydan okuması, Arap milliyetçiliğindeki (ki özünü Filistin hareketi oluşturur) en ağır bölünmelerden biridir diyebiliriz. İsrail İstihbarat Teşkilatı Mossad'ın da Filistin Kurtuluş Örgütü'nün liderliğini ve yetkesini sarsmak için Hamas'ın yaratılışına katkıda bulunmuş olması ironiktir tabii.

İslâmcıların seçim zaferleri, Aralık 1991'de Cezayir'de olduğu gibi askerî yöntemlerle bastırıldığında, yaygın bir şiddet dalgası ve iç savaş hüküm sürmeye başladı.[47] En Batılılaşmış Müslüman ülkede, Türkiye'de bile, Kemal Atatürk'ün milliyetçi, seküler mirası 1995 seçimlerinde İslâmcılar radikal entelektüellerin ve kentli yoksul kesimlerin oylarına dayanarak ülkenin birinci siyasî gücü olarak ortaya çıktığında, tarihsel bir meydan okumayla karşı karşıya kaldı. Türkiye'de İslâmcılar 1996'da iktidara gelseler de, milliyetçi silahlı kuvvetlerin baskısıyla açık siyasî rekabetten men edildiler. Fakat yenilenen bir siyasî etiket ve ılımlı bir siyasî programla, Türk İslâmcılar Kasım 2002 seçimlerinde yine birinci parti oldular. Tarihin ironisidir, Avrupa Birliği'nin Türkiye'ye tam bir demokrasi olması yönünde yaptığı baskı, silahlı kuvvetlerin, İslâmî bir parti liderliğinde seçilmiş bir hükümetin iktidara gelmesine izin vermesine yol açtı. Türkiye'deki İslâmcıların Avrupalı demokratik devletlerin temel direklerinden biri olan sekülerlik ilkesiyle bir arada yaşayıp yaşamayacaklarını göreceğiz.

Çeşitli toplumsal ve kurumsal bağlamlarda genişleyen siyasî İslâm ve İslâmî fundamentalist kimlik, her zaman toplumsal dışlama ve/veya ulus-devletin kriziyle ilgili olmuştur. Dolayısıyla Mağrip kökenli gençler, Almanya'da doğan Türk gençler, Britanya'daki Pakistanlılar ya da Afrika kökenli Amerikalılar arasında yaygın olan toplumsal parçalanma, ayrımcılık ve işsizlik, radikal İslâmcılığın gelişmiş kapitalist toplumların toplumsal olarak dışlanmış kesimlerine yönelmesiyle birlikte, küskün gençlik arasında yeni bir İslâmî kimliğin doğuşu-

46 Sisk (1992).
47 Nair (1996).

nu başlatmıştır.[48] Diğer yandan Sovyetler Birliği'nin çöküşü de, Kafkaslar'dan Orta Asya'ya dek İslâmî hareketlerin doğuşunu, hatta Rusya'da bir İslâmî Diriliş Partisi'nin kuruluşunu tetikleyen, Afganistan ve İran'daki İslâmî devrimlerin eski Sovyet cumhuriyetlerine yayılmasını tetikleyen bir gelişme olmuştur. Hem etno-milliyetçilik hem İslâm adına, Suudi Arabistan, Pakistan ve Bin Ladin'in desteğiyle başlatılan Çeçenya'daki savaş, komünizm sonrası Rusya'da siyasetin temel meselelerinden biri haline gelmiştir.[49]

Ulus-devletlerin dinamiklerine, her ekonominin küresel eklemlenme biçimine bağlı olarak bütün Müslüman toplumlarda ve Müslüman olmayan toplumlardaki Müslüman azınlıklar arasında bir İslâmî fundamentalizm projesi doğdu. Geleneklere dönerek değil, yoksun bırakılmış kesimlerin ve küskün entelektüellerin dışlayıcı küresel düzene karşı küresel bir alternatif içinde anlamı yeniden inşa edebilecekleri, yeni, ilahî, komünal bir dünyanın yaratılması yönünde geleneksel malzemeler üzerinde çalışarak yeni bir kimlik inşa ediliyor.[50]

Ne var ki siyasal İslâm temel bir çelişkiyle karşı karşıya, çünkü Lawrence'ın da dediği gibi "Sünni İslâmî fundamentalistler ulus-devlet sistemini devirmek yerine onu ele geçirmeye çalışıyor. Fundamentalistler ancak karşı çıktıkları şeye uyarlanarak başarılı olabilirler."[51] Kepel de ampirik bir çalışmayla birkaç ülkedeki gözlemlerine dayanarak geliştirdiği, 1990'larda siyasal İslâm'ın yükselişine dair kapsamlı ve etkili analizinde aynı noktayı vurgular. Bastırılma ya da seçimle ya da her ikisiyle birlikte sonuçlanan çeşitli süreçleri inceledikten sonra, sağduyulu bir değerlendirmeyle siyasal İslâm'ın aslında siyasî bir güç olarak Müslüman ülkelerin çoğunda başarısız olduğu sonucuna varır. Ayrıca tam da bu başarısızlık yüzünden, radikal ve terörist grupların ortaya çıktığını savunur. Kepel'e göre komünizmin ilk dönemlerinin eğilip bükülmüş tarihsel yankısıyla, siyasal İslâm'ın ütopyalarını küre-

48 Luecke (1993); Kepel (1995).
49 Mikulsky (1992).
50 Tibi (1992a, b); Gole (1995).
51 Lawrence (1989: 226).

sel bir devrimci öncünün şiddetiyle dayatma yönünde ümitsiz bir alternatif olarak ortaya çıkmışlardır.[52]

Khosrokhavar da şöyle diyor:

> Moderniteye tam anlamıyla katılan bireyler inşa etme projesinin saçmalığı, gündelik hayatın fiili tecrübelerinde kendini göstermeye başladığında, şiddet yeni öznenin kendini kabul ettirmesinin tek biçimi haline gelir. Akabinde yeni cemaat (neo-community), çürümüş cemaat (necro-community) haline gelir. Modernlikten dışlanmak dinî bir anlam kazanır: Böylece kişinin kendini kurban etmesi, dışlanmayla savaşmanın bir yolu olur.[53]

Son tahlilde, radikal İslâmcılığın iktidar ilişkileri üzerindeki etkisine ilişkin bir değerlendirmenin, neyi başarısızlık neyi başarı olarak tanımladığımıza bağlı olduğunu söyleyebiliriz. Eğer başarıyla, devleti merkeze alan siyasî analiz geleneği çerçevesinde devlet iktidarının ele geçirilmesini kastediyorsak, o halde yeni binyılın başlangıcında İslâmî fundamentalizmin beklentilerinin gerisinde kaldığını söylememiz gerekir. Tek başarılı İslâmî devriminin yaşandığı İran'da bile, ülkenin çelişkili, ama önemli bir demokratikleşme ve modernleşme sürecine girmesiyle birlikte devlet kurumları ile ayetullahların iktidarının giderek birbirinden ayrıldığı gözlenmektedir. Fakat bir ideolojinin tarihsel başarısını, oylarla, bakanlıklarla, hatta örgütlü halk desteğiyle değil, zihniyetleri değiştirme, egemen değerlere karşı koyma, küresel iktidar ilişkilerini değiştirme kapasitesiyle ölçeceksek, o zaman İslâmî fundamentalizmin bir siyasî güç olarak ifadesi yerine bir toplumsal hareket olarak fiili etkilerinin değerlendirilmesi gerekmektedir.

İslâmî fundamentalizmin en azından birkaç önemli kolunda, demokratik devletin kurumlarına katılım, Müslüman toplumu yönetmesi gereken İslâmî ilkelere terstir. Keza, el-Kaide'nin üst düzey liderlerinden el-Zevahiri'nin de *Bitter Harvest* başlıklı kitabında "Demokrasiye tabî olmak, yasama yetkisini Tanrı'dan başka birine atfetme dü-

52 Kepel (2002).

53 Khosrokhavar (1995: 249-50); benim çevirim.

şüncesine tabî olmak anlamına gelir. Bu düşünceyi destekleyenler kâfirdir, çünkü insanlar adına yasama yapan kendini Tanrı ilan etmiştir ve bu kişiye tabî olan da onun Tanrılığını kabul etmiştir,"[54] denir. İslâmî fundamentalizm özü itibarıyla, devletin otoritesini tanımaz, Tanrı'nın iradesini oylara ya da siyasî katılıma tabî tutmaz. Başarısının ya da başarısızlığının devlet kurumlarıyla kavgasından çok, zihniyetler için verdiği savaşla ölçülmesinin sebebi budur. Dolayısıyla bu noktada İslâmcılığın kültürel/siyasî bir kimlik olarak analizine bu noktada ara veriyorum. İslâmcılığı egemen küresel düzene karşı sosyal bir hareket olarak incelemeye gelecek bölümde devam edeceğim.

Meseleyle ilgili yargımız ne olursa olsun, anlaşılması gereken şudur: Kültürel dışlanmanın reddi yoluyla, ki bu ret kendini kurban etmek gibi aşırı bir biçim de alabilmektedir, *ümmeti* kurmayı, gerçek inananların cemaatçi cennetini kurmayı amaçlayan tarihsel bir girişimle yeni bir İslâmî kimlik doğmuştur.

Tanrım Beni Koru! Amerikan Hıristiyan Fundamentalizmi

> *Yeni pagan güruhların, emirlerindeki teknolojinin gücüyle medenî insanlığın son kalelerini de ortadan kaldırmanın eşiğine geldiği karanlık bir elektronik çağdayız. Önümüzde uzanan gelecek hayali, ölümdür. Hıristiyan Batılı adamın kıyılarını ardımızda bıraktıkça, yalnızca sonsuza uzanan karanlık, dalgalı bir ümitsizlik deniziyle baş başa kalıyoruz... savaşmadığımız sürece!*
>
> Francis Schaeffer, *Time for Anger*[55]

Hıristiyan fundamentalizmi, Timothy Dwight ve Jedidiah Morse gibi devrim sonrası federalistlerin düşüncelerinden Pat Robertson'ın binyıl öncesi eskatolojisine, Dwight L. Moody gibi 1900 dirilişçilerine ve Rousas J. Rushdoony'den ilham alan 1970'lerin yeniden yapılanmacıla-

54 El-Zevahiri (1999: n.p.).

55 Schaeffer (1982: 122). Francis Schaeffer, günümüz Amerikan Hıristiyan fundamentalizminin önde gelen ilham kaynaklarından biridir. Schaeffer'ın kaleme aldığı, ölümünden kısa bir süre sonra 1981'de yayınlanan *Christian Manifesto*, 1980'lerde kürtaj karşıtı hareketin en etkili broşürlerinden biri oldu.

rına Amerikan tarihinin süreğen öğelerinden biri olagelmiştir.[56] Sürekli toplumsal değişimin ve bireysel hareketliliğin sınırında olan bir toplum, dönem dönem modernliğin ve sekülerliğin getirileriyle ilgili kuşkuya kapılmaya, Tanrı'nın ebedi gerçekliğine kök salmış geleneksel değerler ve kurumların sağladığı güvenliği özlemeye yazgılıdır. Hatta dünya çapında yaygın olarak kullanılan "fundamentalizm" terimi de Amerika'da, işadamı iki kardeşin 1910 ile 1915 arasında özel olarak yayınladıkları, yüzyıl başında muhafazakâr evanjelik teologlarca düzenlenmiş kutsal metinleri bir araya getiren *The Fundamentals (Temel İlkeler)* başlıklı on ciltlik bir diziye atfen doğmuştur. Fundamentalist etki farklı tarihsel dönemlerde farklı düzeylerde olduysa da, asla silinmemiştir. 1980'ler ve 1990'lardaysa kesinlikle canlandı. Jerry Falwell'in *Moral Majority*'sinin (Ahlakî Çoğunluk) 1989'da çözülmesi, bazı gözlemcilerin fundamentalizmin çöküşünü (fundamentalistlerin, onun karşıt bir güç olmasını başlıca meşruîyet ve finansman kaynaklarından biri olarak kullandığı Komünist Şeytan'ın sonunun gelmesine paralel olarak) ilan etmesine yol açmış olsa da, bunun fundamentalist kimliğin krizinden çok bir örgütün, siyasî bir manevranın krizi olduğu kısa sürede açıklık kazandı.[57] 1990'larda, Clinton'ın 1992'deki başkanlık seçiminde zafer kazanmasının ardından fundamentalizm, siyasî sahnede ön plana çıktı; bu kez Pat Robertson ile Ralph Reed liderliğinde, 1.5 milyon örgütlü üyesi olduğunu iddia eden, Cumhuriyetçi seçmenler üzerinde hatırı sayılır bir siyasî nüfuza sahip Hıristiyan Koalisyonu olarak. Dahası fundamentalistlerin düşünceleri ve dünya görüşlerinin de, yüzyıl sonu Amerika'sında kayda değer düzeyde yankı bulduğu görülüyordu. Örneğin 1979'da Gallup'un ulusal bir örneklem çerçevesindeki bir anketine göre, üç yetişkinden biri dine dönme deneyimi yaşamıştı; ankete katılanların neredeyse yarısı *İncil*'in yanılmaz olduğunu düşünüyordu; yüzde 80'den fazlası da Hz. İsa'nın Tanrısal olduğuna inanıyordu.[58] Kuşkusuz Amerika her zaman sözgelimi

56 Marsden (1980); Ammerman (1987); Mistzal ve Shupe (1992b); Wilcox (1992).
57 Lawton (1989); Moen (1992); Wilcox (1992).
58 Lienesch (1993: 1).

Batı Avrupa'ya ya da Japonya'ya kıyasla dinî bir toplum olmuştur ve hâlâ da öyledir. Fakat görünüşe bakılırsa, bu dinî duygular giderek dirilişçi bir ton kazanmakta, güçlü bir fundamentalist akıma doğru kaymaktadır. Simpson'a göre:

> Fundamentalizm, orijinal anlamıyla 1) *Kitab-ı Mukaddes* ve onun yanılmazlığının sözel, mutlak telkinine tabî olmayı, 2) İsa'nın ölümü ve dirilişiyle günahın kefaretini vekâleten ödediği anlatısı üzerine İsa'nın kişisel bir Kurtarıcı (yeniden doğmuş) olarak kabul edilmesiyle kişisel kurtuluşu, 3) İsa'nın bin yıl öncesinde cennetten dünyaya döneceği beklentisini, 4) Bakire'nin doğurması ve teslis gibi Protestan Ortodoks Hıristiyan doktrinlerin kabulünü içeren bir Hıristiyan inancı ve deneyimidir.[59]

Fakat Hıristiyan fundamentalizmi, öyle geniş kapsamlı, çeşitlilik içeren bir eğilimdir ki, binyıl öncesi ya da binyıl sonrası anlayışını savunur olsun, yortulara değer veren karizmatik evanjelikler, dindarlar ve eylemciler arasındaki ayrılıkları kesen basit bir tanıma direnir. Çok şükür, Michael Lienesch'in Amerikan fundamentalist yazılar ve doktrinleri akademik bir sentez haline getirdiği, mükemmel, son derece iyi belgelenmiş çalışmasına yaslanabiliriz; Lienesch'in kayıtları ve argümanlarını temel alarak, bunları doğrulayan başka kaynakların da desteğiyle Hıristiyan fundamentalist kimliğin temel özelliklerini yeniden kurmaya girişeceğim.[60]

Lienesch'in yazdığı gibi "Hıristiyan muhafazakâr düşüncenin merkezinde, onun benliği algılayışını şekillendiren Dine Dönme kavramı; günahkârları günahlarından kurtarıp ebedi bir kurtuluş haline eriştirecek olan inanma ve bağışlanma eylemi vardır."[61] Kişisel yeniden doğuş deneyimiyle birlikte, bütün bir kişilik de yeniden yapılandırılır ve "yalnızca bir özerklik ve kimlik değil, aynı zamanda toplumsal

59 Simpson (1992: 26).
60 Zeskind (1986); Jelen (1989, 1991); Barron ve Shupe (1992); Lienesch (1993); Riesebrodt (1993); Hicks (1994).
61 Lienesch (1993: 23).

düzen ve siyasî amaç kavrayışı inşa etmenin başlangıç noktası" haline gelir.[62] Kişilik ve toplum arasındaki bağlantı, toplumun temel kurumu olan, acımasız, düşmanca bir dünyaya karşı bir sığınak olagelmiş ama bugün toplumumuzda sarsılmakta olan ailenin yeniden yapılandırılması üzerinden kurulur. Aile, "Hıristiyan hayatın kalesi" ataerkilliğin tesciliyle, yani evliliğin kutsallığının (boşanmayı ve zinayı dışlar bir tarzda), hepsinden de öte erkeklerin kadınlar üzerindeki yetkesinin (*Kitab-ı Mukaddes*'in kelimeleriyle yerleştirildiği biçimiyle: Yaradılış 1; Efesliler 5, 22-3) ve çocukların kayıtsız şartsız itaatinin gerekirse şiddetle sağlanması yoluyla yeniden tescil edilmelidir. Hatta çocuklar günahkâr doğar: "Çocuğunun kötülüğe arzu duymasının doğal olduğunun farkına varmanın, bir ebeveyn için büyük yararları vardır."[63] Dolayısıyla ailenin çocuklarını Tanrı korkusuyla ve aile yetkesine saygı kavrayışıyla yetiştirmesi, okulda Hıristiyan bir eğitimin tam desteğine güvenmesi temel önemdedir. Bu bakış açısının aşikâr bir sonucu olarak, kamu okulları iyi ile kötü, Hıristiyan aile ile sekülerliğin kurumlarının savaş meydanı haline gelmiştir.

Bu ilkeleri savunmayı ve kendisinin kusurlu hayat planlaması yerine Tanrı'nın planlarını seçen Hıristiyan'ı birçok dünyevi ödül beklemektedir. Hepsinin de başında, evlilikte muhteşem bir cinsel hayat yaşamak gelir. Çok satan yazarlar Tim ve Beverly La Haye, cinsellik kılavuzlarının "tümüyle kutsal kitaba uygun ve son derece pratik" olduğunu savunuyor[64] ve resimlerin de yardımıyla cinselliğin bir zamanlar yasaklanan ve üremeye kanalize edilen bütün zevklerinin Hıristiyanlıkla tam bir uyum içinde olduğunu ifade ediyorlar. Bu koşullarda erkekler yine erkek olabilir: Bugün olduğu gibi "Hıristiyancıklar" gibi davranmak yerine, bir başka Hıristiyan geleneği çerçevesinde erkek gibi bakmalı, erkek gibi davranmalıdırlar: "İsa kız gibi değildi."[65] Hatta, erkeklerin saldırgan cinselliklerini, doyurucu bir evliliğe kanalize etmeleri

62 Lienesch (1993: 23).
63 Beverly La Haye, Lienesch'te alıntı (1993: 78).
64 Lienesch'te alıntı (1993: 56).
65 Edwin L. Cole, Lienesch'te alıntı (1993: 63).

toplum için temel önemdedir; bu şiddeti kontrol altına alacağı gibi, "Protestan çalışma ahlakı"nın, dolayısıyla ekonomik verimliliğin de kaynağıdır. Bu bakış açısına göre, medeniyetin temeli cinsel yüceltmedir. Kadınlara gelince, onlar biyolojik olarak anne olmaya, akılcı erkeklerini duygusal açıdan tamamlamaya yazgılıdır (Phyllis Schafly'ye göre). Boyun eğmeleri, kendilerine saygı duymalarını da beraberinde getirecektir. Kadınların erkeklerden bağımsız bir kimlik kurmalarının yolu fedakârlıktan geçer. Beverly La Haye şöyle der: "Vermekten, vermekten, vermekten korkmayın."[66] Sonuç, ailenin "bu küçük cumhuriyetin, bütün bir toplumun payandasının" kurtuluşa ermesi olacaktır.[67]

Kurtuluş böylece güvence altına alınırken, bir Hıristiyan hayata sağlam bir adım atabilmek için istikrarlı bir ataerkil aile kurduktan sonra, *Kitab-ı Mukaddes*'i sıkı bir biçimde uyguladığı sürece, hükümetin de ekonomiye müdahale etmemesi, layık olmayan yoksulları yalnız bırakması ve vergileri makul sınırlara (gelirin yaklaşık yüzde 10'u) çekmesi koşuluyla iş hayatında da başarılı olacaktır. Hatta öyle görünüyor ki, bir yandan ahlaki teokrat olup bir yandan ekonomik özgürlükçü olmak arasındaki çelişki Hıristiyan fundamentalistleri pek de rahatsız etmez.[69] Dahası, Tanrı da iyi bir Hıristiyan'a iş hayatında yardım edecektir: Sonuçta ailesinin geçimini sağlaması gerekir. Tanınmış tele-evanjeliklerden, Hıristiyan Koalisyonu'nun lideri Pat Robertson kendi anlatımına göre bunun canlı bir kanıtıdır. Robertson, dine döndükten sonra, yeniden doğmanın verdiği bu güvenceyle işyerine gidip "Tanrı beni buraya televizyon istasyonunuzu almaya gönderdi," demiş, "Tanrı'nın verdiği rakam"a dayanarak bir meblağ önermiştir: "Tanrı bana dedi ki: Sakın iki buçuk milyonun üstüne çıkma."[69] Anlaşılan şahane bir anlaşmaya varılmıştır ki, Pat Robertson da "700 Club" adlı televizyon programında her hafta Tanrı'ya teşekkür etmektedir.

Fakat Hıristiyanlık yolunun gerekleri, bireysel olarak tam anla-

66 Beverly La Haye, Lienesch'te alıntı (1993: 77).
67 Lienesch (1993: 77).
68 Hicks (1994).
69 Pat Robertson'ın sözleri, Lienesch'te alıntı (1993: 40).

mıyla yerine getirilemez, çünkü toplumun kurumları, özellikle de hükümet, medya ve kamu eğitim sistemi farklı kökenlerden, farklı fundamentalist versiyonlarla, komünistler, bankacılar, dinden çıkanlar ve Yahudilerle bağlantılı hümanistler tarafından denetlenmektedir. En sinsi ve tehlikeli düşmanlar, feministler ve eşcinsellerdir, çünkü aileyi, toplumsal istikrarın, Hıristiyan hayatının ve kişisel kendini gerçekleştirmenin temel dayanağını baltalayan onlardır. (Phyllis Schaft "kadınların özgürlüğü denilen o hastalık" diyor.)[70] Kürtaja karşı mücadele, başka Hıristiyan sınıflandırmalar arasında köprü kurarak, aileyi, hayatı ve Hıristiyanlığı korumaya yönelik tüm mücadeleleri simgeler. Anne karnındaki hayatı savunan hareketin, Amerika'daki Hıristiyan fundamentalizmin en militan ve etkili ifadesi olmasının sebebi budur.

Mücadelenin yoğunlaştırılması, kurumsal siyaset çerçevesindeki gerekli siyasî uzlaşmaların sağlanması gerekir, çünkü zaman giderek kısalmaktadır. "Zamanların sonu" yaklaşmaktadır, tövbe etmemiz, toplumumuzu temizlememiz, İsa Mesih'in yeni bir çağ açacak, görülmemiş bir barış ve huzurun yaşanacağı ikinci gelişine hazırlıklı olmamız gerekir. Fakat tehlikeli bir geçit vardır; Ortadoğu'da başlayıp bütün dünyaya yayılan kanlı Armageddon Savaşı'nı aşmamız gerekir. İsrail ve yeni İsrail (Amerika) sonunda düşmanları karşısında zafer kazanacaktır, ancak bunun korkunç bir bedeli olacaktır ve kazanmaları da ancak toplumumuzu yeniden yaratma yetimize bağlıdır. Toplumun dönüşümü (tabana yönelen Hıristiyan siyasetiyle birlikte) ve benliğin yeniden yaratılması (dindar bir aile hayatı sayesinde) hem gerekli, hem de birbirini tamamlayıcıdır.

Çağdaş Amerikan fundamentalistleri kimlerdir? Clyde Wilcox, 1988 itibarıyla evanjeliklerin nüfusun tamamına kıyasla demografik nitelikleriyle ilgili bazı ilginç veriler sunuyor.[71] Öğretiye bağlı evanjeliklerin nitelikleri değerlendirildiğinde, daha az eğitimli, daha yoksul oldukları, çoğunluğunun ev hanımı, büyük bölümünün güney eyaletlerinde yerleşik, tamamının *Kitab-ı Mukaddes*'i hatasız ve yanılmaz ka-

70 Lienesch'te alıntı (1993: 71).
71 Wilcox (1992).

bul ettiği görülür (nüfusun genelinde bu oran yüzde 27'dir). Başka kaynaklara göre,[72] Hıristiyan fundamentalizmi son dönemde özellikle güney, güneybatı eyaletlerindeki ve California'nın güneyindeki yeni banliyölerde, metropolitan bölgelerin bu yeni banliyölerine kısa süre evvel göç etmiş hizmet işçileri, alt-orta sınıf arasında güçlü bir yayılma göstermektedir. Lienesch, bu manzaradan yola çıkarak, bu kesimlerin "yakın dönemde göç etmiş geleneksel halkın kırsal değerleri, seküler kentli bir toplumda koruyan ilk modernleşmiş kuşağı" olduğu varsayımını geliştirmiştir.[73] Fakat öyle görünüyor ki, Hıristiyan fundamentalizmin yayılmasında değerler, inançlar ve siyasî duruşlar, demografik, meslekî ve yerleşimle ilgili özelliklerden çok daha önemlidir. Wilcox, meseleyle ilgili olarak elde bulunan hatırı sayılır derecede kabarık kanıtları inceledikten sonra "verilere göre, Hıristiyan Sağ'a desteğin en iyi göstergeleri, dini kimlikler, doktrinler, davranışlar, yönelimler ve siyasî inançlardır," sonucuna varmıştır.[74] Fundamentalizm, sınıf çıkarlarının ya da bölgesel konumlanmanın bir akılcılaştırılması görünümü vermemektedir. Daha ziyade, ahlakçı, Hıristiyan değerleri savunmak adına siyasî süreçte eylemde bulunmaktadır.[75] Tarihteki fundamentalizmlerin birçoğu gibi, geçmişin imgelerine dayanarak toplumsal ve kişisel kimlik inşa etmeyi, tahammül edilemez bugünleri aşmak için bu imgeleri ütopyacı bir geleceğe yöneltmeyi amaçlayan tepkisel bir harekettir.

Ama neye karşı bir tepki? Dayanılmaz, tahammül edilmez olan nedir? Öyle görünüyor ki, Hıristiyan fundamentalizmin en temel kaynakları iki katmanlıdır: Küreselleşme tehdidi ve ataerkilliğin krizi. Mistzal ve Shupe'nin de yazdığı gibi, "küreselleşmenin dinamikleri fundamentalizmin dinamiklerini diyalektik bir biçimde harekete geçirmiştir."[76] Lechner, bu diyalektiğin sebepleri üzerinde biraz daha ayrıntılı durur:

---

72 Lienesch'te alıntı (1993).
73 Lienesch (1993: 10).
74 Wilcox (1992: 223).
75 Jelen (1991).
76 Misztal ve Shupe (1992a: 8).

> Küreselleşme çağında, küresel olgular gibi toplumlar da küreselleşir. Örgütler gibi onlar da seküler kurallarla işler; ilişkilerinde seküler kuralları izlerler; bugünkü biçimleriyle dünyevi toplumlara aşkın bir önem atfeden dinî bir gelenek pek yoktur... En dindar geleneklerin standartlarına göre, kurumsallaşmış bir toplumsalcılık, putperestliğe girer. Ancak bunun anlamı, toplum içinde hayatın da geleneksel din önünde bir engel haline geldiğidir. Tam da küresel düzen, kurumsallaşmış kurallara bağlı bir düzen olduğundan, bir "asli" temel, bu dünyanın ötesinde, onu daha açıkça tanımlayabilecek aşkın bir gerçeklik arayışının ortaya çıkması akla yakındır.[77]

Üstelik komünist tehdit, ABD'nin çıkarları, Hıristiyanlık ve seçilmiş bir ülke olarak Amerika arasında bir özdeşlik kurulmasına zemin hazırlamışsa da, Sovyetler Birliği'nin çöküşü, yeni bir küresel düzenin ortaya çıkışı, Amerika'nın kaderinin denetlenmesi üzerinde tehdit edici bir belirsizlik yaratmıştır. Binyıl başında, ABD'de Hıristiyan fundamentalizmin tekrarlanan temalarından biri, ülkenin, ABD federal hükümetini aşan (bu gelişmede federal hükümetin de suç ortağı olduğu düşünülür), Birleşmiş Milletler, Uluslararası Para Fonu, Dünya Ticaret Örgütü'nün hükmettiği bir "dünya hükümeti" tarafından yönetilmesine muhalif olmaktır. Bazı eskatolojik yazılara göre, bu yeni "dünya hükümeti" İsa karşıtlığının bir parçasıdır ve mikroçip dahil sembolleri, "zamanların sonu"nu haber veren Deccal'in İşaretleri'dir. Öyle görünüyor ki Hıristiyan fundamentalist kimliğin inşası, ekonomi ve medyada giderek hissedilen kontrol edilemez küreselleşme süreçlerine doğrudan bir yanıt olarak hayat üzerinde, ülke üzerinde denetimi sağlama girişimidir.

Ancak, 1980'lerde ve 1990'larda Hıristiyan fundamentalizmin en önemli kaynağı, herhalde, ataerkilliği hedef alan, 1960'lardaki isyanlarla başlayıp, kadın, lezbiyen ve gey hareketlerinde ifadesini bulan meydan okumalara duyulan tepkidir.[78] Üstelik bu yalnızca ideolojik

---

77 Lechner (1991: 276-7).
78 Lamberts-Bendroth (1993).

bir savaş değildir. Boşanma, ayrılma, ailede şiddet, evlilik dışı çocuklar, ertelenen evlilikler, anneliğin gerilemesi, yalnız yaşayan insanların artması, gey ve lezbiyen çiftler ve ataerkil otoritenin yaygın bir biçimde reddi (dördüncü bölüme bakınız) gibi göstergelerin tamamına bakılırsa, Amerikan ataerkil ailesi gerçekten de krizdedir. Erkeklerin, eve ekmek getiren tek kişi olma rollerinin zayıflamasıyla, ataerkilliğin maddî ve ideolojik temellerinin sarsılmasını takiben, ilahi meşruîyete çok daha uygun olan ayrıcalıklarını savunma doğrultusunda apaçık bir tepki göstermesi söz konusudur. Fakat erkeklerin, kadınların ve çocukların paylaştığı başka bir şey daha vardır. Bilinmeyen karşısında duyulan, hele ki bu bilinmeyen gündelik, kişisel hayatın temeliyle ilgiliyse özellikle ürkütücü bir hal alan derinlere işlemiş bir korku. Seküler ataerkil düzen içinde yaşayamayan, ama rekabetçiliğin, bireyciliğin hâkim olduğu ve ailenin hem bir mit hem bir gerçeklik olarak tek güvenli sığınağı temsil ettiği bir toplumda yalnızlık ve belirsizlikten korkan birçok kadın, erkek ve çocuk, Tanrı'ya, kendilerini Tanrı'nın hükmü altındaki iyiliklerle dolu ataerkilliğe razı olacakları bir masumiyet haline döndürmesi için dua etmektedir. Birlikte dua ederek, tekrar birlikte yaşayabilir hale gelirler. Amerikan Hıristiyan fundamentalizminin derinlerinde, Amerikan kültürünün özelliklerinin, onun aileci bireyciliğinin, pragmatikliğinin, giderek öngörülemez ve kontrol edilemez bir hal alan hayatta kişisel sorunları çözmenin bir yolu olarak Tanrı ve Tanrı'nın tasarısıyla kişisel olarak ilişki kurmasının izlerini taşımasının sebebi budur. Sanki fundamentalistin duası, günahkârın tövbeye ve Hıristiyanca günah çıkarmaya bağlılığına karşılık, Tanrı'nın kayıp Amerikan Hayat Tarzı'nın yeniden kurulmasına inayet göstermesini sağlayacakmış gibi.

KÜRESELLEŞME ÇAĞINDA MİLLETLER VE MİLLİYETÇİLİKLER: HAYALİ CEMAATLER Mİ, YOKSA CEMAATÇİ HAYALLER Mİ?

Ancak hepimiz –hepimiz– hafızalarımızı geri kazanırsak, iyileştirirsek, biz de onlar da milliyetçi olmaktan vazgeçebiliriz.

Rubert de Ventos, *Nacionalismos*[79]

Küreselleşme çağı hem yerleşik ulus-devletlere yönelik meydan okumalarda, hem de kimliğin yabancıya karşı her zaman tasdik edilen milliyet temelinde yaygın olarak yeniden yapılanmasında ifadesini bulan milliyetçi isyanların çağıdır. Milliyetçiliğin üç yönden gelen saldırılarla öldüğünün, son bulduğunun ilanı sonrasında yaşanan bu tarihsel eğilim bazı gözlemcileri şaşırtmıştır. Ekonominin küreselleşmesi ve siyasî kurumların uluslararası bir nitelik kazanması ve elektronik medya tarafından yaygınlaştırılan kültürün, eğitimin, okur yazarlığın, kentleşmenin ve modernleşmenin evrenselleşmesi bu saldırı kaynaklarından ikisiydi. Bir de milliyetçiliği, milliyetçilik karşıtı kuramın en yumuşak versiyonuyla "hayal edilmiş cemaatler"[80] gören ya da Gellner'ın güçlü formülasyonuyla[81] ulus-devleti inşa etme yolunda seçkinlerin egemen olduğu milliyetçi hareketlerden doğan bir ulus kavramını, "yapay tarihsel icat" olarak ilan eden bir akademik saldırı vardı. İşte bu saldırıların milliyetçiliğin sonunu getirdiği düşünülüyordu. Hatta Gellner'a göre "milliyetçilikler şans eseri, çabayla ya da koşulların uygunluğu sayesinde, modern koşullarda etkili bir güç haline gelmeyi başarmış kabilecilikler ya da başka tür grupların öne çıkması"ndan başka bir şey değildi.[82]

Gellner için de, Hobsbawm[83] için de başarı, modern, bağımsız bir ulus-devletin kurulması anlamına gelir. Dolayısıyla bu bakış açısı-

79 Rubert de Ventos (1994: 241), benim çevirim.
80 Anderson (1983).
81 Gellner (1983: 56).
82 Gellner (1983: 87).
83 Hobsbawm (1992).

na göre, milliyetçi hareketler, belli bir seçkinler grubunun çıkarlarını akılcılaştıranlar olarak bir ulusal kimlik icat ederler; bu ulusal kimlik başarılı olursa, ulus-devletle taçlanır, ardından propaganda yoluyla uyruklar arasında yaygınlaştırılır, son nokta "uyrukların" millet için ölmeye hazır hale gelmeleridir. Hobsbawm, milliyetçiliğin tabandan geliştiği yönündeki tarihsel kanıtları kabul eder (dilsel, ülkesel, etnik, dinî ve tarihsel siyasî özellikleri paylaşmak), ama bunu "proto-milliyetçilik" olarak adlandırır; çünkü milletler ve milliyetçilikler, ancak bir ulus-devlet kurulduğunda, ya bu ulus-devletin bir ifadesi olarak ya da gelecekteki devlet adına varolur. Binyıl dönümünde, mevcut ulus-devletlerin zayıflamasıyla yakından bağlantılı olarak milliyetçiliklerin patlaması, milletleri ve milliyetçilikleri dünyanın birçok bölgesinde temel maya etkisi yaratan Fransız devriminin ardından modern ulus-devletin ortaya çıkışına, yerleşmesine bağlayan bu teorik modele pek de uymaz. Boş verelim. Hobsbawm'a göre, milliyetçiliğin bu belirgin yeniden dirilişi aslında Avrupa'nın 1918 ile 1921 arasında topraksal olarak yeniden yapılanması döneminde yaratılan çözülmemiş ulusal sorunların tarihsel bir ürünüdür.[84]

Ancak David Hooson'ın *Geography and National Identity* başlıklı küresel araştırma derlemesinin giriş bölümünde yazdığı gibi:

> 20. yüzyılın son yarısı, tarihe, yüzyılımıza damgasını vurmuş, ölüm saçan ama artık kaybolmuş tiranlıklardan daha kalıcı bir doğası olan, sınır tanımaz ve yayılmacı yeni bir milliyetçilikler çağı olarak geçecek... İnsanın kendi kimliğini ifade etmeye ve bunun hassasiyetle başkaları tarafından tanınmasına duyduğu ihtiyaç giderek yayılıyor; ve bunun 20. yüzyıl sonunun küçülmüş, homojenleştirici yüksek teknoloji dünyasında bile temel bir güç olarak tanınması gerekiyor.[85]

Eley ile Suny'nin derinlikli derlemeleri *Becoming National*'ın giriş bölümünde yazdıkları üzere:

84 Hobsbawm (1992: 173-202).
85 Hooson (1994b: 2-3).

> Öznellik ve vicdana yapılan vurgu milliyetin varoluşunun "nesnel" temellerini ortadan kaldırır mı? Açıkçası bu denli radikalce bir bakış açısı saçma olacaktır. Başarılı milliyetçiliklerin çoğu, entelektüel milliyet projesine hammadde hazırlayacak öncesi olan bir toprak, dil ya da kültür cemaati varsayar. Ancak bu öncel cemaatlerin sanki temel bir biçimde her zaman varolmuşlar gibi "doğallaştırılmamaları" ya da henüz yaşanmamış bir tarihi önceden canlandırmamaları gerekir... Kültür genellikle insanların paylaştıkları değil, uğruna kavga etmeyi seçtikleri şeydir.[86]

Benim bakış açıma göre, sosyal teorinin bir bölümüyle çağdaş pratikler arasındaki uyumsuzluk, milliyetçiliğin ve milletlerin her ne kadar kültürel kurgular ve siyasî projelere içkin olsa da, kendilerine ait, devletten bağımsız bir hayatı olduğu gerçeğinden kaynaklanıyor. "Hayali cemaatler" kavrayışı ne kadar çekici olursa olsun, ya çok açık ya da ampirik olarak yetersiz. Eğer bütün aidiyet duygularının, putlara tapınmanın kültürel olarak inşa edildiği anlamına geliyorsa, bir sosyal bilimci için bu zaten açıktır. Uluslar bunun bir istisnası olamaz. "Gerçek" ile "hayali" cemaatler arasındaki karşıtlığın, Michelet tarzı özselci milliyetçiliklerin ideolojilerinin gizemciliğini kırma yönündeki gürültülü çabanın ötesinde fazla bir analitik yararı yoktur. Ancak "hayali cemaatler" ifadesi, Gellner'ın teorisindeki gibi milletlerin, toplumsal ve ekonomik seçkinlerin çıkarları için tarihsel mitleri sunî bir biçimde yönlendiren entelektüellerce kurgulanmış tamamen ideolojik eserler olduğunu ima ediyorsa, tarihsel kayıtların böylesine aşırı bir yapısökümü yalanladığı görülür.[87] Kuşkusuz, etnisite, din, dil, ülke *per se* ulus inşa etmek, milliyetçiliği başlatmak için yeterli değildir. Oysa ortak deneyim yeterlidir: ABD de, Japonya da güçlü bir ulusal kimliğin bulunduğu, uyruklardan çoğunun güçlü vatansever duygular hissedip ifade ettiği ülkelerdir. Ama Japonya, dünya yüzünde etnik olarak en homojen ülkelerden biriyken, Amerika etnik olarak en heterojen ül-

86 Eley ve Suny (1996: 9).

87 Moser (1985); Smith (1986); Johnston vd. (1988); Touraine (1988); Perez-Argote (1989); Chatterjee (1993); Blas Guerrero (1994); Hooson (1994b); Rubert de Ventos (1994); Eley ve Suny (1996).

kelerdendir. Ama her iki örnekte de ortak bir tarih, ortak bir proje söz konusudur; tarihsel anlatıları da toplumsal, etnik, ülkesel ve cinsiyet bakımından farklılık göstermekle birlikte, bütün ülkelerde, her ülkenin halkı için ortak olan bir deneyim üzerine kuruludur. Başka uluslar, başka milliyetçilikler modern ulus-devlet aşamasına gelmemiştir (örneğin İskoçya, Katalonya, Quebec, Kürdistan, Filistin) ancak onlar da, ulusal karakter olarak ortaya çıkan güçlü kültürel/ülkesel kimlikler sergiler; bazıları yüzyıllardır sergilemektedir.

Dolayısıyla çağdaş milliyetçiliği, milliyetçiliğe ilişkin sosyal teorilerle birlikte tartışırken, başlıca dört analitik noktanın vurgulanması gerekiyor. Öncelikle, çağdaş milliyetçilik egemen bir ulus-devletin inşasına yönelik olabilir de, olmayabilir de, dolayısıyla uluslar tarihsel ve analitik olarak devletten bağımsız oluşumlardır.[88] İkincisi, uluslar ve ulus-devletler, Fransız devrimini izleyen iki yüzyıl içinde Avrupa'da kurulan modern ulus-devletlerle sınırlı değildir. Mevcut siyasî deneyim, milliyetçiliğin özellikle modern ulus-devletin oluşumuyla, 19. yüzyılda estirdiği, 20. yüzyılda sömürgelerin çözülmesi döneminde Batılı ulus-devletin Üçüncü Dünya'ya ithaliyle tekrarlanan rüzgârla bağlantılı olduğu düşüncesini reddeder görünmektedir.[89] Moda haline geldiği üzere bu düşüncede ısrar etmek, Chatterjee'nin savunduğu gibi yalnızca Avrupa merkezciliktir.[90] Panarin'in de yazdığı gibi:

> Yüzyılın yanlış anlaması, halkın self-determinasyonunun (kendi kaderini tayin), ulusun self-determinasyonuyla karıştırılmasıdır. Bazı Batı Avrupa kaynaklı ilkelerin Avrupalı olmayan kültürlerin topraklarına mekanik aktarımı, genellikle canavarlar doğurmuştur. Bu canavarlardan biri de, Avrupalı olmayan topraklara ekilmiş ulusal egemenlik kavramıdır... Avrupa'nın siyasî lügatında ulus kavramının çift anlamlılığı, Avrupalıların "halkın egemenliği", "ulusal egemenlik" ve "bir etnik grubun hakları" gibi kavramlarla ilgili son derece önemli ayrımlar çizmelerini engellemiştir.[91]

88 Keating (1995).
89 Badie (1992).
90 Chatterjee (1993).
91 Panarin (1994/1996: 37).

Panarin'in analizi, 20. yüzyılın sonlarına doğru dünyanın birçok bölgesinde çok çeşitli kültürel yönelimler ve siyasî projeler izleyen milliyetçi projelerin gelişimiyle de doğrulanmaktadır.

Vurgulanması gereken üçüncü nokta, milliyetçiliğin mutlaka seçkinlere özgü bir olgu olmadığı, hatta bugün aslında milliyetçiliğin küresel elitlere karşı tepkiden başka bir şey olmadığıdır. Bütün toplumsal hareketlerde olduğu gibi, kuşkusuz liderler milliyetçi hedefler etrafında kenetlenen halk kitlelerinden daha eğitimli, daha okuryazardır (zamanımızda bilgisayara yakındır). Ancak bu durum, milliyetçiliğin çekiciliğini ve önemini, kitlelerin elitler tarafından elitlerin çıkarı için manipüle edilmesine indirgemez. Smith'in de belirgin bir serzenişle yazdığı gibi:

> Bir tarih ve kader birliği yoluyla, hafızalar canlı tutulur ve eylemler şanlanır. Çünkü bireyler ufkun tümüyle toprağa bağlı olduğu çağlarda ancak tarihsel ve aile bağlarını andırır bir bağı paylaşanların nesiller zinciri çerçevesinde bir tür ölümsüzlük duygusuna ulaşabilirler. Bu anlamda ulusların oluşumu ve etnik milliyetçiliklerin yükselişi, siyasî bir ideolojiden çok "vekil din"in kurumsallaşması olarak görünmektedir; bu yüzden de kabul etmeye özen gösterdiğimizden daha kalıcı ve güçlüdürler.[92]

Dördüncüsü, çağdaş milliyetçilik etkin eylemci olmaktan çok tepkisel olduğundan, siyasî olmaktan çok kültürel olma eğilimindedir ve bu yüzden de bir devletin kurulması ya da savunulmasından çok, kurumsallaşmış, yerleşik bir kültürün savunulmasına odaklıdır. Yaratılan yeni siyasî kurumlar ya da yeniden yaratılan siyasî kurumlar siyasî egemenliği başlatmaya yönelik platformlardan ziyade, kimliğin savunma siperleridir. Bu yüzden, Kosaku Yoshino'nun Japonya'daki kültürel milliyetçiliğe ilişkin analizini çağdaş milliyetçiliği anlama yolunda daha uygun bir teorik başlangıç noktası olarak görüyorum:

---

92 Smith (1989/1996: 125).

> Kültürel milliyetçilik, yok olduğu düşünülen ya da tehdit edilen bir kültürel kimliği yaratarak, koruyarak ya da güçlendirerek ulusal cemaati yeniden yaratmayı amaçlar. Kültürel milliyetçi, ulusu kendi benzersiz tarihinin ve kültürünün bir ürünü, benzersiz yönlerle donanmış bir kolektif dayanışma olarak görür. Kısacası kültürel milliyetçilik, ulusun özü olarak kültürel cemaatin ayrıksılığıyla ilgilidir.[93]

Dolayısıyla milliyetçilik, Hobsbawm'ın öne sürdüğü gibi toplumsal eylem ve tepkiyle, Gellner'ın milliyetçiliğin esas kaynağı olarak "yüksek kültür"e yaptığı vurgunun tersine, elitler ve kitleler tarafından kurulur. Ancak Hobsbawm ve Anderson'ın görüşlerinin tersine, milliyetçilik belli bir tarihsel döneme ve modern ulus-devletin özgül işleyişine indirgenemeyecek bir kimlik kaynağıdır. Milleti ve milliyetçilikleri, ulus-devletin inşa sürecine indirgemek, eş zamanlı gelişmeler olan postmodern milliyetçiliğin yükselişi ile modern devletin gerileyişini açıklanamaz hale getirir.

Rubert de Ventos, Deutsch'un klasik bakış açısının güncellenmiş, inceltilmiş bir versiyonunda ulusal kimliğin ortaya çıkışını, dört ayrı etkenler dizisinin tarihsel etkileşimine bağlayan daha karmaşık bir teori ortaya koyuyor:[94] Etnisite, ülke, dil, din vb. *asal etkenler;* iletişim ve teknolojinin gelişimi, kentlerin oluşumu, modern orduların ve merkezî monarşilerin ortaya çıkışı gibi *üretken etkenler;* dilin resmî gramerle yasalaşması, bürokrasilerin büyümeleri, ulusal bir eğitim sisteminin oluşması gibi *sebep olunmuş etkenler* ve baskın toplumsal grup ya da kurumsal aygıtlar tarafından bastırılan kimliklerin ya da boyun eğdirilen çıkarların savunulmasına dayanan, halkın kolektif hafızasında alternatif kimlik arayışlarını tetikleyen *tepkisel etkenler.*[95] Bir milliyetçiliğin ve milletin oluşumunda hangi etkenlerin hangi rolü oynadığı tarihsel bağlamlara, kolektif hafızaya sunulan malzemelere ve çatışan iktidar stratejileri arasındaki etkileşime dayalıdır. Dolayısıyla mil-

93 Yoshino (1992:1).
94 Deutsch (1953); Rubert de Ventos (1994).
95 Rubert de Ventos (1994: 139-200).

liyetçilik, kültürel ve siyasî olarak inşa edilmiştir, evet, ama teorik açıdan da pratik açıdan da asıl önemli olan bütün kimlikler için söz konusu olduğu gibi, nasıl, nereden hareketle, kim tarafından ve ne için inşa edildiğidir.

Binyıl dönümünde, milliyetçiliklerin patlaması, bazı milliyetçiliklerin çokuluslu devletleri çözmesi, bazılarının çokuluslu oluşumlar ortaya çıkarmaları klasik, egemen, modern devletlerin oluşumuyla ilgili değildir. Görünüşe bakılırsa milliyetçilik daha çok, devlete benzer oluşumların ortaya çıkmasındaki başlıca güçtür. Devlete benzer oluşumlar derken, ya güçlendirilmiş federalizm [Kanada'daki anayasa (yeniden yapılanma) sürecinde olduğu gibi ya da 1978'teki İspanya Anayasası'nda ilan edildiği, 1990'larda uygulamada bir hayli genişletildiği gibi] ya da uluslararası çok taraflılık [Avrupa Birliği ya da eski Sovyet cumhuriyetlerinin Bağımsız Devletler Topluluğu'nu kurması örneğinde olduğu gibi] biçiminde egemenliğin paylaşıldığı siyasî oluşumları kastediyorum. Yeni bir tarihsel gerçeklik olarak devlete benzer bir oluşum arayışındaki milliyetçi hareketlerin bu eğilimine direnen merkezî ulus-devletler (Endonezya, Nijerya, Sri Lanka, hatta Hindistan), ulusu devlete asimile etme yönündeki bu ölümcül hataya kurban gidebilir; tıpkı Pakistan gibi güçlü bir devletin Bangladeş'in ayrılmasından sonra farkına vardığı gibi.

İçinde bulunduğumuz yeni tarihsel bağlamda milliyetçi kimliğin yeniden yapılanmasındaki karmaşıklığı anlamak için, bu dönemin bir özelliği olarak önerdiğim diyalektiğin iki kutbunu temsil eden iki örnek üzerinde durmak istiyorum: Biri merkezî, çokuluslu bir devlet olan Sovyetler Birliği'nin çözülüşüdür. Diğeriyse ulus-devlet benzeri dediğim oluşumun doğuşuna vermek istediğim örnektir. İspanya'daki federalizm ve Avrupa Birliği'ndeki konfederalizmin iki koldan hareketlenmesiyle birlikte Katalonya'da belirmekte olan ulusal yarı devlet. Analizimi bu iki örnekle genişlettikten sonra, yenilenmiş bir kolektif kimlik kaynağı olarak milliyetçiliğin yeni tarihsel yollarına ilişkin birkaç ipucu sunacağım.

Devlete Karşı Uluslar: Sovyetler Birliği'nin Parçalanması ve Beyhude Devletler Topluluğu (Sojuz Nevozmoznykh Gosudarstv/Commonwealth of Impossible States)*

Kentler ve köylerdeki Rus halkı, aptal, ürkütücü denebilecek o yarı vahşi hayvanlar, yeni bir insan ırkına yer açmak için ölecekler...

Maksim Gorki, "Rus Köylülüğü Üzerine"[96]

Helene Carrere d'Encausse ve Ronald Grigor Suny'nin[97] yanı sıra başka akademisyenlerin de savunduğu üzere, birliği oluşturan ulusların Sovyet devletine karşı isyanı, Sovyetler Birliği'nin şaşırtıcı çöküşüne sebep olan tek etken olmamakla birlikte, bu süreçteki başlıca etkendi. Rus Devrimleri'nin biri 20. yüzyılın siyaset perdesini açtığı, diğeri de kapadığından, tarihin en sıradışı gelişmelerinden birini açıklayacak karmaşık, iç içe geçmiş ekonomik, teknolojik, siyasî ve ulusal kimlik unsurlarını daha sonra (üçüncü ciltte) inceleyeceğim. Fakat ulusal kimliğin oluşumunu, 1990'lardan bu yana sergilediği yeni hatları tartışırken, Sovyet deneyimini ve sonrasını mercek altına almak temel bir önem taşıyor. Zira, benim bakış açıma göre Sovyet deneyimi, tarihsel olarak da, analitik olarak da birbirinden ayrı iki oluşum olan ulus ve devlet arasındaki karşılıklı etkileşimi gözlemlemeye çok elverişli bir zemin sunuyor. Hatta milliyetlerin hem bireyler açısından (her Sovyet vatandaşının pasaportunda milliyeti yazıyordu) hem de ülke topraklarının yönetiminde teyit edildiği, açıkça çok uluslu bir devlet olarak kurulmuş birkaç modern devletten biri olması, Sovyetler Birliği'ne karşı isyanların önemini bir kat daha artırıyor.

(*) Burada Commonwealth of Independent States (Bağımsız Devletler Topluluğu) bir kelime oyunuyla Commonwealth of Impossible States'e çevrilmiştir. Tam Türkçe karşılığı İmkânsız Devletler Topluluğu olmakla birlikte, bu örgütlenmenin kısaltmasına yansıyan CIS (Rusça SNG, Türkçe BDT) kelime oyununu karşılayabilmek için Beyhude Devletler Topluluğu olarak çevrilmiştir – ç.n.

96 1922, *SSR unutrennie protivorechiia*'da, Tchalidze Publications, 1987: 128, Carrere d'Encausse'da alıntı (1993: 173).

97 Carrere d'Encausse (1993); Suny (1993).

Sovyetler Birliği, 15 federal cumhuriyetten oluşan, federal cumhuriyetlerin özerk cumhuriyetleri, toprakları (kray) ve özerk ulusal bölgeleri (okrag) kapsadığı, her cumhuriyette birkaç eyaletin (oblasti) bulunduğu karmaşık bir sistemle örgütlenmişti. Federal cumhuriyetlerin yanı sıra, federal cumhuriyetler içindeki özerk cumhuriyetler de ülkesel tabiyet ilkesi üzerine kurulmuştu. Bu kurumsal yapı, basit bir kurgu değildi. Kuşkusuz, Sovyet Komünist Partisi'nin arzusu hilafına özerk milliyetçi ifadeler acımasızca bastırıldı, özellikle de Stalin döneminde. Milyonlarca Ukraynalı, Estonyalı, Litvanyalı, Letonyalı, Volga Almanı, Kırım Tatarı, Çeçen, Misket, İnguş, Balkar, Karaçay ve Kalmık Alman işgalcilerle ya da başka potansiyel düşmanlarla işbirliği yapmalarını önlemek üzere ya da yalnızca devletin stratejik önemdeki projeleri için toprakları temizlemek amacıyla Sibirya'ya ya da Orta Asya'ya gönderildi. Ama, genelde gerekçesi pek açıklanmayan çok çeşitli nedenlerle milyonlarca Rus da aynı şeyi yaşadı. Fakat şunu eklemek gerekir ki, milliyete dayalı yönetimlerin gerçekliği, ulusal elitlerin cumhuriyetlerin yönetiminde lider konumlara sembolik olarak atanmasının ötesine geçmişti.[98] Lenin ve Stalin dönemlerinde, 1930'lu yıllarda desteklenen millileştirme (korenizatsiya) politikaları, 1960'larda yenilendi. Bu politikalar, yerel dilleri ve gelenekleri teşvik ediyor, "olumlayıcı eylem" ya da "pozitif ayrım" programları çerçevesinde Rus olmayan milliyetlerin cumhuriyetlerin devlet ve parti aygıtlarında, bunların yanı sıra eğitim kurumlarında görev yapmasını, terfi etmesini öngörüyor ve ulusal kültürel elitlerin gelişimini, doğal olarak Sovyet iktidarına tabî olmaları koşuluyla destekliyordu. Suny şöyle diyor:

> Uzun ve zorlu komünist parti yönetimi yıllarının, devrim öncesi dönemdeki "ulus yapımı"nı fiilen ne dereceye kadar sürdürdüğünün anlaşılması, güçlü milliyetçi retorik içinde kaybolup gitmektedir. Komünist parti yönetimi dayatılmış bir siyasî düzene uyumlu olmayı gerektirmekle bir ulusal gündemin tam olarak dile getirilebilmesi açısından hayal kırıklığı yaratsa bile, etnik dayanışmayı ve ulusal bilinçliliği pekiştirmiştir.[99]

98 Slezkine (1994).
99 Suny (1993: 101, 130).

Ulusal self-determinasyona gözle görülür ölçüde açık olmanın (Sovyet anayasasında cumhuriyetlere birlikten ayrılma hakkı tanınmasıyla taçlandırılmıştır) gerekçeleri, Sovyet tarihinin ve stratejisinin derinliklerinde yatar.[100] Sovyet çok uluslu federalizmi, devrim dönemi sırasında yapılan yoğun siyasî ve ideolojik tartışmalarda varılan uzlaşmanın bir sonucuydu. Başlarda, Bolşeviklerin konumu klasik Marksist düşünceye paralel olarak, milliyetçiliğin yeni devletin kuruluşunda önemli bir kriter olduğu düşüncesini reddediyordu: Proleter enternasyonalizm, Birinci Dünya Savaşı'nda görüldüğü üzere emperyalist çıkarlar uğruna etnik gruplar arasında kanlı çatışmalara sürüklenen işçi sınıfları arasındaki "yapay" ya da "talî" ulusal farklılıkları aşmayı amaçlıyordu. Ne var ki Ocak 1918'de iç savaş ve yabancı işgaline karşı direniş sırasında askerî ittifaklar kurma gereği, Lenin'i, Rusya dışındaki, özellikle de Ukrayna'daki milliyetçi güçlerden destek almaya itti; Lenin milliyetçi bilinçliliğin hayati önemde olduğunu gözlemişti. Üçüncü Bütün Rusya Sovyetler Kongresi, "Çalışan ve Sömürülen İnsanların Hakları Deklarasyonu"nu kabul etti; deklarasyon, Rus imparatorluğunun enkazını "kendi içlerinde serbestçe görüşen Rusya Sovyet Cumhuriyetlerinin kardeşlik birliği"ne dönüştürüyordu. Bolşevikler, Rusya'nın bu "iç federalleşmesi"ne ek olarak Nisanda, başka milletlerin, açıkça adları sayılan Polonya, Ukrayna, Kırım, Transkafkasya, Türkistan, Kırgız halkları ile "diğerleri"nin "dış federalleşmesi" çağrısında bulundu.[101]

En kritik tartışma, ulusal kimliğin yeni federal devlette kabul edilmesini düzenleyen ilke üzerinde yaşandı. Birlikçiler ve başka sosyalist eğilimler, ulusal kültürlerin, devlet yapısının tamamında, ülkesel ayrımlara gidilmeksizin tanınmasını istedi; bu gruplara göre devrimin hedefi zaten atalardan kalma etnisite ve ülke bağlarını yeni, sınıflara dayalı, sosyalist evrenselcilik adına aşmaktı. Lenin ve Stalin, bu bakış açısının karşısına milliyetin temeli olarak ülke ilkesini koydu. Sonuçta Sovyet devletinin çok katmanlı ulusal yapısı ortaya çıktı: Ulusal kim-

100 Pipes (1954); Conquest (1967); Carrere d'Encausse (1987); Suny (1993); Slezkine (1994).
101 Singh (1982: 61).

lik hükümet kurumlarında tanındı. Fakat demokratik merkeziyetçilik ilkesinin uygulanması çerçevesinde, bu ülkesel tabiyetler Sovyet Komünist Partisi ve Sovyet devletinin egemen aygıtlarının kontrolünde olacaktı. Dolayısıyla Sovyetler Birliği ikili bir kimlik etrafında inşa edildi: Bir yanda etnik/ulusal kimlikler (Rus kimliği de dahil), diğer yanda yeni toplumun kurucusu olarak Sovyet kimliği. Sovetskii narod (Sovyet halkı), komünist inşa sürecinin tarihsel ufkunda ulaşılması gereken yeni kültürel kimlikti.

Proleter enternasyonalist çizginin ülkesel milliyetçiliğe dönmesinin stratejik gerekçeleri de vardı. A. M. Salmin, Sovyet federalizminin gerisindeki Leninist-Stalinist çizgiyi yorumlamaya yönelik ilginç bir model önermiştir.[102] Sovyetler Birliği, yeni ülkeleri birliğin üyesi olarak kabul etmeye, benimsemeye açık bir yapıda olması gereken merkezi, ama esnek bir kurumsal sistemdi; zira komünizmin amacı tüm dünyaya yayılmaktı. Beş bölge belirlendi. Bu bölgeler hem Sovyet devletinin güvenlik ve yayılma alanları, hem de devrimin öncüsü olacaklardı. Bölgelerden ilki Sovyetler Birliği Rusya Sovyet Federasyonu adı altında örgütlenmiş Rusya ve uydu cumhuriyetleriydi. Paradoksaldır, Rusya ve Rusya Federasyonu, özerk bir Komünist Partisi olmayan, Yüksek Sovyet Başkanı bulunmayan, cumhuriyet kurumlarının en az gelişmiş olduğu tek cumhuriyetti; burası Sovyet Komünist Partisi'nin özel alanıydı. Bu üssü daha güvenli kılmak üzere Rusya'nın potansiyel olarak saldırgan kapitalist dünyayla sınırı yoktu. Dolayısıyla Rusya'nın çevresinde, Sovyetler Birliği'nin dış sınırlarını oluşturacak şekilde Sovyet cumhuriyetleri yer alıyordu; bu cumhuriyetler hem Sovyet iktidarını hem de kendi ulusal bağımsızlıklarını koruyacaklardı. Bu yüzdendir ki, Azerbaycan gibi etnik temele dayalı bazı bölgeler dış dünyayla sınırdaş olduklarından ötürü Sovyet cumhuriyeti olurken, Çeçenya gibi etnik kompozisyonu aynı ölçüde ayrıksı bölgeler çekirdeğe yakın bir coğrafyada olduklarından ötürü Rusya Federasyonu sınırları içinde kaldılar. Sovyet jeopolitiğinin üçüncü halkasını, Sovyet as-

102 Salmin (1992).

kerî iktidarı altındaki halk demokrasileri oluşturuyordu: Harezm, Buhara, Moğolistan ve Tannu-Tura'nın durumu buydu; bu halka İkinci Dünya Savaşı sonrası Doğu Avrupa'nın kapsanmasının da bir önceli olmuştu. Dördüncü halkayı uzaktaki sosyalist ülkeler oluşturacaktı; yıllar sonra Küba, Kuzey Kore ve Vietnam örneklerinde görüldüğü gibi. Çin, sonraki yıllardaki Çin iktidarının derin güvensizliği yüzünden hiçbir zaman bu kategoride görülmedi. Son olarak dünya çapında müttefik ilerici hükümetler ve devrimci hareketler beşinci halkayı oluşturuyordu; bunların potansiyeli, enternasyonallikleri (Sovyet yanlısı duruş anlamına geliyordu) ile ulusal temsil kabiliyetleri arasında bir denge kurmalarına bağlıydı. Sovyet politikasının milliyet sorunu karşısındaki şizofrenik tutumunu belirleyen şey, komünist ütopyanın bu sınıf temelli evrenselciliğiyle potansiyel müttefiklerin etnik/ulusal çıkarlarına dayalı jeopolitik çıkarlar arasındaki sürekli gerilim olmuştur.

Sovyetler Birliği'nin ıstıraplı tarihi boyunca yaşanan bütün bu çelişkilerin sonucunda, tutarsız, uyumsuz bir halklar, milliyetler ve devlet kurumları yaması ortaya çıktı.[103] Sovyetler Birliği'ndeki yüzü aşkın milliyet ve etnik grup jeopolitik stratejiler, kolektif cezalandırmalar ve ödüllendirmeler, bireysel kaprisler çerçevesinde geniş bir coğrafyaya dağıtıldı. Böylece, Ermenilerin yaşadığı Dağlık Karabağ, Stalin tarafından Azerbaycan'a bağlandı; gerekçe tarihi düşmanlarını Azerilerin (Azeriler Türkî bir halktır) denetimine vererek Türkiye'yi memnun etmekti. Volga Almanları Kazakistan'a gönderildi; Almanya'nın onları Almanya dışında tutmak için gönderdiği yardımların da katkısıyla bugün ülkenin kuzeyinde itici ekonomik güç haline gelmişlerdir. Sibirya'da ve Uzakdoğu'da Kazak yerleşimleri arttı; Osetyalılar Rusya (kuzey) ve Gürcistan (güney) arasında bölünürken İnguşlar da Çeçenya, Kuzey Osetya ve Gürcistan arasında dağıtıldı; Rusya'nın 1783'te Tatarlardan aldığı, İkinci Dünya Savaşı sırasında Tatarlar'ın Stalin tarafından sürüldüğü Kırım, anlatıldığına göre 1954'te içkinin su gibi aktığı bir gecenin sabahında Kruşçev tarafından 300 yıllık Rus-

103 Kozlov (1988); Suny (1993); Slezkine (1994).

ya-Ukrayna dostluğunun anısına Ukrayna'ya verildi. Ayrıca Ruslar çoğunlukla vasıflı işçiler ya da hevesli öncüler, bazen yöneticiler bazen de sürgün olarak Sovyetler Birliği'nin dört bir yanına gönderildi. Böylece Sovyetler Birliği çözüldüğünde ülkeye bağlı milliyet ilkesi, bağımsızlıklarını yeni kazanmış cumhuriyetler içinde birden, "yabancı milliyet" haline gelen kapana kısılmış on milyonlarca kişi yarattı.

Sovyet federalizminin en büyük paradokslarından biri, Rusların muhtemelen ayrımcılığa en fazla maruz kalmış milliyet olmasıdır. Rusya Federasyonu'nun merkezi Sovyet devleti karşısındaki özerkliği başka cumhuriyetlere kıyasla çok daha azdır. Bölgesel ekonomistlerin yaptığı analizlere göre, genel terimlerle Rusya'dan başka cumhuriyetlere net bir servet, kaynak ve vasıflı iş gücü akışı vardı (Rusya Federasyonu'nda etnik Rusların en kalabalık olduğu Sibirya bölgesi, Sovyetler Birliği'nin başlıca ihracat ve döviz kaynağıydı).[104] Ulusal kimliğe gelince, 1980'lerde Rus yazarlar ve entelektüeller Likhaçev, Belov, Astafiyev, Rasputin, Solukhin ve Zalygin'in de belgelediği üzere Sovyetlerin kültürel baskılarının temel hedefi, Rusya tarihi, dinî ve geleneksel kimliğiydi.[105] İkinci Dünya Savaşı sırasında Stalin'in Aleksandr Nevsky'nin hatıratı da dahil her şeyi Almanlar aleyhine seferber etme çabasına benzer bazı taktik istisnalar olsa da, sonuçta, tarihsel Rus kimliğinin enkazı üzerinde yeni bir Sovyet kimliğinin inşa edilmesi gerekiyordu. Dolayısıyla Sovyetler Birliği çapında kültürün Ruslaştırılması yönünde bir politika izlense (paralel bir eğilim olan *korenizatsiya*'nın tersine) de, etnik Ruslar partinin, ordunun, KGB'nin (ancak Stalin bir Gürcü, Kruşçev de bir Ukraynalı'ydı) denetimini ellerinde tutsalar da, bir ulusal kimlik olarak Rus kimliği, bazıları aslında çok uluslu federalizm adına sembolik olarak diriltilen başka bütün milliyetlerden çok daha fazla bastırıldı.

Sovyet devletinin bu paradoksal kurulma biçimi, Gorbaçov'un *glasnost*'u sayesinde bir parça nefes alarak Sovyetler Birliği'ne karşı isyanda kendini ortaya koydu. 1940'ta bir uluslararası hukuk ihlaliyle

104 Granberg ve Spehl (1989); Granberg (1993).
105 Carrere d'Encausse (1993: 9. bölüm).

zorla ilhak edilen Baltık cumhuriyetleri, self-determinasyon haklarını ilan eden ilk cumhuriyetler oldu. Ama hemen arkalarından, aslında Sovyet devletine karşı en güçlü seferberlik hareketi olan güçlü bir Rus milliyetçisi hareket geldi. Sovyet komünizminin çöküşü ve Sovyetler Birliği'nin dağılması için koşulları hazırlayan da, Yeltsin'in 1989-91 dönemindeki liderliği sırasında ayağa kalkan Rus ulusal kimliğiyle demokrasi mücadelesinin birleşmesi oldu.[106] Hatta Rusya tarihinde devlet başkanlığı için yapılan, 12 Haziran 1991'de Yeltsin'in seçilmesiyle sonuçlanan ilk demokratik seçim yeni bir Rusya'nın başlangıcına, onunla birlikte Sovyetler Birliği'nin çöküşüne işaret ediyordu. Ağustos 1991'de komünist darbeye karşı isyanın başını çeken Rusya'nın geleneksel bayrağıydı. Yeltsin'in iktidarı ve kaynakları cumhuriyet kurumlarında toplayarak Sovyet devletini çözme stratejisi de, başka cumhuriyetlerle, öncelikle Ukrayna ve Beyaz Rusya'yla Aralık 1991'de Sovyetler Birliği'ni sona erdirecek, eski Sovyet cumhuriyetlerini Bağımsız Devletler Topluluğu (Commonwealth of Independent States/Sojuz Nezavisimykh Gosudarstv) çerçevesinde gevşek bir konfederasyon oluşturan bağımsız devletlere dönüştürecek anlaşmalara varılmasının yolunu açtı. Sovyet devleti sadece milliyetçi hareketlerin saldırısı altında değildi. Sovyet devletine yönelik saldırı demokratların talepleri, birçok cumhuriyette sarsılan imparatorluğun enkazından kendi paylarını almaya çalışan siyasî elitlerin çıkarlarıyla da bağlantılıydı. Ancak milliyetçi bir biçim aldı ve ulus adına halk desteği kazandı. İlginç olan nokta, milliyetçiliğin etnik olarak ayrıksı özellikler gösteren cumhuriyetlerin birçoğunda (örneğin Orta Asya) Baltık devletleri ve Rusya'ya nazaran çok daha az etkin olmasıdır.[107]

Yeni bağımsız devletler topluluğunun ilk yılları, tarihe kök salmış milliyetlerin Sovyetler Birliği'nin çözülmesinden miras kalmış sınırları aşan kalıcılığının yanı sıra, bu devletlerin kuruluşlarındaki hassas noktaları da gözler önüne serdi.[108] Çeçenya'daki savaş Rusya'nın

106 Castells (1992b); Carrere d'Encausse (1993).
107 Carrere d'Encausse (1993); Staravoytova (1994).
108 Hooson (1994b); Lyday (1994); Stebelsky (1994); Khazanov (1995).

en kontrol edilemez sorunu haline geldi. Baltık cumhuriyetleri, Rus nüfusa karşı ayrımcılığa, bu ayrımcılığın etnik gruplar arasında çatışmalar başlatmasına sahne oldu. Ukrayna, Kırım'daki Rus çoğunluğun Ukrayna yönetimine karşı barışçıl bir isyan başlatmasına, batı bölgelerinde güçlü milliyetçi duygularla doğu bölgelerinde pan-Slavik duygular arasında sürekli bir gerilim yaşanmasına tanık oldu. Moldova tarihsel Rumen kimliğiyle, Dnyester Cumhuriyeti'ni kurmaya çalışan doğudaki nüfusunun Rus karakteri arasında bölündü. Gürcistan, ülkedeki birçok milliyet arasında (Gürcüler, Abhazlar, Ermeniler, Osetyalılar, Acarlar, Misketler, Ruslar) kanlı çatışmalara tanık oldu. Azerbaycan Dağlık Karabağ konusunda sürekli Ermenistan'la çatıştı ve Bakü'deki Ermenilere karşı pogromlar başlattı. Orta Asya'daki Müslüman cumhuriyetlerse, İran ve Afganistan'dan esen İslâmcı fundamentalist rüzgârlara kapılmakla Rusya'yla tarihsel bağları arasında kaldı. Sonuçta Tacikistan tam bir iç savaşın içine gömülürken, diğer cumhuriyetler radikal İslâmla bütünleşmekte geç kalmamak için kurumlarını ve eğitim sistemlerini İslâmîleştirdi. Dolayısıyla tarihsel kayıtlar öyle gösteriyor ki, Marksizm-Leninizmin milliyet sorununu, yapay, yarım ağız teslim etmesi tarihsel çatışmaları çözüme kavuşturmadığı gibi, bu çatışmaları daha da keskin hale getirdi.[109] Bu sıradışı dönem ve sonrasında 1990'larda yaşananlar üzerine düşündüğümüzde, kuramsal olarak ilgili birkaç kilit konunun yorum gerektirdiği görülüyor.

Vurgulanmaya değer kilit noktalardan ilki, insanlık tarihinin en güçlü devletlerinden birinin, 74 yılda yeni bir ulusal kimlik yaratmayı başaramamasıdır. *Sovetskii narod*, Carrere d'Encausse'nin söylediklerine rağmen bir efsane değildi.[110] Sovyetler Birliği'nde doğanların zihinlerinde ve hayatlarında bir gerçekliği vardı; başka milliyetlerden insanlarla evlenip Sovyet topraklarında yaşayıp çalışan insanlar için bir gerçekliği vardı. Nazilere direniş, insanları Sovyet bayrağı etrafında birleştirmişti. 1950'lerin sonlarına doğru Stalinist terörün yatışmasının ardından 1960'larda maddî koşulların iyileşmesiyle birlikte, süper güç sı-

---

109 Twinning (1993); Panarin (1994); Khazanov (1995).
110 Carrere d'Encausse (1993: 234).

fatını taşıyan bir ülkenin parçası olmak gurur kaynağı olarak görülmeye başlamıştı. Sinikliğin, geri çekilmenin yaygınlığına karşın eşitlik ve insanların dayanışması düşüncesi Sovyet vatandaşlığında kök salmıştı, öyle ki yeni bir Sovyet kimliği gelişmeye başlamıştı. Fakat bu yeni kimlik o denli kırılgan, ülkedeki ve dünyadaki gerçek duruma ilişkin bilgi yoksunluğuna o denli dayalıydı ki, ekonomik durgunluk dalgaları ve gerçeğin öğrenilmesi karşısında fazla uzun ömürlü olamadı. 1980'lerde kendilerini "Sovyet vatandaşı" olarak ortaya koyma cesareti gösteren Ruslar, yurttaşları tarafından *Sovoklar* olarak nitelendi. *Sovetskii narod* tümüyle başarısız bir kimlik projesi olmasa da, Sovyetler Birliği halkının zihinlerine ve hayatlarına yerleşmeye fırsat bulamadan çözülüp gitti. Bu yüzden, Sovyetler Birliği deneyimi devletin ona dayanarak ulusal kimliği kendi kendine kuracağı teorisini yalanladı. Tarihteki en kapsamlı ideolojik aygıtı yetmiş yılı aşkın bir süre kullanan en güçlü devlet, tarihsel malzemeleri ve geleceğe yansıtılan efsaneleri birleştirerek yeni bir kimlik yaratmakta başarısız oldu. Cemaatler hayal edilebilir, fakat bu hayallere mutlaka inanılır diye bir kaide yoktur.

İkincisi, ulusal kimliklerin Sovyet devletinin ülke idaresi çerçevesinde resmen tanınması da, "yerlileştirme" politikaları da bu milliyetleri Sovyet sistemiyle bütünleştirme başarısını gösteremedi; ancak önemli bir istisna vardı: Orta Asya'daki Müslüman cumhuriyetler, özellikle de baskın Slav kültüründen en uzak olanlar. Bu cumhuriyetler, günlerini kurtarabilmek için merkezî güce o denli bağımlıydılar ki, elit kesimleri ancak Sovyetler Birliği'nin çözülme sürecinin son aşamalarında bağımsızlık koşusunun başına geçmeye cesaret edebildi. Sovyetler Birliği'nin geri kalan bölgelerinde ulusal kimlikler, Sovyet federalizminin yapay olarak inşa edilmiş kurumlarında ifadelerini bulamadı. Dikkat çekici bir örnek, tarihi bir krallığın temelleri üzerine kurulmuş, çok etnili bir bulmaca görünümü veren Gürcistan'dır. Gürcüler 5.5 milyonluk nüfusun yüzde 70'ini oluşturur. Genelde Gürcü Ortodoks Kilisesi'ne bağlıdırlar. Ancak çoğunluğu Rus Ortodoks olan, Kuzey Osetya Özerk Cumhuriyeti (Rusya'da) ile Güney Osetya Özerk Oblast'ı (Gürcistan'da) arasında dağılmış olan Osetyalılarla bir arada

yaşamak zorundadırlar. Gürcistan'ın kuzeybatı ucunda, Sünnî Müslüman Türkî bir halk olan Abhazlar bulunur; Abhazlar, nüfusları 80 bin olsa da, Abhaz Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin yüzde 17'lik bir kesimini oluşturur; cumhuriyetleri de Gürcistan içinde Gürcü milliyetçiliğine karşı bir denge unsuru olarak kuruldu. Amacında da başarılı oldu: 1990'larda Abhazlar Rusya'nın da yardımıyla, nüfusun azınlıkta kalan kısmını oluşturmalarına karşın ülkelerine bağımsızlık verilmesi için mücadeleye girişti. Gürcistan'ın ikinci özerk cumhuriyeti Acaristan'da da nüfus Sünnî Müslüman'dır, ama aynı zamanda etnik köken olarak Gürcüdür; böylece özerklik talebinde bulunsalar da, Abhazlara karşı Gürcüleri desteklerler. Müslüman İnguşlar, Gürcistan, Osetya ve Çeçenya-İnguşetya arasında kalan sınır bölgelerinde Osetyalılarla çatışma halindedir. Stalin tarafından göçe zorlanan Misket Türkleri de Gürcistan'a geri dönmektedir; Türkiye onları korumaya hazır olduğunu ortaya koydu, bu tutum Gürcistan'ın Ermeni nüfusunda huzursuzluğa sebep oldu. İşte topraksal bir karmaşayla örülmüş bu tarihin sonucunda, 1990-91'de Gamsahurdia, radikal Gürcü milliyetçisi bir hareketin başını çekerek, Gürcistan'daki ulusal azınlıkların çıkarlarını düşünmeden, sivil özgürlükleri dikkate almadan Gürcistan'ın bağımsızlığını ilan edince onun güçleri, Gürcü demokratlar, Gürcü ordusu, Abhazlar ve Osetyalılar arasında bir iç savaş patlak verdi. Rusya'nın müdahalesi, 1991'de başkan seçilen Şevardnadze'nin yatıştırıcı etkisi bölgede istikrarsız, kırılgan bir barış ortamının kurulmasını sağladı; ancak kısa süre sonra komşu Çeçenya kanlı, uzun, yıkıcı bir iç savaşın ortasında kaldı. Dolayısıyla ulusal kimlikleri Sovyetler Birliği'yle bütünleştirme başarısızlığı, bu kimliklerin tanınmasından değil, bürokratik ve jeopolitik bir mantıkla bu kimliklerin yapay olarak kurumsallaştırılmasından, ulusal cemaatlerin gerçek tarihsel ve kültürel/dinî kimliklerine dikkat edilmemesinden kaynaklanır. Suny'nin "mazinin intikamı"ndan[111] bahsetmesine, David Hooson'ın şunları yazmasına sebep olan da budur:

111 Suny (1993).

> Açıktır ki, kimlik sorunu eski Sovyetler Birliği'ndeki uzun durgunluk döneminin ardından yüzeye çıkan en ısrarlı sorundur. Ancak bu sorunu tümüyle etnik ya da kültürel bir sorun olarak ele almak yeterli değildir. Burada asıl mesele, oralarda yaşayan insanlara gerçekten de bir şeyler (bazı durumlarda her şeyi) ifade eden gerçek kültür, ekonomi bölgelerinin ve ortamın yeniden araştırılmasıdır. Bu bölgelerin, bugünün çorak ve kusurlu "Cumhuriyet" sınırlarının ötesinde kristalleştirilmesinin, uzun, acılı, ama kaçınılmaz ve nihaî olarak doğru olacağı anlaşılıyor.[112]

Üçüncüsü Marksizm-Leninizmin kitlelere görüş aşılamaktaki başarısızlığının yarattığı ideolojik boşluğun yerini, 1980'lerde, insanlar kendilerini ifade etmeye başladıklarında kolektif hafızada saklı kalan tek kimlik kaynağı almıştır: Ulusal kimlik. Demokratik hareketler de dahil, Sovyet karşıtı seferberliklerin çoğunun ilgili ulusal bayrak altında gerçekleştirilmesinin sebebi budur. Savunulduğu, benim de savunduğum gibi, Rusya'da ve federal cumhuriyetlerde siyasî elitlerin, başarısız olan komünist ideolojiye karşı, Sovyet devletinin altını oymak, cumhuriyetlerin kurumlarında iktidarı ele geçirmek için nihaî bir silah olarak milliyetçilikten yararlandığı doğrudur.[113] Ancak elitler bu stratejiyi etkili olduğu için, milliyetçi ideoloji insanların zihinlerinde kişisel deneyimler içinde eriyip giden, demokrasiyi ya da piyasanın faziletlerini çekici kılan soyut göndermelerden daha güçlü bir yankı bıraktığı için kullanmışlardır. Dolayısıyla milliyetçiliğin dirilişi, siyasî manipülasyonla açıklanamaz: Aksine elitler tarafından kullanılması ulusal kimliğin harekete geçirici bir ilke olarak esnekliğinin ve canlılığının kanıtıdır. Resmî sosyalist ideolojinin 74 yıl boyunca sonu gelmez tekrarlarının ardından insanlar kralın çıplak olduğunu gördüklerinde, kimliklerinin yeniden inşası ancak kolektif hafızalarının kilit kurumları etrafında gerçekleşebilirdi: Aile, cemaat, kırsal geçmiş, bazen din ve hepsinin de ötesinde millet. Ne var ki bu yeni kafa karıştırıcı dünyada, millet devlet ya da resmî kurumlar anlamına gelmez, kişisel bir öztanımdır: Ben Ukraynalıyım, ben Rusum, ben Ermeniyim demek birleştirici bir çığlık, hayatın

112 Hooson (1994a: 140).
113 Castells (1992b); Hobsbawm (1994).

kolektif bir çerçeve içinde yeniden kurulacağı daimi bir temel haline geldi. Sovyet deneyimi, işte tam da bu yüzden ulusların devlete rağmen ve onun ötesinde bir sürekliliği olduğunun ifadesidir.

Belki de bütün bu gelişmelerdeki en büyük paradoks, tarih içinde izlenen yolların sonunda, bastırılmış kimlikleri tescil etmek üzere kurulan yeni ulus-devletlerin, *tam anlamıyla egemen devletler olarak işlemesi olasılığının düşük olmasıdır.* Bunun sebebi öncelikle, milliyetlerin ve tarihsel kimliklerin bağımsız devletlerin mevcut sınırları içinde oluşturduğu karmaşık mozaiktir.[114] En bariz örnek 25 milyon Rus'un başka bir bayrak altında yaşamasıdır. Fakat Rusya Federasyonu da 60 farklı etnik/ulusal gruptan oluşur; bu grupların bazıları Saka-Yakutistan ya da Tataristan'da olduğu gibi zengin doğal kaynakların, mineral yataklarının üzerinde oturmaktadır. Gürcistan örneğini biliyoruz; başka cumhuriyetlere bakınca Kazakların Kazakistan'da azınlığı oluşturduğunu, Tacikistan'da nüfusun yüzde 64'ünün Tacik, yüzde 24'ünün Özbek olduğunu, Kırgızistan nüfusunun yalnızca yüzde 52'sini Kırgızların oluşturduğunu; Özbekistan nüfusunun yüzde 72 Özbeklerden, geri kalan kısmının farklı birçok etnik gruptan oluştuğunu; Moldova nüfusunun yüzde 14'ünün Ukraynalı, yüzde 13'ünün Rus olduğunu görürüz. Ukraynalılar Ukrayna nüfusunun yüzde 73'ünü oluşturur. Letonlar, Letonya nüfusunun yüzde 52'sini, Estonlar Estonya nüfusunun yüzde 62'sini. Dolayısıyla ulusal çıkarların kurumsal olarak baskın bir milliyet etrafında katı bir biçimde tanımlanması, göreve başladığındaki düşmanlığının ardından Rusya'yla işbirliğine sıcak baktığını açıklayan Şevardnadze'nin de dediği gibi, bütün bir Avrasya kıtasında dizginlenemeyen çatışmaların önünü açacaktır. Üstelik ekonomilerin iç içe geçmiş olması, elektrik şebekesinden boru hatlarına, su şebekesine kadar altyapının ortak kullanımı, eski Sovyetler Birliği topraklarının birbirinden ayrılmasını son derece pahalı kılmakta, işbirliğinin yararını belirgin bir biçimde artırmaktadır. Verimli olarak işleyebilmek için bölgeler arası bağlantılar kurulmasını gerektiren küresel bir ekonomide, çok taraflı bütünleşme süreci

114 Twinning (1993); Hooson (1994b).

de işbirliğinin altını çizmektedir. Doğal olarak, Rus emperyalizminin yeni bir kisveye bürünmesinden duyulan korku, bu devletlerin gelecekleri, gelişimleri açısından ağırlığını hissettirmektedir. Rusya'da kim iktidarda olursa olsun, Sovyetler Birliği'nin yeniden kurulmayacak olmasının sebebi de budur zaten. Ancak *tam da devletlerin sınırlarını aşan kimliklerin gücü yüzünden*, ulusal kimliğin tam anlamıyla tanınması, yeni devletlerin tam bağımsızlığında ifadesini bulamaz. Bu yüzden olası, hatta ümitvar bir gelecek için Bölünemez Ülkeler Topluluğu *(Sojuz Nerazdelimykh Gosudarstv)* kavramını öneriyorum; yani, ulusal kimliğin özerkliğini ve siyasî aygıtların ortaklığını küresel ekonomi bağlamında birbirine eklemleyecek bir kurumlar ağı. Aksi takdirde, katı devlet iktidarının, parçalı bir tarihsel kimlikler haritası üzerinde tescil edilmesi, 19. yüzyıl milliyetçiliğinin bir karikatürü olan bir Beyhude Devletler Topluluğu *(Sojuz Nevozmoznykh Gosudarstv)* doğuracaktır.

Devletsiz Milletler: Katalunya

Devlet temelde milletten farklı olmalıdır; çünkü devlet, dışarıya karşı bağımsız bir iktidar, içeriye karşı üstün bir iktidar sergileyen, bağımsızlığını ve yetkesini koruyabilmek için insangücü ve para gibi maddî kaynaklara dayanan siyasî bir örgütlenmedir. Her zaman olduğu, hatta bağımsız bir Katalan devleti anlamında, bir Katalan milleti üzerine yazan ya da böyle bir milletten bahseden Katalan milliyetçiler gibi, birini diğeriyle bir tutamayız. Katalonya, kendi hükümetini kaybettikten yüzyıllar sonra bile Katalonya olmayı sürdürdü. Dolayısıyla apaçık, farklı bir milliyet düşüncesine, dünya toplumunda, İnsanlık içinde insanın sivil toplumda bulunduğu gibi bulunmaya yazgılı asal, temel bir toplumsal birim olarak milliyet kavrayışına eriştik.

Enric Prat de la Riba, *La nacionalitat catalana*[115]

Sovyetler Birliği'ne ilişkin analizimiz, devletlerin ne denli güçlü olurlarsa olsunlar, milletler yaratmakta başarısızlığa uğrama olasılığını

115 İlk baskı 1906; bu basım 1978: 49-50.

gösteriyorsa, Katalonya (ya da Katalanca'da söylendiği biçimiyle *Katalunya*) deneyimi de ulusların hangi koşullarda varolduğunu, hangi koşullarda bir ulus-devlet olmaksızın, bir ulus-devlet kurmaya çalışmaksızın tarih boyunca kendilerini yeniden inşa edebildikleri üzerine düşünmemizi sağlar.[116] Hatta *Katalunya*'nın 20. yüzyılın son çeyreğindeki ulusal lideri ve bugün başkanı Jordi Pujol'un dediği gibi, "*Katalunya* devletsiz bir ulustur. Biz İspanya devletine bağlıyız, ama ayrılıkçı heveslerimiz yok... *Katalunya* örneği ilginçtir: Kendi dilimiz, kendi kültürümüz var ve biz devletsiz bir ulusuz."[117] Pujol'un bu sözlerini açıklığa kavuşturmak, kapsamlı, analitik bir bakışla ne demek istediğini anlamak için kısa bir tarihsel açıklama gerekiyor. Bütün okuyucular Katalan tarihini bilmeyeceği için, ayrıca tüm engellere karşın Katalan dilinin yaygın bir biçimde kullanılmasının da güçlü bir biçimde işaret ettiği üzere, somut olarak yaşayan, ayrı bir ulusal gerçeklik olarak *Katalunya*'nın sürekliliğinden bahsetmemizi sağlayacak tarihsel unsurları kısaca sıralamak istiyorum.[118]

Katalunya'nın bir ulus olarak resmen doğum tarihi, genellikle 988 yılı olarak kabul edilir; Kont Borrell'in, Arap işgalcilerin 800 yılı civarında Oksitanya'ya yönelik tehdidini bertaraf edebilmek için güneydeki bu cephenin topraklarını ve sakinlerini koruması altına alan Karolenj İmparatorluğu'yla bağlarını sonunda kopardığı tarihtir bu. 9. yüzyılın sonlarına doğru, Fransız kralı Arap işgaline karşı başarılı bir mücadele veren Kont Guifre el Pelos'a Barcelona, Urgell, Cerdanya-Conflent ve Girona bölgelerini vermişti. Pelos'un torunları, Fransız kralı tarafından atanması gerekmeyen, kendi haklarına sahip kontlar oldular ve 12. yüzyılda *Katalunya* olarak anılacak bölgede Casal de Barcelona'nın egemenliğini kurdular. Dolayısıyla Hıristiyan İspanya'nın büyük bölümü, Kastilya ve Leon krallığının kurulu-

---

116 Keating (1995).

117 1986; Pi'de alıntı (1996: 254).

118 Tarihsel kaynaklar için Vilar'da Katalan tarihi özetine bakınız (1987-90); *L'Avenc: Revista d'Historia*'nın özel sayısına bakınız (1996); ayrıca Vicens Vives ve Llorens'e bakınız (1958); Vicens Vives (1959); Vilar (1964); Jutglar (1966); Sole-Tura (1967); McDonogh (1986); Rovira i Virgili (1988); Azevedo (1991); Garcia-Ramon ve Nogue-Font (1994); Salrach (1996).

şu sürecinde, sekiz yüzyıl boyunca Araplara karşı "Yeniden fetih" savaşlarıyla uğraşırken, *Katalunya*, 8. ve 9. yüzyıldaki Arap işgali döneminin ardından Karolenj kökenlerinden sıyrıldı ve 13. yüzyılla 15. yüzyılın ortaları arasında bir Akdeniz imparatorluğu oldu. Mallorca (1229), Valencia (1238), Sicilya (1282), Atina dahil Yunanistan'ın bir bölümü (1303), Sardinya (1323) ve Napoli'nin yanı sıra Pireneler'in ötesindeki Fransız topraklarını, ayrıca da Roussillon ile Cerdagne'ı kapsıyordu.

Katalunya ciddi bir tarımsal iç bölgeye sahip olsa da, aslında kuzey İtalya'da ticaretle uğraşan cumhuriyetlere benzer şekilde soyluların ve kent tüccarlarının ittifakıyla yönetilen ticarî bir imparatorluktu. Kastilya'nın askerî gücünden kaygılanan gururlu Katalanlar, 1137'de Aragon krallığının birleşme teklifini kabul ettiler. Ne var ki imparatorluğa dönüşmekte olan Kastilya ile gönüllü birleşmesinden çok sonra, 15. yüzyılda *Katalunya*, Valencia ve Aragon kralı Fernando ile Kastilya Kraliçesi Isabel'in evlenmesi sonrasında bağımsız siyasî bir oluşum olarak ortadan kalktı. İki ulusun evliliğinde dile, göreneklere, kurumlara saygılı olunması, zenginliğin de paylaşılması öngörülüyordu. Fakat, İspanya Tacı'nın ve toprak sahibi soylularının gücü, zenginliği ve Reformasyon karşıtlığı ekseninde kurulan fundamentalist Kilise'nin etkisi, tarihsel akışı farklı bir yöne soktu; Avrupa'da, İber yarımadasında ve Amerika kıtasında Kastilyalı olmayan halklar bastırıldı. Avrupa'nın geri kalan kesimleri gibi *Katalunya* da, İspanya Krallığı'nın başlıca zenginlik kaynaklarından biri olan Amerika kıtalarıyla ticaretten men edildi. *Katalunya* bu duruma, kendi tüketim malları sanayiini geliştirip kendi bölgesinde ticarete soyunarak karşılık verdi; böylece 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren güçlü bir sanayileşme ve sermaye birikimi süreci başlattı. Bu arada Kastilya, bir zanaatkâr sınıfı ve burjuvazi öncesi bir sınıfın oluşmaya başladığı özgür Kastilya kentlerini (komünidade) bastırdıktan sonra, savaşçı-teokratik devleti finanse etmek amacıyla Amerika'daki sömürgelerden akan gelirlere ve tebanın ağır vergilere bağlanmasına dayalı bir rantiye ekonomisi kurmaya girişti.

Kültür ve kurumlar çatışması 17. yüzyılda, malî kaynak ihtiyacı içindeki IV. Philip'in merkeziyetçiliği sıkılaştırmasıyla hız kazandı. Sonunda 1640'ta Portekiz'de ve *Katalunya*'da isyan (Orakçılar İsyanı) patlak verdi. Portekiz, İngiltere'nin de desteğiyle bağımsızlığını kazandı. *Katalunya* yenildi ve özgürlüklerinin çoğu geri alındı. *Katalunya* 1705'te ve 1714'te tekrar özerklik mücadelesine girişerek, İspanya Velayet Savaşı'nda Bourbon Hanedanı'ndan V. Philip'e karşı, Avusturyalıları destekledi. Yenilginin ve V. Philip'in ordularının 11 Eylül 1714'te Barcelona'ya girişinin *Katalunya*'nın ulusal günü olarak kutlanması, Katalan karakterinin bir özelliğidir. *Katalunya*, Orta Çağ'da kurulan bütün siyasî öz yönetim kurumlarını kaybetti: Demokratik konseylere dayanan yerel yönetimi, parlamentosunu, Katalan bağımsız hükümetini (Generalitat). V. Philip'in yayınladığı *Descreto de nueva planta*'yla kurulan yeni kurumlar, otoriteyi askerî komutanın yani *Katalunya* Genel Komutanı'nın eline veriyordu.

Ardından, merkezî iktidarın açıktan açığa kurumsal ve kültürel baskı politikası izlediği, tarihçilerin belgelediğine göre Katalan dilinin ortadan kaldırılmasının hedeflendiği uzun bir dönem geldi: Katalan dili önce yönetimde, sonra ticari işlemlerde ve son olarak da okullarda yasaklandı; böylece yalnızca ailede ve Kilise'de konuşulur hale geldi.[119] Katalanlar yine, devlet işlerinden el etek çekip çalışarak karşılık verdi; Barcelona'nın işgalinden iki gün sonra herkesin kararlaştırıldığı üzere iş başı yaptığı anlatılır. Dolayısıyla *Katalunya*, 18. yüzyılın sonuna doğru sanayileşti ve yüzyılı aşkın bir süre boyunca da İspanya'nın gerçekten sanayileşmiş tek bölgesi olarak kaldı.

Katalan burjuvazisinin ekonomik gücü, toplumun görece yüksek eğitim ve kültür düzeyi 19. yüzyıl boyunca gözlenen siyasî marjinalliğiyle tezat oluşturur. Madrid'in o dönemdeki ticaret politikaları, korumacılığa gereksinimi olan kırılgan Katalan sanayiini tehdit etmeye başlayınca, 19. yüzyıldan itibaren güçlü bir Katalan milliyetçi hareketi gelişmeye başladı. Pragmatik milliyetçi Enric Prat de la Riba, Va-

119 Ferrer i Girones (1985).

lenti Almirall ve Francesc Pi i Margall gibi belagatli ideologlar milliyetçiliğe esin kaynağı oluyorlar, Joan Maragall gibi ulusal şairler milliyetçiliği dillendiriyor, Rovira i Virgili gibi tarihçiler Katalan tarihini yazıyor, 20. yüzyıldaki modern Katalan dilini ortaya çıkaran Pompeu Fabra gibi filologlar çalışmalarıyla bu hareketi destekliyordu. Fakat Madrid'teki siyasî sınıflar Katalan milliyetçileriyle gerçek bir işbirliğine asla yanaşmadılar; açıkça muhafazakâr bir parti olan, 1901'de seçimlerin merkezi hükümet adına yerel yönetimlerce denetimine tepki olarak kurulmuş, İspanya'nın belki de ilk modern siyasî partisi Lliga Regionalista ile dahi işbirliğine gitmediler. Diğer yandan, 20. yüzyılın ilk otuz yılında *Katalunya*'da temelde anarko-sendikalist güçlü bir işçi sınıfı hareketinin gelişimi, 1920'lere dek muhafazakâr kanadın hâkim olduğu Katalan milliyetçilerini işçilerin taleplerine ve sosyal devrim tehditlerine karşın Madrid'in korumasına dayanmaya itti.[120]

Fakat 1931'de İspanya'da cumhuriyet ilan edildiğinde, sol kanat cumhuriyetçiler (Esquerra republicana de Catalunya), Katalan işçi sınıfı, küçük burjuvazi ve milliyetçi idealler arasında bir köprü kurmayı başarıp Katalan milliyetçiliğinin başat gücü haline geldi. Yeniden kurulan Generalitat'ın başkanlığına seçilen, işçi sınıfını ilgilendiren davalara bakan avukat Lluis Companys liderliğindeki Esquerra, İspanyol cumhuriyetçiler, sosyalistler, komünistler ve işçi sendikalarıyla (anarşist ve sosyalist) ittifak kurdu. 1932'de düzenlenen bir referandumda ifadesini bulan halk baskısı sonucunda, İspanya hükümeti *Katalunya*'ya kaybettiği özgürlükleri geri veren, öz yönetimi ve kültürel/dilsel özerkliği yeniden kazandıran bir Özerklik Yasası'nı kabul etti. Öyle ki İspanya Cumhuriyeti'nin *Katalunya* ve Bask ülkesinin milliyetçi taleplerini karşılaması, 1936-9 dönemindeki İç Savaş'ı tetikleyen başlıca sebeplerden biri oldu. Ardından, İç Savaş sonrasında Katalan kurumlarının, dilinin, kültürünün, kimliğinin, siyasî liderlerinin sistematik olarak bastırılması (Companys'in Gestapo tarafından Franco'ya teslim edilmesinin ardından 1940'ta idam edilmesinden başlayarak) Franco

120 Sole-Tura (1967).

diktatörlüğünün ayırıcı özelliklerinden biri haline geldi. Franco diktatörlüğünün politikaları, Katalan dilinin öğretilmesini imkânsız hale getirmek için, Katalanca konuşan öğretmenlerin okullardan tasfiye edilmesini de içeriyordu. Buna karşılık milliyetçilik, Bask ülkesinde olduğu gibi *Katalunya*'da da Franco karşıtı güçleri harekete geçiren çığlık oldu; o kadar ki, Hıristiyan demokratlardan liberallere, sosyalistlere, komünistlere bütün demokratik siyasî güçler, aynı zamanda Katalan milliyetçisiydi. Bu durum, örneğin Franco karşıtı direniş sırasında ve 1977'de İspanya demokrasisinin kurulmasından itibaren *Katalunya*'daki bütün siyasî partilerin İspanyol değil, Katalan olduğu anlamına gelir; bu partiler birçok durumda İspanya'daki benzer partilere bağlı olmalarına karşın, özerkliklerini korumuşlardır (sözgelimi Katalan Sosyalist Partisi İspanyol PSOE'ye bağlıdır; *Katalunya* Birleşik Sosyalist Partisi Komünistlere vb.).

1978'de, yeni İspanya Anayasası'nın ikinci maddesinde İspanya'nın "milliyetlerden oluşan bir millet" olduğu ilan edildi ve 1979'da da *Katalunya* Özerklik Yasası, İspanya çerçevesinde Katalan özerkliğinin kurumsal temellerini attı; Katalanca'yı "*Katalunya*'nın kendi dili" olarak taçlandıran yasa, resmî düzeyde çift dilliliği de tanıyordu. *Katalunya* bölgesel seçimlerinde, ılımlı bir geçmişi olan çağdaş, eğitimli, kozmopolit doktor Jordi Pujol'un liderliğindeki Katalan milliyetçi koalisyonu (Convergencia i Unio), beş yönetim dönemi boyunca çoğunluğu sağladı; 2003'te hâlâ iktidardaydı. Generalitat güçlendirildi ve uluslararası siyaset de dahil her cephede özerk politikalar izleyen dinamik bir kurum haline geldi. 1990'larda Jordi Pujol, Avrupa Bölgeler Birliği'nin başkanlığını yürüttü. Barcelona kenti, başka bir karizmatik liderin, *Katalunya*'nın ulusal şairinin torunu, kent ekonomisi profesörü, Katalan Sosyalist Belediye Başkanı Pasqual Maragall'ın liderliğinde kendi ayakları üzerinde durmaya başladı. Barcelona, uluslararası alanda tarihsel kimliğini enformasyonel modernlikle birleştiren büyük bir metropol merkezi olarak tanınmak amacıyla 1992'deki Yaz Olimpiyatları'ndan başarılı bir biçimde yararlandı. 1990'larda Katalan Milliyetçi Partisi İspanya siyasetinde büyük bir rol üstlendi. Sosyalist Parti'nin

de (1993'te), muhafazakâr Partido Popular'ın da (1996'da) İspanya genel seçimlerinde çoğunluğu kazanamaması, Jordi Pujol'u iktidara gelecek bir koalisyonun vazgeçilmez bir parçası haline getirdi. Pujol önce sosyalistleri, ardından muhafazakârları destekledi; bir bedel karşılığında tabii. *Katalunya*, vergi gelirlerinin yüzde 30'unun yönetiminde söz sahibi oldu; ayrıca eğitim (her düzeyde Katalanca gerçekleştirilir), sağlık, çevre, iletişim, turizm, kültür, sosyal hizmetler ve polis hizmetlerinin çoğunda özel haklar aldı. Bir başka deyişle *Katalunya*, Bask ülkesiyle birlikte İspanya'yı son derece adem-î merkezîyetçi bir federal devlet olmaya zorlamıştır; bugün başka bölgeler de Katalanlar ve Baskların sahip olduğu özerkliğe ve kaynaklara sahip olmak istemektedir.

Fakat 1999'daki seçimlerde, Katalan Milliyetçi Partisi parlamentoda küçük bir çoğunluk sağladı ki, bu da *Katalunya*'daki muhafazakâr Partido Popular (PP) ile ittifaka gitmesini zorunlu kıldı. Ayrıca 2000'de PP İspanya seçimlerinde mutlak bir çoğunluk sağlayarak, Katalan milliyetçilerin İspanya parlamentosunda kendilerini desteklemesi gereksiniminden kurtuldu. Sonra PP ve özellikle de parti lideri Aznar, gerçek merkezîyetçi karakterlerini ortaya koyarak *Katalunya* ve Bask bölgesine yetki devri sürecini tersine çevirdi. Sonuçta, iktidardaki milliyetçi partinin bağımsızlık arayışına girme tehdidinde bulunduğu Bask ülkesinde gerilim yükseldi. *Katalunya*'da milliyetçi parti kendini muhafazakârlardan uzaklaştırdı; 2003'te de PP hariç bütün Katalan partiler *Katalunya*'da öz yönetimi güçlendiren, yeni bir Özerklik Yasası talebinde bulundu. Başka bir deyişle, 2003 ortası itibarıyla, *Katalunya*'da seçimlere aylar kala Katalan özerkliği sorunu ve İspanyol federalizminin yapıyla ilgili tartışma bir kez daha İspanya siyasetinde gündemin ilk sırasında yer alıyor. Fakat genç entelektüellerin desteklediği küçük, demokratik, barışçıl, bağımsızlık yanlısı bir hareket dışında, Katalanlar ve Katalan milliyetçi koalisyonu, egemen bir ulus-devlet değil, yalnızca bir ulus olarak varolmalarını sağlayacak kurumlara gereksinimleri olduğunu öne sürerek ayrılıkçılık düşüncesine karşı çıkıyorlar.[121]

121 Keating (1995).

Peki o halde, yüzlerce yıllık inkâra karşı ayakta kalan, ama bir başka ulusa karşı, *Katalunya*'nın tarihsel kimliğinin bir parçası haline gelmiş İspanya'ya karşı bir devlet kurma döngüsüne girmeye de yanaşmayan bu Katalan ulusu nedir? Oluşum aşamasında muhafazakâr Katalan milliyetçiliğinin belki de en belagatli ideoloğu olan Prat de la Riba'ya göre, "*Katalunya*, Katalan dili ve gelenekleriyle birbirine bağlanmış, yaşadığımız topraklar üzerinde birbirini izleyen kuşakların oluşturduğu uzun bir zincirdir."[122] Jordi Pujol ve başka gözlemciler de dilin Katalan kimliğinin kurucu unsuru olduğunda ısrar eder: "*Katalunya*'nın kimliği, büyük ölçüde dilsel ve kültüreldir. *Katalunya*, hiçbir zaman etnik ya da dinî özgüllük iddiasında bulunmamış, coğrafyada ya da katı bir biçimde siyasî olmakta ısrarlı olmamıştır. Kimliğimizin birçok bileşeni vardır, ancak dil ve kültür belkemiğidir."[123] Gerçekten de, iki bin yılı aşkın bir süre çeşitli Avrupa ve Akdeniz halklarının geçiş ve göç yolu üzerinde yer alan *Katalunya*, farklı kültürlerle etkileşim içinde bağımsız kurumlarını güçlendirmiş, *Katalunya* adının ilk kez ortaya çıktığı 12. yüzyılın başlarından itibaren açıkça bu kültürlerden farklılaştı.[124] Önde gelen *Katalunya* tarihçilerinden Fransız Pierre Vilar'a göre, *Katalunya*'yı çok erken dönemlerden (13. yüzyıl ve 14. yüzyıl gibi erken bir tarih) bir halk olarak ayrıksı kılan, Provençal ve İspanyolca'ya paralel olarak Latince'den evrilen *Katalanesk*'i kullanan Raimon Llull'un (1235-1315) yazılarında da görüldüğü üzere daha 13. yüzyılda gelişmiş bir edebiyata sahip olan, İspanyolca ve Fransızca'dan açıkça farklı Katalan dilidir.

Kimlik olarak dil, özellikle 20. yüzyılın son yarısında, modern zamanlarda Katalan nüfusun doğum oranının geleneksel olarak düşük olması, ayrıca *Katalunya*'nın sanayileşmede fark atması sebebiyle, İspanya'nın güneyindeki yoksul bölgelerden kitlesel göç arttığında, dillerini koruma mücadelesindeki Katalanlar, *Katalunya*'ya, özellikle de Barcelona'nın banliyölerine yerleşip burada aile kuran İspanyolca ko-

---

122 Prat de la Riba (1894), Sole-Tura'da alıntı (1967: 187); benim çevirim.
123 Pujol (1995), Pi'de alıntı (1996: 176); benim çevirim.
124 Salrach (1996).

nuşan işçilerle kaynaşması sonucunda önem kazandı. Bu yüzdendir, *Katalunya*'nın 1978 tarihli İspanya Anayasası uyarınca özerkliğini geri kazanmasının ardından, 1983'te Katalan parlamentosu oybirliğiyle bir "Dilsel Normalleşme Yasası" kabul etti; yasa bütün kamu eğitim kurumları ve üniversitelerde Katalanca eğitim yapılmasını, yönetimde, kamusal mekânlarda, yollarda, caddelerde ve televizyonda Katalan dilinin kullanılmasını öngörüyordu.[125] Açıkça izlenen politika, zamanla Katalan olmayan nüfusun Katalan kültürüyle kaynaşmasını sağlamak, böylece toplumu büyük olasılıkla sınıfsal çizgide bölecek kültürel gettolar yaratılmasını engellemekti. Böylece bu strateji uyarınca, devlet İspanya devletinden bağımsızlığı ilan etmeksizin ulusu güçlendirmek/yaratmak için kullanıldı.

Katalan kimliğinin tanımlanmasında dil neden bu denli önemlidir? Bunun sebeplerinden biri tarihseldir: Dil yüzyıllarca, baskı altına alınmadıkları sürece demokratik öz yönetim kurumlarına sahip olmanın yanı sıra Katalan olmanın ayırt edici bir işareti olagelmiştir. Katalan milliyetçiler, *Katalunya*'da yaşayan ve çalışan herkesi Katalan olarak tanımlasalar da, "Katalan olmayı isteyen" diye de eklerler. "Olmayı isteme"nin işareti ise dili konuşmak ya da konuşmaya çalışmaktır (aslında "konuşmaya çalışmak" daha da iyidir, çünkü Katalan olmayı istemenin gerçek işaretidir). Başka bir sebebi ise siyasîdir: Katalan nüfusun ülkesel bağımsızlığa başvurmaksızın genişlemesinin ve çoğalmasının en kolay yolu budur. Zira ülkesel bağımsızlık arayışına girmek, İspanyol devletinin toprak bütünlüğüyle çatışmak anlamına gelecektir. Ancak daha temel başka bir cevapsa dilin bir şifreler sistemi olarak temsil ettiği şeyle ilişkilendirilebilir. Dil, tarihsel olarak gündelik hayattaki iletişimde ortaya çıkanların dışındaki ikonlara ibadet etmeksizin sembolik paylaşıma izin veren kültürel bir konfigürasyonu kristalleştirir. Devletsiz toplumlar, pekâlâ dilsel cemaatler olarak örgütleniyor olabilirler –bu düşünceyi birazdan ayrıntılarıyla işleyeceğim–; ancak ortak bir dilin bir ulus yaratmadığı da açıktır. Latin Amerikalı uluslar

125 Puiggene i Riera et al. (1991).

bu yaklaşıma muhakkak itiraz edeceklerdir; Britanya ve ABD de. Fakat şimdilik *Katalunya*'da kalalım.

Bu tarihsel değerlendirmenin ardından, umuyorum Katalan kimliğinin icat edilmiş bir kimlik olmadığı görülmüştür. En azından bin yıldır, temelde dil etrafında örgütlenmiş, fakat topraksal sürekliliğinin yanı sıra yerli bir siyasî demokrasi ve öz yönetim geleneği de olan bir insan cemaati, kendini farklı bağlamlarda, farklı düşmanlara karşı, bazen farklı devletlerin parçası olarak, bazen kendi devletine sahip olarak, İspanya devletine meydan okumadan özerklik arayışına girerek, göçmenlerle bütünleşerek, aşağılanmasının sürekliliğini taşıyarak (hatta her yıl o günü anarak) ama hâlâ *Katalunya* diye varolarak kendini ulus olarak tanımlamıştır.

Bazı analistlerin, Katalancılığı kapitalizm öncesi, bürokratik İspanyol monarşisinin boğduğu, hayal kırıklığına uğramış bir sanayi burjuvazisinin tarihsel hevesleriyle bir tutma girişimleri olmuştur.[126] Kuşkusuz bu, 19. yüzyılın sonlarındaki Katalancı hareketin ve Lliga'nın kuruluşunun temel unsurlarından biridir.[127] Ne var ki sınıf analizleri Katalan kimliğinin açık söyleminin, İspanyol merkezîyetçiliğinin onu silmeye yönelik tüm çabalarına karşın tarih boyunca sürekliliğini nasıl koruduğunu açıklayamıyor. Prat de la Riba da *Katalunya*'nın sınıf çıkarlarına indirgenebilirliğini reddeder; bunda haklıdır da, Lliga temelde bir burjuva partisi olsa bile.[128]

Katalancılık genellikle 19. yüzyıl romantizmiyle ilişkilendirilir, ancak 1898'de imparatorluktan artakalanların kaybedilmesinin ardından yeni bir aşkın değer kaynağı arayışında Avrupa'ya, uluslararası dolaşımdaki düşüncelere odaklanan, geleneksel İspanyol yenilenmeciliğinden uzaklaşan, yüzyıl başındaki modernist hareketle de ilintilidir. Dil ve ortak bir tarih etrafında örgütlenen bir kültürel cemaat olarak *Katalunya*, hayal edilmiş bir oluşum değil, sürekli yenilenen tarihsel bir üründür. Milliyetçi hareketler, öz tanım sembollerini içinde bulun-

---

126 Jutglar (1966).
127 Sole-Tura (1967).
128 Prat de la Riba (1906).

dukları tarihsel bağlamlara, geliştirdikleri siyasî projelere uygun düşen şifrelerle kurmuş ya da yeniden kurmuş olsa bile.

Katalan milliyetçiliğinin belirgin, açık bir biçimde tanımlanması ulus-devletle ilişkisiyle ilgilidir.[129] *Katalunya*'nın aynı anda hem Avrupalı, hem Akdenizli, hem Hispanik olduğunu söylerken, İspanya'dan ayrılmayı da reddeden Katalan milliyetçileri yeni bir devlet biçimi arayışı içinde olmuşlardır. Bu devlet, tarihsel olarak miras alınmış İspanya devletine saygıyı, Katalan kurumların kamusal işleri yürütmesinde daha fazla özerkliğe sahip olmasıyla, İspanya'nın da *Katalunya*'nın da daha geniş kapsamlı bir oluşumun, Avrupa'nın bir parçası olmasıyla birleştiren bir devlettir. Avrupa'nın bir parçası olmak, yalnızca Avrupa Birliği'nin değil, modern ulus-devletlerin ince kabuğu altında Avrupa çapında yatay ilişkilerin sayısını artıran yurttaş derneklerini, bölgesel ve yerel hükümetleri kapsayan birçok ağın içinde yer almak anlamına gelir. Bahsettiğimiz devlet anlayışı, günümüze uygun akıllıca bir taktiktir deyip geçemeyiz. Bu anlayış, Katalan elitlerin, tarihin birçok döneminde yaygın bir kültürel içe kapanmayı benimseyen Kastilyalı elitlerin tersine, yüzyıllardır, Avrupa yanlısı bir duruşu benimsemiş olmalarına dayanır. Evrensel bir önemi olan Katalan yazarlar ya da filozofların düşüncelerinde de kendini açığa vuran bir anlayıştır bu. Örneğin Josep Ferrater Mora, 1960'larda şunları yazmıştı: "*Katalunya*'nın Katalanlaşması, Katalanları "iyi İspanyollar", İspanyolları da "iyi Avrupalılar" yapacak belki de son tarihsel fırsattır."[130] Bunun sebebi de, İspanya'nın ancak kimlik çoğulluğunu –*Katalunya*, en ayrıksı olanlardan biridir– kabul etmesi halinde demokratik, hoşgörülü Avrupa'ya tam anlamıyla açılabilecek olmasıdır. Böyle bir şeyin gerçekleşebilmesi için de önce Katalanların, İspanya devletinin ülkesel egemenliği çerçevesinde kendilerini evlerinde hissetmeleri, Katalanca konuşmaları, düşünmeleri, dolayısıyla daha geniş kapsamlı bir ağ içinde kendi cemaatlerini yaratabilmeleri gerekir. Kültürel kimlik ve devletin iktidarı, devlet ay-

129 Keating (1995); Pi (1996); Trias (1996).
130 Ferrater Mora (1960: 120).

gıtlarının tartışılmaz egemenliği ile iktidarın paylaşıldığı kurumların ağlar oluşturması arasındaki farklılaşma, tarihsel olarak sarsıntılı topraklara kök salan ulus-devletlerin kurulma süreçlerinin birçoğuyla bağlantılı olan bir tarihsel yeniliktir. Geleneksel egemenlik nosyonlarından çok, esnekliğe, uyarlanabilirliğe dayalı bir topluma, küresel bir ekonomiye, medyanın ağlar oluşturmasına, kültürlerin çeşitliliğine ve iç içe geçmişliğine daha uygundur. Kendilerine bir devlet kurmaya girişmeksizin uluslarını koruma mücadelesi veren Katalanlar, sınırların olmadığı bir ticaretin, kültürel/dilsel kimliğin ve esnek hükümet kurumlarının, başka bir deyişle enformasyon çağını niteliyor görünen bütün özelliklerin insanları olarak köklerine tam olarak geri dönebilirler.

Enformasyon Çağının Ulusları

Avrupa'nın karşıt iki ucuna seyahatimiz, enformasyon çağında bir anlam kaynağı olarak ulusların ve milliyetçiliğin kazandığı öneme ilişkin bize bazı bilgiler kazandırdı. Açık olmak adına, ulusları, yukarıda sunduğum değerlendirmeler ve argümanlar ışığında tarihin ve siyasî projelerin paylaşımıyla insanların zihinlerinde ve kolektif hafızada inşa edilen kültürel cemaatler olarak tanımlayacağım. Bir kolektivitenin bir ulus haline gelebilmesi için ne kadar tarihin paylaşılması gerektiği bağlamlara ve dönemlere göre farklılık gösterir, bu tür cemaatlerin oluşumunu önceden hazırlayan bileşenler de öyle. Katalan milliyetçiliği binlerce yıllık bir paylaşımla damıtılırken, Amerika Birleşik Devletleri çok etnili bir toplum olmasına karşın ya da bu sayede yalnızca iki yüzyılda çok güçlü bir ulusal kimlik geliştirmiştir. Aslolan, uluslar ve devletler arasındaki tarihsel farklılıktır. Uluslar ve devletler ancak modern zamanlarda birleşmiştir ki, bu bütün uluslar için de geçerli değildir. Dolayısıyla benimsediğimiz bakış açısının hareket noktasında, binyıl başında devletleri olmayan uluslar (Katalonya, Bask ülkesi, İskoçya), ulusları olmayan devletler (Singapur, Tayvan ve Güney Afrika), çok uluslu devletler (eski Sovyetler Birliği, Belçika, İspanya ve Britanya), tek uluslu devletler (Japonya), aynı ulusu paylaşan devletler (Güney

Kore ve Kuzey Kore), devletleri paylaşan uluslar (İsveç ve Finlandiya'daki İsveçliler, İrlanda ve Britanya'daki İrlandalılar, belki gelecekte kurulacak bir Bosna-Hersek'teki Boşnak Müslümanlar, Sırplar ve Hırvatlar) görüyoruz.

Açık olan şudur ki, yurttaşlık milliyetle, en azından özel bir milliyetle bir ve aynı şey değildir; tıpkı Katalanların önce Katalan hissettiği, ama aynı zamanda çoğunun İspanyol, hatta "Avrupalı" olduğunu söylediği gibi. Dolayısıyla ulusların ve devletlerin belli bir tarihsel bağlamın ötesinde bileşik bir ulus-devlete asimilasyonu, tarihsel kayıtların uzun bir dönemi kapsaması ve küresel bir bakış açısına göre düzenlenmesi halinde yaptığımız gözlemlerle çelişir. Öyle görünüyor ki, Alman idealizmine (Herder, Fichte), Fransız milliyetçisi hajyografiye (Michelet, Renan) karşı akılcı tepkiler (Marksist ya da başka türlü) "ulusal sorun"un anlaşılmasını güçleştirmiş, böylece 20. yüzyılın sonunda milliyetçiliğin gücü ve etkisiyle karşı karşıya kalındığında şaşkınlığa sebep olmuştur.

Bu bölümde örneklediğimiz gibi, iki olgu, içinde bulunduğumuz tarihsel döneme damgasını vurmuş görünüyor: Bu olgulardan ilki, tam anlamıyla egemen kalmaya ya da ulusal bileşenlerin çoğulluğunu inkâr etmeye çalışan çok uluslu devletlerin çözülmesidir. Eski Sovyetler Birliği'nde, eski Yugoslavya'da, eski Etiyopya'da, Çekoslovakya'da durum böyleydi; belki ilerde Sri Lanka, Hindistan, Endonezya, Nijerya ve başka ülkelerde de yaşanacaktır aynı şeyler. Bu çözülmenin sonucu, yarı-ulus-devletlerin oluşmasıdır. Çözülme sonrası ortaya çıkan devletler, ulus-devletlerdir, çünkü tarihsel olarak kurulmuş bir ulusal kimliğe dayalı olarak egemen olma özellikleri taşırlar (Ukrayna örneğinde olduğu gibi). Ama "yarı" ulus-devlettirler, çünkü tarihsel kalıplarıyla ilişkileri onları ya önceki devletle ya da daha geniş kapsamlı bir konfigürasyon içinde egemenliği paylaşmaya zorlar (BDT, Avrupa Birliği'yle işbirliği içinde olan Doğu Avrupalı cumhuriyetçiler gibi). Gözlemlediğimiz ikinci olguysa Katalonya, Bask ülkesi, Flanders, Valonya, İskoçya, Quebec ve potansiyel olarak Kürdistan, Keşmir, Pencap ve Doğu Timor örneklerinde olduğu gibi devlet olmanın eşiğinde duran,

ama ana devletlerini uyum sağlamaya, egemenlikten vazgeçmeye zorlayan ulusların gelişimidir.

Bu tarihsel dönemde, ulusal kimliği güçlendiren nitelikler farklılık gösterir; gerçi bütün örneklerde zaman içinde tarihin paylaşımı bir ön koşul olarak görünüyor. Fakat ben, dilin, özellikle de tam anlamıyla gelişmiş bir dilin, öz tanınmanın, ülkesellik kadar yapay olmayan, etnisite kadar sınırlı olmayan gözle görülür bir ulusal sınır çizmenin temeli olduğu varsayımını ileri sürüyorum. Çünkü, tarihsel perspektife yerleştirdiğimizde dilin, bir kültürel cemaatin devlet kurumlarınca tanınmasından bağımsız olarak özel alanla kamusal alan, geçmişle şimdi arasındaki bağlantıyı sağladığını görürüz. Sırf Fichte pan-Alman milliyetçiliğini kurmakta bu argümanı kurdu diye de, tarihsel kayıtların gözardı edilmesi gerekmiyor. Ne var ki, toplumlarımızda dile dayalı milliyetçiliğin ortaya çıkışının güçlü bir gerekçesi de var. Milliyetçilik çoğunlukla, özerk kimliğin tehdit edilmesine karşı bir tepkiyse eğer, o halde modernleşme ideolojisi ve medyanın gücüyle kültürel bakımdan homojenleşmeye yazgılı bir dünyada, kültürün doğrudan ifadesi olarak dil, bir kültürel direniş siperi, öz denetimin son kalesi, kimliklendirilebilir anlamın sığınağı haline gelir. Dolayısıyla sonuçta öyle görünüyor ki uluslar, iktidar aygıtlarına hizmet için kurulmuş "hayali cemaatler" değildir. Aksine uluslar, ortak bir tarihin emeğiyle yaratılır, sonra da ilk kelimeleri *biz*, ikinci kelimeleri *bizim*, ne yazık ki üçüncü kelimeleri de *onlar* olan cemaat dillerinin imgelerinde dillendirilirler.

ETNİK ÇÖZÜLME: AĞ TOPLUMUNDA IRK, SINIF VE KİMLİK

Görüyorum sizi 100 Siyah Adam... Görüyorum seni hapsedilen. Görüyorum kafeslenen. Görüyorum ehlileştirilen. Acı, seni görüyorum. Karşı çıktığını görüyorum. Avlandığını görüyorum. İstediğini görüyorum. Görüyorum ihtiyaç duyduğunu. İtildiğini görüyorum. Görüyorum seni Kan.** Seni görüyorum Yumruk. Görüyorum seni kardeşim. Ağladığını görüyorum. Sevildiğini görüyorum. Barış seni görüyorum. Yuvanda görüyorum seni. Dinlediğini görüyorum. Sevdiğini görüyorum. İş üstündeyken görüyorum. Sadakatini görüyorum. Çiğnendiğini görüyorum. Sana meydan okunduğunu görüyorum. Değiştiğini görüyorum. Seni görüyorum. Seni görüyorum. Seni görüyorum... Tümüyle sen olmak istiyorum.*

Peter J. Harris, "Praisesong for the Anonymous Brothers"[131]

Siz de ister misiniz? Gerçekten? Etnisite, insanlık tarihi boyunca temel bir anlam ve tanınma kaynağı olmuştur. ABD'den Sahara altı Afrikası'na dek çağdaş toplumların birçoğunda, toplumsal farklılaşmanın, toplumsal tanınmanın, aynı zamanda ayrımcılığın yapısı etnisiteye dayanır. 1994'te Chiapas'taki Meksika Kızılderilileri örneğinde olduğu gibi sosyal adalet arayışına dayalı isyanlar kadar, Bosnalı Sırpların 1994'te gerçekleştirdiğine benzer etnik temizliklerin akıldışı mantığı da etnisiteye dayalı olmuştur, dayalıdır. Etnisite, Çinli girişim ağlarından (birinci cilt, üçüncü bölüm) etnik "kabileler"e dek, yeni küresel ekonomide başarıyı belirleyen, yeni iş dünyasının ağlar oluşturmaya ve güve-

(*) 100 Black Men (100 Siyah Adam), 1960'larda kurulmuş, Afrika kökenli Amerikalıların yaşam koşullarının iyileştirilmesini amaçlayan bir örgüttür. "What they see is what they'll be" ("Gördükleri neyse, olacakları odur") örgütün sloganıdır. Harris bu slogana atıfta bulunur. 100 Black Men hakkında daha fazla bilgilenmek için http://www.100blackmen.org'a bakılabilir – ç.n.

(**) Kan ve Yumruk olarak çevrilen Blood ve Crip, Los Angeles'ta 1960'ların sonunda kurulmuş, 1990'larda üye sayısı hayli artınış, Afrika kökenli Amerikalı çetelerdir. 1970'lerde iki çete arasında şiddetli çatışmalar yaşanmıştır. Daha ayrıntılı bilgi için http://www.streetgangs.com, http://www.georgetown.edu/users/acg7/index.htm, http://www.nagia.org/Crips_and_Bloods.htm adreslerine bakılabilir – ç.n.

131 Wideman ve Preston (1995: xxi).

ne dayalı ilişkilere kapı açan kültürel temelini de oluşturmaktadır. Hatta Cornel West'in de yazdığı gibi: "Bu küreselleşme çağında, enformasyon, iletişim ve uygulamalı biyoloji alanlarındaki etkileyici bilimsel ve teknolojik yeniliklerle birlikte ırkçılığın hâlâ süregelen etkilerine odaklanmak modası geçmiş, antika bir tutum olarak görünüyor... Ne var ki ırk siyasî tartışmalarda –refah devleti, reform, göçmen politikaları, ceza yasaları, pozitif ayrımcılık ve banliyölerin özelleştirilmesi meselelerinin şifreli dilinde– önemli bir gösterge olarak varlığını sürdürüyor."[132] Ancak ırk ve etnisite merkezi önemdeyse eğer –Amerika açısından, başka toplumların dinamikleri açısından– öyle görünüyor ki, ifade edilme biçimleri de zamanın toplumsal eğilimleriyle derinden değişmiştir.[133] Ben ırkın, bir baskı ve ayrımcılık kaynağı olarak belki de hiçbir zaman olmadığı kadar önemli olsa da,[134] etnisitenin başka etnisitelerle karışmamayı amaçlayan, ama din, ulus ve cinsiyet gibi daha geniş kapsamlı kültürel self-determinasyon ilkeleri çerçevesinde yer alan bir anlam ve kimlik kaynağı olarak tanımlandığını düşünüyorum. Bu varsayımı destekleyecek argümanları aktarmak için, kısaca ABD'de Afrika kökenli Amerikalı kimliğinin gelişimini tartışacağım.

Afrika kökenli Amerikalıların bugünkü durumunun gerisinde, son otuz yılda temel bir olguya dayalı bir dönüşüm vardır: William Julius Wilson'ın öncü çalışmasında gösterildiği üzere,[135] Afrika kökenli Amerikalıların sınıfsal ayrımlar doğrultusundaki derin bölünmeleri, Amerika'nın Afrika kökenli Amerikalılara bakışını, Afrika kökenli Amerikalıların kendi kendilerine bakışını ebediyen dağıtıp bozan gelişmeler. Wilson'ın son on yılda bir dizi araştırmayla desteklenen tezi ve tezin gelişimi Afrika kökenli Amerikalılar arasında derin bir kutuplaşmaya işaret eder. Diğer yandan, 1960'lardaki sivil haklar hareketi, özellikle de pozitif ayrımcılık programları sayesinde iyi eğitimli, görece rahat bir Afrika kökenli Amerikalı orta sınıf ortaya çıkmış; orta sı-

132 West (1996: 107-8).
133 Appriah ve Gates (1995).
134 Wieviorka (1993); C. West (1993).
135 Wilson (1987).

nıf Afrika kökenli Amerikalılar yerel yönetimlerden Genelkurmay Başkanlığı'na dek siyasî iktidar yapısına ve bir ölçüde şirketler dünyasına da ciddi biçimde dahil olmuştur. Dolayısıyla, siyah erkekler siyah kadınların tersine beyaz meslektaşlarından çok daha az para kazansalar da, Afrika kökenli Amerikalıların üçte biri bugün Amerikan orta sınıfının bir parçasıdır.

Diğer yandan, Afrika kökenli Amerikalıların üçte biri, ki bu kesime yoksulluk sınırında ya da altında yaşayan Afrika kökenli Amerikalı çocukların yüzde 45'i de dahildir, bugün 1960'larda olduğundan çok daha kötü koşullardadır. Blakely, Goldsmith ve Gans gibi başka araştırmacıların da katıldığı Wilson, bu "alt sınıf"ın oluşumunu dengesiz enformasyon ekonomisi, mekânsal parçalanma ve hatalı kamu politikalarının karma etkisine bağlar. Bir enformasyon ekonomisinin büyümesi, eğitimi öne çıkarmakta, el işçiliği gerektiren güvenceli işlerin sayısını azaltmakta, siyahları işgücü piyasasına girişte dezavantajlı konumda bırakmaktadır. Orta sınıf siyahlar kentli yoksul kitleleri geride, kapana kısılmış halde bırakarak şehir içlerinden kaçmaktadır. Yeni siyah siyasî elit kentli yoksul seçmenlerin desteğini kazanmaktadır, ama yalnızca sosyal programlar uygulayabildikleri müddetçe. Bu da kentli yoksulların ahlaken ve siyasetin beyaz çoğunluk için nasıl endişelendirici olduğunun bir işaretidir. Dolayısıyla yeni siyah siyasî liderlik, şirketler dünyası, siyasî düzen ve gettolaşmış, önceden kestirilemez yoksul kesimler arasında aracılık yapma yetisine dayanmaktadır.

Bu iki grup arasında kalan, Afrika kökenli Amerikalı nüfusun geri kalan üçte birlik kesimiyse, yoksulluk cehennemine düşmeme çabası içinde hizmet sektöründeki işlere asılmakta, kamu sektöründe oransız bir düzeyde istihdam edilmekte, sanayileşmeyi çözen bir ekonomi içinde ayakta kalabilmeye yönelik beceriler kazandırma amaçlı eğitsel programlarda yer almaktadır.[136] Başarısız olanlar giderek daha acımasızlaşan cezalarla karşılaşmaktadır. 1992'de iyi eğitim görmemiş, şehir merkezinde yaşayan siyah erkeklerin yalnızca üçte birinin

136 Wilson (1987); Blakely ve Goldsmith (1993); Carnoy (1994); Wacquant (1994); Gans (1995); Hochschild (1995); Gates (1996).

tam zamanlı bir işi vardı. Çalışanların da yüzde 15'i yoksulluk sınırının altında yaşıyordu. 1995'te siyahların en yoksul beşte birlik kesimini oluşturanların mal varlıklarının net değeri kesinlikle sıfıra yakındı. Ayrıca yoksul siyah ailelerin üçte biri standartların altında kalan konutlarda yaşamaktadır; standart altı konutlar, başka kriterlerin yanı sıra "farelerin varlığına ilişkin somut kanıt gösterilen" konutlardır. Kentlerdeki suç oranlarının banliyölerdeki suç oranlarına oranı 1973 ile 1992 arasında 1.2'den 1.6'ya çıkmıştır. Ve elbette ki, şehir içlerinde yaşayanlar bu suçlardan en fazla çekenlerdir.

Üstelik yoksul siyah nüfus kitlesel hapse maruz kalmakta ya da ceza sisteminin denetiminde (mahkeme ya da soruşturma bekleyerek) yaşamaktadır. Siyahlar Amerika nüfusunun yaklaşık yüzde 12'sini oluştursalar da, 1990'larda hapishanelerdeki mahkûmların yüzde 50'sinden fazlasını oluşturuyorlardı.[137] 1990'da siyah Amerikalıların toplam hapsedilme oranı 100 binde 1864'tü ki, bu oran beyaz Amerikalılar için söz konusu olan orandan 6.4 kat daha fazlaydı. Evet, Afrika kökenli Amerikalılar iyi eğitim görmektedirler, ancak 1993'te 2.3 milyon siyah hapse düşerken, yalnızca 23 bin siyah üniversite diploması almıştı.[138] 1996'da Amerika'da ceza sisteminin gözetiminde bulunan herkesi buna ekleyecek olursak 5.4 milyon gibi bir rakama ulaşırız. 1991'de siyah mahkûmların sayısı toplam mahkûm sayısının yüzde 53'üne denk geliyordu.[139] Hapse düşme ya da gözetim altında bulunma oranları yoksul siyahlar arasında daha yüksektir, genç siyah erkekler arasında hayret verici düzeydedir. Washington D.C. gibi kentlerde 18-30 yaş grubunda siyah erkeklerin çoğunluğu ya hapiste ya da gözetim altındadır. Kadınların ve ailelerin kendilerini bu duruma uyarlamaları gerekir. Yoksul Afrika kökenli Amerikalı ailesinde erkeğin yokluğuna ilişkin ürkütücü argüman, yoksul erkeklerin birçoğu hayatlarının kayda değer bir bölümünü hapiste geçirdiğinden, kadınların çocuklarını kendi başlarına büyütmeye ya da doğurmanın kendi so-

137 Tonry (1995: 59).
138 Gates (1996: 25).
139 Üçüncü cilt, ikinci bölüme bakınız.

rumlulukları olduğunu kabule hazırlıklı olmaları gerektiği gerçeğini hesaba katmak zorundadır.

Bunlar gayet iyi bilinen gerçekler; bu meselelerin yeni teknolojik ve ekonomik bağlama uzanan köklerini üçüncü ciltte incelemeye çalışacağım. Ancak analizimin bu noktasında, Afrika kökenli Amerikalı kimliğinin dönüşümünde böyle derin bir sınıfsal ayrımın sebep olduğu sonuçlarla ilgileniyorum. 1960'lardan beri süregelen bu dönüşümü anlamak için, bu tarihsel kimliğin kökenlerine dönmemiz gerekir: Cornel West'in savunduğu gibi Amerika'daki siyahlar kesinlikle Afrikalı ve Amerikalıdır. Kimlikleri, döneminin en özgür toplumu tarafından kaçırılıp köleleştirilen insanlar olmalarıyla şekillenmiştir. Dolayısıyla özgürlük idealleriyle, son derece verimli, köleliğe dayalı bir ekonomi arasındaki bariz karşıtlığı ortadan kaldırmak için Amerika'nın siyahların insan olduğunu reddetmesi gerekiyordu; çünkü "bütün insanların eşit doğduğu" ilkesi üzerine kurulu bir toplumda ancak insan olmayanlar özgürlükten men edilebilirdi. Cornel West'in yazdığı gibi, "Siyahların insanlığına yönelen bu amansız saldırı, siyah kültürün temel koşulunu yarattı; siyahların *görünmezliği* ve *adsızlığı*."[140] Dolayısıyla Cornel West'in argümanını izleyecek olursak, siyah kültürün kendi kendini yok etmeksizin inkâr edilmesine ayak uydurması gerekti. Bunu yaptı da. Şarkılardan sanata, cemaat kiliselerinden kardeşliğe siyah toplum, derin bir kolektif anlam duygusuyla ortaya çıktı; kırsal kesimden kuzeydeki gettolara göç sırasında kaybolmayan bu duygu, sanatta, müzikte ve edebiyatta sıradışı bir yaratıcılığa; hayalleri ve potansiyeli 1960'larda Martin Luther King Jr.'da ete kemiğe bürünen güçlü, çok yönlü bir siyasî harekete dönüştü.

Ancak sivil haklar hareketinin kısmî başarısıyla birlikte siyahlar arasında başgösteren temel bölünme bu kültürel manzarayı değiştirdi. Peki bu tam olarak nasıl gerçekleşti? İlk bakışta, siyah orta sınıfın göreli ekonomik rahatlığına ve siyasî etkisine dayanarak temel çizgiye asimile olabileceği, Afrika kökenli Amerikalılar olarak kendine

140 West (1996: 80).

yeni bir kimlik inşa edebileceği, İtalyan Amerikalılar ya da Çinli Amerikalıların konumuna benzer bir konuma kayabileceği düşünülebilir. Sonuçta Çinli Amerikalılar da California tarihinin büyük bölümü boyunca ciddi bir ayrımcılığa maruz kalmış, ama son yıllarda nispeten saygıdeğer bir toplumsal statü kazanmışlardır. Dolayısıyla bu bakış açısına göre, Afrika kökenli Amerikalıların Amerikan toplumunun çok etnili hamurunun ayrı, başka bir parçası olmaları mümkündü. Bu durumda, "alt sınıf" da daha siyah değil, daha yoksul olurdu. Fakat bu ikili kültürel evrim tezi, eldeki veriler ışığında değerlendirildiğinde geçerliliğini yitirir. Jennifer Hochschild'ın siyahların ve beyazların fırsat eşitliği ve bireysel hareketliliği öngören "Amerikan rüyası"yla ilişkileri babında kültürel dönüşümüne ilişkin güçlü çalışması, tam tersi bir durumun geçerli olduğunu gösteriyor.[141] Orta sınıf siyahlar, tam da Amerikan rüyasının hayal kırıklığı yaratan yanılsamasına içerleyen, ırkçılığın devamı karşısında ayrımcılığa uğradığını en fazla hisseden kesimdir; beyazların çoğunluğu da siyahların pozitif ayrımcılık politikalarıyla haksız yere kayırıldığı düşüncesiyle, tersine dönmüş bu ayrımcılıktan şikâyetçidir. Diğer yandan, yoksul siyahlar ırkçılığın tam anlamıyla bilincinde olmakla birlikte, Amerikan rüyasına orta sınıf beyazlardan daha fazla inanmakta, kaderlerini daha ölümcül ve/veya bireyci bir tutumla ele almaktadırlar (bu hep böyle olmuştur); gerçi kamuoyu araştırmalarının sonuçlarındaki değişime şöyle bir göz atıldığında yoksul siyahların da sisteme besledikleri inancı kaybediyor oldukları görülür. Ne var ki, Hochschild'ın analizini zengin verilerle geliştirme çabası sonucu açıkça ortaya çıkan başlıca gerçek, madden rahat olan Afrika kökenli Amerikalıların toplum genelinde hoş karşılandıklarını hissetmemeleridir. Gerçekten de hoş karşılanmazlar. Beyazların ırkçı düşmanlığının devam etmesinin yanı sıra, Martin Carnoy'un gösterdiği gibi orta sınıf siyah erkeklerin eğitim, iş hayatı ve gelir düzeyinde beyazların gerisinde kalması da bu durumun bir göstergesidir.[142]

141 Hochschild (1995).
142 Carnoy (1994).

Dolayısıyla, ırk çok önemlidir.[143] Ama siyahlar arasındaki sınıf ayrımı da temelden farklı öyle hayat koşulları yaratmıştır ki, yoksullar arasında onları geride bırakan eski kardeşlerine karşı büyüyen bir düşmanlık söz konusudur.[144] Siyah orta sınıftan erkeklerin çoğu, yalnızca gettonun gerçekliğinden değil, ölen gettonun yankılarının, derileri yoluyla üzerlerine düşürdüğü gölgeden de kaçma çabasındadır. Çocuklarını yoksul siyah cemaatlerden ayırarak (banliyölere taşınıp, çocuklarını beyazların çoğunlukta olduğu özel okullara yazdırırlar), ama aynı zamanda Afrikalı ya da Amerikalı geçmişin temalarını diriltten yeni bir Afrika kökenli Amerikalı kimliği icat ederek, şimdiye ilişkin olaraksa suskunluk içinde kalarak yaparlar bunu.

Paralel bir gelişmeyle, binyıl sonundaki gettolar, kolektif dışlanma karşısındaki üzüntü, isyan ve bireysel tepkilerden oluşan yeni bir kültür geliştirmiştir; buralarda siyah olmak, örneğin sokaklarda başlayan, hapishanelerde güçlenen çeteler gibi yeni bağlılık kaynakları yaratan dışlanma koşulları kadar önemli değildir.[145] Bu kültür cazı değil rap'i doğurmuştur. Bu yeni kültür kimliğin de ifadesidir; kökleri siyahların tarihine, Amerika'nın ırkçılık, ırkçı baskı geleneğine de uzanır. Ama yeni unsurları da bir araya getiren bir kültürdür: Polis ve ceza sisteminin merkezî kurumlar, suç ekonomisinin ekonomik hayat, okulların çatışmalı bölgeler, kiliselerin uzlaşma adacıkları olarak yer aldığı, anne merkezli ailelerin, harap bir çevrenin, çeteye dayalı toplumsal örgütlenmenin, bir hayat tarzı olarak şiddetin karşımıza çıktığı bir kültürdür bu. Bunlar, yeni getto deneyiminden doğan siyah sanatın ve edebiyatın temalarıdır.[146] Fakat kurulan kimliğin, orta sınıf Afrika kökenli Amerikalıların ırkın insanlığını titizlikle yeniden inşa ederek oluşturduğu kimlikle uzaktan yakından hiçbir ilgisi yoktur.

Ne var ki kültürel bakımdan ayrıldıklarını kabul etsek bile, her iki kimlik de inşa süreçlerinde aşılamaz görünen güçlüklerle karşı kar-

143 West (1996).
144 Hochschild (1995); Gates (1996).
145 Sanchez Jankowski (1991).
146 Wideman ve Preston (1995); Giroux (1996).

şıyadır.[147] Zengin Afrika kökenli Amerikalılar için bu güçlüğün kaynağında şu çelişki vardır: Kurumsallaşmış ırkçılığın inkârını hissetmektedirler, bu yüzden de Amerikan toplumunun geneline ancak kendi soylarının lideri, yüzyıl dönümünün önde gelen siyah entelektüellerinden Du Bois'nın, başka bütün ırkların kurtarıcılarının yanında, "zenci ırkı"nın kurtarıcısı olarak gördüğü "Yetenekli Onda Bir" olarak dahil olabilmektedirler. Ne var ki "Yetenekli Onda Bir"le siyahî Amerika'nın önemli, giderek büyüyen bir kesimi arasındaki bölünme o boyutlara varmıştır ki, "Yetenekli Onda Bir"in çok sınıflı, çok ırklı, ilerici bir toplumsal değişim koalisyonunun bir parçası olabilmesi için kendilerinin, çocuklarının bu kurtarıcı rolünü oynamayı reddetmesi gerekmektedir. Henry Louis Gates Jr. ve Cornel West, bu sorunu tartıştıkları muhteşem kitaplarında başka bir seçenek olmadığını düşünüyor görünürler, ama bir yandan da böyle bir seçeneğin yararlılığına ilişkin akla yatkın kuşkuları vardır.[148] Gates, "Siyahî liderliğin gerçek krizi, siyahî liderliğin krizde olduğu düşüncesidir," diyor.[149] West ise şunları yazıyor:

> Bir tür radikal demokratik sorumluluğun, kaynakların ve zenginliğin herkesin yararlanabileceği şekilde yeniden dağıtılmasının ve ekonominin yeniden yapılandırılmasının tek aracı, ilerici orta sınıflar, şirket elitlerinin liberal kesimleri ve aşağıdan gelen dönüştürücü enerjinin çok ırklı bir ittifak kurması olduğundan, siyahî Yetenekli Onda Bir'in ciddi ikincil çabaları, 21. yüzyılda ses getirecek denli yetersiz, tam anlamıyla hayal kırıklığı yaratan cinsten olacaktır.[150]

Nitekim Du Bois da "Bu ülkenin muamelesine daha fazla katlanamayacağım. Konuşun, savaşın, ama Amerikalı zencilerin kazanamayacağını anlayın," diyerek 1961'de Amerika'yı terk edip Gana'ya yerleşmiştir.[151]

---

147 Hochschild (1995).
148 Gates ve West (1996: 133).
149 Gates (1996: 38).
150 West (1996: 110).
151 Gates ve West (1996: 111).

Tam entegrasyon çabalarının bu başarısızlığı, Amerika'da siyahî ayrılıkçılığın dirilişine yol açacak mı? Kara Panterler gibi 1960'ların radikal hareketlerine doğrudan paralel yeni bir kimliğin temeli olabilir mi bu durum? Malcolm X kültünün canlanmasına, Farrakhan liderliğindeki İslâm Milleti'nin giderek artan etkisine ya da 1995'te Washington D.C'de gerçekleştirilen, özür talebi, ahlakçılık ve siyah erkek gururu etrafında örgütlenen "Bir Milyon Erkek Yürüyüşü"nün sıradışı etkisine dikkat edecek olursak, en azından militan gençlik için bunun söz konusu olduğunu söyleyebiliriz. Fakat bu yeni siyasî-kültürel kimlik ifadeleri, Afrika kökenli Amerikalılar arasında başka çatlakları da gözler önüne seriyor ve bu çatlaklar da aslında etnik değil dinî (İslâm, kiliseler) olan ve kuvvetle cinsiyete dayalı (erkek gururu, erkeklerin sorumluluğu, kadınların bastırılması) öz tanımlama ilkeleri etrafında örgütleniyor. "Bir Milyon Erkek Yürüyüşü"nün etkisi, ilerdeki öngörülebilir gelişimi sınıf ayrımlarını kesiyor, ama Afrika kökenli Amerikalı kimliğinin cinsiyet temelini daraltıyor ve dinsel, ırksal ve sınıfsal öz tanım arasındaki sınırları bulanıklaştırıyor. Bir başka deyişle bu yürüyüş, kimliğe değil, bir kimliğin kaybolduğu düşüncesine dayalıydı. Peki ama, toplum siyahlara siyah olduklarını (yani insanlık dışı olma durumundan uzun bir yol almış farklı, damgalı bir insan türü olduklarını) her an hatırlatırken, siyahların kendileri birçok farklı hayat tarzı içinde yaşarken, böylece paylaşmaktan uzaklaşıp giderek birbirlerine karşı şiddeti daha fazla benimserken, bahsettiğimiz şey nasıl olabilir? Siyah Amerika'da 1990'larda bir kayıp cemaat özlemi doğmaya başladı; zira bir önceki on yılda Afrika kökenli Amerikalılarda açılan belki de en derin yara, kolektif bir etiket hâlâ taşınsa da kolektif kimliğin kaybolması, bunun bireysel kaymalara yol açmasıydı.

Bu, mutlak bir süreç değildir. Jesse Jackson'ın "Gökkuşağı Koalisyonu" gibi sosyo-politik hareketler siyah kiliseleri, azınlıkları, cemaatleri, sendikaları ve kadınları sosyal adalet ve ırksal eşitlik için siyasî bir mücadeleye davet eden ortak bir bayrak altında birleştirmek için çabalamayı sürdürüyor. Ne var ki bu, ancak uzun vadede tam anlamıyla başarılı olursa, tarihsel, kültürel farklılıkları korumakla birlik-

te ırkçılığı aşması halinde hem beyazlar hem de siyahlar için kesinlikle yeni olacak kolektif bir kültürel kimlik yaratacak bir siyasî kimliğin inşası sürecidir. "Umutsuz bir umuttan değil, umut edilemeyen bir umut"tan bahseden Cornel West, hem ırkçı bölünmeleri, hem de siyah milliyetçiliğini aşacak bir "radikal demokrasi" çağrısında bulunuyor.[152] Ama gettolarda ve şirketlerin yönetim kurullarında tarihsel Afrika kökenli Amerikalı kimliği, çok ırklı, açık bir toplumla bütünleşemeden parçalanıyor ve bireyselleşiyor. Dolayısıyla etnisitenin ağ toplumunda cemaatlere sığınak yaratacak bir temel oluşturmadığını, çünkü akışlar ve ağların yer aldığı, görüntülerin yeniden birleştiği, anlamın yeniden tayin edildiği bir dünyada anlamın yeniden inşasının temeli olan tarihsel bağlamlarından koparıldığında önemlerini yitiren asal bağlara dayalı olduğunu söyleyebiliriz. Etnik malzemeler bir semboller dünyasında kültürel özerkliğin ifadeleri olarak etnisiteden daha güçlü olan, daha kapsamlı bir biçimde tanımlanan din ya da milliyetçilik gibi kültürel cemaatlerle bütünleşir. Ya da etnisite, yerel cemaatlerle, hatta kendi davalarını savunan çetelerle toprak sahibi olan savunmacı siperlerin temeli haline gelir. Kültürel cemaatlerle öz-savunmacı ülkesel birimler arasında etnik kökenler, kültürlerin ve ekonomilerin bulanık kimliklerden sembolik bütünler çıkaran yeni enformasyonelizm/küreselleşme mantığına göre yer değiştirir, bölünür, yeniden işlenir, karışır, farklı bir biçimde damgalanır ya da ödüllendirilir.

TOPRAĞI TEMEL ALAN KİMLİKLER: YEREL CEMAAT

Kent sosyolojisinin en eski tartışmalarından biri, önce kentleşmenin, sonra banliyö yerleşimlerinin ortaya çıkması sonucu cemaatin kaybolup gittiğinden dem vurur. Fakat bir süre önce yapılmış ampirik araştırmalar, özellikle de Claude Fischer ve Barry Wellman tarafından gerçekleştirilen araştırma,[153] mekân ve kültür arasında sistematik bir eşdeğişkenlik bulunduğu yönündeki basite indirgeyici kavrayışı rafa kaldırmış görünüyor. İnsanlar köyde olsun, kentte olsun ya da banliyöle-

152 West (1996: 112).
153 Wellman (1979); Fischer (1982).

rinde olsun, içinde bulundukları yerel çevrede sosyalleşirler ve komşularıyla aralarında toplumsal ağlar oluştururlar. Diğer yandan yerel temellere dayalı kimlikler, alternatif yorumlara imkân tanıyan son derece farklı kalıplar çerçevesinde başka anlam ve toplumsal tanıma kaynaklarıyla da kesişir. Dolayısıyla son yıllarda, Etzioni'nin cemaatin büyük ölçüde yerel temele dayalı olarak dirildiğini gördüğü yerde, Putnam, gönüllü derneklere üyeliğin ve katılımın 1980'lerde ciddi biçimde düştüğüne dikkat çekerek, Tocquevilleci bir bakış açısıyla Amerika'da varlığından söz edilen yoğun sivil toplumun çözülmesine işaret eder.[154] Dünyanın başka yerlerinden gelen haberlerin de tahminleri açısından aynı ölçüde çelişkili olduğu görülür. Ne var ki, yerel ortamların sözgelimi belli bir davranış kalıbına ya da bu yüzden farklı bir kimliğe yol açmadığını söylemek, doğru olmaz. Fakat cemaatçi yazarların tartıştığı, benim de kültürler arası gözlemlerimle tutarlılık gösteren bir şey var ki, o da insanların bireyselleşme ve toplumsal parçalanma sürecine direndikleri, zaman içinde bir aidiyet duygusu, nihayetinde birçok durumda bir cemaat kimliği, kültürel bir kimlik ortaya çıkaran cemaat örgütlenmelerinde toplanma eğilimi gösterdiği. Bunun gerçekleşebilmesi için bir toplumsal hareketlilik sürecinin gerekli olduğu varsayımında bulunuyorum. Başka bir deyişle, bunun gerçekleşebilmesi için insanların ortak çıkarların keşfedildiği ve savunulduğu, hayatın bir biçimde paylaşıldığı ve yeni bir anlamın üretilebildiği kentli hareketlere (çok devrimci olmayan) dahil olması gerekir.

Hayatımın on yılını dünya çapında kentli sosyal hareketleri incelemeye harcadığımdan, bu konuda bir şeyler biliyorum.[155] İlgili literatürün yanı sıra, bulgularımı özetleyeyim. Kent hareketlerinin (belli bir toprak parçası üzerinde örgütlenmiş, kentle ilgili hedeflere yönelmiş, amaçlı toplumsal seferberlikler) üç temel hedefe odaklandığını savunuyorum: Hayat koşulları ve kolektif tüketimle ilgili kente ilişkin talepler; yerel, kültürel kimliğin tescili ve yurttaşların katılımı. Farklı hareketler bu hedefleri farklı oranlarda bir araya getiriyor ve çabaları-

154 Etzioni (1993); Putnam (1995).
155 Castells (1983).

nın sonuçları da aynı ölçüde farklılaşıyor. Fakat birçok örnekte hareketin açıkça ulaştığı başarılar ne olursa olsun, yalnızca hareketin katılımcıları için değil, aynı zamanda toplumun geneli için de anlam yaratan hareketin varlığıdır. Ayrıca yalnızca hareketin ömrü süresince (genellikle kısa sürer) değil, yerelliğin kolektif hafızasında yaratılır bu anlam. Hatta bu anlam yaratımının tarih boyunca kentlerin temel bir bileşeni olduğunu savunmuştum, hâlâ da savunuyorum; zira inşa edilmiş ortam ve onun anlamı, karşıt toplumsal aktörlerin çıkarları ve değerleri arasındaki bir çatışma süreciyle oluşur.

Bu gözlemi, içinde bulunduğumuz tarihsel bağlamdan hareketle geliştirmiş olmakla birlikte (1970'lerin sonları, 1980'lerin başları), bakış açımı geleceğe de yansıtarak bir şey daha eklemiştim: Kent hareketleri, kapitalizmin, devletçiliğin ve enformasyonalizmin tek taraflı mantığına karşı önemli direniş kaynakları haline gelmekteydi. Bunun sebebi temelde, eylemci hareketlerin ve siyasetlerin ekonomik sömürüye, kültürel baskınlığa karşı koymakta başarısız olmaları ve siyasî baskıların insanlara teslim olmak ya da en yakınlarındaki öz tanınma, özerk örgütlenme kaynağı olan yerellikleri temelinde tepki göstermekten başka bir seçenek sunmamasıydı. Dolayısıyla giderek küreselleşen süreçlerin yapılandırdığı bir dünyada, siyasetin giderek yerelleşmesi paradoksu ortaya çıkmıştı. Anlam ve kimlik yaratımı söz konusuydu: Benim semtim, benim cemaatim, benim kentim, benim okulum, benim ağacım, benim nehrim, benim sahilim, benim kilisem, benim barışımı, benim ortamım... Fakat bu savunmacı bir kimlikti; bilinmeyenin, kontrol edilemeyenin öngörülemezliği karşısında bilineni siper alan bir kimlikti. Küresel bir fırtına karşısında birden savunmasız kalan insanlar, kendilerine sarılmışlardı: Sahip oldukları şeyler, ne oldukları kimlikleri haline gelmişti. 1983'te şunları yazmıştım:

> Kent hareketleri, görevin gerektirdiği çapta ya da koşullarda olmasa da zamanımızın gerçek sorunlarını ele alır. Fakat dünyamızı kaplayan yeni sömürü ve baskınlığa karşı son tepki olduklarından başka bir şansları da yoktur. Yine de kent hareketleri son bir sembolik duruş ve ümitsiz bir çığlık olmaktan da uzaktır: Bu hareket-

> ler bizim kendi çelişkilerimizin belirtileridir, bu yüzden bu çelişkileri aşabilme potansiyeline de sahiptirler... Yeni bir tarihsel anlam üretirler – yerel bir cemaatin sınırları içinde ulaşılamaz olduğunu bildikleri yeni bir toplumu inşa etme iddiasının alacakaranlık kuşağındadırlar. Bunu, barbarlığa asla teslim olmamak için inşa ettikleri yerel ütopyaların içinde yer alan yarının toplumsal hareketlerinin embriyolarını besleyip büyüterek yaparlar.[156]

O zamandan beri neler oldu? Bu soruya ampirik verilerle verilecek bir cevap, özellikle dünya çapında kültürleri ve bölgeleri incelediğimizde kuşkusuz olağandışı farklılıkta örneklere işaret edecektir.[157] Fakat analiz etmek adına kent hareketlerinin 1980'ler ve 1990'lardaki ana yörüngelerini, dört başlık altında toplamaya çalışacağım.

Öncelikle birçok örnekte, kent hareketleri, bu hareketlerin söylemleri, aktörleri ve örgütlenmeleri, doğrudan ya da dolaylı olarak, farklılıklar gösteren bir yurttaş katılımı ve cemaat gelişimi sistemiyle yerel hükümetin yapısı ve uygulamalarıyla bütünleşmiştir. Alternatif toplumsal değişim kaynakları olarak kent hareketlerini ortadan kaldıran bu eğilim yerel hükümeti ciddi bir biçimde güçlendirmiş ve siyasî kontrolün, toplumsal anlamın yeniden inşasının önemli bir örneği olarak yerel devlet olasılığını gündeme getirmiştir. Bu temel gelişmeye beşinci bölümde, devletin dönüşümünü incelerken geri döneceğim.

İkincisi, yerel cemaatler ve örgütlenmeleri, özellikle orta sınıf semtlerde, banliyölerde, şehre uzak yerleşimlerde ve kentleşmiş kırsal kesimde yaygın, etkili bir çevre hareketinin tabanını beslemiştir (üçüncü bölüme bakınız). Ancak bu hareketler genelde savunmacı ve tepkicidir; ABD'de, toksik atıkları, nükleer merkezleri, kamu konutları projelerini, hapishaneleri ve seyyar yerleşimleri aynı kefeye koyan "benim arka bahçemde olmaz" tavrında da görüldüğü gibi kendi mekânlarının ve yakın çevrelerinin en katı biçimde korunmasıyla ilgilidirler. Ben, mekânı kontrol etmekle (savunmacı bir tepki), zamanı kontrol etmek

156 Castells (1983: 331).

157 Massolo (1992); Fisher ve Kling (1993); Calderon (1995); Judge vd. (1995); Tanaka (1995); Borja ve Castells (1997); Hsia (1996); Yazawa (1997).

arasında üçüncü bölümde çevre hareketini incelerken geliştireceğim temel bir ayrıma gidiyorum. Zamanın kontrolünden kastım, doğanın, gezegenin uzun vadede, gelecek nesiller için korunması, böylece kozmolojik zamanın benimsenmesi, araççı kalkınmanın kısa vadeli yaklaşımının reddidir. Bu iki bakış açısının ortaya çıkardığı kimlikler son derece farklıdır; savunmacı mekânlar, kolektif bireyselleşmeyi doğurur, savunmayı değil, hücumu benimseyen zamanlama ise kültür ile doğanın uzlaşmasının kapısını aralar, böylece yeni, kutsalcı bir hayat felsefesi ortaya çıkarır.

Üçüncüsü, dünya çapında çok sayıda yoksul cemaat, 1980'lerde Şili'de Santiago'da ya da Lima'da ortaya çıkan aşevleri örneğinde olduğu gibi kolektif bir ayakta kalma çabası içindedir. Latin Amerika'nın dağınık yerleşimlerinde olsun, Amerika'da kentlerin içlerinde olsun ya da Asya kentlerinin işçi sınıfı semtlerinde olsun, cemaatler dayanışma ve karşılıklılık ağlarına dayanarak, genelde kiliseler etrafında ya da uluslararası finansmana sahip hükümet dışı örgütlerin desteğiyle, kimi zaman da solcu entelektüellerin yardımıyla kendi "refah devletleri"ni (sorumlu kamusal politikaların eksikliğinden dolayı) kurmuşlardır. Bahsettiğimiz örgütlü, yerel cemaatler açlık ve salgın hastalıkların eşiğindeki dünya kentli nüfusunun ciddi bir bölümünün günü kurtarmalarında başlıca rolü oynamıştır, hâlâ da oynamaktadır. 1980'lerde Katolik Kilisesi'nin Sao Paulo'da örgütlediği cemaat birlikleri[158] ve 1990'larda Bogota'daki uluslararası destekli hükümet dışı örgütler[159] bu eğilimin örnekleridir. Bu örneklerin çoğunda bir cemaat kimliği ortaya çıkmış, gerçi genellikle dinî bir inanç tarafından yutulmuştur; öyle ki bu tür bir cemaatçiliğin esasında sömürülmüş ve/veya dışlanmış olma bilinciyle bağlantılı dinî bir cemaat olduğu varsayımında bulunma riskine giriyorum. Böylece yoksul yerel cemaatlerde örgütlenen insanlar, dinî teslimiyet üzerinden ve onun sayesinde yeniden canlandıklarını hissedebilir, insan olarak tanınabilirler.

158 Cardoso de Leite (1983); Gohn (1991).
159 Espinosa ve Useche (1992).

Dördüncüsü, hikâyenin kent hareketlerinin gelişimiyle, özellikle de parçalanmış kentleşmiş bölgelerdeki gelişimiyle ilgili karanlık bir yönü var; bu bir süre önce tahmin ettiğim bir eğilim:

> Kent hareketlerinin talepleri duyulmazsa, yeni siyasî yollar kapalı kalırsa, yeni merkezî toplumsal hareketler (feminizm, yeni işçi, öz yönetim ve alternatif iletişim) tam anlamıyla gelişmezse, kentli hareketler –yürüyemeyecekleri yolu aydınlatmaya çalışan tepkici ütopyalar– geri döneceklerdir, ama bu kez onları tutsak eden kentlerin kapalı duvarlarını yıkmaya can atan kentli gölgeler olarak döneceklerdir.[160]

Ne iyi ki, topyekûn bir başarısızlık söz konusu değildir ve örgütlü yerel cemaatlerin farklılaşmış ifadeleri, son yirmi yılda ortaya çıkan yeni toplumda değişimi dile getirebilecek büyük toplumsal hareketlerin yokluğuna karşın reform, ayakta kalma ve öz tanımlama yollarını açmaktadır. Ancak 1980'lerdeki katı ekonomik uyarlanma programları, yaygın bir siyasî meşruîyet krizi ve akışlar uzamının mekânlar uzamı üzerindeki dışlayıcı etkisi (birinci cilde bakınız), yoksul yerel cemaatlerin hayatı ve örgütlenmesi açısından pahalıya mal olmuştur. Amerikan kentlerinde yüzbinlerce genç için başlıca birlik, çalışma ve kimlik kaynağı olarak çeteler ortaya çıkmıştır. Hatta Sanchez Jankowski'nin çetelere ilişkin birinci elden, kapsamlı incelemesinde gösterdiği gibi,[161] çeteler birçok alanda yapılandırıcı bir rol oynamaktadır; bu da yerel nüfusun çetelere karşı beslediği, kısmen korkunun, ama kısmen de genellikle yalnızca baskıcı ifadeleriyle varlık gösteren temel toplumsal kurumlardan çok çete toplumuyla ilişki kurabilecekleri düşüncesinin hâkim olduğu çelişkili duyguları açıklar. Çeteler ya da işlevsel olarak denk düştükleri şey, hiçbir biçimde bir Amerikan duvar yazısı değildir. Latin Amerika kentlerinin çoğundaki pandillalar, yoksul semtlerde sosyalleşmenin kilit öğelerindendir; Cakarta'dakiler, Bangkok'takiler, Manila'dakiler, Mantel-la-Jolie'dekiler (Paris) ya da

160 Castells (1983: 327).
161 Sanchez Jankowski (1991).

Meseta de Orcasitas'dakiler (Madrid) de öyle. Ne var ki çeteler birçok toplumda, özellikle de Amerika'da (William White'ın *Street Corner Society*'yi hatırlarsınız) eski bir hikâyedir. Fakat 1990'ların çetelerinde, kimliğin enformasyonel kültürün çarpık aynası olarak inşa edilişine damgasını vuran yeni bir şey vardır. Magaly Sanchez ve Yves Pedrazzini'nin Caracas'ta *malandros*'a (kötü çocuklar) ilişkin çalışmalarına dayanarak *aciliyet kültürü* diye adlandırdığı şeydir bu.[162] Hayatın sonunun yakın olması kültürüdür bu; hayatın reddinin değil, kutlamasının son bulmaya yakın olduğu bir kültür. Dolayısıyla yarın olmadığı için, çok geç kalmadan her şeyin denenmesi, hissedilmesi, yaşanması gerekir. Bu gerçekten de Lasch usulü tüketimci narsisizmden çok mu farklıdır? Caracas'ın ya da başka bir yerin kötü çocukları, yeni toplumumuzun neye benzediğini hepimizden çabuk mu anlamışlardır? Yeni çete kimliği, cemaatçi bir hiper-bireyciliğin kültürü müdür? Bireycilik; çünkü davranış kalıbı hemen haz almak olduğunda, yalnızca birey uygun bir hesap verme birimi olur. Cemaatçilik; çünkü bu hiper-bireyciliğin bir kimlik haline gelebilmesi için –yani sırf anlamsız bir tüketim değil de bir değer olarak sosyalleşebilmesi için– bir takdir görme, karşılıklı desteklenme ortamına gereksinimi vardır: White'ın devrinde olduğu gibi bir cemaate. Ama White'ın devrinde olduğunun tersine bu cemaat her an patlamaya hazırdır, zamanın sonunun cemaatidir, ağ toplumuna damgasını vuran ebedî zamanın cemaatidir. Bir toprağa bağlı olarak varolur ve patlar. Yerel aciliyet kültürleri, küresel zamansızlığın tersinden ifadeleridir.

Dolayısıyla kolektif eylem yoluyla kurulan ve kolektif hafıza aracılığıyla korunan yerel cemaatler, kimliklerin özgül kaynaklarıdır. Fakat bu kimlikler, birçok örnekte görüldüğü gibi, küresel düzensizliğin ve hızlı değişimin dayatmalarına karşı savunmacı tepkilerdir. Sığınaklar yaratabilirler yalnızca, cennetler değil.

162 Sanchez ve Pedrazzini (1996).

SONUÇ: BİLGİ ÇAĞININ KÜLTÜREL CEMAATLERİ

Kültürümüzün ve toplumumuzun birkaç düzeyde dönüşmesi gerekiyor. Böyle bir dönüşüm yalnızca bireylerin zihinlerinde gerçekleşirse eğer (zaten bir dereceye kadar gerçekleşmiştir) güçsüz olur. Yalnızca devletin inisiyatifiyle gerçekleşirse, zorbalık olur. Çok sayıda insanın kişisel dönüşümü temel önemdedir; böyle bir dönüşüm yalnızca bilincin dönüşümünü değil, bireysel eylemi de kapsamalıdır. Fakat bireylerin, onların heveslerini güçlendirecek ahlakî bir geleneği taşıyan grupların desteğine gereksinimi vardır.

Robert Bellah vd., *Habits of the Heart*[163]

Cemaatçi ortamlardaki gezintimiz, bu bölümün başında sıraladığımız, ağ toplumunda kimliğin inşasına dair sorulara bazı cevaplar sundu.

Öyle görünüyor ki, küresel iktidar ve zenginlik ağlarında hayata iliştirilmiş kimliğin bireyselleşmesinden dışlanan ya da buna direnen toplumsal aktörler için dinsel, ulusal ya da bölgesel temele dayalı kültürel cemaatler, toplumumuzda anlamın inşası için temel alternatifi oluşturuyor. Bu kültürel cemaatlere damgasını vuran üç temel özellik vardır. Öncelikle kültürel cemaatler, özerk anlamlandırma kaynakları adına direniş gösterilen baskın toplumsal eğilimleri karşılarına alan tepkilermiş gibi görünürler. Bu cemaatler, dışarıdan bakıldığında, düşmanca bir dış dünyaya karşı sığınak ve dayanışma işlevi gören savunmacı kimlikler olarak karşımıza çıkar. Kültürel olarak inşa edilirler; yani anlamları ve paylaşımları belli öz tanımlama kodlarıyla, başka bir deyişle inananlar cemaati, milliyetçilik ikonları, yerelliğin coğrafyasıyla damgalanmış bir değerler kümesi etrafında örgütlenirler.

Etnisite, özellikle bir ayrımcılık ve damgalanma kaynağı olarak toplumlarımızın temel özelliklerinden biri olsa da, kendi başına, cemaatler başlatamaz. Daha çok, özgüllüklerini güçlendirme eğiliminde olduğu din, ulus ve yerellik tarafından işlenir.

---

163 Bellah vd. (1985: 286).

Kültürel cemaatlerin inşası yapay değildir. Tarihten, coğrafyadan, dilden ve çevreden alınmış ham malzemeleri işler. Dolayısıyla kültürel cemaatler tarihsel/coğrafî olarak belirlenmiş tepkiler ve projeler etrafında inşa edilir, ama maddî olarak inşa edilir.

Dinî fundamentalizm, kültürel milliyetçilik ve bölgesel cemaatler büyük ölçüde savunmacı tepkilerdir. Tepkiler, bütün toplumlarda, binyılın bu dönüm noktasında insanlığın büyük çoğunluğu tarafından algılanan üç temel tehdide yöneliktir. İnsanların yaşadığı yerlerde kurumların özerkliğini, örgütlenmeleri ve iletişim sistemlerini çözen küreselleşmeye karşı tepkilerdir. Mensup olmanın ve katılımın sınırlarını bulanıklaştıran, toplumsal üretim ilişkilerini bireyselleştiren, çalışma hayatı, uzam ve zamanda yapısal bir istikrarsızlığa yol açan ağlar oluşturma ve esnekliğe karşı tepkilerdir. Güvenlik sağlama, toplumsallaşma, cinsellik ve dolayısıyla kişilik sistemlerinin mekanizmalarının dönüşümünün kökenlerinde yer alan, ataerkil ailenin krizine yönelik tepkilerdir. Dünya kontrol edilemeyecek kadar büyüdüğünde, toplumsal aktörler onu kendilerinin erebileceği boyutlara küçültür. Ağlar zamanı ve uzamı çözdüklerinde insanlar kendilerini mekânlarına demirler ve tarihsel hafızalarını tazeler. Kişiliğin ataerkil dayanakları kırıldığında, insanlar Tanrı'nın arzusu olarak ailenin ve cemaatin aşkın değerini teslim eder.

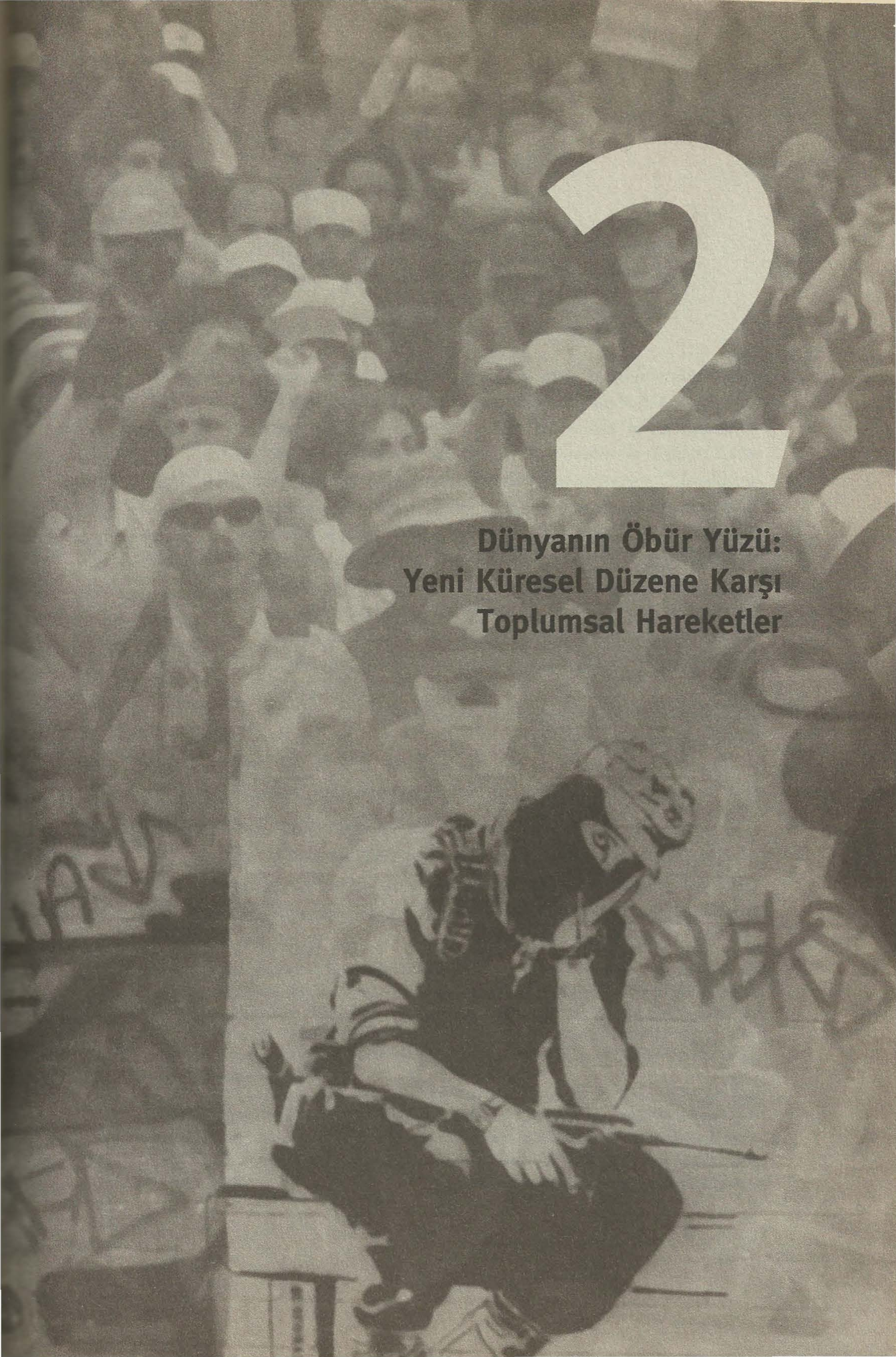
Bu savunmacı tepkiler, tarihsel malzemelerden yeni kültürel kodlar inşa ederek anlamın ve kimliğin kaynakları haline gelmişlerdir. İnsanların tepki gösterdiği yeni egemen olma, baskın olma, hükmetme süreçleri bilgi akışına içkin olduğundan özerkliğin inşasının da tersine bir bilgi akışına dayanması gerekir. Tanrı, ulus, aile ve cemaat, kırılamaz, ebedî kodlar sunacak; bu kodlar etrafında gerçek sanallık kültürüne karşı bir saldırı düzenlenecektir. Ebedî gerçek sanallaştırılamaz. O bizim içimizdedir. Dolayısıyla kültürün enformasyonelleştirmesine karşı, bedenler enformasyonelleştirilir. Başka bir deyişle, bireyler tanrılarını kalplerinde taşır. Akıl yürütmezler, inanırlar. İnsanlar, Tanrı'nın ebedî değerlerinin ete kemiğe bürünmüş ifadeleridir, böyle oldukları içindir ki enformasyon akışlarının, örgütlerarası ağların girdabında

çözülmezler, kaybolmazlar. Dilin ve cemaatçi imgelerin özerkleşmiş bedenler arasında iletişim kurulması açısından temel önemde olmasının sebebi budur; tarih dışı akışların hükmünden kaçılır, ama inananlar arasında anlamlı iletişim kalıpları kurmaya çalışılır.

Bahsettiğimiz kimlik inşa etme biçimi, esasen bu bölümün başında tanımladığımız şekliyle *direniş kimliği* ilkesinin etrafında döner. Görünüşe bakılırsa meşrulaştırıcı kimlik, sanayi toplumundan miras alınan sivil toplumun hızla çözülmesi, meşruîyetin temel kaynağı olan ulus-devletin gözden kaybolması (beşinci bölüme bakınız) karşısında temel bir krize girmiştir. Hatta yeni direniş biçimleri etrafında örgütlenen kültürel cemaatler, içlerinden doğdukları sivil toplumlar ve devlet kurumlarından koparak kimlik kaynağı olarak ortaya çıkmaktadır; İslâmcı fundamentalizmin ekonomik modernleşmeden ve/veya Arap milliyetçiliğinden kopması; milliyetçi hareketlerin içinde varoldukları toplumun ulus-devletine ve devlet kurumlarına meydan okuması örneklerinde olduğu gibi. Kültürel cemaatlerin içine doğdukları sivil toplumları ve siyasî kurumları reddi, cemaatin sınırlarının kapanmasına yol açar. Çoğulcu, farklılık gösteren sivil toplumların tersine, kültürel cemaatler kendi içlerinde çok az farklılaşma gösterir. Hatta sığınak, dayanışma, kesinlik ve koruma sunma yetileri ve güçleri tümüyle cemaatçi karakterlerinden, bireysel projeleri silen kolektif sorumluluklarından ileri gelir. Dolayısıyla tepkinin ilk aşamasında, savunmacı kimliklerin anlam inşası (yeniden inşası) toplumun kurumlarından kopup cemaatçi bir cennette yeniden siper alırken, tabandan yeniden yapılanmayı vaat eder.

Bu tür cemaatlerden yeni öznelerin –başka bir deyişle toplumsal dönüşümün kolektif ajanları– doğması, böylece *proje kimliği* etrafında yeni bir anlamın inşa edilmesi mümkündür. Hatta, sivil toplumun ve ulus-devletin krizi dikkate alındığında ağ toplumunda başlıca toplumsal değişim kaynağının da bu olduğunu savunuyorum. Bu yeni eylemci öznelerin nasıl ve neden bu tepkisel kültürel cemaatlerden doğabileceğine gelince... Elinizdeki ciltte sunacağım, ağ toplumunda toplumsal hareketlere ilişkin analizimin özünü bu sorular oluşturuyor. Fa-

kat, bu bölümde sunulan gözlemlere ve tartışmalara dayanarak şimdiden bir şeyler söylememiz de mümkün. Farklı türlerde proje kimliklerinin ortaya çıkışı, tarihsel bir zorunluluk değildir. Kültürel direniş, pekâlâ cemaatlerin sınırları içinde kapalı kalabilir. Böyle olması halinde, nerede ve ne zaman böyle olursa, cemaatçilik gizli fundamentalizminin çemberini kendi bileşenleri üzerine kapatarak cemaatçi cennetleri, cennetsi cehennemlere dönüştürebilecek bir süreci başlatacaktır.

2

Dünyanın Öbür Yüzü: Yeni Küresel Düzene Karşı Toplumsal Hareketler

Meksika'da bir duvar resminde Zapatista lideri Marcos.

Senin sorunun, birçok insanınkiyle aynı. "Neo-liberalizm" diye bilinen toplumsal ve ekonomik doktrinle ilgili. Meta-teorik bir sorun bu. Bak anlatıyorum. "Neo-liberalizm"in bir doktrin olduğu varsayımıyla başlıyorsun. Ve bununla da kafaları kadar katı ve köşeli programları olanları kastediyorsun. "Neo-liberalizm"in, kapitalizme göre "popülizm"in yol açtığı ekonomik krizlere karşı koymaya yönelik bir kapitalist doktrin olduğunu düşünüyorsun. Ama aslında "neo-liberalizm" krizleri açıklayacak ya da onlara karşı koyacak bir teori değil. Krizin ta kendisi, uyduruk bir teori ve ekonomik doktrin! Yani "neo-liberalizm"in en ufak bir tutarlılığı yok, planları da yok, tarihsel perspektifi de. Demek istediğim, "neo-liberalizm" tam bir teorik zırvalık.

Durito, Lacandon Ormanı'nda Subcomandante Marcos'la konuşurken, 1994[1]

KÜRESELLEŞME, ENFORMASYONELLEŞME VE TOPLUMSAL HAREKETLER[2]

Zenginlik, teknoloji ve iktidar ağlarının yol açtığı küreselleşme ve enformasyonalleşme, dünyamızı dönüştürüyor. Üretim kapasitemizi, kültürel yaratıcılığımızı ve iletişim potansiyelimizi güçlendiriyor.

---

1 *Durito* Zapatistaların sözcüsü Subcomandante Marcos'un yazılarında adı sık sık geçen bir karakterdir. Bir böcektir, ama çok akıllı bir böcektir, hatta Marcos'un entelektüel danışmanıdır. Çevredeki birçok gerillanın ayakları altında ezilip gitme korkusu içinde olduğundan, Marcos'a *Zapatista* hareketini küçük tutması için yalvarıp durur. *Durito*'nun bu metni Ejercito Zapatista de Liberacion Nacional'den alındı/Subcomandante Marcos (1995: 58-9); *Durito*'nun rızasıyla bu metni İngilizceye çevirdim.

2 Bu bölümde, Uluslararası Sosyoloji Derneği Toplumsal Hareketler Araştırma Komisyonu'nun California eyaletinin Santa Cruz kentinde 16-19 Nisan 1996'da düzenlediği Uluslararası Küreselleşme ve Toplumsal Hareketler Semineri'ndeki değerli görüş alışverişlerinden bir hayli yararlanıldı. Semineri düzenleyen Barbara Epstein ve Louis Maheu'ya nazik davetleri için çok teşekkür ediyorum.

Aynı zamanda toplumları da çözüyor. Devlet kurumları ve sivil toplum örgütleri kültüre, tarihe ve coğrafyaya dayalı olduğundan tarihsel temponun aniden hızlanması ve iktidarın bir bilgisayarlar ağında soyutlanması mevcut toplumsal kontrol ve siyasî temsil mekanizmalarını ayrıştırıyor. Küçük bir *globopolitan* (yarı varlık, yarı akış) elit dışında tüm dünyada insanlar, hayatları, çevreleri, işleri, ekonomileri, hükümetleri, ülkeleri ve nihayetinde Dünya'nın kaderi üzerindeki denetimlerini yitirmenin sıkıntısı içinde. Dolayısıyla eski bir toplumsal evrim yasası uyarınca, direniş hükmetmeye karşı çıkıyor, yetkilendirme iktidarsızlığa tepki gösteriyor ve alternatif projeler, gezegen çapında insanların gitgide düzensizlik olarak algıladığı yeni küresel düzene içkin olan mantığa meydan okuyor. Ne var ki, bu tepkiler ve hareketlilik, tarihte her zaman olduğu gibi, sıradışı biçimlerde ortaya çıkıyor ve beklenmedik yollarda ilerliyor. İkinci ve üçüncü bölümlerde bu yolları inceleyeceğiz.

Analitik odak noktamızı gözden kaybetmeden, araştırmamın ampirik çapını genişletmek için yeni küresel, toplumsal ve/veya kültürel düzene açıkça karşı koyan, son derece farklı kültürel, ekonomik ve kurumsal bağlamlarda yer alan, birbirine zıt ideolojileri benimseyen beş hareketi mercek altına alacağım: Meksika'da, Chiapas'taki *Zapatistalar*; Amerikan milisleri; bir Japon tarikatı olan *Aum Shirinkyo*; küresel terörist bir ağ olan *El-Kaide* ve genellikle küreselleşme karşı hareket olarak bilinen küresel adalet hareketi.

Sonraki bölümde, muhtemelen zamanımızın en kapsamlı, en etkili hareketi olan çevre hareketini inceleyeceğim. Çevrecilik de kendi tarzında, çok sesliliğin yaratıcı kakofonisi üzerinden küresel ekolojik düzensizliğe, hatta denetimsiz küresel kalkınmanın, görülmemiş teknolojik güçlerin toplumsal ve çevresel etkileri denetlenmeden yaygınlaşmasının sebep olduğu eko-intihar riskine meydan okur. Fakat kültürel ve siyasî özgüllüğü, tepkici olmaktan çok eylemci bir toplumsal hareket olarak karakteri, özgül kimlikler ve/veya özgül çıkarlardan doğan direniş siperleri etrafında örgütlenen savunmacı hareketlerden farklı olması sebebiyle çevreci hareketin ayrı bir analize tabî tutulmasını gerektiriyor.

Meselenin kalbine inmeden önce, ilerki sayfalarda sunulan analizi anlamak için gerekli, kısa metodolojik hatırlatmalarda bulunayım.[3]

Öncelikle toplumsal hareketler, kendi kuralları çerçevesinde anlaşılmalıdır: Açıkçası bu hareketler, ne olduklarını söylüyorlarsa, odurlar. Pratikleri (daha da önemlisi söylemsel pratikleri) öz tanımlarıdır. Bu yaklaşım bizi, sanki bu hareketler yalnızca "gerçek" yapısal tezatları açığa vurarak varolabileceklermiş gibi, sanki hayat bulabilmeleri için nasıl silahlarını ve bayraklarını taşıyorlarsa bu çelişkileri de taşımaları gerekiyormuş gibi onların "gerçek" bilincini yorumlamaya kalkışmaktan bizi alıkoyar. Farklı ve gerekli bir araştırmanın, işleyişi, pratikleri, değerleri ve söylemlerinin tanımladığı biçimiyle bu hareketlerle, küreselleşme, enformasyonalleşme, temsili demokrasinin krizi ve medyanın uzamında sembolik siyasetin baskın olması gibi ilintili oldukları toplumsal süreçler arasındaki ilişkiyi ortaya koyması gerekir.

Analizimde her iki işlemi de gerçekleştirmeye çalıştım: Her hareketi hem kendi özgül dinamikleri etrafında tanımladım, hem de her bir hareketin varlığına yol açan, her bir hareketle değişen kapsamlı süreçlerin etkileşimini inceledim. Hareketlerin söylemlerine verdiğim önem, yazımıma da yansıdı. Hareketleri sunarken ve incelerken, üzerinde çalıştığım belgelerde yer aldığı biçimiyle yalnızca düşüncelerini değil, kendi sözcüklerini de titizlikle takip etmeye çalıştım. Fakat okuyucuyu ayrıntılı dipnotlarla sıkmamak için, yalnızca bu söylemleri derlediğim temel kaynakları belirtmekle yetindim ve kullandığım sözcükleri bu kaynaklarda bulma işini ilgilenen okuyuculara bıraktım.

İkincisi, toplumsal hareketler toplumsal muhafazakâr da olabilirler, toplumsal devrimci de olabilirler, her ikisi de olabildikleri gibi ne toplumsal muhafazakâr ne toplumsal devrimci de olabilirler. Sonuçta hepimiz, toplumsal evrimde önceden belirlenmiş bir yön olmadığı düşüncesini, tek tarih bilincinin, anladığımız tarih olduğunu idrak etmiş bulunu-

3 Toplumsal hareketlere ilişkin, burada sunulan araştırmalarla doğrudan ilgili teorik tartışmalar için bakınız Castells (1983); Dalton ve Kuechler (1990); Epstein (1991); Riechman ve Fernandez Buey (1994); Calderon (1995); Dubet ve Wieviorka (1995); Maheu (1995); Melucci (1995); Touraine (1995a); Touraine et al. (1996); Yazawa (1997).

yoruz (umarım sonsuza dek sürecektir bu idrak). Dolayısıyla analitik bir bakış açısıyla yaklaştığımızda, "kötü" ya da "iyi" toplumsal hareketler yoktur. Hepsi de toplumlarımızın semptomlarıdır, hepsi de toplumsal yapılarımızı değişen yoğunluklarda etkiler, farklı sonuçlar doğurur, ki bunun da araştırmayla ortaya konması gerekir. *Zapatistalar*'ı seviyorum, Amerikan milislerini sevmiyorum, *Aum Shirinkyo* ve *el-Kaide*'den de korkuyorum, ama hepsi de yeni toplumsal çatışmalara ilişkin anlamlı işaretler, bazı durumlarda toplumsal değişimin ve toplumsal direnişin nüveleridir. Yeni tarihsel manzarayı ancak açık bir zihinle tarayacak olursak, içinde bulunduğumuz krizlerden doğan yeni topluma uzanan aydınlık yolları, karanlık uçurumları ve karmaşık geçitleri bulabiliriz.

Üçüncüsü, bu bölümde ve sonraki bölümlerde inceleyeceğim toplumsal hareketlere ilişkin dağınık malzemeleri biraz düzene kavuşturmak için, bu malzemeleri Alain Touraine'in bir toplumsal hareketi üç ilkeyle tanımlayan klasik tipolojisi çerçevesinde sınıflandırmayı uygun buldum. Touraine'in tanımlayıcı üç ilkesi şunlardır: Hareketin kimliği, hareketin karşıtı ve benim toplumsal hedef dediğim, hareketin hayali ya da toplumsal modeli.[4] Benim kişisel uyarlamama göre (Touraine'in kuramıyla tutarlı olduğuna inanıyorum) *kimlik,* hareketin ne olduğuna ilişkin, kimin adına konuştuğuna ilişkin öz tanımına denk düşer. *Karşıt,* hareketin açıkça tanımladığı biçimiyle baş düşmanına denk düşer. *Toplumsal hedefse,* hareketin kolektif eyleminin tarihsel ufkunda sağlamak istediği toplumsal düzen ya da toplumsal örgütlenme biçimine denk düşer.

Hareket noktamızı açıklığa kavuşturduktan sonra gezegenin öbür yüzüne, sermaye adına küreselleşmeyi, teknoloji adına enformasyonalleşmeyi reddeden yüzüne doğru yolculuğumuza koyulalım. Geçmişin hayallerinin, geleceğin kâbuslarının, tutku, cömertlik, önyargı,

4 Touraine (1965, 1966). Touraine'in formülasyonunda, aslında Fransızca biraz farklı bir terminoloji kullanılır: *Principe d'identité, principe d'opposition, principe de totalité.* Fransızca aslının tadını biraz kaçırmak pahasına da olsa, aynı şeyi anlatmak için daha açık sözcükler kullanırsam, dünyanın çeşitli yerlerindeki okuyucular açısından daha açık bir ifade yakalayacağımı düşündüm.

korku, rüyalar, şiddet, hatalı stratejiler ve şanslı atışların, sonuçta insanlığın bulunduğu karmaşık bir dünyada yaşadığı öbür yüze gidiyoruz.

Küreselleşmeye isyanı anlamak için seçtiğim hareketler, kimlikleri, hedefleri, ideolojileri ve toplumla ilişkileri bakımından son derece zor hareketler.[5] Fakat söylemlerinde ve pratiklerinde düşman olarak tanımladıkları yeni küresel düzene açıkça meydan okumalarında benzer olmaları da birbirleriyle kıyaslanmalarını kolaylaştırıyor. Ayrıca hepsinin de doğrudan ya da dolaylı olarak toplumları üzerinde, geniş planda düşünüldüğünde dünya üzerinde ciddi bir etkisi var. *Zapatistalar*, Meksika'da da dünya çapında da yaygın olarak tartışılan demokratik yeniden yapılanma önerileriyle, ülkeye egemen olmuş yozlaşmış siyasette ve gayri adil ekonomide krize yol açarak Meksika'yı dönüştürdü bile. Kendilerini *Vatanseverler* (ya da onları eleştirenlerin dediği biçimiyle *Sahte Vatanseverler*) olarak tanımlayan daha geniş bir sosyopolitik hareketin en militan bileşeni olan Amerikan milislerinin, Amerikan toplumundaki kökleri genelde teslim edildiğinden daha derinlere uzanıyor; birazdan savunacağım gibi, bu hareket Amerika'nın gerilimli siyaset sahnesinde öngörülmemiş, ciddi sonuçlara yol açabilir. *Aum Shirinkyo,* Japon toplumunda marjinal bir tarikat olarak kalsa da, bir yıldan fazla bir süre (1995-6) medyanın dikkatini üstüne çekerek, tartışmalara yol açarak Japon sükûnetinin perde arkasında görülmeyen yaraların, süregelen dramların bir semptomu oldu. *El-Kaide*, dünya çapında bağlantılı İslâmcı örgütlenmelerle birlikte ABD'de ve tüm dünyada jeopolitik dengeyi ve psikolojik çerçeveyi ciddi biçimde değiştirdi. Küresel adalet hareketiyse piyasa liderliğinde küreselleşmeye meydan okuyarak birçok ülkenin toplumlarında ve kurumlarında alternatif küresel ekonomi ve toplumsal örgütlenme biçimlerine ilişkin büyük bir tartışma başlattı.

Birbirinden farklı ve güçlü bu isyanları bir araya getirmekle, yeni küresel düzene direniş kaynaklarının çeşitliliğini vurgulamak istiyorum. Bir de, tarihsel olarak özgül toplumların, küresel akışların onla-

5 Bu karşılaştırmalı analiz, Shujiro Yazawa ile Emma Kiselyova'nın 1995'te gerçekleştirdiği ortak bir çalışmaya dayanmaktadır. Çalışmaya ilişkin ilk değerlendirme için bakınız Castells vd. (1996).

ra hükmedişi karşısında intikamıyla birlikte, tarihin sonuna gelindiği yolundaki neo-liberal yanılgının son bulmuş olduğunu.

MEKSİKA'DA *ZAPATİSTALAR*: İLK ENFORMASYONEL GERİLLA HAREKETİ[6]

Zapatista Sivil Hareketi, paranın ve hükümetin iktidarından kaynaklanan örgütlü suçun karşısına toplumsal dayanışmayı koyan bir harekettir.

Zapatista Sivil Hareketi'nin Manifestosu, Ağustos 1995

Meksika'nın siyasî tarihindeki yenilik, alternatif iletişim sayesinde kontrol sürecinin iktidar güçlerine karşı dönmüş olmasıydı... Chiapas'ın siyasî savaşımındaki yenilikse, olayları çok farklı biçimlerde yorumlayan bilgilendirici kaynakların ortaya çıkmasıydı.

Medya üzerinden, yeni teknolojik araçlarla topluma ulaşan bilgi akışı, geleneksel iletişim stratejilerinin denetleyebileceğinden çok daha büyüktür. Marcos görüşlerini bildirdi, Kilise görüşünü bildirdi, ormandan, Mexico City'den, dünyanın finans ve siyaset başkentlerinden bağımsız gazeteciler, hükümet dışı örgütler ve entelektüeller, hepsi görüşlerini bildirdiler. Açık

6 *Zapatista* hareketine ilişkin burada sunduğumuz analiz, bu kitabın genelinde olduğu gibi kadınların, özellikle de iki kadının katkılarıyla oluşmuştur. Meksika Ulusal Özerk Üniversitesi'nde seçkin bir kent tarihçisi olan, başkent Meksika'nın yönetiminde bir dönem toplumsal refah sorumlusu olarak görev yapmış Profesör Alejandra Moreno Toscano, 1994'ün ilk aylarında Meksika hükümetiyle *Zapatistalar* arasında süren kritik müzakere sürecinde devlet başkanının temsilcisi Manuel Camacho'nun yardımcılığını yapmıştı. Belgelerin yanı sıra, görüşlerini sunan, derinlikli bakış açısını benimle paylaşan Toscano, 1994-96 döneminde Meksika siyaset sahnesini kavramama çok yardımcı oldu. Analizi için (şimdiye kadar okuduğum en akıllıca yaklaşım), bakınız Moreno Toscano (1996). Diğeri ise Berkeley'deki doktora öğrencilerimden, Chiapas köylülerine ilişkin ayrıntılı gözlemlerde bulunmuş olan Maria Elena Martinez Torres'tir. Entelektüel alışverişimiz sırasında bana kendi analizlerini sundu (Martinez Torres, 1994, 1996). Doğal olarak bu kitapta sunulan bütün yorumların, olası hataların, varılan sonuçların bütün sorumluluğu bana aittir. *Zapatista* hareketiyle ilgili diğer kaynakları şöyle sıralayabilirim: Garcia de Leon (1985); Arquilla ve Rondfeldt (1993); Collier ve Lowery Quaratiello (1994); Ejercito Zapatistas de Liberacion Nacional (1994, 1995); Trejo Delarbre (1994a, b); Collier (1995); Hernandez Navarro (1995); Nash et al. (1995); Rojas (1995); Rondfeldt (1995); Tello Diaz (1995); Woldenberg (1995).

medyanın ya da açık medyanın zorlamasını hisseden kapalı medyanın mümkün kıldığı bu alternatif görüşler, "gerçeğin" inşa edilme biçimini sorguladı ve siyasî rejim içinde de çok çeşitli görüşlere yol açtı. İktidarın görüşü parçalandı.

Moreno Toscano, *Turbulencia politica,* s.82

Meksika, 20. yüzyılın toplumsal devriminin ilk örneğini çıkaran ülke, bugün 21. yüzyılın ulusüstü toplumsal internet savaşının ilk örneğine sahne oluyor.

Rondfelt, Rand Corporation, 1995

1 Ocak 1994'te, Kuzey Amerika Serbest Ticaret Anlaşması'nın (NAFTA) yürürlüğe girdiği gün, *Ejercito Zapatista de Liberacion Nacional* içinde örgütlü, hafif silahlı üç bin erkek ve kadın, Meksika'nın güneyindeki Chiapas eyaletinde bulunan Lacandon Ormanı'nın yakınındaki yerel yönetimlere el koydu: San Cristobal de las Casas, Altamirano, Ocosingo ve Las Margaritas yerel yönetimlerine. Çoğu farklı etnik kökenlerden Kızılderililerdi, aralarında *mestizo*'lar da vardı; başta sözcüleri Subcomandante Marcos olmak üzere, liderlerinin bazıları kentli entelektüellerdi. Liderlerinin yüzleri kar maskelerinin ardına gizlenmişti. Meksika Ordusu destek kuvvet gönderdiğinde gerillalar düzenli bir biçimde yağmur ormanına geri çekildiler. Fakat siviller, birkaç asker ve polisin yanı sıra onlarca gerilla çatışmada öldü. Gerillaların bazıları da çatışma sonrasında askerler tarafından infaz edildi.

Meksika'daki isyanın ve *Zapatistalar*'ın davasının ülkede ve dünya çapında uyandırdığı sempati, Meksika Devlet Başkanı Carlos Salinas de Gortari'yi görüşme masasına oturmaya ikna etti. Salinas, 12 Ocak'ta tek taraflı ateşkes ilan etti ve bir zamanlar muhtemel halefi olarak görülen, başkanlık hayalleri Salinas tarafından yıkıldıktan sonra hükümetten istifa eden saygın Meksikalı politikacı Manuel Camacho'yu "barış temsilciliği"ne atadı. Manuel Camacho ve güvenilir entelektüel danışmanı Alejandro Moreno Toscano, Chiapas'a gittiler, nüfuz sahibi Katolik Başpiskopos Samuel Ruiz'le görüştüler ve olası baskı ya da manipülasyonlardan haklı olarak tedirginlik duymakla birlikte diyaloğun samimiyeti-

ne inanan *Zapatistalar*'la ciddi barış görüşmelerine girmeyi başardılar. Camacho isyancılara *Tzeltal* ve *Chol* dillerinde de yayımlanmış olan bir metni *Tzotzil* dilinde okudu: Kızılderili dilleri ilk kez önde gelen Meksikalı bir lider tarafından tanınıyordu. 27 Ocak'ta ateşkes ilan edilmesini, her iki tarafın da esirleri serbest bırakmasını, siyasî reformu, Kızılderili haklarını ve toplumsal talepleri içeren kapsamlı bir program çerçevesinde görüşme sürecinin başlatılmasını öngören bir anlaşma imzalandı.

Zapatistalar Kimdir?

Peki, Chiapas ve Oaxaca cemaatlerinde yirmi yıldır yaygın bir biçimde süren köylü seferberliğine karşın o zamana dek dünyanın hiçbir yerinde duyulmamış olan bu isyancılar kimdi? Köylülerdi, çoğu Guatemala sınırındaki Lacandon yağmur ormanında 1940'lardan beri kurulan cemaatlerden Kızılderililerdi; *Tzeltal*'ler, *Tzotzil*'ler ve *Chol*'ler. Lacandon yağmur ormanındaki bu cemaatler, *acasillado*'ların (toprak sahipleri için çalışan topraksız köylüler) *finca*'lardan (çiftlik), genellikle *mestizo* olan orta halli ve büyük toprak sahiplerine ait çiftliklerden kovulmasıyla başgösteren toplumsal krize bir çözüm bulmak için hükümet desteğiyle kurulmuştu.

Kızılderililer ve köylüler, yüzyıllarca sömürgeciler, bürokratlar ve yerleşimciler tarafından suiistimale uğramıştı. Yerleşimlerinin statüsü hükümetin ve toprak sahiplerinin çıkarları doğrultusunda sürekli değiştiğinden, sürekli bir güvensizlik ortamında yaşıyorlardı. 1972'de Devlet Başkanı Echeverria, Montes Azul'u "bio-rezerv" altına almaya, ormanın büyük bölümünü orijinal Lacandon kabilesinden 66 aileye geri vermeye karar verdi; bunu da asıl topraklarından çıkarıldıktan sonra Lacandon Ormanı'na yerleştirilen dört bin ailenin başka bir yere gönderilmesi talimatı izledi. Lacandon kabilelerinin ve bu aniden ortaya çıkan doğa aşkının gerisinde hükümete bağlı kalkınma şirketi NAFINSA'nın desteklediği, kerestecilik hakları verilen kerestecilik şirketi Cofolasa vardı. Yerleşimcilerin çoğu, Lacandon'dan ayrılmayı, başka bir yere gönderilmeyi reddederek toprak üzerindeki haklarını savunmak adına 20 yıl sürecek olan, Salinas 1988'te devlet başkanlığına seçildiğinde hâlâ gün-

demde olan bir mücadele başlattı. Salinas sonunda bazı yerleşimcilerin haklarını kabul etti, ancak bu cömertliğini iktidar partisi PRI'yı (Partido Revolucionario Institucional/Kurumsal Devrim Partisi) destekleyenlerle sınırlı tuttu. 1992'de yeni bir kararnameyle, ikinci bir kez yerleri değiştirilen Kızılderili cemaatlerinin hakları lağvedildi. Bu kez sebep çevre konulu Rio Konferansı ve yağmur ormanını koruma gerekliliğiydi. Bölgede sığır beslemek de, Guatemala'dan sığır kaçakçılığıyla rekabet etmeye çalışan Chiapas çiftçilerini desteklemek adına yasaklandı.

Köylü cemaatlerin hassas ekonomisine indirilen son darbe, Meksika'nın liberalleşme politikaları çerçevesinde, NAFTA'ya hazırlık amacıyla mısır ithalatı üzerindeki kısıtlamaların kaldırılması, kahve fiyatı üzerindeki koruyucu kalkanın indirilmesi oldu. Kerestecilik, hayvancılık, mısır ve kahve üretimine dayalı yerel ekonomi çökertildi. Dahası, Salinas'ın Meksika Anayasası'nın tarihi 27. maddesinde yaptığı, bireysel mülkiyetin tümüyle ticarîleşmesi amacıyla tarım arazilerinin köylülerin komünal mülkiyeti olmaktan çıkmasını öngören reformla birlikte komünal toprakların statüsü belirsiz hale geldi. Salinas'ın yaptığı bu reform, Meksika'nın NAFTA çizgisinde özelleştirmeye ayak uydurmasıyla doğrudan ilgili bir koşuldu. 1992'de ve 1993'te köylüler, bu politikalara karşı barışçıl bir seferberlik içine girdiler. Fakat binlerce köylüyü Palenque'den Mexico City'ye getiren, güçlü bir protesto olan Xi' Nich yürüyüşü de ses getirmeyince taktik değiştirdiler. 1993 ortalarına gelindiğinde, Lacandon'un birçok bölgesinde mısır ekilmiyor, kahve toplanmıyor, çocuklar okuldan alınıyor, hayvanlar silah almak için satılıyordu. İsyancıların 1 Ocak 1994'teki manifestosunda ise, "Hoy decimos BASTA!" (Artık YETER diyoruz!) deniliyordu.

Çoğunluğunu Kızılderililerin oluşturduğu, Los Altos bölgesinden başka yerleşimcilerin de katıldığı bu köylü cemaatleri, 1970'lerin başlarında giriştikleri bu toplumsal mücadelede yalnız değildi. Kurtuluş teolojisiyle az çok ilgilenen San Cristobal de las Casas Başpiskoposu Samuel Ruiz'in inisiyatifindeki Katolik Kilisesi tarafından destekleniyorlar, bir ölçüde de örgütleniyorlardı. Rahipler Kızılderililerin taleplerini desteklemek ve meşrulaştırmakla kalmıyor, aynı zamanda

köylü birlikleri kadrolarının yetiştirilmesine de yardımcı oluyorlardı. Bu kadrolar Kilise'ye ve köylü birliklerine üyeydi. Yüzü aşkın *tuhunel* (rahip yardımcısı) ve bini aşkın dinî okutman, tek tek her cemaatte (ejido) örgütlenen köylü birlikleriyle gelişen hareketin belkemiğini oluşturuyordu. Kızılderili köylüler arasındaki dinî duygular, Kilise'nin sağladığı eğitim, bilgilendirme ve destekle güçlenirken, bir yanda yerel Kilise diğer yanda Chiapas'lı çiftçiler ve PRI'nın Chiapas kolu arasında da sık sık çatışmalar yaşanıyordu.

Kilise, Kızılderili çiftçilerin eğitimi, örgütlenmesi ve seferber edilmesi yönünde yıllarca kararlılıkla çalıştıysa da, silahlı mücadeleye karşıydı ve Chiapaslı çiftçilerin tersine isyancılar arasında yer almıyordu. Silahlı isyanı örgütleyen kadroların büyük bölümü, Kızılderili cemaatlerinin içinden geliyor, özellikle de yeni ekonomik sıkıntı ve toplumsal mücadele koşullarında yetişmiş genç erkekler ve kadınlar arasından çıkıyordu. Diğer kadrolarsa, 1968'li öğrenci hareketinin Tlatelolco katliamında çökertilmesini takiben 1970'lerde Meksika kentlerinde (özellikle Mexico City ve Monterrey'de) oluşan Maocu gruplardan geliyordu. Görünüşe bakılırsa *Fuerzas de Liberacion Nacional* (Ulusal Kurtuluş Güçleri/FLN) uzunca bir süre bölgede etkin olmuştu. Gerçi bu konuda çok farklı yorumlara rastlamak mümkündür. Yine de neresinden bakılırsa bakılsın, öyle görünüyor ki, kökenleri ne olursa olsun bir grup devrimci kadın ve erkek, kentlerdeki bir dizi yenilginin ardından ülkenin en bastırılan bölgelerinde güvenilirliklerini, sabırlı bir çalışma, zorlukların ve mücadelenin gündelik paylaşımı üzerinden yeniden kurmak için uzun bir yürüyüşe koyulmuştu.

Göründüğü kadarıyla Marcos da bu militanlardan biridir; hükümet kaynaklarına göre Marcos, Meksika'da ve Paris'te sosyoloji ve iletişim alanlarında eğitim gördükten sonra, Meksika'nın en iyi üniversitelerinden birinde sosyal bilimler eğitimi vermiş,[7] bölgeye

---

7 Meksika hükümeti, Subcomandante Marcos ve *Zapatistalar*'ın başlıca liderlerinin kimliklerini belirlediğini iddia ediyor; akla yatkın görünen bir iddia bu. Medyada bu iddiaya geniş yer verildi. Ancak bu satırlar yazıldığı sırada *Zapatistalar* hâlâ isyan halinde olduğundan, bu iddiaları gerçeklik olarak kabul etmenin uygun olduğunu sanmıyorum.

1980'lerin başında gelmişti. Çok bilgili, birkaç dil konuşan, çok iyi yazan, olağanüstü bir yaratıcılığa sahip, muhteşem bir mizah duygusu olan, medyayla ilişkilerinde rahat bir entelektüeldir.

Bu devrimci entelektüeller, dürüstlükleri ve adanmışlıklarından ötürü rahipler tarafından hoş karşılandı ve ideolojik farklılıklara karşın uzunca bir süre, köylülerin örgütlenmesi, mücadelelerinin desteklenmesinde onlarla birlikte çalıştı. *Zapatista* militanları, hükümetin reform vaatlerinin hep boş çıkması, Meksika'daki topyekûn ekonomik modernleşme süreci yüzünden Lacandon'daki cemaatlerin durumlarının daha da kötüleşmesi üzerine kendi yapılarını ancak 1992'de kurabildiler ve gerilla savaşı için hazırlıklara başladılar.

Mayıs 1993'te orduyla ilk çatışma yaşandı, fakat Meksika hükümeti, NAFTA'nın ABD Kongresi tarafından onaylanması sürecinde doğabilecek sorunlardan kaçınmak için olayı büyütmedi. Fakat *Zapatistalar*'ın liderliğinin gerçekten köylü, çoğunluğun Kızılderili olduğu vurgulanması gereken bir noktadır. Marcos ve diğer kentli militanlar kendi başlarına hareket edemezler.[8] Hükümetle sürdürülen görüşmelerin yanı sıra, karar alma, tartışma süreçleri cemaatlerin tam katılımıyla gerçekleşen uzun prosedürlerden oluşur. Bu kritik önemdedir, çünkü bir karar alındığında bütün cemaatin o ortak karara uyması gerekir; o kadar ki, bazı köylüler isyana katılmayı reddettikleri için bölgeden çıkarılmıştır. Fakat iki buçuk yıllık açık isyan süreci boyunca Lacandon cemaatlerinin büyük bölümü, Chiapas'taki Kızılderililerin çoğunluğu isyancılara destek vermiş, Şubat 1995'te ordu köylerini aldığında isyancıların peşinden ormana giderek bu desteği göstermiştir.

Zapatistalar'ın Değer Yapısı: Kimlik, Karşıtlar ve Hedefler

Zapatista isyanının derinindeki sebepler aşikâr. Peki ama isyancıların talepleri, hedefleri ve değerleri nelerdir? Kendilerini nasıl görüyorlar, düşmanlarını nasıl tanımlıyorlar? Zapatistalar bir yanda kendilerini sömürgeciliğe ve baskıya karşı beş yüz yıllık bir mücadelenin devamı ola-

8 Moreno Toscano (1996).

rak konumlandırıyor. Öyle ki, 12 Ekim 1992'de San Cristobal de las Casas'ta İspanya'nın Amerika'yı fethinin beş yüzüncü yılının protesto edildiği, Chiapas'ı işgal eden Diego de Mazariegos'un heykelinin yıkıldığı kitlesel gösteri, köylü hareketi için bir dönüm noktası olmuştu. *Zapatista* hareketi diğer yanda da, yeni küresel düzenin bugünkü biçimini, yani NAFTA'yı, Devlet Başkanı Salinas'ın yürürlüğe soktuğu, köylüleri ve Kızılderilileri modernleşme sürecine dahil etmeyi başaramayan liberalleşme reformlarını bu baskının yeniden canlanması olarak görüyor. Meksika Anayasası'nın, Emiliano Zapata liderliğindeki tarım devrimcilerinin taleplerini resmen karşılayan tarihsel 27. maddesindeki değişiklikler, serbest ticareti savunanların getirdiği yeni düzenin köylü cemaatlerini dışlamasının sembolü olarak değerlendiriliyor. Marcos ve diğerleri, hareketin tamamının paylaştığı bu eleştiriye, kendilerinin yeni dünya düzenine muhalefetini eklemiştir: Sosyalist devrimci hayalin, komünizmin son bulmasının, Orta Amerika'da gerilla hareketlerinin çözülmesinin ötesine geçişini. Marcos'un ironiyle yazdığı gibi:

> Artık uğruna mücadele edilecek bir şey yok. Sosyalizm öldü. Konformizm, reform, modernlik, kapitalizm ve başka bütün zalimlikler çok yaşasın. Makul olalım. Kentte ya da kırda bir şey olmuyor, her şey aynı biçimde devam ediyor. Sosyalizm öldü. Yaşasın sermaye. Radyo, basın, televizyon bunu tekrarlıyor. Bazı sosyalistler, bugün artık son derece pişman olan bazı sosyalistler de bunu tekrarlıyor.[9]

Dolayısıyla *Zapatistalar*'ın yeni küresel düzeye muhalefetleri iki katmanlıdır: Ekonomik modernleşmenin dışlamaya varan sonuçlarıyla mücadele ettikleri gibi, kapitalizmin evrensel olarak kabul gördüğü yeni jeopolitik düzenin kaçınılmazlığına da meydan okurlar.

İsyancılar Kızılderili onuruna vurgu yapıyor ve Kızılderililerin haklarının Meksika Anayasası'nda tanınması için mücadele ediyor. Ama öyle görünüyor ki, etnik kimliğin savunulması hareketin baskın

9 EZLN (1994: 6); benim çevirim.

bir öğesi değildir. Lacandon cemaatleri, farklı cemaatleri asıl kimliklerinden koparan, onları köylüler olarak bir araya getiren mecburî yerleşimlerle yaratılmışlardır. Ayrıca görünüşe bakılırsa, Collier'nin yazdığı gibi:

> Etnik kimlik bir zamanlar Chiapas yaylasındaki yerli cemaatleri birbirinden ayırıyordu. Son gelişmeler, bir dönüşüme dikkat çekiyor: Bugün, Zapatista isyanı sonrasında farklı yerli grupların insanları ekonomik, toplumsal ve siyasî sömürüye karşı yeniden hak aranılan bu ortamda birbirleriyle ortak noktalarını daha fazla vurguluyor.[10]

Dolayısıyla bu yeni Kızılderili kimliği, onların mücadeleleri üzerinden oluşmuştur ve farklı birçok etnik grubu kapsar: "Bizim için ortak olan bize hayat ve mücadele veren topraktır."[11]

Zapatistalar yıkıcı değil, meşru isyancılardır. Onlar, Amerikan emperyalizmiyle gelen yeni biçimlerdeki yabancı hâkimiyetine karşı silaha sarılmış *Meksikalı vatanseverlerdir. Demokrattırlar*; Meksika Anayasası'nın "halkın hükümet biçiminde değişiklikler yapma ya da hükümet biçimini değiştirme hakkı"ndan bahseden 39. maddesine atıfta bulunurlar. Meksikalıları, seçim yolsuzluklarına dayalı tek parti hükümetinin *de facto* yönetimini sona erdirip demokrasiyi desteklemeye çağırırlar. Chiapas'tan, yerel *cacique*'in geleneksel dayatmasıyla PRI adaylarının en fazla oy aldığı eyaletten gelen bu çağrı, özgürlüğe hasret, yaygın yolsuzluktan bitap düşmüş Meksika toplumunun kentli orta sınıf kesimlerinde güçlü bir yankı buldu. İsyanın tam da başkan-

10 Collier (1995: 1); benzer bir argüman Martinez Torres tarafından ileri sürüldü (1994). *Zapatistalar* Kasım 1995'te, örgütlerinin kuruluşunun on ikinci yıldönümünü kutlamak üzere internette yayınladıkları Manifesto'da, Kızılderili kimliğini savunmanın ötesinde adalet ve demokrasiden yana bir hareket olduklarını güçlü bir biçimde vurgulamışlardı: "Bizim istediğimiz ülke, yalnızca Kızılderililer için değil, bütün Meksikalılar için. Meksika ulusundan ayrılmak istemiyoruz, onun bir parçası olmak istiyoruz, onur sahibi kişiler olarak, insanlar olarak, eşit görülmek istiyoruz... İşte buradayız kardeşler, tüm zamanların ölüleri. Yine ölüyoruz, ama artık yaşamak için." (EZLN, internette Communicado, 17 Kasım 1995; benim çevirim).

11 *Zapatista* bildirisi, 25 Ocak 1994; Moreno Toscano'da alıntı (1996: 92).

lık seçiminin gerçekleştirildiği yıl, üstelik PRI'nın eyalet üzerindeki demir yumruğunu çözmesinin beklendiği bir seçim döneminde başlaması *Zapatistalar*'ın taktik becerilerinin bir işareti, onları baskıdan koruyan başlıca etken oldu. Ne de olsa Devlet Başkanı Salinas, hem ekonomik modernleşmeyi hem de siyasî liberalleşmeyi sağlamak gibi bir miras bırakmak istiyordu. Yalnızca tarihteki yerini değil, bir sonraki işini de düşünüyordu üstelik: Yeni kurulan Dünya Ticaret Örgütü'nün, yeni dünya düzenini ifade eden kurumun ilk genel sekreteri olmaya adaylığını koymuştu. Harvard'ta eğitim görmüş bir ekonomistin, toplumsal dışlanmaya karşı mücadele eden gerçek bir köylü, Kızılderili hareketine topyekûn askerî saldırıyla karşılık vermesi bu koşullar altında zordu.

Zapatistalar'ın İletişim Stratejisi: İnternet ve Medya

Zapatistalar'ın başarısının gerisinde büyük ölçüde iletişim stratejileri vardır; hatta ilk enformasyonel gerilla hareketi olarak tanımlanabilirler. *Zapatistalar*, bir yandan kanlı bir savaşın içine çekilmemek için büyük bir çaba gösterirken, bir yandan da mesajlarını yaymak için medyadan yararlandı. Elbette ki gerçek ölümler, gerçek silahlar vardı, Marcos ve yoldaşları ölmeye hazırdı. Fakat stratejileri fiili savaş değildi. *Zapatistalar* silahlarını bir şey söylemek için kullandı, sonra da görüşme yolunu açmak, kamuoyu yoklamalarının gösterdiği üzere Meksika toplumunun büyük bölümünde destek bulan makul taleplerini dile getirmek için fedakârlığa kalkışabileceklerini dünya medyasına sergiledi.[12] Özerk iletişim *Zapatistalar*'ın öncelikli hedeflerinden biriydi:

> San Cristobal'in güneyindeki dağlara bombalar yağarken, savaşçılarımız federal birliklerin saldırılarına direnirken, hava barut ve kan kokuyorken "Comite Clandestino Revolucionario Indigena del EZLN" (EZLN Yerli Devrimi Gizli Komitesi) beni arayıp şunları söyledi: "Sözümüzü söylemeliyiz, sesimizi duyurmalıyız. Bunu

12 8 ve 9 Aralık 1994'te gerçekleştirilen bir ankete göre, Mexico City halkı *Zapatistalar* hakkında "iyi şeyler" düşünmektedir, yüzde 78'i de taleplerinin haklı olduğu görüşündedir (Reforma gazetesinde 11 Aralık 1994'te yayınlandı).

şimdi yapmazsak, sesimizi başkaları alacak ve ağzımızdan biz istemeden yalanlar dökülecek. Dinlemek isteyenlere sözümüzü söylemenin bir yolunu bul."[13]

Zapatistalar'ın dünyayla ve Meksika toplumuyla iletişim kurma, halkın ve entelektüellerin zihinlerine girme becerisi yerel, zayıf bir isyancı grubunu dünya siyasetinde öne çıkardı. Bu anlamda Marcos temel önemdedir. Kökleri Kızılderili cemaatlerine uzanan bir hareketin örgütsel denetimini elinde tutan o değildi, ordunun onlara saldıracak olduğu zamanlarda geri çekilme emri vermekle akıllılık gösterdiyse de büyük bir askerî stratejist olduğuna dair bir işaret de vermedi. Fakat Marcos, iyi kurgulanmış yazılarıyla, mizanseniyle (maskesi, piposu, söyleşi yapılan ortamlar) medyayla bir iletişim köprüsü kurmakta olağanüstü bir başarı gösterdi. Biraz beklenmedik etki yaratan bir mizansendi bu, dünya çapında devrimcilerin imajını popülerleştirmekte önemli bir rol oynayan maskesi gibi: Tüm dünyada herkes maske takarak *Zapatista* olabilir. Ayrıca (bu aşırıya kaçan bir kuramlaştırma olsa da) maskeler, Kolomb öncesi Meksikalı Kızılderililerin kültürlerinde tekrarlanagelmiş bir ritüel olduğundan, isyan, yüzlerin eşitlenmesi ve tarihsel geri dönüşler, devrimin son derece yenilikçi teatralliğinde birbirine karışır.

Bu stratejinin esasını, *Zapatistalar*'ın hem mesajlarını Chiapas'tan (muhtemelen ormandan iletilmiyor olsa da) dünyaya taşımakta, hem de Meksika hükümetinin baskıcı amaçlarını kelimenin tam anlamıyla çevreleyen, dünya çapında bir dayanışma grupları ağı oluşturmakta telekomünikasyonu, videoları, bilgisayara dayalı iletişimi kullanması oluşturur; ordunun 9 Şubat 1995'te isyancı bölgeleri işgal etmesi örneğinde olduğu gibi. *Zapatistalar*'ın interneti kullanmasının gerisinde 1990'lardaki iki gelişmenin bulunduğunu vurgulayalım: Bu gelişmelerden biri Meksika ve Chiapas'ta alternatif bir bilgisayarlı iletişim ağı olan *La Neta*'nın kurulmasıydı; diğeriyse *La Neta*'nın kadın grupları tarafından [özellikle "De mujer a mujer" (Kadından Kadına) tara-

13 Marcos, 11 Şubat 1994; Moreno Toscano'da alıntı (1996: 90).

fından] Chiapas'taki hükümet dışı örgütler ve Meksika'daki başka kadın gruplarının yanı sıra, ABD'deki kadın grupları ağları arasında bağlantı kurmakta kullanılmasıydı.[14] *La Neta*, Meksika'da Katolik Kilisesi'nin desteklediği hükümet dışı örgütlerle, San Francisco'da bulunan, zamanlarını ve uzmanlıklarını iyi davalara ayıran yetenekli bilgisayar uzmanlarının desteklediği Küresel İletişim Enstitüsü (Institute for Global Communication) arasında 1989-1993 döneminde kurulan bağlantıdan doğmuştu. 1994'te Ford Vakfı'nın yaptığı bağışla *La Neta*, Meksika'da özel bir internet servis sağlayıcısında bir bağlantı noktası oluşturdu. *La Neta* 1993'te, "Bartolome de las Casas" İnsan Hakları Merkezi ve başka örgütlerin de aralarında bulunduğu yerel hükümet dışı örgütleri on-line kılmak amacıyla Chiapas'ta da kuruldu. Bu yerel hükümet dışı örgütler, *Zapatista* isyanı sırasında dünyanın bilgilendirilmesinde önemli bir rol oynayacaklardı. İnternetin geniş çaplı kullanımı, *Zapatistaların* tüm dünyayı anında bilgilendirmelerini, çağrılarını tüm dünyaya anında duyurmalarını, destek grupları arasında bir ağ kurulmasını sağladı. Ayrıca bu destek ağının Meksika hükümetinin geniş ölçekli bir baskı stratejisi izlemesini kelimenin tam anlamıyla imkânsız kılan bir uluslararası kamuoyu hareketinin yaratılmasına katkıda bulunmasını mümkün kıldı. *Zapatistalar*'dan ve çevrelerinden akan görüntüler ve bilgi, Meksika ekonomisini, siyasetini güçlü bir biçimde etkiledi. Martinez Torres'in de yazdığı gibi:

> Eski Devlet Başkanı Salinas, helezonik bir dış ticaret açığı ve borçlanmayla orta sınıfın, işçi sınıfının bir süre çok çeşitli ithal tüketim mallarının tadını çıkarmasına izin veren, yüksek faizli hükümet bonolarına büyük bir spekülatif yatırım akışına dayalı bir refah yanılsamasını birkaç yıl boyunca besleyen bir "balon ekonomisi" yaratmıştı. Fakat yatırımcıları çekmek kadar, yatırımcılardaki en ufak bir güven kaybının paniğe ve Meksika bonolarından kaçışa yol açması, sistemin çökmesi olasılığını doğurması da kolaydı. Aslında

14 Öyle görünüyor ki, Meksikalı olmayan okuyucular için *La Neta*'nın anlamını biraz açmak gerekiyor. *The Net (ağ)* sözcüğünün İspanyolca feminen karşılığı olmasının yanı sıra, Meksika argosunda "hikâyenin aslı" anlamına geliyor bu sözcük.

> 1994'te Meksika ekonomisi büyük bir güven oyunuydu. Güven temelde enformasyonun manipülasyonuyla yaratıldığından, aynı biçimde yok edilebilir de. Bilginin en değerli mal olduğu yeni dünya düzeninde, aynı bilgi kurşunlardan daha güçlü olabilir.[15]

Zapatistalar'ın başarısının anahtarı buydu. Ekonomiyi bilinçli olarak sabote etmeleri değil. Sürekli medya bağlantıları ve dünya çapındaki, internete dayalı ittifakları sayesinde açıktan kendilerine yönelecek baskılardan korunmaları, hükümeti görüşmeye zorlayıp toplumsal dışlanma ve siyasî yozlaşma meselesini dünya çapında kamuoyunun gözlerine ve kulaklarına sokmalarıydı.

1993'ten beri *Zapatista*-tipi "net savaşları"nın yakın olduğu tahmininde bulunan Rand Corporation uzmanları da bu analize[16] katılıyor: "Geleceğin devrimci güçleri, belli bir ulusal kimliği olmayan, sivil toplumdan doğdukları iddiasında bulunan, silahlar kadar gelişmiş teknolojiyi de iletişim için kullanmaya hevesli saldırgan gruplar ve bireyleri kapsayan, birçok örgütün yer aldığı giderek yaygınlaşan ağlardan oluşabilir."[17] Öyle görünüyor ki, *Zapatistalar* yeni küresel düzen uzmanlarının en korkunç kâbuslarını gerçeğe döndürmüştür.

Toplumsal Hareketle Siyasî Kurum Arasındaki Çelişkili İlişki

Ne var ki, *Zapatistalar*'ın talepleri Meksika siyasî sistemini, hatta Meksika ekonomisini sarssa da, hareket, siyasî sistemle arasındaki çelişkili ilişkiye dolanıp kaldı. *Zapatistalar* siyasî sistemin demokratikleştirilmesi talebinde bulunuyor, Meksika toplumundan yükselen benzer talepleri güçlendiriyorlardı. Fakat seçim yolsuzluklarının kınanması gibi zaten belli olan bir çıkış yapmak dışında siyasî projelerinin anlamını somut bir biçimde ortaya koyamadılar. Bu arada PRI geri dönülemez bir biçimde sarsıldı, kelimenin tam anlamıyla birbirini öldüren gruplara bölündü. Ağustos 1994'te yapılan devlet başkanlığı se-

15 Martinez Torres (1996: 5).
16 Rondfeldt (1995).
17 Arquilla ve Rondfeldt (1993).

çimleri, oldukça temiz geçti; tesadüfî koşulların gün ışığına çıkardığı tanınmamış bir PRI adayı, Zedillo galip çıktı; bilinmeyen karşısında duyulan korkunun kazandırdığı bir zaferdi bu. İroniktir, kısmen *Zapatistalar*'ın baskısı sonucu, seçim sürecinde gerçekleştirilen siyasî reformlar, 27 Ocak 1994'te tüm devlet başkanlığı adayları arasında varılan anlaşma sonrası seçimin meşruîyetine katkıda bulundu. Liderleri, *Zapatistalar* tarafından geri çevrilen solcu ana muhalefet partisi, Marcos'un desteğini istediği için seçim yenilgisine uğradı.

Zapatistalar Ağustos 1994'te, Lacandon Ormanı'nın Aguascalientes diye andıkları bir bölgesinde bir Ulusal Demokratik Toplantı düzenledi. Aguascalientes, 1915'te devrimci liderlerin (Villa, Zapata, Orozco) Devrimci Konvansiyonu topladıkları tarihsel mekânın adıydı. Taban örgütlenmeleri, solcu partiler, entelektüeller ve medyanın kitlesel katılımına karşın, Aguascalientes, olayın sembolizmiyle öne çıktı ve bu kısa ömürlü toplantı yeni *Zapatista* dilini geleneksel, solcu siyasete tercüme etmeyi başaramadı. Dolayısıyla Mayıs 1995'te, San Andreas Larrainzar'da hükümetle devam etmekte olan uzatmalı görüşmelerin ortasında, *Zapatistalar* sivil bir siyasî güce dönüşme olasılığıyla ilgili olarak halka danışma yoluna gitti. Belirgin güçlüklere karşın (hâlâ isyancı bir örgüttüler), Meksika çapında yaklaşık iki milyon kişi bu danışma sürecine katıldı ve çoğunluk öneriyi destekledi. Böylece *Zapatistalar* isyanlarının ikinci yılını Ocak 1996'da, siyasî sürece tam olarak katılmayı hedefleyen siyasî bir partiye dönüşme kararıyla kutladı. Ama hükümetle sürdürdükleri görüşmelerde tüm anlaşmazlık konularında bir çözüme varılıncaya dek silahlarını koruma kararı da aldılar.

Ocak 1996'da, Kızılderili haklarının ilerde anayasal olarak tanınması konusunda anlaşmaya varıldı, ancak siyasî reform ve ekonomik meselelerle ilgili görüşmeler başarısız oldu. Görünen o ki, zorlu meselelerden biri, Kızılderili cemaatlerin yeraltı kaynakları da dahil olmak üzere topraklarının mülkiyetini korumakta ısrarıydı; fakat Chiapas'ın yeraltındaki hidrokarbon kaynakları bakımından zengin olduğuna inanıldığından, bu talep Meksika hükümeti tarafından sert bir biçimde reddedildi. PRI rejiminin sonu ve Fox'un devlet başkanı seçilmesiyle birlik-

te doğan siyasî reform umutlarıysa, *Zapatistalar*'ı ilgilendirdiği kadarıyla kısa sürede sönüp gitti. Dolayısıyla *Zapatista* hareketinin gelecekteki potansiyeli ve siyasî bir güce dönüşümü belirsizliğini koruyor.

Ne var ki *Zapatistalar*'ın yazgısı ne olursa olsun, isyanları yeni küresel düzenin karakteristiği olan tek yanlı modernleşme mantığına meydan okuyarak Meksika'yı değiştirdi. *Zapatistalar*'ın başlattığı, PRI içinde modernleşmeciler ile yoz parti aygıtı arasındaki çelişkiyi derinden etkileyen tartışma PRI'nın Meksika üzerindeki demir yumruğunun çözülmesini sağladı. 1993'te canlı, enerjik olan Meksika ekonomisi, bütün zayıflıklarını gözler önüne serdi, öyle ki NAFTA'yı eleştiren Amerikalı sesler yeniden gözden geçirme talebini yükseltmeye başladı. Latin Amerika'daki mevcut modernleşme süreçlerinde varlığına rastlanmayan Kızılderili köylüler (Meksika nüfusunun yüzde 10'u) birden hayata döndü. Anayasal bir reformla Meksika'nın çokkültürlü karakteri tanındı ve kamu okullarında kullanılacak ders kitaplarının 30 ayrı Kızılderili dilinde basılması da dahil Kızılderililere yeni haklar verildi. Kızılderili cemaatlerin çoğunda sağlık ve eğitim hizmetleri iyileştirildi; sınırlı bir öz yönetim de uygulamaya kondu.

Yeniden inşa edilmiş biçimde de olsa Kızılderili kimliğinin tanınması, Kızılderililerin vahşi bir sömürüye karşı isyanlarıyla bağlantılıydı. Fakat onların onurları için verdikleri bu savaşıma, Latin Amerika'da popülist Katolisizmin derinlere işlemesinde ifadesini bulan dinî bağlılık ve Meksika'daki Marksist solun benimsediği son duruş da katkıda bulundu. Proletaryanın sosyalizm için silahlı mücadele yürütmesi düşüncesi üzerine kurulu bu solun, internet ve kitle iletişim yoluyla demokrasi adına, insan hakları adına mücadele eden, dışlananların yer aldığı bir Kızılderili, köylü hareketine dönüşmesi, Latin Amerika'da kurtuluş yollarının dönüşümünün derinliğini gösterir. Yeni küresel düzenin, küresel sermaye akışının mantığına karşı tarihsel kökleri olan direniş kaynaklarına dayanan birçok yerel düzensizliğe yol açtığını da gösterir. NAFTA'ya karşı, Maocu eski militanlarla, kurtuluş teologlarıyla ittifak içinde mücadele eden Chiapas Kızılderilileri, eski sosyal adalet arayışının, yeni tarihsel koşullardaki ayrıksı bir ifadesidir.

YENİ DÜNYA DÜZENİNE KARŞI SİLAHLARA SARILMAK: AMERİKAN MİLİSLERİ VE VATANSEVERLER HAREKETİ[18]

Kısacası Yeni Dünya Düzeni, Amerikan ekonomisinin "küreselleşeceği" ütopyacı bir sistemdir; bütün Amerikalı ve Avrupalı işçilerin ücretleri Üçüncü Dünya işçilerinin ücretleriyle aynı seviyeye çekilecektir; ulusal sınırlar pratik amaçlarla ortadan kaldırılacaktır; Amerika'ya ve Avrupa'ya gelen Üçüncü Dünyalı göçmen sayısının giderek artması, dünyanın eskiden Beyaz olan bölgelerinde Beyaz olmayan bir çoğunluk yaratacaktır; uluslararası finansörler, kitle iletişimin patronları ve çokuluslu şirketlerin yöneticilerinden oluşan bir elit ateş emri verecek, Birleşmiş Milletler barışı koruma güçleri de sisteme karşı çıkılmasını engellemekte kullanılacaktır.

William Pierce, *National Vanguard (Ulusal Öncü*[19]

Milis hareketinin, tarihte hiçbir nefret grubunun olmadığı kadar hızlı genişlemesinin başlıca sebeplerinden biri internettir. Milis hareketinin örgütlü bir merkezinin olmaması, bu yeni aracın sağladığı derhal iletişim kurma ve söylenti yayma potan-

---

18 Amerikan milisleri ile *Vatanseverler* hareketi hakkındaki başlıca bilgilenme kaynağı, merkezi Alabama eyaletinin Montgomery kentinde bulunan Southern Poverty Law Center'dır. Bu kayda değer örgüt, kurulduğu 1979'dan bu yana, yurttaşları Amerika'daki nefret gruplarına karşı korumakta olağandışı derecede etkili ve cesur davrandı. Örgüt, programının bir parçası olarak yeni ve eski, hükümet karşıtı ve halk karşıtı aşırılık yanlısı gruplar hakkında bilgi toplamak, bu gruplara karşı harekete geçmek amacıyla bir Klanizleme/Milis Görev Gücü (Klanwatch/Militia Task Force) kurdu (1996, bundan sonra KMTF diye anılacaktır). 1990'larda Amerikan milislerine ilişkin belgelere dayalı bir kaynak için bakınız Stern (1996). Doktora öğrencim Matthew Zook'un 1996'da milis grupları ve internet üzerine yaptığı analizleri de kullandım (Zook, 1996). Bu bölümde sunulan analizde başvurulan diğer kaynaklar şöyle: Anti-Defamation League (1994, 1995); Armond (1995); Armstrong (1995); Bennett (1995); Berlet ve Lyons (1995); *Broadcasting and Cable* (1995); *Business Week* (1995d); Coalition for Human Dignity (1995); J. Cooper (1995); Gallup Poll Monthly (1995); Heard (1995); Helvarg (1995); Ivins (1995); Jordan (1995); Maxwell ve Tapia (1995); The Nation (1995); *The New Republic* (1995); *The New York Times Sunday* (1995a, b); Orr (1995); Pollith (1995); *The Progressive* (1995); Ross (1995); Sheps (1995); *Time* (1995); WEPIN Store (1995); Dees ve Corcoran (1996); Winerip (1996).

19 Beyazların üstünlüğünü savunan William Pierce'ın Mart 1994'te, kendisinin çıkardığı *National Vanguard* gazetesinin Mart 1994 sayısında yayınlanan makalesi, KMTF'de alıntı (1996: 37). Pierce, Ulusal İttifak'ın başkanıdır ve çok satan *The Turner Diaries* romanının yazarıdır.

siyeli açısından biçilmiş kaftandır. Montana'nın ücra bölgelerinde bir bilgisayarı ve modemi olan herkes, düşüncelerini, heveslerini, örgütlenme stratejilerini paylaşan dünya çapında bir ağın parçası olabilir – küresel bir aile yani.

Kenneth Stern, *A Force upon the Plain,* s.228

Oklahoma City'de 19 Nisan 1995'te, gübreden imal edilmiş patlayıcılarla yüklü bir kamyonetin patlaması, yalnızca bir federal hükümet binasını havaya uçurup 169 kişinin ölümüne sebep olmakla kalmadı, aynı zamanda Amerikan toplumunda o güne dek nefret üzerine kurulu geleneksel gruplar ve siyasal marjinallikle ilişkilendirilen güçlü bir akımı da gözler önüne serdi. Bombalamayı gerçekleştiren terörist olmak suçuyla tutuklanan ve daha sonra infaz edilen Timothy McVeigh'in üzerinde William Pierce'ın yazdığı, federal bir binayı bombalayan bir yeraltı hücresini anlatan bir roman vardı: *The Patriots (Vatanseverler).* Haberlere göre, McVeigh Oklahoma bombalamasından birkaç saat önce Pierce'ı ev telefonundan aramıştı. McVeigh ile ordudan arkadaşı ve bombalamadaki suç ortağı Terry Nichols'ın Michigan milisleriyle gevşek bağlantıları olduğu anlaşıldı. Bombalama, Waco saldırısının ikinci yıldönümünde gerçekleşmişti; federal ajanlar tarafından gerçekleştirilen bir kuşatmada, Davidyen tarikatının çoğu üyesinin çocuklarıyla birlikte öldürüldüğü Waco saldırısı, ABD çapında milis gruplarca kınanmış, bir seferberlik çağrısı niteliği kazanmıştı.[20]

Milis grupları terörist değildir, ama bazı üyeleri farklı, yine de ideolojik bakımdan hareketle bağlantılı biçimlerde "yeraltı vatanseverleri" olarak örgütlenmiş olabilir. "Yeraltı vatanseverleri" kendi hedeflerini hareket çapında yaygın olan görüşlere uygun olarak belirleyen özerk, gizli hücreler halinde örgütlenir. 1994-6 döneminde birkaç bombalama, banka soygunu, demiryolu sabotajı ve şiddet içeren başka bazı eylemlerin bu tür gruplarca gerçekleştirildiğine inanılmaktadır;

20 Teksas milisleri, Waco olayının ikinci yıldönümünden, 19 Nisan 1995'ten birkaç gün önce şöyle bir çağrıda bulunmuştu: "Beden sağlığı yerinde olan bütün yurttaşlar, silah sahibi olma ve taşıma haklarını kutlamak için, Cumhuriyet'i savunan milisler olarak toplanmalıdır." (*The Nation*'ın başyazısında alıntı, 1995: 656).

bu grupların düzenlediği eylemlerin yoğunluğu ve ölümcüllüğü giderek artmaktadır. Ticarî merkezlerden tonlarca patlayıcı çalınmış, askerî cephaneliklerdeki taşınabilir Stinger füzeleri dahil, silah stokları ortadan kaybolmuştur. Biyolojik silah geliştirme girişimleri ortaya çıkarılmıştır. ABD çapında, savaş silahlarıyla donanmış on binlerce "Vatansever" gerilla taktikleri üzerine düzenli eğitim almaktadır.[21]

Milisler, daha geniş kapsamlı, kendinden menkul "Vatanseverler hareketi"nin en militan, en örgütlü kanadıdır.[22] "Vatanseverler hareketi"nin ideolojik galaksisi, John Birch Derneği gibi aşırı muhafazakâr örgütlenmeleri, Ku Klux Klan ve Posse Comitatus dahil geleneksel, beyaz üstünlüğüne inanan, neo-nazi ve anti-semitist birçok grubu; Viktorya dönemi İngilteresi'ndeki İngiliz İsrailciliğinden doğan anti-semitik bir tarikat olan Hıristiyan Kimliği (Christian Identity) gibi fanatik dinî grupları; Bölgelerin Hakları hareketi (Counties' Rights movement), çevre karşıtı Wise Use (Akıllı Kullanım) koalisyonu, Ulusal Vergi Mükellefleri Derneği (National Taxpayers' Union) ve "Ortak Hukuk" mahkemelerinin (Common Law courts) savunucuları gibi federal hükümet karşıtı grupları bir araya getirir. *Vatanseverler*'in galaksisi, gevşek biçimlerde güçlü Hıristiyan Koalisyonu'nun yanı sıra, birkaç militan "Hayat Hakkı" grubuna da uzanır ve Ulusal Silah Derneği'yle (National Rifle Association) silah taşıma yandaşlarının sempatisine oynar. Sınırlarının belirsizliği, örgütlü üyeliğin bulunmaması gibi nitelikleriyle hareketin karakteri doğru bir istatistiki tahminde bulunmayı zorlaştırsa da, güvenilir kaynaklara göre, *Vatanseverler* Amerika çapında 5 milyon kişiye doğrudan hitap etmektedirler.[23] Hareketin etkisi de, binlerce değil, milyonlarca sempatizana dayalıdır.

Daha önce birbirleriyle ilgileri olmayan bu farklı grupların 1990'larda paylaştıkları, erimlerini genişleten şey ilan ettikleri ortak düşmandır: Amerikan yurttaşlarının arzusu hilafına kurulmakta olan "Yeni Dünya Düzeni"nin temsilcisi olarak ABD federal hükümeti. *Va-*

21 KMTF (1996).
22 KMTF (1996); Stern (1996).
23 Berlet ve Lyons (1995); KMTF (1996); Winerip (1996).

tanseverler hareketi içinde yaygın olan görüşlere bakılırsa, Amerikan egemenliğini yıkmayı hedefleyen bu "Yeni Dünya Düzeni", ABD federal hükümetini ele geçirmiş küresel finansal çıkarların ve küresel bürokratların bir komplosuyla başlatılmıştır. Bu yeni sistemin merkezinde Dünya Ticaret Örgütü, Üçlü Komisyon, Uluslararası Para Fonu ve hepsinin de üstünde "barış güçleri", Hong Konglu polisler ve Gurkha birimlerinin öncülük ettiği, halkların egemenliğini bastırmaya hazır uluslararası bir paralı askerler ordusu olarak görülen Birleşmiş Milletler yer almaktadır.

Vatanseverler'e göre, dört olay bu komployu doğruluyor görünmektedir: 1993'te NAFTA'nın kabulü; Clinton'ın 1994'te bazı otomatik silah tiplerinin satışlarının sınırlı bir denetime tabî olmasını öngören Brady Yasası'nı onaylaması; beyazların üstünlüğüne inanan Randy Weaver'ın 1992'de Idaho'da kuşatılması, kuşatmada Weaver'ın karısının FBI tarafından öldürülmesi; 1993'te David Koresh ve takipçilerinin öldürüldüğü trajik Waco kuşatması. Bu olayların paranoyak bir anlayışla okunması hükümetin yurttaşları önce silahsızlandırıp sonra bastıracağı, Amerikalıları gizli kameralarla, siyah helikopterlerle ve yeni doğan bebeklere yerleştirilen biyoçiplerle gözetim altına alacağı görüşünü pekiştirmiştir.

Vatanseverler iş imkânını, mahremiyeti, özgürlüğü, Amerikan hayat tarzını hedef alan bu küresel tehdidin karşısına *Kitab-ı Mukaddes*'i ve eklerinden arındırılmış orijinal Amerikan Anayasası'nı çıkarırlar. Her ikisi de Tanrı'dan alınan bu metinler doğrultusunda, yurttaşların egemenliğini ve bu egemenliğin bölge hükümetlerince doğrudan ifade edildiğini teyit ederler; federal hükümetin otoritesini, yasalarını, mahkemelerini, ayrıca Federal Merkez Bankası'nı tanımazlar. Ağır bir tercih söz konusudur. Şubat 1994'te kurulan Montana Milisleri'nin, bütün bir hareketin örgütsel düsturunu yansıtan sözleriyle: "Ya orduya katıl BM'ye hizmet et, ya da Amerika'ya katıl Milisler'e hizmet et." (Montana Milisleri'nin web sitesindeki sözlerdir bunlar.) *Vatanseverler*'e göre, doğmakta olan dünya hükümeti adına Amerikalılara uygulanan baskının ön saflarında federal ajanlar, özellikle de Alkol, Tütün

ve Ateşli Silahlar Bürosu'ndan ajanlar yer almaktadır. Bu da milislere göre, federal ajanların hareketin potansiyel hedefleri olmasını haklı çıkarmaktadır. Popüler sunuculardan Gordon Liddy'nin bir talk-show'unda dediği gibi, "Kocaman bir hedef var (göğüslerinde): ATF (Alkol, Tütün ve Ateşli Silahlar'ın İngilizce'deki kısaltması). Buna ateş açmayın, çünkü altında yelek var. Kafaları hedef alın, kafaları hedef alın. Öldürün orospu çocuklarını!"[24]

Büyük bir çeşitlilik arz eden bu *Vatanseverler* hareketinin bazı kesimlerinde kökleri dünyaya ilişkin eskatolojik görüşlere ve Zamanların Sonu kehanetlerine uzanan güçlü bir mitoloji de hâkimdir (birinci bölüme bakınız). *İncil*'in on üçüncü bölümü olan Vahiy Kitabı'na dayanan, Hıristiyan Koalisyonu'nun lideri Pat Robertson gibi televanjelikler, Hıristiyanlara kağıt paralar üzerindeki yeni kodlar, süpermarketlerdeki barkodlar ya da mikroçip teknolojisi gibi çeşitli biçimlerde tanımlanabilecek "Deccal'in İşaretleri"ne boyun eğmelerinin istenebileceğini hatırlatır.[25] Zamanların Sonu'nda gelen yeni küresel, Tanrısal olmayan düzene direnmek bir Hıristiyanlık görevi ve Amerikan yurttaşlık hakkı olarak görülür. Fakat hareketin mitolojisinin uğursuzluklarla dolu renkliliği kimi zaman hareketin profilini gölgelemekte, siyasî ve toplumsal önemini gözden silmektedir. *Vatanseverler* hareketinin geri planındaki ortak noktaları vurgularken, sergilediği çeşitliliğe dikkatlice bakmanın önemi de burada yatmaktadır.

Milisler ve Vatanseverler: Çok Temalı Bir Enformasyon Ağı

Ülkelerini, dinlerini ve özgürlüklerini savunmak adına kendi başlarına örgütlenmiş yurttaşların oluşturduğu milisler, Amerika'nın varoluşunun ilk yüzyılında önemli rol oynamış kurumlardır.[26] 1900'de devlet milislerinin yerini, devlete bağlı ulusal muhafızlar almıştır. Fakat 1990'larda, Montana Milisleri'nin kuruluşundan itibaren, sağcı popülist gruplar, hükümetin denetimi dışında askerî birimler oluşturmayı

---

24 Stern (1996: 221).
25 Berlet ve Lyons (1995).
26 Whisker (1992); J. Cooper (1995).

yasaklayan federal yasalardaki boşluklardan yararlanarak "örgütsüz milisler" oluşturmaya giriştiler. Milis gruplarının en ayrıksı özelliği, silahlı olmaları, hatta zaman zaman savaş silahlarıyla donanmış olmaları, bunun yanı sıra ordu tarzı bir komuta zinciriyle yapılanmış olmalarıdır. 1995'in sonuna gelindiğinde KMTF'nin verilerine göre 50 eyaletin tamamında 441 aktif milis vardı; en az 23 eyalette de milislerin eğitim kampları bulunuyordu (Şekil 2.1'e bakınız). Milis üyelerinin sayısını tahmin etmek güçtür. Berlet ve Lyons'ın 1995'teki tahminine göre bu sayı 15 bin ile 40 bin arasındaydı.[27] Yapılan bütün değerlendirmeler ve incelemeler, milislerin hızla büyüdüğüne dikkat çeker. Ulusal, ülke çapında bir örgütlenme yoktur. Her eyaletin kendi milisi bağımsızdır ve bazen bir eyalette birbiriyle hiçbir bağlantısı olmayan birkaç milis grubuna rastlanır: Örneğin polis kaynaklarına göre Ohio'da üye sayıları 1000'i bulan, yüz binlerce sempatizanı olan 33 milis vardır..[28] Montana Milisleri kurucu örnektir, ancak en büyükleri birkaç bin faal üyesi bulunan Michigan Milisleri'dir. Milislerin ideolojileri, yeni dünya düzenine ve federal hükümete muhalefet gibi ortak öğelerin dışında, büyük farklılık gösterir. Üyeleri çoğunlukla beyaz, Hıristiyan ve erkektir. Kayda değer sayıda ırkçı, anti-semitist ve cinsiyetçi de milis üyesidir. Fakat milis gruplarının çoğu kendilerini ırkçı ya da cinsiyetçi olarak tanımlamaz ve bazıları (örneğin Michigan Milisleri) propagandalarında ırkçılık karşıtı ifadelere açıkça yer verirler. Zook'un, en gözde milis gruplarından 11'inin internet sitelerini mercek altına aldığı araştırmada, bu gruplardan yedisinin sitesinde ırkçılık karşıtı ifadelerin yer aldığı, dört sitede ırkçılıktan hiç bahsedilmediği, hiçbirinin açıkça ırkçılık yapmadığı görülmüştür..[29] İki sitede cinsiyetçilik karşıtı duruşlara rastlanmış, iki sitenin kadınlara sıcak yaklaştığı, diğerlerininse cinsiyetten bahsetmediği görülmüştür. Hatta "Montanalı özgür insanlar" 1996'da bir çiftlikte kuşatma altında kaldıklarında, Michigan Milisleri onlara destek vermeyi, ırkçı oldukları gerekçesiyle red-

27 Berlet ve Lyons (1995).
28 Winerip (1996).
29 Zook (1996).

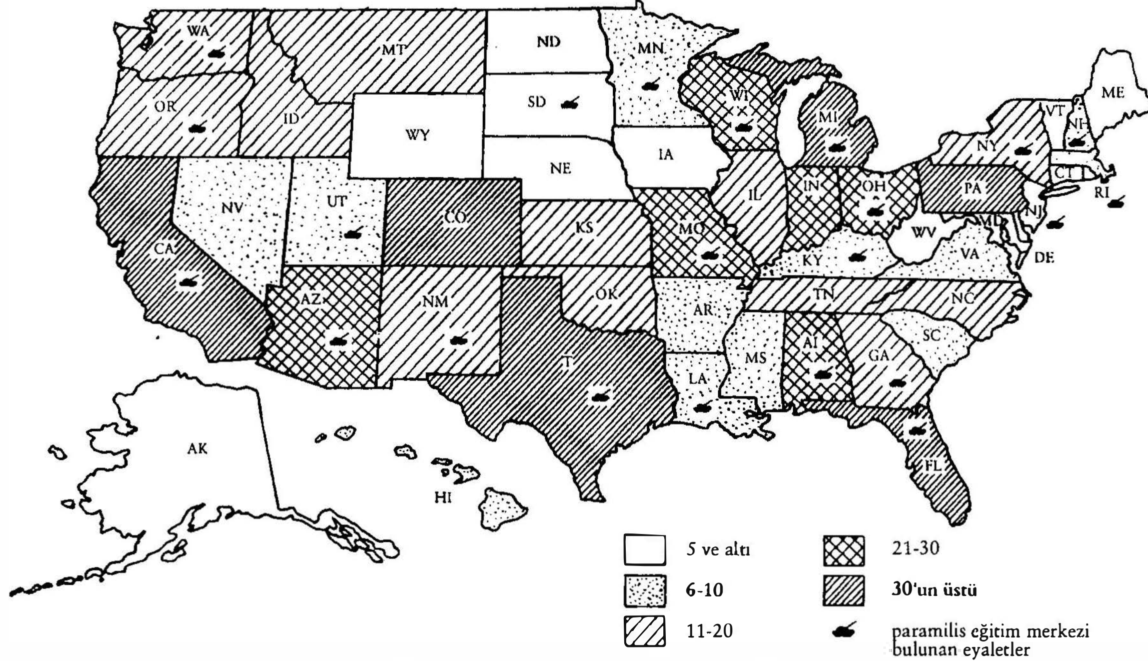
detmiştir. Ohio Milisleri'nin bir parçası olan "E Pluribus Unum" sitesi de Afrika kökenli Amerikalı Hıristiyan fundamentalist bir çift tarafından yönetilmektedir. Kuşkusuz bu açıklamalar sahte olabilir, fakat internet sitelerinin yeni üyelerle temas kurmaktaki önemi düşünüldüğünde, yeni üyeler için çekici olacak ideolojiyi olmadığı gibi sunmak tutarsızlık olacaktır. Öyle görünüyor ki milisler ve *Vatanseverler* geleneksel ırkçı, anti-semitist nefret gruplarına aralarında yer verseler de, daha geniş çaplı bir ideolojik yapılanmaları vardır; kazandıkları yeni başarının sebeplerinden biri de budur. Daha açık bir ifadeyle, ideolojik yelpazenin her kesimine ulaşarak, federal hükümete karşı hoşnutsuzluk duyanları birleştirebilme becerisi. KMTF raporunun da belirttiği gibi:

> Hizipçi, beyazların üstünlüğünü vurgulayan seleflerinin tersine Vatanseverler, hükümet karşıtı bir gündem üzerinde daha geniş kapsamlı bir birliktelik sağlayabilmek adına küçük ideolojik farklılıkları kapatma yetisi göstermiştir. Sonuçta örgütsel rolleri büyük farklılıklar gösteren çeşitli hükümet karşıtı grupların yuvası olan, yakın tarihin en davetkâr isyancı gücünü yaratmışlardır.[30]

Vatanseverler hareketinin en hızlı gelişen iki bileşeni, Bölgesel Haklar (Counties' Rights) hareketiyle "Ortak Hukuk" (Common Law) mahkemeleridir. İlki Batı eyaletlerinde etkisi giderek güçlenen *Wise Use* koalisyonunun militan kanadıdır. *Wise Use* koalisyonu, federal hükümetin yürürlüğe koyduğu çevre düzenlemelerine karşıdır ve kerestecilik, madencilik, kamu arazilerinin mera olarak kullanımı konularında "gelenekler ve kültür"e atıfta bulunur. Toprak kullanımının bölgelendirilmesi sosyalizmle bir tutulur ve ekosistemin yönetilmesi de yeni dünya düzeninin bir parçası olarak görülür.[31] Bu düşünme biçimine bağlı olarak hareket, bölge şeriflerinin federal toprak yöneticilerini tutuklamaya hakkı olduğunu savunur, ki bu görüş bazı şiddet olaylarına neden olmuştur. Hareket, insanları ve cemaatleri yalnızca, yerel ve

30 KMTF (1996: 14).
31 Helvarg (1995).

ŞEKİL 2.1
Eyaletlerdeki Sayılarına ve Paramilis Eğitim Merkezi Sayılarına Göre, Vatansever Grupların ABD'deki Dağılımı, 1996

Kaynak: Southern Poverty Law Center, Klanwatch/Militia Task Force, Montgomery, Alabama, 1996.

bölgesel düzeyde seçilmiş yetkililerin otoritesini tanımaya çağırır, federal hükümetin insanların toprakları üzerinde yasama yetkisi bulunduğunu reddeder. 70 bölge, kamu arazileri üzerinde yerel denetim iddiasında bulunan *Wise Use* saflarına geçmiş, patlak veren şiddet eylemleri New Mexico ve Nevada'dan Kuzey Idaho ve Washington'a çevrecilerin ve federal toprak yöneticilerinin gözünü korkutmuştur.

40 eyalette, insanların yargı sistemini reddedip kendi "hâkimler"ini, "mahkemeleri"ni ve "jürileri"ni tayin etmelerine hukuksal dayanak sağladığı ileri sürülen videolar ve kasetlerin de desteğiyle Ortak Hukuk mahkemeleri kurulmuştur. Hatta 23 yargıcı bulunan, *Kitab-ı Mukaddes*'e ve kendi hukuk yorumlarına dayanan "Yüksek Ortak Hukuk Mahkemesi" bile kurulmuştur. Ortak Hukuk'u izleyenler kendilerini "bağımsız" ilan eder; yani "özgür" insanlardır ve bundan ötürü vergi ödemeyi, sosyal güvenlik primi yatırmayı, sürücü ehliyeti alma prosedürüne uymayı ve orijinal Amerikan hukuk sistemiyle uyuşmayan başka bütün hükümet kontrollerine tabî olmayı reddederler. Bağımsızlıklarını korumak ve kamu yetkililerine karşı koymak için, belirli kamu yetkilileri ve yargıçlara karşı ticarî ihtiyati haciz davaları açmaları, bazı bölge mahkemelerinde kâbustan farksız bir karmaşaya neden olmuştur. Ortak Hukuk hareketinin bir uzantısı olarak, Montana'dan California'ya giderek daha fazla sayıda insan Federal Merkez Bankası'nın para basma yetkisini reddetmekte, çek de dahil kendi banka dokümanlarını kendileri basmaktadır; öyle iyi bir kopyalayıp çoğaltma teknolojileri vardır ki bu çekler sıklıkla bozdurulmuş, ardından kalpazanlık ve yolsuzluk davaları açılmıştır. Bu uygulamalar, Ortak Hukuk hareketini Vatansever grupların en meydan okuyucusu kılmaktadır; 1996'da Montana'da, Jordan'daki bir çiftlikte FBI ile "özgür insanlar" arasında yaşanan üç aylık çatışmanın kökeninde de bu uygulamalar vardır.

Neredeyse kaotik diyebileceğimiz bir çeşitlilik arz eden böyle bir hareketin istikrarlı bir örgütlenmesi, hatta koordinasyondan sorumlu bir otoritesi dahi olamaz. Fakat özündeki dünya görüşünün, ortak düşman tanımının bütün bir hareket çapında benzerlik göstermesi

dikkat çekicidir. Bunun sebebi bireyler ve gruplar arasında bağlantılar olsa da, bu bağlantıların medya (özellikle radyo), kitaplar, broşürler, konuşmalar yapılan turlar, alternatif basın, faks, özellikle de internet üzerinden sağlanmasıdır.[32] KMTF'ye göre "bilgisayar, *Vatanseverler* hareketinin cephaneliğindeki en hayatî parçadır."[33] İnternette milislere ait birkaç bülten tahtası sistemi, web sitesi, 1995'te kurulan MAM Usenet grubu gibi söyleşi grupları bulunur.

İnternetin milislerce yaygın kullanımı birkaç sebebe bağlanmıştır. Bunlardan biri Stern'in de yazdığı gibi, "İnternetin komplo teorisi virüsünün büyümesi için en elverişli kültür olması"dır. "Ekranda beliren mesajların eğrisini doğrusunu birbirinden ayırmak kolay değildir... Milis üyeleri gibi komplo meraklıları için, sanal âlemden gelen doğrulanmamış mesajlar, sonu gelmeyen bir kanıt akışı sunarak onların önceden vardığı yargıları doğrular."[34] İnternetin bir cephe ruhu sunma özelliği de, "özgür" insanların kendilerini ifade etmeleri, aracı ya da hükümet denetimi olmaksızın konuşmalarıyla gayet iyi uyuşur. Daha da önemlisi internetin ağlara dayalı yapısı, milis gruplarının, daha geniş ölçekte de *Vatanseverler*'in, hiçbir sınırlama, belirli bir plan olmaksızın bir amacı, bir duyguyu, hepsinden de önemlisi bir düşmanı paylaşarak özerk bir biçimde, kendiliğinden ağlar oluşturmasına katkıda bulunur. Hareket esasen internette (faks ve doğrudan postanın da desteğiyle) doğar ve kendini örgütler.

Oklahoma bombalamasının, Hitler'in Reichtag'ı kundaklamasına benzer, milisleri çökertmeye yönelik federal hükümetin gerçekleştirdiği bir provokasyon olduğunu öne süren komplo teorisi, Indianapolis'te Thompsons tarafından kurulmuş Associated Electronic Network News tarafından yayılmıştır. "Paul Revere Net" gibi başka bülten tahtası sistemleri de ülke çapında grupları birbirine bağlar, bilgi alışverişine, söylentilerin yayılmasına ve eylemlerin koordinasyonuna katkıda bulunur. Örneğin internet üzerinden gizli haberlerle, Gorba-

32 KMTF (1996); Stern (1996); Zook (1996).
33 KMTF (1996: 16).
34 Stern (1996: 228).

çov'un California'da "Artık yeni dünya düzenine giriyoruz," dediği bir konuşma yaptıktan sonra, Amerikan silahlı kuvvetlerinin yeni dünya düzeni ordusunun gelişine hazırlık sürecinde dağıtılmasını denetlemek üzere Güney California'da bir donanma üssüne gizlendiği duyurulur. Yeni dünya düzeni ordusunun gelişi, Mayıs 1996'da New Mexico'da yüzlerce Alman pilotun ABD Hava Kuvvetleri tarafından eğitileceği daimi bir üssün açılmasıyla gerçekleşir. Ya da CNN'de üssün açılışını duyuran haberin ardından Pentagon'un telefonlarını kilitleyen binlerce kişi böyle düşünmektedir.

Radyolardaki sohbet programları da önemlidir. Rush Limbaugh'un ülke çapında 600 istasyondan 20 milyon dinleyiciye ulaşması, 1990'ların Amerikası'nda bir benzeri daha bulunmayan bir siyasî nüfuz aracıdır. Limbaugh milisleri desteklemese de, temaları ("femi-naziler" ya da "eco-wacolar") hareket içinde yankı bulur. Doğrudan *Vatanseverler*'le aynı frekansta olan başka popüler radyo programları da vardır: Gordon Liddy'nin çağrı programı ya da sunuculuğunu beyazların üstünlüğünü savunan Mark Koernke'nin yaptığı *The Intelligence Report* gibi. Benzer bir dinleyici kesimine benzer konularda yayın yapan alternatif kablolu kanallar arasında, National Empowerment Television, Jones Intercable ve Florida'da yayın yapan, anti-semitist, ırkçı bir program olan *Race&Reason*'ın yayınlandığı, Time-Warner'a ait Paragon Cable da vardır. Washington DC'de yayınlanan Spotlight ya da beyazların üstünlüğünü savunan *The Turner Diaries* gibi bir dizi gazete ve bülten de son derece merkezsiz bir görünüm sergileyen, alternatif medya ağının bir parçasıdır. Bu ağ hedef gösteren bilgiler sunar, insanların hoşnutsuzluğunu dillendirir, sağcı, aşırılık yanlısı görüşlere yer verir, komplo söylentileri yayar ve binyıl dönümünde sağcı popülizmin kültürel zemini haline gelen eskatolojik mitolojiyi yayar. Dolayısıyla FBI beyhude bir çaba içinde, hükümeti kaba kuvvetle devirmeye yönelik örgütlü bir komploya dair kanıt ararken, gerçek komplo adsız (ya da birçok isim altında), örgütsüz (ya da yüzlerce örgütle) paranoyayı besleyerek, öfkeleri birleştirerek ve belki de kan dökerek enformasyon ağlarından akıp gider.

Vatanseverler'in Sloganları

Milislerin ön plana çıktığı *Vatanseverler* hareketi, gösterdiği çeşitliliğe karşın bazı ortak hedefleri, inançları ve düşmanları paylaşır. Bir dünya görüşü oluşturan ve nihayetinde hareketin kendisini tanımlayan bu değerler ve amaçlar dizisidir. Geri planda, hareket içinde farklı biçimlerde ifade edilen, basit, ama güçlü bir dünya görüşü vardır. Bu dünya görüşü çerçevesinde Amerika iki grup insandan oluşur: Üretenler ve asalaklar. Üretenler, çalışan insanlar iki asalak grubu arasında sıkışıp kalmışlardır: Üstlerinde yoz hükümet yetkilileri, varlıklı şirket elitleri ve bankacılar vardır, altlarında ise toplumun onlara sunduğu refahı hak etmeyen aptal ve tembel insanlar. Birleşmiş Milletler ve uluslararası finans kurumlarının şirket elitleri ve hükümet bürokrasileri adına yürüttüğü, sıradan insanları dünya çapındaki bir plantasyon ekonomisinin kölelerine dönüştürmekle tehdit eden mevcut küreselleşme süreci, durumu daha da kötüleştirmektedir. Tanrı galip çıkacaktır, ama bunun olabilmesi için önce yurttaşların "Amerika'nın geleceği" için savaş üzere silahlarına sarılmaları gerekir.[35] Bu dünya görüşünden, hareketin pratiğini örgütleyen belli bir hedefler dizisi doğar.

Öncelikle milisler, genel olarak da *Vatanseverler* aşırı derecede liberter bir harekettir (ve bu anlamda güçlü bir devlet çağrısında bulunan geleneksel Nazilerden ya da faşistlerden çok farklıdırlar). Düşmanları federal hükümettir. Bakış açılarına göre, toplumun temel birimleri birey, aile ve yerel cemaattir. Yakın çevreyle bu yüz yüze olmanın ötesinde, hükümete yalnızca yurttaşların isteklerinin doğrudan ifadesi olarak kabul gösterilir: Kişisel düzeyde tanınan ve denetim altında tutulabilen seçilmiş yetkililerin yer aldığı bölge yönetimleri gibi. Hükümetin daha üst düzeylerinden şüphelenilir, federal hükümetse yurttaşların haklarını suiistimal ettiği, Anayasa'yı Amerika'nın kurucu babalarının en baştaki yetkelerinin dışına çıkacak şekilde değiştirdiği gerekçesiyle açıkça gayrımeşru ilan edilmiştir. Milislere göre Thomas Jefferson ve Patrick Henry kahramandır, Alexander Hamilton ise tar-

35 M. Cooper (1995).

tışılmaz bir hain. Federal hükümetin meşruîyetinin reddi, çok somut, güçlü tavırlar ve eylemlerde ifadesini bulur: Federal vergilerin reddi, çevreyle ilgili düzenlemelerin, toprak kullanımı planlamasının reddi, Ortak Hukuk mahkemelerinin egemenliği, jürilerin geçersiz kıstaslarla oluşturulması (jüri üyelerinin hukuka uygun olarak değil, inançlarına göre belirlenmesi), bölge hükümetlerinin daha yüksek mercilerden üstün tutulması, yasaları uygulamakla görevli federal birimlere karşı nefret. Bu düşünme biçiminin son sınırı, hareketin hükümete karşı sivil itaatsizlik çağrısında bulunması, sivil itaatsizliği gerekirse yurttaşları bağlayan "doğal yasa"nın silahlarıyla desteklemesidir.

Vatansever seferberliğin başlıca düşmanları, başlıca sebebi federal hükümet ve federal yasaları uygulamakla görevli birimler olsa da, ufukta daha uğursuz bir tehdit vardır: Yeni dünya düzeni. Tele-evanjelik Pat Robertson'ın yaygınlaştırdığı, Bush'un Soğuk Savaş sonrası tarihin sonu ideolojisinden türeyen yeni dünya düzeni kavramı, federal hükümetin Rusya'yla (özellikle de komplonun kilit stratejisti olarak görülen Gorbaçov'la) işbirliği içinde tek dünya hükümeti yönünde faaliyet göstermekte olduğu anlamına gelir. Bu projenin, uluslararası örgütlerin, Birleşmiş Milletler, yeni kurulan Dünya Ticaret Örgütü ve Uluslararası Para Fonu'nun aracılığıyla yürütüldüğüne inanılır. Amerikan milis kuvvetlerinin Birleşmiş Milletler komutasına verilmesi ve NAFTA'nın imzalanması, sıklıkla açıkça bilgi çağının gelişiyle bağlantılandırılan yeni düzene doğru atılan ilk adımlar olarak değerlendirilir. Bu bakış açısından, yeni dünya düzeninin Amerikan halkı üzerindeki etkisi, halkın çokuluslu şirketler ve bankalar yararına yoksullaşması, küresel siyasî bürokrasiler uğruna siyasî nüfuzunu yitirmesidir.

Bu yerelci, liberter damarların yanı sıra, hareket çapında etkili üçüncü bir tema daha vardır: Feministlere karşı (geleneksel rollerini korudukları sürece kadınlara karşı değil), eşcinsellere ve azınlıklara (hükümetin korumasından yararlandıkları düşünülür) karşı tepki. *Vatanseverler* hareketinin açıkça baskın olduğu gözlenen bir özelliği vardır: Geniş bir çoğunluğun büyük bölümü beyaz ve heteroseksüel erkeklerdir. Görünüşe bakılırsa, "Öfkeli Beyaz Adamlar" (gerçekten de

bu adı taşıyan bir *Vatansever* örgütü vardır) ekonomik yoksulluğa yönelik tepkide, geleneksel değerler ve ayrıcalıkların yeniden geçerlilik kazanmasını istemekte ve kültürel hoşgörüsüzlükte bir araya gelmiştir. Pozitif ayrımcılık ve ayrımcılığı önleme yasalarında görüldüğü gibi, toplumun cinsiyetleri, kültürleri ve etnik kökenleriyle azınlıkta kalanlara tanıdığı, aşırı olduğu düşünülen ayrıcalıkların karşısına, geleneksel ulusal ve ailevî değerler (yani ataerkillik) çıkarılır. Bu tema, beyazların üstünlüğünü savunan grupların ve göçmenlik karşıtı koalisyonların ırkların eşitliğini reddeden, çok daha eskilere uzanan duruşlarıyla bağlantılı olsa da, kapsayıcılığı, özellikle de başlıca medya kurumlarının yaydığı liberal değerlerin düşmanca hedef alınması çerçevesinde kadınların haklarını açıkça reddedişiyle yenidir.

Hareketin büyük bölümünde varlık gösteren dördüncü temaysa, Hıristiyan değerlerinin üstünlüğünün tartışmasız kabulüdür; bu yönü, hareketi birinci bölümde incelediğimiz Hıristiyan fundamentalizmle yakından bağlantılı kılar. Öyle görünüyor ki, Vatanseverlerin çoğu, Hıristiyan değerlerinin ve ritüellerinin onları savunanların yorumladığı biçimiyle toplumun bütün kurumlarınca uygulanması gerektiği iddiasına katılmaktadır; okullarda ibadetin zorunlu olması, Hıristiyanlık karşıtı, aile karşıtı addedilebilecek değerlerin sansürlenmesi için kütüphanelerin ve medyanın sürekli izlenmesi gibi. Saflarında fanatik katillerin de yer aldığı yaygın kürtaj karşıtı hareket, en ürkütücü örgütsel aygıttır. Görünen o ki, Hıristiyan fundamentalizm tüm hareket çapında yaygındır. Milisler gibi son derece liberter bir hareketle, teokrasiyi amaçlayan, bu yüzden de hükümetin yurttaşlara ahlakî ve dinî değerleri aşılamasını isteyen Hıristiyan fundamentalizm arasındaki bu bağlantı paradoksal görünebilir. Ne var ki bu yalnızca tarihin ufkunda beliren bir paradokstur; çünkü binyıl dönümü Amerikası'nda fundamentalistler de liberterler de hem Tanrı'dan hem de halktan kopmuş görünen bir federal hükümetin yıkımı konusunda birleşmektedir.

Silahlar ve *İnciller* pekâlâ hareketin düsturu olabilir.[36] Silahlar,

36 Maxwell ve Tapia (1995).

1994'te Brady Yasası'na karşı milisleri çevresinde toplayan hareket noktası olmuştu. Bu yasaya ve onu izleyen silah kontrollerine karşı geniş çaplı bir koalisyon kuruldu. Kırsal kesimden insanlar, silah satıcıları, aşırı liberterler ve milis grupları, anayasadan kaynaklanan silah taşıma hakkının savunusunu, olması gereken Amerika'nın son savunma hattı yapmak üzere, Kongre'de oyların birçoğunu kontrol eden Ulusal Silah Birliği'nin (National Rifle Association) güçlü lobisi çevresinde birleşti. Silahlar eşittir özgürlük. Vahşi Batı Los Angeles sokaklarında ve Michigan çiftliklerinde yine hüküm sürmeye başladı. Amerikan kültürünün en derinlere işlemiş iki özelliği, kaba bireycilik ve zorba hükümetlere karşı güvensizlik, ki birçok göçmen zorba hükümetlerden kaçıp Amerika'ya gelmiştir, toplumda enformasyonalleşmenin, ekonomide küreselleşmenin ve siyasette profesyonelleşmenin yarattığı tehditlere karşı direnişin sahiciliğinin mührü oluyor.

Vatanseverler Kimdir?

Hareketin bir bileşeni, kuşkusuz orta batı ve batının her şeyden soğumuş çiftçileri, kahve işletmecilerinden geleneksel papazlara uzanan bir yelpazede küçük kasaba toplumlarının çeşitli yüzlerinden oluşur. Fakat hareketin cazibesinin, teknolojik modernleşmenin yavaş yavaş girdiği kırsal dünyayla sınırlı olduğunu düşünmek yanlış olur. Hareketin kompozisyonuna ilişkin demografik veriler bulunmuyor, yine de milislerin coğrafî dağılımına yakından baktığımızda (**Şekil 2.1**), coğrafî, dolayısıyla toplumsal bir çeşitlilikle karşılaşırız. Milis sayısının en fazla olduğu eyaletler arasında Pennsylvania, Michigan, Florida, Texas, Colorado ve California yer alır; bunlar az çok nüfusun da en yoğun olduğu eyaletlerdir (New York'ta milis sayısıyla nüfus yoğunluğu arasında bir örtüşme yoktur; nüfus yoğunluğu bakımından ilk sıralarda yer almayan Colorado, milis hareketinin yoğun olduğu bir eyalettir), ama önemli olan tam da budur: Öyle görünüyor ki milisler yalnızca Montana'da değil, insanların olduğu her yerdedir, bütün ülkededir. Hıristiyan Koalisyonu'nu hareketin bir parçası olarak değerlendirirsek eğer, *Vatanseverler*'in en büyük metropol bölgelerin banliyölerinde de varol-

duğunu görürüz (Hıristiyan Koalisyonu'nun yaklaşık 1.5 milyon üyesi vardır). Bazı milis grupları, örneğin New Hampshire'dakiler ve California'dakiler, görünüşe bakılırsa profesyonel bilgisayar uzmanlarını saflarına katmaktadır. Dolayısıyla *Vatanseverler* hareketi görüldüğü kadarıyla sınıfa dayalı ya da belli bir bölgeye özgü bir hareket değildir. Aksine, esasen kültürel ve siyasî bir harekettir; *Vatanseverler* kozmopolit değerlere karşı ülkenin geleneksel değerlerinin, küresel düzenin dayatmalarına karşı yerel halkın öz-yönetiminin savunucularıdır.

Fakat sınıf, hareketin kompozisyonuyla ilgili değilse de, düşmanlarının tanımlanmasıyla ilgilidir. Şirket elitleri, bankacılar, varlıklı, güçlü ve kibirli büyük şirketlerle onların avukatları, bilimadamları ve araştırmacılar hareketin düşmanlarıdır. Bir sınıf olarak değil ama, Amerikan olmayan bir dünya düzeninin temsilcisi olarak. Öyle ki hareketin ideolojisi anti-kapitalist değil, daha ziyade sosyalizm olarak değerlendirilen devlet kapitalizminin korporatist ifadesine karşı serbest kapitalizmi savunan bir ideolojidir. Dolayısıyla *Vatanseverler*'e ilişkin sınıfsal bir analiz, öyle görünüyor ki hareketin özünü açıklayamaz. *Vatanseverler* hareketi, sınıf ayrımlarını ve bölgesel farklılıkları kesen siyasî bir isyandır. Ve Amerikan toplumunun toplumsal ve siyasal evrimiyle ilgilidir.

Milisler, Vatanseverler ve Amerikan Toplumu

ABD'de sağcı popülizm hiç de yeni değildir; hatta ülkenin tarihi boyunca Amerikan siyasetinde önemli rol oynamış bir olgudur.[37] Şunu da eklemek gerekir ki, ekonomik darboğaz karşısında halkların öfkeli tepkileri, Amerika'da da Avrupa'da klasik faşizm ve Nazizm'den son dönemlerdeki yabancı düşmanı ve aşırı milliyetçi hareketlere uzanan bir yelpazede farklı biçimlerde kendini göstermiştir. İnternet dışında, milislerin hızla yaygınlaşmasını açıklayan koşulların biri de Amerika'da toplumsal eşitsizliğin derinleşmesi, ekonomik güçlüklerin artmasıdır. Erkeklerin ortalama gelirleri son yirmi yılda, özellikle 1980'lerde

37 Lipset ve Raab (1978).

ciddi bir düşüş göstermiştir. Aileler, bir maaş yerine iki maaşla bile çeyrek yüzyıl önceki hayat standartlarını korumakta zorlanmaktadırlar. Öte yandan ilk yüzde bire giren ailelerin geliri 1976 ile 1993 yılları arasında 327 bin dolardan 567 bin dolara çıkarken, ortalama ailenin geliri 31 bin dolar seviyesinde kalmıştır. Şirketlerin yönetim kurulu başkanlarının geliri ortalama işçi maaşının 190 katıdır.[38] Amerikalı işçi ve küçük girişimci için küreselleşme ve bilişim çağı, hayat standartlarında göreli, çoğunlukla da mutlak bir gerilemenin yaşandığı bir çağdır; her neslin maddî refahının bir önceki kuşağa kıyasla artması yönündeki tarihsel eğilim tersine çevrilmiştir. Zaman zaman da, yeni küresel zenginlerin kültürü bu yaralara tuz basar. Örneğin, yeni milis hareketinin beşiği olan Montana, aynı zamanda yeni milyarderlerin gözde hedeflerinden biridir; küresel ağlarını yönetecekleri çiftlikler kurmak üzere buraya gelip binlerce dönümlük arazi satın alırlar. Bölgedeki çiftçiler bu gelişmelerden rahatsızdır, hoşnutsuzdur.[39]

Dahası, geleneksel ailenin hem finansal hem de psikolojik güvenliği sağlayan bir araç olarak vazgeçilmezlik kazandığı noktada, aile, ataerkilliğin kadın haklarına direnişinin başlattığı cinsiyetler arası savaş sonrasında dağılmaya yüz tutmuştur (dördüncü bölüme bakınız). Cinsiyetçiliğe ve bağnaz heteroseksüelliğe karşı kültürel meydan okumalar, erilliği karıştırmıştır. Ayrıca bu kez Latin Amerika ve Asya'dan akan yeni bir göç dalgası, ülkenin tarihiyle süreklilik içinde olsa da Amerika'nın çok etnili toplumunun giderek genişlemesi, kontrolün kaybedildiği duygusunu güçlendirmektedir. Tarım ve imalat sektöründen hizmet sektörüne, malların işlenmesinden bilginin işlenmesine kaymalar kazanılmış vasıfları ve çalışma altkültürlerini baltalamaktadır. Soğuk Savaş'ın bitmesi, yanı sıra komünizmin çöküşü dış düşmanın kolayca tanımlanmasına son vermiş, Amerika'nın ortak bir dava adına bir araya getirilmesi şansını azaltmıştır. Enformasyon çağı, kargaşa çağı, dolayısıyla geleneksel değerler ve taviz verilmez hakların nihaî olarak savunulduğu bir çağ haline gelmiştir. Yasaları uygulamakla

38 *The New York Times* (1995).
39 Stevens (1995).

görevli birimlerin çeşitli biçimlerdeki protestolara karşı bürokratik, kimi zaman da şiddet içeren tepkileri öfkeyi derinleştirmekte, duyguları keskinleştirmekte, Amerikan milislerini belirmekte olan yeni dünya düzeniyle karşı karşıya getiren silahlara sarılma çağrısını haklı çıkarıyor görünmektedir.

KIYAMETİN LAMALARI: JAPON AUM SHINRIKYO[40]

> *Aum'un yogayla ve çilecilikle geliştirmeye çalıştığı beden tekniklerinin nihaî amacı, herhangi bir aracı olmaksızın iletişim kurmaktır. İletişim, benlik olarak kimliğin bilincine dayanmaksızın, dilin aracılığına başvurmaksızın başkalarının bedenlerinde yankılanarak kurulabilir.*
>
> Masachi Osawa, Gendai, Ekim 1995[41]

20 Mart 1995'te Tokyo metrosunda üç ayrı trende düzenlenen sarin gazı saldırısı, 12 kişinin ölümüne 5 bini aşkın kişinin yaralanmasına sebep olurken, istikrarlı görünen Japon toplumunun temellerini de sarstı. Haziran 1994'te Matsumoto'da gerçekleşen benzer bir olayda elde edilen bilgileri kullanan polis, saldırıların *Aum Shinrikyo*'nun üyeleri tarafından düzenlendiğini saptadı. *Aum Shinrikyo*, bir siyasî örgütlenmeler, iş dünyası faaliyetleri ve paramiliter etkinlikler ağının çekirdeğinde yer alan dinî bir tarikattı. Kendi söylemine göre tarikatın nihaî hedefi, yaklaşmakta olan kıyametten sağ çıkmak, Japonya'yı ve dünyayı, Japon şirketler ile Amerikan emperyalizminin yeni bir dünya düzeni, birleşik bir dünya hükümeti kurma yarışının kaçınılmaz sonucu olarak görülen, imhaya dayalı bir savaştan kurtarmaktı. *Aum*, Ar-

40 Burada *Aum Shinrikyo* hakkında sunduğum analiz, 1995'te Tokyo'da Shujiro Yazawa'yla birlikte bu hareketi incelemiş olsam da, esasen *Aum* hakkındaki bu araştırmanın büyük bölümünü gerçekleştirmiş olan Yazawa'nın ortak çalışmamıza yaptığı katkının bir tekrarıdır. Gazetelerde ve dergilerde yayınlanan haberlerin yanı sıra, analizde doğrudan başvurulan başlıca kaynaklar şunlardır: Aoyama (1991); Asahara (1994, 1995); Vajrayana Sacca (1994); Drew (1995); Fujita (1995); Mainichi Shinbun (1995); Miyadai (1995); Nakazawa et al. (1995); Ohama (1995); Osawa (1995); Shimazono (1995); Yazawa (1997).

41 Yazawa'nın çevirisi.

mageddon'u aşabilmek için, meditasyon ve egzersizle ulaşılan bir kişisel gelişime ve maneviyata kök salmış yeni bir insan türü yaratacaktı. Fakat olası dünya güçlerinin saldırganlığıyla yüzleşebilmek için, *Aum*'un yeni imha silahlarına meydan okuyarak kendini savunması gerekiyordu. Tarikata karşı meydan okuma çok çabuk geldi. Tarikatın kurucusu ve gurusu Shoko Asahara'nın yanı sıra önde gelen üyelerin çoğu tutuklandı ve yargılandı (ölüm cezası istemiyle). Tarikat, üye sayısı azalmış olsa da varlığını sürdürmektedir.

Aum'un kökenlerine, gelişimine ve hedeflerine ilişkin tartışmalar Japon medyasında aylarca sürdü. Japon toplumunun aslında nasıl bir halde olduğuna ilişkin temel sorular gündeme geldi. En varlıklı, eşitsizliğin en az olduğu, en güvenlikli, etnik bakımdan en homojen, kültürel bakımdan en bütünleşmiş toplumlardan birinde nasıl oluyordu da böyle eylemler gerçekleşebiliyordu? Kamuoyunda en büyük sarsıntıyı yaratan, tarikat üyeleri arasında, Japonya'nın en iyi üniversitelerinde görev yapan bilimadamları ve mühendislerin de bulunmasıydı. Japonya'yı elli yıldan fazla yöneten iktidar partisi LDP'nin krize girmesinin ardından, siyasî bir belirsizlik döneminde gerçekleştirilen, acımasızlığı su götürmez bu eylem bir semptom olarak görülüyordu. Ama neyin semptomuydu? Temelden önemli, ancak etkileri o kadar da belirgin olmayan çok karmaşık bir gelişmeyi anlayabilmek için, tarikatın gelişimini, bu gelişimde kritik rol oynayan kurucusunun biyografisinden başlayarak yeniden kurmalıyız.

Asahara ve Aum Shinrikyo'nun Gelişimi

Kumamoto bölgesinde, yoksul bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen Asahara, doğuştan kördü. Körlere yönelik özel bir okula devam etti ve okulu bitirmesinin ardından Tokyo Üniversitesi'nin kabul sınavlarına hazırlanmaya başladı. Açıkça dile getirdiği hayali, başbakan olmaktı. Fakat sınavlarda başarısız olmasının ardından, bir eczane açıp geleneksel Çin ilaçlarının satışında uzmanlaştı. Bu ilaçların bazıları kullanımı sorunlu ilaçlardı, üstelik Asahara'nın diploması da yoktu; sonunda tutuklandı. Evlenip çocuk sahibi olmasının ardından,

1977'de ilgisini dine yöneltti. Sento üzerine kendi kendini yetiştirdi ve Taoculuğa dayalı bir manevî sağlık yöntemi geliştirmeye çalıştı. Hayatındaki belirleyici değişim, çilecilikle mükemmelliğe ulaşmayı vazeden dinî bir grup olan *Agon* tarikatına katılması oldu.[42] Asahara *Agon*'un öğretilerini, kendisinin yeni bir dinî dünya yaratma düşünceleriyle birleştirdi. 1984'te Tokyo'da Shibuya'da bir yoga okulu açtı. Aynı dönemlerde, *Aum* adında bir şirket kurdu (*Aum*, "derin bilgelik" anlamına gelen Sanskrit bir sözcüktür). Medyada kendisinin doğaüstü güçleriyle ilgili iddialarda bulunup yoga okulunun şöhretini artırdı; havada asılı durabilme yetisi gibi örneğin (bu onun fotoğraflarla desteklediği bir iddiaydı, aynı zamanda *Aum*'un gelecekte medya teknolojisine ayrı bir önem vereceğini sezdiren, özel görsel efektlerin kullanıldığı ilk girişimdi).

Tanrı'nın ona birkaç seçilmişle birlikte bir ütopyayı gerçekleştirmesi görevini verdiğini açıklayan yoga üstadı, 1985'te dinî bir lider haline geldi ve okuldaki öğrencilerini de çilecilikle mükemmelliğe erme yoluna soktu. 1986'da Asahara, yaklaşık 350 üyesi olan resmî *Aum Shinsen* tarikatını kurdu. *Aum Shinsen* üyelerinin çoğu, ancak küçük bir azınlığın kendilerini tam anlamıyla çilecilik ve meditasyona verdiği başka tarikatların aksine, rahipti. Rahip sayısının bu denli yüksek olması, *Aum*'un geleceği açısından büyük önem taşıyordu, çünkü onların geçimi için ciddi finansal kaynakların bulunması gerekiyordu. Böylece *Aum*, üyelerinden bağış toplamaya (kimi zaman zorla) başladı, eğitim ve seminerleri ücretlendirdi ve çeşitli iş kollarına yatırımlar yaptı. Tarikatın iş dünyasındaki faaliyetlerinden biri de kârı oldukça yüksek bir ticari mağazalar zinciri (Mahaposha) yaratmak oldu; indirimli fiyattan kişisel bilgisayar satılan bu mağazalar zinciri, korsan yazılımların dağıtımında uzmanlaşmıştı. Bu bilgisayar mağazalarından akan kârla, *Aum*, birkaç yeme-içme mekânı açtı ve başka işlere girdi. 1987'de tarikatın adı *Aum Shinrikyo* (Shinrikyo Japonca'da "gerçek" anlamına gelir) olarak değiştirildi. Bir yıl sonra da *Aum*, ütopyanın gerçekleştiril-

42 Çilecilik, düzenli bir varoluş biçimi olarak sıkı fiziksel egzersiz, yeme-içme ve bedensel zevklerden uzaklaşma anlamına gelir.

mesi yönünde bir adım atarak Fuji dağı eteklerindeki bir köyde merkezini kurdu. Resmî makamların direnmesine karşın, sonunda kâr amacı gütmeyen, vergiden muaf dinî bir şirket olarak tanındı.

Asahara, *Aum*'un konumunu sağlama aldıktan sonra, yaklaşık 10 bin üyenin de desteğiyle, toplumu dönüştürmek amacıyla siyasete atılmaya karar verdi. 1990'da 25 *Aum* üyesiyle birlikte Kongre seçimlerine adaylığını koydu, ama hemen hemen hiç oy alamadı. Bunun üzerine *Aum* adayları oylarının çalındığı iddiasında bulundu. Bu siyasî hayalkırıklığı *Aum*'un ideolojisinde bir dönüm noktası oldu ve siyasî sürece katılım çabaları bir kenara bırakıldı. Tarikat bundan sonra bütün çabasını, hükümete meydan okumaya harcayacaktı. Kısa bir süre sonra tarikat için Naminomura'da yeni bir mağaza açma girişimi, yerel sakinlerden büyük tepki gördü ve birkaç olayın ardından *Aum* üyeleri tutuklandı. Medya eski tarikat üyelerinin kaçırılmalarına ve zorbalığa maruz kalmalarına ilişkin söylentiler yayımladı. Bir grup *Aum* kurbanı bir dernek kurmuştu ki, avukatları ortadan kayboldu. Tarikat, polis, hükümet ve medyanın saldırısına uğradığı düşüncesiyle paranoyak bir girdaba kapıldı.

Olup bitenler üzerine Asahara, başlangıcından beri tarikatın temaları arasında yer alan eskatolojik düşünme biçimini vurgulamaya başladı. Nostradamus'un kehanetlerine atıfta bulunan Asahara, 2000 yılında ABD ile SSCB arasında bir nükleer savaş çıkacağını, sonuçta kentlerde yaşayanların yüzde 90'ının öleceğini söylüyordu. Dolayısıyla en iyiler, kendilerini bu felaketten kurtulmaya hazırlamalıydı. Asahara'nın öğretisi uyarınca süper insan ırkını yaratabilmek için de yoğun fiziksel egzersiz, çilecilik ve meditasyon gerekliydi. *Aum*'un meditasyon salonları, Armageddon sonrası yeni uygarlığın doğacağı merkezler olacaktı. Fakat manen mükemmelliğe ulaşmak yeterli değildi. Düşman nükleer, kimyasal ya da biyolojik olsun, yeni silahların hepsini kullanacaktı. Dolayısıyla insan türünün son kurtuluş şansı olarak *Aum*'un, Zamanların Sonu'ndaki bu korkunç savaşa hazırlanması gerekiyordu. Bu düşünce doğrultusunda *Aum*, kimyasal ve biyolojik silahlar geliştirmeye yönelik malzemeler satın alıp işleyecek birkaç şirket

kurdu. Rusya'da karaborsadan alınmış bir helikopter ve birkaç zırhlı araç ithal etti ve lazer güdümlü tüfekler de dahil yüksek teknolojiye dayalı silahların tasarımı ve üretimi üzerinde çalışmaya başladı.[43]

Aynı mantığın devamındaki bir gelişme, 1994'te *Aum*'un bir karşı devlet kurmaya karar vermesi oldu. Japon devletinin yapısı taklit edilerek bakanlıklar ve bürolar oluşturuldu; üyelerin bu bakanlıklara ve bürolara atanmasıyla gölge bir hükümet kuruldu. Bu kutsal karşı devletin başında da Asahara bulunuyordu. Bu örgütlenmenin rolü, şer güçlere, daha açık bir deyişle birleşik dünya hükümetine (çok uluslu şirketlerin yönetiminde) ve onun doğrudan ajanları olan Amerikan emperyalizmi ve Japon polisine karşı nihaî savaşta tarikatın ve seçilmişlerin liderliğini üstlenmek olacaktı. Haziran 1994'te sinir gazıyla ilk deneme Matsumoto'da yapıldı; yedi kişi öldü. Polisin tarikata ilişkin soruşturması ve medyada çıkan haberler, tarikat üyeleri arasında, çatışmanın kaçınılmaz olduğu, kehanetin ilk aşamalarının gerçekleşmekte olduğu duygusu yarattı. Birkaç ay sonra Tokyo metrosuna düzenlenen saldırı, tarikatı, Japonya'yı ve belki dünyayı potansiyel olarak kitle imha silahlarıyla desteklenen, mesihçi bir eleştiri çağına sürükledi.

Aum'un İnançlarının Metodolojisi

Aum Shinrikyo'nun inançları ve öğretileri karmaşıktır ve tarikatın evrimi boyunca biraz değişim geçirmiştir. Fakat eldeki belgelere ve haberlere dayanarak dünya görüşünün, pratiğinin özünü yeniden kurmamız mümkündür. *Aum*'un amacının ve yönteminin kökeninde kurtuluş (gedatsu) kavramına yapılan vurgu vardır; *Aum*'un en dikkatli gözlemcilerinden biri olan Osawa'ya göre kurtuluş:

> Bedenin yerelliğini aşmak için birey olarak bedenin bütünlüğünü çözmektir. İnananların, bedeni sürekli farklılaştırarak bedenle dış dünya arasındaki bağı aşmaları gerekir. Sürekli egzersizle, bedenin sıvı, gaz ya da enerji dalgası olarak hissedilebileceği noktaya eriş-

43 Drew (1995).

> mek mümkündür. Beden kendini birey olarak bütünleştirmeye çalışır, çünkü bütünleşmiş bedenin içinde öz bilince sahip oluruz. Benliği örgütleyen, bedenin bu iç kısmıdır. Dolayısıyla bedenlerimizi, onları sıvı ya da gaz olarak duyacağımız noktaya dek çözmek, benliklerimizi çözmek anlamına gelir. Bu kurtuluştur.[44]

Kurtuluş, gerçek özgürlük ve mutluluk anlamına gelir. İnsanlar benliklerini kaybetmişler, saflıklarını yitirmişlerdir. Gerçek dünya aslında bir yanılsamadır ve insanlar hayatı genellikle yüklerin, acıların ağırlığı altında yaşar. Bu acı gerçekliğin farkına varmak ve onu kabul etmek, gerçeklikteki ölümle yüzleşmektir. *Aum*, bu gerçeğe, kurtuluş üzerinden erişmek için, inananların farklı aşamalarda eriştikleri mükemmellik derecesine ilişkin somut işaretlerin bulunduğu bir meditasyon ve çilecilik teknolojisi (Mahayana) geliştirmişti.

Ne var ki, takipçilerin çoğu için kurtuluş, en iyi ihtimalle belirsizdir. Dolayısıyla *Aum*'un yöntemi ve dünya görüşüyle tutarlılık sağlamaya yönelik iki unsur daha vardır: Bir yanda gurunun süpergüçlerine duyulan inanç, ki bu inanç mükemmellikte belli bir aşamaya erdikten sonra kurtuluşun garantisidir; diğer yandaysa uygarlığın felakete götüren krizinden doğan bir aciliyet duygusu. *Aum*'un bakış açısına göre dünyanın sonuyla, doğaüstü güçler kazanarak kıyamete hazırlanmaya çalışan inananların kurtuluşu arasında doğrudan bir bağ vardır. Bu anlamda *Aum*, hem bir mistik tarikat, hem de 2000 kıyameti için belli bir bedel karşılığında kurtuluş eğitimi veren bir şirkettir.

Aum ve Japon Toplumu

Aum rahiplerinin çoğu genç üniversite mezunlarıydı. 1995'te rahiplerin yüzde 47,5'i yirmili yaşlarında, yüzde 28'i otuzlu yaşlarında; yüzde 40'ı da kadındı. Hatta *Aum*'un açıkça ortaya koyduğu hedeflerden biri de, "cinsiyetin iç dünyasını" değiştirerek, "cinsiyet farklılıklarını çözmek"ti. Güçlü bir feminist hareketin görülmediği Japonya'da, *Aum*, aşırı derecede ataerkil bir toplumda hayalkırıklığına uğrayan

44 Osawa (1995).

üniversite eğitimli kadınlar arasında etkili oldu. Erkek üyelerin büyük bölümüyse seçkin üniversitelerde fen bilimleri eğitimi almış mezunlardı.[45] *Aum*'un yüksek eğitim almış gençlik arasında gözde olması, Japon toplumu için tam bir şoke oldu.

Yazawa'ya göre, bu etki, 1960'larda Japonya'daki güçlü toplumsal hareketlerin yenilgisi sonrasında Japon gençliğinin yabancılaşmasıyla açıklanabilir.[46] Gençlere dönüştürücü toplumsal değerler yerine, "Bilgi Toplumu" vaat edildi. Fakat bu vaat, kültürel yenilik ve manevî tatmin için yeterli olamadı. Toplumsal muhalefetin seferber olmadığı, kültürel dönüşüm değerlerinden yoksun bir toplumda, 1970'lerden itibaren maddî zenginlik içinde, ama manevî anlamdan yoksun yeni bir kuşak yetişti. Teknoloji ve ezoterizmin birlikte sunulması da bu kuşağı baştan çıkardı. *Aum* inananlarının çoğu, değişim ve anlam arzularını okulların, idareciliğin, şirketlerin bürokratik yapısında yer bulamayan, geleneksel, otoriter aile yapılarına meydan okuyan insanlardı. Hayatlarında bir amaç yoktu, hatta kalabalıklaşıp birleşen Japon kentlerinde kendilerini ifade edebilecek alandan da yoksundular. Onlara kalan tek şey bedenleriydi. Bu gençlerin çoğunun arzusu, bedenlerinin doğal ve toplumsal engelleri aşması için bilimi ve teknolojiyi kullanıp farklı bir dünyada yaşamaktı. Yazawa'nın kavrayışına göre, onlarınki, "bedenin enformasyonalleşmesi", yani insanın fiziksel potansiyelinin, düşüncelerin, inançların ve meditasyonun gücüyle değişmesini temel alan bir arzuydu. *Aum*'un kurtuluş metodolojisi de bu noktaya denk düşer. Kurtuluş vaadi, insanların aynı anda hem kendilerini hem başkalarını hissedebilmeleriydi. Cemaat ve aidiyet yenilenmişti, ama dışardan bir dayatma sonucu değil, bedenin sınırlarının, hiçbir aracı olmadan başka bedenlere doğrudan bağlanıp iletişim kurmayı sağlayacak şekilde mükemmelleştirilmesi ve kontrol edilmesi yoluyla benliğin bir ifadesi olarak gerçekleşmişti. Bu yeni iletişim biçiminin yalnızca, yerelliklerini aşmış bedenler arasında gerçekleşebileceği düşünülüyordu. Bedeninin yerelliğini aşmış olan Asahara'nın bedeni,

45 Mainichi Shinbun (1995).
46 Castells vd. (1996); Yazawa (1997).

başkalarının kurtuluşunu hızlandıran katalizör olacaktı. Sonuçta iletişim kuran bedenlerin oluşturduğu sanal bir cemaat kuruldu yavaş yavaş; Asahara da bu cemaatin tek merkeziydi.[47]

Bu düşüncelerin bazıları yoga ve Tibet Budizmi'nde sıradışı değildir. *Aum*'un yoga ve meditasyonla bedensiz iletişim tarzının özgün yönü, teknolojik uygulanımı (örneğin eğitim videoları ve harekete geçirici elektronik aygıtların sık kullanımı) ve siyasî araçsallığıydı. Kimi zaman tarikat üyelerinin başlarına elektronik kasklar takılarak, doğrudan gurunun beyninden gelen iletişim dalgalarını almalarını sağlamaya yönelik deneyler yapılıyordu. Asahara'nın düşünceleri sonunda, kendi benliğinin ya da bütün takipçilerinin benliklerinin nihayetinde içinde çözülecekleri "gerçek benliğin" kimliğine ilişkin düşüncelere döndü. Dış dünya, Armageddon'a doğru ilerleyen düşman ilan edildiğinden, dışarıyla tüm iletişim kesildi. İçerideki ağ, iletişimin yukarıdan geldiği, inananlar arasında hiçbir iletişimin olmadığı hiyerarşik bir örgütlenme biçiminde yapılandırıldı. Bu bakış açısına göre, dış dünya gerçek dışıydı, teknoloji ve yoga tekniklerinin birleştirilmesiyle yaratılan sanal gerçeklik gerçek dünyaydı. Dışarıda ise, gerçek dışı dünya, kıyametine doğru gidiyordu. İçerideki sanal gerçeklik, iç iletişime sahip dünya, kendini kurtuluşa hazırlayan temel gerçeklikti.

Aum'un söyleminin son aşamalarında, daha somut bir toplumsal öngörü şekillenmeye başladı: Gelecekteki toplumsal değişimin sebebi, bir ekonomik gerileme döngüsü, ardından bunalım ve onu izleyen savaş ve ölüm olacaktı. Milenyumun son yıllarında Japonya'yı doğal felaketler ve ekonomik bunalım ele geçirecekti. Bunun sebebi de, işgücü maliyetlerinin Japonya'ya kıyasla düşük olmasından yararlanan başka Asya ülkeleriyle rekabetin kızışması olacaktı. Bu güçlüğe karşı koyabilmek için Japonya askerî sanayiini geliştirecek, çokuluslu şirketlerin kontrolünde bir dünya hükümeti yaratmaya can atan Japon şirketlerin çıkarları adına, isteklerini Asya'ya dayatmaya çalışacaktı. Buna cevaben de ABD, Asya'daki uydularını korumak ve kendi dün-

47 Osawa (1997).

ya hükümeti projesini yürürlüğe koymak için Japonya'yla savaşa girişecekti. Savaş uzun sürecek, yüksek teknolojiye dayalı bütün silahlar denenecekti. İnsan soyunun sonunu getirecek bir imha savaşı olacaktı bu. Bu değerlendirmeye göre, *Aum*'un dünya görüşünün çarpık ve şematik bir biçimde, Japon toplumunun dünya ekonomisindeki rekabetçi üstünlüğünü kaybetmesi, ABD'yle çatışmaya girme, kontrol edilemeyen yeni teknolojilerin felaket doğurması olasılıkları karşısındaki korkusunu yansıttığını söyleyebiliriz.

Aum'u ayrıksı kılan, bu tehditlere verdiği cevaptı. Tarikatın dünya görüşüne göre, böyle bir savaşa hazırlıklı olabilmek, bu savaştan sağ çıkabilmek (1990'ların bazı popüler bilimkurgu filmlerinde gördüğümüz gibi) hem maneviyatın yeniden doğumunu, hem de başta biyolojik, kimyasal ve lazer güdümlü silahlar olmak üzere gelişmiş silah teknolojisinde ustalaşmayı gerektiriyordu. Biraz önce de belirttiğimiz gibi, *Aum* gerçekten de bu silahlara sahip olmaya, ABD, İsrail ve Rusya'dan bu silahları geliştirebilecek bilim adamlarını işe almaya çalıştı. Manevî mükemmelliğe ulaşıp üyelerini de kolektif, manevî bir çatı altında birleştirirken, kendini de kurtuluşa giden savaşta çarpışacak şekilde donattı ve ufukta beliren birleşik dünya hükümetini destekleyenlere karşı böyle bir savaşı onlardan önce açtı.

Çarpık bir biçimde de olsa, *Aum*'un korkuları ve düşünceleri, Japonya'da gençlik altkültürlerinin birçoğunda rastlanan düşüncelerle, kaygılarla benzerlik gösterir. Shinji Miyadai'ye göre, Japon gençliği dünyayı iki farklı biçimde algılamaktadır.[48] İlki amaçların, hedeflerin ya da mutluluğun olmadığı "sonsuz bir gündelik hayat" algısıdır. İkincisi ise, ancak sağ kalanları birleşmeye zorlayacak bir nükleer savaşın çıkması halinde birlikteliğin, beraberliğin mümkün olabileceği düşüncesidir. *Aum*, her iki düşünceden de hareket ederek –yani mutluluğu iç benlikte bulma ve nükleer savaş sonrası cemaate hazırlanma– aşırı örgütlenmiş bir toplumda yabancılaşmış gençliğin kültürel ümitsizliğinin bu ifadeleri arasında doğrudan bir bağlantı kurmuştur. Bu

48 Miyadai (1995).

anlamda, *Aum*, kolektif bir çılgınlık eylemi değil, meditasyon ve elektroniğin, iş dünyası ve manevîyatın, enformasyonel siyaset ve yüksek teknolojiye dayalı silahların ayrıldığı noktada mesihçi bir guru tarafından yönlendirilen eğitimli isyancıların abartılı, güçlü bir ifadesidir. Öyle görünüyor ki *Aum*, hükümet yapısını, şirketlerinin tutumlarını ve geleneksel manevîyatçılıkla karışık ileri teknolojiye hayranlığını yansıtarak Japon Bilgi Toplumu'nun ürkütücü bir karikatürü olmuştur. Belki de Japonya'nın *Aum*'u takıntı haline getirmesinin sebebi, kıyamete ilişkin bu bakışın, ne kadar da Japon olduğunun anlaşılmasıdır.

EL-KAİDE, 11 EYLÜL VE ÖTESİ: TANRI ADINA KÜRESEL TERÖR

> *Tamamlamış olduğumuz görev, "ümmet"i Amerika, İsrail ve onların müttefikleri aleyhine kutsal savaşa teşvik etmektir... Müslüman halkın, bölge ülkelerinin hiçbir bağımsızlığı olmadığını anlama zamanı gelmiştir... Düşmanlarımız serbestçe, gamsızca denizlerimizde, topraklarımızda, semalarımızda dolanıyor... Kimseden izin almadan vuruyorlar... Ben diyorum ki, çatışmanın iki tarafı var: Bir taraf, Amerika, İsrail ve Britanya'nın başını çektiği Yahudi Siyonizmiyle işbirliği içindeki uluslararası haçlı hareketidir. Diğer tarafsa, Müslüman dünyadır. Böyle bir çatışmada, karşı tarafın saldırganlık göstermesi, topraklarıma ve kutsal mekânlarıma girmesi, Müslümanların petrolünü çalması, sonra da direnişle karşılaşınca, "Bunlar terörist" demesi kabul edilemez. Bu ya düpedüz aptallıktır ya da başkalarını aptal yerine koymaktır. Bu işgale bütün gücümüzle direnmenin ve düşmanı bize karşı kullandığı araçlarla cezalandırmanın meşru görevimiz olduğuna inanıyoruz.*
>
> Usame bin Ladin, El Cezire Televizyonu, 20 Eylül, 2001
> (Arapça'dan çeviri)

New York'un ikiz kulelerini yerle bir eden, üç bin kişinin ölümüne, sayılamayacak kadar çok insanın hayatlarının darmadağın olmasına neden olan dehşet, dünyamızın el değmemiş çelişkilerinin derinliklerin-

den fışkırdı. Çapı itibariyle yeni bir jeopolitik dönem, kamuoyunda yeni bir bilinç yarattığı yönündeki tartışmalar, olayın derinlemesine anlaşılmasına gölge düşürüyor. Ebedî fanatikliğe yönelen basite indirgeyici suçlamalardan, menfaat gözeten, peşin hükümlü ideolojik argümanlara, öyle görünüyor ki bu en önemli olgunun akılcı analizi de, Amerikan sahnesine hâkim olan intikam histerisiyle, Afganistan'a savaş sonrasında tüm dünyayı etkisi altına alan ilkel Amerikan karşıtlığı dalgasının altına gömüldü.

11 Eylül'e giden süreç, olayın aktörleri, aktörlerin saikleri ve çevrelerindeki her zaman belirgin olmayan çıkarlar ağı hakkında, genellikle bulanık kaynaklardan da olsa, kayda değer ölçüde bilgi sahibiyiz.[49] Fakat devam etmekte olan bu süreci anlamak için, toplumsal hareketle-

49 *El-Kaide*'yle, İslâmî gruplarla, 11 Eylül'e yol açan olaylarla ilgili çok fazla kaynak vardır; çoğu gazetecilerin yazdığı kitaplar ya da araştırmalardır. Ayrıca basında çıkmış birçok haber vardır; belli bazı bilgilere atıfta bulunmak için gerekli bulmadığım sürece, hepsini tek tek anmadım. Bu çalışmaların çoğu kamunun bilgisi dahilinde olduğundan, ben yeni bir şey eklemediğimden, analizimi farklı kaynakları birleştirerek oluşturdum; dolayısıyla alıntı sözlerin dışında her noktada ayrı ayrı kaynak belirtmedim. Bu not eldeki çok sayıda kaynağın bir dökümünü değil, benim özellikle yararlı bulduklarımı belirtmek için yazılmıştır. 2002 sonu itibariyle *El-Kaide*'ye ilişkin en iyi kaynak, 200 teröristle doğrudan yapılan söyleşilere (yazarın söylediğine göre), Batılı istihbarat servislerinin raporlarına ve *El-Kaide*'nin kendi kaynaklarına dayanan Gunaratna'nın kitabıydı (2002). İslâmcılığa ve dinî fundamentalizme ilişkin akademik analizlerden, meseleye ilişkin kendi yorumumdan bağımsız olarak titiz ve iddialı bulduğum çalışmalar Lawrence'ın (1989) ve Kepel'in (2000, 2002 Amerika edisyonuna da baktım) çalışmalarıydı. Dinî terörizmin dinamikleriyle ilgili önemli katkılarda bulunan bir çalışına da Juergensmeyer'in çalışmasıdır (2000). *El-Kaide*'nin iç mantığına ilişkin daha açık bir analiz Abdülmecid'in çalışmasında bulunabilir (2001). Batı ile İslâm arasındaki tarihsel/kültürel ilişki hakkında Said'e başvurmayı sürdürdüm, özellikle de klasik yapıtı *Orientalism*'e (1979). Arquilla ve Rondfeldt'in çalışmaları da (2001), *El-Kaide*'nin ve küresel iktidara muhalefet eden başka ağların stratejik ve örgütsel bir analizini sunar. Derinlikli bir analizle birlikte *El-Kaide*'yi destekleyen finans ağlarına ilişkin belgesel kaynaklar Brisard ve Dasquie'nin çalışmalarında bulunabilir (yenilenmiş Amerika edisyonuna danıştım, 2002). Taliban, Pakistan ve Orta Asya'yla ilgili olarak Raşid çok kapsamlı bir analiz sunar (2001). Bergen (2001), bazı meselelere ve olgulara ışık tutan ilk elden, derinlikli bir çalışma yapmıştır. Jacquard (2002), *El-Kaide*'nin uluslararası bağlarını belgeler ve örgütün kitle imha silahı satın alma yolundaki çabalarına dair bazı ipuçları sunar. 11 Eylül'e yol açan olaylarla ilgili en iyi değerlendirme, Der Spiegel ekibinden Stefan Aust ve Cordt Schnibben'ın araştırma çalışmasıdır (2002). Burada belirttiğim kaynaklar, haberler, analizler, ideolojik açıklamalar ve jeostratejik askerî yönelimlere ilişkin araştırmalarla hakkında çok yazılıp çizilen küresel terör ağlarına açılan birkaç seçilmiş pencereden ibarettir. California Üniversitesi'nde, Berkeley'deki doktora öğrencim Rana Tomaira'nın araştırma asistanım olarak yardımıyla Arapça bazı belgelere de ulaşabildim.

ri incelerken kullandığımız standart metodolojiyi kullanarak bütün bu malzemeleri tutarlı bir yorumlayıcı çerçevede birleştirmemiz gerekir. Gerçekten de, sembolik olarak *El-Kaide*'nin temsil ettiği küresel İslâmî ağlar, özel bir tür toplumsal hareket oluşturuyor. Özel bir tür toplumsal hareketle şunu kastediyorum: Toplumda baskın değerleri ve kurumları, hareketin aktörleri için anlamlı olan değerler ve çıkarlar adına değiştirmeyi hedefleyen, maksatlı kolektif eylem. Bu yüzden de öncelikle, bu bölümün girişinde sunduğum metodoloji uyarınca, *El-Kaide*'nin hedeflerini ve değerlerini kendi söylemi çerçevesinde tanımlayacağım, çünkü takipçileri çeken ve onlar için anlam sunan bu öz tanımdır. Sonra *El-Kaide*'nin eylemlerinin zaman içindeki gelişimini ayrıntılı bir biçimde ele alacak, küresel fundamentalist ağlara dahil olan aktörleri, onları destekleyen toplumsal tabanı (birkaç tanedir), örgütlenme biçimlerini, stratejilerini, farklı farklı bağlamlardaki kurumlarla, özellikle de devletle ilişkilerini inceleyeceğim. Ancak ve ancak hareketin gerçek bir portresini çıkardıktan sonra, onu varoluşunun kaynaklarıyla, yani küresel ağ toplumuna damgasını vuran kültürel, toplumsal ve siyasî çelişkilerle ilişkilendirebiliriz.

Analize girişmeden önce bir hatırlatmada bulunayım. Hareket aslında, *El-Kaide*'ye indirgenemeyecek, çok karmaşık bir örgütler ve aktörler dizisidir. İslâmî fundamentalizmi ya da dünya çapında siyasal İslâmcı hareketleri kastetmiyorum. İslâmî fundamentalizm, dinî kimliğin asallığına dayalı kültürel bir kurgudur. Siyasal İslâmcılık ise bu biçimde bir dinî kimliğe dayanan, dünya çapında gerçek müminlerin ümmetini kurma sürecinde gerekli bir adım olarak, bir toplumda ulus-devletin iktidarını ele geçirmeyi amaçlayan siyasî bir ideolojidir. *El-Kaide*'nin sembolik olarak temsil ettiği, kısmen onun etrafında örgütlenen hareket, farklı türden bir harekettir. Gerçekten de İslâmî fundamentalizme dayalıdır, ama karşıtını tanımlaması, örgütlenmesi, destek tabanı ve taktikleri açısından açıkça küreseldir. Kendi kimlik ilkesine ilişkin bir tanımdan ziyade karşıtının tanımı etrafında kurulmuştur. İster Afganistan'daki Sovyetler olsun, ister Suudi Arabistan'daki Amerikalılar ya da Filistin'deki Yahudiler Müslüman topraklarını kâfirler-

den kurtarmak amacıyla Haçlılar'a saldırır. ABD'yi Batı'nın ve dünyanın kapitalist merkezinin iktidar merkezi olarak tanımladığından, "Moctezuma'nın tepelerinden, Trablus'un kumlarına kadar" her yerde ABD'ye savaş açar.[50] Bir toplumsal hareketin hiçbir devletin ciddi desteği olmaksızın tarihin en büyük küresel gücüyle çatışmaya cüret etmesi, Amerikan toprakları da dahil gezegen çapında ona meydan okuması, intihar/katletme karakterinden bağımsız olarak onu çok özel bir toplumsal hareket kılar.

Birazdan göstereceğim gibi, tanımladığım biçimiyle *El-Kaide* ve Usame bin Ladin, hareketin bileşenlerinden yalnızca biridir, ama aynı zamanda, bazıları İslâmî hareketlere kök salmış, büyük çoğunluğuysa büyük ölçüde özerk hücreler ya da ülkelere özgü İslâmî örgütlenmelerden oluşan, geniş, çeşitlilik arz eden bir terörist gruplar ağının sembolleri, rol modelleri ve ana bağlantı noktalarıdır. Bu grupların hepsi de düşmana karşı nefreti ve İslâm adına şehit olmanın iyiliğine duyulan inancı paylaşır; bu nefret ve bu inanç hareketin bileşenleri tarafından serbestçe yorumlanır. Birazdan bu örgütsel yapının yeniliğini ve dinamizmini tartışacağım, fakat en başta bu bölümdeki incelememizin konusunu sınırlamak istiyorum. Konumuz ne İslâmî fundamentalizm, ne de siyasal İslâmcılıktır; konumuz 23 Şubat 1998'te kurulan Yahudilere ve Haçlılara Karşı Cihat İçin Dünya İslâmî Cephesi'dir. Usame Ladin ve *El-Kaide* ağı, Mısırlı İslâmî Cihat adına Muhammed Rabi' el-Zevahiri, Cemiyet-ül Ulema-i Pakistan'ı temsilen Şeyh Mir Hamza, Bangladeş Cihat Hareketi'nden Fazlul Rahman ve isimleri saklı birkaç imzacı tarafından kurulmuştur. Analiz edeceğim hareketi somut bir biçimde tanımlamak için bu resmî olayı kullanıyorum, fakat hareketin giriftliği bu tarihte, bu biçimde bir araya gelen aktörlerin ötesine geçmiştir. Kökenleri CIA'nin finanse ettiği, Sovyet karşıtı mücahitlerin eğitildiği Pakistan'daki kamplara uzanan, kolları 21. yüzyılın başında en az 65 ülkeye ve siyasal İslâmcı harekette yer alan birçok özerk gruba ve hizbe yayılmış, büyüyen bir ağdır bu. ABD'nin ve müttefiklerinin

50 Bu sözler, ABD Deniz Piyadeleri'nin marşından alınmıştır.

küresel gücüne, ister Rusya, ister Hindistan, ister Filipinler olsun Müslümanları bastıran her güce karşı küresel cihat başlatan küresel bir terör ağıdır. Ama onu anlamak için, önce dünya çapında binlerce genç Müslümanın kalbinde yanan şehitlik arzusunun kökenindeki değerler ve inançları anlamalıyız.

El-Kaide'nin Hedefleri ve Değerleri

El-Kaide'nin nihaî hedefleri, diğer İslâmî fundamentalist hareketlerin nihaî hedeflerinden farksızdır (birinci bölüme bakınız). Hedef ümmetin, yani ulus-devletlerin sınırlarını aşan, müminler cemaatinin kurulmasıdır. Müslüman toplumlar şeriata, yani aslına mümkün olduğunca uygun bir biçimde her ülkenin dinî otoritesinin yorumuyla *Kur'an*'a ve hadislere göre yönetilmelidir. Afganistan'daki Taliban rejimi, Bin Ladin ve takipçilerinin savunduğu İslâmî ideallere en fazla yaklaşan rejim olmuştur. Hatta Bin Ladin, Molla Muhammed Ömer'in Emir-ül Mümin'in sıfatıyla Afganistan'a yadigâr kalmış en kutsal hatırayı, peygamberin hırkasını giymeye hak kazandığını söylemiştir. Bin Ladin Afganistan'ı, Mekke'yi yeniden fetih hazırlıklarının gerçekleştirileceği, 21. yüzyılın Medine'si olarak görüyordu.

El-Kaide'nin ana liderleri Bin Ladin ve el-Zevahiri'nin İslâm yorumunda, her ikisinin de Selefi olmaları olgusu etkilidir. Selefilik, Suudi Arabistan'da baskın olan, son derece Ortodoks Vehhabilikle bağlantılı olsa da, İslâm'ın çok etnili, çok uluslu karakterini vurgular. Selefilik, Selefi Dava'da (Selefilerin Çağrısı) ifade edilen ilahî yasalara uymayı insanların davranış biçimlerinin ve toplumun örgütlenmesinin yegâne kılavuzu olarak görür. Usame bin Ladin de 23 Şubat 1998'de Dünya İslâm Cephesi'nin kuruluşunu şu sözlerle açıklamıştır:

> Kitabı indiren, bulutlara hükmeden, ihtilafları yenen, Kitabında "Yasak aylar geçip gittikten sonra, nerede olurlarsa olsunlar putperestlerle savaş, onları kılıçtan geçir, onları yakala, kuşat, her pusuda onları bekle" diyen Allah'a hamdolsun; ve "Ben ellerim arasında kılıçla, Allah'tan başka kimseye tapılmasın diye gönderildim; hayatımı mızrağımın gölgesinin altına koyan ve emirlerime karşı

gelenleri aşağılanmaya, hakir görülmeye maruz bırakan Allah'a tapılsın," diyen peygamberimiz Hz. Muhammed bin Abdullah'a selam olsun.[51]

Fakat *El-Kaide*'nin üzerine kurulduğu kimlik ilkesi açısından ayrıksı olan, dinî kimliğin topraksal ifadesidir. Bin Ladin'e göre İslâm'ın savunulması İslâm'ın Hıristiyanların işgali altında olan kutsal mekânlarının, Mekke, Medine ve Kudüs'ün savunulmasıyla başlar. Öyle ki, Bin Ladin'in Suudi kraliyetiyle arasının açılmasının, Batılı çıkarlara karşı komplolara girişmesinin başlangıcında Körfez Savaşı sonrasında Amerikan birliklerinin Suudi Arabistan'a gelmesi vardır. İslâm'ın toprakları, *El-Kaide*'nin inançları açısından temel önemdedir. Müslümanların Haçlılara karşı seferberliği zamanında olduğu gibi, cihadı haklı çıkaran her şeyden çok kutsal mekânların kutsiyetinin bozulmasıdır. *El-Kaide*'nin önemli dokümanlarından birinde şöyle deniyor: "Düşman Müslümanların topraklarına girdiğinde, cihat bireysel bir sorumluluk haline gelir; bütün müfessirler, muhaddisler böyle der."[52] Bin Ladin'in 23 Ağustos 1996 tarihli "İki Kutsal Mekânın Ülkesini İşgal Eden Amerikalılara Karşı Cihat Deklarasyonu"nda ise şu sözler yer alıyor: "Müslümanlar, Yahudi ve Haçlı saldırganlığının temel hedefi olduklarını anlamışlardır... Bu saldırıların en sonuncusu, yani iki kutsal caminin ülkesinin, İslâm'ın anavatanının işgali Hz. Muhammed'in (Sallallahüvesellem) ölümünden bu yana gerçekleşen en korkunç felakettir."[53] Dolayısıyla Bin Ladin'in Şubat 1998'de dediği gibi: "Bugün Arap yarımadasındaki her kabilenin görevi cihat etmek, Allah'ın davası için çarpışmak, işgalcileri bu topraklardan atmaktır."[54] Fakat ülke, toprak ilkesiyle putperest bir kurum olan ulus-devletin toprakları kastedilmez; kastedilen kutsal mekânların, Müslüman toprakların, Müslümanların yaşadığı yerlerin dokunulmazlığıdır. Ümmetin, müminler cemaatinin ifadesi olan topraklar kastedilir. Burası Allah'ın alanıdır, devletin mekânı değil.

51 Gunaratna'da alıntı (2002: 88).
52 Gunaratna'da alıntı (2002: 87).
53 Bergen'de alıntı (2001: 93-4).
54 Gunaratna'da alıntı (2002: 91).

Bin Ladin ve *El-Kaide*, nasıl bir İslâm toplumu kurmak istediklerine kafa yormazlar. İslâmî öğretilere ilişkin kendi okumalarının geçerliliğine daha da az kafa yorarlar. Onların bakış açısına göre, Allah'ın arzusuna göre yaşamak için gerekli her şey Kitap'ta yazılıdır. (*Kur'an* 6666 ayetinden, 300'den daha azının kurumsal kurallarla ilgili olmasına rağmen.) İslâm'a ilişkin böyle basite indirgeyici bir bakış açısının sebebi, onların pragmatik militanlar olmalarıdır; acil görevlerinin güçlü, çok yüzlü bir düşmana karşı epeyce zorlu bir mücadeleye girişmek olduğunu bilmektedirler. Bu yüzden de süreç, nihaî sonuçtan, zaman içindeki uzak bir hedeften daha önemlidir. Müslüman toprakların kurtuluşu yalnızca bu topraklarda gerçekleşmeyeceğinden, düşmana canevinden saldırmak, işgalciyi geri çekilmek zorunda bırakana dek onu bütün topraklarda bütün biçimlerde vurmak gerekir. Sonuçta Müslüman topraklar kurtarılacaktır, yüzyıllarca önce Haçlılar'a karşı verilen savaşlarda olduğu gibi. Toprağa dayalı bu dinî kimlik, bir direniş kimliğidir, proje kimliği değil. Toplum için ya da insanlık için bir program önermez, çünkü Cahiliyye Müslüman topraklar da dahil bütün dünyada alıp yürümüştür, bu yüzden yeni bir kutsal savaş açmak, Hz. Muhammed'in ölüm döşeğindeki hadisinde verdiği vaadi yerine getirmek gerekir: "Eğer Allah izin verir de yaşarsam, inşallah Yahudileri ve Hıristiyanları Arabistan'dan atacağım."[55]

Fakat bu direniş kimliğinin düşmanın doğası yüzünden saldırgan, küresel bir yansıması vardır. Düşmanın, çağdaş, fundamentalist İslâm için bütün kötülüklerin kaynağı olan bu düşmanın tanımı *El-Kaide*'nin özgüllüğünü tanımlayan şeydir. Peki ama bu düşman kimdir?

Müslüman ülkelerin siyasî rejimleri ya seküler rejimler oldukları ya da Suudi Arabistan örneğindeki gibi Batılı güçlere, özellikle de ABD'ye tabî hale geldiklerinden Müslümanları bastırmaktadırlar. Ama gerçek düşman onlar değildir. Haçlıların piyonları olarak hedef alınabilirler, fakat İslâm savaşçıları mücadelelerini baskı kaynakları üzerinde yoğunlaştırmalıdır. Siyonizm düşmandır, çünkü Kudüs'ü iş-

55 Bergen'de alıntı (2001: 94).

gal etmekte, Filistinlileri bastırmakta ve Arapları tehdit etmektedir. Tüm dünyada devletler Müslümanları bastırmakta, sömürmekte ve öldürmektedir:

> O kadar ki Müslümanların kanı, "dünyanın" gözlerinde en ucuz kan haline gelmiştir; zenginlikleri düşmanlarının elinde yağmalanmıştır. Kanları Filistin'de ve Irak'ta dökülmüştür. Lübnan'da, Kana'daki katliamın fotoğrafları hafızalarımızda tazeliğini korumaktadır. Tacikistan, Burma, Keşmir, Assam, Filipinler, Fatani, Ogaden, Somali, Eritre, Çeçenya ve Bosna'da katliamlar gerçekleştirilmiştir; tüyler ürperten, vicdanı sarsan katliamlar. Bütün dünya bunları izlemiş, duymuştur, bu kıyımlara cevap vermedikleri gibi, günahkâr "Birleşmiş Milletler"in kalkanı altında ABD ve müttefikleri arasındaki açık bir komployla, malından mülkünden edilmiş, topraklarından çıkarılmış insanların kendilerini savunacak silahları edinmeleri engellenmiştir. İslâm halkı uyanmıştır ve kendilerinin Siyonist-Haçlı ittifakının ana hedefi olduğunu anlamıştır.[56]

Bu paragraflarda ve benzer metinlerde derin bir adaletsizlik, aşağılanma duygusu vardır. Milyonlarca Müslümanın çektiği acılara karşı şefkat vardır; bu acıların Müslümanların başta Batılı güçler olmak üzere, hâkim güçler tarafından marjinalleştirilmesinden kaynaklandığı düşünülür. Bu yüzden de Bin Ladin'in bakış açısına göre, Müslümanların insanlığını görmezden gelen aynı güçlerin ağzından çıkan "insan hakları" söylemi bu yüzden bir aldatmacadır. Gözlemciler kuşkusuz, bu abartılı algının yeterli olgusal dayanakları bulunmadığı itirazını yönelteceklerdir. Fakat bir toplumsal hareketi anlamaya çalışırken, nesnel olan bu hareketi oluşturan aktörlerin algılayışıdır. *El-Kaide* militanları, Müslüman dünyada gözledikleri baskılar ve aşağılanmalar karşısında isyana kapılmaktadır; bu militanların çoğu dünyanın varlıklı elitlerine üye olsalar da. Kaldı ki bu da sosyal hareketlerin tarihinde aşina olduğumuz bir gelişmedir; toplumsal elitlerin çocuğu olarak dünyaya gelen genç idealistler, algıladıkları adaletsizliğe karşı devrimci davalara sarılırlar.

---

56 Bin Ladin (1996), Gunaratna'da alıntı (2002: 90).

El-Kaide'nin hedeflerinin tanımı çerçevesinde, dünya çapında Müslümanları bastıran rejimlerin, kutsal mekânları Haçlılar'ın eline teslim eden Suudi kraliyeti de dahil devrilmesi gerekir. Gerçek İslâm toplumuna giden yolu bu açacaktır. Fakat Müslümanların karşısındaki gerçek tehdit, ABD'nin başını çektiği, dünya çapında İslâm'a karşı kurulmuş komplodur. Hain Müslüman rejimler ve baskıcı seküler rejimler, nihayetinde ABD'nin ve onun vekili İsrail'in temsil ettiği Haçlı-Siyonist gücüne dayanmaktadır. Bin Ladin ve *El-Kaide*, bir dünya gücünü, Sovyetler Birliği'ni Afganistan'da yenilgiye uğrattıklarından, bugün düşman olarak tanımladıkları ABD'ye karşı, onu sonunda Müslüman topraklardan çekilmeye zorlayacakları, o zaman bu toprakların da mürtet yöneticilerden kurtulacağı düşüncesiyle mücadele bayrağı açmışlardır.

Dolayısıyla, *El-Kaide* örneğinde hareketin stratejik hedefleri, hareketin çevresinde kurulduğu değerlerden daha önemli bir hale gelir. "İslâm adına savaş" (cihat kelimesinin tam anlamı) hareketin mücadele adına İslâm'ı kullanma pratiğiyle değişime uğramıştır. Hedeflerdeki bu değişimin en önemli ifadesi, *El-Kaide*'nin şehitlik pratiğidir. Değerli bir pratik olarak şehitlik, *El-Kaide*'ye en etkili silahı ve en yıldırıcı taktikleri sunar: Pazarlık yoktur, teslimiyet yoktur, çıkış yoktur; ya düşman ortadan kaldırılacak ya da mücahitler güzel bir ölüme gidecektir. Hareketin bu özgül hedefleri, taktiklerini, örgütlenmesini ve gelişimini belirler.

El-Kaide'nin Mücadelesinin Gelişimi

El-Kaide ağının oluşumu ve mücadelesinin gelişimi, 1980'lerin başında 21. yüzyılın ilk yıllarına dek altı farklı aşama geçirdi. İlk aşama, 1979'da Sovyetler'in Afganistan'ı işgaliyle bağlantılıydı. Direniş CIA, ISI (Pakistan İstihbarat Servisi) ve Suudi İstihbarat Servisi tarafından örgütlendi. CIA para, silah (Stinger füzeleri dahil) sağladı, karadaki operasyonların Pakistan ve Afganistan savaş beyleri tarafından yönetilmesine izin vererek genel stratejiyi oluşturdu. Suudi Arabistan savaşçı güçleri destekledi ve tüm dünyada mücadeleye katılmak isteyen

Müslüman gönüllülerle bağlantı kurdu. (Hatta Suudi Arabistan Havayolları, Pakistan'a cihat'a giden gönüllülere yüzde 75 indirimle bilet sundu; tabii yalnızca gidiş bileti.) Bin Ladin bu bağlantının temel noktalarından birini oluşturuyordu: Öncelikle ailesinin parasını kullanarak mücadelenin finansmanını başlatmış ve savaşa kişisel olarak katılarak örnek oluşturmuştu; ikincisi, Suudi İstihbarat Servisi'nin başkanı Prens Türkî bin Faysal bin Abdülaziz'le çalışmış, eylemlerini Suudi hükümetindeki destekçileriyle birlikte koordine etmişti. Arap gönüllüler Sovyetler'e karşı verilen savaşta talî bir rol oynadılarsa da (savaşa katılmalarına rağmen), Pakistan'daki Afgan mülteci ve savaş kamplarında hem askerî, hem doktriner bir eğitim aldılar. *El-Kaide* ağlarının ilk temeli bu kamplarda, yaygın deyişle Arap Afganlar arasında atıldı. Dolayısıyla Bin Ladin'in CIA ajanı olduğunu söylemek yarlış olsa da, bu kamplar ve onlara bağlı mücahit ağları CIA'nin desteğiyle kuruldu. Soğuk Savaş'ın son savaşının, enformasyon çağının ilk küresel savaşını doğurduğunu söylemek yerinde olur: İslâmî terör ağlarının, Sovyetler'in Afganistan'da yenilmesiyle derinleşen bir radikalleşme sürecinde, ABD'ye karşı başlattığı savaş.

Bu ağların başlattığı mücadelenin ikinci aşaması küresel değil, yereldi. Afgan kamplarında eğitilen ve ülkelerine dönen militanlar, kendi ulusal hükümetlerine karşı siyasî-askerî bir savaşa girişmiş İslâmcı fundamentalist hareketlerle bağlantı kurdular. Cezayir ve Mısır'da yaşanan durum budur (birinci bölüme bakınız). Bu hareketler, siyasî desteklerini devlet iktidarına karşı etkili bir saldırıya dönüştürmeyi başaramadı. Onlar zayıfladıkça, en radikal grupların bir mücadele biçimi olarak teröre odaklanmaları da güçlendi; Cezayir'de GIA, Mısır'da İslâmî Cihat örneklerinde olduğu gibi.

Hemen hemen aynı dönemlerde, Körfez Savaşı bağlamında, Bin Ladin de Suudi rejimini eleştiren Suudi muhalifler arasına katıldı; Suudi rejimini, Arabistan'ın kutsal topraklarının Amerikan birliklerince işgal edilmesine izin vererek İslâm'ın ilkelerine ihanet etmekle suçluyorlardı. Fakat başka ülkelerin tersine, Suudi yöneticileri kınamalarına, acımasız biçimde bastırılmalarına, hatta birkaçının idam edilmesi-

ne karşın Suudi Arabistanlı İslâmcı fundamentalistler Suudi kraliyetine karşı açıktan bir mücadeleye girişmediler. Suudi Arabistan'daki terörist saldırılar ABD birliklerine ve ABD tesislerine yoğunlaştı. Suudi makamlar bu eylemleri bastırmayı bizzat üstlendiler ve ABD'nin çatışmaya müdahale etmesine izin vermediler. Bu konuda güvenilir bilgiler bulunmamakla birlikte, Suudi elitinin fundamentalist hareketlerle ilişkilerle ilgili olarak kendi içinde bir bölünme yaşadığını düşünmek akla yatkındır; Suudilerin ABD, Afganistan'a saldırıncaya dek Taliban'ı desteklemesi de bunu gösterir. Dolayısıyla *El-Kaide* Suudi rejimini hedef almaktan kaçınırken, Suudi eliti de Bin Ladin'le iletişim kanallarını açık tuttu. Diğer yandan *El-Kaide*, para, silahlar ve gönüllülerle dünya çapında, özellikle de Bosna'da, Çeçenya'da, Keşmir'de ve Filipinler'de Müslümanların mücadelelerini destekledi.

Dünyanın farklı bölgelerinde farklı dönemlerde ortaya çıkan üçüncü aşamada ise, *El-Kaide*'nin ve onunla bağlantılı ağların Amerikan gücünün ve çıkarlarının sembollerine karşı doğrudan saldırıyı başlatmasına tanık olundu. Bu saldırıların geleceği haber veren ilki, 1993'te New York'ta Dünya Ticaret Merkezi'nin bombalanmasıydı. Suudi Arabistan'daki ABD tesislerine yönelik saldırıların yanı sıra, dünyanın başka bölgelerindeki münferit olaylar da ABD'ye karşı bu açık savaş ilanının bir parçasıydı. Fakat bu saldırıların en önemlisi Somali'de, Somalili savaş beylerinin işbirliğiyle ABD özel güçlerine mensup bir grup askerin öldürülmesiyle gerçekleştirildi; muhtemelen tecrit edilip tek tek öldürülen askerlerin cesetleri, küresel medyanın gözleri önünde Mogadişu sokaklarında sürüklendi. Bu küçültücü yenilgi, Clinton yönetiminin ulusal güvenlik için önemli bir çıkar olarak gördüğü bir savaşa daha fazla dahil olmaktan kaçınma düşüncesiyle, ABD'nin Somali'den çekilmesine yol açtı. Bin Ladin'i ancak Amerikalıların kendi hayatlarıyla ödeyeceği bedelin artması halinde, ABD'ye karşı zaferin mümkün olabileceği düşüncesine getiren de Somali dönemi oldu. Bildiğimiz gibi, bu doğrudan bir tehditle karşılaşması halinde Amerika'nın ne denli kararlı olabileceğine ilişkin son derece yanlış bir değerlendirmeydi.

Dördüncü aşama, gerçek İslâmcı fundamentalist güçlerin bir iktidar tabanı kazanabileceği düşünülen ülkelerdeki hareketleri desteklemeye odaklandı. Sudan örneğinde olduğu gibi; Bin Ladin 1992'de Suudi Arabistan'dan kaçtıktan sonra burada kendine bir üs kurmuş, eğitim kampları ve finans kurumlarını da içeren destek karşılığında finansmana ve küresel ağlar oluşturmaya katkı sağlamaya girişmişti. Hepsinin de ötesinde, aynı şey Afganistan için de geçerlidir; Bin Ladin burada da ülkeye yıkım ve ölüm getiren savaş beylerinin alternatifi olarak Taliban'ın desteğini almıştı. Taliban'ın başarılı seferberliğinin desteklenmesi, bir ölçüde Sovyetler'e karşı ittifakı yeniden üretti. Taliban Pakistanlı ISI tarafından yönlendiriliyor, Suudi Arabistan tarafından finanse ediliyor ve Bin Ladin'in tam desteğini alıyordu; Bin Ladin'in Taliban'a sunduğu destek, kişisel arka çıkmasına, finansal katkısına ve *El-Kaide* kadrolarının yardımına meşruîyet sağlıyordu. ABD'ye gelince... Güvenilir kaynaklardan belgeler,[57] ABD yönetiminin 1999'a dek, ülkenin düzene kavuşmasının bu yolla sağlanacağı düşüncesi ve Ortadoğu doğalgazı ve petrollerinin Afganistan üzerinden ihracatını sağlayacak stratejik bir boru hattının inşa edilmesi şansını artırmak için Taliban yönetimine az çok örtülü bir rıza gösterdiğine işaret etmektedir.[58] Bin Ladin Afganistan'ı küresel cihadının kilit bağlantı noktası haline getirdi; Molla Ömer'i bir aziz olarak kutsamasının ve kaderini Taliban'ın kaderine bağlamasının sebebi de buydu. Bin Ladin yine bu noktada, ABD'nin Vietnam Savaşı'nı andıracak bir şeye asla kalkışmayacağını hesaplamıştı. Haklıydı, ama teknoloji ve askerî örgütlenmenin, Vietnam Savaşı –ya da Afganistan'daki Sovyet savaşı– dönemindeki koşullarla hiçbir ilgisi olmadığını görememişti.

Beşinci aşama, 1998'de ABD'nin Suudiler ve Sudanlılara Bin Ladin'i teslim etmeleri yönünde baskıyı artırması üzerine *El-Kaide*'nin süpergüçle açıkça çatışmaya girmesi ve Nairobi ile Darüsselam'daki ABD elçiliklerini bombalaması oldu; *El-Kaide* saldırının dozunu ciddi biçimde artırarak 2000'de Aden'de USS Cole gemisine ağır hasar ver-

57 Brisard ve Dasquie (2002).

58 Raşid (2001).

di (bir gemiye düzenlenmiş doğrudan savaş eylemi) ve nihayetinde 11 Eylül 2001'de ABD'yi kalbinden vurdu. Bu aşama, *El-Kaide* ve ona bağlı örgütlenmelerle, ABD ve müttefikleri arasında bir ağ savaşının başlangıcı olarak görülebilir.

Altıncı aşama, yazım sırasında hâlâ devam ediyordu. Altıncı aşama, ABD liderliğindeki karşı saldırıyla Afganistan'daki Taliban rejiminin yıkılmasını, *El-Kaide*'nin bu ülkedeki dayanaklarının ortadan kaldırılmasını, *El-Kaide* liderleri ve kadrolarını yakalamak için geniş çaplı bir operasyonun başlatılmasını kapsar; aksini iddia eden yüzeysel yorumlara göre bu operasyonlar, kayda değer sonuçlar sağlamıştır. Bu satırlar yazılırken, kimse Bin Ladin'in akıbetini bilmiyordu; gerçi hayatta olduğuna, ama sağlığının kötü olduğuna işaret eden, ağın komutanı rolünden çok sembolik bir lider konumunu üstlenecek durumda olduğunu çağrıştıran bazı bilgiler vardır. Komuta kademesinde Bin Ladin'in ardından ikinci sırada yer alan El Zevahiri, *El-Kaide* operasyonlarının başkanı Şeyh Muhammed ve bazı kadrolar hâlâ kayıptır, ancak aralarında deneyimli askerî liderler ve örgütleyicilerin de bulunduğu binlerce eylemci ya öldürülmüş ya da ABD ve müttefikleri tarafından esir alınmıştır. Fakat göründüğü kadarıyla *El-Kaide* hâlâ tam anlamıyla yıkılmamıştır, ki bunun gerisinde birazdan anlatacağım küresel ağlar oluşturan yapısı vardır. Aralarında ABD, özellikle de Pakistan ve Güney Asya ülkelerinin yer aldığı birçok ülkede, *El Kaide*'yle bağlantılı birçok ağın benzer düşünce ve eylem çizgisinde işlediği görülmektedir. *El-Kaide*'yi doğuran yapısal nedenleri ve sosyal temelleri ele almadıkça, bu ağlar savaşının gelecek yıllarda da, öngörülemez sonuçlar doğuran bir eylemler ve tepkiler zinciri içinde süreceği öngörüsü akla yatkındır.

Bu gelişmeler sırasında, Filistin meselesi, ayrı bir konu olarak kaldı. *El-Kaide*, İsrail'i ve Yahudileri, ABD'den ayrılamaz bir düşman olarak görse de, Filistin davasına desteği temelde semboliktir. Bunun sebebi kısmen Filistinlilerin başka kaynakların yanı sıra Suudi Arabistan'dan da akan malî desteğe, yeterli savaşçı ve şehide sahip olmalarıdır, kısmen de Filistin kurtuluş hareketinin bir ulus-devlet kurmayı amaçlamasıdır, ki bu *El-Kaide*'nin temel hedefleri dışındadır. *El-Kaide*

ile Hamas ve İslâmî Cihat gibi Filistinli örgütler arasında kesinlikle ortak noktalar bulunsa da, Filistinlilerin İsraillilere karşı çarpıştığı, Rusya'daki Çeçenler ya da Hindistan'daki Keşmirliler gibi farklı ülkelerdeki İslâmî hareketlerin kendilerini bastıran devletlere karşı çarpıştığı, *El-Kaide* ve onunla bağlantılı ağların da küresel sahnede ABD'yle çarpıştıkları bir işbölümünün varlığı gözlenmektedir. Bin Ladin, Iraklı çocukların sefaletini defalarca Müslümanların insan haklarının Batı tarafından ihlaline kanıt olarak göstermiş olsa da, ABD Irak'a saldırının gerekçesi olarak somut bir kanıta dayanmayan, Saddam Hüseyin-*El-Kaide* bağlantısı iddiasını ileri sürdüyse de Irak ile ABD arasındaki çatışmanın bu ağlarla ilgisi yoktur. Saddam Hüseyin rejiminin derinden ulusçu ve laik karakteri, bu rejimin Şii Müslümanlara yönelik baskısı, aksini iddia eden güvenilirliği kuşkulu haberlere karşın, *El-Kaide* ile Irak arasındaki kayda değer mesafeyi açıklamaktadır. Fakat Irak savaşı sonrasında, Filistin ve İsrail arasındaki çatışmanın radikalleşmesi, Hizbullah ve Suriye arasında patlak verebilecek olası bir çatışmayla birlikte Ortadoğu'da genel bir çatışma havasının esmesi halinde, *El-Kaide*'nin de eylemlerini İsrail ve ABD'ye karşı genel bir savaş bağlamına uygun olarak zamanlayıp, koordine etmesi olasıdır; hatta *El-Kaide*'nin ufkundaki amaç budur.

Bütün bunlar *El-Kaide*'nin amaçlarını ve eylemlerinin tarihini açıklıyor. Peki *El-Kaide*'yle ilgili aktörler kimdir? *Kaide*'nin kaideleri nelerdir?[59]

Mücahitler ve Destek Üsleri

İslâmî küresel terör ağına dahil olan aktörleri tanımlarken, *El-Kaide* ve onunla bağlantılı ağlar arasında bir ayrıma gitmek gerekir. Militanlarla, onları destekleyen gruplar ve hareketin etkileyip seferber etmeyi umduğu kitleler arasında ayrıma gitmek de temel önemdedir.

Kritik tanımlamayla başlayalım: *El-Kaide*'nin üyeleri kimlerdir? Bin Ladin'in kendisi ve *El-Kaide* liderliği Arap olsa da, üyelerin bahse-

59 *El-Kaide* Arapça'da, temel, kaide anlamına gelir.

dilmesi gereken ilk ve temel özelliği farklı etnik ve ulusal kökenlerden gelmeleridir. Sonuna kadar Afganistan'da kalmış, Taliban'la aynı saflarda çarpışmış, tamamen *El-Kaide* üyelerinden oluşan 055 Tümeni'nin kompozisyonunu bir gösterge olarak alalım; 055 Tümeni Araplar (Suudiler, Mısırlılar, Yemenliler, Ürdünlüler, Filistinliler, Sudanlılar, Cezayirliler, Faslılar, Tunuslular, Libyalılar, Lübnanlılar), Pakistanlılar, Bangladeşliler, Çeçenler, Tacikler, Özbekler, Kırgızlar, Kazaklar, Filipinliler, Malezyalılar, Endonezyalılar, Çinliler, hatta biri oldukça beyaz olmak üzere birkaç tane de Amerikalı'dan oluşmaktadır. Dahası Avrupalı Müslümanlar, Avrupa'da, özellikle de Almanya, Britanya, İspanya ve Fransa'da yerleşik Müslümanlar 11 Eylül'ü hazırlayan *El-Kaide* altyapısının oluşturulmasında kritik rol oynamışlardır. Fakat bu değerlendirmeye, Filipinler'deki Moro Kurtuluş Cephesi ya da Ebu Sayyaf ya da Endonezya'daki Cemaat-i İslâmîye gibi radikal örgütlerin kendi ülkelerinde geliştirdikleri çok sayıda bağlantı dahil değildir. *El-Kaide*, açıkça bir daha belirtecek olursak, yukarıda incelediğim değerler ve hedefler etrafında birleşmiş çok etnili, çok uluslu bir ağdır.

Etnik/ulusal kökenlerin çokluğu, Arap yarımadasındaki kutsal mekânları ve Kudüs'ü koruma ortak hedefini baltalamaz; şaşırtıcı değildir bu, çünkü buralar dünya çapında tüm Müslümanların ibadet ve hac mekânlarıdır: İslâm son derece yerelleşmiş küresel mekânlara manen yönelmiş küresel bir cemaattir; hatta namaz, her gün bu mekânların bulunduğu yöne dönerek kılınır. Bu yüzden müminlere göre, bu kutsal mekânlar kâfirlerin varlığıyla lekelenirse, dualar Allah'a ulaşamayabilir. Ancak ve ancak bu somutlaşmış, manevî iletişim sürecini anlarsak fundamentalistlerin hissettiği temel yarayı hissedebiliriz.

Bu denli farklı kökenlerden gelen aktörler, nasıl olup da temas kurmuşlar ve sonunda *El-Kaide*'yi oluşturmuşlardır? Biraz önce belirttiğimiz gibi, asıl çekirdek dünyanın dört bir yanından Müslüman gönüllülerin, Sovyetler'e karşı savaşta Afganlara yardım etmek için geldiği Pakistan kamplarında oluşmuştur. Kişisel bağlar, ortak ideoloji, üyelerin paylaştığı *El-Kaide* dünya görüşü bu kamplarda, bu mücahitlerin Sovyetler'e karşı verdiği zorlu savaşlarda oluşmuştur. Sovyetler

Afganistan'dan çekilmek zorunda kaldığında, bu gönüllüler Müslüman toprakların, bütün toprakların kurtuluşu için çarpışmayı sürdürmüşlerdir. Birçoğu, Kâbil'de iktidarı ele geçiren gruplara karşı, Pakistan ve Suudi Arabistan'ın desteğiyle mücadeleyi sürdüren Taliban'ın yanında yer almış, Afganistan'da kalmıştır. Taliban (çoğu Pakistan'da medreselerde –İslâmî okullar– eğitim gören İslâmcı öğrenciler) farklı gerekçelerle, Kâbil'deki mücahit gruplara karşı çıkıyordu: Savaş beylerinin çoğu etnik olarak Peştun değildi (Taliban'ın ve Pakistan'ın sınır bölgelerinde yaşayan insanların çoğu Peştun'du oysa); Kâbil'de iktidarı elinde tutanların çoğu İran yanlısı Şiilerdi, oysa Taliban, Bin Ladin gibi Sünni'ydi; Afgan hiziplerinin çoğu paralı savaş beyleri tarafından yönetiliyordu; hepsi de İslâmî ilkeleri savunmaktan çok, insanları ezmekle ilgiliydi; çoğu da Pakistan ve Suudi etkisine karşıydı. Dolayısıyla CIA, önce mücahitleri, ardından Taliban'ı destekleyen Pakistan ve Suudi Arabistan'a arka çıktı. Sovyetler Birliği nüfuzunun sona ermesiyle birlikte, bölgede başka çıkarı kalmayan CIA, Afganistan'dan çekilince Pakistan ve Suudi Arabistan, Afganistan'ı kontrol etmek için Taliban'ı kullandı.

Kamplarda eğitim gören gerillalar, dünyanın dört bir yanına dağıldılar; Cezayir ve Mısır'da radikal İslâmcı gerillaların ana çekirdeğini oluşturdular, Filipinler'de, Yemen'de, Sudan'da, Endonezya'da, Bosna'da ve başka ülkelerde devrimci İslâmî gruplarla bağlantı kurdular. Bin Ladin Suudi Arabistan'a geri döndü, ancak Suudi rejimiyle ters düşmesinin ardından önce Sudan'a, sonra Afganistan'a yerleşti; daha sonra da New York'ta (1993'te Dünya Ticaret Merkezi'nin bombalanması), Suudi Arabistan'da, Somali'de, Doğu Afrika'da, Yemen'de ve başka ülkelerde ABD'ye karşı mücadeleye girişti. Parasını, daha da önemlisi karizmasını ve liderliğini kullanarak, Afgan kampları gazilerinden oluşan bir ağı bir arada tuttu ve bu ağı yeni kuşak savaşçılar bulup eğitmekte, böylece Pakistan/Afganistan deneyiminden öğrenilenlerin yeniden üretilmesinde kullandı. Bu ilk ağ ve ondan doğanlar, *El-Kaide*'yi ve onun genişlemiş küresel ağını oluşturan temel kolektif aktördür. *El-Kaide*'nin çok etnili ve çok uluslu olmasının sebebi budur.

Bu denli özel bir aktör olmasının sebebi de budur. Bir sınıf, etnik bir grup ya da ulusal bir grup, dinî bir grup ya da ekonomik sömürüye karşı isyanın bir ifadesi değildir. Kesinlikle dinî kimliği temel alan bir gruptur, fakat Afganistan'daki ilk dinî savaşın ortak deneyiminden başka özgül bir toplumsal bağlılığı olmayan bir gruptur. *El-Kaide*, toplum bilimlerinin başka dallarında bizim "pratiğin cemaati" olarak kavramsallaştırdığımız şeye denk düşer ki, burada pratik CIA'nin ve müttefiki gizli servislerin takdiriyle gerçekleştirilen cihattır.

Bu özel "pratiğin cemaatleri"ne katılan, çok farklı kökenlerden gelen insanlar kimlerdir? Doğal olarak *El-Kaide*'nin kompozisyonuna ilişkin elimizde güvenilir istatistikler yok; Guantanamo ve başka yerlerde tutulan esirlerin listeleri, aradığımız bilgiye en yakın verileri sunabilir belki, ama bu listeler de yasak bölgedir; çünkü esirlerin çoğu ABD makamları tarafından gizlice gözaltına alınmıştır. Fakat 11 Eylül saldırılarını düzenleyenlerden başlayarak, *El-Kaide*'nin en azından bir bölümünün sosyo-demografik özelliklerinin ve biyografilerinin varsayımsal bir tablosunu çizmemizi sağlayacak öğeler mevcut. 11 Eylül saldırılarını düzenleyenlerin hepsi erkek ve hepsi genç, çoğu yirmili yaşlarında ya da otuzlarının başlarındaydı; en yaşlıları, liderleri Muhammed Atta'ydı. Eylemcilerin çoğu bu özelliklerdedir, gerçi bazı üst düzey liderler, örneğin el-Zevahiri Bin Ladin'in kuşağındandır (1957 Riyad doğumludur). Bin Ladin sık sık, düşmanın kalbine korku salacak, İslâm'ın genç savaşçılarından bahseder: "Haçlılar, bizi bitirmeye karar verdi; dünya milletleri bizi sanık sandalyesine oturttu; Allah'tan sonra, hayatın pisliğine bulanmamış gençler dışında başka kimsemiz yok."[60] Genç insanlara duyulan bu güven, silahlı militan grupların tipik özelliklerinden biri olsa da, ölmeye hazır, sıklıkla şehitliğin yolunu gözleyen genç idealistlerin kararlığını ve zihinsel yapılarını da gösterir.

11 Eylül saldırılarını gerçekleştiren intihar grubuna odaklandığımızda, *El-Kaide*'nin çok etnili yönü, biraz gözden kaybolur: Grup-

---

60 Usame bin Ladin, El Cezire, 20 Eylül 2001.

taki 19 kişinin 15'i Suudi Arabistan, ikisi Birleşik Arap Emirlikleri, biri Lübnan, biri (liderleri) de Mısır doğumludur. Çevrelerindeki ilk destek halkasının daha bir çeşitlilik gösterdiği görülür: Kimlikleri belirlenen beş kişiden ikisi Cezayir kökenli Fransız, biri Yemenli, biri Faslı, biri de Fas kökenli Alman'dır; hepsi de Arap'tır (hepsinin de Arapça konuşulan ülkelerden olmaları anlamında).. Dolayısıyla *El-Kaide* ağı bir bütün olarak değerlendirildiğinde çok etnili ve çok uluslu bir yapıya sahip olsa da, öyle görünüyor ki çekirdek grup ve güvenilir eylemciler Arap yarımadası ve Mısır'dan gelmişlerdir; aslında *El-Kaide* ağının ilk bileşenleri, Bin Ladin (Yemen kökenli bir Suudi) ve El-Zevahiri (Mısırlı) çevresinde kurulmuştur. Bu da ağın başka bir önemli yönüne işaret eder: Kimi zaman aile bağları ya da Arabistan'da olduğu gibi kabileye bağlılık üzerinden sağlanan kişisel bilgi, büyük operasyonlara ilişkin merkezi planlamanın gerçekleştirildiği, fetvaları yayınlayan ağın çekirdeğine kabul edilmek için kilit önemdedir.

İlginçtir, *El-Kaide*'yle bağlantılı Filistinlilerin sayısı azdır. Öyle görünüyor ki, Filistin'in kurtuluşu, İsrail devletinin yıkılışı *El-Kaide*'nin hedefleri arasında yer alsa da, Bin Ladin, Filistin milliyetçiliğini hiçbir zaman gerçek bir İslâmî hareket olarak görmemiş; Filistin milliyetçiliğinin gelecekte bir Filistin devleti kurulması için İsrail'le anlaşma sağlanması halinde barışa yanaşacağını düşünmüştür. Diğer yandan Çeçenler, Afganlar, Keşmirliler ve Pakistanlılar Bin Ladin ve onun Arap militanlarıyla yakın bir çalışma içinde olmuşlardır; ancak bu gruplardan kendi topraklarının kurtuluşlarıyla ilgilenmeleri beklenmiş, bu topraklar *El-Kaide*'nin potansiyel üsleri olarak görülmüştür; bu arada Arap çekirdeği etrafında kurulmuş elit *El-Kaide* grubuysa dünyanın geri kalan kısmında ABD çıkarlarına karşı mücadele verecektir. Burada önemli bir bağlantı noktası Avrupa'daki Arap ve Müslüman azınlıklardır; çeşitli kökenlerden İslâmî hareketler bu azınlıklar arasında ciddi bir etki kazanmış, böylece, Britanya, Almanya, Fransa ve İspanya'da yaşayan Arapların küresel terör stratejisinde önemli bir rol oynadığı birkaç olayın da gösterdiği üzere, *El-Kaide*'nin yeni üyeler kazanmasına zemin hazırlamıştır.

Özetleyecek olursak, çok etnili olmak, *El-Kaide* ağının çevresindeki bütün ağların ortak özelliği olsa da, görevlerde, kökene ve yerleşime göre bir uzmanlaşmaya gidildiği görülmektedir: Ülkesel kurtuluş mücadelelerine girenler, örneğin Çeçenler, temelde kendilerini önlerindeki işe, Rusya'yla çarpışmaya adamışlardır; kadro, para, mühimmat desteği veren *El-Kaide* onlara, onların *El-Kaide*'ye yardımlarından daha fazlasını sunar. *El-Kaide*'nin çekirdeği kişisel güvene dayalı bağlar etrafında kurulmuştur; başka bir deyişle Arap yarımadası ve Mısır'dan Araplar çevresinde. Avrupa ve ABD'deki Arap ve Müslüman diaspora da düşman topraklarının kalbinde işleyebilme yönünde büyük bir kapasiteye sahip potansiyel bir eylemci kaynağı olarak görülür. Dolayısıyla etnisite ve milliyet, ağın stratejik örgütlenme ve işleyiş hedeflerinin bir alt bileşeni haline gelir: Arabistan'dan olmak tek başına önemli değildir; önemli olan güvenilebilir bir ağla kişisel bağlara sahip olmaktır. Burada bir kez daha *El-Kaide*'nin mantığının, güçlü bir düşmanla, yani Büyük Şeytan'la yüzleşmeye ve nihayetinde onu yıkmaya yönelik uzun vadeli strateji etrafında döndüğünü görüyoruz.

Bilinen *El-Kaide* kadrolarının önemli bir bölümü hali vakti yerinde ailelerdendir ve eğitim düzeyleri yüksektir. 11 Eylül saldırganlarının çekirdek grubunu, hayli ünlü bir mühendislik okulu olan Hamburg Teknik Üniversitesi'nden mühendislik öğrencileri oluşturuyordu. Grubun lideri Muhammed Atta okulda mimarlık ve kent planlaması eğitimi görmüştü. Hatta Batı'ya ilişkin en büyük şikâyetlerinden biri de, piyasanın başı çektiği kentleşme süreciyle geleneksel mimarînin, geleneksel kentlerin yıkılmış olmasıydı. Modern yapılardan, gökdelenlerden tiksiniyordu; gerçekleştirmek üzere seçildiği misyon için oldukça uygun bir ideolojik bakıştı bu. Bin Ladin'den sonra *El-Kaide*'nin ikinci lideri olduğu su götürmeyen Muhammed Rabi' el-Zevahiri ise doktordu ve Mısır'ın son derece saygın, aydın ailelerinin birinden geliyordu: Dedesi El-Ezher camiinin şeyhi, babası tıp profesörü, annesi ise Kahire Üniversitesi başkanının kızıydı.

El-Kaide'nin askerî komutanlarının da elit kökenleri vardı. Eylül 1998'de yakalanan Ali Muhammed, tutuklanması öncesinde bir-

kaç yıl boyunca *El-Kaide*'nin askerî eğitiminden sorumlu olmuştu. Mısır'da, İskenderiye'de doğan Ali Muhammed, Kahire'de askerî akademiye devam etmiş, Mısır ordusunda binbaşılık rütbesi almış, aynı zamanda İskenderiye Üniversitesi'nin psikoloji bölümünü bitirmişti. Mısırlı İslâmî Cihat'ın gizli bir üyesi olan Ali Muhammed, ABD'ye göç etti, ABD vatandaşı oldu, Fort Bragg'da ABD Ordusu Özel Savaş Merkezi'nde eğitim vermeye başladı. Ordudan ayrıldıktan sonra, bir yandan Bin Ladin'in korumalarının da aralarında yer aldığı İslâmcı militanlara eğitim vermekle uğraşırken, bir yandan da Ortadoğu'da, Amerikan gizli servisleri adına yürütüldüğü iddia edilen, bilinmeyen görevlerde yer aldı. *El-Kaide*'nin bir başka kilit üyesi Anas el-Liby ise, 1999'a dek Britanya'nın Manchester kentinde yaşamış, son derece yetenekli bir bilgisayar uzmanıydı; El-Liby *El-Kaide* üyelerine izleme teknikleri konusunda eğitim vermişti. Liste böyle uzayıp gidiyor.

Öyle görünüyor ki, terörist ağın kadroları hayli iyi eğitim görmüş profesyonellerden oluşuyordu; bu da Ortadoğu bağlamında düşündüğümüzde hemen hepsinin varlıklı ailelerden geldiği anlamına gelir. Hepsinin de ailelerinde işadamları, profesyoneller (doktorlar, avukatlar) ve entelektüeller yer alır. Bu genç adamlar, modernlikle bir arada, bilişim ve küreselleşme çağında yetişmişlerdir. Batı'ya gitmişler, birçoğu Avrupa ya da ABD'ye derinden kök salmış, kimileri Batılı kadınlarla evlenmiş, Batı'daki kişisel çevreleriyle doğal, barışçıl bir ilişki kurmuşlardır. Ayrıca biraz önce belirttiğimiz gibi bazıları Batılı ülkelerde doğmuş ya da bu ülkelerin vatandaşlığını almıştır. Ortadoğulu birçok profesyonel gibi onlar da hem Batı'da, hem de Müslüman toplumların Batılılaşmış kesimlerinde rahat bir yaşam sürmüşlerdir. Bu yüzden toplumsal dışlanmaya karşı isyan ediyor değildirler. Hatta, sınıfsal kökenleri nedeniyle bir ölçüde bu toplumsal dışlamanın bir parçasıydılar. Dünyanın yoksul Müslümanlarına merhamet, ideolojilerinin önemli bir parçası olsa da, bu militanlarla dünyanın yoksulları arasında doğrudan bir bağlantı yoktu. Kitlelerin bir gün efendilerine karşı ayaklanmalarını umuyor, bunu bekliyorlardı. Hatta bu onların stratejik umuduydu. Ama sömürülmüşler olarak değil, zenginliğin

Tanrı'nın ebedî ilkelerine göre paylaştırılacağı bir İslâm dünyası arayışı içindeki gerçek Müslümanlar olarak.

El-Kaide liderliği ve kadrolarının toplumsal kökenleri, popüler sınıfların bir ifadesi değildir. *El-Kaide* profesyonelleri ve kadrolarının büyük bölümü, genellikle bilim, teknik ve tıp alanlarında çalışan profesyonellerdir. Gelişmiş teknolojiyle tanışıklardır ve ileri teknolojiyi davaları yararına beceriyle kullanırlar. Bu anlamda gelenekçi değildirler. Hipermodernisttirler. Batılı değerleri temel alan kapitalist küreselleşme ve modernleşmenin kurallarıyla, mantığına doğrudan ters düşen, alternatif bir toplumsal gelişim yolu önerirler. Militan muhalefetleri, aslında Ortadoğu'nun varlıklı iş çevreleri ve zengin insanları tarafından güçlü bir biçimde desteklenir. Dolayısıyla hareket, toplumsal olarak dışlanmışların kapitalist küresel düzene karşı bir araya geldikleri bir hareket olmaktan ziyade, Ortadoğulu iş çevreleri tarafından desteklenen Müslüman entelijansiyanın bir kesiminin dinî değerlerinin, kendinden menkul bir haklılıkla teyididir. "Mesele ekonomi değil, budala!" Mesele, değerler ve modernliğe giden birbirine ters yollarla ilgilidir. Peki ama bu iş çevreleri neden ateşle oynuyor, yüksek kârlar elde ettikleri bir dünyayı yıkmaya çalışıyor? Ve bu farklı modernlik yolları, nasıl olur da İslâm adına doğru bir eylem biçimi olarak kitlesel katliamı yüceltmeye varabilir? Bu iki temel soruyu aydınlatmak için, *El-Kaide*'nin karizmatik lideri Usame bin Ladin'in kişisel yörüngesi üzerine düşünmek yararlı olabilir.

Küresel Cihadın Genç Aslanı: Usame bin Ladin[61]

Usame bin Ladin'le ilgili olarak medyada, çok satan kitaplarda birçok şey yazıldı, biyografisini burada tekrarlamanın bir anlamı yok. Böyle bir çaba yerine, onun geçtiği yolda, *El-Kaide*'nin oluşumunu, amaçlarını ve uygulamalarını anlamlandıran dönüm noktaları ve olaylar üzerinde duracağım.

El-Kaide kadrolarının genellikle varlıklı ailelerden geldiğini söylemiştik; Bin Ladin de Suudi Arabistan'daki oligarşinin bir üyesiy-

61 Usame Arapça'da genç aslan anlamına gelir.

di. Bin Ladin ailesinin, başlangıçta inşaat ve kamu hizmetleri alanında kurdukları imparatorluğun ötesinde çok çeşitli alanlara dağılan yatırımlardan oluşan girişimler grubunun en az beş milyar dolarlık malvarlığına sahip olduğu tahmin ediliyor. Usame de ülkenin seçkin üniversitelerinden Cidde'deki Abdülaziz Üniversitesi'nde ekonomi ve kamu yönetimi eğitimi görmüş, iyi eğitimli bir profesyoneldi. Ailenin inşaat alanındaki girişimlerinde çalışan Usame, yıkım işlerinde (ilginçtir) uzmanlaşmıştı.

Aile bağlantısı yalnızca Usame'nin gelişimini kavrayabilmek açısından değil, aynı zamanda Suudi elitinin çelişkili doğasına açılan bir pencere olduğu için de son derece önemlidir. Usame'nin babası Muhammed, Yemen kökenli, kendi kendini yetiştirmiş göçmen bir girişimciydi; Muhammed, taht için verilen iktidar mücadelesindeki yardımlarından dolayı Kral Faysal tarafından İnşaat İşleri Bakanı yapılmıştı. Bin Ladin'in şirketi, Mekke ve Medine'deki kutsal mekânların onarımı ve bakımı görevlerinin yanı sıra, Kudüs'teki El-Aksa Camii'nin yeniden inşası projesinin sorumluluğunu da üstlendi. Dolayısıyla Usame'nin kutsal mekânların bütünlüğüne verdiği öncelik onun için somut bir deneyimdi; Usame pek az Müslüman'ın sahip olabileceği bir ayrıcalıkla, sık sık üç kutsal mekânda ibadet imkânı bulmuş, Medine'de büyümüş biriydi. Ayrıca o on yaşındayken bir uçak kazasında ölen babası, çok dindar bir adamdı, Usame için de hep örnek alınacak insan olarak önemini korudu; Usame *cihat* pratiğinin babasının onayını alacağını düşünüyordu. Usame aile bağlantısı sayesinde, kraliyet ailesine girip Suudi iktidarının tepelerine çıkabildi; 1980'den itibaren, Suudi İstihbarat Servisi'nin başkanı Prens Türki İbn Faysal'la doğrudan işbirliği içinde çalıştı. Başka bir deyişle, Usame bin Ladin Suudi ekonomik ve siyasî elitinin bir üyesiydi; ve en azından 1990'ların başına dek istihbarat servisiyle birlikte çalıştı; 1989'da Afganistan savaşından dönmesinin ardından, Suudi istihbaratının Güney Yemen'de komünizm karşıtı cihat örgütlemesine katkıda bulundu.

İslâmcılık metinleri ile kendisinin cihat pratiğine dahil olma arasında kurduğu kişisel bağlantılarda da göreceğimiz üzere, üniversi-

tede üzerinde etkili olan ideolojik çizgiler de anlamlıdır. Bin Ladin üniversite öğrencisiyken Müslüman Kardeşler'le ve örgütün İslâm çalışmaları alanında en nüfuz sahibi isimlerinden ikisiyle bağlantı kurmuştu. Bunlardan biri, belki de gelmiş geçmiş en önemli İslâmcı olan, 1966'da Mısır'da idam edilen (birinci bölüme bakınız), İslâmcı hareketin sembolü haline gelen Seyyid Kutub'un kardeşi, Muhammed Kutub'tu. Diğeri ise Filistinli bir teolog, Kahire'deki El-Ezher Üniversitesi'nde İslâm içtihatı doktoru olan Abdullah Azzam'dı; Azzam, 1980'de Pakistan'a gitti ve Sovyetler'in Afganistan'dan çıkarılması, bütün İslâm topraklarındaki kâfirlerin çıkarılması için mücahitlerin desteklenmesi gerektiğine ilişkin vaazlar vermeye başladı. "Müslüman Toprakları Savunmak En Önemli Görevdir" başlıklı bir broşür yazdı ve projeyi bizzat üstlendi; dünya çapında seyahatler düzenliyor, Afganistan'da çarpışacak gönüllüler için kaynak topluyor, silah başı çağrısına cevap verenler için Pakistan'da bir üs örgütlemeye çalışıyordu. Azzam, 1984'te Pakistan gizli servisi ISI'nin kontrolü altında Mekteb-ül Hidemat adıyla bilinen, Afgan Hizmetleri Bürosu'nu kurdu; burası Sovyetler'e karşı çarpışacak Arapları ve başka Müslüman gönüllüleri eğitme, seferberliğe hazırlama amaçlı örgütsel bir platformdu. Usame bin Ladin entelektüel ve siyasî akıl hocası Azzam'a katılarak, Suudi Arabistan'la bağlantılarını ve kendi malî kaynaklarını kullanarak Mekteb-ül Hidemat'ın finansmanına katkıda bulundu. Aslında Bin Ladin Afganistan'ı kurtarma çağrısını Azzam'dan önce duymuştu; 1979'da Pakistan'a gitmiş, daha sonra Suudi Arabistan'a dönüp malî destek toparlamıştı; Bin Ladin bu kaynakları bizzat yöneterek Pakistan'da kamplar, yollar, kışlalar inşa edecek, savaşçıları eğitecek ve nihayetinde bizzat liderliklerini üstlenerek onları savaşa sürecekti.

Bu süreçte Bin Ladin, Mekteb-ül Hidemat'ın en radikal kesimiyle, Mısırlılar grubuyla yakınlaştı ve grubun cihadı Afganistan sınırları dışına yayma, Sovyetler Birliği'nden çok çok daha güçlü bir düşmana karşı işleyebilir tek taktik olarak terörizme başvurma stratejisini destekledi. Öncelikle Afganistan'ı İslâmî bir ülke haline getirme tavsiyesinde bulunan (Sovyetler geri çekilmiş olsa da, iktidarda Sovyet

yanlısı bir hükümet bulunuyordu), ahlakî ve taktik gerekçelerle terörizme itiraz eden Azzam, bu girişime karşı çıktı. Kasım 1989'da Azzam ve iki oğlu, muhtemelen Mekteb-ül Hidemat'ın Mısır fraksiyonu tarafından öldürüldü. Bu cinayetlerin hangi koşullarda işlendiği belirsizliğini hâlâ korusa da, Usame Azzam'ın öğretilerinin rehberliğine başvurmayı sürdürmüş olsa da, önde gelen *El-Kaide* uzmanlarından Gunaratna, Usame'nin *El-Kaide*'yi Azzam'ın ilkeleri ve tavsiyelerini katı bir biçimde izlemekten kurtarmak için, "bu cinayete göz yumduğunu, hatta onayladığını"[62] yazıyor. Neresinden bakılırsa bakılsın, Azzam'ın ölümünden sonra Usame bin Ladin, Mekteb-ül Hidemat'ın ve bütün bir destek ağının rakipsiz lideri haline geldi ve Kutub'un yazılarında önerilen küresel saldırı stratejisinin temellerini atmaya girişti. Bu dönem (cinayetin sorumluluğundan bağımsız olarak) Bin Ladin'de manevîyat ve inancın, Allah'ın arzusunu mücadele pratiği içinde yerine getirmeye yönelen acımasız bir kararlılıkla özel bir biçimde harmanlanmasını beraberinde getirdi; öyle görünüyor ki *El-Kaide*'nin özelliklerinden biri haline gelecek bir harmanlamaydı bu.

Bin Ladin'in mücadelesinin dönüm noktası, Şubat 1991'de, Körfez Savaşı'nın bitiminde ABD birliklerinin Suudi Arabistan'daki varlığına açıkça itiraz etmesi oldu. *El-Kaide*'nin 1996'da yayımladığı bir fetvada, Bin Ladin neden 1991'de Suudi kraliyetinin devrilmesi gerektiği kanaatine vardığını açıklayacaktı: "İlahî şeriat hukukunu çiğnedi; insanları meşru haklarından yoksun bıraktı; Amerikalıların iki kutsal mekânın ülkesini işgal etmelerine izin verdi; gerçek alimleri adaletsizce hapsetti... Rejim, bütün bu eylemlerle meşruîyetini bizzat ortadan kaldırdı." Sonra da kutsal mekânların ilahî olmayan pratiklerle ve kâfirlerin işgaliyle kirlenmesini kınayarak devam edecekti:

> İnsanların yaptığı yasalarla, Allah'ın yasakladığı tefecilik ve başka uygulamalara izin veriliyor. Tefecilikle uğraşan bankalar, iki kutsal mekânın toprakları için yarışıyorlar ve O'nun düzenine karşı gelerek Allah'a savaş açıyorlar... Bütün bunlar, Kutsal Topraklar'da,

62 Gunaratna (2002: 23).

> Kutsal Kâbe'nin yakınında meydana geliyor... Amerikalıları kutsal topraklardan çıkarmaktan daha önemli bir görev yoktur.[63]

Bin Ladin'in, kendisinin ve babasının ömürleri boyunca sadakatle hizmet ettikleri vatanıyla ve Suudi elitiyle bağlarını koparması, hem Kutsal Mekânların Bekçisi hem de Batı petrollerinin bekçisi olarak birbirine ters düşen iki rol üstlenmiş Suudi fundamentalist Vehhabi rejimini açıkça karşısına aldığı belirleyici bir eylem oldu. Bu ona Suudi vatandaşlığını kaybetmesine, malvarlığının elinden alınmasına mal oldu. Fakat ailesi onunla bağları kopardıysa da, onu görmeye, Sudan'da ziyaret etmeye ve belki de ona malî destek sağlamaya devam etti. Arap kültüründe onur açısından kritik önem taşıyan bu aile bağı, Bin Ladin ve onun birçok takipçisi için bir güç kaynağı olmaya devam etti.

Bin Ladin Nisan 1991'de Suudi Arabistan'daki yabancılara ve onu direnişin lideri olarak tanıyan Suudi muhaliflerin desteğiyle daha da güçlenen ağlarının vurabileceği her yerde yabancı çıkarlara karşı terör eylemleri örgütlemek amacıyla Pakistan'a geri döndü. Sonra da 1989'da Sudan'da iktidarı ele geçiren Ulusal İslâmî Cephe'nin lideri Hasan el-Turabi'nin daveti üzerine bu ülkeye yerleşti. Sudan'ın desteğiyle, Bin Ladin Mısırlı İslâmcı örgütlerin kalıntısı olan güçlerle güç birliğine gitti, Sudan'da kamplar kurdu ve ilk Afgan savaşı sırasında *El-Kaide* ve Mekteb-ül Hidemat çevresinde oluşturduğu İslâmcı militan ağına çağrıda bulundu. Yaklaşık 1000 savaşçının bu çağrıya cevap verdiği tahmin ediliyor. El konulan malî kaynaklarından kurtarabildiği parayla (yaklaşık 50 milyon dolar) Sudan'da ve Ortadoğu'nun gayri resmî para piyasalarında yatırımlarda bulunarak, onu herhangi bir devletin malî desteğinden bağımsız kılacak büyük kârlar elde etti.

Sonraki yıllarda Bin Ladin ve çevresindekiler, daha önce anlattığım üzere çeşitli ülkelerde bir dizi bombalama ve suikast eylemleri gerçekleştirdiler. Ortadoğu hükümetleri ve Amerikan istihbarat servisleri bir süre, kısmen bilgi eksikliğinden, kısmen duyulmasının Bin Ladin'e yararı olacağı korkusuyla bu eylemleri farklı kaynaklara atfettiler. Yi-

63 Gunaratna'da alıntı (2002: 28-9).

ne de, özellikle 1998'de Kenya ve Tanzanya'daki ABD büyükelçiliklerinin bombalanmasının ardından durum açıklık kazandı ve Bin Ladin bu bombalamaların ardından hem ABD'nin bir numaralı düşmanı, hem de binlerce Müslüman gencin efsanevî kahramanı haline geldi. Bin Ladin yalnızca bir örgütleyici, bir finans kaynağı olmaktan çıkıp radikal İslâmcı küresel ağların karizmatik lideri haline geldi. Afgan savaşında kazandığı saygınlığa oynuyordu; zira mücahitler onun davaya samimiyetle bağlı olduğunu, Arabistan'ın en ayrıcalıklı ailelerinden birinden gelmesine karşın onlarla hayatı ve ölümü paylaşmaya hazır olduğunu biliyorlardı. Tavizsiz tutumu, Suudi hanedanı ve süpergüç Amerika da dahil, dinî ilkelerinin karşısına çıkacak herkesle mücadele etme kararlılığı hem saygı, hem de takdir uyandırdı. Bir kişi olarak Bin Ladin, Usame efsanesine dönüştü. Efsanenin gücü de onun teşebbüsüne hem sermaye hem de işgücü sağladı. Terör ağları binlerce olası genç şehidin desteğini kazanırken, bir yandan da Ortadoğu'nun zengin ailelerinin ve iş çevrelerinin 21. yüzyılın en çarpıcı, siyaseten en önemli komplolarından birine sunduğu malî destekten yararlanıyordu.

Bin Ladin'den bin Mahfuz'a: Malî Ağlar, İslâmî Ağlar, Terörist Ağlar

Bazı Suudilerin ve zengin Ortadoğulu ailelerin, iş çevrelerinin dünya çapında İslâmî hükümet dışı örgütleri ve İslâmcı fundamentalist grupları ne ölçüde desteklediği, 11 Eylül sonrasında yayımlanan birkaç haberle belgelendi. Bu kaynakların *El-Kaide*'yle bağlantılı faaliyetleri desteklemekte nasıl kullanıldığı da gösterildi. Bu iddiaların çoğu hâlâ soruşturulmakta olsa da, Suudi elitiyle bağlantılı finansal kurumlarla, *El-Kaide*'nin ve küresel çapta onunla bağlantılı örgütlenmelerin hayat kaynağı diyebileceğimiz karmaşık altyapı arasında gizli bir ilişkinin varlığını ortaya koymaya yetecek olgular vardır. Bu olguları analitik tablomuzda bir araya getirirken, birbirine denk ve karşıt iki tehlikeye eşit mesafede durmamız gerekiyor: Biri Batılı ve İsrailli gizli servislerin dünya çapında İslâmî dayanışma örgütlerinin itibarını sarsmak ve nihayetinde onları suçlu konumuna düşürmek amacıyla manipüle ettiği ve potansi-

yel bir kurmacayla ürettiği bilgiler; diğeri ise huzursuz kamuoyunun zihninde, Bin Ladin ile *El-Kaide*'nin kontrolden çıkmış bir Arap-Amerikan komplosunun kuklaları olduğu düşüncesini yaygınlaştıran komplo teorileridir. Bu yüzden öncelikle, çok yayınlanmış, belirtilen kaynaklarda bulunabilecek ayrıntılara girmeden bir hatırlayalım.[64]

Dünya çapında faaliyet gösteren İslâmî bankalar ve finans kurumlarıyla, İslâmî yardım kuruluşları ve örgütler arasında gayet iyi bilinen bağlantılar vardır. Bu yaygın bir uygulamadır; başka dinler ve kültürlerde de benzer finansman ağlarına rastlanır. Birçok örnekte bu finansmanın, zekât fonlarının yönetiminden geldiği görülür. Zekât, Suudi Arabistan ve başka ülkelerde, birinin (kişi, işletme ya da kurum) hayır amacıyla para bağışlamak amacıyla finansal menkuller almasını gerektiren dinî vergidir. Zekât, dünya çapında insanî programları destekleyen Uluslararası İslâmî Yardım Örgütü (IIRO) gibi örgütlenmeler, muhtaç olma durumunu ortadan kaldırmaya yönelik projeler ve Müslüman nüfuslara odaklanan hükümet dışı örgütler için önemli bir malî kaynak olmuştur. IIRO ve benzer bazı örgütlenmelerdeki yerel grupların İslâmcı fundamentalist militanlarla, kimi zaman *El-Kaide*'yle bağlantılı bireylerin ve grupların faaliyetleriyle bağlantıları olmuştur. Bu, bazı istihbarat servislerinin gördüğü gibi IIRO'nun *El-Kaide*'nin bir parçası olduğu anlamına gelmiyor. Ama IIRO'nun, İslâm adına mücadeleye giren militanların gereksinim duyduğu kaynakları dolaylı yollardan sağlamaya yönelik yararlı bir kanal olduğu anlamına geliyor.

İkinci bir dizi gözlemde de, Suudi rejiminin, özellikle Şii etkisine karşı koymak, Müslüman toprakları savunmaya çalışmak amacıyla Vehhabiliği dünyaya yayma politikası çerçevesinde İslâmî uluslararası örgütler kurması ve desteklemesi dikkat çeker. En önemli örnek, 1962'de kurulan, Aramco (o dönemde dünyanın lider petrol şirketidir ve bir Arap-Amerikan şirketidir) ve bir İslâm bankaları konsorsiyumunun desteklediği Dünya Müslümanlar Birliği'dir. Afganistan'da ya da Güney Yemen'de olduğu gibi, büyük bir siyasî stratejinin söz konusu

64 Finansal ağlarla ilgili olarak bakınız Brisard ve Dasquie (2002).

olduğu durumlarda Suudi İstihbarat Servisi, malî destekle birlikte doğrudan müdahalede bulunmuştur. Kraliyet ailesinin dört bine yakın prensinin, Vehhabiliği destekleyen İslâmî örgütlere, genel olarak İslâm davasını ilerleten örgütlere cömert bağışlarda bulunmaları beklenir. Bu destek, kalbinde iki bankanın yer aldığı bir finans kurumları ağıyla kanalize edilir; bu bankalardan biri 1981'de Suudi Gizli Servisi başkanının kardeşi Muhammed el-Faysal tarafından kurulan DMI'dir; diğeriyse 1982'de, Suudi hükümetinde Finans Müfettişliği yapmış Salih Abdullah Kamil tarafından kurulan Dalla el-Baraka'dır. Öyle görünüyor ki, bu ağdaki finans kurumlarının bir kısmı, Bin Ladin ve örgütleri tarafından *El-Kaide*'nin kaynaklarını aktarmakta ve yönlendirmekte kullanılmıştır. Örneğin Kamil, Sudan'daki Tadamon Bank'ın hisselerinin çoğunu elinde tutan El-Baraka Sudan'ın başkanıydı; Tadamon Bank da, Sudan El-Şimal İslâmî Bankası'nın hisselerinin çoğuna sahipti; El-Şimal İslâmî Bankası, ABD hükümetine göre Bin Ladin'in Sudan'daki üssünü finanse ederken kullandığı başlıca finans kurumuydu.

Üçüncüsü, özellikle 1970'lerdeki petrol patlamasının ardından, Suudi aileler ve şirketler dünya çapında finansal yatırımlarda bulunmak üzere bir dizi finansal aracı kurum oluşturdu; kimi zaman şaibeli uygulamalarla gerçekleştirilen bu yatırımlarda genellikle Batılı bankalarla, özellikle de Bank of America ile işbirliğine gidiliyordu. En önemli örneklerden biri, 1972'de Pakistanlı Şii bir işadamının, Kuveyt, Birleşik Arap Emirlikleri ve Suudi Arabistan'ın iş çevrelerinden ve siyaset sahnesinden önde gelen isimlerle birlikte, Bank of America'nın da işbirliğiyle kurduğu Uluslararası Kredi ve Ticaret Bankası'ydı (Bank of Credit and Commerce International/BCCI). Merkezi Lüksemburg ve Cayman Adaları'nda bulunan BCCI, ABD, Panama ve Kolombiya'daki kollarıyla birlikte para aklama ve vergi kaçırma işlerine girdi (bankanın uyuşturucu kaçakçıları, özellikle Pablo Escobar tarafından da kullanıldığı iddia ediliyor). Banka uluslararası bir soruşturmanın ardından, Temmuz 1991'de, Amerika ve Avrupa makamları tarafından ortadan kaldırıldı. BCCI ile farklı türden İslâmî örgütlenmelerin finansmanı arasında çeşitli bağlantılar kurulmuştu, ama öyle görünü-

yor ki temel bağlantı noktası, nereden gelirse gelsin bütün paraların iyi olduğu, para aklama ve usulsüz finansal sözleşmelerin karanlık dünyasıdır.

Fakat BCCI, Suudi finans elitleri ve İslâmî ağlar arasında, bu tutkular, çıkarlar ve ideolojiler sahnesinin en önemli kişiliklerinden biri aracılığıyla kurulan daha anlamlı bir bağ vardır: Bu kişi, 2002'de Suudi Arabistan'ın Taif kentinde bir hastanede ev hapsine alınan Halid bin Mahfuz'dur. Suudi Arabistan finans dünyasının en nüfuzlu ailelerinden birine mensup olan bin Mahfuz, babasının ardından, onun 1950'de kurduğu, Suudi kraliyet ailesinin yatırımlarını yönlendiren, Suudi Arabistan'ın da ilk bankası olan Ulusal Ticaret Bankası'nın (NCB) başkanlığını yürütmüştü. Bin Mahfuz ailesinin varlıklarının 1.7 milyar doları bulduğu tahmin ediliyordu. Bin Mahfuz, BCCI'nin de üst düzey yöneticilerinden biriydi, ancak 245 milyon dolar ödenmesini öngören bir anlaşmayla krizden yakasını kurtarabildi. Dünya çapında en az 70 şirketi bulunan, geniş bir işletmeler grubunu yönetirken, Kral Fahd'ın atadığı Aramco Konseyi de dahil başlıca Suudi şirketlerinin ve uluslararası şirketlerin yönetim kurullarında yer aldı. Ailesi Bin Ladin'in ailesine yakındı; iki aile de Güney Yemen'de aynı eyaletten, Hadramut'tan geliyordu. Hatta Halid bin Mahfuz'un kız kardeşi, Usame bin Ladin'in dört eşinden biriydi.

1998'de Afrika'daki ABD büyükelçiliklerinin bombalanmasının ardından, CIA NCB'ye Usame bin Ladin'le bağlantılı İslâmî yardım örgütlerine milyonlarca dolarlık kaynak aktardığı suçlamasını getirdi. Suudi hükümeti bizzat bir soruşturma yürüttü ve sonunda bin Mahfuz, görevinden alınıp tutuklandı. Ayrıca Suudi hükümeti NCB hisselerinin yüzde 50'sini satın aldı; hisselerin yüzde 36'sı Bin Mahfuz ailesinde, yüzde 10'u da bizzat Halid'te kaldı.

Bin Mahfuz ve bin Ladin ailelerinin ABD'deki, özellikle de Amerika ile Arapların petrol sanayiindeki ortak çıkarları sebebiyle karşılaştığı topraklardaki, yani Teksas'taki bağlantılarına baktığımızda, finans bağlantıları daha da karmaşıklaşır; bu bağlantıların gerilim kurmacası ya da komplo teorisyenlerinin hoşlandığı türden malzeme-

lere dönüşme tehlikesi başgösterir. Bin Ladin ailesinin 1976 ile 1982 yılları arasında ABD'deki temsilcisi Abdullah Taha Bahş'tı. Kendisi halen, Halid bin Mahfuz'un Investcorp'taki yatırımlarını temsil etmektedir. Merkezi Bahreyn'de bulunan Investcorp ile ona bağlı Lüksemburg ve Cayman Adaları'ndaki holding şirketleri, aralarında Kuveyt ve Suudi Arabistan petrol bakanlarının da bulunduğu, Arap petrol elitinin yatırım çıkarlarını bir araya getirir. Investcorp, Chase Manhattan Bank'la birlikte çalışır; ortakları arasında Bahş, Muhammed el-Zelil ve Bekir Muhammed bin Ladin de dahil BCCI olayına karışmış Suudi iş çevrelerinin önde gelen bazı isimleri vardır. Muhammed el-Zelil'in Suudi Arabistan'daki şirketinin başlıca hissedarı Halid bin Mahfuz'dur. El-Zelil, Tadamon Bank'ın da aralarında yer aldığı, 20 bankadan oluşan bir ağı yönetmektedir; Tadamon Bank'ın Sudan şubesinin Usame bin Ladin'in finansmanını yönettiği belirlenmiştir. Investcorp'un diğer ortaklarından, Usame'nin ağabeyi Bekir Muhammed bin Ladin ise Bin Ladin grubunun başkanıdır. Bin Ladin grubu, bin Mahfuz grubuyla birlikte bir bağlı şirketler ağı oluşturmuştur; Usame'nin bir başka erkek kardeşinin başkanlığını yaptığı Saudi Investment Company (Suudi Yatırım Şirketi) de bu ağa dahildir. Saudi Investment Company, Bahamalar, Cayman Adaları ve İrlanda'da kayıtlı bir başka yatırım şirketleri ağının ana şirketidir. Yukarıda belirttiğimiz, küresel bir yatırım ortamında çalışan şirketlerin hepsinin doğal olarak ABD ekonomisiyle derin bağlantıları, ABD şirketleriyle ortaklıkları vardır. Bu yüzdendir, birkaç yıl önce Bin Ladin grubunun temsilciliğini yürütmüş, o dönemde bin Mahfuz'un ortağı ve temsilcisi olan Abdullah Taha Bahş, 1987'de rekapitalizasyona ihtiyacı olan Teksaslı küçük bir şirketi, Harken'ı kurtarmaya gelmişti. Bahş şirket hisselerinin yüzde 11.5'ini satın aldı ve şirketin yeniden yapılanmasına yardımcı oldu. O yıllarda Harken Energy Corporation'ın başkanı, bildiğimiz George W. Bush'tu.

2002'de ABD'de çeşitli resmî kaynaklardan gelen haberler çelişkili olsalar da, Suudi ajanlarla, 11 Eylül saldırılarını düzenleyenler arasında bağlantılara dikkat çekiyordu. Böylece Kasım 2002'de, 11 Eylül

saldırıları üzerine çalışan bir ortak kongre komisyonunun hazırladığı taslak raporda, başka bağlantıların yanı sıra, hava korsanlarından ikisinin, o dönemde San Diego'da yaşayan Halid el-Midhad ve Nawaq Alzhami'nin, ikisi de Suudi Arabistan'ın ABD Büyükelçisi'nin eşinden, Kral Faysal'ın kızı olan bir Suudi prensesinden malî destek alan Ömer el-Bayumi ve Usame Bassnal ile görüşmekte olduğu bilgisine yer verdi. Büyükelçinin eşi Suudi prensesin doğal olarak, muhtaç bir aileye yaptığı yardımların dolaylı yollardan teröristlerin eline geçeceğinden haberi yoktu. Ama asıl önemli olan da bu dolaylı bağlantılar ağıdır zaten. Kongre Komisyonu, bu bağlantıların yanı sıra, Suudi kişilikler ve örgütlerle bağlantıları ayrıntılı bir biçimde araştırmadıklarından dolayı CIA ve FBI'ı hatalı buldu. Hatta CIA Ocak 2001'de El-Midhar ve Alzhami'nin *El-Kaide*'yle bağlantılı olduklarını tespit etmiş, buna karşın ikili Ağustos 2001'de kendi adlarını kullanarak ABD'ye yasal yollardan giriş yapabilmişti.[65]

Bu kadar farklı aktörün yer aldığı, bu karmaşık çıkarlar ve stratejiler ağından ne çıkarabiliriz? Analizimize sadık kalır, spekülasyonları bir kenara bırakırsak eğer, hikâye aslında o kadar da karmaşık değildir. Bazı anlamlı tarihsel öncelleri hatırlayalım. Suudi hanedanlığı dinî bir temel üzerine, kökenleri 18. yüzyıla, *Kur'an* yorumu yüzünden aranan adam haline gelen Muhammed ibn ül Vehhab'ın el-Suud kabilesinin kanatlarının altına sığınmasına uzanan Vehhabilik üzerine kurulmuştu. Muhammed bin Suud, Vehhab'ın öğretilerini izledi ve kılıcını Vehhab'ın hizmetine sundu (ya da Vehhab'ın öğretileri onun kılıcının hizmetine girdi – genelde bu iki yönlü işleyen bir süreç olmuştur). Arabistan'ı fethetti; onun soyundan gelenler de başka kabilelere, başka halklara, o zamanlar Türkiye'ye karşı seküler bir mücadele sürdürdü, ta ki 1924-5'te Mekke ve Medine'yi kendi kontrollerine alıncaya dek. Muhammed bin Suud'un büyük büyük torunu Abdülaziz, Britanya'nın da yardımıyla 1932'de Suudi Arabistan Krallığı'nı kurdu. Veh-

---

65 *The New York Times*'ın 23 Kasım 2002'deki haberi: David Johnston ve James Risen "11 Eylül raporuna göre Suudi Arabistan bağlantısı incelenmedi. Kongre komisyonunun bulguları, ajanların Suudi fonlarıyla ilgili ipuçlarının peşinden gitmediğini gösteriyor."

habi ulemaların dinî otoritesi ve Suudi hanedanının mutlak siyasî-askerî otoritesinin çifte koruması altında Arabistan yarımadasındaki kabilelerin birleşmesi sağlandı. Bu konuda dinî otorite ile siyasî-askerî otorite arasında ayrım yapılamaz. Kültürel/dini meşruîyet de toplumların yönetiminde, kaba kuvvet ya da ayrıcalıkların paylaşımını teşvik kadar belirleyicidir. Suudi krallığı dinî fundamentalist bir krallıktı, hâlâ da öyledir. Ne var ki 1938'de petrol bulundu ve Arabistan topraklarının kaderi ebediyen değişti. Amerikan şirketlerine verilen tavizler, Suudilerle Amerikalılar arasındaki bağın mührü oldu. Suudi rejimi üç bileşenli bir rejim haline geldi: Vehhabilik, Suudi hanedanı ve Aramco (Amerikalılar'ın baskın olduğu Suudi Tekeli, 1988'de Suudiler'in hisseleri ele geçirmesiyle Suudi Aramco oldu). Suudi elitlerin beceriyle –1964'te, yetkinlikten uzak bir lider olan Saud'un yerine başkalarının yanı sıra Bin Ladin ailesinin de desteğiyle nitelikli Faysal'ın geçirilmesi örneğinde olduğu gibi, gerektiğinde kralı değiştirerek– yönettiği, ayrıştırılamaz bir iktidar ve zenginlik üçgenidir bu.

Suudi hanedanının, zenginlik sağlayan iktidarı elde tutmak için aynı anda hem ulemaya hem de ABD'ye taviz veren ikili karakteri, ikiyüzlü bir manipülasyon değildi. Suudi eliti Vehhabi'ydi; tebanın büyük bölümü tarafından desteklenen İslâm hukukunu uygulamayı sürdürürken, Batı'nın yöntemlerine ve çıkarlarına uyum sağladı. Dolayısıyla Suudiler, İran'daki Musaddık'ın tersine, zenginliklerinin kaynağı olan Batı petrollerinin sadık yöneticileriydi. Ama aynı zamanda kutsal mekânların bekçiliğini de yürütmek zorundaydılar; yalnızca Arabistan'da değil, haccın da gösterdiği gibi (Mekke'ye hac, bütün Müslümanların hayatlarında en az bir kez gerçekleştirmek zorunda olduğu bir yolculuktur) tüm Müslüman dünyada meşruîyetlerinin kaynağı buydu.

Bu yüzden de zenginliklerini, küresel finans piyasalarında oynamak için kullandılar; oğullarını eğitim görmeleri için Batı'nın en iyi üniversitelerine gönderen Suudiler küresel finans piyasalarını çabucak kavramışlardı. Ama aynı zamanda bu zenginliği dünya çapında İslâm ülkelerinin kalkınmasına, Müslüman nüfusa yardım etmekte kullandılar. Bu strateji, ABD'nin dış politikasında olduğu gibi, birbiriyle bağlantılı

birkaç boyuttan oluşuyordu: İslâm ülkelerinin ekonomik ve toplumsal kalkınmasına yardımcı olmak, bu ülkeleri Suudi ekonomik nüfuz alanında bir araya getirmek; muhtaçlara yardım götürmek; Vehhabilik öğretileri doğrultusunda İslâm'ın gücünü yayacak, etki alanını genişletecek İslâmcı hareketleri desteklemek – Taliban örneğinde olduğu gibi.

Bu tümüyle tutarlı strateji çerçevesinde, İslâmcılığı desteklemekle, mücahitlerin mücadelesini desteklemek arasındaki sınır, Afganistan'da kesinlikle aşıldı. Bu mücadelenin dinamikleri Batılı çıkarları karşısına aldığında, geçmişte tetiklenen mekanizmayı geri çevirmek artık zordu – gizli servisin efsanevi başkanı Prens Türki ibn Faysal ibn Aziz'in azledilmesi dışında. Ayrıca Suudi hükümeti, düşmanlığı ve Suudi muhaliflerle işbirliğinden ötürü Bin Ladin'le bağları koparmanın gerekliliğini kesinlikle anlamış olsa da, fundamentalist ağlara karşı tümüyle ABD'nin yanında yer almamaya da itina gösterdi. Kasım 1979'un hatıraları hafızalarında tazeliğini koruyordu; Kasım 1979'da, yeni Hicret'in ilk yılında Suudi Ulusal Muhafızları'ndan bir yetkili ve yüzlerce takipçisi Kâbe'yi işgal etmiş, Suudi krallığını, *Kur'an*'ın öğretilerini terk ettikleri gerekçesiyle kınayarak haftalarca Suudi birliklerle çatışmıştı. İşgalin sonunda bütün isyancılar ve işbirlikçileri başları kesilerek idam edilmişti, biri dışında. Mekke'nin planlarını isyancılara verdiğinden şüphelenilen kişiydi bu. Böyle belgelere erişebilecek birkaç kişiden biriydi: Usame'nin kardeşi Mahrus bin Ladin'di Suudilerin şüphelendiği bu kişi. Mahrus bin Ladin, hâlen Medine'de aileye ait girişimlerin sorumluluğunu yürütmektedir.

Dolayısıyla gerçek Vehhabiler arasındaki bu derin hoşnutsuzluğu yatıştırmak için Suudi hükümetinin ABD'yle bağlantılarını, Filistin direnişini finanse etmek de dahil, dünya çapında İslâmî davaları destekleyerek dengelemesi gerekiyordu. Suudi rejimi, ABD büyükelçiliklerinin bombalanmasından sonra, Bin Ladin'le bağlantılarının çok tehlikeli bir hal aldığına karar vermekle birlikte, Taliban'ı desteklemeyi sürdürdü ki, bu da Bin Ladin'i desteklemenin başka bir yoluydu.

Ayrıca Suudi eliti, bu meseleyle ilgili olarak birlik içinde değildir. Hükümetin yaptıkları, kraliyet ailesinin ya da iş çevrelerinden seç-

kinlerin yaptıklarıyla aynı değildir. Kraliyet ailesinin ya da iş çevrelerinin büyük bölümüne göre, adı olmayan militan ağlar da dahil İslâmcılığın desteklenmesi dinî bir görevdir. Suudi elitinin birkaç bin üyesi arasındaki aile, kabile bağları, siyasî ve malî bağlantılar dikkate alındığında, Suudi rejiminin hedef alınmaması temel kaydıyla, bu tür destekleme girişimlerinin bastırılması olası değildir – Suudi ailesini hedef almamak, Bin Ladin'in de dikkat ettiği bir şey olmuştur; Bin Ladin Arap topraklarındaki saldırılarını kutsal topraklardaki Amerikan varlığına yoğunlaştırmıştı.

Dolayısıyla Vehhabi Suudi rejiminin savunulmasıyla *El-Kaide* ve başka terörist ağların kaynağındaki dünya çapındaki İslâmcı ağların savunulması arasında derin bir empati vardır. Bu geleneksel devlet destekli terörizm değildir; çünkü Suudiler hiçbir zaman ABD'ye karşı terörizmi desteklememişler (Rusya'ya karşı yapmışlardır; Çeçenler örneğinde olduğu gibi), nafile bir çabayla, kontrolünü tümden yitirene dek Bin Ladin'i dizginlemeye çalışmışlardır. Fakat Vehhabi krallığı ile İslâm şehitlerinin ağları arasında kritik bir bağlantı daha vardır: Kimliğin gücüne duyulan inancı paylaşarak, İslâmî ilkelerin en üst düzeyde teyidi.

Ağlar Oluşturma ve Medya Siyaseti: El-Kaide'nin Örgütlenmesi, Taktikleri ve Stratejisi

Görece küçük bir grup militan, ne denli kararlı olurlarsa olsunlar, nasıl olur da başka devletlerin etkin desteği olmaksızın tarihin en güçlü devletine meydan okuyabilir? Bin Ladin ve takipçilerine göre, bu sorunun yanıtı Allah'ın onlarla birlikte olmasıdır. Ama bu arada yeni bir örgütlenme yaratmışlar, asimetrik çatışma olarak bilinecek, koşullara uygun bir strateji ve taktikler geliştirmişlerdir. Bir yanda dünyaya hükmedebilecek büyük bir askerî güç vardır. Diğer yandaysa savaşçının hayatından başlayarak, insan hayatının hiçbir biçimde dikkate alınmaması; sürprizlerin, öngörülemezliğin ve küresel ağlar oluşturmanın temel alınması vardır.

Ağlar oluşturmak kritik önemdedir. Bu *El-Kaide*'nin bir çekirdek liderliği olduğu (bin Ladin, onun ölümü halinde ardından El-Ze-

vahiri ve başkaları gelecektir); ama bir komuta ve kontrol yapısı olmadığı anlamına gelir. Çekirdek liderlik, çağrıyı yanıtlayan gerçek müminlere, titiz bir incelemenin ardından askerî ve düşünsel eğitim sunar. Sonra birçok örnekte gözlediğimiz gibi bu gerçek müminler, kendi köklerine geri dönerler ve kendi ülkelerinde militan taktikler üzerine çalışırlar. *El-Kaide* liderliğiyle bağlantılarını korurlar, ama büyük oranda kendi başlarınadırlar; kendi kendilerine eylemler geliştirirler, kaynak bulurlar ve kendi başlarına girişimde bulunurlar. Sonuçta çatışma ilkesi gayet basittir: Yapabildiğin yerde, yapabildiğin zaman, düşmana olabildiğince şiddetli bir darbe indir; düşmanın öncelikle ABD hükümeti, Amerikan şirketleri ve yurttaşlarıdır, ama aynı zamanda bütün Batılılar ve Müslüman toplumlarla kâfirler arasındaki tüm sembolik bağlantı noktalarıdır; havaalanları, çokuluslu şirketlerin tesisleri, nakliyat yolları, küresel turizm merkezleri ve Müslümanlara karşı mücadeleye girişmiş toplumların gündelik hayatlarıdır (örneğin Afganistan, Çeçenya, Keşmir ve Filipinler).

El-Kaide'nin Afganistan'daki komuta merkezinin 2001'de yok edilmesinin ardından, yerel mücadelelerle ağlar oluşturmak giderek önem kazandı. Ülkeler bağlamındaki örgütlenmeler, kendi ülkelerinde gerçek Müslümanları bastıran devletlere karşı mücadele verirken, bir yandan da ABD'ye ve başka düşmanlara dünya çapında saldırılar gerçekleştirmeye hazırlıklı olma çabası içindeler. 2002-3 döneminde en önemli ağ, *El-Kaide*'nin güneydoğu Asya ağı ve onunla bağlantılı örgütlenmelerdi. Bin Ladin'in Afganistan'daki çağrıya cevap veren Endonezyalı, Filipinli ve Malezyalı İslâmcılara dayanarak titizlikle hazırladığı bu ağ, 1990'ların başlarında oluşturuldu. Bin Ladin bu tarihlerde, Mindanao'daki iki Müslüman ayrılıkçı örgütle, Moro İslâmî Cephesi ve Ebu Seyyaf'la karşılıklı desteğe dayalı bir bağ kurması için kayınbiraderi Muhammed Cemal Halife'yi Filipinler'e gönderdi. Moro İslâmî Cephesi, kamplarını tüm dünyadan *El-Kaide* üyelerine açtı, böylece Afganistan dışında başka bir eğitim merkezi daha kurulmuş oldu. Moro İslâmî Cephesi'nin açtığı kamplardan Filistin Kampı'nda genelde Araplar, Vietnam Kampı ve Hudeybiye Kampı'nda güneydo-

ğu Asyalılar eğitim görüyordu. 1990'larda 1500 Endonezyalı bu kamplarden geçti; çoğunun Endonezya'ya geri döndüğü sanılıyor. Endonezya'daki temel radikal İslâmcı hareket, güneydoğu Asya çapında bir İslâm devleti kurmayı amaçlayan Cemaat-i İslâmîye'dir. Hareketin lideri ulemanın saygın isimlerinden Ebu Bekir Beşir'dir. Başlıca eylemcisi ise Hanbeli adıyla bilinen Riydan İsamüddin'dir; Endonezya'da bir öğrenci lideri olan İsamüddin, Afganistan'da *El-Kaide*'ye katılmış ve militan, terörist bir ağ kurmak üzere Endonezya'ya dönmüştür. 2002'deki Bali bombalamasını gerçekleştirmekle suçlanmaktadır. Güneydoğu Asya'daki *El-Kaide* hücreleri, 1990'ların sonunda ağın en etkin hücreleri arasında yer alıyordu. Bin Ladin Manila'da, 1993'te Dünya Ticaret Merkezi'nin bombalanması olayına adı karışan iki militanın, Remzi Yusuf'la Halid Şeyh Muhammed'in liderliğini yaptığı bir hücre örgütlemişti. Bu hücre 1994'te, Manila'dan, Amerikan havayolu şirketlerine ait on bir uçağın Pasifik üzerinde bombalanmasını planlamıştı, fakat bu komplo, Yusuf'un Manila'daki dairesinde kazara gerçekleşen patlamayla ortaya çıkarıldı. Filipinler'de ve Endonezya'da *El-Kaide*'yle bağlantılı gruplar, Malezya ve Singapur'daki ABD çıkarlarına saldırılar düzenlemeyi planladılar, bu saldırılar bu ülkelerde polisin verimli bir çalışma göstermesiyle engellendi. Fakat Afganistan ve Pakistan'daki eylem üslerinin ortadan kaldırılmasıyla birlikte, *El-Kaide*'nin güneydoğu Asya'daki ağları, özellikle de dünyanın en büyük Müslüman ülkesi olan Endonezya'daki ağlar, gerek yerel muhalefet gerek küresel cihat açısından önemli kaynaklar haline geldi.

Benzer bir eğilim, Çeçen milliyetçilerin Rusya'ya karşı verdiği seküler, etnik-milliyetçi mücadelenin İslâmî bir mücadeleye döndüğü, *El-Kaide*'den güçlü bir malî destek, eğitim ve cephane desteği aldığı Çeçenya için de geçerlidir. Bin Ladin'e göre, Çeçen mücadelesi, Ruslara karşı Afganistan'da verilen, Suudiler, Pakistanlılar ve CIA'nin bir süre onaylar göründüğü mücadelenin bir devamıydı. Böylece İslâmî ağlarla dünyanın baskın güçleri arasındaki topyekûn mücadele çerçevesinde Çeçen savaşçılar, İslâm adına savaşlarını Ekim 2002'de bir tiyatroya düzenlenen saldırıyla Moskova'ya taşıdılar; tiyatroyu basan Rus

komandoların gaz kullanması sonucu, rehin alınan 120 kişinin ölmesiyle daha da trajik bir boyut kazanan bir saldırıydı bu. Çeçen çatışmasının kökenleri 19. yüzyıla uzansa da, *El-Kaide* ağıyla kurulan bağlantılar, çatışmayı yoğunlaştırdı ve onu Müslümanları bastıranlara karşı savaşan küresel terör ağının bir başka halkasına dönüştürdü. *El-Kaide*'nin Afganistan savaşı sonrasında izlediği stratejinin özü, bu ikili yerel mücadele ve küresel ağlara eklemlenme niteliğidir.

Bu stratejiye damgasını vuran, yer ve zaman gözetmeksizin baskıcı güçleri (Ruslar da dahil olmak üzere Hıristiyanlar, Yahudiler ve Hindistan ya da Çin'de olduğu gibi Müslüman halkı bastıran başka güçler) temsil eden bütün hedeflere durmaksızın saldırıda bulunmaktır. Hedef alma fırsatıyla her an her yerde karşılaşılabilir. Mutlaka eşgüdümlü bir biçimde olmasa da, medyaya, özellikle de küresel, bağımsız, Müslüman bir haber şebekesi olan El-Cezire'ye gönderilen kasetler ve açıklamalarla bilgilendirme kolayca sağlanır. Tümüyle *El-Kaide*'ye ait, *El-Kaide*'nin destek ve eğitim verdiği örgütlenmelerden ayrı bir ağ da vardır. Bu ağ, Bin Ladin'in kaynaklarıyla finanse edilir ve *El-Kaide*'nin çekirdek liderliği tarafından yönetilir. Bunlar seçilmiş kişilerdir, Bin Ladin'in operasyonel lider olduğu dönemde tek tek belirlediği kişilerdir. (Bin Ladin bu satırların yazıldığı tarihte, 2002'de muhtemelen çok hastaydı; diyaliz sorunları Amerikalıların akıllı bombalarından daha öldürücü olabilir.) Fakat *El-Kaide* hücreleri de, girişimlerinde son derece özerktirler. Bu hücrelere kaynaklar sunulmuş, genel talimatlar verilmiş, bir eylem sahası gösterilmiştir, ancak kendi temel sezgileri ve planlama stratejileriyle baş başa bırakılmışlardır. 11 Eylül saldırısında olduğu gibi, ancak çok belirleyici eylemler merkezî bir planlamaya dayanabilir. Ama bu örnekte bile, planın yürütülmesi büyük ölçüde saha komutanlarına bırakılmıştı ve yalnızca birkaç kişi (belki yalnızca Atta) planın tamamını başından beri biliyordu. Bunlar tarihte bütün devrimci hareketlerde gözlenen hücre örgütlenmesi taktikleridir. Fakat *El-Kaide*'nin örgütlenmesi birkaç değişiklik getirmiştir: Özerklik daha fazladır, çünkü hedefler basittir ve örgütün mistik bir karaktere sahip olması, tümüyle Allah'ın arzusuna adanmış olma-

sı disiplin sorunlarını azaltır. İletişim de, iletişim teknolojilerinin sunduğu gelişmiş altyapı sayesinde güçlendirilmiştir. Doğal olarak internet yaygın olarak kullanılmaktadır, özellikle de şifreleme teknolojisinin kullanıldığı elektronik posta (internetten bedava indirilebilen PGP). Cep telefonları da küresel haberleşmeyi kolaylaştırmıştır; önceden belirlenmiş şifrelerin kullanılması kaydıyla. Fakat hükümetler, haberleşmede internetin önemini vurgulasa da (bu arada internet üzerinden serbestçe haberleşmeyi denetlemek için yeni bir gerekçe de yaratırlar) en önemli temaslar yüz yüze gerçekleşmiş, en önemli mesajlar elden verilmiştir. Bunun gerçekleşebilmesinde asıl belirleyici olan, birinin gerekli vizeye sahip olması halinde hava yolunu kullanarak bir başkasıyla temas kurmasını sağlayan küresel hava ulaşımı ağıdır. İlginçtir, *El-Kaide*, geniş sahte pasaport ve vize piyasasından yararlanmamaya karar vermiş, onun yerine ABD'nin izleme birimlerinin yetersiz olduğu varsayımına dayanmayı tercih etmişti. Haklıydılar da: Teröristlerin yalnızca birkaç tanesi, gerçek adlarını ve kendi pasaportlarını kullanarak ABD vizesi almakta güçlük çekti. Bu terör ağının başka bir özelliği de, başlıca eylemcilerin, düşmanla doğrudan temas kuracakların öleceğinin varsayılmasıdır. Bu yüzden işkencede çözülme korkusu yoktur, döneklik yoktur, kayıp bir hayatın geride bıraktığı izler dışında başka bir bilgi yoktur. Elbette her zaman, son dakikada içlerinden birinin fikrini değiştirmesi ihtimali vardır. Gruplar halinde yaşamalarının ve çalışmalarının sebebi budur, planın ayrıntılarının ancak son dakikada açıklanmasının sebebi budur. Ayrıca merkezî olarak planlanmış saldırılarda yer alan militanların çoğunun, grubun diğer üyeleriyle kişisel bağları vardır: Ailedirler, dostturlar, birlikte çalışmış, İslâm'ı birlikte keşfetmişlerdir. Dünya çapında, sıkı örülmüş çemberlerin oluşturduğu bir ağda, bir bağlantı noktası, bir düğüm haline gelmiş sıkı örülmüş bir çemberdir bu.

Ağlar oluşturmaya dayalı bu örgütlenmenin etkileri büyüktür.[66] Devletler ağlarla nasıl mücadele edebilir? Bazı operasyonel üsleri ve ba-

66 Arquilla ve Rondfeldt (2001).

zı merkezleri bombalayabilirler (Afganistan'da yaptıkları gibi), ama 11 Eylül saldırılarının asıl planlandığı yeri, Hamburg'u bombalayamazlar. Bir ağı bombalamak mümkün değildir; yalnızca bağlantı noktaları hedef alınabilir ki, bu da ancak hep ağın kendini yeniden üretme, yeniden yapılanma kapasitesiyle başetmesi gereken çok uzun sürecek, pahalı, dünya çapında bir stratejiyle mümkündür. Ülkeye bağlı ulus-devletin, hareketli küresel ağlara karşı çarpışması gerçekten de asimetrik bir çatışmadır: Ağların belirleyici bir üstünlüğü vardır. Devletler de küresel devlet ağları oluşturmaya çalışır. Ne var ki, devletlerin ağlar oluşturması, cezalandırma kapasitelerini artırmış (daha fazla yeri bombalayabilir hale gelmişlerdir), fakat bu çatışmadaki verimliliklerini o kadar da artırmamıştır: Sonu gelmez bir şiddet döngüsü içinde, bağlantı noktaları, birçok farklı yere yayılmakta, nüfusa karışmakta, uygun gördükleri hedefi, uygun gördükleri zaman vurmaktadır.

İslâmî küresel ağlar, bu örgütsel esnekliğe dayanarak, eylemlerinde iki temel taktik benimserler. İlki terördür: ABD halkı ve kurumlarının, onları destekleyen devletlerin korku içinde yaşamasına sebep olacak şekilde zarar verici eylemler düzenlenir; yerin ve zamanın önemi yoktur. Eylemciler zamanla bu eylemlerin dayanılmaz bir hal alacağı beklentisi içindedir. Mesele bu mücadeleyi yeterince uzun bir süre sürdürebilme mücadelesidir. Terörün mümkün olduğunca fazla yaygınlaştırılması, ama aynı zamanda koşullara ve savaşçıların yeteneklerine göre içeriğinin çeşitlendirilmesi gerekir. Doğal olarak kimyasal ve biyolojik silahlar, yıldırmaya yönelik başlıca araçlardan biridir. Küçük nükleer bombalar da bu amaçla kullanılabilir. Ama bu o kadar da kolay değildir, bu yüzden taktiklerin sadeleştirilmesi gerekir. Ticarî uçakların bomba olarak kullanılması, füze satın alıp kullanmaktan daha basit, daha etkili bir yöntemdir. Boyutları küçültülmüş başka taktikler de beklenebilir. *El-Kaide*'nin intihara giden eylemcilerinde bir problem çözme, mühendislik mantığı vardır. Sonuçta aralarında birkaçı profesyonel mühendis ya da doktordur. Sorun tanımlandığında, uygun çözüm koşullara ve kaynaklara bağlıdır. Beklenmeyeni bekleyin, çünkü o kadar açıktır ki, kimsenin aklına bile gelmez – en azından iktidarda

olanların; gerçi bazı kurmaca yazarları yıllar önce 11 Eylül'e benzer senaryolar kaleme almıştır.

İkinci taktikse medya siyasetidir. Nihayetinde eylem insanların zihinlerine yöneliktir, bilinci dönüştürmeye yöneliktir. Yerel ve küresel medya, kamuoyunun zihniyetini şekillendiren iletişim araçlarıdır. Dolayısıyla eylemin medyaya odaklı, seyirlik olması, iyi görüntü vermesi gerekir ki bütün dünya görebilsin: Bir Hollywood filmi gibi tıpkı, çünkü zamanımızda insan zihni Hollywood filmleriyle eğitilmektedir. Fakat eylemlere dikkat çekmeye ya da sorumluluklarını üstlenmeye gerek yoktur; ABD'li ve Batılı uzmanların temel hatası budur. *El-Kaide* eylemlerinin sorumluluğunu ancak çok sonra üstlenir, sorumluluğu üstlenmenin artık hiçbir bilgi vermeyeceği anda sorumluluğu üstlendiğini bildirir. Ayrıca bunu gerekli gördüğü için de yapmaz. İslâm adına terör üstünde isim hakkı sahibi değildir. Nerede olursa olsun, düşmanı vuran her şey baskı altındaki Müslüman kitleler tarafından hoş karşılanacaktır. *El-Kaide*'nin gerçek hedefi, bu zihinler, gerçek Müslümanların zihinleridir. Batılılara göre *El-Kaide*, zihinleri değil kalpleri hedefler. Eylemler onların anlaması için değil, korkması içindir. Korku, görünmeyen kaynaklardan geldiğinde daha da ürkütücüdür. Müslümanlarla iletişim kurmanın bir yolu olarak medya, *El-Kaide*'nin başlıca silahıdır, çünkü *El-Kaide*, Rus, İspanyol, Fransız, İtalyan ve İspanyol anarşistlerin içinde yer aldığı, seküler, anarşist, eylemle örnek alınma geleneğini izler: Düşmanın zayıflığını göstermek, yenilmezliğine dair efsaneyi paramparça etmek ve İslâm'ın genç aslanlarının zihinlerindeki, kalplerindeki korkuyu silip atmak için, düşmanı tam kalbinden vurmak. Amerika'daki her büyük terör eylemi, Allah'ın inayetinin yeryüzünün en büyük gücü üzerinde kazandığı bir zaferdir. En az bu görüntü kadar üzücü olan bir şey daha var: Dünyanın dört bir yanında Müslüman gençler, NewYork'taki patlamayı izledikten sonra sokaklara dökülüp dans ederken, *El-Kaide* de çarpık dünya görüşüne dayalı taktiklerinin doğru olduğunu görmüştür.

Dahası da var. Anarşist gelenekte ya da terörist milliyetçi gelenekte örnek alınacak eylem, aynı zamanda kışkırtıcı bir eylemdir. Düş-

manı öfkelendirerek, onun çürümüş dünyayı ateşe verecek mantık dışı bir cevap vereceği, böylece küllerden saf bir medeniyet doğacağı umulur. Yıkıcı bir strateji olarak tarihte işe yaradığı görülmüştür: Birinci Dünya Savaşı'nın tetiğini Saraybosna'daki bir suikastçı çekmiştir örneğin. Hamas'ın ya da İslâmî Cihat'ın İsrail'de, *El-Kaide*'nin dünya çapında yaptığı da budur. ABD'nin, çatışmada kenarda kalan Irak'a karşı politikası, bu stratejinin gerçekten de işe yaradığını göstermektedir.

Nihaî tahlilde, *El-Kaide* iki kavrayış arasında salınmaktadır. 2001'e dek korudukları ilk kavrayış, Somali Sendromu olarak adlandırılabilir. Şehitliği ateşli bir tutkuyla isteyen İslâm savaşçılarının aksine, Amerika ve Amerikalılar ölmeye hazır değildir. Dolayısıyla Somali'deki ABD askerlerinin başına gelene benzer, birkaç seyirlik eylem, ABD'yi Vietnam'da olduğu gibi çekilmeye zorlayaçaktır; Somali'de gerçekten de böyle olmuştur. Ancak Afganistan'ı hedef alan 2001'deki harekâtın ardından, ABD'nin verdiği yanıttan canını zor kurtaran *El-Kaide*, Taliban'ın çözüldüğünü, Pakistanlı desteklerinin kaçıp saklandığını gördükten sonra fikrini ve taktiklerini değiştirdi. Terör gerçekten de küresel olacaktı; fırsat ortaya çıktığında saldırı düzenlenecekti. Ağ daha gevşek bir hal alacaktı, ama medya mücadeleyi paylaşacak dolaylı bir iletişim kanalı olacaktı. Yeni kitle imha silahları bulmaya özel bir önem verildi, ama hiçbir biçimde tek amaç bu değildi, çünkü gerçek hedef Müslüman kitlelerin uyanışını sağlamaktı, bu da onların tam katılımını gerektiriyordu. Dolayısıyla Müslüman ülkelerdeki ayaklanmalar ve Batılı sembollere yönelik saldırılar, daha yararlı, daha eğitseldir. Ancak *El-Kaide*'nin zihniyetine göre nihaî silah, Allah'ın arzusudur. Mücadelenin sonucundan hiçbir kuşku duyulmamasının, mücadelenin sonsuza dek sürecek olmasının sebebi budur. Çünkü burada, kimliğin gücü, Allah'ın gücüdür.

11 Eylül ve Ötesi: Ağlar Halinde Örgütlenmiş, Küresel, Fundamentalist Bir Hareketin Doğuşu mu, Ölümü mü?

11 Eylül saldırılarının dehşeti ve sembolizmi tüm dünyanın aklına ve kalbine bir darbe indirdi. Amerika birden savunmasızlığının farkına

vardı. Sonra da, varlıklı ülkelerde, zengin sınıflarda, enformasyon çağının ilk yıllarına damgasını vurmuş girişimci enerji, teknolojik yenilik ve kişisel özgürlük duygusu yerini güvenlik, kuşku ve denetim takıntısına bıraktı.

11 Eylül komplosunun gerçekleştirilmesi, kimliğe dayalı, devrimci öncülerle hâlâ sanayileşme çağının, Soğuk Savaş jeopolitiğinin zihniyetini, rutinlerini taşıyan ulus-devletin kurumları ve örgütlenmeleri arasında belirmekte olan çatışmanın doğasını gözler önüne seriyordu. *El-Kaide*'nin ABD'ye sızan intihar grubu, insan hayatlarına en büyük zararı vermeyi, daha da önemlisi ABD'nin emperyal gücünün küçük düşürülmesinin medya üzerinden aktarımıyla, Müslüman kitleleri güçsüzlük duygularından kurtarmayı hedefleyen oldukça basit bir planı yalnızca küçük birkaç hatayla uyguladı. United Airlines'ın 93 sefer sayılı uçağındaki yolcuların, son insan bombasının hedefini saptıran kahramanca mücadeleleri olmasaydı, eylem sembolik bakımdan daha da güçlü olabilirdi. Planın iki yılı aşkın bir süre boyunca soğukkanlılıkla, hiçbir sızıntı ya da hataya mahal vermeksizin, öz yıkıma giden uzun yolda hiçbir tereddüde kapılmaksızın gayet metodik bir biçimde uygulanması *El-Kaide* üyelerinin örgütlenme kapasitelerinin, acımasız kararlılıklarının ve psikolojik motivasyonlarının bir göstergesidir. 300 bin dolar kullanıp, artakalan 12 bin doları, ölümcül uçuşlarından önce merkeze havale ederek küresel terörizmin nasıl az paraya gerçekleştirilebileceğini de göstermişlerdir.

Tümüyle finansal terimlerle, böyle bir savaşın tanesi bir milyon dolarlık binlerce akıllı füzeyle verilen yüksek teknolojiye dayalı savaşların sonunu getireceği söylenebilir. Fakat plan, yalnızca *El-Kaide* liderlerinden Remzi bin el-Şibh'in (daha sonra dersini alan bir düşman tarafından Pakistan'da yakalanmıştır) de ifade ettiği üzere düşmanın "aptal" olduğu varsayımını temel aldığından işleyebilmiştir. Bu ifadeyi örgütsel zekâ anlamında alırsak, haklı olduğunu görürüz. ABD güvenlik birimlerinin, 11 Eylül'e giden yolda işlediği açıklanamaz hataların sonu gelmez listesi belgelendi, açıkça gösterildi. Bu hatalar, mutlak güce sahip olma duygusunun verdiği rahatlık, bilginin edinilmesi

ve işlenmesinde hem ideolojik (Amerika'nın –ve modern dünyanın– teknolojinin her şeyi çözebileceği yönündeki inancı) hem de finansal gerekçelerle (maaşı bol, iyi eğitimli istihbarat subayları çalıştırmaktansa bilgisayarlara harcama yapmak ya da bir yan ürün olarak silahlı kuvvetlerin elektronik oyuncaklarını kullanmak daha ucuzdur) insan zekâsı yerine tümüyle teknolojiye dayanmak da dahil birimlerin iç işleyişiyle ilgili etkenlere bağlanabilir. Bu yüzden, istihbarat birimleri arasında koordinasyonun bulunmaması, bürokratik rutin ve yabancı bilgi kaynaklarını küçümseme (örneğin Fransız istihbarat servislerinin doğru oldukları anlaşılan raporları pekâlâ görmezden gelinmiştir), ABD'nin aslında tam anlamıyla gizli kalmamış bir komplodan habersiz kalmasına neden olmuştur.

Fakat daha da önemli bir şey vardır: Güvenlik birimleri hâlâ, başka ulus-devletlerle potansiyel bir savaşa hazırlanan ulus-devletin, güçlü Sovyet imparatorluğuna karşı Soğuk Savaş'ın sürdürüldüğü dönemin ürünleridir. Olası savaşa hazırlanan bu devletlerin örgütlenme mantıkları ve zihniyet çerçeveleri çok basittir; sızmalara ve kimi zaman pazarlıklara ilişkin kavrayışları ve stratejileri de öyledir; örneğin Soğuk Savaş döneminde ABD'de ve Sovyetler Birliği'nde pek az terör olayı yaşanmasının ya da hiç yaşanmamasının sebebi, iki süpergücün yandaşları olan örgütlenmelerin (Filistinliler olsun, Mossad olsun) birbirlerinin topraklarında terörizme bulaşmalarını engellemeleri gerektiği yönünde bir uzlaşmaya dayanıyordu. Yeni bir tür düşmanla karşılaşıldığında, ABD güvenlik sisteminin yıkıcı bir saldırıyı önleyemeyecek durumda olduğu anlaşılmıştır; ABD bütün gücüyle tepki gösterdiğinde, bunu eski kurallara dayanarak yapmıştır: Yani, askerî teknolojiyle üstesinden gelinebilecek yerel hedefler bularak. Öyle görünüyor ki Amerikan teknolojisi ve özel güçlerinin hızla kazandığı Afganistan savaşı, bu stratejinin geçerliliğini doğrulamıştır. Dolayısıyla gerekirse çok maliyetli bir savaşa girişerek Irak'ı silahsızlandırma, Irak'ın da ötesinde "şer ekseni"ni, değişken geometrili bir ekseni karşısına alma kararlılığı, tek gerçek tehlikenin devlet destekli terörizmden doğduğu görüşünden kaynaklanmaktadır. Bu görüş, eldeki belgelere dayanarak

geliştirdiğim buradaki *El-Kaide* analizinden farklıdır. Afganistan'daki destek üslerini kaybetmek, fundamentalist ağlar açısından büyük bir gerileme olsa dahi, bu tek başına onların operasyonel kapasitesini azaltmamıştır. Ve elbette ki Irak bağlantısı kanıtlanmamıştır; görünüşe bakılırsa, ABD'nin Irak'a saldırma kararlılığı *El-Kaide*'ye karşı koymaktan çok "haydut devlet" olarak sınıflandırılan devletlere yönelik önleyici eylem politikasından kaynaklanmaktadır. ABD ve başka Batılı ülkeler, ancak 11 Eylül'den sonra çatışmanın doğasını kavramışlar, terörist eylemlerin can damarı olan finans ağlarını, malî kaynakları denetim altına almak amacıyla ortak hareket etmek gibi girişimlerle yavaş yavaş kendi aralarında ağlar oluşturmaya doğru yöneldiler. Bunu yaparken, ulus-devletin yeni bir devlet biçimine, ağ devletine dönüşümünü de hızlandırdılar; ağ devletine ilişkin analizlerimi bu bölümün sonunda, üçlemenin üçüncü cildinde sunacağım.

Bu satırların yazıldığı tarihlerde, 2003 başlarında *El-Kaide*'nin operasyonel kapasitesi ciddi biçimde geriletilmiş görünüyordu. *El-Kaide*'yi destekleyenlerin çoğu da, yaralı bir süpergücün hiddetli tepkisinden haklı olarak korkuya kapılarak desteklerini kesmişlerdi. Fakat birkaç ülkede, benzer aktörleri temsil ediyor görünen benzer birkaç grup, Kuveyt'te, Bali'de, Yemen'de, Pakistan'da, Filipinler'de, Moskova'da, Ürdün'de Amerikan ve Batılı çıkarlara, sembollere saldırarak ve İsrailli sivillerin ilk kez hedef alındığı Mombassa'daki bombalamayla farklı biçimlerde terör eylemlerine soyunmuştur. Kamuoyu yoklamalarına göre, insanların 2002'nin son günlerinde hâlâ 2001'deki kadar tedirgin ve korkulu olduğu ABD'de gerilim alarmı sürmektedir. Avrupalı istihbarat servislerinin çoğunun düşündüğü gibi, *El-Kaide*'nin gücü ve kaynaklarına ilişkin abartılı tahminler yapılmış olabilir. *El-Kaide*'nin ABD güvenlik sisteminin hazırlıksızlığını fırsat bilerek, 11 Eylül'de seyirlik bir "şanslı bir vuruş" yapmış olmaktan yararlanmış olması çok mümkündür. Fakat kimliği savunma ve Allah'ın arzusunu gerçekleştirme yönünde algılanan bir gereksinime dayalı küresel terör ağları, içinden doğdukları kaynaklar akmayı sürdürdükçe, görece kolay bir biçimde yeniden yapılanabilir, yeniden kurulabilir. Çünkü *El-*

geliştirdiğim buradaki *El-Kaide* analizinden farklıdır. Afganistan'daki destek üslerini kaybetmek, fundamentalist ağlar açısından büyük bir gerileme olsa dahi, bu tek başına onların operasyonel kapasitesini azaltmamıştır. Ve elbette ki Irak bağlantısı kanıtlanmamıştır; görünüşe bakılırsa, ABD'nin Irak'a saldırma kararlılığı *El-Kaide*'ye karşı koymaktan çok "haydut devlet" olarak sınıflandırılan devletlere yönelik önleyici eylem politikasından kaynaklanmaktadır. ABD ve başka Batılı ülkeler, ancak 11 Eylül'den sonra çatışmanın doğasını kavramışlar, terörist eylemlerin can damarı olan finans ağlarını, malî kaynakları denetim altına almak amacıyla ortak hareket etmek gibi girişimlerle yavaş yavaş kendi aralarında ağlar oluşturmaya doğru yöneldiler. Bunu yaparken, ulus-devletin yeni bir devlet biçimine, ağ devletine dönüşümünü de hızlandırdılar; ağ devletine ilişkin analizlerimi bu bölümün sonunda, üçlemenin üçüncü cildinde sunacağım.

Bu satırların yazıldığı tarihlerde, 2003 başlarında *El-Kaide*'nin operasyonel kapasitesi ciddi biçimde geriletilmiş görünüyordu. *El-Kaide*'yi destekleyenlerin çoğu da, yaralı bir süpergücün hiddetli tepkisinden haklı olarak korkuya kapılarak desteklerini kesmişlerdi. Fakat birkaç ülkede, benzer aktörleri temsil ediyor görünen benzer birkaç grup, Kuveyt'te, Bali'de, Yemen'de, Pakistan'da, Filipinler'de, Moskova'da, Ürdün'de Amerikan ve Batılı çıkarlara, sembollere saldırarak ve İsrailli sivillerin ilk kez hedef alındığı Mombassa'daki bombalamayla farklı biçimlerde terör eylemlerine soyunmuştur. Kamuoyu yoklamalarına göre, insanların 2002'nin son günlerinde hâlâ 2001'deki kadar tedirgin ve korkulu olduğu ABD'de gerilim alarmı sürmektedir. Avrupalı istihbarat servislerinin çoğunun düşündüğü gibi, *El-Kaide*'nin gücü ve kaynaklarına ilişkin abartılı tahminler yapılmış olabilir. *El-Kaide*'nin ABD güvenlik sisteminin hazırlıksızlığını fırsat bilerek, 11 Eylül'de seyirlik bir "şanslı bir vuruş" yapmış olmaktan yararlanmış olması çok mümkündür. Fakat kimliği savunma ve Allah'ın arzusunu gerçekleştirme yönünde algılanan bir gereksinime dayalı küresel terör ağları, içinden doğdukları kaynaklar akmayı sürdürdükçe, görece kolay bir biçimde yeniden yapılanabilir, yeniden kurulabilir. Çünkü *El-*

Kaide, esnek ağlar oluşturmaya, medyaya odaklı siyasete ve asimetrik çatışma stratejisine dayanarak, bilgiyi, ileri teknolojiyi ve muhtemelen kitle imha silahlarını kullanarak büyük ulus-devletlerin gücüne karşı koymanın, örgütsel ve operasyonel anlamda mümkün olduğunu göstermiştir. Bu da kayıp vermenin kabulü anlamına gelir; hem eylemi gerçekleştirenler, hem de hedef alınanlar kayıp verecektir. İnsanoğlunu ahlakî yozluğundan kurtarmaya, Müslüman kitleleri yeni Haçlılarca maruz bırakıldıkları aşağılanma ve baskılardan kurtarmaya yönelik dinî bir görev olarak görülen bir kayıptır bu.

Peki ama bu aşağılanma nedir? Bu baskıyı nasıl anlayabiliriz? Üçüncü ciltte tartışacağım ve belgeleyeceğim üzere, gezegen çapında çok sayıda insanın, ekonomik ve teknolojik koşullar bakımından toplumsal dışlanmaya maruz kaldığı kolayca gözlenmektedir. Fakat küresel fundamentalist ağlar tarafından başlatılan çatışma, gelecekte nasıl bir yön izlerse izlesin, *El-Kaide*'nin ya da onunla bağlantılı terörist grupların ortaya çıkış sebebi toplumsal dışlanma değildir. Taliban, mülteci kamplarının medreselerinde kurulmuştur, ama *El-Kaide* kadroları yukarıda da açıkladığım gibi, genelde hali vakti yerinde ailelerden gelmektedir. Her iki grubun da ortak noktası, dinî inançlarının derinliği ve basitliğinin yanı sıra, ülkelerinin günah içinde yaşadığını, kâfirler tarafından yozlaştırıldığını düşünmeleridir. Bu direniş kimliğinin gelişimini incelerken, yalnızca sosyo-ekonomik dışlanmanın dolaylı etkilerine atıfta bulunamayız. Küreselleşmenin başlattığı kültürel ve kurumsal dönüşümle de ilişkilendirilmesi gerekir. Bütün toplumlarda operasyonel çerçeve olarak küresel bir tekno-ekonomik sistemin kurulması, ulus-devletleri 20. yüzyılın son yıllarında ya küreselleşmenin liderliğini yapmaya ya da onu benimsemeye zorlamıştır; çünkü küresel sermaye, teknoloji, bilgi ve iletişim ağlarındaki konumları iktidarlarını korumaları, genişletmeleri ve kabul ettirebilmeleri açısından temel önemdedir. Finans piyasaları olsun, CNN'e benzer medya kurumları olsun, dünya teknoloji merkezleri ve devlet kurumlarının yer aldığı uluslararası ağlar olsun, küresel ağların mantığına uymak, İslâm dünyasındakiler de dahil ulus-devletlerin birçoğu için kendilerini gele-

neksel seçmen çevrelerinden, destek tabanlarından uzaklaştırmaları anlamına gelir. Suudi rejimi gibi bazıları, kültürün ve dinî ortodoksluğun geleneksel sembollerini koruma yönünde hünerli bir çaba göstermiştir. Fakat ulemalar da, bürokratlar gibi kolayca kraliyetin bordrolarında gösterilebildiğinden bunun sahte bir görüntü olduğu son derece açıktır. Modern olmak, dolayısıyla kabul görmek, insanların büyük bölümü, özellikle de geleneksel olanlar için anlamlı şifreler ve değerlerin reddedilmesine denk düşer hale gelmiştir. Modern olmak, kabul görmek büyük ölçüde, Amerikanlaşmayla –Fransa'da bile– bir tutulan küresel, kozmopolit bir kültürün kabulü anlamına da gelir. Sömürge metropollerinde geleneksel olarak alçaltılan Müslüman kültür söz konusu olduğunda, geleneksel değerlerin marjinalleşmesi, gericiliklerine ilişkin bir suçlamayla birlikte yürür; bu suçlama genellikle, Batılı standartlar açısından bakıldığında İslâm'da kadınların bastırılıyor olmasıyla sembolize edilir. Kişisel olarak hissedilen bu aşağılanmanın kökleri, Arapların ve Müslümanların Batı'da "Oryantalizm"in ideolojik sınıflandırması çerçevesinde etnosentrik, ırkçı bir yaklaşımla sunulmuş olmasına uzanır. Edward Said'in de yazdığı gibi:

> Gerici, yoz, gayri medeni ve geri kalmış diye çeşitli biçimlerde adlandırılan başka halklar gibi, Doğulular da biyolojik determinizm ve ahlakî-siyasî uyarılardan kurulmuş bir pencereden görülür. Dolayısıyla Doğulu, Batı toplumunun, en iyi biçimde acınacak derecede yabancı diye tarif edilebilecek ortak bir kimliğe sahip unsurlarıyla (suçlular, deliler, kadınlar, yoksullar) bağlantılıdır. Doğulular pek görülmezler, onlara bakan pek olmaz; yurttaş, hatta insan olarak görülmezler, tahlil edilmezler; çözülecek, kuşatılacak ya da üstesinden gelinecek –sömürgeci güçler açıkça topraklarına göz dikmiştir– sorunlar olarak görülürler... Doğulu tabî olan bir ırkın üyesi olduğundan, ona boyun eğdirmek gerekir: Bu kadar basittir.[67]

Dolayısıyla yerel hayatlarını sürdüren birçok Müslüman'a göre, fundamentalizmin cazibesi, toplumsal ve ekonomik reformla birlikte

67 Said (1979: 207).

gelmelidir: Ulus-devletlerin doğrudan baskısıyla karşı karşıya kaldığında başarısızlığa uğrayan siyasî fundamentalizmin projesi buydu. Fakat küresel, egemen ağlarla temas halinde yaşayan Müslüman elitler için, kültürel olarak Batılılaşmakla toplumsal ve kültürel statülerinin daha alt seviyede olması arasında bir tercih yapmak söz konusudur. Özellikle genç kuşaklar için ıstırap vericidir bu; gençler teknolojik ve entelektüel olarak çok moderndir, fakat deneyimlerine yabancı olan değerlerde, hayatları için anlamlı bir şey bulamazlar. Doğulu denerek küçültülen bir deneyimdir bu. Yabancılaşmış gençliğin bu kesimi, fundamentalist, terörist ağları besleyen ortamdır. Dünyanın yoksun bırakılmış Müslüman kitlelerinin arzularına ulaşma yetileri, gözlenebilir bir olgu olmaktan çok, hâlâ bir projedir. Ama böyle bir bağlantı kurulsaydı eğer, bu sosyo-ekonomik ilgisizliğe karşı isyanla Batı'nın kültürel egemenliğine karşı kimliğin direnişini birleştiren, küresel zenginlik ve teknoloji ağlarının karşısına küresel inanç ve terör ağlarını çıkararak tarihin akışını değiştirebilecek olan bir bağlantı olurdu.

"TESLİMİYET OLMAKSIZIN KÜRESELLEŞMEYE HAYIR!": KÜRESELLEŞME KARŞITI HAREKET[68]

On binlerce eylemcinin gösterileri üzerine Dünya Ticaret Örgütü'nün 30 Eylül 1999'da Seattle'daki toplantısının sona erdirilmesi, içinde bu-

---

68 Küreselleşme karşıtı hareketle ilgili giderek genişleyen bir literatür mevcuttur; bu hareketten doğan tartışmalar ve projelerle ilgili kaynak sayısı çok daha fazladır. Birazdan sunacağım kaynaklar hareketin önerileri ya da aldığı eleştirilerle değil, kendisiyle ilgilidir. Analizimin çerçevesini çizmeme yardımcı olan birkaç kaynağın yanı sıra, hareketin faaliyetlerine ilişkin basından ve internetten takip ettiklerimi aktaracağım. Başlıca kaynağım, California Üniversitesi'nde Berkeley'de doktora öğrencisi Jeff Juris'in hazırladığı, 2003'te hâlâ yazım aşamasında olan doktora tezidir ("Transnational activism and the cultural logic of the net"/"Ulusüstü eylemlilik ve ağın kültürel mantığı"); bu tez aynı zamanda hareketle ilgili de temel bir kaynak olma niteliğini taşımaktadır. Tezinin denetmenliğini yapmamın yanı sıra, çalışmalarını ve düşüncelerini benimle paylaştığı için kendisine derinden müteşekkirim. Şunu vurgulamam gerekir ki, analizin büyük bölümünü paylaşmakla birlikte hareketin niteliklerinin çizilmesi kadar, değer yargılarımızda da ciddi görüş ayrılıklarımız oldu; bu da tartışmalarımızla beslenmiş olsa da, burada sunulan analizin sorumluluğunun tümüyle bana ait olduğu anlamına geliyor. Küresel kurumlara karşı çıkan toplumsal hareketlerle ilgili mükemmel bir kaynak da O'Brien ve diğerlerinin çalışmasıdır (2000). Yaygın deyişle IMF'ye isyanlar için Walton ve Seddon'a bakınız (1994). Latin Amerika'da küreselleşmenin

lunduğumuz küreselleşme sürecini şekillendiren çıkarlar ve değerlere küresel ölçekte karşı çıkan büyük bir toplumsal hareketin doğuşunu müjdeliyordu. Dizginlerinden boşanmış kapitalist küreselleşmeyi açıkça reddeden toplumsal mücadeleler on yıldır sürmekteydi; kalkınmakta olan ülkelerde, IMF'den esinlenen tasarruf politikalarına karşı yürütülen muhalefetin yanı sıra, biraz önce incelediğim *Zapatista* hareketi gibi, küresel egemenliğe karşı küresel direniş çağrısında bulunan kimliğe dayalı hareketler de bu mücadelenin bir parçasıydı.[69] Ne var ki Seattle'daki gösteriler, küresel medya üzerindeki etkileri dolayısıyla küreselleşmenin doğal bir süreç değil, siyasî bir karar olduğunu herkesin dikkatine sunarak dünya çapında kamuoyunun zihnini sarstı. Ayrıca Seattle'daki göstericiler, küreselleşme sürecinin gerçekleşme biçiminin egemen, küresel bir elitin güçlü ekonomik ve ideolojik kararlarıyla şekillendirildiği yönündeki görüşlerini de kamuoyunun tartışmasına açtılar. Birçok eylemcinin karşı çıktığı küreselleşme değil, küreselleşmenin belli bir biçimiydi. Hatta, medya hareketi nitelemek üzere "küreselleşme karşıtları" etiketini geliştirdiğinde, harekete katılan toplumsal aktörlerin çoğu bu adı reddederek, küresel adalet ya da kapitalizm karşıtı küreselleşme hareketi ya da korporatizm karşıtı küreselleşme hareketi gibi, bu çok yönlü hareketi en iyi biçimde temsil ettiği düşünülen çok çeşitli isimler önerdi. Bu bölümün başlığında, medyanın taktığı etiketi korumamın gerisinde, analizimi tamamladıktan sonra açıklık kazanacağını umduğum analitik gerekçeler var.

Seattle'daki gösterileri, gezegenin çeşitli yerlerinde düzenlenen, kimi daha küçük, kimi daha büyük başka gösteriler izledi; hepsi de benzer bir eylem planını izliyor, hepsi de küreselleşmeyi yönlendiren si-

---

kriziyle ve toplumsal hareketlerin krize karşı örgütlenmesiyle ilgili olarak Calderon'a bakınız (2003). Yerli hareketleriyle, özellikle Ekvador'la ilgili olarak Chiriboga'ya bakınız (2003). Küresel sivil toplumun doğuşuyla ilgili olarak bugüne dek yazılmış en iyi başvuru kaynağı Anheier ve diğerlerinin hazırladığı çalışmadır (2001). Hareketle ilgili bilgi ve analiz için Cockburn (2000), Danaher ve Burbach (2001), Welton ve Wolf (2001), Galdon (2002), Klein ve Levy (2002), Monereo ve Riera (2002), Negri vd. (2002), Starhawk (2002) ve Ziegler'a (2002) bakınız. Ağlar oluşturma pratiği ve etkileriyle ilgili olarak Arquilla ve Rondfeldt'e bakınız (2001). Kamu bilincinin şekillendirilmesinde medyanın rolüyle ilgili olarak Volkmer'a bakınız (1999).

69 Walton ve Seddon (1994).

yasî kurumların bazılarını hedef alıyordu: 16 Nisan 2000'de Washington, DC'de IMF/Dünya Bankası toplantısı, 2000 yazında Philadelphia'daki Cumhuriyetçi Parti Kongresi ile Los Angeles'taki Demokrat Parti Kongresi, 26 Eylül 2000'de Prag'taki IMF/Dünya Bankası toplantısı, 6 Aralık 2000'de Avrupa Birliği'nin Nice zirvesi, 20 Nisan 2001'de Quebec'te Amerikalar zirvesi, 14 Haziran 2001'de Avrupa Birliği'nin Gothenburg zirvesi, 25 Haziran 2001'de Dünya Bankası'nın Barcelona zirvesi (sanal aleme aktarılan toplantının iptaline karşın), 19 Temmuz 2001'de Cenova'da G-8 toplantısı; Avrupa Birliği'nin 16 Mart 2002'de Barcelona'daki ve 15 Haziran 2002'de Seville'deki zirvelerinin yanı sıra, Brüksel, Durban, Fortaleza, Monterrey, Quito, Montreal, Sao Paulo, Johannesburg, Floransa'daki benzer zirveler ve bu cildin yayıma hazırlandığı tarihe dek Kopenhag, Atina, Miami ve Cancun'da dahil başka yerlerde yapılan toplantılar protesto edildi. Dahası, küresel elitin her yıl, genellikle Davos'ta Dünya Ekonomik Forumu başlığı altında yaptığı gayri resmî toplantılar Zürih'in yanı sıra, New York'ta (2002'de toplantı buraya alındığında) yapılan gösterilerle de hedef alınmış, her yıl Porto Alegre'de Dünya Sosyal Forumu başlığı altında, Dünya Ekonomik Forumu'yla hemen hemen aynı tarihlerde, küresel elitin görüştüğü önerilere getirilen alternatiflerin tartışıldığı daha büyük bir toplantı düzenlenmeye başlanmıştır.

Küreselleşme karşıtı hareketin, küreselleşmeyi yönetim kurumları, zamansal ve mekânsal olarak yansıttığı bu ayna efekti hareketin ne olduğunu da açıkça ortaya koyar: Zenginlik, bilgi ve iktidarın küreselleşmesi koşullarında geleneksel demokratik denetimlerin başarısız kalmasının ardından, toplumun, kurumları üzerinde denetim sağlamasını amaçlayan bilinçli bir girişimdir. Seattle'daki göstericilerin "Temsiliyet olmaksızın küreselleşmeye hayır!" sloganlarında ifadesini gayet iyi bulan şey budur. Seattle'da benimsenen bu slogan, bağımsızlıkları için savaşan Amerikalı *Vatanseverler*'i harekete geçiren "Temsiliyet olmaksızın vergilendirmeye hayır!" sloganlarının tarihsel bir değişime uğramış halidir. Fakat küreselleşme karşıtı hareket, büyük bir çeşitlilik gösterir; hatta bileşenleri ve mesajları itibariyle bir ölçüde çelişkilidir, ayrıca kompozisyo-

nu ve ifadeleri de bağlamdan bağlama değişiklik gösterir. Küreselleşme karşıtı hareketin, toplumsal hareketleri incelerken kullandığım genel metodoloji uyarınca sırasıyla aktörlerini, hedeflerini, örgütlenme biçimlerini, mücadele pratiğini ve toplumun kurumlarıyla ilişkisini gözden geçirecek titiz bir analiz gerektirmesinin sebebi budur. Fakat bu incelemeye geçmeden önce, aklımızda tutmamız gereken üç noktayı belirteyim.

Öncelikle hareket o denli derin çelişkiler barındırır ki, bir hareketler ya da toplumsal aktörler koalisyonu yerine neden bir hareket olduğunu tartışmamız ve göstermemiz gerekir. Ben, ortada bir hareket olduğunu, ama çok farklı türden bir hareket olduğunu düşünüyorum. Kullanacağım kavramı açmaya girişmeden önce izninizle şunu söyleyeyim: Bu, temel birimin ağ olduğu bir ağ hareketidir. İkincisi küresel bir harekettir ve küresel karakteri, dünyanın çeşitli bölgelerinde gerçekleşen, zaman zaman başka bölgelerin destek vermesini tetikleyen, ama hiçbir zaman küresel çapta gerçek zamanda bir birlikteliğin söz konusu olmadığı, kapitalist küreselleşmeye karşı mücadelelerle karşılaştırıldığında niceliksel bir dönüşümü yansıtır. Aklımızda tutmamız gereken üçüncü nokta da şudur: Küreselleşme karşıtı hareketin, içeriği ve gelecekte evrileceği yönden bağımsız olarak varlığıyla gösterdiği şey, insan toplumlarının dinamiklerine ilişkin en eski kanundur: Nerede baskı varsa, orada baskıya karşı direnme vardır; nerede yeni egemenlik biçimleri ortaya çıkarsa, orada bunlara karşı koyacak yeni direniş biçimleri ortaya çıkar. Dolayısıyla siyaseten dayatılan ve yönlendirilen özgül çıkarlar ve değerlerin yapısal olarak baskın olduğu küresel bir ağ toplumunun yaygınlaşması, nihayet bileşenlerini, stratejilerini ve değerlerini birazdan inceleyeceğim küresel, ağlar oluşturmuş bir toplumsal hareketin direnişiyle karşılaşmıştır.

"El Pueblo Desunido Jamas Sera Vencido": Küreselleşme Karşıtı Hareketin Çeşitliliği

Sosyal antropolog Ruth Cardoso 2002'de, yeni toplumsal hareketlerin nitelikleri üzerine çalışırken, yeni toplumsal hareketlerin gücünün tam da iç çeşitliliklerinden geldiğini öne sürerek, Latin Amerika solunun

geleneksel düsturunu tersine çevirmişti: "Halk ayrıysa, asla yenilmez!"[70] ["El pueblo unido jamas sera vencido" (halk birlikse asla yenilmez) yerine "El pueblo desunido jamas sera vencido."] Bu paradokstaki kelime oyununun ötesinde, küreselleşme karşıtı hareketin iç kakofonisinin, birçok farklı, hatta çelişkili bileşenden oluşmasının, aslında onu kolektif olarak kapitalist küreselleşmeye karşı bir meydan okuma kaynağı kılan şey olduğunu düşünüyorum. İmkânsız görünen bir çıkarlar ve ideolojiler birliğine dayalı bir muhalefetin temelini genişleten bu çeşitliliktir: Her ikisi de ticaretin serbestleşmesiyle tehdit edilen, dünyanın en muhafazakâr sendikalarından biriyle nesli tükenen türlerin savunucularını bir araya getiren Seattle buluşması için "kamyon şoförü ve kurbağa" denmesi boşuna değildir. Bu farklı bileşenler nelerdir? Küreselleşme karşıtı hareket çerçevesinde birleşen aktörler kimlerdir? Bu soruya verilecek ampirik yanıt oldukça karmaşık, çünkü küresel yönetimin kurumlarının toplantıları ve buluşmaları çerçevesinde gerçekleşen kitlesel eylemlerin katılımcıları ile belli bölgelerdeki küreselleşme karşıtı toplumsal hareketler ya da küresel bir tartışma ve protesto ağı etrafında birleşmiş olan toplumsal hareketler arasında bir ayrıma gitmek gerekiyor.

Küresel elitlerin toplantıları çerçevesinde düzenlenen sembolik gösterilere katılanlarla başlayalım. Seattle'da hiçbir biçimde en kavgacı olmasalar da, sayısal olarak başlıca bileşen King County İşçi Konseyi'nin, AFL-CIO makine işçileri sendikaları ile kamyon şoförlerinin ittifakı çerçevesinde örgütlediği işçi sendikası üyeleriydi. 1930'lardaki komünist liderliğinin tarihiyle hâlâ gurur duyan, militan International Longshore and Warehouse sendikası, Seattle'da tutuklanan göstericilerin serbest bırakılması için Batı sahilindeki limanlarda greve gitti. Earth First! (Önce Dünya!) ve Rainforest Action Network (Yağmur Ormanları Eylem Ağı) gibi en militanlardan, Sierra Club ve Greenpeace gibi en ılımlılara birkaç çevreci grup da katılımcılar arasındaydı. Gösterinin temel gücünü, çekirdeğinde, 1996'da Chicago'daki Demokrat Parti

70 Cardoso (2002).

Kongresi'ne karşı yapılan gösterilerden doğan, sanatçılar ve tiyatro gruplarından kurulu kendine özgü anarşist bir grup olan Art&Revolution'un (Sanat ve Devrim) bulunduğu Direct Action Network (Doğrudan Eylem Ağı) etrafında örgütlenmiş bir koalisyon oluşturuyordu. Şiddet içermeyen protestoyu savunan bir eylemci grup, Ruckus Society, göstericileri sivil itaatsizlik taktiklerine ilişkin eğitti. Serbest ticaretin toplumsal ve çevresel etkilerine karşı bir koalisyon olan Global Exchange (Küresel Değişim) ile alternatif küreselleşme politikaları öneren entelektüellerin oluşturduğu bir ağ olan Uluslararası Küreselleşme Forumu seminerler düzenledi. Dünyanın değişik bölgelerinden yerli halklar ve köylüler de Seattle'daydı; bu grupların varlık göstermelerinde kısmen People for Global Action'ın (Küresel Eylem için Halklar), Güney Amerika'dan Seattle'a bir Batı Sahili Kervanı düzenlemesi de etkili oldu. Karizmatik Jose Bove'nin liderliğinde Fransız çiftçiler de oradaydı; beraberlerinde kaçak olarak ithal edilmiş bir parça Fransız peyniri de getirmişlerdi. Farklı kökenlerden gelen, şiddete meyilli protestocular, sonraki gösterilerde hep varolacak Black Block tarafından örgütlenmişti. Askerî kamuflaj elbiseleri, siyah kıyafetler, bandanalar ve kukuletalar takmış olan Black Block takipçileri anarşizme meyilliydi; baskı ve yabancılaşmanın sembolleri olarak gördükleri ticarî mülkiyete ve polis güçlerine kasten saldırıyorlardı. Önemli olan Seattle'da ve başka gösterilerde (örneğin Barcelona'da benim gözlemime göre) siyasî ideolojisi pek olmayan, ama "sistem"e karşı bir isyan potansiyeli olan yerel gençlerin de bu bileşenlere katılmasıdır. Kadınlar da sayıca çoktu; pek az resmî kadın örgütü gösterinin düzenleyicileri arasında yer alsa da, kadınlar bireysel olarak liderlik rolünü de üstlendi.

Katılımcıların bu orijinal birlikteliği, zamanla, bağlama göre değişti. İşçilerin katılımı, ABD'de ciddi oranda azaldı, ama Batı Avrupa ve Latin Amerika'da keskin bir artış gösterdi. Kadınların görünürlüğü, Quebec Kadın Federasyonu'nun 1998'de başlattığı Dünya Kadın Yürüyüşü'yle arttı; ilk büyük Dünya Kadın Yürüyüşü 2000'de düzenlendi. Hindistan'da Latin Amerika'ya yerli hareketleri ve toprak talebinde bulunan hareketlerin yanı sıra, Fransa'dan ve başka kalkınmış

ülkelerden çiftçiler, Güney ile Kuzey arasındaki bağlantıyı herhalde en açıkça hedefleyen ağ olan PGA çevresindeki eşgüdümlerini artırdı. İtalya'da 1970'lerdeki radikal solun özerk hareketler geleneği şiddet içermeyen, ama meydan okuyucu, teatral bir biçimde doğrudan eylemlerde bulunan Ya Basta/Tute Bianche hareketi tarafından diriltildi (ve hareketin başlıca entelektüel isimlerinden Toni Negri tarafından kuramlaştırıldı). İspanya'da, temelde Barcelona'yı merkez alan, büyük ölçüde anarşist gelenekten esinlenen Küresel Direniş Hareketi Avrupa çapındaki gösterilerin en büyük bileşenlerinden biri haline geldi. Şiddet eylemlerine girmeye tereddüt etmeyen Black Block anarşist ve özerk grupları da, Avrupa'da faaldirler ve nüfuz kazanmışlardır.

Bu arada küreselleşmeye ilişkin küresel tartışma da, en anlamlı ifadesini, 2001'den itibaren her yıl Porto Alegre'de toplanan, 2002'de Floransa'da, Quito'da, Haydarabad'da ve başka birçok kentte bölgesel forumlar düzenleyen Dünya Sosyal Forumu'nda bulmuştur. On binlerce eylemciyi bir araya getiren, kısa süre içinde binlerce gazetecinin izlemeye başladığı bu toplantılar, bütün siyasî ideolojilerin, hükümet dışı örgütlerin, eski ve yeni soldan, farklı kıtalardan, farklı gündemlere sahip toplumsal hareketler, entelektüeller, gruplar ve bireyler için bir tartışma ve ifade platformu haline gelmiştir. Washington Konsensüsü'nün katılığından uzak, başka düşünme biçimlerinin olabileceği yerler bulunduğu, bu yerlerde *Zapatistalar*'ın deyişiyle "bütün dünyaların uyabileceği bir dünya olduğu" görüşü, bugünün egemenliği ile geçmişin mücadeleleri arasında kesin bir tercih yapmanın kaçınılmazlığına inanan bir dünyada, birçokları için olağandışı bir özgürleşmeyi temsil etmektedir.

Dolayısıyla, küreselleşme karşıtı hareketin eylemlerine örnek oluşturan sembolik olayların gözleminden ortaya çıktığı kadarıyla, hareketin temel bileşenlerini şöyle sıralayabiliriz: Serbest ticarete dayanan, kapitalist şirketlerin çıkarlarının egemen olduğu bir küreselleşmenin toplumsal ve çevresel sonuçlarını eleştirenler; küresel finans piyasalarının bir düzene kavuşturulmasını savunanlar; yoksul ülkelerin borçlarının ertelenmesini de savunanlar dahil, dünyanın yoksullarıyla dayanışma içinde olan hükümet dışı örgütler; dinî gruplar; insanî yar-

dıma yönelik hükümet dışı örgütler; işleri, sosyal güvenceleri ve çalışma koşulları için mücadele veren işçiler ve sendikaları; serbest ticaret anlaşmalarının doğuracağı sonuçlara karşı çıkan çiftçiler ve köylüler; dünya çapında köylü hareketleri ve dayanışma ağları; yerli halkların hareketleri ve dayanışma ağları; çevre hareketleri; kadın hareketleri; devrimci sanatçılar; farklı ideolojiler ve geleneklerden anarşistler ve özerk gruplar; toplumlarına karşı şiddete dayalı bir isyan gösteren genç insanlar; hem ana çizgiden (komünistler, solcu sosyalistler) hem de radikal sol çizgiden (Troçkistler) eski solcu partiler; ATTAC hareketinin ve Uluslararası Küreselleşme Forumu'nun üyeleri gibi eleştirel, bağımsız entelektüeller.

Yalnızca bu listenin sunulması bile, hareketin belirleyici unsurlarının belli toplumsal özelliklerden çok hareketin çeşitliliği, değerleri ve hedefleri olduğunu gösterir. Fakat büyük etkinliklere katılanları dikkate aldığımızda, göstericilerin ve militanların genç, orta sınıftan, çogunlukla da sanayîleşmiş ülkelerden, özellikle de Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'dan olduğu görülür. Yine de Dünya Sosyal Forumu'nun Porto Alegre, Quito ya da Haydarabad'da düzenlediği toplantılara, Ekvadorlu CONAIE, Brezilyalı MST, Zapatistalar, Hint Karnataka Çiftçiler Hareketi gibi küresel güneydeki toplumsal hareketlerden, solcu grupların ve eleştirel entelektüellerin yer aldığı geniş bir yelpazeden büyük bir katılım olmuştur. Ayrıca, hareketin, küresel yönetimin kurumlarının toplantıları etrafında düzenlediği sembolik protestolara katılanlarla, küreselleşmeye karşı yürütülen toplumsal mücadelelere katılanlar arasında bir ayrıma gitmek gerekiyor. Hareketin iki katmanı vardır ve analitik terimler çerçevesinde bu katmanların aynı anda hem birbirinden ayrılması, hem de birbiriyle ilişkilerinin gösterilmesi gerekiyor. Bu noktayı, Ekvador'daki güçlü yerli hareketi değerlendirerek aydınlatmaya çalışacağım.[71]

Confederacion de Nacionalidades Indigenas de Ecuador (CONAIE) 1986'da Amazon halklarıyla, dağlılar arasında yapılan bir itti-

---

71 Chiriboga (2003).

fakla doğdu. Toprakları ve kimlikleri korumak üzere yola çıkan hareket, özellikle Amerikan şirketlerinin petrol arama süreçlerine karşı çıkıyordu. Bunun için Rainforest Action Network (Yağmur Ormanı Eylem Ağı) gibi uluslararası çevreci ağların desteğini aradı. Aynı zamanda, Ekvador'da yerli nüfusun hayatını etkileyen etnik ayrımcılığa, marjinalleşme ve yoksulluğa karşı da harekete geçti. Bununla birlikte, Ekvador hükümetinin ülkeyi küreselleşme süreciyle uyumlu kılma bağlamında izlediği, IMF'den esinlenen neo-liberal politikalarını da karşısına aldı. Hareket 1990'larda, özellikle de 2000 ve 2001'de devlet başkanını istifaya zorlayan, 2002'de yerli hareketten doğan Pachakutik isimli siyasî partinin desteklediği popülist aday Gutierrez'in devlet başkanlığına seçilmesini sağlayan, şiddetten uzak dört güçlü isyanın başını çekti. CONAIE örgütlenmeleri Latin Amerika'daki başka yerli hareketleriyle bağlantılar kurdular ve Quebec'teki gösteriyle, Porto Alegre'deki Dünya Sosyal Forumu başta olmak üzere küreselleşme karşıtı hareketin büyük forumlarında, gösterilerinde boy gösterdiler. Ekim 2002'de Quito'da, Dünya Sosyal Forumu'nun Latin Amerika bağlamında düzenlenen bölgesel forumuna ev sahipliği yaptılar. Dolayısıyla bir direniş kimliği hareketi olarak başlayan şey, yavaş yavaş yerli halkların savunusundan, alternatif küreselleşmeye ya da CONAIE liderlerinin deyişiyle, hem yerli hareketlerle hem de daha geniş bir yelpazede alternatif küreselleşme militanlarıyla bağlantılı bir "aşağıdan küreselleşme"ye dönüştü. Latin Amerika'da farklı ülkelerden toplumsal hareketleri, ABD hükümetinin kıta çapında bir serbest ticaret bölgesi yaratmak üzere 2000'de Quebec'teki Amerikalar Zirvesi'nde önerdiği ALCA projesine açıkça karşı çıkan, "Alternatif Bütünleşme" projesi çerçevesinde bir araya getiren, bir "Sosyal Kıtasal İttifak"ın kurulmasında da öncü güç oldular.

Bu yüzden küreselleşme karşıtı hareket, kalkınmakta olan ülkelerden genç eylemcilerin yaptığı büyük gösterilere indirgenemez. Dünyanın dört bir yanından, toplumsal mücadelelerin bir araya geldiği bir çoğulluktan oluşur. Bu toplumsal mücadeleler birbirleriyle bağlantılıdırlar; internet ağları, medya, tartışma forumları üzerinden ve Was-

hington'dan Quito'ya, Durban'dan Cenevre'ye dünyayı dolanan protestolarda buluşarak birbirleriyle iletişim kurarlar. Yerli hareketleri, çiftçiler, gecekonducular, seyahat imkânlarının kısıtlı olması sebebiyle medyaya yansıyan küresel gösterilerde pek görünmeseler de, bir bütün olarak değerlendirildiğinde harekette giderek önem kazanmaktadırlar. Buna bağlı olarak, küreselleşme karşıtı hareketin toplumsal tabanı, toplumun küreselleşmeden yara alan ve küreselleşmeye karşı harekete geçen bütün kesimlerine yayılmaktadır. Önemli olan, dizginlerinden boşanmış küreselleşmeye karşı duran birçok yerel küresel muhalefet kaynağının birleşmesidir. Harekette yer alan aktörlerin toplumsal, etnik, ideolojik ve siyasî bakımdan sergiledikleri çeşitlilik de ayrıca önemlidir. Dolayısıyla hareketin Kuzeyli ve Güneyli versiyonları arasında ayrıma gitmek yerine, temel özelliğinin küresel ağlar kurmak olduğunu vurgulamalıyız. Hareketin mantığını kavramak için aktörlerin özelliklerine odaklanmak yerine, hareketi var eden kaynakları, bu aktörlerin değerleri ve hedeflerinde arayabiliriz.

Küreselleşme Karşıtı Hareketin Değerleri ve Hedefleri

Küreselleşme karşıtı hareketin iç çeşitliliğinin, hareketin değerlerinin, hedeflerinin basitçe, yekpare bir biçimde tanımlanmasını zorlaştırdığı, şimdiye dek anlattıklarımızla açıklık kazanmış olmalı. Dahası, birçok kaynağın (çevrecilik, işçi hakları, toplumsal haklar, yoksulluğa karşı dayanışma, yerli hakları, kadın hakları vb.) gayri adil diye değerlendirilen bir küreselleşme sürecine muhalefette bir araya gelmesi olarak başlayan şey, bu hareketin mevcut sistemin yerine nasıl bir toplum koyması gerektiğine ilişkin ateşli tartışmaların da yolunu açmıştır. Neo-liberalizm tanınan gerçek düşmandır, bu *Zapatistalar*'ın orijinal bir katkısıdır. Ancak neo-liberalizm herkes için aynı şeyi ifade etmemektedir; muhtemelen hareketin büyük çoğunluğu neo-liberalizmi kapitalizmle özdeşleştirmektedir, fakat reformist olarak adlandırılan kanat mutlaka anti-kapitalist değildir. Sonuçta hareketin başlıca sözcülerinden Susan George'un kaleme aldığı Lugano Raporu'nun altbaşlığı kapitalizmin kurtarılması çağrısında bulunmaktadır.

Genel bir değerlendirmeyle, hareket içinde kurumsal reform, insanî yönü olan bir küreselleşme isteyenlerle kapitalizme ya da onun mevcut, yaşayan tek biçimi olan korporatist kapitalizme karşı çıkanlar birbirlerinden ayrılırlar. ATTAC çabalarını, finans piyasalarını düzenlemenin ve büyük bir ekonomik bunalımdan kaçınmanın bir yolu olarak Tobin vergisinin uygulanmasına yoğunlaştırmıştır. Bu hedefin teknik olmaktan çok sembolik bir değeri vardır ki, ölümünden kısa bir süre önce Tobin'in kendisinin de bu görüşü reddetmesiyle birlikte sembolik değerinden de yitirmiştir. Ne var ki, kapitalizme karşı çıkanlar bile, birbiriyle derinden çelişen görüşlere sahiptir; sözgelimi temelde People's Global Action (Halkların Küresel Eylemi/PGA) ağı etrafında örgütlenen, giderek güçlenen bir akım bütün otorite yapılarını açıkça reddetmesiyle, reformcu entelektüellerin ve geleneksel sol siyasî güçlerin harekete ağırlıklarını koymalarına getirdiği eleştirilerle anarşist ya da neo-anarşist olarak tanımlanabilir. Gerçekten de Marksist solun 1990'larda dağınık halde olan kalıntıları, küreselleşme karşıtı hareket çerçevesinde, hem görüşlerinin onaylandığına dair bir algılama yakalamışlar, hem de eylemcilik ve siyasî nüfuz için bir alan bulmuşlardır. Marksist solun bu görüşleri, küreselleşme karşıtı hareketin dinamikleri ve özelliklerinin yanlış okunmasına dayansa da, hareketin iç çeşitliliğine katkıda bulunur ve değerlere ilişkin birbirine ters düşen ifadelerden bir başkası olarak karşımıza çıkar. Fakat merkezî bir komuta yapısı olmadığından, bu büyük bir çeşitlilik gösteren, yaygın harekette yer almak için kimsenin iznini almak gerekmediğinden hareketin çelişkili doğası, geleneksel sosyo-politik örgütlenmelerde olabileceğinin tersine zayıflık değil, bir güçlülük kaynağıdır. Bölünmeler ve farklılıklar yeni bir destek sağlar, çünkü toplumsal aktörlerin çoğu kendilerini hareketin en azından bir yüzüyle tanımlar; görüşlerine katılmadıkları grupların baskısı ya da disiplinine maruz kalmış gibi hissetmezler. Yine de, değerleri bakımından hareketin temellerinin bir sentezini oluşturmaya çalışırsak, hareketin pratiğine ve tartışmalarına ilişkin gözlemlerin dört temel niteliğin altını çizdiğini söyleyebiliriz:

1. Hareketin her bileşeninin kendine ait bir değerler dizgesi ve ister yerli kimliğin savunulması olsun, ister Fransız tarım ürünlerinin korumacı politikalara tabî tutulması olsun kendi gündemi vardır. Fakat bu gündemlerin her biri, bileşik kapitalizmin çıkarlarına uyan asimetrik liberalleşmenin hâkim olduğu mevcut küreselleşme sürecine muhalefetle ortaya çıkmıştır.

2. Hareketin büyük bir bölümü mevcut küreselleşme sürecinin kurumsal reforma tabî tutulması için seferber olmuştur: Dünya Sosyal Forumu'nun dile getirdiği "Başka bir dünya mümkün" sloganının da vurguladığı gibi. Burada "başka"dan çok "mümkün" vurgulanır.

3. Hareket içinde PGA ağları çevresinde örgütlenmiş, önemli, giderek büyüyen bir akım tümden kapitalizme karşı çıkar. Bu anti-kapitalist hareket içinde dile getirilen bir konum vardır ki, açıkça anarşisttir ve taban ağlarının pratiği çerçevesinde yeni bir sosyo-politik örgütlenme biçimi önerir. Neo-anarşistlere göre, internet ve başka ağ oluşturma biçimleri yalnızca örgütlenmeye dönük bir araç değil, belirmekte olan kendi kendini yöneten bir toplum biçimidir. Başka bir dünya mümkündür, ama bu görüşler "başka"yı vurgular; mümkün olma, ancak mücadelenin radikalleştirilmesiyle sağlanacaktır.

4. Ama eğer, pekâlâ farklı eylem ağlarına dönüşebilecek bu keskin çelişkilere karşın hâlâ bir hareket varsa, bunun sebebi, küreselleşme karşıtı harekete gerçekten damgasını vuran şeyin, tam da onun doğmasına yol açan şey olmasıdır: Küresel yönetim kurumlarında siyasî temsil mekanizmalarının radikal bir eleştirisi. İlk bakışta bu eleştiri, haklı bir eleştiri olarak görünmez. Sonuçta, protestoların hedefi olan uluslararası kurumlar ve toplantılar, çoğu demokratik olarak seçilmiş hükümetlerden oluşmaktadır. Aslında bu, bu kurumların, protestoları gayri demokratik diye nitelemek üzere ileri sürdükleri bir argümandır. Fakat küreselleşme karşıtı hareketin cazibesi bu denli geniş erimliyse, hareket militan kadroların da ötesinde tüm dünyada kamuoyunun zihnini sarstıysa eğer, demokrasinin derinden hissedilen bir eksiğini kapamış olması gerekir. Her dört yılda bir, iki kısıtlı seçenek arasında ehven-i şer olana oy verme eylemiyle, birçok hükümet aktörü-

nün özel şirketlerin yapısal olarak egemen çıkarlarını dikkate aldığı, karmaşık bir karar alma sürecinin sonucu arasında giderek büyüyen bir uçurum vardır; şeffaflıktan yoksunluk, yurttaşların siyasî sınıflara karşı güvensizliği bu uçurumu daha da derinleştirmektedir. Dolayısıyla örgüt içinde değilse de, zihinlerde küreselleşme karşıtı hareketin bileşenlerini birbirine bağlayan şey demokratik temsil ve yönetimin alternatif biçimlerine ilişkin bir projeyi paylaşmalarıdır. Bu, küreselleşme karşıtı bir hareket değil, demokratik küreselleşmeye yönelik bir harekettir; demokratik idealleri küresel bir ağ toplumunda belirmekte olan yeni karar alma bağlamına oturtacak bir yönetim sistemi arayan bir harekettir.

Siyasî Bir Varolma Biçimi Olarak Ağlar Oluşturma

Ağlar oluşturma, özellikle de internete dayalı ağlar oluşturma, küreselleşme karşıtı hareketin özünü oluşturur. 1990'lardaki neoliberal politikalara karşı çıkan birçok mücadele, eylemlilik ve örgütlenme, elektronik iletişim sayesinde bir ağlar ağıyla birleşmiştir. Seattle'a giden yolda, girişimlerin ve tartışmaların koordinasyonunda, internet kullanımının büyük katkısı oldu; daha sonra düzenli olarak gerçekleştirilen küresel etkinliklerin her birinin düzenlenmesinde, insanların bu etkinlikler için bir araya getirilmesinde olduğu gibi. Farklı gruplar internet aracılığıyla herkese mesajlarını, görüşlerini ve tartışmalarını iletebildi. Her etkinlik öncesinde, genellikle etkinliğin ve karşı etkinliğin gerçekleştirileceği yerde koordinasyon toplantıları düzenlendi. Fakat bu toplantıların çoğu lojistiğin paylaşımıyla sınırlıydı ve gösterinin farklı bileşenlerinin fiziksel olarak ayrılmasıyla ilgiliydi; şiddete başvurmaya hazır olanların eylemleri için ayrı bir yeri olacaktı. Başka bir deyişle, hareket içindeki taktiklerin ve ideolojilerin çeşitliliği, mekânsal ve örgütsel ayrımla ifade edildi; daha sonra da ortak hedefler çevresinde kurulmuş ağlara dayalı iletişim de hareketin genel etkisini artırdı.

Elektronik posta listeleri, sohbet odaları, forumlar, bilgilerin ve açıklamaların postalanması, interneti hareketin daimî agorası kıldı ve derin çatışmalara yol açacak şiddetli tartışmalara sahne olan toplantı-

ların kesintiye uğratmadığı geniş çaplı bir görüş alışverişini mümkün kıldı. Hareket aynı anda hem eşgüdümlü hem de çeşitlilik içinde olabildi; bir şeyler söylemek isteyen herkes, mesaj göndererek ya da ağa dayalı, kişisel tartışmalara girerek bu isteğini gerçekleştirebildi. İnternet kullanımının kalkınmış ülkelerin militanlarıyla sınırlı olmadığının vurgulanması gerekir. Chiriboga'nın gösterdiği gibi, Latin Amerika'daki yerli halkların örgütlenmeleri, *Zapatista* dayanışma hareketinin öncü deneyimini izleyerek interneti temel bir örgütlenme ve seferberliğe geçme aracı olarak kullanmışlardır.[72] Görece yalıtılmış hareketler, küresel destek ve dayanışma ağlarını kurmayı internet sayesinde başarmışlar, yerellikleri içinde bastırılma karşısındaki savunmasızlıkları azalmış, kendileriyle ilgili bilgileri gerçek zamanda gönderebilir hale gelmişlerdir.

İnternet çevresinde örgütlenme ve harekete geçme deneyimine dayanarak, bazı militanlar, ağın kendisinin, insanların özerkliklerini koruyacağı, profesyonel siyasetçilerin aracılığı olmadan tartışmalar ve oylamalar yoluyla kolektif kararlar alacağı, gelecekteki demokratik bir toplum biçimi olduğu önerisi getirmişlerdir. Bu görüş, şimdilik siyasî bir ütopya olsa da, siyasî kurumların tarihini dikkate alarak değerlendirmeye değer bir görüştür. Sanayi çağında siyasal sola damgasını vuran kitlesel siyasî partiler, işçi hareketi ya da köylü hareketi gibi meclisler, yerel komiteler halinde örgütlenen, delegelerden oluşan, federal bir yapısı olan kitlesel toplumsal hareketleri örnek almıştı. Dolayısıyla siyasî pratiğin yeni bir toplumsal yapının oluşum dönemindeki örgütlenme biçimleri ve ilkeleri, bu hareketlerin gelecekteki temsilcilerinin, toplumun kurumlarındaki deneyimlerini yapılandırır. Küreselleşme karşıtı hareket, sonuçta toplumun kurumlarının siyasî değişimi yönündeki (yeşil partiler, kimliğe dayalı ittifaklar, insan hakları koalisyonları ya da henüz keşfedilmeyi bekleyen başka ifade biçimleriyle) yeni gücü oluşturacaksa eğer, bu hareketlerin ağlar oluşturma pratikleri büyük ihtimalle ortaya çıkan yeni siyasî kurumlara da aktarıla-

72 Chiriboga (2003).

caktır. Bütün bu gelişmeler, henüz toplumsal deney sürecinde olsalar da, analitik açıdan önemli olan, ağlar oluşturmanın, özellikle de internete dayalı ağlar oluşturmanın yalnızca bir örgütlenme ve mücadele aygıtı değil, yeni bir toplumsal etkileşim, harekete geçme ve karar alma biçimi olduğunu vurgulamaktır. Yeni bir siyasî kültür söz konusudur: Ağlar oluşturmak, merkezin olmaması, dolayısıyla merkezî bir otoritenin bulunmaması demektir. Bu yerel ile küresel arasında hemen ilişki kurulması anlamına gelir; böylece hareket kimliğine ve çıkarlarına dayanarak yerel olarak düşünebilecek; eylemini küreselleştirebilecek, iktidar kaynaklarının bulunduğu yerde gerçekleştirebilecektir. Bu aynı zamanda, ağdaki bütün düğümlerin, bütün bağlantı noktalarının ağın amaçlarına katkıda bulunup sürekli genişleterek onu güçlendirebileceği anlamına da gelir. Ama aynı zamanda ağın genel dinamiklerini engelleyen işlevsiz bağlantıların kolayca atlanabileceği ya da devreden çıkarılabileceği, böylece toplumsal hareketlerin, sık sık hizipçilik yüzünden onları öz yıkıma götüren geleneksel hastalıklarının da aşılabileceği anlamına gelir.

Küreselleşme karşıtı hareket çelişkili çeşitliliği yüzünden, bir ağ olarak varolduğu koşullar dışında, imkânsız bir kolektif aktördür. Hareketin, ağın kendisi olmasının, bir ağ hareketi olmasının sebebi budur; hareketin bu yönü, onu bir hareketler ağı olmaktan daha başka bir şey kılar. Küreselleşme karşıtı hareketin artı değeri, çeşitliliği içinde bir birim olarak hareket edebilmesidir; ama değişken geometrili bir birimdir. Bunu mümkün kılan da, hedeflerinin ve bileşenlerinin kendi kendine gelişen bir ağ sayesinde değişen bütünlüğüdür. Fakat bu yalnızca elektronik bir ağ değildir. Ağ yerellikleri birleştirir; aynı zamanda etkinliklerin ve karşıt etkinliklerin gerçekleştiği sembolik mekânlar haline gelen yerleri de birleştirir. Ağlar oluşturma hem yüz yüze, hem de elektroniktir; hem web siteleriyle hem de coğrafi mekânlarla ilgidir. Bu mekânlar, iki coğrafyadan oluşur: Deneyimin coğrafyası ve iktidarın coğrafyası. Deneyim mekânları, hareketin aktörlerinin yaşadığı ve kendilerini anlamlandırdıkları yerlerdir. İktidar mekânları ise, küresel yönetim kurumlarının gezegeni kendilerinin belirlediği zaman ve me-

kânla işaretleyerek, egemenliklerinin keyfini paylaşmak için toplandığı yerlerdir. Dolayısıyla, ağlar oluşturma sayesinde, deneyim mekânları direniş siperleri haline gelir ve iktidar mekânları, karşıt güçlerce uzamsal bir kuşatmaya alınır.

Enformasyonel Bir Hareket: Küreselleşme Karşıtı Militanların Teatral Taktikleri

Yukarıda tanımladığımız koşullar çerçevesinde, *Zapatistalar* ilk enformasyonel gerillalarsa, küreselleşme karşıtı hareketin de bu stratejiyi, kapitalist küresel düzene karşı verilen mücadeleler yelpazesine genellediğini söyleyebiliriz. Militanların seferberliğinin gerçek hedefleri dünyanın dört bir yanındaki insanların zihinleridir. Zihniyetleri değiştirerek, yönetim kurumları üzerinde baskı sağlamayı, nihayetinde bu kurumlara demokrasi ve alternatif toplumsal değerleri kazandırmayı umuyorlar. Ne var ki insanların düşüncelerini, medyanın işlediği görüntüler ve seslere dayanarak şekillendirme olduğu bir bilgi çağında yaşıyoruz. Bu yüzden de, hareket kamuoyunun zihniyetinin oluşum/bilgilenme sürecini iki ana kanaldan etkilemeye çalışıyor. Bir yanda başlıca medya kuruluşlarına yeni mesajlar geçiyor. Diğer yandaysa, insanlara yatay iletişim ağlarıyla ulaşacak, şirketleşmiş medyanın denetiminden uzak alternatif bir medya sistemi yaratmaya çalışıyor. Medyayı etkilemek için, medyanın dillerinden birini, özellikle de televizyonun dilini konuşmak gerekir.[73] İktidar kurmaya yönelik küresel etkinlikleri, iktidarı kırmaya yönelik küresel eylemlere dönüştürme düşüncesinin kökeninde bu vardır; bu dönüşüm, medyanın küreselleşme sürecinin ifadeleri olarak izlediği tarihlerde ve mekânlarda buluşmakla, militan protestoların varlık göstermesiyle aktarılan karşı mesajlar yaratıp bu etkinliklerin içeriğini değiştirmekle gerçekleştirilir. Ancak, varlık göstermek tek başına haber olmak ya da haberlerde yer almak için yeterli değildir. Haberleştirilebilecek bir eylem yapmak gerekir; toplantı mekânlarına ulaşmanın engellenmesi ya da katılımcıla-

73 Volkmer (1999).

rı toplantı mekânlarında kuşatmak gibi (Prag). Bütün bu örneklerde, polisin etkinlik göstermesi kaçınılmazdır ve polis bir kere işe karıştı mı, genellikle şiddet patlak verir. Ayrıca hareketin bazı bileşenleri, özellikle de Black Block, şiddete dayalı karşı çıkışları, toplumun uyanmasına yönelik eğitsel sürecin bir parçası olarak görmektedir; bu yüzden de hareket farklı görüşlerin farklı eylemleri savunacağı, hepsinin bir arada bulunması gerektiği düşüncesine kabul gösterir.

Şiddetin küreselleşme karşıtı hareket üzerinde çelişkili bir etkisi vardır. Bir yanda, etkinliklerin medyaya yansımasının garantisidir. Diğer yanda, harekete, şiddet yanlısı bir hareket imajı verir ve nüfusun sessiz çoğunluğunu harekete yabancılaştırabilir. Dolayısıyla bazı durumlarda (Barcelona, Haziran 2001; Cenova, Temmuz 2001) polis, muhtemelen siyasî talimatlar doğrultusunda şiddet olayları çıkarmak üzere ajan provokatörler göndermiştir. Fakat katılımcıların çoğu şiddeti onaylamaz, birçoğu, genelde teatral eylemlerle, şiddete dayanmayan sivil-itaatsizlik eylemleri gerçekleştirir; tümüyle beyazlara bürünüp, ellerinde beyaz plastik kalkanlarla polis hatlarına doğru ilerleyen İtalyan Tute Bianche gibi. Sokak tiyatroları, palyaçolar, kuklalar, müzik, dans ve karnaval havası hareketin daimi ifadeleridir; Britanyalı Reclaim the Streets (Sokakları Geri İsteyin) grubuyla Amerikalı Art&Revolution (Sanat ve Devrim) grubunun öncülüğünü yaptığı eylem çizgisi izlenir. Festivaller ve sokak kutlamaları, yönetimdeki bürokrasilerin köşeye çekilmesinin ve uzaklığının yerine, yaratıcılığın neşesini, kamusal alanın paylaşımını geçiren alternatif bir hayat ve anlam projesinin ifadesidir. Geniş ölçekte topluma, bir iyilik imgesi de yansıtır ve katılımcıları, çoğunun ait olduğu gençlik kültürünün dilinde çok boyutlu bir etkinliğin keyfine davet eder. Dolayısıyla kamusal kutlama, hareket adına, neşenin değeri adına kendi başına bir hedeftir, ama aynı zamanda medyayla bir iletişim biçimidir; haberlerin genel diline eğlence olarak tercüme edilebilecek ilginç görüntüler ve sesler sunar.

Harekete ana medya kurumlarıyla etkileşim kurarken, kendi iletişim aracını da geliştirmiştir. Kilit unsurlardan biri, Seattle gösteri-

si etrafında kendiliğinden kurulan ve etkinlikler çerçevesinde işlemeyi sürdüren, bağımsız bir mültimedya grubu olan Indymedia ağıdır. Bu ağ daha çok, interneti temel alır; haber hazırlamak, duyurular vermek gibi etkinlikler herkese açıktır. Ama bu ağ aynı zamanda bir haber ajansı gibi de çalışır; etkinlikler hakkında resmî makamların genellikle üstünü örttüğü, medya kurumlarının haberleştirmediği doğru, geçerli bilgileri sunar. Cesur, yerinde habercilik gibi nitelikleri olan bu ağ, genelde şiddetli bir baskıyla karşılaşır. Indymedia ağıyla gevşek bağlantıları olan gruplar, filmler yapar, fotoğraflar çekerler; hareketin görsel-işitsel kayıtlarını tutarlar; bu bilgiler daha sonra küresel ağ üzerinden yayılır. Dünyanın dört bir yanında insanlarla kurulan bu ikili iletişim ağı sayesinde hareket, toplumsal değişimi en etkili düzeyde, insanların zihinlerinde ve iradelerinde gerçekleştirmeye çalışmaktadır.

Hareketin Bağlamsal Değerlendirmesi: Toplumsal Değişim ve Kurumsal Değişim

Bütün büyük toplumsal hareketler gibi, küreselleşme karşıtı hareketin sonucunu değerlendirmek de kolay değildir. Başta Seattle'daki Dünya Ticaret Örgütü toplantısı olmak üzere, bazı uluslararası toplantılar büyük ölçüde, erimi küçümsenen bir hareketin yarattığı şaşırtıcı etkiden dolayı kesintiye uğradılarsa da, küresel yönetimin birçok işlevi, barikatlar ardındaki binalarda, polis hatlarının gerisinde, hatta savaş gemilerindeki hava füzelerine dayalı savunma sistemlerinin korumasında (Cenova'da olduğu gibi) devam edebilmiştir. Kuşkusuz, iktidar kurumları ile etkin sivil toplum arasında toplumsal mesafenin giderek açıldığı, iki kesimin giderek birbirinden uzaklaştığı görüntüsü oluşmuştur. Fakat bu satırların yazıldığı 2002 sonlarında, küreselleşmeyi yönlendiren politikaların, orijinal liberal şablonlarında büyük bir değişim görmek zordu. Yine de değişimler vardır. Bazı hükümet kurumlarının tutumlarında ve dillerinde değişimler vardır; en azından hareketin "saygın" bileşenlerini, özellikle de dinî grupları ve reformun, küresel dayanışmanın gerekliliğini dile getiren hükümet dışı kurumları

dinlemeye hazır görünmektedirler. Bazı hükümetler, örneğin Jospin liderliğindeki Fransız hükümeti ve Belçika hükümetinin yanı sıra, Uluslararası Çalışma Örgütü gibi BM kurumları da Dünya Sosyal Forumu'na katılmışlardır. Küresel elitin toplantılarında hükümet dışı örgütlere ve alternatif toplumsal aktörlere de yer açılmış, entelektüel eleştirmenler görüşlerini açıklamaya davet edilmiştir. Bunların çoğu politik tercihlerdeki bir değişimden çok, bir söylem değişikliğidir, fakat daha derin bir eğilimi yansıtırlar: Küreselleşme süreci, kamuoyunun tartışmasına açılmıştır. Küreselleşme artık teknolojinin ve piyasanın iç mantığından kaynaklanan doğal bir süreç olarak görülmemektedir. Küreselleşmenin siyasî bakımdan yönetilmesi gereksinimi, genel bir kabul görmüştür; yine de bu yönetimin dayandığı değerler ve hedefler büyük ölçüde, hareketin "şirket değerleri" olarak nitelediği değerler ve hedeflerdir.

Hareketle toplumun siyasî kurumları arasındaki ilişkide gözlenen kilit farklılık bağlamsaldır. Küreselleşme karşıtı hareket küresel olsa da, dünyanın her yerine aynı ölçüde girmiş, aynı düzeyde bir hareketlilik sağlayabilmiş değildir. Örneğin Çin'de varlık göstermez; gerçi yabancı karşıtı değerlere dayanan Falun Gong, hareketin işlevsel bakımdan dengi olarak görülür; fakat bu benim katıldığım bir analiz değil. Küreselleşme karşıtı hareket, bence küresel düzene karşı muhalefet rolünü İslâmcı fundamentalizmin üstlendiği Müslüman ülkelerde de çok zayıf bir varlık göstermektedir. Hatta Dünya Ticaret Örgütü'nün Dofar'daki toplantısında, otoriter ülkelerin dışarıdan gelen olası protestoculara kapılarını kapayabilmesi dolayısıyla hiçbir protesto gerçekleşmemiştir. En yoksul kıtada, sadece gelişmiş Güney Afrika'da küreselleşme karşıtı hareketin fark edilebilir bir varlık gösterdiğinden söz edilebilir. Malezyalı çevre eylemcileri hareketin öncüleri arasında yer alsa da, Japonya da dahil, Asya'nın büyük bir bölümü, protesto yüzü görmemiştir. Ayrıca 1999-2000 döneminde ABD, hareketin en faal olduğu ülkeyken, 11 Eylül sonrasında nüfusun büyük bölümü korku politikasına sarılıp tarihsel vatanın güvenliği duygusunu dağıtabilecek herkese karşı savaşa girmeye hazır göründüğünden hareketin üzerine

demir bir perde inmiştir. New York'ta Ocak 2002'deki Dünya Ekonomik Forumu'na karşı düzenlenen gösteri, gayet iyi tanınan New York polisiyle karşı karşıya gelmekten çekinen birkaç bin kişinin katıldığı sınırlı bir gösteriydi. Amerika'da savaş karşıtı protestolar Güz 2002'de hareketi canlandırmış görünmektedir, ancak küreselleşme karşıtı hareket açıkça, terörle savaşın dinamiklerine tabî hale gelmiştir. Hareket Avrupa'da da genişledi ve Arjantin'deki toplumsal hareketler sayesinde, Ekvador ve özellikle de Brezilya'da müttefik partilerin 1990'larda Latin Amerika'ya egemen olan Washington konsensüsüne karşı koyan siyasî zaferleriyle, enerji kazandı.

Küreselleşme karşıtı hareketin bağlamsal olarak değişiklik göstermesi, hareketin küresel karakterini vurgular. Hareket, ülkesel bazı mücadelelerin toplamı değildir. Küreselleşme sürecine içkin değerlere ve çıkarlara karşı muhalefetin oluşturduğu küresel bir ağdır. Dolayısıyla bağlantı noktaları, toplumların küreselleşmeyle ilişki kurdukları koşullara ve siyasî ifadelerine bağlı olarak büyür ya da küçülür. Bazı bağlantı noktaları küçülse de, hareketin canlılığını sağlayan ağın kendisidir. Fakat başlıca otoriter toplumlar (Çin) ya da yarı otoriter sistemlerde (Rusya) hareketin eylemliliğinin sınırlı olması, görünüşe bakılırsa, hareketin temel bağlantı noktalarının faal olabilmek için açık bir toplumu gerektirdiğinin bir işaretidir. Açık toplumlara kök salmış güçlü bağlantı noktalarıyla, insanların çoğunun baskı ve sefalet altında eziyet çektiği gezegen çapında erime sahip ağların birleşmesi, insan türü adına küreselleşmeye karşı koyan toplumsal bir hareket olarak hareketin ayırıcı bir yönüdür.

Hareketi, ideolojisini tanımlayan bir sıfattan çok, karşı çıktığı şeyle tanımlamamın nedeni budur; değerleri açık bir çeşitlilik gösterir, hatta birbirine ters düşer. Küreselleşme karşıtı hareket insan türü adına "hayır" diyen, bu redde hâlâ bir sesi olmayanları da dahil eden bir harekettir. Bu reddedişten, ilkeleri ve tarihsel ufku, küreselleşme karşıtı hareketin mücadelesiyle başlattığı tartışmadan doğan başka bir dünya olasılığı belirmektedir.

YENİ KÜRESEL DÜZENE KARŞI İSYANLARIN ANLAMI

Küreselleşme karşıtı beş hareketi pratikleri, söylemleri ve bağlamlarıyla inceledikten sonra, ağ toplumunda toplumsal değişime ilişkin daha geniş kapsamlı bir analiz geliştirmek üzere bu hareketleri karşılaştırmaya çalışacağım. Bu hareketleri aynı analitik kategoriler çerçevesinde okuyabilmek için, Alain Touraine'den uyarladığım tipolojiyi kullanacağım. Bu bakış açısından değerlendirildiğinde, burada incelenen hareketlerin, düşmanlarının tanımında kesiştiği görülür: Karşılarına aldıkları yeni küresel düzendir. *Zapatistalar* bu yeni küresel düzeni Amerikan emperyalizmi ile yoz, gayri meşru PRI hükümetinin NAFTA'da birleşmesi olarak tanımlar; Amerikan milislerine göre bu yeni düzen başta BM ve ABD federal hükümeti olmak üzere, uluslararası kurumlarla vücut bulmaktadır; *Aum*'a göre küresel tehdidin kaynağı çokuluslu şirketlerin, ABD emperyalizminin ve Japon polisinin çıkarlarını temsil eden birleşik bir dünya hükümetidir; *El-Kaide*'ye göre küresel düzen, Haçlılar'ın, değerlerini ve çıkarlarını ABD'nin askerî olarak başını çektiği şiddet yoluyla dayatan Hıristiyan-Yahudi ittifakının egemenliğindedir; küreselleşme karşıtlarına göreyse düşman, küresel bileşik kapitalizm ve küresel yönetimin, şirketlerin çıkarlarını destekleyen gayri demokratik kurumlarıdır. Dolayısıyla bu beş hareket, aslında, büyük ölçüde benzer bir düşmana karşıtlıkları etrafında örgütlenmiştir: Bütün ülkeler ve bütün halklar üzerinde egemen olacak bir dünya iktidarı kurmaya çalışan yeni küresel, kapitalist düzen.

Hareketlerin her biri, bu düşmana, farklı bir kimlik ilkesiyle karşı koymaktadır; hareketler arasındaki keskin çelişkileri yansıtan da bu farklı kimlik ilkeleridir. *Zapatistalar*, kendilerini onurları, hakları, toprakları ve Meksika ulusu için çarpışan Kızılderililer ve ezilmiş Meksikalılar olarak görürler; ama aynı zamanda küresel bir dayanışma çağrısında da bulunurlar ve kendilerini küreselleşmeye karşı daha geniş çaplı bir koalisyonun öncüsü olarak da görürler. Milisler ise kendilerini aslî, Tanrısal Amerikan Anayasası'nda ifade edildiği biçimiyle bağımsızlıkları, özgürlükleri için çarpışan Amerikan yurttaşları olarak görürler. Amerikalı milliyetçi bir hareketin adını *El-Kaide*'yle yan yana anmak

şaşırtıcı olsa da, aslında 11 Eylül'ü izleyen günlerde ABD'deki *Vatanseverler* hareketine bağlı birkaç sitede, Amerikalı kurbanlar için taziyeye yer verilse de, bileşik kapitalizmin sembollerine yönelen bu saldırıya karşı sempati ifadeleri yer almıştır. Amerikalı *Vatanseverler*, büyük ölçüde Hıristiyan fundamentalizmle bağlantılıdır; bu yüzden İslâmî hareketlerdeki dinî fundamentalizmle kültürel kodları ortaktır. *Aum*'un kimlik ilkesi daha karmaşıktır: Aslında bu ilke bedenlerinde ifadesini bulan bireysel kimlikleridir; gerçi bu bedenler gurunun zihninde paylaşım içindedirler. *Aum*'un kimlik ilkesi, fiziksel bireysellikle yeniden inşa edilmiş manevî cemaatin bir bileşkesidir. *El-Kaide*'ye göre kimlik açıkça tanımlanmıştır: Onlar dünyayı, özellikle de Müslüman dünyayı *Cahiliyye*'den kurtarmak için cihada girişmiş gerçek Müslümanlardır. Fakat küreselleşme karşıtı hareketin tek bir kimliği yoktur. Özgüllüğü, tam da bileşik, gayri demokratik küreselleşmeye karşı ortak bir mücadeleye katılan birçok kimliği bir araya getirmesindedir.

Dört örnekte de, kimlik ilkesinin sahiciliği iddiası vardır, ama bu farklı biçimlerde ortaya konur: Tarihsel kökenlere dayalı geniş bir cemaat (Meksika halkının bir parçası olarak, diğer yerli halkların bir parçası olarak, dünya halklarının bir parçası olarak Meksika Kızılderilileri); özgür yurttaşlardan oluşan yerel cemaatler; bedenlerine bağımlı olmaktan kurtulmuş bireylerden oluşan manevî bir cemaat; Allah'ın gerçek müminlerinin dünya çapındaki cemaati. Küreselleşme karşıtı hareketin çoğul kimliği, örtülü olarak dünya halklarına, onların insan haklarına, toplumsal haklarına, ama aynı zamanda doğanın korunmasına ve özgül kültürel kimliklerin savunulmasına atıfta bulunur; öyle ki küreselleşme karşıtı harekette asıl önemli olan, hareketin bir kimlikler ve çıkarlar ağı olmasıdır. Bütün hareketlerde, kimlikler, kültürel özgüllüğe, insanların kendi kaderlerini kontrol edebilme isteğine dayanmaktadır. Ve bu kimlikler, daha yüksek bir toplumsal hedef adına küresel düşmana karşı çıkar. Kimliklerin, onun adına konuştuğu daha yüksek toplumsal hedef, örneklerin hepsinde de, özgül kimlikle, toplumun geniş kesimlerinin refahını bütünleştirir: Meksika, Amerika, insan soyunun kurtarılması, müminlerin ümmeti, küre-

sel demokrasi. Fakat bu bütünleşme, hareketlerin her birinde, farklı değerler ileri sürülerek sağlanır: *Zapatista* hareketinde bütün Meksikalılar için sosyal adalet ve demokrasi istenir; Amerikan milisleri, bütün Amerikan yurttaşlarının hükümetin egemenliği karşısındaki bireysel özgürlüklerini savunur; *Aum* örneğinde manevî kurtuluşa ererek maddî dünyanın aşılması vurgulanır; *El-Kaide* örneğinde Allah'ın kanunlarının yeryüzünde toplumların temeli olduğu savunulur; küreselleşme karşıtı harekette ise katılımcı demokrasinin ve küresel adaletin, küresel yönetimin yeni, demokratik kurumlarına rehberlik edecek ilkeler olduğunun altı çizilir. Fakat bu toplumsal hedefler, beş hareketten dördünde en güçlü öğeler değildir: İlk dört hareket, esas itibariyle açıkça tanımlanmış bir düşmana tepki olarak ortaya çıkmış kimliğe dayalı hareketlerdir. Alternatif bir topluma dair hayaller sunsalar da, toplumsal bir projenin savunucuları olmaktan çok tepkisel ve savunmacıdırlar. Diğer yandan, küreselleşme karşıtı hareket, bileşik küreselleşmeye karşı ortak bir karşıtlık etrafında birleşmiş olsa dahi, alternatif küreselleşme projesini vurgular. Fakat bu alternatif, temelde, küresel demokratik kurumlar talep etmekle ilgilidir. Farklı biçimlerde küreselleşme projeleri vardır, ancak hareketin farklı bileşenlerinin projeleri de birbirinden farklıdır. Dolayısıyla küreselleşme karşıtı hareket, kendini çoğul kimlikli bir direniş hareketinden, küresel demokrasiyi hedefleyen bir siyasî proje etrafında örgütlenmiş bir harekete dönüştürmüştür; farklı toplum modelleri bu demokratik alanda tartışılacaktır. Şema 2.1'de hareketlerin her birini tanımlayan öğeleri bulabilirsiniz.

Hareketlerin her birinin güçlü etkisi, büyük oranda, medyadaki varlıklarından, enformasyon teknolojisini verimli bir biçimde kullanmalarından kaynaklanır. Mayıs 1968'de kısa bir süre için canlanan, Rus, Katalan ya da Fransız anarşist geleneğindeki *l'action exemplaire*'in (örnek eylem) hayata geçirilmesiyle medyanın ilgisi çekilmeye çalışılır ya da çekilir: Kimi zaman eylemcinin kendini kurban etmesine varan, güçlü etkisiyle insanların dikkatini hareketin taleplerine çeken, sonuçta propagandayla yönlendirilen ve baskıyla boyun eğdirilen kit-

ŞEMA 2.1
Küreselleşme Karşıtı Hareketlerin Değerler ve İnançlar Yapısı

Hareket	Kimlik	Karşıt	Hedef
Zapatistalar	Bastırılmış, dışlanmış Kızılderililer/ Meksikalılar Küresel kapitalizm	Küresel kapitalizm (NAFTA), yasadışı PRI hükümeti	Onur, demokrasi demokrasi toprak
Amerikan milisleri	Amerikan yurttaşları	Yeni dünya düzeni, ABD federal hükümeti	Yurttaşların ve yerel cemaatlerin özgürlüğü ve egemenliği
Aum Shinrinkyo	İnananların ermiş bedenlerinden oluşan manevi cemaat	Birleşik dünya hükümeti, Japon polisi	Kıyametten sağ kurtulmak
El-Kaide	Gerçek Müslümanlar	Hıristiyanlar ve Musevilerin küresel iktidarı	İnsanlığın ümmet olması ve toplumların şeriatla yönetilmesi
Küreselleşme karşıtı hareket	Çoğul kimlikler	Küresel şirketler kapitalizmi	Küresel demokrasi

leleri uyandırmayı amaçlayan, seyre yönelik bir eylem gerçekleştirilir. Bahsettiğimiz hareketler, iddiaları ve taleplerini tartışmaya zorlayarak, insanları katılıma teşvik ederek, hükümetler ve kurumlar üzerinde baskı yaratmayı, yeni dünya düzenine tabî olma yörüngesini değiştirmeyi amaçlamaktadırlar.

Beş hareketin dördünde silahların, bir hedef olarak değil, bir özgürlük işareti olarak, olayları tetikleyen, medyanın ilgisini çeken araçlar olarak temel önem taşımasının sebebi budur. Medyaya odaklı bu strateji, özellikle *Zapatista* örneğinde son derece açıktır ve beceriyle yürütülür; *Zapatistalar* şiddeti en aza indirmeye, dünyaya seslerini duyurmak için medya ve interneti kullanmaya dikkat ederler. Fakat milislerin paramiliter tutumları, şiddet içeren taktikleri ya da bu taktiklere başvurma tehdidini medyanın dikkatini çekmek için kullanma-

ları Amerikan *Vatanseverleri*'nin kilit bileşenlerinden biridir. Medyaya güvensizlikle yaklaşan *Aum* bile, televizyondaki tartışmalara, basında yer alan haberlere hatırı sayılır bir dikkat gösterir ve en iyi üyelerinin bazılarını bu işleri yürütmekle görevlendirir. *Aum*'un gaz saldırıları da kıyamet kehanetini doğrulama ve hareketin uyarısını tüm dünyaya yayma amaçlarına medya üzerinden ulaşmıştır. Kuşkusuz, *El-Kaide*'nin aşırı düzeyde şiddet içeren taktikleri de küresel iktidarın en güçlü sembollerini hedef alır: Dünya Ticaret Merkezi, Pentagon, Müslüman sularda seyreden Batılı gemiler, Bali'deki disko barlar ya da Afrika'daki turizm merkezleri gibi, yoz dejenere kültürün simgeleri. Öyle görünüyor ki, yeni protesto hareketleri, enformasyon toplumuna damgasını vuran sembolik siyaset biçiminde mesajlarını veriyor, taleplerini yansıtıyor (altıncı bölüme bakınız). Medya becerileri, bu hareketlerin temel mücadele araçları; manifestoları ve silahları ise haber yapmaya değer bir olay yaratmaya yarıyor.

Yeni iletişim teknolojileri, bu hareketlerin varoluşu açısından temel bir önem taşıyor: Hatta bu teknolojiler, örgütsel altyapıyı oluşturuyor. İnternet, faks ve alternatif medya olmasaydı, *Vatanseverler* etkin bir ağ olamazlar; birbirinden kopuk, güçsüz bir tepkiler dizisi olarak kalırdı. *Zapatistalar*'ın gerçek zamanda Meksika'ya, dünyaya ulaşmalarını sağlayan iletişim kapasitesi olmasaydı, Latin Amerika'da savaşımlarını hâlâ sürdüren başka gerilla güçleri gibi, yalıtılmış, yerel bir gerilla gücü olarak kalabilirlerdi. *Aum* internetten pek yararlanmadı, sebebi de 1990'ların başında Japonya'da internetin pek bulunmamasıydı. Ama, son derece denetimli olsa da, merkezsiz bir örgütsel yapı oluşturmak için faks, video ve bilgisayarlardan çok yararlandı. Ayrıca *Aum* elektronik olarak harekete geçirilen, beyinden beyine iletişimi geliştirerek teknolojik bir devrim gerçekleştirmeye soyunmuştu. Bilgi çağının devrimci hücreleri, elektron akışları üzerine kuruluyor. *El-Kaide*, interneti ABD hükümetinin iddia ettiğinden –bu da internette sansürü haklı kılmak için ileri sürüldüğü belli bir kılıftı– daha az kullandı. Ama e-posta, cep telefonları, terör ağlarının iletişiminde temel önemdeydi. İnternet seferberliği sağlayan bir araç,

bir örgütlenme ve tartışma biçimi, militanların küresel bileşik kurumların dışlayıcılığının, yalıtımının karşısına koyduğu tabandan, açık, demokratik toplumun bir örneği olarak küreselleşme karşıtı hareketin özüdür.

Anlattığımız beş hareket, benzerliklerinin yanı sıra, tarihsel/kültürel kökenlerine, toplumlarının özgül dinamiklerine bağlı olarak da derin farklılıklar gösterirler. *Zapatistalar*'ın dile getirdiği siyasî projeyle, milis gruplarının çoğunun kafa karışıklığı ve paranoyası, *Aum*'un kıyametçi mantığı arasında keskin bir ayrıma gidilmesi gerekiyor. Bu ayrım, hem milis hareketinde hem *Aum*'da eskatolojik bir bileşene sahip olması, oysa *Zapatistalar*'da Zamanın Sonuna ilişkin bu tür görüşlerin bulunmamasıyla da ilgili. *El-Kaide* kültürel olarak özgül bir harekettir, ancak belli bir ülkeye özgü değildir; aynı şey, küreselleşme karşıtı hareket için de söylenebilir. Aslında *El-Kaide* de, küreselleşme karşıtı hareket de, başlangıçlarından itibaren küresel bir düşmanı karşılarına alan, küresel bir projeleri olan küresel ağlardır. Dolayısıyla iki hareket de, yeni küresel düzene karşıt toplumsal hareketlerin gelişiminde niceliksel bir değişimi temsil ederler. Yerel direniş siperleri olarak başlayan şey, küresel bir ağa dönüşmüştür. Aslında yerel üç hareketin kaderleri de farklı olmuştur. Amerikan milisleri de, *Aum* da büyük, şiddetli bir kriz karşısında varlıklarını sürdürememişlerdir. Milis hareketinin sempatizanları tarafından gerçekleştirilen Oklahoma bombalamasından sonra, resmî bir örgütlenme olarak *Vatanseverler* hareketinin cazibesi silinip gitmiştir; yine de temaları ve destekçileri hâlâ canlıdır. *Aum,* tarikatın gurusunun yargılanmasından sağ çıktıysa da, öyle lekelenmiştir ki, Japon gençleri arasında ölümcül cazibesini yeşertmesi artık mümkün görünmemektedir. Fakat Japon gençliğinin yabancılaşma gerekçeleri varlıklarını korumaktadır, dolayısıyla bu yabancılaşmanın başka özgül ifadelerinin ortaya çıkması beklenebilir. En ilginç dönüşüm süreci *Zapatistalar*'ınkidir. Bu satırların yazımı sırasında, en önemli talepleri karşılanmamış olan *Zapatistalar*, hâlâ en güçlü oldukları Chiapas bölgesine kapanmış olsalar bile, küreselleşmeye karşı küresel bir isyan başlatma yönündeki çağrıları yaygın bir kar-

şılık bulmuştur. Hatta *Zapatistalar*, küreselleşme karşıtı militanların çoğu tarafından hareketin öncüsü sayılır; *Zapatistalar*'ın temaları ve örgütlenme biçimleri (enformasyonel bir gerilla hareketi olarak pratikleri) Latin Amerika'da yerli hareketlerinin ve dünya çapında küreselleşme karşıtı hareketin temelini oluşturmuştur. Afganistan'daki kampların *El Kaide* için nasıl bir önemi varsa, *Zapatistalar*'ın dayanışma toplantıları da küreselleşme karşıtı hareketin militanları ve örgütleri için öyle önemliydi. Bahsettiğimiz bu durum, direniş kimliğinin, bu cildin sonraki bölümlerinde inceleyeceğim bir gelişmeyle proje kimliğine dönüşmesinin açık bir örneğidir.

Dolayısıyla, yeni toplumsal hareketlerin, çeşitlilikleri içinde küreselleşmeye, onun siyasî ajanlarına tepki gösterdiğini, yeni toplumsal kurumların kökenindeki kültürel kodları değiştirerek devam etmekte olan enformasyonalleşme sürecini kullandıklarını söyleyebiliriz. Bu anlamda tarihsel olarak nesli tükenmiş toplumsal biçimlerin derinliklerinden doğmuşlardır, ancak oluşum halindeki toplumu, karmaşık bir dizge içinde, belirleyici biçimde etkilemişlerdir.

SONUÇ: KÜRESELLEŞMEYE MEYDAN OKUMA

Bu bölümde incelediğim toplumsal hareketler çok farklıydı. Fakat farklı toplumsal ve kültürel kökenlerini yansıtan farklı biçimlerle de olsa, hepsi de inşa edilmiş kimlikleri adına, bazı örneklerde görüldüğü gibi ülkelerinin ya da insan soyunun çıkarlarını temsil etme iddiasıyla mevcut küreselleşme süreçlerine karşı çıkarlar.

Küreselleşmenin toplumsal, ekonomik, kültürel ve çevresel etkilerine karşı çıkan hareketler, elinizdeki cildin bu bölümünde ve başka bölümlerinde incelediğim hareketlerle sınırlı değildir. Dünyanın başka bölgelerinde, örneğin Avrupa'da, kapitalist yeniden yapılanmaya karşı, küresel rekabet adına yeni kuralların dayatılmasına karşı işçi hareketlerine, köylü hareketlerine dayalı benzer meydan okumalar yükselmektedir; Fransa'da Jose Bove'nin başını çektiği köylü hareketi gibi. Bu hareketlerin bazıları, Jose Bove'nin liderliğindeki hareket gibi, küreselleşme karşıtı hareketle bağlantılıdır. Bazılarının bağlantısı yoktur,

ancak bu hareketler de sıklıkla Avrupa Birliği'nin politikalarıyla özdeşleştirilen, tek yanlı küreselleşme süreçlerine karşı bilinçli bir muhalefet içindedirler. Çin'de Falun Gong, modernleşme ve küreselleşmenin ülkedeki toplumsal etkilerine karşı çıkan; birçok kişiye göre Çin tarzı komünizmle yönetilen küresel kapitalizmin sebep olduğu yıkıma karşı geleneksel Çinli değerlere ve sağlığı, sıhhati koruma tekniklerine dayanan bir hareket olarak tanımlanabilir. Arjantin'de 2001-2'deki malî krizin sebep olduğu toplumsal hareketler, hem küresel ekonomik düzene, hem de ulusal siyasî düzene karşı çıkarak, bir rejim değişikliğini zorunlu kılmışlar, Güney Amerika'nın dönüşümünde çok etkili olan bir süreçle yeni aktörlerin kamusal sahneye çıkmasını sağladılar.[74] Avrupa'da ise 2002'de, genellikle korkuya ve yabancı düşmanlığına dayalı popülist hareketler, bu cildin sonraki bölümlerinde inceleyeceğim üzere siyaset sahnesini bulandırdı.

Yeni, küresel bir ekonominin geliştiği, ulus-devletin küresel yönetim kurumlarına geçiş sürecinde gerilediği on yıllık dönemin ardından dünyanın dört bir yanında toplumlar, belirmekte olan kurumlar üzerinde denetim sahibi olma haklarını talep ediyor. Kimliğe, ekonomik statükonun korunmasına dayalı bir direniş olarak başlayan şey, kültürel kimliğin, ekonomik çıkarların ve siyasî stratejilerin giderek karmaşıklaşan bir dizge çerçevesinde kaynaştığı bir projeler çoğulluğuna dönüştü: Ağ toplumunda toplumsal hareketler tuvali. Tüm dünyaya yayılan bu hareketler, bilgisayar ağlarına sığınarak toplumdan bağımsız yeni bir küresel ekonomi yaratma yönündeki neo-liberal fantezinin sonunu getirdi. Bilgiyi, üretimi ve piyasaları nüfusun değerli bir kesiminde yoğunlaştırmayı, geri kalan kesimleri farklı biçimlerde, her toplumun mizacına göre insancıllığı bazen az, bazen çok gözeterek yönetmeyi öngören büyük dışlayıcı plan (açık ya da örtülü), Touraine'in ifadesiyle "büyük bir ret"le[75] karşılaştı. Fakat bu reddin küreselleşmiş, enformasyonelleşmiş yeni kapitalizm biçimleri üzerinde, yeni toplumsal denetim biçimleri kurmaya dönüşebilmesi, toplumsal hareketlerin

74 Calderon (2003).

75 Touraine vd. (1996).

taleplerinin siyasî sistem ve devlet kurumları tarafından işlenmesini gerektiriyor. 21. yüzyılın toplumunu büyük ölçüde devletin, küresel kapitalizm, kimliğe dayalı toplumsal hareketler, işçi ve tüketici tabanlı savunmacı hareketler ve alternatif küreselleşme hareketlerinin çelişkili mantıklarına ayak uydurmaktaki yeteneği ya da yeteneksizliği belirleyecek. Fakat enformasyon çağında devletin dinamiklerini incelemeye geçmeden önce, tepkici olmaktan çok eylemci, farklı türden toplumsal hareketlerin, yani çevrecilik ve feminizmin gelişimini incelememiz gerekiyor.

3

Benliğin Yeşillenmesi: Çevre Hareketi

Londra'da Kanada Yüksek Komisyonu binasının önünde Kanada'daki fok katliamını protesto eden PETA örgütü üyelerinin gösterisi.

Yeşiller'in siyasete yaklaşımı bir tür kutlamadır. Her birimizin dünyanın sorunlarının bir parçası olduğunu, aynı zamanda çözümün de parçası olduğumuzu biliyoruz. Tehlikeler ve iyileşme potansiyeli bizim dışımızda değil. Çalışmaya bulunduğumuz yerden başlıyoruz. Koşulların ideal hale gelmesini beklememize gerek yok. Hayatlarımızı basitleştirebilir, ekolojik ve insanî değerleri teslim eder bir biçimde yaşayabiliriz. Koşullar iyileşecektir, çünkü bir başlangıç yapıyoruz... Bu yüzden Yeşil siyasetin öncelikli hedefinin bir iç devrim, "benliğin yeşillenmesi" olduğunu söyleyebiliriz.

Petra Kelly, *Thinking Green*[1]

Toplumsal hareketleri, tarihsel verimliliklerine, daha açık bir ifadeyle kültürel değerler ve toplumun kurumları üzerindeki etkilerine göre değerlendirirsek, çevreci hareket, insanoğlunun macera atlasında ayrı bir yeri hak eder. İçinde bulunduğumuz yeni binyılın ilk yıllarında, Amerikalıların yüzde 80'i, Avrupalıların üçte ikisi kendilerini çevreci olarak tanımlıyor; partiler ve adaylar platformlarını "yeşillendirmezlerse" eğer göreve seçilmiyorlar; hükümetler ve kurumlar da, doğayı korumaya, hayatın kalitesini artırmaya ve nihayetinde uzun vadede gezegeni, kısa vadede bizleri kurtarmaya yönelik programları, özel kurumları ve yasaları çoğaltıyor. Korkunç bir çevre kirliliği yaratanlar da dahil şirketler, halkla ilişkiler gündemlerinin yanı sıra, en ümitli oldukları yeni piyasalar arasına da çevreciliği dahil ediyor. Gezegen çapında, yoksulun geliştirilmesiyle zenginin korunması arasın-

1 *Essays by Petra Kelly* (1947-1992) başlıklı kitaptan, (Kelly, 1994: 39-40). Bu alıntıda Kelly, Macy'nin deyişiyle "benliğin yeşillenmesi"ne göndermede bulunur (Macy, 1991).

daki eski, basit karşıtlık her ülke, kent ve bölge için sürdürülebilir kalkınmanın fiili içeriğine ilişkin çok katmanlı bir tartışmaya dönüşüyor.

Kuşkusuz, çevreyle ilgili temel sorunlarımızın büyük bölümü varlığını koruyor, zira bunların çözümü üretim ve tüketim biçimlerinin yanı sıra, toplumsal örgütlenmemiz ve kişisel hayatlarımızın da dönüşümünü gerektiriyor. Küresel ısınma hâlâ ölümcül bir tehdit, yağmur ormanları hâlâ yanıyor, zehirli kimyasallar gıda zincirinin derinlerine işlemiş durumda, bir yoksulluk denizi hayatı reddediyor ve Major'ın Britanya ineklerine deli olmasının da gösterdiği üzere hükümetler insanların sağlığıyla oynuyor. Fakat bütün bu meselelerin ve başka birçoklarının kamusal tartışmaya açılmış olması, bağımsız, küresel niteliklerinin bilinçliliği artırmış olması, çözüm bulunmasının, belki de kurumların, politikaların çevre sorumluluğunu gözeten sosyo-ekonomik bir sisteme odaklanmasının temelini atıyor. Dünyanın birçok bölgesinde 1960'ların sonlarında doğan, ABD ve Kuzey Avrupa'da güçlü olan, çok yönlü çevreci hareket ekonomi, toplum ve doğa arasındaki ilişki üzerine düşünme biçimimizdeki değişimin de kaynağında yer alıyor; yani yeni bir kültür doğuruyor.[2]

Ne var ki, çevreci hareketten bahsetmek biraz yapay kaçıyor; zira kompozisyonu çeşitlilik gösterir, kendini ifade biçimi ülkeden ülkeye, kültürden kültüre çok değişir. Dolayısıyla dönüştürücü potansiyelini değerlendirmeden önce, çevreciliğin farklı bileşenleri arasında tipolojik bir ayrım yapıp, her tipi ayrı ayrı örnekleyerek argümanımı sağlam temellere oturtmaya çalışacağım. Sonra da toplumumuzda yapısal dönüşümün gerçekleştiği başlıca boyutlar, başka bir deyişle bilimin ve teknolojinin rolü, uzam ve zamanın kontrolü, yeni kimliklerin inşası üzerine verilen mücadelelerle çevrecilerin temaları arasındaki ilişkiyi daha kapsamlı bir değerlendirmeye alacağım. Çevreci hareketleri, toplumsal çeşitlilikleri ve kültürel paylaşımları çerçevesinde tanımlayıp, ardından anlamlarını, toplumun geneli üzerinde etkili olma

2 Çevre hareketinin bir değerlendirmesi için bakınız (başka kaynakların yanı sıra) Holliman (1990); Gottlieb (1993); Kaminiecki (1993); Shabecoff (1993); Dalton (1994); Alley et al. (1995); Diani (1995); Brulle (1996); Wapner (1996).

biçimlerini inceleyecek, böylece kurumsallaşmaları meselesini ve devletle ilişkilerini mercek altına alacağım. Son olarak çevreci hareketlerle toplumsal hareketler arasında, popülerlik kazanan çevreci adalet görüşü doğrultusunda, hem yerel hem de küresel düzeyde giderek güçlenen bağlantıya dair bir değerlendirme sunacağım.

ÇEVRECİLİĞİN YARATICI KAKOFONİSİ: BİR TİPOLOJİ

Çevrecilik adı altında toplanan kolektif eylem, siyaset ve söylemler, bir hareketin varolduğunu düşünmeye ters düşecek denli çeşitlidir. Fakat tam da bu teori ve pratik kakofonisinin merkezsiz, çok biçimli, ağa odaklı, yayılmacı yeni bir toplumsal hareket biçimi olarak çevreciliği tanımladığını savunuyorum. Bunun yanı sıra, göstermeye çalışacağım gibi, çevrecilikle bağlantılı toplumsal hareketlerin hepsinde değilse bile çoğunda ortak olan bazı temel temalar vardır. Fakat açıklık adına, bu hareketin analizinde bir ayrım ve bir tipoloji üzerinden ilerlemek daha yararlı olacakmış gibi görünüyor.

Ayrım, çevrecilikle ekoloji arasındaki ayrımdır. *Çevrecilik* derken, söylemleri ve pratikleriyle, baskın yapısal ve kurumsal mantığa karşı çıkarak, insanî eylem ve onun doğal ortamı arasındaki ilişkinin yıkıcı biçimlerini düzeltmeyi amaçlayan bütün kolektif davranış biçimlerini kastediyorum. Ekolojiden ise, sosyolojik yaklaşımım çerçevesinde, insanoğlunu daha geniş kapsamlı bir sistemin bileşeni olarak gören, dinamik, evrimci bir bakış açısıyla sistemin dengesini sağlamayı dileyen bir inançlar, kuramlar ve projeler dizisini anlıyorum. Benim bakış açıma göre, çevrecilik, pratiği içinde ekolojidir; ekoloji de teorisi kapsamında çevreciliktir, ama ilerki sayfalarda "ekoloji" terimini, yalnızca bu kutsalcı, evrimci bakış açısının açık, bilinçli ifadelerinden bahsederken kullanacağım.

Tipolojiye gelince... Bu noktada, ikinci bölümde sunduğum, Alain Touraine'in toplumsal hareketlere ilişkin yararlı sınıflandırmasını kullanarak, son yirmi yılda, uluslararası düzeyde gözlenen pratiklerinde kendilerini ortaya koydukları biçimiyle, çevreci hareketin başlıca beş ayrı tipini değerlendireceğim. Örneklerin çoğu, dünyanın en gelişmiş

çevreci hareketleri oldukları için ve ben bu bilgilere daha kolay ulaşabildiğim için Kuzey Amerika ile Almanya deneyimlerinden alınmış olsa da, bu tipolojinin genel bir değeri olduğunu savunuyorum. Lütfen bu ve diğer tipolojilerin, kaçınılmaz indirgemeciliklerine ilişkin, olağan iddiasızlığı kabul edin; biraz soyut olan bu sınıflandırmayı ete kemiğe büründürecek örneklerin, bu durumu telafi edeceğini umuyorum.

Önerdiğimiz tipoloji doğrultusunda çevreciliğin kaleydoskopunda kısa seyahatimize çıkabilmek için bir haritaya ihtiyacımız var. Tablo 3.1'de bu haritayı bulacaksınız; yalnız biraz açıklama gerektiriyor. Tiplerin her biri, analitik olarak, bir toplumsal hareketi tanımlayan üç niteliğin özgül bir bileşimiyle çizilmiştir: Bu üç nitelik kimlik, karşıt ve hedeftir. Her tip için, bu üç niteliğin somut içeriğini, atıfta bulunduğum birkaç kaynağın kullanıldığı gözlemlere dayanarak tanımladım. Buna bağlı olarak her tipe bir isim verdim; her birine en uygun düşen hareketleri örnek babında sundum. Dolayısıyla herhangi bir harekette ya da örgütte, niteliklerin bir bileşimine rastlanabilir; ancak analitik gerekçelerle fiili pratikleri ve söylemleriyle ideal tipe en yakın görünen hareketleri seçtim. Tablo 3.1'in yanı sıra, çıkardığım beş tip için verdiğim her örneği de kısaca tanımladım ki hareketin farklı sesleri kakofonileri içinde duyulabilsin.

Doğanın korunması, Sierra Club (1891'de San Francisco'da John Muir tarafından kurulmuştur), Audubon Derneği, Vahşi Hayat Derneği (Wilderness Society) gibi örgütlerin önayak olduğu farklı biçimleriyle, Amerika'daki çevreci hareketin kökeninde yer alır.[3] 1980'lerin başında, eski ve yeni başlıca çevre örgütleri Group of Ten (Onlar Grubu) diye bilinen bir ittifak çatısı altında bir araya geldi; yukarıda saydığımız örgütlerin yanı sıra, National Parks and Conservation Association (Ulusal Parklar ve Koruma Altındaki Bölgeler Birliği), National Wildlife Federation (Ulusal Vahşi Hayat Federasyonu), Natural Resources Defense Council (Ulusal Kaynaklar Savunma Konseyi), Izaak Walton League (Izaak Walton Birliği), Defenders of Wildlife

3 Allen (1987); Scarce (1990); Gottlieb (1993); Shabecoff (1993).

ŞEMA 3.1
Çevre Hareketlerinin Tipolojisi

Tip (Örnek)	Kimlik	Karşıt	Hedef
Doğanın korunması (Onlar Grubu, ABD)	Doğa aşıkları	Kontrolsüz kalkınma	Vahşi doğa
Kendine ait uzamın korunması (Benim arka bahçemde olmaz)	Yerel cemaat	Çevreyi kirletenler	Hayat/sağlık kalitesi
Karşı kültür/ derin ekoloji (Earth First!, ekofeminizm)	Yeşil benlik	Sanayileşmecilik, teknokrasi, ataerkillik	Ekotopya
Gezegeni kurtarın (Greenpeace)	Uluslararası eko-savaşçılar	Dizginlenmemiş küresel kalkınma	Sürdürülebilirlik
Yeşil siyaset	İlgili yurttaşlar	Siyasi müessese	Karşı-iktidar

(Vahşi Hayatı Savunanlar), Environmental Defense Fund (Çevre Savunma Fonu) ve Environmental Policy Institute (Çevre Politikaları Enstitüsü) de yer alıyordu. Yaklaşımlarının, müdahale ettikleri özgül alanların farklı olmasına karşın bu örgütleri, benzer çizgide kurulmuş başka örgütlerle bir araya getiren şey, çevreyi korumakla ilgili meseleleri kurumsal sistem üzerinden savunabilmek gibi pragmatik bir amaçtı. Sierra Club'ın başkanı Michael McCloskey'nin sözleriyle, bu örgütlerin yaklaşımları "her şeye rağmen gemiyi kurtarmak" olarak tanımlanabilir: "Bizler dağcılık geleneğinden geliyoruz, her şeyden önce dağa tırmanacağınıza karar verdiğiniz bir gelenekten. İzleyeceğiniz genel rotaya dair bir fikriniz vardır, ama çıktıkça elinizi, ayağınızı koyacağınız yerleri bulmanız, uyum sağlamanız, sürekli değişmeniz gerekir."[4]

4 Scarce'ta alıntı (1990: 15).

İşte bu çevre örgütleri ittifakının tırmanacağı zirve de, mevcut ekonomik ve kurumsal sistem dahilinde sağlanabilecek makul ölçüler çerçevesinde farklı biçimleriyle, vahşi hayatın korunmasıydı. Karşıtları kontrolsüz kalkınma ve ABD Ziraat Bürosu gibi doğal hayatı korumayı önemsemeyen, taleplere yanıt vermeyen kurumlardı. Kendilerini doğa âşıkları olarak tanımlıyorlar; toplumsal farklılıklara karşın hepimizde bulunan bu doğa sevgisine hitap ediyorlardı. Çoğunlukla lobiciliği büyük bir yetenek ve siyasî kuvvetle kullanarak kurumlar üzerinden, kurumlar sayesinde çalışıyorlardı. İyi niyetli, zengin elitler ve şirketlerden aldıkları bağışların yanı sıra, yaygın bir halk desteğine de sahiptiler. Sierra Club gibi bazı örgütler çok büyüklerdi (600 bin üye) ve yerel şubeler halinde örgütlenmişlerdi; şubelerin eylemleri ve ideolojileri birbirinden çok farklıydı ve her zaman da "genel çevrecilik" imajına uydukları söylenemezdi.

Çevre Savunma Fonu gibi başka birçok örgütse, lobiciliğe, incelemeye ve bilgilendirmeye odaklanmıştı. Genelde koalisyon siyaseti güdüyorlardı, ancak odak noktalarının çevre dışında başka bir konuya kaydırılmamasına özen gösteriyorlardı; kamuoyunun çoğunluğuna uymayacak radikal ideolojilere ve dikkat çekici eylemlere karşı güvensizdiler. Fakat, ana çizgide yer alan korumacıları, gerçek, radikal çevrecilerin karşısına koymak da hata olur. Örneğin Sierra Club'ın tarihi liderlerinden David Brower, radikal çevreciler için bir ilham kaynağı olmuştur. Buna karşılık, Earth First!'ten (Önce Dünya!) Dave Foreman da 1996'da Sierra Club'ın Yönetim Kurulu'nda yer almıştı. Korumacılarla radikal ekolojistlerin ilişkilerinde büyük bir iç içe geçme vardır; ideolojiler, doğanın durmaksızın, birçok farklı biçimde yıkımından duydukları kaygıdan sonra gelir. Geniş çaplı, çeşitlilik gösteren bir hareket içinde tartışmalar, çatışmalar ne denli ateşli olursa olsun bu böyledir.

İstenmeyen kullanımların yaygınlaşmasına karşı, yerel cemaatlerin kendi alanlarını savunmak için seferber olması, çevre hareketinin en hızlı büyüyen ve belki de, insanların yakın çevreleriyle ilgili kaygıları ile çevrenin yıkımına dair daha geniş kapsamlı meseleler arasında

en doğrudan bağlantıyı kuran biçimidir.[5] Biraz kötü niyetli bir tonlamayla, genelde "Not in my backyard" ("Benim bahçemde olmaz") hareketi diye adlandırılan bu hareket, ABD'de önce zehirli atıklara karşı ortaya çıkmıştır; zehirli atıklarla mücadele hareketi, 1978'de zehirli sanayi atıklarının New York'ta, Niagara Şelalesi'ne bırakıldığı sevimsiz Love Canal olayından ötürü başlamıştı. Evinin değeri kadar, oğlunun sağlığını koruma mücadelesi verdi diye adı çıkan ev sahibi Lois Gibbs, 1981'de Citizens' Clearinghouse for Hazardous Wastes'ı (Tehlikeli Atıkları Ortaya Çıkarmak için Yurttaş Girişimi) kurdu. Bu girişimin verilerine göre, 1984'te ABD'de zehirli atıklara karşı mücadele eden 600 yerel grup vardı; bu sayı 1988'de 4 bin 687'ye yükseldi. Zamanla topluluklar, yakın çevrelerinde otoban inşa edilmesine, aşırı kalkınmaya ve tehlikeli tesislerin yerleşimine de karşı çıkmaya başladı. Hareket yerel olsa da, mutlaka yerelci değildir; çünkü genelde, işletmelerin ve bürokratik çıkarların karşısında semt sakinlerinin hayat kalitesi hakkını savunur. Kuşkusuz toplum hayatı, semt sakinleri, işçiler, tüketiciler, işe gelip gidenler, seyahat edenler olarak insanların birbirleriyle alışverişlerinden oluşur. Fakat bu hareketlerin sorguladığı şey, bir yanda istenmeyen maddeleri ya da etkinlikleri, gelir düzeyi düşük cemaatlerin yaşadığı yerlere ve azınlıkların bulunduğu bölgelere taşıma eğilimi, diğer yanda da alan kullanımına ilişkin karar alma süreçlerinin şeffaflıktan uzaklığı, katılıma kapalı olmasıdır. Yani, başka bir deyişle yurttaşlar yerel demokrasinin genişletilmesi, sorumlu şehir planlamacılığı ve kentsel/sınaî kalkınmanın yüklerinin paylaşımında adil olunması çağrısında bulunurken, tehlikeli atıklara ya da tesislere maruz kalmaktan da kaçınırlar. Epstein'ın harekete ilişkin analizinde vurguladığı gibi:

> Zehirli atıklar/çevre hareketinin şirketleri düzene bağlayacak kadar güçlü, şirketlerden çok kamuya hesap veren bir devlet talebinde bulunması, tümüyle yerinde ve devletin şirketler üzerindeki iktidarının sağlanması ve genişletilmesi, bu devlet iktidarının kamunun

5 Gottlieb (1993); Szasz (1994); Epstein (1995).

> refahı, özellikle de en savunmasız olanların refahı adına icra edilmesi yönündeki daha geniş kapsamlı talebin zeminini oluşturabilir görünmektedir.[6]

Başka örneklerde, orta sınıf banliyölerde semt sakinlerinin seferberliklerinin daha çok istenmeyen kalkınmaya karşı statükonun korunmasına odaklı olduğu görülür. Fakat sınıfsal içeriklerinden bağımsız olarak, bütün protesto biçimleri yerel cemaat adına yaşayan çevre üzerinde kontrol kurmayı amaçlamıştır; bu anlamda savunmacı yerel seferberliklerin, daha geniş çaplı çevre hareketinin başlıca bileşenlerinden biri olduğu su götürmez.

Çevrecilik, 1960'lardaki, 1970'lerdeki hareketlerden doğan bazı karşı kültürleri de beslemiştir. Karşı kültür derken, toplumun kurumsal olarak öne sürdüklerinden farklı, hatta bir ölçüde bunlarla ters düşen normlara göre yaşama, alternatif ilkelere, inançlara yaslanarak bu kurumlara karşı çıkma girişimini kastediyorum. Toplumlarımızda, en güçlü karşı kültürel hareketler kendilerini, yalnızca doğanın kanunlarına uyarak, böylece doğaya karşı saygıyı, insanî kurumlara saygıdan daha üstün tutarak ifade eder. Radikal çevreciler [Earth First! (Önce Dünya) ya da Sea Shepherds (Deniz Çobanları)] hayvanların kurtuluşu hareketi, ekofeminizm gibi birbirinden açıkça farklı hareketleri, kültürel çevrecilik ifadeleri çerçevesinde değerlendirmek de, bu yüzden anlamlı görünüyor.[7] Aslında büyük bir çeşitlilik göstermelerine, eşgüdümden yoksun olmalarına karşın bu hareketlerin çoğu, sözgelimi Norveçli yazar Arne Naess gibi "derin ekoloji" düşünürlerinin görüşlerini paylaşır. Arne Naess ve George Sessions'a göre "derin ekoloji"nin temel ilkeleri şunlardır:

> 1) Yeryüzünde insan hayatının, insanlar dışındaki hayatın refahı ve gelişmesi kendi başına bir değerdir. Bu değerler, insanlar dışındaki dünyanın insanî amaçlar açısından yararlı olmasından bağımsızdır.

---

6 Epstein (1995: 20).

7 Kaynaklar için bakınız Adler (1979); Spretnak (1982); Manes (1990); Scarce (1990); Davis (1991); Dobson (1991); Epstein (1991); Moog (1995).

> 2) Hayat biçimlerinin zenginliği ve çeşitliliği, bu değerlerin hayata geçirilmesine katkıda bulunur; aynı zamanda bunlar da kendi başlarına birer değerdir. 3) İnsanların, yaşamsal gereksinimlerini karşılamalarının dışında bu zenginliği ve çeşitliliği azaltmaya hakkı yoktur. 4) İnsan hayatının ve kültürlerinin yeşermesi, insan nüfusunda ciddi bir azalma ile tutarlıdır. İnsanlar dışındaki hayatın gelişmesi de böyle bir azalmayı gerektirir. 5) Bugün insanların, insanlar dışındaki dünyaya müdahalesi aşırıya varmıştır, durum giderek kötüleşmektedir. 6) Bu yüzden bir politika değişikliği gerekmektedir. Bu politikalar temel ekonomik, teknolojik ve ideolojik yapıları etkiler. Sonuçta ortaya çıkan durumla, bugünkü durum arasında derin farklılıklar olacaktır. 7) İdeolojik değişim, daha yüksek hayat standartlarının arzulanması yerine hayat kalitesine değer verilmesi (içkin değere sahip durumları benimseme) olacaktır. Büyükle çok büyük arasındaki farka dair derin bir bilinç yerleşecektir. 8) Bahsedilen noktaları benimseyenlerin doğrudan ya da dolaylı olarak gerekli değişimleri uygulamak gibi bir yükümlülüğü vardır.[8]

Eski bir deniz piyadesiyken, sonra çevre savaşçısı olan David Foreman liderliğindeki bir grup radikal çevreci de, bu yükümlülükleri yerine getirmek için 1970'lerin sonlarında New Mexico ve Arizona'da *Earth First!*'ü (Önce Dünya!) kurdu. *Earth First!*, baraj inşaatlarına, keresteciliğe, doğaya yönelik başka saldırganlıklara sivil itaatsizlikle hatta "ekotaj"la karşı koyan, bu yüzden yargı makamlarıyla, hapis cezasıyla karşı karşıya kalan bir harekettir. Bu hareket ve onu izleyen başka hareketler, Amerika yerlilerinin ritüellerine ve takvimine göre düzenli aralıklarla toplanıp eylemlerini kararlaştıran özerk "kabileler"den oluşan, tümüyle merkezsiz hareketlerdir. Hareketin ideolojik temelini oluşturan derin ekoloji, David Foreman'ın önsözüyle yayımlanan *Earth First! Reader*'ın da başlıca konusudur.[9] Hareket üzerinde en az onun kadar etkili başka bir kitap da Abbey'nin eko-gerillalardan oluşan karşı kültürel bir grubu anlattığı *The Monkey Wrench Gang* başlıklı romanıdır; romanın kahramanları, birçok radikal çevrecinin

8 Naess ve Sessions (1984); Davis'te tekrarlama (1991: 157-8).

9 Davis (1991).

örnek aldığı kişilikler haline gelmiştir. Hatta eko-sabotaj, "monkey wrenching" (maymun burkma) deyişiyle anlatılır olmuştur. Hayvanlarda deneyler yapılmasına açıkça muhalefet etmeye odaklanan hayvanların kurtuluşu hareketi, görünüşe bakılırsa 1990'larda ekolojik fundamentalizmin en militan kanadı haline gelmiştir.

Ekofeminizmse, bu hareketlerin bazılarında gözlenen "maço-taktikler"den açıkça farklı bir yerde durur. Fakat ekofeministler de doğaya mutlak saygı ilkesini hem ataerkillikten, hem sanayileşmeden kurtuluşun temeli olarak görür. Ekofeministlere göre kadınlar, doğanın maruz kaldığı aynı ataerkil şiddetin kurbanıdır. Bu yüzden de doğal hakların teslim edilmesi, kadınların özgürlüğünden ayrılamaz. Judith Plant'ın sözleriyle:

> Tarihsel olarak kadınların dış dünyada gerçek gücü, karar alma mekanizmalarında yeri hiç olmamıştır. Entelektüel hayat, zihinsel çalışmalar geleneksel olarak kadınlara kapalı kalmıştır. Kadınlar genellikle doğa gibi edilgen olmuşlardır. Fakat bugün, ekoloji dünya adına, insanî/çevresel ilişkilerdeki "öteki" adına konuşuyor. Ekofeminizm de asıl ötekiler adına konuşarak, bir bütün olarak baskınlığın, ezmenin birbiriyle ilintili köklerini, değişime direnme biçimlerini anlamaya çalışıyor.[10]

Bazı ekofeministler, Carolyn Merchant'ın erkek egemenlikten uzak, tarih öncesi doğal dönemlere, doğa ile kültür arasında bir uyumun yaşandığı, erkeklerin de, kadınların da Tanrıça suretinde doğaya tapındığı bir anaerkil Altın Çağ'a uzanan tartışmalı tarihsel kurgusundan esinlenmişlerdir.[11] Özellikle 1970'lerde çevrecilik, maneviyatçı feminizm ve yeni-pagancılık arasında, kimi zaman ekofeminist ve şiddet içermeyen doğrudan eylemcilikte şeytanın hizmetindeki cadılar olmakla ifade edilen ilginç bir bağlantı da olmuştur.[12] Dolayısıyla radikal çevrecilerin, ekogerilla taktiklerinden maneviyatçılığa uzanan, derin

10 Plant (1991: 101).
11 Merchant (1980); ayrıca bakınız Spretnak (1982); Moog (1995).
12 Adler (1979); Epstein (1991).

ekolojinin ve ekofeminizmin içinden geçen çok çeşitli biçimlerde çevreci eylemle kültürel devrim arasında bağlantı kurduğunu, *ekotopya* kurgularıyla her şeyi kapsamaya soyunan bir çevre hareketinin çeperlerini genişlettiğini söyleyebiliriz.

Greenpeace, dünyanın en büyük çevre örgütüdür; küresel çevre sorunlarını medyaya odaklı, şiddet içermeyen eylemleriyle en fazla gündeme getiren örgüttür belki de.[13] Alaska sahillerinde nükleer karşıtı bir protestonun ardından, 1971'de Vancouver'da kurulan, sonra merkezini Amsterdam'a taşıyan Greenpeace, uluslarüstü, ağlara dayalı bir örgütlenmeye dönüşmüştür. 1994'te üye sayısı 6 milyonu bulan Greenpeace'in, yıllık geliri de 100 milyon doları aşıyordu. Bir çevre hareketi olarak gösterdiği hayli ayrıksı bir profilin gerisinde üç temel bileşen vardır. İlki, Kuzey Amerika kızılderililerinin bir efsanesinden esinlenen, gezegen üzerinde hayatın yakın zamanda son bulacağına dair bir aciliyet duygusudur: "Dünya hastalandığında, hayvanlar ortadan kaybolduğunda, bütün soylardan, renklerden ve kültürlerden, sözlere değil yapılanlara inanan, Dünya'yı eski güzelliğine kavuşturacak insanların yer aldığı bir kabile gelecektir. Bu kabileye "Gökkuşağı Savaşçıları" denilecektir."[14] İkincisi, Quaker'lardan esinlenen, hem bir eylem ilkesi olarak, hem de bir iletişim stratejisi olarak tanıklık etmeyi benimseme tavrıdır. Üçüncüsü ise, büyük ölçüde Greenpeace'in tarihsel lideri ve kurul başkanı David McTaggart'ın etkisiyle ortaya çıkmış, iş çevrelerine özgü, pragmatik "halletme" tavrıdır. Felsefî tartışmalara girecek zaman yoktur: Bilgiyi ve araştırmacı teknikleri kullanarak, gezegen çapında kilit meseleler tanımlanmalıdır; görünür hedeflere yönelen belli kampanyalar düzenlenmelidir; medyanın dikkatini çekecek seyre yönelik eylemler düzenlenmelidir; böylece mesele kamuoyunun dikkatine sunulacak, şirketler, hükümetler ve uluslararası kurumlar harekete geçmek ya da istemedikleri yayınlarla karşı karşıya kalmak zorunda kalacaktır.

---

13 Hunter (1979); Eyerman ve Jamison (1989); DeMont (1991); Horton (1991); Ostertag (1991); Melchett (1995); Wapner (1995, 1996).

14 Greenpeace Çevre Fonu, Eyerman ve Jamison'da alıntı (1989: 110).

Greenpeace aynı zamanda hem son derece merkezî, hem de küresel olarak merkezsiz bir ağdır. Ülkelerin temsilcilerinden oluşan bir konsey, küçük bir yönetim kurulu, Kuzey Amerika, Latin Amerika, Avrupa ve Pasifik bölge temsilcilikleri tarafından kontrol edilir. Kaynakları, her biri alt konu başlıklarına ayrılan kampanyalarla örgütlenir. 1990'ların ortalarında başlıca kampanyalar, zehirli atıklar, enerji ve atmosfer, nükleer meseleler, okyanusların/toprakların ekolojisiyle ilgiliydi. Greenpeace'in dünya çapında 30 ülkede bulunan ofisleri, küresel kampanyaların koordinasyonunda çalışır, yerel/ulusal düzeyde kaynak ve destek toplar, fakat etkinliklerin çoğu, temel çevre sorunları küresel olduğundan küresel bir etki yaratmayı amaçlamaktadır. Greenpeace, gezegen üzerindeki hayat açısından yaratacağı sonuçlara ilgisiz kalan bir kalkınma modelini, temel karşıtı olarak görür. Buna bağlı olarak çevrenin sürdürülebilirliği ilkesini, başka bütün politikalar ve eylemlerin ayak uydurması gereken aşkın bir gerçeklik olarak görmektedir. "Gökkuşağı savaşçıları", misyonlarının önemi yüzünden başka çevreci gruplarla tartışmalara girmeye meyilli değillerdir ve geniş üyelik yelpazesinde bireysel tutumlardaki farklılıklara karşın karşı kültürel hareketlere kapılmazlar. Kararlı enternasyonalistlerdir; ulus-devleti zamanın dizginlerinden boşanmış, yıkıcı kalkınmacılığını kontrol altına almanın önündeki en büyük engel olarak görürler. Ekointihar tarzı bir kalkınmaya karşı savaşırlar ve eylemde bulundukları her cephede acilen sonuç almayı amaçlarlar; Alman buzdolabı sanayiini "yeşil-dondurma" teknolojisine çevirerek ozon tabakasının korunmasına katkıda bulunmak, balina avcılığının kısıtlanmasını sağlayarak Antarktika'da bir balina koruma bölgesi yaratmak gibi. "Gökkuşağı savaşçıları", yaşam için bilimin, küresel ağlar oluşturmanın, iletişim teknolojisinin ve kuşaklar arası dayanışmanın kesiştiği noktada yer alırlar.

Yeşil siyaset, ilk bakışta kendi başına bir hareket biçiminden çok, belli bir strateji, daha açık bir ifadeyle çevrecilik adına seçime dayalı siyasetin alanına girme stratejisi olarak duruyor. Fakat yeşil siyasetin en önemli örneğine, Yeşiller'e yakından baktığımızda, gördüğü-

müz her zamanki siyaset değildir.[15] 13 Ocak 1980'de taban hareketlerinin koalisyonuna dayalı olarak kurulan Alman Yeşiller partisi, çevre meselelerinin Almanya'da gündeme getirilmesinde, başka Avrupa ülkelerindeki hareketlerden daha etkili olduysa bile, katı sınırlar içinde kalacaksak, bir çevre hareketi değildir. Partinin oluşumunun gerisindeki başlıca güç, 1970'lerin sonlarında kurulan, barış ve nükleer karşıtı seferberlikler etrafında örgütlenen Yurttaş İnisiyatifleri'ydi. Parti, 1960'ların hareketlerinde yer almış eski tüfekleri, tam da 1960'lardaki devrimcilerin cinsiyetçiliği üzerine düşünerek kendilerini keşfetmiş feministlerle, barış, nükleer enerji, çevre (orman katliamı), dünyanın gidişatı, bireysel özgürlükler ve tabandan demokrasi gibi meselelerle ilgilenen eğitimli orta sınıflar ve gençlerle benzersiz bir biçimde bir araya getirdi. Yeşillerin kurulup hızla başarı kazanmaları (1983'te ulusal parlamentoya girdiler) çok istisnaî koşullardan kaynaklanıyordu. Öncelikle, Almanya'da iktidarda sürekli yer değiştiren, hatta 1960'larda bir koalisyon kurmuş olan üç ana partinin dışında, toplumsal protestoyu taşıyacak hiçbir siyasî araç yoktu: 1976'da oyların yüzde 99'u bu üç partiye gitmişti (Hıristiyan Demokratlar, Sosyal Demokratlar ve Liberaller). Özellikle gençler arasında, kendini ifade etme fırsatı bekleyen, atıl kalmış bir oy potansiyeli vardı. Finansal siyasî skandallar (Flick olayı) bütün siyasî partilerin itibarını sarsmış, hepsinin de sınaînin katkılarına dayandıklarını göstermişti. Ayrıca siyaset bilimcilerin "siyasî fırsat yapısı" dediği şey de, bir parti kurma, seçmenler arasında birlik oluşturma stratejisini destekliyordu: Başka unsurların yanı sıra, harekete hükümet fonlarından ciddi kaynaklar aktarılırken, parlamentoya girebilmek için ülke çapında seçmenlerin yüzde 5'inin oyunu alma şartı koşan Alman seçim yasası da, hizipleşmiş Yeşiller'i disipline etti.

Yeşil seçmenlerin çoğu gençler, öğrenciler, öğretmenler ya da sınaî üretiminde yer almayan başka mesleklerden insanlar, işsizler (ama hükümet desteği alanlar) ya da hükümet için çalışanlardı. Gündemle-

15 Alman Yeşiller Partisi'yle ilgili kaynaklar boldur; partiyle ilgili yayınların yanı sıra şunlara da bakılabilir: Langguth (1984); Hulsberg (1988); Wiesenthal (1993); Scharf (1994); özellikle de Poguntke (1993) ve Frankland (1995).

rinde ekoloji, barış, özgürlüklerin savunulması, azınlıkların ve göçmenlerin korunması, feminizm ve katılımcı demokrasi vardı. Yeşiller Partisi liderlerinin üçte ikisi, 1980'lerde çeşitli sosyal hareketlere etkin olarak katılmış isimlerdi. Hatta Yeşiller kendilerini Petra Kelly'nin sözleriyle "iktidara ilişkin yeni bir anlayışa, hepimiz için doğal olan, hepimizin paylaştığı, hepimizin paylaşacağı, hepimiz için kullanılacak bir "karşı iktidar" kavrayışına dayalı "parti karşıtı bir parti" olarak tanımlıyorlardı.[16] Bu anlayış doğrultusunda, göreve seçilen temsilciler yer değiştiriyor, kararların çoğu Yeşiller'i kendilerinin kabul ettiğinden daha fazla etkilemiş olan anarşist gelenek uyarınca meclislerde alınıyordu.

Reel siyasetin turnusol testi, birkaç yıl içinde, özellikle de 1990'daki seçim yenilgisinin ardından bu deneylerin sonunu getirdi; bu seçim yenilgisi temelde, Yeşiller'in milliyetçilik karşıtı duruşlarıyla tutarlı bir tavır gösterip iki Almanya'nın birleşmesinin seçim açısından önemini tümüyle yanlış değerlendirmeleriyle açıklanacaktı. Parti içinde "gerçekçi" kanatla (Yeşiller'in gündemini kurumlar üzerinden ilerletmek isteyen pragmatik politikacılar) ve "köktenciler" (taban demokrasisinin ve ekolojizmin temel ilkelerine sadık kalanlar) arasındaki gizli çatışma, 1991'de su yüzüne çıktı ve merkezcilerle pragmatiklerden oluşan bir ittifak partinin kontrolünü aldı. Hedeflerini yeniden belirleyen, yeniden örgütlenen Alman Yeşiller partisi, 1990'larda eski gücüne kavuştu, yeniden parlamentoya girdi, başta Berlin, Frankfurt, Bremen ve Hamburg olmak üzere bölgesel ve yerel hükümetlerde güçlü konumlara geldi, kimi zaman Sosyal Demokratlarla ittifak halinde yerel yönetimlerde de iktidar oldu. Fakat artık aynı parti değildi. Yani, gerçekten de bir siyasî parti haline geldi. Ayrıca Sosyal Demokratlar, hatta Liberaller toplumsal hareketlerin ileri sürdüğü yeni fikirlere daha açık hale geldiğinden bu yeni Yeşiller partisi çevre gündemi üzerinde de tekel sahibi değildi. Dahası, 1990'ların Almanyası başka bir Almanya'ydı. Artık savaş tehlikesi değil, ekonomik çöküş tehlikesi vardı. Gençler arasında işsizliğin yaygınlaşması, refah devletinin kü-

16 Kelly (1994: 37).

çültülmesi, "grileşen" yeşil seçmenler için kültürel devrimden daha ağır meseleler haline gelmişti. 1992'de, Petra Kelly'nin muhtemelen erkek arkadaşı tarafından öldürülmesi, daha sonra erkek arkadaşının intihar etmesi, temel ekonomik, siyasî ve psikolojik yapılara hiç dokunmadan gündelik hayatta topluma sığınmanın sınırlarını akla getiren, bam teline dokunan bir gelişme oldu. Fakat yeşil siyaset sayesinde Yeşiller partisi, yüzyıl sonu Almanyası'nın tutarlı solu olarak birleşti; 1970'lerin isyancı kuşağı, değerlerinin çoğunu yaşlanırken de korudu ve hayatlarını sürdürme biçimleriyle bu değerleri çocuklarına da aktardı. Böylece yeşil siyaset deneyiminden, hem kültürel hem de siyasî olarak farklı başka bir Almanya doğdu. Fakat, hareketi (sosyal demokrasi) tehlikeye atmamak adına totaliterliğe (Leninizm) ya da reformizme kaymadan parti ile hareketi birleştirmenin imkânsızlığı, toplumsal değişimin demirden yasasının başka bir tarihi tesciliyle bir kez daha doğrulandı.

YEŞİLLENMENİN ANLAMI: TOPLUMSAL MESELELER VE ÇEVRECİLERİN BAŞKALDIRISI

Doğanın korunması, çevresel kalite arayışı ve hayata ekolojik bir yaklaşımla bakmak, 19. yüzyıl düşünceleridir; farklı biçimlerde ifade bulan bu düşünceler uzunca bir süre, egemen ülkelerin aydınlanmış elitleriyle sınırlı kalmıştı.[17] ABD'de Audubon Derneği'nin kökenlerine baktığımızda gördüğümüz gibi, bu elit kesimler genellikle sınaîleşmenin boğduğu bir nezihliğin koruyucularıydı. Başka örneklerde, cemaatçi, ütopyacı bir bileşenin ilk siyasî çevrecilerin yuvası olduğunu görebiliriz; anarşizmi ve ekolojiyi ebediyen birbirine bağlayan Kropotkin örneğinde olduğu gibi. Günümüzde bu geleneği en iyi Murray Bookchin temsil etmektedir. Ama neresinden bakarsak bakalım, bu düşünceler yaklaşık yüzyıl boyunca, öncelikle çevreyi koruyan yasalar çıkartabilecek ya da zenginliklerini doğa uğruna bağışlayabilecek güçlü bireyleri hedefleyen, sınırlı bir entelektüel eğilim olarak kaldı. Toplumsal it-

17 Bramwell (1989, 1994).

tifaklar kurulduğunda bile (ABD'de 1930'larda Robert Marshall ve Catherine Bauer arasında kurulana benzer), ortaya çıkarılan politikalar, ekonomik ve toplumsal refahla ilgili kaygılar ağır basacak şekilde toparlanmıştır.[18] ABD'de Alice Hamilton ve Rachel Carson gibi etkili, cesur öncüler varolduysa da, ancak 1960'larda ABD'de, Almanya'da, Batı Avrupa'da ve ardından bütün dünyada, Kuzey'de ve Güney'de, Batı'da ve Doğu'da hem tabandan gelen, hem de kamuoyunu etkisi altına alan kitlesel bir hareket ortaya çıkabildi.

Peki neden böyle oldu? Gezegenin kurumuş duyarsızlık çayırları neden birden ekolojik düşüncelerle alev aldı? Ben bu noktada, çevre hareketinin ortaya koyduğu temalarla, 1970'lerden sonra ortaya çıkan toplumsal yapının, ağ toplumunun temel boyutlarının birbiriyle doğrudan örtüştüğü varsayımını ileri sürüyorum. Bahsettiğim toplumsal yapının, ağ toplumunun temel boyutlarını şöyle özetleyebiliriz: Ekonomi ve toplumun temel araçları ve hedefleri olarak bilim ve teknoloji; uzamın dönüşümü; zamanın dönüşümü; soyut, küresel zenginlik, iktidar ve bilgi akışlarının medya ağları üzerinden gerçek bir sanallık yaratarak kültürel kimliği bastırması. Kuşkusuz, çevreciliğin karmaşık evreninde bu temaların hepsini bulabiliriz, ama aynı zamanda belli örnekler üzerinden ilerlersek hiçbirine rastlamayabiliriz. Fakat, hareket içindeki farklı siyasî yönelimleri ve toplumsal kökenleri kesen, farklı temaların farklı zamanlarda farklı amaçlarla vurgulandığı bir çerçeve sağlayan örtülü, tutarlı bir ekolojik söylem olduğunu düşünüyorum.[19] Doğal olarak çevre hareketinin farklı bileşenleri arasında keskin çelişkiler, güçlü anlaşmazlıklar vardır. Yine de bu anlaşmazlıklar belli çevre ideallerinin savunusunu yeni insanî değerlerle bağlantılandırma yönündeki temel itilimden çok, taktikler, öncelikler ve dille ilgili olarak yaşanır. Aşırı basitleştirme pahasına, çevre hareketinde

18 Gottlieb (1993).

19 Bu temaların çeşitli ülkelerdeki çevre hareketleriyle ilgisini, bu hareketler içinde nasıl yer aldığını görmek için bakınız: Dickens (1990); Dobson (1990); Scarce (1990); Epstein (1991); Zisk (1992); Coleman ve Coleman (1993); Gottlieb (1993); Shabecoff (1993); Bramwell (1994); Porrit (1994); Riechman ve Fernandez Buey (1994); Moog (1995).

karşımıza çıkan söylemin ana hatlarını dört ana tema çevresinde sentezleyeceğim.

İlki, bilim ve teknoloji arasındaki muğlak, derin bağlantı. Bramwell'in de yazdığı gibi: "Yeşil düşüncelerin ortaya çıkması, bilimin, 19. yüzyılın sonlarında Avrupa'da ve Kuzey Amerika'da ortaya çıkan bilime isyanıydı."[20] Bu isyan, 1970'lerde, enformasyon teknolojisi devrimiyle, sonrasında bilgisayarla modelleme üzerinden biyolojik bilginin sıradışı bir gelişim göstermesiyle birlikte yoğunlaştı ve yaygınlaştı. Hatta bilim ve teknolojinin, çevre hareketinde birbirine ters olsa da temel bir rol oynadığını söyleyebiliriz. Bir yanda, ileri teknolojinin iyiliğine dair derin bir güvensizlik vardır; aşırıya varan bazı ifade biçimleri, Kirkpatrick Sale'in temsil ettiği biçimiyle Neo-Ludit ideolojileri andırır bir güvensizliktir bu. Diğer yandan hareket büyük ölçüde, insan yapımı eserlerle çevre arasındaki etkileşime ilişkin bilgi toplamaya, kimi zaman son derece ayrıntılı bir biçimde bunları analiz etme ve yorumlamaya dayalıdır. Büyük çevre örgütlerinin çalışanları arasında, bilim insanları da yer alır; birçok ülkede bilim insanları, akademisyenler ve çevreci eylemciler arasında sıkı bir bağlantı vardır.

Çevrecilik bilime dayalı bir harekettir. Bazen kötü bilimdir, ama yine de doğaya, insanlara ne olduğunu anlamaya soyunmuştur; sanayîleşmenin, kapitalizmin, teknokrasinin ve bürokrasinin çıkarları tarafından gizlenen gerçekleri aydınlatır. Çevreciler, bilimin hayat üzerindeki egemenliğini eleştirirken hayat adına, bilime karşı bilimi kullanır. Savunulan ilke, bilgi eksikliği değil, bilgi üstünlüğüdür: Temel güdülerin tatminine yönelen dar görüşlü stratejilerin, bölük pörçük yaklaşımların ötesine geçebilecek, kutsal bir hayalin bilgeliği. Bu anlamda çevrecilik atak davranıp, bilim ve teknoloji kendi başlarına yaşamaya başlamadan, insanoğlunun atalardan kalma korkusunu doğaya dayatmadan önce, toplumun insan zihninin ürünleri üzerinde yeniden kontrol sahibi olmasını amaçlar.

20 Bramwell (1994: vii).

Yapısal dönüşümle ilgili mücadeleler, toplumun iki temel, maddî ifadesinin, uzam ve zamanın tarihsel yeniden tanımı için verilen kavgadan ibarettir. Hatta uzamı kontrol etmek ve yerelliğe yapılan vurgu, çevre hareketinin çeşitli bileşenlerinde sürekli tekrarlanan, başlıca temalardan biridir. Birinci cildin altıncı bölümünde ağ toplumunda, iki uzamsal mantık arasında temel bir karşıtlığın doğduğundan bahsetmiştim: Akışlar uzamı ile mekânlar uzamı. Akışlar uzamı telekomünikasyon ve enformasyon sistemleri üzerinden, aralarında mesafe bulunan toplumsal pratiklerin eş zamanlılığını örgütler. Mekânlar uzamı, fiziksel sınırlılığa dayanarak toplumsal etkileşime ve kurumsal örgütlenmeye ayrıcalık tanır. Yeni toplumsal yapı, ağ toplumu açısından ayrıksı olan, egemen süreçlerinin çoğunun, iktidar, zenginlik ve bilgi yoğunlaşmasının akışlar uzamında örgütlenmiş olmasıdır. İnsanî deneyimlerin ve anlamın büyük bölümü ise hâlâ yereldir. İki uzamsal mantığın ayrılması, toplumlarımızda egemenliğin temel mekanizmasıdır, çünkü kilit ekonomik, sembolik ve siyasal süreçleri toplumsal anlamın inşa edilebildiği, siyasî kontrolün icra edilebildiği alanın dışına taşır. Dolayısıyla çevrecilerin yerelliğe, insanların kendi yaşam alanları üzerinde kontrol sahibi olmasına yaptığı vurgu, yeni iktidar sisteminin temeline karşı bir meydan okumadır. "Benim bahçemde olmaz" diye anılan hareketler gibi en savunmacı ifadelerde bile, belli bir alanın kullanımında yerel yaşamın zehirli atıklarını boşaltan şirketler ya da iniş yollarını genişleten havaalanları gibi "dış çıkarlardan" önde geldiğini vurgulamanın, teknik ya da ekonomik çıkarlara, gerçek insanların gerçek kullanımının gerçek deneyiminden fazla soyut öncelik tanımayı reddetmek gibi derin bir anlamı vardır.

Çevreci yerelliğin karşı çıktığı şey, işletmelerin kontrol edilemeyen çıkarlarının ve hesap sorulamayan teknokrasilerin yürüttüğü soyut, teknik akılcılık tarafından temsil edilme ilkesi altında, bu farklı işlevler ve çıkarlar arasındaki bağlantının kaybolmasıdır. Dolayısıyla argümanın mantığı, yerel cemaatin ve yurttaşların katılımının ayrıcalıklı olduğu küçük ölçekli bir hükümete duyulan özleme dönüşür: *Ekolojik hareketlerin çoğunda örtülü olarak öne sürülen siyasî model ta-*

ban demokrasisidir. En ince işlenen alternatiflerde, uzamın kontrolü, anlam kaynağı olarak mekâna verilen önem, yerel hükümetin vurgulanması, anarşist geleneğin küçük ölçekli üretimi, tasarruf varsayımını da beraberinde getiren kendi kendine yeterlilik vurgusunu, dikkat çekici ölçüde tüketimin eleştirilmesini, paranın değişim değeri yerine hayatın kullanım değerinin geçirilmesini de kapsayan öz yönetim idealleriyle bağlantılıdır. Kuşkusuz, yaşadıkları bölgeye zehirli atıkların boşaltılmasını protesto eden insanlar anarşist değillerdir, aralarında pek azı hayatlarının bütün dokusunu tümden değiştirmeye hazırdır. Fakat argümanın iç mantığı, insanın akışlar uzamının zorunluluklarına karşın kendi mekânını savunması ile yerelliğin ekonomik ve siyasî temellerinin güçlenmesi arasındaki bağlantı, sembolik bir olay gerçekleştiğinde (nükleer enerji merkezinin inşası gibi) bu bağlantılardan bazılarının, kamuoyunun zihninde birden tanımlanmasını sağlar. Böylece günlük hayatın sorunlarıyla, alternatif toplum projelerinin yakınlaşması için koşulları yaratılır: Toplumsal hareketler böyle oluşur.

Ağ toplumunda uzamın yanı sıra, *zamanın kontrolü için de mücadele verilir*; *çevreci hareket, yeni devrimci bir zamansallığın tasavvurunda belki de en önemli aktörlerden biridir.* Bu mesele önemli olduğu kadar karmaşık bir mesele ve ağır ağır ilerleyen bir incelemeyi gerektiriyor. Birinci cildin yedinci bölümünde, zamansallığı üç farklı biçimde ele almayı önermiştim (sosyoloji ve tarih alanındaki güncel tartışmaların yanı sıra, Leibniz'in ve Innis'in zaman ve mekân felsefeleri temelinde): Saat zamanı, ebedi zaman ve donmuş zaman. Sanayîleşmenin karakteristiği olan saat zamanı, kapitalizme göre de, devletçiliğe göre de, olayların kronolojik sıralanması ve insan davranışının önceden belirlenmiş bir takvim doğrultusunda disipline edilmesi olarak tanımlanır; kurumsallaşmış ölçüler dışında deneyim eksikliği yaratan bir tanımdır bu. Toplumlarımızda egemen süreçlere damgasını vuran ebedî zaman, belli bir bağlamın, daha açık bir ifadeyle enformasyonel paradigma ile ağ toplumunun nitelikleri bu bağlamda gerçekleşen olguların diziminde sistemli bir düzensizlik başlattığında ortaya çıkar. Bu düzensizlik, bir anda olup bitivermeyi amaçlayarak olguların belirişi-

nin sıkıştırılması (sözgelimi "anlık savaşlar" ya da saniyelik finansal işlemler) biçimini alabileceği gibi, olaylar diziminde rasgele bir kopukluk yaratarak (bütünleşik, elektronik medya iletişiminin dokusu gibi) da ortaya çıkabilir. Dizimin bertaraf edilmesi, farklılaşmayan bir zamanlama yaratır; böylece zaman ortadan kaldırılır. Toplumlarımızda, egemen, kilit süreçlerin çoğu zamansız zamanda yapılanmıştır, ancak insanların çoğuna saat zamanı hâkimdir.

Toplumsal pratikte algılanan ve önerilen başka bir zaman biçimi daha vardır: Donmuş zaman. Lash ve Urry'nin orijinal formülasyonuna göre donmuş zaman kavrayışı, "insanlarla doğa arasındaki ilişkinin çok uzun vadeli ve evrimsel" olduğu anlamına gelir; "İnsanlığın yakın tarihinden geriye ve tümüyle bilinemez bir geleceğe doğru ileriye uzanır."[21] Onların bu değerlendirmesini geliştirerek, çevreci hareketin temel niteliğinin tam da zamansallığımıza hem bilinçlilik, hem de politika anlamında bir "donmuş zaman" perspektifi katma projesi olduğu düşüncesini ileri sürüyorum. Ekolojik düşünce, maddenin bütün biçimleri arasındaki etkileşime evrimci bir perspektifle yaklaşır. Çevreciliğin merkezinde yer alan, kaynakların kullanımını yenilenebilir kaynaklarla sınırlama düşüncesi, gezegendeki ve evrendeki temel dengelerin değişiminin *zamanla,* hassas bir ekolojik dengeyi bozacağı, sonuçta felaketler doğuracağı görüşüne dayanır. "Derin ekoloji" yazarlarının sunduğu biçimiyle insanlar ve doğanın bütünleşmesi kavrayışı, bozulmamış doğal ortamlara yönelen nahif bir tapınmaya değil, mevzu bahis edilen deneyim biriminin tek tek bireyler ya da tarihsel olarak varolmuş insan cemaatleri olmadığını söyleyen temel değerlendirmeye atıfta bulunur. Kendimizi kozmolojik benliğimizle bütünleştirebilmek için, öncelikle zaman kavrayışını değiştirmemiz, hayatlarımızda akıp giden "donmuş zamanı" hissetmemiz, kanımızda yıldızların enerjisinin akışını duymamız, düşünce ırmaklarımızın daima, çokbiçimli canlı maddeden sınırsız okyanuslara karıştığını düşünmemiz gerekir. Çok doğrudan, kişisel terimlerle ifade etmek gerekirse, donmuş zaman, hayatımızı çocuklarımı-

21 Lash ve Urry (1994: 243).

zın, çocuklarımızın çocuklarının çocuklarının hayatıyla ölçmek demektir. Dolayısıyla hayatlarımızı ve kurumlarımızı kendimiz için olduğu kadar, onlar için de düzenlemek bir New Age kültü değil, bizim kanımızdan ve canımızdan olan atalarımızdan kalma, modası geçmiş bir özendir. Sürdürülebilir kalkınmayı kuşaklararası dayanışma olarak sunmak, sağlıklı bencillikle sistemli düşünmeyi evrimci bir bakış açısında bir araya getirir. Çevreci hareketin en güçlü dayanaklarından biri olan nükleer karşıtı hareket, nükleer enerjiye ilişkin radikal eleştirisini acil güvenlik sorunlarının yanı sıra, radyoaktif atıkların uzun vadedeki etkilerine dayandırmış, böylece bizden binlerce yıl sonraki kuşakların güvenliğiyle aramızda köprü kurmuştu. Yerli kültürlerin korunmasına ilgi duymak ve onlara saygılı olmak da, bir ölçüde insanî varoluşun farklı zamanlardan gelen bütün biçimlerine doğru gerilere uzanır ve bizim onlar, onların da biz olduğunu kabul eder.

Çevreci hareketin örtülü olarak, derin ekolojiyi savunanlar ve ekofeministlerin açıkça yaptığı çağrı, bu *türlerin birliği, sonra da bir bütün olarak maddenin ve onun uzamzamansal evriminin birliği çağrısıdır.*[22] Çevreciliğin farklı iddialarını ve temalarını birleştiren maddî ifade, türümüzün içinde bulunduğu çevrede ağır bir evrim geçirdiği, evren, ortak başlangıcının an/mekânından itibaren genişlemeyi sürdürdükçe kozmolojik varoluşumuzun sonunun olmadığı düşüncesinin toplum kurumlarınca kabulünü talep eden, alternatif zamansallıklarıdır. Dünyada hâlâ birçok insanın yaşadığı, boyun eğdirilmiş saat zamanına bağlı kıyıların ötesinde, zamanın bilgisayar ağlarının tekrarlanan akışlarında yok edilmesiyle, kozmolojik benliğimizi bilinçli olarak tasavvur ederek donmuş zamanın hayata geçirilmesi arasında yeni zamansallık için tarihsel bir mücadele verilmektedir.

Bilime, uzama ve zamana sahip çıkmak için verilen bu temel mücadeleler sırasında, çevreciler yeni bir kimlik yaratmaya başlamışlardır; biyolojik bir kimlik, doğanın bir bileşeni olarak insan türünün bir kültürü. Bu sosyobiyolojik kimlik tarihsel kültürlerin reddi anlamına gel-

22 Diamond ve Orenstein (1990); McLaughlin (1993).

mez. Çevreciler halk kültürlerine saygılıdır; çeşitli geleneklerden kültürel otantik öğelerle ilgilenirler. Fakat hedef aldıkları düşman, devletin milliyetçiliğidir. Bunun sebebi, ulus-devletin tanımı gereği belli bir toprak üzerinde iktidarını tescil etmeye yazgılı olmasıdır. Dolayısıyla insan soyunun birliği kadar, topraklar arasındaki ilişkiyi de kırar ve küresel bir ekosistemi paylaşıyor olduğumuz düşüncesini baltalar. Greenpeace International'ın tarihî lideri David McTaggart'ın sözleriyle: "Başetmemiz gereken en büyük tehdit milliyetçiliktir. Gelecek yüzyılda uluslar temelinde çözülemeyecek sorunlarla karşı karşıya kalacağız. Bizler, yüzyıllar süren milliyetçi önyargılara karşın, uluslararası bir birliktelikle çalışma çabasındayız."[23] Bariz tek çelişki, çevrecilerin aynı anda hem yerelci hem de küreselci olmasıdır: Zamanın yönetiminde küreselcidirler, mekânın savunulmasında ise yerelci. Evrimci düşünce ve politikalar, küresel bir perspektif gerektirir. İnsanların çevreleriyle uyumu, yerel cemaatlerinde başlar. Bir türün kimliği olarak bu yeni kimlik, bu sosyo-biyolojik kimlik, kolaylıkla çok yönlü, tarihsel gelenekler, diller ve kültürel sembollerle bağdaştırılabilir, ancak devlet-milliyetçi kimlikle pek karışmaz. Dolayısıyla çevrecilik bir ölçüde, küresel zenginlik akışlarının gerisindeki gerçek sanallığın kültürüyle fundamentalist kültürel ve dinî kimlikler arasındaki karşıtlığı aşar. Özgül toplumsal, tarihsel ve cinsel bağlılıklarından ya da dinî inançlarından bağımsız olarak bütün insanoğulları adına ileri sürülen tek küresel kimliktir. Fakat insanların birçoğunun kozmolojik bir hayat sürmediğinden ve doğayı sivrisineklerle paylaştığımız varsayımı hâlâ taktik bazı sorunlar çıkardığından, yeni ekolojik kültürün etkisi açısından en önemli mesele, tek tek kültürlerin özelliklerini, tarihsel çeşitlilikten ve biyolojik ortaklıktan oluşan, bir insanî üstmetinde dokuma becerisidir. Bu kültüre yeşil kültür diyorum (milyonlarca insan böyle derken, neden yeni bir terim icat edelim ki) ve Petra Kelly'nin sözleriyle şöyle tanımlıyorum: "Kalplerimizle düşünmeyi ve eylemeyi, bütün canlı yaratıkların birbirine bağlı olduğunu kavramayı, geniş hayat ağının her bir ilmeğinin değerine

23 Ostertag'la söyleşi (1991: 33).

saygılı olmayı öğrenmeliyiz. Bu manevî bir bakış açısıdır ve Yeşil politikanın temelidir... Yeşil politikanın hem şefkatli hem de yıkıcı olması gerekir."[24] Yıkıcılığın şefkati ve şefkatin yıkıcılığı: Sanayîleşme çağına egemen olan aygıtçı bakış açısının hem kapitalist hem de devletçi versiyonlarından çok uzaklardayız. Ve anlamın, ağ toplumunu oluşturan, yüzden yoksun iktidar akışlarında eriyip gitmesiyle doğrudan çelişki içindeyiz. Çok yönlü çevreci hareket içinde, bu hareket tarafından sunulduğu biçimiyle Yeşil kültür, toplumlarımızdaki egemen süreçleri tanımlayan gerçek sanallık kültürünün panzehiridir. Dolayısıyla hayatın bilimi, bilimin yönettiği hayatla karşı karşıyadır; mekânlar üzerinde yerel kontrol, kontrol edilemez akışlar uzamıyla karşı karşıyadır; donmuş zamanın hayata geçirilmesi zamanın yok edilmesiyle, saat zamanına köleliğin devamıyla karşı karşıyadır; yeşil kültür gerçek sanallıkla karşı karşıyadır. Bunlar çevreci hareketin, ağ toplumundaki baskın yapılara karşı temel meydan okumalarıdır. Bu yüzdendir ki çevreci hareket, insanların, yeni hayatlarını oluşturduğunu belli belirsiz kavradığı meseleleri işler. Şu da bir gerçek ki, bu "hararetli yeşil yangın"la insanların kalpleri arasında toplumun yapıları yükseliyor ve çevreciliği kurumlar arasından geçen, bütün toplumsal hareketler gibi yara almadan çıkamayacağı uzun bir yürüyüşe zorluyor.

ÇEVRECİLİK EYLEMDE: ZİHİNLERE ULAŞMAK, SERMAYEYİ EHLİLEŞTİRMEK, DEVLETLE MAHKEMELİK OLMAK, MEDYAYLA DANS ETMEK

Çevreci hareketin başarısı büyük ölçüde, yeni teknolojik paradigmada iletişim ve seferberlik koşullarına başka toplumsal güçlerden çok daha iyi ayak uydurmuş olmasından kaynaklanır.[25] Hareketin büyük bölümü taban örgütlenmelerine dayansa da, çevreci eylemler medyaya yönelik etkinlikleri temel alır. Çevreciler medyanın dikkatini çekecek etkinliklerde bulunarak, doğrudan onları destekleyen çevrelerden daha

24 Kelly (1994: 37).

25 Bakınız: Epstein (1991); Horton (1991); Ostertag (1991); Costain ve Costain (1992); Gottlieb (1993); Kanagy et al. (1994).

geniş kitlelere hitap edebilmişlerdir. Ayrıca çevreyle ilgili temalara medyada sürekli yer verilmesi, çevreyle ilgili etkinliklere başka meselelerle ilgili etkinliklerden çok daha büyük bir meşruîyet kazandırmıştır. Greenpeace gibi, küresel çevreci eylemlerde bulunan hareketlerde, medyaya yönelim açıkça görülür; Greenpeace'in mantığı bütünüyle iktidarlar üzerinde baskı yaratabilmek için, belli meselelerde kamuoyunu harekete geçirebilecek etkinlikler düzenlemeye yoğunlaşmıştır. Medyaya yönelim, yerel düzeydeki çevre mücadelelerinin de olağan gündem maddesidir. Yerel TV haberleri, radyolar, gazeteler çevrecilerin sesidir; öyle ki şirketler ve siyasetçiler sıklıkla, çevreci bir duyarlılığın gelişiminden çevrecilerden çok medyayı sorumlu tutarak yakınır hale gelmişlerdir.

Medya ile çevrecilik arasındaki sembiyotik ilişki, birçok kaynaktan beslenir. Öncelikle, 1970'lerden itibaren hareket içinde yaygınlık kazanan şiddet içermeyen, doğrudan eylem taktikleri, haberi yapılmaya yatkın malzemeler sundu; özellikle de haber programlarının yeni görüntülere gereksinim duyduğu dönemlerde. Çevreci eylemcilerin çoğu, Fransız anarşist geleneğindeki *l'action exemplaire* (örnek eylem), zihinleri sarsan, tartışma başlatan, harekete geçiren dikkat çekici bir eylem gerçekleştirme taktiğini, yaratıcı bir biçimde kullandı. Kendilerini feda etmeye hazır olduklarını gösteren eylemler gerçekleştirdiler: Tutuklanmalarına, hapse atılmalarına sebep olacak eylemler düzenlediler, okyanuslarda hayatlarını tehlikeye attılar, kendilerini ağaçlara bağladılar, istenmeyen yapılaşmaları engellemek ya da ölümcül konvoyların geçişini durdurmak için bedenlerini kullandılar, resmî törenleri böldüler. Öz kısıtlamanın vurgulandığı, şiddete yanaşmamanın açıkça ortaya konduğu birçok doğrudan eylemle, kinizmin yaygınlaştığı bir çağda etik değerleri güçlendiren, güven tazeleyen bir tanık olma tavrı sergilendi. İkincisi çevrecilerin gündeme getirdiği meselelerin meşruîyetinin, birçok insanın önem verdiği temel insanî değerlerle doğrudan bağlantılı olması, partizan siyasetten genellikle uzak durması medyanın insanların sesi rolünü üstlenebilmesine, gazetecilerin bundan hoşnutluk duymasına zemin hazırladı. Şu da var ki, sağlık sorun-

larının ya da çevre sorunlarının insanların hayatı üzerindeki yıkıcı etkisinin yerel haberlerde yayınlanması, yaygınlaşmış sorunların evlere taşınmasında geleneksel ideolojik söylemlerden daha etkilidir. Kalın bir dosyadan daha fazlasını söyleyecek değerli görüntüleri medyaya, genellikle çevreciler bizzat ulaştırmıştır. Amerikalı çevreci örgütler Connecticut'tan, Amazonlar'a dünyanın dört bir yanında, yerel çevreci gruplara çevreyi koruyan yasaların açıkça ihlal edilişini filme çekmeleri, sonra da teknolojik altyapılarını kullanarak bu suçlayıcı görüntüleri işleyip yaymaları için video kameralar dağıtmıştı.

Çevreciler, yeni iletişim teknolojilerinin, özellikle de internetin örgütlenme ve seferberlik araçları olarak kullanımına öncülük etmişlerdir.[26] Örneğin ABD, Kanada ve Şili'de, Friends of the Earth (Yeryüzü Dostları), Sierra Club, Greenpeace, Defenders of Wildlife (Vahşi Hayatın Savunucuları) ve Kanada Çevre Hukuku Derneği ile başka örgütlerin yer aldığı, çevreci gruplardan oluşan bir koalisyon, çevreyi korumaya yönelik düzenlemelerin yetersizliği yüzünden Kuzey Amerika Serbest Ticaret Anlaşması'na (NAFTA) karşı harekete geçmişti. Eylemleri koordine etmek ve bilgilendirme amacıyla interneti kullanan bu gruplar, Amerika kıtalarında uluslarüstü çevreci eylemliliğin mücadele hattını çizen, daimî bir ağ oluşturdular. İnternet siteleri dünyanın dört yanından çevrecilerin buluşma, harekete geçme noktalarıdır; 1996'da Conservation International (Uluslararası Koruma) ve Rainforest Action Network (Yağmur Ormanları Eylem Ağı) gibi tropik ormanlardaki yerli halkların haklarını savunan örgütlerin 1996'da açtığı internet siteleri örnek gösterilebilir. Merkezi California'da bulunan Food First, çevre meseleleri ile yoksulluk arasında bağlantı kurarak kalkınmakta olan ülkelerdeki çevreci grupları bir ağla birleştirmişti. Böylece, sanayileşmekte olan Asya ülkelerine çevreci bir perspektifle yaklaşan Tayland merkezli Global South'la (Küresel Güney) internet üzerinden koordinasyon halinde faaliyetlerde bulunabilmişti. Bu ağlar sayesinde, tüm dünyada taban grupları birden küresel düzeyde, büyük

26 Bartz (1996).

sorunların ortaya çıktığı düzeyde faaliyetler yürütebilir hale geldi. Öyle görünüyor ki, bilgisayara aşina bir elit, dünya çapında tabandan gelen çevreci eylem gruplarının koordinasyonunu sağlayan, küresel bir çekirdek olarak karşımıza çıkıyor. İşçi hareketinin başladığı dönemlerde, matbaa işçilerinin ve gazetecilerin oynadığı rolden çok da farklı olmayan bir olgu bu; zamanında onlar da erişebildikleri bilgilerle, sanayileşmenin ilk dönemlerinde işçi sınıfını oluşturan okuma yazma bilmeyen kesimleri yönlendirmişlerdi.

Çevrecilik yalnızca bir bilinçlendirme hareketi değildir. Başlangıcından bu yana, yasalarda ve yönetimde bir farklılık yaratmaya odaklanmıştır. Çevreci örgütlenmenin kökeninde yer alan gruplar [ABD'de Group of Ten (Onlar Grubu) gibi] çabalarını yasalarla ilgili lobicilik yapmaya, belli meselelerdeki duruşlarını dikkate alarak siyasî adayları desteklemeye ya da onlara muhalefet etmeye yöneltmiştir. Greenpeace gibi, geleneksel olmayan, eylemi öne çıkaran örgütlenmelerin bile odak noktaları gün geçtikçe, yasalar çıkarmaları, kararlar almaları, belli meselelerde alınmış kararları uygulamaları için hükümetler ve uluslararası kurumlara baskı yapmaya doğru kaymaktadır. Keza, çevreciler yerel ve bölgesel düzeyde de, şehir ve bölge planlama biçimlerinin yenilenmesi, kamu sağlığını gözeten önlemler alınması, aşırı kalkınmanın kontrol edilmesi için kampanyalar yürütmektedir. Çevreciliğe geleneksel politika karşısında üstünlük kazandıran da bu pragmatiklik, bu, meseleye yoğunlaşma tavrıdır: İnsanlar bir aracı ya da erteleme olmaksızın, burada ve şimdi bir farklılık yaratabileceklerini hissetmektedirler. Araçlarla hedefler arasında bir fark yoktur.

Bazı ülkelerde, özellikle Avrupa'da, çevreciler siyasî rekabete girişmişler, adaylar çıkarmışlar, farklı düzeylerde başarılı olmuşlardır.[27] Eldeki kanıtlar, yeşil partilerin yerel seçimlerde, hareket ile siyasî temsilcileri arasında doğrudan bağlantının korunduğu yerlerde daha başarılı olduğunu gösteriyor. Uluslararası düzeyde de –örneğin Avrupa Parlamentosu seçimlerinde-- görece iyi bir performans gösterdikleri gözleniyor;

27 Poguntke (1993); Dalton (1994); Diani (1995); Richardson ve Rootes (1995).

kurum yalnızca sembolik iktidar sahibi olduğunda, yurttaşlar, ilkelerinin temsil edildiğini görmekten, karar alma süreçlerinde etkilerinin fazla kayba uğramamasından memnun oluyor. Ulusal siyasette ise, siyaset bilimciler, yeşil partilerin seçilme olasılıklarının insanların çevreyle ilgili inançlarından çok siyasî rekabette fırsatların çerçevesini çizen özgül kurumsal yapılardan etkilendiğini göstermiştir.[28] Kısacası, çevreci temaların ulaşılabilirlikleri ne denli fazlaysa ve/veya seçmenlerin başlıca siyasî partileri protesto etmesi olasılığı ne denli güçlüyse, Yeşillerin şansı da o denli azalmaktadır; seçimin göreve gelme sonucu doğurmayacak sembolik bir oylama olması olasılığı güçlüyse eğer, Yeşil adaylar da o denli başarılı oluyor. Hatta yukarıda da tartıştığım gibi, yeşil siyasetin gelişiminde Almanya'nın kural değil istisna olduğu görülüyor.

Sonuçta, öyle görünüyor ki tüm dünyada siyasetin genel akışının, genelde çok açık yeşil olsa da, yeşillenmesiyle birlikte, çevreci hareketin özerkliğini sürdürmesi gibi bir eğilim var. Hareketin kendisini değerlendirdiğimizde, siyasetle ilişkisinin, lobiciliği, adaylara muhalefet etmeye ya da onları desteklemeye yönelik kampanyaları, sorunlara odaklanan eylemlerle seçmenleri etkilemeyi giderek daha fazla birleştiren bir yaklaşımı olduğunu görüyoruz. Çevrecilik, bu farklı taktikleri kullanarak, birçok ülkede partilerin, adayların hesaba katmak zorunda olduğu, kamuoyunun görüşünü oluşturan büyük bir güç haline gelmiştir. Öte yanda çevreci örgütlerin birçoğu büyük ölçüde kurumsallaşmıştır; yani mevcut kurallar çerçevesinde, verimliliğin ve küresel piyasa ekonomisinin kuralları çerçevesinde hareket etmeleri gerektiğini kabul etmişlerdir. Dolayısıyla büyük şirketlerle işbirliğine gitmek, istisna oluşturmaktan çıkmış, bir kural haline gelmiştir. Şirketler sık sık, çeşitli çevreci eylemleri finanse etmektedirler; ayrıca kendilerini yeşil olarak sunmanın önemini de idrak etmişlerdir; öyle ki, çevreyle ilgili temalar, artık şirket reklamlarının standart temaları haline gelmiştir. Ama bunların hepsi de manipülasyon değildir. Tüm dünyada şirketler de çevrecilikten etkilenmişler, üretim süreçlerini ve ürünlerini yeni yasalara, yeni

28 Richardson ve Rootes (1995).

beğenilere, yeni değerlere uyarlama çabasına girmişlerdir. Ne var ki, ekonomimizde gerçek üretim birimleri artık tek tek şirketler değil de, farklı bileşenlerden kurulu ulusüstü ağlar olduğundan (birinci cilt üçüncü bölüm), çevreye verilen zarar merkezden uzaklaşmış, küçük işletmelere, sanayileşmekte olan ülkelere kaymıştır; bu durum ilerki yıllarda çevreci eylemliliğin coğrafyasını ve topolojisini de değiştirecektir.

Çevre bilincinin artması, çevreciliğin etki kazanması, çevreci örgütlenmenin genişlemesiyle birlikte hareket giderek toplumsal ve tematik bakımdan daha fazla farklılığı barındıran, şirketlerin yönetim kurullarından karşı kültürlerin kıyılarına uzanan, belediye meclislerinde, parlamentolarda yer alan bir hareket haline gelmiştir. Bu süreçte bazı temalar bozulmuş, kimi zaman manipüle edilmiştir. Fakat bu her toplumsal harekette gözlenen bir özelliktir. Çevrecilik gerçekten de zamanımızın başlıca toplumsal hareketlerinden biridir, çünkü çevre adaletinin kapsayıcı bayrağı altında pek çok toplumsal meseleyi kucaklayabilmektedir.

ÇEVRE ADALETİ: ÇEVRECİLERİN YENİ CEPHESİ

1960'lardan beridir çevrecilik, yalnızca kuşları seyretmek, ormanları kurtarmak, havayı temizlemekle ilgilenmiyor. Zehirli atıklara karşı yürütülen kampanyalar, tüketici haklarına dikkat çekilen kampanyalar, nükleer karşıtı protestolar, pasifizm, feminizm ve başka birçok mesele, doğanın korunmasıyla birleşmiş; hareketin çok geniş bir haklar ve iddialar alanına kök salmasını sağlamıştır. New Age meditasyon ve neo-pagancılık gibi karşı kültürel eğilimler de, 1970'lerde, 1980'lerde çevreci hareketin başka bileşenleriyle kaynaşmıştır.

Yeni binyılın başında, barış ve nükleer karşıtı protestolar gibi meseleler, kısmen gösterilerin başarısı, kısmen de Soğuk Savaş'ın son bulması yüzünden geri plana düştüyse de, çok çeşitli toplumsal meseleler, bu giderek daha fazla farklılığı barındıran bütünün bir parçası haline gelmiştir.[29] Zehirli atıklara, hava kirliliğine, sağlık felaketlerine,

29 Gottlieb (1993: 207-320); Szasz (1994); Epstein (1995); Brulle (1996).

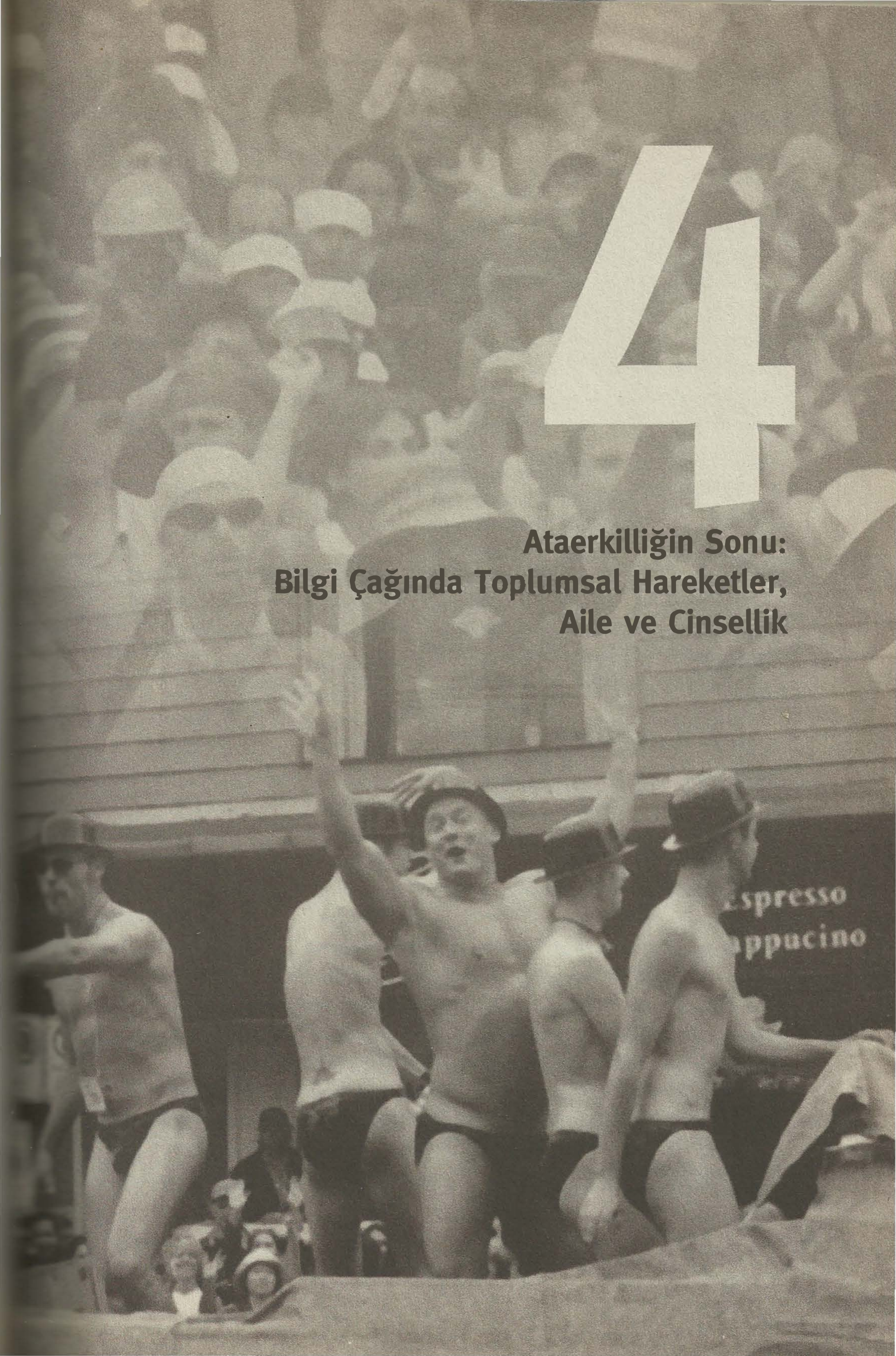
yaşadıkları yerlerin bozulmasına nüfusun büyük bölümüne kıyasla daha fazla maruz kalan yoksul cemaatler ve etnik azınlıklar, çevreci ayrımcılığın hedefi olmaya karşı koymak üzere harekete geçmişlerdir. İşçiler, kimyasal zehirlenmeden, bilgisayar kaynaklı strese uzanan bir yelpazede, iş kazalarına zemin hazırlayan eski ya da yeni koşullara karşı isyandadır. Kadın grupları, sıklıkla evin gündelik hayatını kotaranlar olarak, çevre kirliliğinin, kamusal hizmetlerdeki gerilemenin, kontrolsüz kalkınmanın sonuçlarına daha doğrudan maruz kaldıklarını göstermişlerdir.

Evsizlik, kent hayatının kalitesinin gerilemesinin başlıca sebeplerinden biridir. Ve dünya çapında yoksulluğun, orman yangınlarından, nehirlerin, göllerin, okyanusların kirlenmesine, salgın hastalıkların yayılmasına dek çevre koşullarının bozulmasındaki başlıca sebeplerden biri olduğu tekrar tekrar gösterilmiştir. Hatta, sanayileşmekte olan ülkelerin birçoğunda, özellikle de Latin Amerika'da çevreci grupların sayısı artmış; bu gruplar insan hakları grupları, kadın grupları, hükümet dışı örgütlerle bağlantılar kurarak kurumsal politikanın ötesine geçen, ama onu görmezden gelmeyen güçlü koalisyonlar oluşturmuşlardır.[30] Dolayısıyla çevre adaleti zenginlik, iktidar ve teknolojinin çıkarlarına karşı, hayatın, bütün hayat biçimlerinin kullanım değerini vurgulayan kapsayıcı bir kavram olarak, zihinlere ve politikalara yerleşmekte; çevre hareketi yeni bir gelişim evresine girmektedir.

İlk bakışta bunlar oportünist taktikler olarak görülebilir. Çevreci etiketinin başarısı ve meşruîyetini dikkate alan, pek popüler olmayan davalar, destek kazanmak, dikkat çekmek için bu yeni ideolojiye bürünüyor. Öyle ki, çevreci hareket içinde yer alan muhafazakâr, doğayı korumaya ağırlık veren bazı gruplar da, bu denli kapsayıcı olmasının hareketi asıl odak noktasından uzaklaştıracağı endişesi içinde. Sonuçta, işçi sendikaları sanayileşmenin başlangıcından beri işyeri sağlığı yasaları çıkarma mücadelesi veriyorlar; yoksulluk da zaten, kötücül karanlığı yeşile boyanmasa da, başlı başına büyük bir mesele. Fa-

30 Athanasiou (1996); Borja ve Castells (1997).

kat çevrecilik içinde olanlar, taktiklerin ötesine geçiyor. Hayata, ekonomiye, toplumun kurumlarına ekolojik yaklaşım, maddenin bütün biçimlerinin, bilginin işlendiği bütün süreçlerin kutsal bir niteliği olduğunu vurguluyor. Dolayısıyla ne kadar fazla bilirsek, teknolojimizin imkânlarını o kadar fazla anlarız; güçlenmiş üretim kapasitemizle ilkel, bilinçsiz, sonuçta yıkıcı toplumsal örgütlenmemiz arasındaki devasa, tehlikeli uçurumun farkına da o kadar fazla varırız. Çevre hareketinin içinde ve çevresinde ortaya çıkan, yerel ve küresel, savunmacı ve saldırgan, meselelere odaklı ve değerlere odaklı toplumsal isyanlar arasında giderek çoğalan bağlantıları dokuyan gerçek ilmek budur. Bu, iyi niyetli, cömert yurttaşların yer aldığı yeni bir uluslararasılığın ortaya çıktığı anlamına gelmiyor. Henüz değil. Bu ciltte de gösterildiği gibi, sınıf, cinsiyet, etnisite, din ve ülkeselliğe ilişkin eski ve yeni bölünmeler, meseleleri, çatışmaları ve projeleri birbirinden ayırmaya, altbaşlıklara ayırmaya devam ediyor. Ama biraz önce söylediklerim, çevre adaleti adına faaliyet gösteren taban hareketleri ile sembole odaklı hareketlenmeler arasında kurulan, henüz bir nüve halindeki bağlantıların allternatif projelerin damgasını taşıdığı anlamına geliyor. Bu projeler, egemenlik ile direniş, reel politik ile ütopya, kinizm ile umut arasındaki eski diyalektiği tarihsel olarak uygun biçimlerde sürdürmek üzere sanayi toplumunun tükenmiş toplumsal hareketlerinin aşılmasına işaret ediyor.

4

Ataerkilliğin Sonu: Bilgi Çağında Toplumsal Hareketler, Aile ve Cinsellik

Ağustos 2001'de Vancouver'de eşcinsellerin yürüyüşünden bir görünüm.

Şu dünyada
benden
yardım istemiş herkes,
bütün kutsal masumlar,
kırgın kadınlar, sakatlar,
hapisteki,
intiharın eşiğindeki,
işte onlar,
bir kuruş gönderselerdi bana eğer
"Bütün Mısır'dan zengin" olurdum...
Ama göndermedi hiçbiri.
Onun yerine,
benimle güçlerini paylaştılar,
Ve bu yüzden işte
dünyada hiçbir şey
güçlü değil benim kadar
Her şeyi taşıyabilirim ben,
bunu bile.

Anna Ahmatova, *Selected Poems*[1]

Ataerkillik, bütün çağdaş toplumların temel yapılarından biridir. Aile biriminde erkeklerin, kadınlar ve çocuklar üzerinde kurumsal olarak desteklenen bir otoriteye sahip olmasıyla tanımlanır. Bu otoritenin icra edilebilmesi için, ataerkilliğin üretim ve tüketimden siyasete, hukuka ve kültüre, toplum örgütlenmesinin tamamına işlemesi gerekir. İnsan ilişkileri, dolayısıyla kişilik de ataerkilliğin kültüründen, kurumlarından kaynaklanan egemenliğin, şiddetin izlerini taşır. Fakat

1 Ahmatova (1985: 84).

ataerkilliğin, tarihsel (ve kültürel) olarak şekillenirken aile yapısına, türün sosyo-biyolojik üremesine kök salmış olduğunu akılda tutmak analitik bakımdan da, siyaseten de önemlidir. Ataerkil aile olmasaydı, ataerkillik apaçık bir baskı olarak görülür, anlaşılır ve sonunda tarihsel olarak baskı altında tutulan "cennetin öbür yarısı"nın isyanıyla yıkılır giderdi.

Ataerkil aile, ataerkilliğin köşe taşı yeni binyılın başında, birbirinden ayrılamaz süreçler olan kadınların uğraş alanlarının ve bilinçlerinin dönüşümüyle tehdit ediliyor. Bu süreçlerin gerisinde, 1960'lı yılların sonlarından beri gelişmekte olan üç eğilim; enformasyonel, küresel bir toplumun yükselişi, insan türünün çoğalmasıyla ilgili teknolojik değişiklikler, kadın mücadelelerinin, çok yönlü feminist hareketin isyanı var. Kadınların ücretli işlerde çalışmaya başlaması, erkekler karşısındaki pazarlık güçlerini artırırken, ailenin geçimini sağlayan kişi olarak erkeğin egemenliğinin meşruîyetini de sarstı. Ayrıca günde dört vardiya çalışmalarını gerektirerek (ücretli iş, evi çekip çevirmek, çocuk büyütmek, gece de kocalarına izzet ikram), kadınların hayatındaki yükü de artırdı. Önce doğum kontrolü, ardından sunî döllenme, şimdi de ufukta beliren genetik manipülasyon kadınlara ve topluma, doğum yapmanın zamanlaması ve sıklığı üzerinde daha fazla denetim kazandırdı.

Kadınların mücadelelerine gelince... Onlar kendilerini ortaya koymak için yeni binyılın başını beklemedi. Genelde tarih kitaplarında, yazılı kayıtlarda pek yer verilmeyen çok çeşitli biçimlerde de olsa kadınların mücadeleleri insanî deneyimin bütün alanlarına damgasını vurdu.[2] Gerek tarihsel gerek çağdaş, kentlerde gelişen birçok mücadelenin aslında kadın hareketleri olduğunu, gündelik hayatın talepleri ve yönetimiyle ilgilendiklerini savundum hep.[3] Feminizmin de eskilere uzanan bir tarihi vardır; ABD'deki kadınların oy hakkı hareketi örneğinin de gösterdiği gibi. Ne var ki, ancak 20. yüzyılın son çeyreğinden itibaren kadınların, ülkelere, kültürlere göre yoğunluğu farklılık gösterse de, dünyanın dört bir köşesinde ezilmelerine kitlesel olarak isyan

2 Rowbotham (1974).
3 Castells (1983).

etmelerinin nereye varacağına tanık olduk. Bu hareketlerin etkileri, toplumun, daha da temelde kadınların bilincinde kendini derinden hissettirdi. Sanayîleşmiş ülkelerde, kadınların büyük bölümü kendilerini erkeklerle eşit görüyor, onlarla aynı haklara sahip olduğunu, kadınların kendi bedenleri ve kendi hayatları üzerinde söz sahibi olduğunu düşünüyor. Bu bilinçlilik, gezegen çapında hızla yaygınlık kazanıyor. Bu en önemli devrim, çünkü toplumun kökenlerine, kim olduğumuz sorusunun kalbine iniyor.[4] Üstelik bir daha geriye döndürülemez bir devrim. Bunu söylemek kadınların ve çocuklarının maruz kaldığı ayrımcılık, baskılar ve suiistimalin ortadan kalktığı ya da yoğunluklarının azaldığı anlamına gelmiyor. Aslına bakarsanız, yasal ayrımcılık bir ölçüde ortadan kaldırıldıysa da, kadınların daha eğitimli olmaları yüzünden işgücü piyasası eşitlik eğilimleri göstermeye başladıysa da, insan ilişkilerinde şiddet, psikolojik suiistimal, tam da erkeklerin iktidarlarını kaybetmeleri karşısında duydukları, bireysel ve kolektif öfkeden dolayı yaygındır. Kadife bir devrim değildir bu, olmayacaktır da. Kadınların kurtuluşu ve erkeklerin ayrıcalıklarını koruma mücadelesi, insanî deneyim alanını kırık hayatlarla doldurmuştur; bütün gerçek devrimlerde olduğu gibi. Yine de çatışmanın şiddetine karşın, son otuz yılda kadınların bilincinin, birçok toplumda toplumsal değerlerin çarpıcı bir dönüşüm geçirdiğini; bu dönüşümün siyasî iktidardan, kişiliğin yapılanmasına bütün bir insanî deneyim alanı açısından temel önemde bazı sonuçlar doğurduğunu görüyoruz.

Ben, bu dönüşümü kısaltan ve yoğunlaştıran sürecin, ataerkil ailenin bozulması olduğunu savunuyorum. Ataerkil sistem sarsılırsa, bütün bir ataerkil sistem, hayatlarımızın tamamı ağır ağır, ama kesinlikle dönüşüm geçirecektir. Bu korkutucu bir bakış açısı; yalnızca erkekler için korkutucu değil üstelik. Ataerkilliğe başkaldırının, bu cildin önceki bölümlerinde incelediğimiz hareketlere benzer, günümüzde ataerkil düzeni sağlamayı amaçlayan fundamentalist hareketleri tetikleyen en önemli etkenlerden biri olmasının gerisinde bu vardır örneğin. Bu hare-

4 Mitchell (1966).

ketlerin tepkisi, pekâlâ bugünkü kültürel değişim süreçlerini altüst edebilir; malûm, önceden yazılmış bir tarih yoktur. Fakat mevcut göstergeler, geleneksel ataerkil aile biçimlerinde ciddi bir gerilemeye işaret ediyor. Analizime, bu göstergelerden bazılarını inceleyerek başlayacağım. İstatistiklerin, ataerkil ailenin krizini anlatmaya yeteceğini düşündüğümden değil. Ama değişiklikler ulusal istatistiklere, karşılaştırmalı istatistiklere yansıyacak denli yaygınlaştıysa eğer, bu değişikliklerin derinliğinden ve hızından gönül rahatlığıyla emin olabiliriz. Sonra, bu dönüşümün zamanlamasını değerlendirmemiz gerekiyor. Neden şimdi? Feminist düşünceler, özgül tarihsel ifadeleriyle de olsa, en az yüzyıldır varlık gösteriyor. Neden, bizim zamanımızda alev aldılar? Gerekçenin, dört unsurun bileşiminde yattığı varsayımını öneriyorum: İlk unsur, eğitsel fırsatların kadınlara açılmasıyla yakından ilintili olarak ekonominin, işgücü piyasasının dönüşmesidir.[5] Bu yüzden de, böyle bir dönüşümü yansıtan verileri sunacak, bu verileri birinci ciltte sunmuş olduğum biçimiyle enformasyonel, küresel ekonominin, ağ müessesesinin nitelikleriyle ilişkilendireceğim. İkincisi, birinci cildin yedinci bölümünde bahsettiğim üzere biyoloji, farmakoloji ve tıpta, doğum yapma ve insan türünün çoğalması üzerinde denetimin artmasını sağlayan teknolojik bir dönüşüm vardır. Üçüncüsü, sahnenin gerisinde bu ekonomik ve teknolojik dönüşüm devam ederken, ataerkillik 1960'lardaki toplumsal hareketlerin ardından gelişen feminist hareketten etkilenmiştir. Feminizm, 1960'lardaki hareketlerin ayrı bir parçası değildi. Aslında sonraları, 1960'ların sonunda ya da 1970'lerin başında, bu hareketlerde yer alan kadınlar arasında, katıldıkları hareketlerde maruz kaldıkları cinsiyetçiliğe, hatta suiistimale (aşağıya bakınız) bir tepki olarak başladı. Fakat toplumsal hareketin oluşum bağlamı, "kişiselin siyasal olduğuna" yaptığı vurguyla, çok boyutlu temalarıyla, erkek egemen hareketlerin etkili yollarından uzaklaşarak düşünme imkânının; hissedilen baskının gerçek kaynakları üzerine, bunlar akılcılığın söylemiyle ehlileştirilmeden evvel daha deneysel bir yaklaşımla fikir yürütme imkânı-

5 Saltzman-Chafetz (1995).

nın kapılarını araladı. Ataerkilliğe başkaldırıyı başlatan dördüncü unsur, insanların ve deneyimlerin diyar diyar dolaşıp kaynaşabildiği, her yeri birbirine bağlanmış bir dünyada, küreselleşmiş bir kültürde düşüncelerin hızla yayılması, gezegenin büyük bölümünde kadınların seslerinden bir üst doku örmesidir. Dolayısıyla kadınların işgücüne katılımındaki dönüşümü inceledikten sonra, büyük bir çeşitlilik gösteren feminist hareketin oluşumuna, ardından kadın kimliğinin inşası/yeniden inşası yönündeki kolektif deneyimden doğan tartışmalara bakacağım.

Toplumsal hareketlerin, özellikle de feminizmin cinsiyet ilişkileri üzerindeki etkisi güçlü bir sarsıntı yarattı: Bir kural olarak heteroseksüellik sorgulanmaya başladı. Lezbiyenlere göre, maruz kaldıkları baskının öznesi olan erkeklerden ayrılmak, erkek egemenliğini kadınların acılarının kaynağı olarak görmelerinin kaçınılmaz sonucu değilse de, mantıken buraya varıyorlardı. Eşcinsel erkekler içinse, geleneksel ailenin sorgulanması erkekler ile kadınlar arasındaki çatışmalı ilişkiler, yeni aile biçimlerinin, eşcinsel ailelerin olabilirliğini, insan ilişkilerinde yeni biçimleri denemenin kapısını açtı. Hepsi için de, kurumsal sınırların olmadığı cinsel özgürlük, kendini ifade etmenin yeni cephesi haline geldi. Eşcinselleri hedef alan nefretin bakış açısından, sonsuz bir seyrüsefer halinde değil, benliğin onaylanmasında, cinselliğin ve aşkın denenmesinde yeni bir cephe. Eşcinsel hareketlerin, ataerkillik üzerindeki etkisi elbette ki yıkıcı oldu. İnsan ilişkilerinde, çeşitli biçimlerde kendini gösteren bastırmanın, ezmenin sona ermesi anlamına gelmiyor bu söylediğim. Bastırma da, sömürü gibi tarih içinde her zaman kendini yeniler. Söylemek istediğim, ataerkilliğin, muhtemelen insanlığın şafağından beri varolduğu biçimiyle (Carolyn Merchant bu görüşe katılmaz) heteroseksüellik kuralının yıkılmasıyla birlikte ciddi bir sarsıntıya uğradığı. Bu yüzden San Francisco'dan Taipei'ye uzanarak, eşcinsel hareketlerin kökenlerini ve ufkunu da araştıracağım; böylece bu hareketlerin kültürel ve coğrafî çeşitliliğinin genişlemekte olduğunu vurgulama fırsatı da bulacağım.

Son olarak da toplumumuzda aile yapısının ve cinsel normların dönüşümüne bağlı olarak kişiliğin dönüşümü meselesine eğileceğim; ailelerin temel toplumsallaşma mekanizmasını oluşturduğu, cinselliğin

de kişilikle ilgisi olduğu kanımca savunulabilir. Yapısal değişimler toplumsal hareketler arasındaki etkileşim –yani ağ toplumuyla kimliğin gücü arasındaki ilişki– bizi işte böyle dönüştürür.

ATAERKİL AİLENİN KRİZİ

Ataerkil ailenin krizi derken, yetişkin bir erkek olan aile reisinin bütün aile üzerinde süreğen bir otorite/egemenlik icra ettiği aile modelinin zayıflamasını kastediyorum. Birçok toplumda, özellikle de en gelişmiş ülkelerde böyle bir krizin göstergelerine rastlamak mümkündür. Ham istatistikî göstergeleri, bir veçhenin, siyasî, kültürel ve psikolojik ataerkilliğin kanıtı olarak kullanma konusunda bir açıklık yoktur. Fakat nüfusun davranışı ve yapısı genelde çok yavaş evrildiğinden, bence ülkeler arasında kıyaslama yapmayı sağlayan istatistiklerde ataerkil ailenin yapısını, dinamiklerini etkileyen belirgin eğilimlerin gözlenmesi, güçlü bir değişim işaretidir; önceden oturmuş olan ataerkil kalıpların krizde olduğunun bir göstergesidir. Hızlı bir istatistikî değerlendirmeye geçmeden önce, argümanımı özetleyeyim.

Evliliklerin boşanmayla ya da ayrılıkla dağılması, aile bireylerinin uzun vadeli bağlılığına dayalı aile modelinden kopulduğunun ilk göstergesidir. Kuşkusuz, ataerkillik bundan sonra da devam edebilir (aslında bu kuraldır): Aynı model, başka eşlerle yeniden üretilir. Fakat genelde bağlılıkların çatıştığı bir ortamda iki arada bir derede kalan kadınlar ve çocuklar için egemenlik yapıları (ve güven mekanizmaları) ayrılık deneyimiyle sarsılır. Ayrıca evliliklerin dağılması sonucu yalnız yaşamayı ve/veya çocuklarıyla yalnız oturmayı tercih edenlerin sayısı giderek artmaktadır; bu durumda ayrılık sonrası kurulan yeni evde egemenlik yapıları zihinsel olarak yeniden üretilse de, ailede ataerkil otorite son bulmaktadır.

İkincisi, evliliklerde yaşanan bunalımların giderek artması, evlilik, iş ve hayatı uyumlu kılmanın zorlaşması, başka iki güçlü eğilimle de ilişkili görünmektedir: Evlenmeyi erteleme ve evlenmeden birlikte yaşama. Burada da yasal yaptırımın olmaması, hem kurumsal olarak hem de psikolojik olarak ataerkil otoriteyi sarsmaktadır.

Üçüncüsü, bu farklı eğilimlerin bir sonucu olarak, nüfusun yaşlanması, erkeklerin ve kadınların ölüm oranlarındaki farklılıklar gibi demografik etkenlere de bağlı olarak birçok farklı aile yapısı ortaya çıkmakta, böylece klasik çekirdek aile modelinin (ilk evliliklerini yapmış çiftler ve onların çocukları) yaygınlığı gerilemekte, çekirdek ailenin toplumsal olarak çoğalması darbe almaktadır. Yalnız yaşayanların, çocuklarıyla yalnız yaşayanların sayısı artmaktadır.

Dördüncüsü, ailenin istikrarsız olduğu bu koşullarda, kadınların doğurmaya ilişkin tutumlarında giderek özerkleşmesiyle birlikte, ataerkil ailenin krizi, nüfusun yenilenmesiyle ilgili toplumsal izleklerin de krize girmesine uzanmaktadır.[6] Bir yanda, evlilik dışı doğan çocuk sayısı giderek artmakta, bu çocuklar genellikle anneleriyle birlikte kalmaktadır (gerçi çocuk büyüten evlenmemiş çiftler de bu konudaki istatistiğe dahil edilmiştir). Dolayısıyla biyolojik üreme gerçekleşmektedir, ama geleneksel aile yapısının dışında gerçekleşmektedir. Diğer yandaysa, daha bilinçlenen, zorluklarla karşı karşıya kalan kadınlar doğurdukları çocuk sayısını sınırlamakta, ilk çocuklarını doğurmayı ertelemektedirler. Nihayetinde, giderek büyüyor görünen bazı küçük çevrelerde de kadınlar kendileri için çocuk doğurmakta ya da tek başlarına evlat edinmektedir.

Bu eğilimler birlikte, birbirlerini güçlendirmekte, ataerkil ailenin yapısını ve değerlerini sorgulamaktadır. Ailenin sonu gelmiştir diye kesin bir cümle kuramayız; çünkü başka aile biçimleri denenmektedir, belki de bu deneyler sonunda nasıl bir arada yaşayacağımızı, nasıl üreyeceğimizi, nasıl eğitim göreceğimizi de yeniden şekillendirecek, belki daha iyi bir yapıya varacak.[7] Ne var ki, bahsettiğim eğilimler, şimdiye dek bildiğimiz biçimiyle ailenin sonunun geldiğine işaret ediyor. Yalnızca çekirdek ailenin (modern bir yapıdır) değil, binyıllardır kural olan ataerkil egemenliğe dayalı ailenin sonuna.

---

6 1995'te Avrupa Birliği'nde doğum oranı 20. yüzyılda barış zamanının en düşük seviyesindeydi: Doğum sayısı ölüm sayısından yalnızca 290 bin fazlaydı. Almanya ve İtalya'da ölümler doğumlardan fazlaydı. Doğu Avrupa'da nüfus daha da azalmıştı, özellikle de Rusya'da (*The Economist*, 19 Kasım 1996).

7 Stacey (1990).

Bazı temel istatistiklere bir göz atalım. Değerlendirmemizde kıyaslamacı bir yaklaşıma ağırlık vermekle birlikte, ataerkil ailenin ABD'deki krizi çok daha ilerlemiş olduğundan, bu ülkedeki durumu bölümün sonunda daha sistematik bir biçimde ele alacağım.[8] Üzerinde durduğumuz eğilimler, gelişmiş ülkelerde daha açık görülse de, dünyanın büyük bölümünde bu yönde genel bir değişim vardır. Bu yüzden de, büyük oranda Nüfus Konseyi'nin 1995'te hazırladığı, dünya çapında ailelerin dönüşümüyle ilgili rapordan yararlanıp, bu bilgileri belirteceğim çeşitli kaynaklardan verilerle tamamlayacağım.[9] Biraz önce açıkladığım gerekçelerle de 1970-1995 dönemini mercek altına alacağım.

Tablo 4.1'de, biri dışında seçilen ülkelerin hepsinde, boşanma oranlarının değişiminde ciddi bir yükselme gözleniyor: Bu oran 1971-1990 döneminde Britanya, Fransa, Kanada ve Meksika'da iki mislinin üstüne çıkmış. Bu dönem boyunca ABD (yüzde 26) ve Rusya'da (yüzde 29) daha az artış görülmesi, 1971'de en yüksek değişim oranının bu ülkelerde görülmüş olmasından kaynaklanıyor. İlginçtir, kıyaslama amacıyla seçtiğim tek Müslüman ülkede de boşanma oranında bir düşüş gözleniyor (muhtemelen toplumun İslâmcılaşmasını yansıtan bir eğilimdir); yine de 1990'da bu oranın İtalya, Meksika ya da Japonya'daki boşanma oranından yüksek olduğu görülüyor.

Tablo 4.2'de, seçtiğimiz son derece sanayileşmiş ülkelerde her 100 evlilikte boşanma oranı görülüyor. Ülkelerin her birinde boşanma oranı farklı düzeylerde seyrediyor, fakat 1970 ile 1980, 1980 ile 1990 dönemleri arasında, boşanma oranında genel bir yükselme eğilimi gözleniyor. ABD 1990'da da istisna; bunun sebebi kısmen 1990'da bu ülkedeki her 100 evlilikten yaklaşık 55'inin boşanmayla sonuçlanması. İstatistikler fiilî ayrılıkları kapsamıyor; birlikte yaşarken ayrılan çiftleri de. Fakat anket araştırmalarından, birlikte yaşayan çiftlerin ayrılma-

---

8 Bakınız Birleşmiş Milletler (1970-95, 1995); Saboulin ve Thave (1993); Valdes ve Gomariz (1993); Cho ve Yada (1994); OECD (1994b); Alberdi (1995); Bruce et al. (1995); De Vos (1995); Mason ve Jensen (1995).

9 Bruce vd. (1995).

TABLO 4.1
Seçilmiş Ülkelerde Ham Boşanma Oranında Değişim Oranları, 1971-90

Ülke	1971	1990	Değişim oranı 1971-90 Oran	%
Kanada	1.38	2.94	1.56	113
Fransa	0.93	1.86	0.93	100
İtalya	0.32	0.48	0.16	50
Japonya	0.99	1.27	0.28	28
Britanya	1.41	2.88	1.47	104
ABD	3.72	4.70	0.98	26
SSCB	2.63	3.39	0.76	29
Meksika	0.21	0.54	0.33	157
Mısır	2.09	1.42	–0.67	–32

Kaynak: BM, Demografi Yıllığı (1970-95).

TABLO 4.2
Gelişmiş Ülkelerde Her 100 Evlilikte Boşanma Oranları Eğilimi

Ülke	1970	1980	1990
Kanada	18.6	32.8	38.3
Çekoslovakya	21.8	26.6	32.0[a]
Danimarka	25.1	39.3	44.0
İngiltere ve Galler	16.2	39.3	41.7[a]
Fransa	12.0	22.2	31.5[a]
Yunanistan	5.0	10.0	12.0
Macaristan	25.0	29.4	31.0
İtalya	5.0	3.2	8.0
Hollanda	11.0	25.7	28.1
İsveç	23.4	42.2	44.1
ABD	42.3	58.9	54.8[b]
(Eski) Batı Almanya	12.2	22.7	29.2

Not: Gösterilen oranlar yıllık boşanma oranlarının toplanmasıyla hazırlanan bileşik bir endekstir. (Orijinal kaynakta, oranlar hatalı olarak "her 1000 evlilikte" diye verilmiştir.)

[a] 1989.

[b] 1985.

Kaynak: Monnier, Alain ve de Guibert-Lantoine, Catherine (1993) "La conjoncture démographique: l'Europe et les pays développés d'outre-mer", *Population* 48 (4): 1043-67.

Bruce vd. tarafından derlenip hazırlanmıştır. (1995).

sının evli çiftlere göre daha olası olduğunu,[10] bu ayrılıkların da boşanma oranlarıyla aynı doğrultuda ilerlediğini; dolayısıyla dağılan ailelerin toplam sayısını ve oranını fiilen artırdığını biliyoruz.[11] Boşanmalar üzerine yapılan küresel bir araştırma, küçük çocukları olan boşanan çift sayısının arttığını gösteriyor, ki bu da evlilik bağının koparılmasının tek başına çocuk büyüten ebeveyn sayısını artıracağına işaret ediyor.[12] Şekil 4.1, İtalya, Batı Almanya ve İsveç'te farklı yaş gruplarındaki kadınların evliliklerini sürdürme oranlarını gösteriyor; daha genç yaş grubunda bu oranın gerilediği gözleniyor.[13]

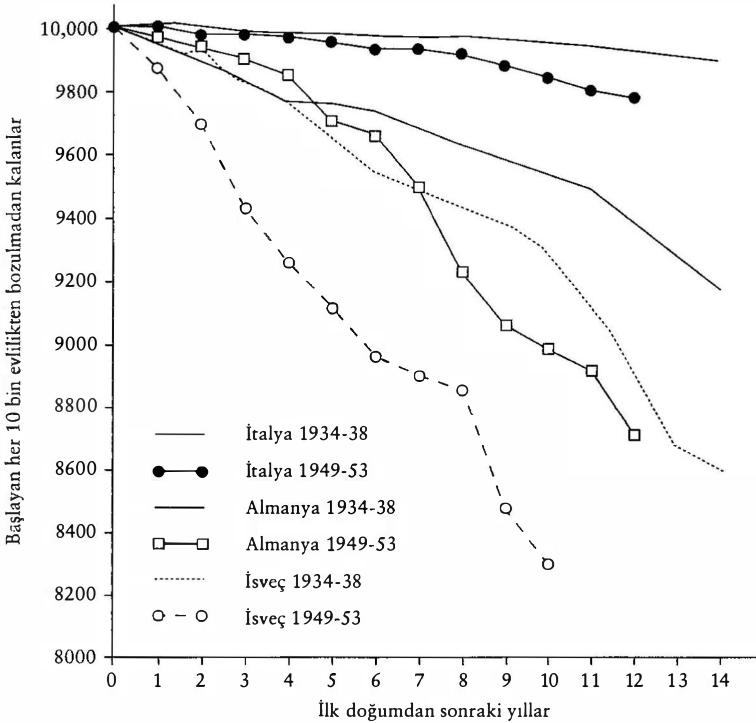
Bu eğilim, hiçbir biçimde sanayileşmiş ülkelerle sınırlı değildir. Tablo 4.3, seçtiğimiz gelişmiş ülkelerde 40-49 yaş grubunda yer alan, şu ya da bu sebeple ilk evliliklerini bitirmiş kadınların oranını gösteriyor; Tunus istisna olmak üzere bu oranın yüzde 22.8'le yüzde 49.5 arasında gidip geldiğini, Gana'da yüzde 60.8'le zirveye çıktığını görüyoruz.

1990'lardan beri, Avrupa'da boşanma sayısının evlilik sayısına oranı donmuş durumda; fakat bu durum, büyük ölçüde 1960'lardan beri evlilik sayısının azalmasından, dolayısıyla dağılmamış aile (evlilik bağını koruyan ebeveynlerin bir arada yaşadığı aile) oranının ciddi biçimde gerilemesinden kaynaklanıyor.[14] Şekil 4.2'de Avrupa Birliği ülkelerinde ilk evliliğin sürdürülmesi oranında genel bir gerileme gözleniyor; Şekil 4.3'te ise dünyanın çeşitli bölgelerinde, seçilmiş ülkelerde evlilik sayısındaki değişim görülüyor. Meksika ve Almanya istisna olmak üzere, son yirmi yılda bir gerileme olduğu, Japonya'da ciddi bir düşüş yaşandığı gözleniyor.

Evlilik yaşının ileriye atılması da, neredeyse evrensel bir eğilim; özellikle de genç kadınlar açısından önemli. Tablo 4.4'te 20-24 yaş grubunda yer alan, hiç evlenmemiş kadınların oranı görülüyor. Sonraki yaşlarda farklılıklar gözleniyor, bu yüzden kıyaslamak zor olabilir; ancak Gana ve Senegal istisna olmak üzere genç kadınların üçte biri

10 Bruce vd. (1995).
11 Alberdi (1995).
12 Goode (1993).
13 Blossfeld (1995).
14 Alberdi (1995).

ŞEKİL 4.1
İtalya, Batı Almanya ve İsveç'te Evliliklerin Ayakta Kalına Eğrisi: 1934-38 ve 1949-1953 Döneminde Doğan Anneler İçin

Kaynak: Blossfeld (1995)

ilâ üçte ikisi evlenmemiş; İspanya ve Sri Lanka istisna olmak üzere, 20-24 yaş grubunda yer alan evlenmemiş kadınların oranı 1970'ten beri yükselmiş. Dünya çapında 15 yaş ve üstü evli kadınların oranı 1970'te yüzde 61'ken, 1985'te yüzde 56'ya gerilemiş.[15]

Gelişmekte olan ülkelerde evlilik dışında doğan çocukların sayısı da giderek artıyor (**Tablo 4.5**); en önemli gözlem de bu eğilimle il-

15 Birleşmiş Milletler (1991).

TABLO 4.3
Daha Azgelişmiş Ülkelerde, 40-49 Yaş Grubundaki Kadınlarda Ayrılık, Boşanma ve Ölümle Sona Eren İlk Evlilik Oranları

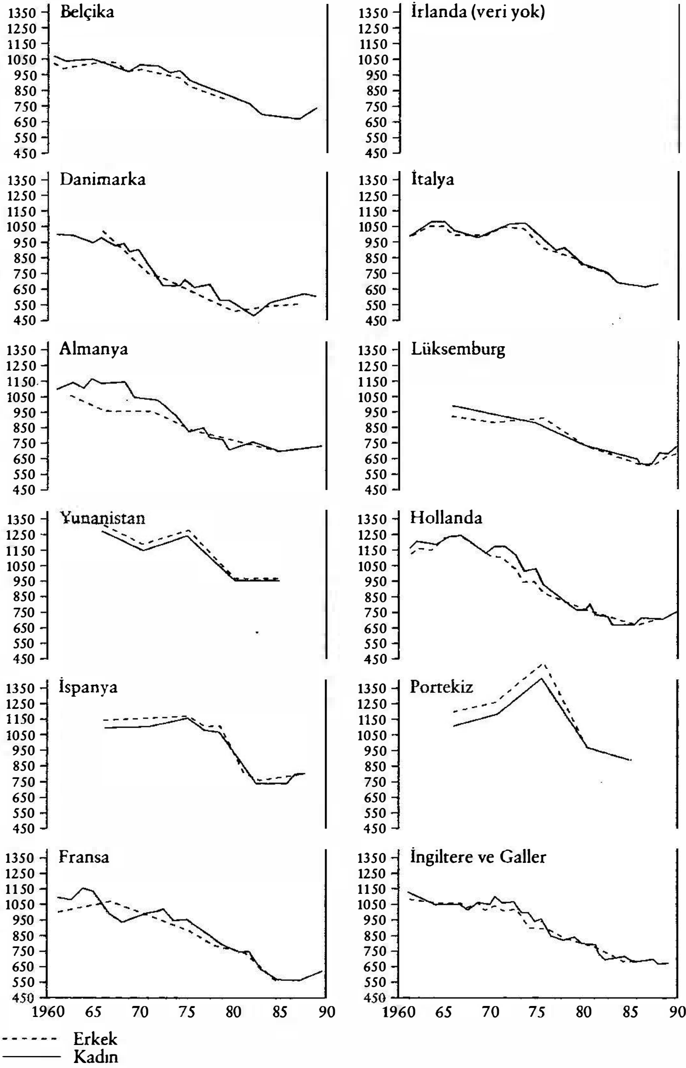
Bölge/Ülke	Tarih	%
Asya		
Endonezya	1987	37.3
Sri Lanka	1987	25.6
Tayland	1987	24.8
Latin Amerika/Karayipler		
Kolombiya	1986	32.5
Dominik Cum.	1986	49.5
Ekvador	1987	28.9
Meksika	1987	25.5
Peru	1986	26.1
Ortadoğu/Kuzey Afrika		
Mısır	1989	22.8
Fas	1987	31.2
Tunus	1988	11.1
Sahraaltı Afrikası		
Gana	1988	60.8
Kenya	1989	24.2
Senegal	1986	42.3
Sudan	1989/90	

Kaynaklar: BM (1987), *Fertility Behaviour in the Context of Development: Evidence from the World Fertility Survey*'den (New York: Birleşmiş Milletler) Tablo 47, demografi ve sağlık araştırmalarından tablolar. Bruce vd. tarafından derlenip hazırlanmıştır (1995).

gili: ABD'de evlilik dışında yapılan doğumların bütün doğumlara oranı 1970'te yüzde 5.4'ken, bu oran 1990'da yüzde 28'e çıkmış. Bu olgunun, etnik kökene bağlı olarak farklılık gösterdiği görülüyor: 15-34 yaş grubundaki Afrika kökenli Amerikalı kadınların yüzde 70.3'ü evlilik dışında doğum yapıyor (Şekil 4.4). İskandinav ülkelerinde de, evlilik dışında yapılan doğumların, bütün doğumlara oranı 1990'larda yüzde 50'lere ulaşmış.[16]

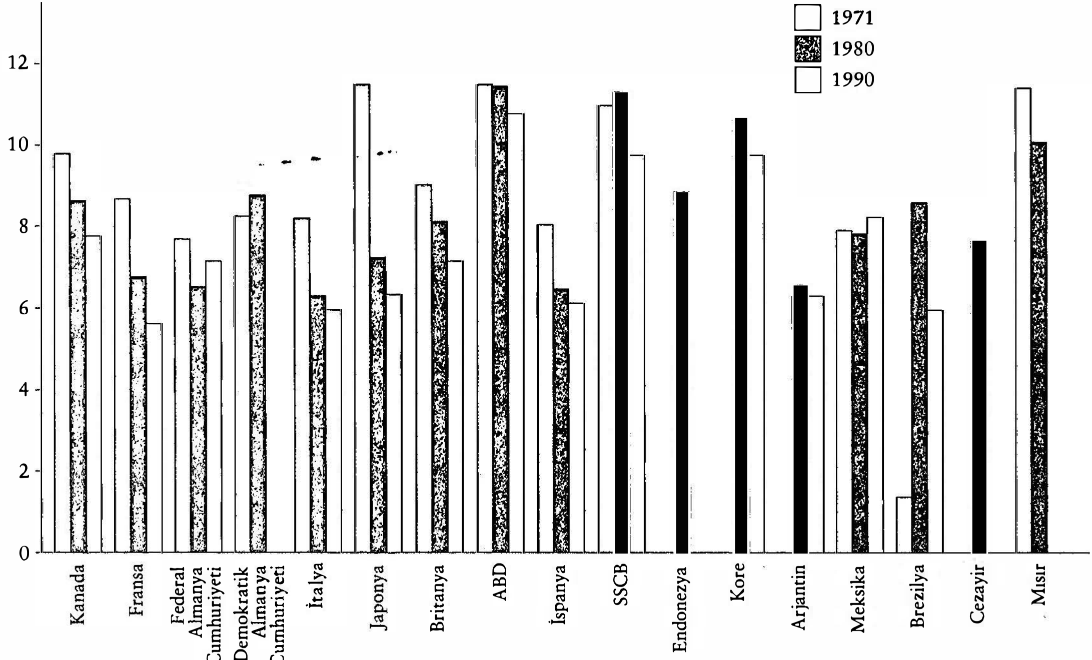
16 Alberdi (1995); Bruce vd. (1995).

ŞEKİL 4.2
Avrupa Birliği Ülkelerinde 1960'tan Bu Yana İlk Evliliklerin Gelişimi

Kaynak: Alberdi (1995).

ŞEKİL 4.3
Seçilmiş Ülkelerde Ham Evlilik Oranları

Kaynak: Birleşmiş Milletler, *Demografi Yıllığı* (1970-95).

TABLO 4.4
20-24 Yaş Grubunda Yer Alan, Hiç Evlenmemiş Kadınların Oranlarında Gözlenen Eğilim

Bölge/Ülke	Önceki Tarih	%	Sonraki Tarih	%
Azgelişmiş Ülkeler				
Asya				
Endonezya	1976	20	1987	36
Pakistan	1975	22	1990/91	39
Sri Lanka	1975	61	1987	58
Tayland	1975	42	1987	48
Latin Amerika/Karayipler				
Kolombiya	1976	44	1986	39
Dominik Cum.	1975	27	1986	39
Ekvador	1979	43	1987	41
Meksika	1976	34	1987	42
Peru	1978	49	1986	56
Ortadoğu/Kuzey Afrika				
Mısır	1980	36	1989	40
Fas	1980	36	1987	56
Tunus	1978	57	1988	64
Sahara-altı Afrikası				
Gana	1980	15	1988	23
Kenya	1978	21	1989	32
Senegal	1978	14	1986	23
Gelişmiş Ülkeler				
Çekoslovakya	1970	35	1980	33
Avusturya	1971	45	1980	57
Fransa	1970	46	1980	52
İspanya	1970	68	1981	59
ABD	1970	36	1980	51

Kaynaklar: *Azgelişmiş ülkeler:* BM (1987), *Fertility Behaviour in the Context of Development: Evidence from the World Fertility Survey'den* (New York: Birleşmiş Milletler) Tablo 43; ve Westoff, Charles F., Blanc, Ann K. ve Nyblade, Laura (1994) Marriage and Entry into Parenthood (Demographic and Health Surveys Comparative Studies no. 10. Calverton, Maryland: Macro International Inc.); *gelişmiş ülkeler* BM İstatistik Bölümü tarafından şu çalışma için derlenmiştir: BM (1995), The World's Women 1970-95: Trends and Statistics (New York: Birleşmiş Milletler).
Bruce vd. tarafından derlenip hazırlanmıştır (1995).

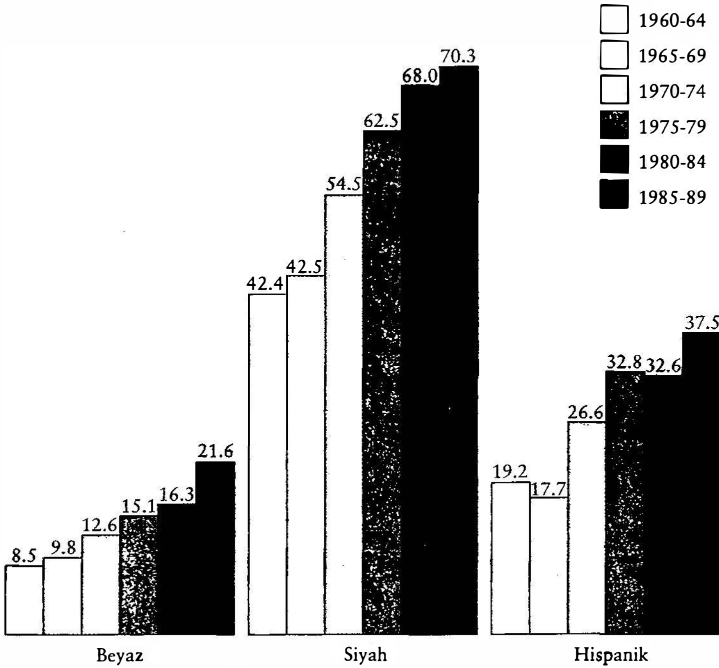
TABLO 4.5
Bölgeler Bazında, Evlilik Dışı Doğumların Toplam Doğumlara Oranı
(Ülke Ortalamaları)

Bölge/Ülke (Ülke Sayısı)	1970	1980	1990
Gelişmiş Ülkeler			
Kanada	n.a.	13.2	21.1a
Doğu Avrupa (6)	7.1	9.0	12.9
Kuzey Avrupa (6)	8.8	19.5	33.3
Güney Avrupa (5)	4.1	5.4	8.7
Batı Avrupa (6)	5.6	8.3	16.3
Japonya	1.0[b]	1.0[c]	1.0[d]
Okyanusya (2)	9.0[b]	13.4[c]	20.2[e]
ABD	5.4[b]	14.2[c]	28.0
(eski) SSCB (14)	8.2	8.8	11.2
Azgelişmiş Ülkeler			
Afrika (12)	n.a.	4.8f	n.a.
Asya (13)	n.a.	0.9f	n.a.
Latin Amerika/Karayipler (13)	n.a.	6.5f	n.a.

e.y: elde yok anlamına gelir.
a 1989 b 1965 c 1975
d 1988 e 1985 f 1975-85 (ortalama)
Kaynaklar: Doğu, Kuzey, Güney, Batı Avrupa ve eski SSCB, Kanada: Avrupa Konseyi (1993) Recent Demographic Developments in Europe and North America, 1992 (Strasbourg: Council of Europe Press); ABD, Okyanusya ve Japonya: Birleşmiş Milletler (1992) Patterns of Fertility in Low Fertility Settings (New York: Birleşmiş Milletler) ve ABD Sağlık ve İnsani Hizmetler Bakanlığı (1993) Aylık Yaşamsal İstatistikler Raporu 42 (3) eki; az gelişmiş ülkeler: Birleşmiş Milletler (1987) Fertility Behaviour in the Context of Development (New York: Birleşmiş Milletler).
Derleyen Bruce vd. (1995).

Hem ayrılıkların, hem de bekâr annelerin artması sonucu, 1970'lerin başıyla 1980'lerin ortası arasında gelişmiş ülkelerde tek ebeveynin geçindirdiği küçük çocuklu hane (genellikle aile reisinin kadın olduğu) sayısında artış gözlendi (**Tablo 4.6**); bu eğilim ABD'de 1990'larda da devam etti. Gelişmekte olan ülkeler açısından, aile reisinin hukuken kadın olduğu hanelere ilişkin istatistiklerde de benzer bir eğilim gözlemek mümkün. **Tablo 4.7**'de 1970'lerin ortaları ile 1980'lerin ortaları arasında aile reisinin kadın olduğu hane sayısında genel bir

ŞEKİL 4.4
ABD'de Irk ve Etnik Kökene Göre, İlk Doğumlarını İlk Evlilikleri Öncesinde Yapan Kadınların (15-34 yaş) Oranı, 1960-89

Kaynak: ABD Nüfus Bürosu (1992a).

artış gözleniyor (bazı istisnalar olmak kaydıyla, örneğin Endonezya); Brezilya'da hanelerin yüzde 20'den fazlasının bu kategoride yer aldığını; 1980'de yüzde 14 olan bu oranın yükselme kaydettiğini görüyoruz.

Ailelerin oluşumuna ilişkin çeşitli göstergeleri bir araya getiren Lesthaeghe'nin hazırladığı Tablo 4.8'de OECD ülkeleri değerlendiriliyor ve Kuzey Avrupa ile Kuzey Amerika, geleneksel aile değerlerinin direniş gösterdiği Güney Avrupa'yla kıyaslanıyor. İrlanda ve İsviçre dışında, bir ebeveyn ve çocuktan oluşan ailelerin bütün ailelere oranının 1980'lerin ortasında, yüzde 10 ile 32 arasında değiştiği gözleniyor.

TABLO 4.6
Gelişmiş Ülkelerde Tek Ebeveynli Hane Sayısının, En Az Bir Ebeveyn ve Ona Bağlı Çocukların Bulunduğu Toplam Hane Sayısına Oranında Gözlenen Eğilimler

Ülke	1970'lerin Başı	1980'lerin Ortası
Avustralya	9.	14.9
Fransa	9.5	10.2
Japonya	3.6	4.1
İsveç	15.0	17.0
Britanya	8.0	14.3
ABD	13.0	23.9
(eski) SSCB	10.0	20.0
(eski) Batı Almanya	8.0	11.4

Not: Tek ebeveynli haneler, bakım isteyen çağdaki çocuklarla tek ebeveynin bulunduğu hanelerdir.
Kaynak: Burns, Ailsa (1992) "Mother-headed families: an international perspective and the case of Australia", Social Policy Report 6 (1).
Derleyen Bruce vd. (1995).

TABLO 4.7
Hukuken (de jure) Kadınların Aile Reisi Olduğu Hanelerin Oranında Gözlenen Eğilimler

Bölge/Ülke	Önceki Tarih	%	Sonraki Tarih	%
Demografik Araştırma Verileri				
Asya				
Endonezya	1976	15.5	1987	13.6
Sri Lanka	1975	15.7	1987	17.8
Tayland	1975	12.5	1987	20.8
Latin Amerika/Karayipler				
Kolombiya				
Dominik Cumhuriyeti	1976	17.5	1986	18.4
Ekvador	1975	20.7	1986	25.7
Meksika	1979	15.0	1987	14.6
Peru[a]	1976	13.5	1987	13.3
Trinidad ve Tobago	1977	22.6	1987	28.6
Ortadoğu/Kuzey Afrika				
Fas	1979/80	11.5	1987	17.3
Sahara Altı Afrikası				
Gana	1960	22.0	1987	29.0
Sudan	1978/79	16.7	1989/90	12.6

TABLO 4.7 (devamı)

Bölge/Ülke	Önceki Tarih	%	Sonraki Tarih	%
Nüfus Sayımı Verileri				
Asya				
Hong Kong	1971	23.5	1991	25.7
Endonezya	1971	16.3	1980	14.2
Japonya	1980	15.2	1990	17.0
Kore	1980	14.7	1990	15.7
Filipinler	1970	10.8	1990	11.3
Latin Amerika/Karayipler				
Brezilya	1980	14.4	1989	20.1
Kosta Rika	1984	17.5	1992	20.0
Panama	1980	21.5	1990	22.3
Peru	1981	22.1	1991	17.3
Uruguay	1975	21.0	1985	23.0
Venezüella	1981	21.8	1990	21.3
Sahara altı Afrikası				
Burkino Faso	1975	5.1	1985	9.7
Kamerun	1976	13.8	1987	18.5
Mali	1976	15.1	1987	14.0

Not: de jure (hukuken) = hanenin "olağan" reisi
a de facto (fiilen)= görüşme yapıldığında mevcut hane reisi
Kaynaklar: Demografik araştırmalar: Gana: Lloyd, Cynthia B. ve Gage-Brandon, Anastasia J. (1993) "Women's role in maintaining households: family welfare and sexual inequality in Ghana", Population Studies 47 (1): 115-31. Ekvador: Ono-Osaku, Keiko ve Themme, A.R. (1993) "Cooperative analysis of recent changes in households in Latin America", IUSSP, Amerikalar Hakkında Konferans Tutanaklar, Vera Cruz; diğer bütün ülkeler: Ayad, Muhammed vd. (1994) Demographic Characteristics of Households (Demographic and Health Surveys Comparative Studies no.14, Calverton, Maryland: Macro International Inc.); nüfus sayımları: Birleşmiş Milletler (1995) Dünya Kadınları 1970-1995: Trends and Statistics (New York: Birleşmiş Milletler)
Derleyen Bruce vd. (1995)

Tablo 4.9'da seçilen ülkelerde, 1990'ların başında yalnız yaşayanların oranı görülüyor. Tabloya biraz yakından bakmak gerekiyor: Güney Avrupa dışında, yalnız yaşanan hanelerin tüm hanelere oranının yüzde 20 ile yüzde 39.6 arasında gezindiği, Britanya'da yüzde 26.9, ABD'de yüzde 24.5, Japonya'da yüzde 22.3, Fransa'da yüzde 28

TABLO 4.8
Aile ve Hane Oluşumunda Son Dönemde Gözlenen Değişikliklere İlişkin Göstergeler: Seçilmiş Batı Ülkeleri, 1975-90

Bölge ve Ülke	Partneriyle Birlikte Yaşayan 20-24 Yaşındaki Kadınlar, 1985-1990 (%)	Evlilik Dışı Doğumlar, 1988 (%)	Evlilik Dışı Doğumlarda Artış, 1975-1988 (%)	Tek Ebeveynli Haneler, 1985 (%)
İskandinavya				
İzlanda	–	52	19	–
İsveç	44	52	19	32
Danimarka	43	45	23	26
Norveç	28	34	23	23
Finlandiya	26	19	9	15
Kuzey Avrupa				
Hollanda	23	11	8	19
Britanya	24	25	16	14
Fransa	24	26	18	10
Batı Almanya	18	10	4	13
Avusturya	–	23	8	15
İsviçre	–	6	2	9
Lüksemburg	–	12	8	18
Belçika	18	10	7	15
İrlanda	4	13	8	7
Güney Avrupa				
Portekiz	7	14	7	–
İspanya	3	8	6	11
İtalya	3	6	3	16
Yunanistan	1	2	1	–
Malta	–	2	1	–
Kıbrıs	–	1	0	–
Kuzey Amerika				
ABD	8	26	12	28
Kanada	15	21	14	26
Okyanusya				
Avustralya	6	19	7	15
Yeni Zelanda	12	25	9	–

Kaynaklar: Avrupa Konseyi; (çeşitli sayılar) Avrupa Değerleri Araştırmaları, 1990; Moors ve van Nimwegen (1990); Birleşmiş Milletler (çeşitli yıllar, 1990); Larry Bumpass (ABD), Peter McDonald, Lincoln Day (Avustralya), Thomas Burch (Kanada), Ian Pool'la (Yeni Zelanda) kişisel görüşme. Derleyen Lesthaeghe (1995).

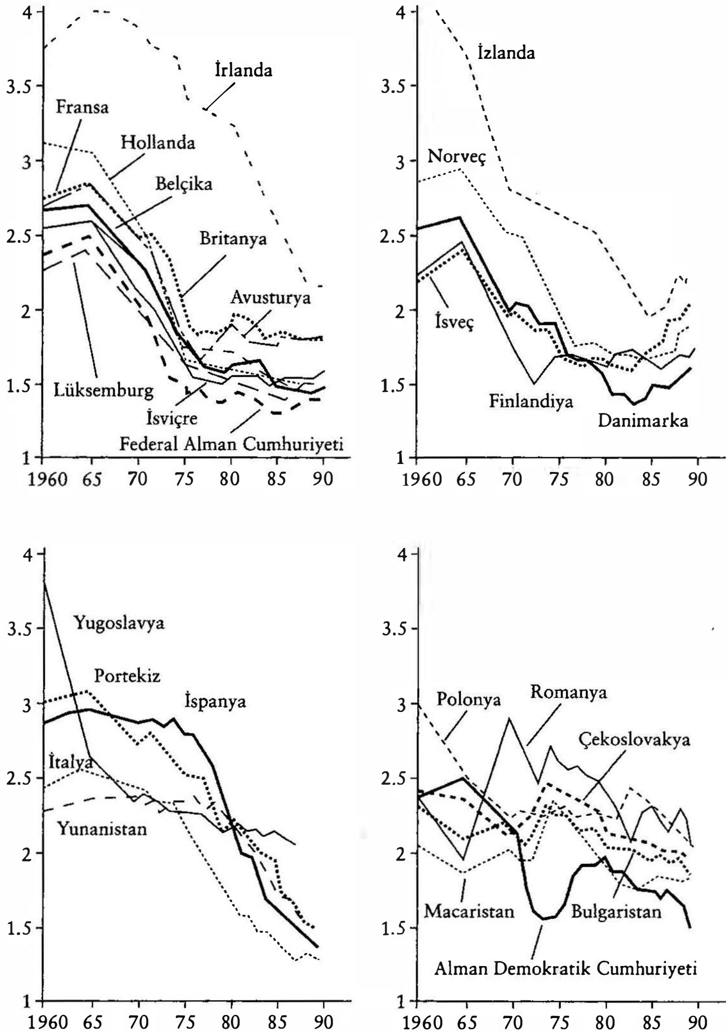
TABLO 4.9
Seçilmiş Ülkelerde Tek Kişinin Yaşadığı Hanelerin
Toplam Hane Sayısına Oranı, 1990-93

Ülke	Yıl	Toplam Toplam Haneler (Bin)	Tek Kişili Tek Kişili (Bin)	%
Almanya[a]	1993	36,230	12,379	34.2
Belçika	1992	3,969	1,050	26.5
Danimarka[b]	1993	2,324	820	35.3
Fransa	1992	22,230	6,230	28.0
Yunanistan	1992	3,567	692	19.4
Britanya	1992	23,097	6,219	26.9
İrlanda	1991	1,029	208	20.2
İtalya	1992	19,862	4,305	21.7
Lüksemburg	1992	144	34	23.6
Hollanda	1992	6,206	1,867	30.1
Portekiz	1992	3,186	399	12.5
İspanya	1992	11,708	1,396	11.9
Tahminler				
Finlandiya	1993	2,120	716	33.8
Avusturya	1993	3,058	852	27.9
İsveç	1990	3,830	1,515	39.6
ABD	1993	96,391	23,642	24.5
Japonya	1993	41,826	9,320	22.3

[a] Mikro nüfus sayımı verileri, Nisan 1993
[b] Faeroe ve Grönland verileri dahil edilmemiştir.
Kaynak: Statistisches Bundesamt (1995), Statistiches Jahrbuch 1995 fuer das Ausland (Wiesbaden: Metzer ve Poeschel).

ve Almanya'da yüzde 34.2 olduğu gözleniyor. Açıktır ki, yalnız yaşayanların çoğunu yaşlılar oluşturmaktadır; görüldüğü üzere bu olguda nüfusun yaşlanmasının da payı vardır. Yine de yalnız yaşanan hanelerin toplama oranının beşte birle üçte bir arasında değişmesi, hatta üçte biri aşması ataerkil hayat tarzının yaygınlığına dair soru işaretleri uyandırır. İtalya ve İspanya'da geleneksel ataerkil ailenin direnişi pahalıya mal olmuştur: Kadınlar çocuk sahibi olmayarak karşılık vermişlerdir; bu yüzden her iki ülke de, doğurganlık oranı açısından en

ŞEKİL 4.5
Avrupa Ülkelerinde Bileşik Doğurganlık Endeksi, 1960 Sonrası

Kaynak: Alberdi (1995).

alt sıralarda yer almaktadır; doğurganlık oranı, nüfusun yenilenmesi oranının altındadır (İtalya için 1.2, İspanya için 1.3).[17] Ayrıca İspanya'da aileden ayrılma yaşı da diğer Avrupa ülkelerine göre yüksektir: Kadınların 27, erkeklerin de 29 yaşlarında doğdukları evden ayrıldığı gözlenir. Gençler arasında işsizliğin yaygın olması ve akut konut krizi de, kurulan yeni aile sayısının azalması, İspanyolların çoğalmasının durması pahasına, geleneksel ailenin bir arada tutulmasına katkıda bulunmaktadır.[18]

Aslında bu durum, ataerkil ailenin yaşadığı krizin en belirgin sonucudur: Gelişmiş ülkelerde doğurganlık oranı, keskin bir düşüşle nüfusun yenilenme oranının altına inmiştir (Avrupa ülkeleri için şekil 4.5'e bakınız). Japonya'da toplam doğurganlık oranı, 1975'ten beri yenilenme oranının altında olmuş, 1990'da 1.54'e ulaşmıştır.[19] ABD'de, toplam doğurganlık oranı, son otuz yılda ciddi bir düşüş göstermiş, 1950'lerde ulaştığı tarihî zirve noktasından gerileyerek 1970'lerde, 1980'lerde nüfusun yenilenme oranının altına inmiş, 1990'larda yaklaşık 2.1 düzeyindeki yenilenme oranına yakın bir noktada donmuştur. Fakat doğum sayısı, savaş sonrası kuşağı üreme çağına girmesiyle artmıştır (Şekil 4.6). Tablo 4.10'da 1990'ların ortalarına uzanan tahminlerle, dünyanın başlıca bölgelerinde toplum doğurganlık oranını görüyoruz. Doğurganlık oranı son yirmi yılda gerilemiş, daha gelişmiş bölgelerde nüfusun yenilenme oranının altına inmiş ve orada kalmıştır. Ama unutulmamalı ki, bu durum değişmez bir kanun değildir. Anna Cabre, 1980'lerde İskandinavya'da doğurganlık oranının yeniden yükselmeye başlamasıyla, dünyanın bu ayrıcalıklı bölgesinde cömert toplumsal politika ve toplumun hoşgörüsü arasındaki ilişkiyi göstermişti.[20] İskandinav ülkelerinde çocukların yüzde 50'sinin evlilik dışı ilişkilerde doğmasının sebebi de budur. Psikolojik ve maddî destek alan, işlerinde cezalandırılmayan İskandinav kadınlar yeniden çocuk

---

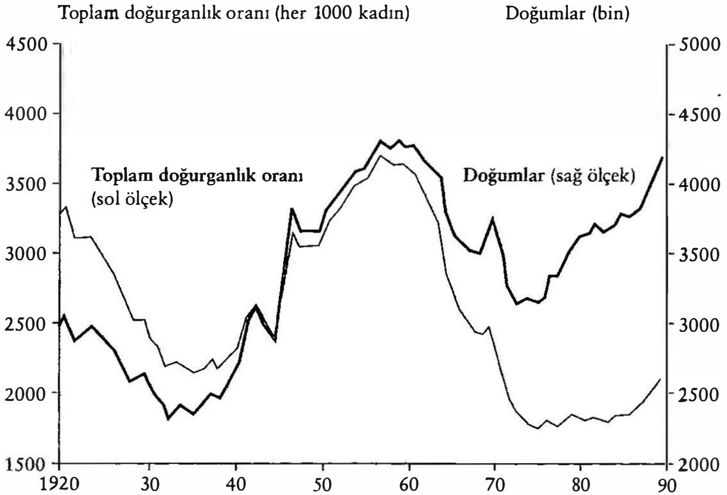
17 Alberdi (1995).

18 Leal vd. (1996).

19 Tsuya ve Mason (1995).

20 Cabre (1990); Cabre ve Domingo (1992).

ŞEKİL 4.6
ABD'de Toplam Doğurganlık Oranı ve Doğum Sayısı, 1920-90
(Toplam doğurganlık oranı = tek bir yılda, yaşlara göre
doğum oranlarına dayalı olarak, kadınların çocuk doğurma yaşlarının
sonuna dek doğurabilecekleri çocuk sayısı)

Kaynak: ABD Nüfus Bürosu (1992a).

doğurmaya başlamışlar, ülkelerinde 1980'lerde Avrupa'nın en yüksek doğurganlık oranları gözlenmiştir. Fakat son dönemlerin tablosu bu kadar güllük gülistanlık değildir. İskandinav refah devletinin sınırlanmaya zorlanması, maddî desteği azaltmış, buna bağlı olarak 1990'ların başında İskandinavya'da doğurganlık oranı, nüfusun yenilenme oranına yakın bir düzeyde donmuştur.[21] Ayrıca bazı ülkelerde, özellikle de ABD'de toplam doğurganlık oranı göçmen nüfus tarafından yukarıya çekilmekte, böylece çok etnililik, çok kültürlülük doğmaktadır. Sanayîleşmiş toplumlarda yerli etnik gruplar (siyah ve beyaz) arasında

21 Alberdi (1995).

TABLO 4.10
Dünyanın Başlıca Bölgelerinde Toplam Doğurganlık Oranları

	1970-75	1980-85	1990-95[a]
Dünya	4.4	3.5	3.3
Daha gelişmiş bölgeler	2.2	2.0	1.9
Azgelişmiş bölgeler	5.4	4.1	3.6
Afrika	6.5	6.3	6.0
Asya	5.1	3.5	3.2
Avrupa	2.2	1.9	1.7
Amerikalar	3.6	3.1	–
Latin	–	–	3.1
Kuzey	–	–	2.0
Okyanusya	3.2	2.7	2.5
SSCB	2.4	2.4	2.3

[a] 1990-95 rakamları tahminlere dayalıdır.

Kaynak: Birleşmiş Milletler, *Dünya Nüfus Tahminleri*, 1984'te hazırlanan tahminler; Birleşmiş Milletler, *Yüzyıl Sonunda Dünya Nüfusu* (1989), s.9; Birleşmiş Milletler Nüfus Fonu, *Dünya Nüfusunun Durumu: Tercihler ve Sorumluluklar* (1994).

geleneksel ailenin çözülmesine karşılık, etnik azınlıkları oluşturan göçmen cemaatlerde ataerkilliğin korunması, en önemli sosyo-kültürel farklılıklardan biri sayılabilir. Geleneksel ailenin çözülmesi elbette kendi kendini üreten bir eğilimdir; öyle ki maddî durumlarının iyileşmesi, eğitim düzeylerinin artmasıyla birlikte göçmen azınlıklarda da, doğum oranlarının gerileyeceği beklentisi yaratmaktadır.

Ortaya çıkan tablo bir bütün olarak değerlendirildiğinde, öyle görünüyor ki İspanya ve Japonya dışında gelişmiş ülkelerin çoğunda, ataerkil aile azınlıkta kalan bir hayat tarzı olma sürecindedir. ABD'de 1990'larda, bütün hanelerin ancak dörtte bire yakını, ideal evli ve çocuklu aile tipine uyuyordu (aşağıya bakınız). Bu tanımlamaya "çiftin kendi çocuklarıyla" tanımını eklersek, oran daha da düşer. Kuşkusuz bunun gerisinde yalnızca kadınların özgürleşmesi yoktur. Demografik yapının da payı vardır: ABD'de toplam hanelerin dörtte birlik bir başka kesiminiyse yalnız yaşayanlar oluşturur; onların da çoğu yaşlı insanlar, çoğunlukla da eşini kaybetmiş kadınlardır. Fakat Antonella Pi-

nelli'nin Avrupa'da yeni demografik davranışları şekillendiren değişkenler üzerine yaptığı istatistikî bir araştırma, şu sonuca varıyor:

> Evlilikte istikrarsızlık, birlikte yaşama ve evlilik dışı doğumların, hayat kalitesinin maddî olmayan yönlerinin daha değerli olduğu yerlerde, kadınların ekonomik açıdan bağımsız ve nispeten büyük siyasî güce sahip olduğu yerlerde ortaya çıktığını görüyoruz. Kadınların içinde bulunduğu koşulların altı çizilmelidir. Boşanma, birlikte yaşama ve evlilik dışı doğurganlık, kadınların ekonomik bağımsızlığa sahip olduğu, riske giren bir toplumsal özne durumuna düşmeksizin bekâr bir anne olma olasılığıyla karşı karşıya geldiği durumlarda daha yaygındır.[22]

Fakat Pinelli'nin vardığı sonuçları, bunun hikâyenin yalnızca bir kısmı olduğu gözlemiyle düzeltmek gerekiyor. ABD'de evlilik dışındaki doğumlar, kadınların kendilerini ortaya koymaları kadar, yoksulluk ve eğitimsizlikten de kaynaklanmaktadır. Yine de birkaç istatistikî tabloda görüldüğü üzere, genel eğilim tartışılmaz ataerkil egemenliğe dayalı, kadın ve çocukların kocanın/babanın çevresinde yer aldığı geleneksel aile biçimlerinin zayıflaması, çözülmesi yönündedir.

Gelişmekte olan ülkelerde, kentlerde benzer eğilimlerin iş başında olduğu görülür, fakat geleneksel kırsal kesimlerin ağır bastığı ulusal istatistiklerin (özellikle de Afrika ve Asya'da), bazı izler sürebilmemize karşın bu olguyu yansıtmadığını söyleyebiliriz. İspanya istisnası, temelde genç kesimde yaygın olan işsizlikle, büyük metropollerde yeni ailelerin kurulmasını engelleyen konut sıkıntısıyla ilişkilidir.[23] Japonya'da ise evlilik dışı doğumların utanç kaynağı olması gibi kültürel eğilimler, ataerkilliğin korunmasını sağlamaktadır; yine de son dönemdeki eğilimlerin ataerkil ideolojiyi, kadınların ikincil işgücü piyasasına sürülmesi eğilimini sildiği gözlenmektedir.[24] Ancak ataerkil yapının korunmasında Japonya'nın bir istisna olmasının sebeplerine ilişkin benim varsayımım, bu ülkede ciddi bir feminist hareket bulunmamasına dayanıyor.

22 Pinelli (1995: 88).
23 Leal vd. (1996).
24 Tsuya ve Mason (1995).

1990'larda Japonya'da böyle bir hareket gelişmeye başladığından, başka birçok konuda olduğu gibi Japonya'nın bu konudaki benzersizliğini yitirmesinin bir ölçüde zamana bağlı olduğu tahmininde bulunma cüretini gösterebilirim. Japonya'nın kültürel özgüllüğünü reddetmeksizin şöyle diyebiliriz: Japon toplumunun yapısında ve kadınların zihinlerinde işleyen güçler o boyutlardadır ki, Japonya da Japon iş kadınlarının ataerkilliğe başkaldırısıyla yüzleşmek zorunda kalacaktır.[25]

Mevcut eğilimler dünya çapında yaygınlaşmayı sürdürürse, ki ben böyle düşünüyorum, tarihsel ufkumuzda çok geçmeden birçok toplumda bildiğimiz biçimiyle aileler geçmişten bir hatıra haline gelecek. Ve hayatlarımızın dokusu değişecek; bu değişimin sarsıntılarını, kimi zaman acılı da olsa şimdiden hissediyoruz. Artık bu krizin kökenindeki eğilimleri, kadınlar, çocuklar, evcil hayvanlar ve hatta erkekler arasında yeni birliktelik biçimleri umudu doğuran gelişmeleri incelemeye geçebiliriz.

KADINLAR VE ÇALIŞMA HAYATI

Çalışma hayatı, aile, işgücü piyasaları, 20. yüzyılın son çeyreğinde kadınların *ücretli işgücüne* kitlesel biçime dahil olmasıyla birlikte derinden bir değişime uğradı.[26] 1990'da tüm dünyada 854 milyon kadın ekonomik olarak etkindi; küresel işgücünün yüzde 32,1'ini oluşturuyorlardı. 15 yaş ve üstü kadınların yüzde 41'i ekonomik olarak etkindi.[27] OECD ülkelerinde, kadınların işgücüne katılım oranı 1973'te yüzde 48,3'ken bu oran 1993'te yüzde 61,6'ya yükseldi, erkeklerin katılım ortalaması ise, aynı yıllarda yüzde 88,2'den yüzde 81,3'e geriledi (Tablo 4.11'e bakınız). ABD'de kadınların işgücüne katılım oranı 1973'te yüzde 51,1'ken, 1994'te yüzde 70,5'e çıktı. 1973-93 döneminde istihdam oranlarının yükselmesi, kadınların istihdamında genel bir yükselme eğilimine (bu eğilim 1990'larda bazı Avrupa ülkelerinde tersine dönmüştür), erkeklerin istihdamı karşısında pozitif bir farklılık eğilimine de işaret ediyor (Tablo 4.12). Dünya çapında benzer eğilim-

25 Gelb ve Lief-Palley (1994).
26 Kahne ve Giele (1992); Mason ve Jensen (1995).
27 Birleşmiş Milletler (1995).

TABLO 4.11
Cinsiyete Göre, İşgücüne Katılım Oranları (%)

	Erkekler						Kadınlar					
	1973	1979	1983	1992	1993	1994[a]	1973	1979	1983	1992	1993	1994[a]
Avustralya	91.1	87.6	85.9	85.3	85.0	84.9	47.7	50.3	52.1	62.3	62.3	63.2
Avusturya	83.0	81.6	82.2	80.7	60.8	..	48.5	49.1	49.7	58.0	58.9	..
Belçika	83.2	79.3	76.8	72.6	..	..	41.3	46.3	48.7	54.1	..	..
Kanada	86.1	86.3	84.7	78.9	78.3	..	47.2	55.5	60.0	65.1	65.3	..
Danimarka	89.6	89.6	87.6	88.0	86.0	..	61.9	69.9	74.2	79.0	78.3	..
Finlandiya	80.0	82.2	82.0	78.5	77.6	77.1	63.6	68.9	72.7	70.7	70.0	69.8
Fransa	85.2	82.6	78.4	74.7	74.5	..	50.1	54.2	54.3	58.8	59.0	..
Almanya	89.6	84.9	82.6	79.0	78.6	..	50.3	52.2	52.5	61.3	61.4	..
Yunanistan	83.2	79.0	80.0	73.0	73.7	..	32.1	32.8	40.4	42.7	43.6	..
İrlanda[b]	92.3	88.7	87.1	81.9	..	..	34.1	35.2	37.8	39.9	..	..
İtalya	85.1	82.6	80.7	79.1	74.8	..	33.7	38.7	40.3	46.5	43.3	..
Japonya	90.1	89.2	89.1	89.7	90.2	90.1	54.0	54.7	57.2	62.0	61.8	61.8
Lüksemburg[b]	93.1	88.9	85.1	77.7	..	..	35.9	39.8	41.7	44.8	..	..
Hollanda	85.6	79.0	77.3	80.8	..	..	29.2	33.4	40.3	55.5	..	..
Yeni Zelanda	89.2	87.3	84.7	83.0	83.3	..	39.2	45.0	45.7	63.2	63.2	..
Norveç	86.5	89.2	87.2	82.6	82.0	82.3	50.6	61.7	65.5	70.9	70.8	71.3
Portekiz[c]	..	90.9	86.9	82.3	82.5	82.8	..	57.3	56.7	60.6	61.3	62.2
İspanya	92.9	83.1	80.2	75.1	74.5	73.9	33.4	32.6	33.2	42.0	42.8	43.9
İsveç	88.1	87.9	85.9	81.8	79.3	78.1	62.6	72.8	76.6	77.7	75.7	74.6
İsviçre	100.0	94.6	93.5	93.7	92.5	91.0	54.1	53.0	55.2	58.5	57.9	56.9
Britanya	93.0	90.5	87.5	84.5	83.3	81.8	53.2	58.0	57.2	64.8	64.7	64.5
ABD	86.2	85.7	84.6	85.3	84.9	85.4	51.1	58.9	61.8	69.0	69.0	70.5
Kuzey Amerika	86.2	85.8	84.6	84.6	84.2	..	50.7	58.6	61.6	86.6	68.7	..
OECD Avrupa[d]	88.7	84.8	82.3	79.2	80.1	..	44.7	48.6	49.8	56.9	60.6	..
Toplam OECD[d]	88.2	85.9	84.3	82.9	81.3	..	48.3	53.1	55.1	61.9	61.6	..

a Sekretarya tahminleri. b İrlanda ve Lüksemburg için 1992 yerine 1991 rakamları. c İşgücü verilerine 15 yaşından küçük önemli sayıda insan da dahildir
d Sadece yukarıdaki ülkeler.
Kaynak: OECD Employment Outlook (1995).

TABLO 4.12
Cinsiyete Göre Toplam İstihdam (Ortalama % Yıllık Büyüme Oranı)

	Erkekler						Kadınlar					
	1973-75	1975-79	1979-83	1983-91	1992	1993	1973-75	1975-79	1979-83	1983-91	1992	1993
Avustralya	-0.3	0.6	-0.1	1.5[d]	-0.3	0.0	2.0	1.7	2.0	3.9[d]	0.6	0.8
Avusturya	-1.1	0.8	0.9	0.7	0.8	..	-1.2	1.0	0.8	2.1	3.3	..
Belçika	-0.4	-0.4	-1.8	0.0	-1.1	..	0.8	0.9	0.2	2.0	0.5	..
Kanada	1.9	1.8	-0.6	1.1	-1.2	1.2	4.7	4.5	2.6	2.8	-0.4	1.1
Danimarka	-1.8	0.7[b]	-1.7	0.9	..	..	-0.5	3.6[b]	0.9	1.4	..	..
Finlandiya	0.7	-0.6[b]	0.9	-0.5	-7.6	-5.9	2.0	-0.0[b]	1.9	-0.1	-6.5	-6.3
Fransa	-0.4	-0.2	-0.7	-0.1	-1.2	..	0.8	1.6	0.7	1.4	0.5	..
Almanya	-2.5	0.3	-0.5	0.8[c]	-0.3	..	-1.0	0.9	-0.0	2.0[e]	1.7	..
Yunanistan	-0.5	0.8	0.6	0.1	..	..	1.6	1.1	4.1	0.7	..	..
İrlandab	-0.2	1.5	-1.4	-0.5	..	..	1.6	2.0	1.9	1.1	..	..
Italya	0.6	-0.1	0.0	0.1	-1.1	..h	2.4	2.7	1.3	1.6	0.3	..[h]
Japonya	0.5	0.7	0.8	1.1	1.1	0.6	-1.7	2.0	1.7	1.7	1.0	-0.3
Lüksemburg	1.0	-0.7	-0.7	2.3f	..	..	4.6	1.5	1.8	3.3f	..	..
Hollanda	-1.5	0.3	-0.8	2.1	1.3	..	2.9	2.7	4.0	5.3	3.2	..
Yeni Zelanda	2.1	0.2	-0.3	-1.0d	0.4	..	5.2	2.7	0.8	1.3d	0.6	..
Norveç	0.9	1.1	-0.2	-0.4	-0.5	-0.5	2.9	4.4	1.8	1.4	-0.1	0.5
Portekiz[c]	-1.3[a]	0.3	0.4[c]	1.0	..[g]	-2.8	-1.5[a]	0.9	1.1[c]	3.0	..[g]	-1.2
İspanya	-0.2	-1.7[b]	-1.8	0.8	-3.2	-5.4	-1.5	-1.3[b]	-1.7	3.0	0.3	-2.4
İsveç	1.0	-0.3	-0.6	0.1c	-5.1	-7.9	4.2	2.0	1.3	0.9[c]	-3.5	-6.2
İsviçre	-2.8	-0.5	0.8	0.8	-2.1	-2.5	-1.9	0.6	2.0	1.6	-2.4	-2.5
Britanya	-1.0	-0.2	-2.3	0.4	-3.3	-2.8	1.5	1.2	-1.0	2.3	-1.0	-1.3
ABD	-0.6	2.5	-0.3	1.3	0.3	1.3	2.0	5.0	1.7	2.4	0.9	1.5
Kuzey Amerika	-0.4	2.4	-0.4	1.2	0.2	1.3	2.2	4.9	1.8	2.4	0.8	1.5
OECD Avrupa[d]	-0.8	-0.2	-0.8	0.4	-2.0	..	1.2	1.4	0.5	2.0	-0.3	..
Toplam OECD[d]	-0.4	0.9	-0.3	0.9	-1.4	..	1.0	2.8	1.2	2.2	-0.1	..

[a] 1973-74 dönemi verileri eksik
[b] 1975-76 verileri eksik
[c] 1982-83 verileri eksik
[d] 1985-86 verileri eksik
[e] 1986-87 verileri eksik
[f] Veriler 1983-90'a aittir.
[g] 1991-92 verileri eksik
[h] 1992-93 verileri eksik
[i] Sadece yukarıdaki ülkeler

Kaynak: OECD Employment Outlook (1995).

ler gözlenebilir. Birleşmiş Milletler'in istatistiki bir kategori olarak geliştirdiği "ekonomik etkinlik oranı"na dönecek olursak (bu oran, işgücüne katılımdan daha düşüktür), Tablo 4.13 ve Tablo 4.14'te de kadınların ekonomik etkinlik oranının yükselme eğiliminde olduğu görülür; Rusya istisnadır, ama o da zaten 1970'lerde ekonomik etkinlik oranının en yüksek olduğu ülkedir.

Kadınların ücretli işgücüne kitlesel olarak dahil oluşu, bir yanda ekonominin enformasyonalleşmesinden, ağlar oluşturmasından ve küreselleşmesinden; diğer yandan verimliliği, yönetim denetimini ve nihayetinde kârı artırmak için kadınların özgül toplumsal konumlarından yararlanma amacıyla işgücü piyasasının cinsiyete dayalı olarak bölünmesinden kaynaklanır.[28] İstatistikî göstergeleri bir kez daha gözden geçirelim.[29]

Enformasyonel ekonomide, istihdam yapısının dönüşümünü incelerken (birinci cilt, dördüncü bölüm), hizmet sektöründe istihdamın arttığını, sektörün iki kategorisinin stratejik rol oynadığını göstermiştim: Sanayileşmecilik sonrasının ilk teorisyenlerinin tahmin ettiği üzere enformasyonel ekonomiye damgasını vuran işletmeye dönük hizmetlerle, kamu hizmetleri. Şekil 4.7, hizmet sektörünün büyümesiyle 1980-90 döneminde kadınların istihdamı arasındaki ilişkiyi gösterir. Şekil 4.8a'da dünyanın çeşitli bölgelerinde kadınların hizmet sektöründe yoğunlaştığını görürüz. Fakat dünyanın büyük bölümünde işgücünün hâlâ büyük oranda tarım kesiminde çalıştığı, bu yüzden de kadınların büyük çoğunluğunun tarımda çalıştığı unutulmamalıdır: Sahraaltı Afrika'da ekonomik olarak etkin kadınların yüzde 80'i, Güney Asya'da da yüzde 60'ı tarımda çalışmaktadır. Tüm dünyada ekonomik olarak etkin kadınların yarısına yakını hizmet sektöründe çalışmaktadır.[30] Bu oran, gelişmiş ülkelerin birçoğunda daha yüksektir, zaman içinde de yükselmiştir; öyle ki ABD ve Britanya'da kadın işgücünün

---

28 Kahne ve Giele (1992); Rubin ve Riney (1994).

29 Blumstein ve Schwartz (1983); Cobble (1993); OECD (1993-95, 1994a, b, 1995); Mason ve Jensen (1995); Birleşmiş Milletler (1995).

30 Birleşmiş Milletler (1991).

TABLO 4.13
Ekonomik Etkinlik Oranları, 1970-90

			1970	1975	1980	1985	1990
OECD							
Kanada	(15+)	Toplam	49.9(71)	44.6(76)			
		Erkekler	53.3	55.6			
		Kadınlar	28.4	33.8			
Fransa	(15+)	Toplam	42.0(71)	42.6	43.3	43.4(86)	44.8
		Erkekler	55.2	55.1	54.4	52.6	51.6
		Kadınlar	29.4	30.5	32.7	34.6	38.2
Almanya	(14+)	Toplam	43.9	43.4	44.9		49.6
		Erkekler	59.2	57.1	58.4		60.8
		Kadınlar	30.0	30.9	32.6		39.2
İtalya	(14+)	Toplam	36.6	35.4	40.2	41.1	42.0
		Erkekler	54.7	52.2	55.2	54.6	54.3
		Kadınlar	19.3	19.4	26.0	28.2	30.3
Japonya	(15+)	Toplam	51.0	48.6	48.4	51.5	51.7
		Erkekler	63.4	62.3	60.2	63.6	62.4
		Kadınlar	39.1	35.2	36.8	39.8	41.3
Britanya	(16+)	Toplam	42.5		47.3(81)		50.3
		Erkekler	51.7		59.4		58.4
		Kadınlar	33.0		35.8		42.6
ABD	(16+)	Toplam	41.8	44.5	49.1		
		Erkekler	53.9	55.6	56.8		
		Kadınlar	30.2	33.9	41.8		44.4(92)
Rusya Federasyonu	(16+)	Toplam	48.4		51.7(79)		50.2
		Erkekler	52.1		55.7		55.0
		Kadınlar	45.3		48.1		45.8
Asya							
Çin	(15+)	Toplam			52.3(82)		
		Erkekler			57.3		
		Kadınlar	44.25		47.0		
Hindistan	(15+)	Toplam	32.9(71)				37.5(91)
		Erkekler	52.5				51.6
		Kadınlar	11.9				22.3

TABLO 4.13 (devamı)

			1970	1975	1980	1985	1990
Endonezya	(15+)	Toplam	34.9(71)		35.5		
		Erkekler	47.3		48.1		
		Kadınlar	22.8		23.5		
Kore	(15+)	Toplam	33.0	38.5	37.9		
		Erkekler	42.8	46.9	46.3		
		Kadınlar	23.2	30.0	29.3		
Latin Amerika							
Arjantin	(14+)	Toplam	38.5		38.5	37.5	38.1
		Erkekler	57.9		55.1	55.3	55.4
		Kadınlar	19.4		22.0	19.9	21.0
Meksika	(12+)	Toplam	26.9	27.6	33.0		29.6
		Erkekler	43.6	42.9	48.2		46.2
		Kadınlar	10.2	12.0	18.2		13..6
Brezilya	(10+)	Toplam	31.7		36.3		41.9
		Erkekler	10.5		53.1		56.3
		Kadınlar	13.1		19.8		27.9
Afrika							
Cezayir	(6+)	Toplam	21.7(66)				23.6
		Erkekler	42.2				42.4
		Kadınlar	1.8				4.4
Nijerya	(14+)	Toplam					30.3
		Erkekler					40.7
		Kadınlar					19.7
Ortadoğu							
Mısır	(6+)	Toplam	27.9(71)	30.2(76)			31.6
		Erkekler	51.2	54.1			49.3
		Kadınlar	4.2	5.5			13.5

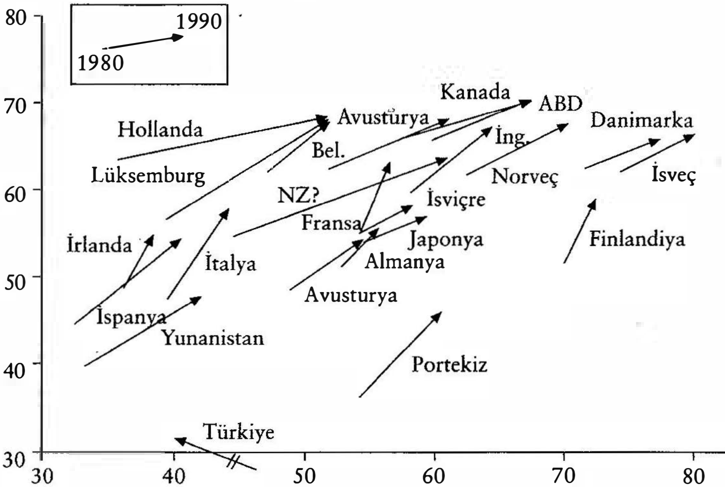
yüzde 85'i hizmet sektöründe çalışmaktadır. Ama asıl önemli olan, kadınların hangi tür hizmetlerde çalıştığıdır. Tablo 4.15'te de görüldüğü gibi, gelişmiş ülkelerin çoğunda kadın işgücünün büyük bölümü, sosyal hizmetler ve kişisel hizmetlerde çalışmaktadır. Fakat 1973-93 dönemi için, farklı hizmet tiplerinde kadınların istihdam edilmesindeki

TABLO 4.14
Kadınların Ekonomik Etkinlik Oranında Artış, 1970-90

	1970	1990	Growth (%)
Fransa	29.4	38.2	29.9
Almanya	30.0	39.2	30.7
İtalya	19.3	30.3	57.0
Japonya	39.1	41.3	5.6
Britanya	33.0	42.6	29.1
ABD	30.2	44.4	47.0
Rusya	45.3	45.8	1.1
Hindistan	11.9	22.3	87.4
Arjantin	19.4	21.0	8.2
Meksika	10.2	13.6	33.3
Brezilya	13.1	27.9	113.0
Cezayir	1.8	4.4	144.4
Mısır	4.2	13.5	221.4

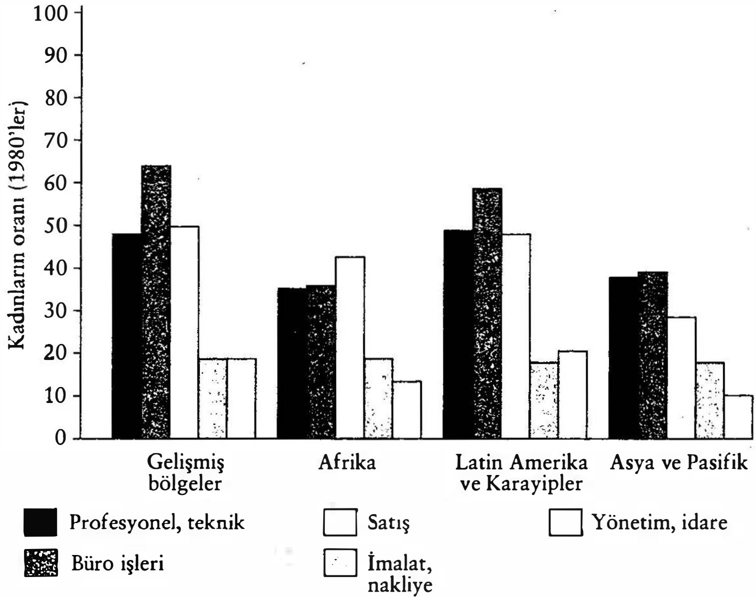
Not: Ekonomik etkinlik oranı=ekonomik olarak etkin nüfus/toplam nüfus.
Kaynak: ILO, Yıllık İşgücü İstatistikleri (1970-94).

ŞEKİL 4.7
Hizmet Sektöründe İstihdamda ve Kadınların Katılım Oranlarında Artış Oranları, 1980-90

Kaynak: OECD (1994b), Statistical Annex, tables A and D.

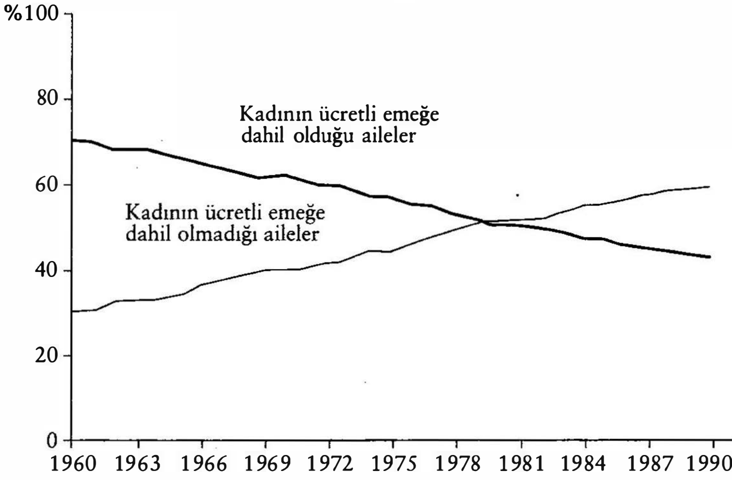
ŞEKİL 4.8a
İş Tipine Göre, Kadınların İşgücü İçindeki Oranları

Kaynak: Birleşmiş Milletler Sekretaryası'nın İstatistik Bürosu tarafından hazırlanmıştır (1991); Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO), *Yıllık İşgücü İstatistikleri*'nden alınmıştır (çeşitli yıllar).

artışı hesaplayacak olursak (Tablo 4.16), işletmeye dönük hizmetlerde ciddi bir artış gözleriz; sosyal/kişisel hizmetlerdeki artış bunun biraz gerisindedir. Gelişmiş ülkelerde ticaret sektörü ve restoranlarda istihdam, kadınların istihdamının gelişiminin en az dinamik olduğu kesimlerdir. Dolayısıyla ekonominin enformasyonalleşmesi ve profesyonel/teknik ve yönetsel/idarî kategorilerde kadınların istihdamı, başka kategorilere kıyasla daha hızlı bir gelişme göstermiştir; gerçi genelde büro çalışanları, kadın çalışanların en geniş grubunu oluşturmaktadır. Kadınlar vasıf düzeyi düşük hizmet işlerine sürülmemektedir: Vasıflılığa dayalı yapılanmanın tamamında istihdam edilmektedirler; ayrıca meslekî yapının en üst kesiminde kadınların istihdamı daha fazla ge-

ŞEKİL 4.8b
ABD'de Kadınların Çalıştığı Evli Aileler, 1960-90

Kaynak: ABD Nüfus Bürosu (1992a).

nişlemektedir. Ayrımcılığın nerede olduğunu da bu tablodan anlarız işte: Çünkü kadınlar benzer düzeyde vasıf gerektiren işlerde daha düşük bir ücrete, iş güvencelerinin, kariyerlerinde zirveye erişme şanslarının daha az olduğu koşullarda çalışmaktadırlar.

Küreselleşme de, tüm dünyada kadınların işgücüne dahil olmasında büyük bir rol oynamıştır. 1960'ların sonlarından beri uluslararasılaşmakta olan elektronik sektörü, genelde Asya'da genç vasıfsız kadınları istihdam eder.[31] Meksika'nın kuzeyindeki ABD *maquiladora*'ları ağırlıklı olarak kadın emeğine dayanır. Sanayîleşmekte olan ekonomiler de, meslekî yapının hemen her düzeyinde kadınları işgücüne dahil etmiştir, fakat bu kadınlar hak ettiklerinden daha azını almaktadırlar.[32] Aynı zamanda, gelişmekte olan ülkelerde, kentlerde kadınların büyük bölümü gayri resmî sektörlerde, özellikle de gı-

31 Salaff (1981, 1988).
32 Standing (1990).

TABLO 4.15

Faaliyete Göre ve Toplam İstihdamda Enformasyon Yoğunluğu Açısından Bulunduğu Sıralamaya Göre Kadınların Hizmet Sektöründe İstihdamı (%), 1973-93

		1	2	2	3	(enformasyon yoğunluğu sıralaması)	
		Finans, sigortacılık, emlak ve işletme hizmetleri	Cemiyet, toplum hizmetleri ve kişisel hizmetler	Nakliye, depolama ve iletişim	Toptan ve perakende ticaret, restoranlar ve oteller	Yeterince tanımlanmayan faaliyetler	Toplam
Kanada	1975	11.2	40.2	40.0	25.8		81.2
	1983	12.1	40.9	4.2	25.4		82.6
	1993	13.6	43.9	3.7	24.8		86.0
ABD	1973	9.1	41.5	3.5	23.9		78.0
	1983	11.9	41.9	3.3	24.5		81.6
	1993	12.6	46.6	3.5	22.7		85.3
Japonya	1973	3.4	22.0	2.0	24.7	0.2	52.3
	1983	6.9	24.1	1.9	27.1	0.2	60.3
	1993	9.4	26.9	2.5	27.5	0.4	66.7
Almanya	1973						
	1983	8.2	34.2	3.3	22.5		68.2
	1993	10.3	38.4	3.6	22.4		74.6
İtalya	1977	1.7	31.0	1.8	18.8		53.3
	1983	3.1	34.6	2.0	21.0		60.6
	1993	8.1	36.4	2.7	22.6		69.8
Britanya	1973	7.4	36.0	2.8	24.7		70.7
	1983	9.8	42.2	2.8	25.0	0.1	79.9
	1993						84.9
İspanya	1977	2.1	28.2	1.5	24.4		56.3
	1983	3.0	35.8	1.7	24.4		64.9
	1993	6.3	41.8	2.2	26.9		77.2

Kaynak: OECD, İşgücü İstatistikleri (1995).

TABLO 4.16
Kadınların Hizmet Sektöründe İstihdam Edildiği Kategorilerin, Kadınların Toplam İstihdamına Oranlarında Gözlenen Artış, 1973-1993[a]

Ülke	İşletme hizmetleri (%)	Sosyal ve kişisel hizmetler (%)	Nakliye, depolama ve iletişim (%)	Ticaret, oteller ve restoranlar (%)
ABD	38.5	12.2	0	-5.0
Japonya	176.5	22.2	25	1.3
Almanya (1983-93)	25.6	12.3	9	-0.4
İtalya (1977-93)	376.5	17.4	50	-3.9
Britanya	32.4	17.2	0	1.2
İspanya (1977-93)	200.0	48.2	47	10.2

[a] Hesaplama tarihleri başka dönemleri kapsamadığı sürece.
Kaynak: Tablo 4.15'teki verilerin değerlendirilmesiyle hazırlanmıştır.

da temini ve metropol sakinlerine yönelik hizmetlerde yoğunlaşmaktadır.[33]

Neden kadınlar? Öncelikle, basında yer alan yanıltıcı bilgilere karşın son otuz yılda Avrupa hariç, dünya çapında birçok iş yaratıldı (birinci cildin dördüncü bölümüne bakınız). Ama Avrupa'da bile, kadınların işgücüne katılımı artarken, erkeklerin katılımı geriledi. Dolayısıyla kadınların işgücüne dahil olması, yalnızca işgücü talebine verilmiş bir karşılık değildir. Ayrıca kadınların işsizlik oranları her zaman erkeklerin işsizlik oranından daha yüksek olmadı: Örneğin 1994'te ABD'de (yüzde 6'ya karşılık yüzde 6.2) ve Kanada'da (yüzde 9.8'e karşılık yüzde 10.7) kadın işsizlerin oranı, erkek işsizlerin oranından daha düşüktü; 1993'te Britanya'da kadın işsizlerin oranı erkek işsizlerin oranından çok daha düşüktü (yüzde 7.5'e karşılık, yüzde 12.5). Diğer yandan Japonya'da ve İspanya'da kadın işsizlerin oranı erkek işsizlerinkinden biraz daha, Fransa ve İtalya'da hatırı sayılır düzeyde yüksektir. Dolayısıyla kadınların işgücüne katılım oranındaki artış, işsizlik

33 Portes vd. (1989).

TABLO 4.17
Mesleklere Göre, Kadınların İstihdamının Dağılımı, 1980 ve 1989 (%)

Ülke[b,c]	Profesyonel, Teknik vb.	İdari İşler	Büro İşleri	Satış Görevlileri	Hizmet Görevlileri	Tarım vb.	Üretim vb.
Belçika							
1983	25.9	1.4	24.4	13.7	18.6	2.8	13.2
1988	28.2	1.4	27.3	14.6	14.4	2.1	11.6
Endeks (1983 = 100)	118.0	113.0	122.0	116.0	84.0	86.0	95.0
Kanada							
1980	19.1	5.4	34.5	10.0	18.3	2.8	9.9
1989	20.9	10.7	30.5	9.9	17.0	2.2	8.9
Endeks (1980 = 100)	143.0	185.0	114.0	123.0	122.0	98.0	113.0
Finlandiya							
1980	19.8	1.4	21.8	8.6	22.3	10.5	15.5
1989	31.2	1.9	22.7	11.5	16.2	6.5	10.0
Endeks (1980 = 100)	172.0	147.0	113.0	145.0	79.0	66.0	70.0
Almanya							
1980	14.1	1.3	30.7	12.9	16.3	6.9	15.9
1986	16.2	1.5	29.8	12.8	16.1	5.5	13.3
Endeks (1980 = 100)	118.0	115.0	99.0	102.0	102.0	83.0	86.0
Yunanistan							
1981	10.7	0.7	12.9	9.0	9.7	41.6	15.5
1989	14.4	0.8	14.6	10.8	115.	34.0	13.9
Endeks (1981 = 100)	156.0	130.0	131.0	138.0	137.0	95.0	104.0

TABLO 4.17 (devamı)

Ülke[b,c]	Profesyonel, Teknik vb.	İdari İşler	Büro İşleri	Satış Görevlileri	Hizmet Görevlileri	Tarım vb.	Üretim vb.
Japonya							
1980	9.6	0.5	23.1	14.3	12.7	13.1	26.5
1989	11.4	0.8	26.4	14.4	11.4	8.8	26.5
Endeks (1980 = 100)	173.0	132.0	116.0	104.0	77.0	116.0	250.0
Norveç							
1980	23.6	2.2	19.2	12.8	24.9	5.9	11.2
1989	28.3	3.5	19.8	12.4	22.3	3.9	9.4
Endeks (1980 = 100)	141.0	188.0	121.0	114.0	106.0	78.0	99.0
İspanya							
1980	8.7	0.2	13.2	15.4	25.6	18.2	18.7
1989	15.2	0.4	18.2	15.4	25.2	11.1	14.4
Endeks (1980 = 100)	202.0	280.0	160.0	116.0	114.0	70.0	89.0
İsveç							
1980	30.6	0.8	21.6	8.7	22.8	3.0	12.4
1989	42.0	n.a.	21.9	9.3	13.2	1.8	11.7
Endeks (1980 = 100)	154.0	n.a.	114.0	120.0	65.0	66.0	106.0
ABD							
1980	16.8	6.9	35.1	6.8	19.5	1.2	13.8
1989	18.1	11.1	27.8	13.1	17.7	1.1	11.1
Endeks (1980 = 100)	136.0	202.0	99.0	243.0	115.0	115.0	101.0

a Uluslararası Mesleki Sınıflandırma Standardı'nın (ISCO) başlıca grupları
b Ülkelerin hepsi ISCO'ya göre veri yayınlamaz. İlgili dönemde mesleki sınıflandırma sistemleri değişen ülkelere yer verilmemiştir.
c Endeks, belirtilen on yıl boyunca o meslekte toplam istihdamdaki artışları verir.
Kaynak: ILO, İşgücü İstatistikleri Yıllığı (çeşitli yıllar).

oranında erkeklere kıyasla farklılıklarından ve işgücü talebinin büyümesinden bağımsız olarak ilerlemektedir.

İşgücü talebi tümüyle niceliksel terimlerle, kadınlara çağrıyı açıklamıyorsa, kadınların işverenlere cazip görünmesinin başka özelliklerle açıklanması gerekir. Kadınları, tümüyle cazip bir işgücü havuzu kılan şeyin, çalışmalarının, emeklerinin toplumsal olarak cinsiyet temeline dayandırılması olduğu, sanıyorum literatürde iyice gösterildi.[34] Bunun biyolojik özelliklerle hiçbir ilgisi yoktur: Bütün dünyada kadınlar itfaiyeci, tersane işçisi olabileceklerini kanıtlamışlardır; kadınların fabrikalardaki gayretli çalışması başından beri sanayileşmeye damgasını vurmuştur. Tam da bu yüzden genç kadınların elektronik sektöründe istihdam edilmesi hünerli parmaklarıyla değil, gözlerini on yıl boyunca mikroskobik bir üretim hattına harcayabilmelerinin toplumsal olarak kabul edilebilirliğiyle ilgilidir. Antropologlar, Güneydoğu Asya'daki elektronik fabrikalarında kadınların istihdam edilmesinin başlangıcında, ataerkil otoritenin fabrika yönetimiyle baba ocağı arasındaki bir anlaşmaya dayalı olarak aileden fabrikaya doğru genişlemesi gibi izleğin yer aldığını göstermişlerdir.[35]

Kadınların istihdam edilmesi sendikasız olmalarıyla ilgili görünmüyor. Görünen o ki nedensellik ters yönde işliyor: Kadınlar sendikalı olamıyor, çünkü genellikle sendikalaşmanın az olduğu ya da hiç olmadığı sektörlerde istihdam ediliyorlar; işletmelere dönük özel hizmetler ya da elektronik ürünleri imalatı gibi. Hal böyle bile olsa, kadınlar ABD'de sendikalı çalışanların yüzde 37'sini, Kanada'da yüzde 39'unu, İsveç'te yüzde 51'ini, Afrika'da yüzde 30'unu oluşturuyor.[36] ABD ve İspanya'da tekstil işçileri, Meksika'daki *maquiladora*'lardaki kadınlar, tüm dünyada öğretmenler ve hemşireler taleplerini savunmak için harekete geçmiş durumda; son dönemlerde gözlediğimiz erkeklerin egemen olduğu çelik ve kimya işçileri sendikalarından daha şevkliler üstelik. Kadın işçilerin varsayılan itaatkârlığı, yöneticilerin

34 Spitz (1988); Kahne ve Giele (1992); OECD (1994b).
35 Salaff (1981).
36 Birleşmiş Milletler (1991).

bedeller ödeyerek yanlışlığını anladıkları bir mit.[37] Peki o zaman, kadınların istihdamını artıran temel etkenler nelerdir?

İlk ve en belirgin etken, aynı iş için daha az ödeme olasılığıyla ilgilidir. Gelişmiş ülkeler başta olmak üzere, üniversite eğitimi de dahil, eğitimin evrensel olarak yaygınlaşmasıyla birlikte, kadınlar, işverenlerin hemen atlayacağı bir vasıflar havuzu oluşturur hale gelmişlerdir. Dünya çapında kadınların erkeklere göre daha farklı ücretlendirilmesi sürmektedir, buna karşın gelişmiş ülkelerde kadınların ve erkeklerin mesleki profilleri arasında küçük farklılıklar olduğunu görüyoruz. 1960'larda ABD'de kadınlar erkeklerin elde ettiği gelirin yüzde 60-65'ini kazanıyordu; kadınların geliri 1992'de yüzde 72'lere yükseldi, fakat bunun gerisindeki temel sebep erkeklerin aldığı reel ücretlerin gerilemesiydi.[38] Britanya'da, 1980'lerin ortalarında kadınların kazancı, erkeklerin kazancının yaklaşık yüzde 69,5'ine denkti. Kadınların kazancının erkeklerin kazancına oranı 1980'de Almanya'da yüzde 72'yken, bu oran 1991'de yüzde 73,6'ya yükseldi. Fransa'da aynı yıllarda bu oranın yüzde 79'dan yüzde 80,8'e çıktığını görürüz. Kadınların ortalama ücretinin, erkeklerin ücretine oranı Japonya'da yüzde 43, Kore'de yüzde 51, Singapur'da yüzde 56, Hong Kong'da yüzde 70'tir; bu oran Latin Amerika'da yüzde 44 ile yüzde 77 arasında değişir.[39]

Birçok örnekte kadınların vasıfsızlaştırılması ya da el işlerine sürülmesi gibi bir durumun söz konusu olmadığını, tam tersinin yaşandığını vurgulamak istiyorum. Birinci cildin dördüncü bölümünde özetlediğim gibi sigortacılık ve bankacılık sektörlerinde gözlediğimiz üzere, yeni teknolojilerin uyum gösterebilecek, kendi işlerini yeniden programlayabilecek özerk bir iş gücüne talebi arttıkça, kadınlar da genellikle inisiyatif almayı, eğitimli olmayı gerektiren vasıflı işlere getirilirler. Bu aslında, kadınların düşük ücretle işe alınmasının ikinci önemli sebebidir: Kadınların insan ilişkilerindeki becerileri, şeylerin yönetiminin insanların yönetiminden sonra geldiği enformasyonel bir ekono-

37 Cobble (1993).
38 Kim (1993).
39 Birleşmiş Milletler (1995).

mide giderek daha gerekli bir hale gelmektedir. Bu anlamda, ataerkil toplumda erkeklerin geleneksel olarak ürettiği, kadınların geleneksel olarak evi çekip çevirdiği, toplumsal hayata hazırladığı cinsiyete dayalı iş bölümünün bir devamı söz konusudur. Bütün bunlar, yeni ekonomi bilginin ve insanların yönetiminde ve işlenmesinde ilişkilerin özel alanına mahsus becerilerin ön plana çıkarılmasına daha fazla gerek duyduğundan yaşanmaktadır. Fakat kadınların istihdamının genişlemesinde büyük olasılıkla en önemli etken olduğuna inandığım başka bir şey daha var: Kadınların esnek çalışması.[40] Öyle ki kadınlar yarı zamanlı ve geçici olarak istihdam edilen kesimin büyük bölümünü oluşturur; serbest çalışanların küçük bir kesimi kadındır, ancak bu oran giderek büyümektedir (Tablolar 4.18, 4.19). Bu gözlemi, birinci cildin üçüncü ve dördüncü bölümlerinde sunduğum, ekonomik etkinliklerin ağlar oluşturmasına, emeğin esnekleşmesinin enformasyonel ekonominin başlıca niteliklerinden biri olduğuna ilişkin analizle birleştirirsek, takvimsel olarak, zamansal olarak kadınların çalışma hayatındaki esnekliğiyle, işgücü piyasasına giriş çıkışlarıyla yeni ekonominin gereksinimleri arasında bir uygunluk olduğunu görürüz.[41] Bu uygunluk da cinsiyete dayalı bir koşuldur. Kadınların emeği geleneksel olarak ailede erkeklerin kazancına ek bir gelir kaynağı olarak görüldüğünden, kadınlar hâlâ ev işlerinden, hepsinden de önemlisi çocukların bakımından sorumlu olduğundan, esnek çalışma, bir sinir krizinin eşiğinde iki dünyaya da ayak uydurmaya çalışarak ayakta kalma stratejilerine de uygun düşer.[42] Öyle ki, Avrupa Birliği ülkelerinde (başka yerlerde de), evlilik ve çocuklar kadınların yarı zamanlı çalışmaya başlamasının en önemli sebepleridir (4.9). Dolayısıyla enformasyonel, ağlar oluşturan ekonominin gereksinim duyduğu çalışan tipi, ataerkillik koşullarında işleriyle ailelerini birlikte götürmeye çalışan, kocalarından pek yardım görmeyen kadınların ayakta kalma stratejisine, çıkarlarına da uygundur.

40 Susser (1997).

41 Thurman ve Trah (1990); Duffy ve Pupo (1992).

42 Michelson (1985).

TABLO 4.18

Yarı Zamanlı İstihdamın Boyutları ve Bileşimi, 1973-94 (%)

	Yarı Zamanlı İstihdamın İstihdama Oranı											
	Erkekler						Kadınlar					
	1973	1979	1983	1992	1993	1994	1973	1979	1983	1992	1993	1994
Avustralya	3.7	5.2	6.2	10.6	10.3	10.9	28.2	35.2	36.4	43.3	42.3	42.6
Avusturya	1.4	1.5	1.5	1.6	1.7	..	15.6	18.0	20.0	20.5	22.8	..
Belçika	1.0	1.0	2.0	2.1	2.3	2.5	10.2	16.5	19.7	28.1	28.5	28.3
Kanada	4.7	5.7	7.6	9.3	9.8	9.5	19.4	23.2	26.1	25.8	26.2	26.1
Danimarka	..	5.2	6.6	10.1	11.0	..	..	46.3	44.7	36.7	37.3	..
Finlandiya	..	3.2	4.5	5.5	6.2	6.0	..	10.6	12.5	10.4	11.1	11.2
Fransa	1.7	2.4	2.5	3.6	4.1	4.6	12.9	17.0	20.1	24.5	26.3	27.8
Almanya[a]	1.8	1.5	1.7	2.6	2.9	..	24.4	27.6	30.0	30.7	32.0	..
Yunanistan	..	..	3.7	2.8	2.6	3.1	..	..	12.1	8.4	7.6	8.0
İzlanda	..	..	..	9.2	9.9	..	..	..	..	49.8	47.5	..
İrlanda	..	2.1	2.7	3.9	4.8	..	..	13.1	15.5	18.6	21.3	..
İtalya	3.7	3.0	2.4	2.8	2.5	2.8	14.0	10.6	9.4	11.5	11.0	12.4
Japonya	6.8	7.5	7.3	10.6	11.4	11.7	25.1	27.8	29.8	34.8	35.2	35.7
Lüksemburg	1.0	1.0	1.0	1.2	1.0	..	18.4	17.1	17.0	16.5	18.3	..
Meksika[b]	..	..	..	18.7	19.6	..	..	..	..	36.1	36.6	..
Hollanda[c]	..	5.5	7.2	13.3	13.6	14.7	..	44.0	50.1	62.1	63.0	64.8
Yeni Zelanda	4.6	4.9	5.0	10.3	9.7	9.7	24.6	29.1	31.4	35.9	35.7	36.6
Norveç[d]	8.6	10.6	11.5	9.8	9.8	9.5	47.8	51.7	54.9	47.1	47.6	46.5
Portekiz	..	2.5	..	4.1	4.5	4.7	..	16.5	..	11.3	11.1	12.1
İspanya	..	..	..	2.0	2.4	2.6	..	..	..	13.7	14.8	15.2
İsveç[e]	..	5.4	6.3	8.4	9.1	9.7	..	46.0	45.9	41.3	41.4	41.0
İsviçre	..	..	..	8.3	8.6	8.8	..	..	..	53.7	54.1	55.4
Türkiye	..	..	..	11.3	17.9	..	..	..	..	37.0	40.4	..
Britanya	2.3	1.9	3.3	6.2	6.6	7.1	39.1	39.0	42.4	43.5	43.8	44.3
ABD[f]	8.6	9.0	10.8	10.8	10.9	11.5	26.8	26.7	28.1	25.4	25.3	27.

TABLO 4.18 (devamı)

	Yarı Zamanlı İstihdamın İstihdama Oranı						Kadınların Yarı Zamanlı İstihdamdaki Payı					
	1973	1979	1983	1992	1993	1994	1973	1979	1983	1992	1993	1994
Avustralya	11.9	15.9	17.5	24.5	23.9	24.4	79.4	78.7	78.0	75.0	75.3	74.2
Avusturya	6.4	7.6	8.4	9.0	10.1	..	85.8	87.8	88.4	89.6	89.7	..
Belçika	3.8	6.0	8.1	12.4	12.8	12.8	82.4	88.9	84.0	89.7	89.3	88.1
Kanada	9.7	12.5	15.4	16.7	17.2	17.0	68.4	72.1	71.3	69.7	68.9	69.4
Danimarka	..	22.7	23.8	22.5	23.3	..	..	86.9	84.7	75.8	74.9	..
Finlandiya	..	6.7	8.3	7.9	8.6	8.5	..	74.7	71.7	64.3	63.1	63.6
Fransa	5.9	8.1	9.6	12.5	13.7	14.9	82.3	82.1	84.3	83.7	83.3	82.7
Almanya[a]	10.1	11.4	12.6	14.4	15.1	..	89.0	91.6	91.9	89.3	88.6	..
Yunanistan	..	..	6.5	4.8	4.3	4.8	..	..	61.2	61.3	61.6	58.9
İzlanda	..	..	..	27.8	27.3	..	..	..	..	82.1	80.4	..
İrlanda	..	5.1	6.6	9.1	10.8	..	..	71.2	71.6	72.5	71.7	..
İtalya	6.4	5.3	4.6	5.8	5.4	6.2	58.3	61.4	64.8	68.8	70.5	71.1
Japonya	13.9	15.4	16.2	20.5	21.1	21.4	70.0	70.1	72.9	69.3	67.7	67.5
Lüksemburg	5.8	5.8	6.3	6.9	7.3	..	87.5	87.5	88.9	88.9	91.2	..
Meksika[b]	..	..	..	24.0	24.9	..	..	..	..	46.3	46.1	..
Hollanda[c]	..	16.6	21.4	32.5	33.4	35.0	..	76.4	77.3	75.2	75.7	75.1
Yeni Zelanda	11.2	13.9	15.3	21.6	21.2	21.6	72.3	77.7	79.8	73.3	74.2	74.9
Norveç[d]	23.0	27.3	29.6	26.9	27.1	26.5	76.4.	77.0	77.3	80.1	80.5	80.6
Portekiz	..	7.8	..	7.3	7.4	8.0	..	80.4	..	68.2	66.3	67.1
İspanya	..	..	..	5.8	6.6	6.9	..	..	..	77.0	75.6	74.9
İsveç[e]	..	23.6	24.8	24.3	24.9	24.9	..	87.5	86.6	82.3	81.3	80.1
İsviçre	..	..	..	27.8	28.1	28.9	..	..	..	83.1	82.5	82.7
Türkiye	..	..	..	19.3	24.8	..	..	..	..	59.3	50.2	..
Britanya	16.0	16.4	19.4	22.8	23.3	23.8	90.9	92.8	89.8	84.9	84.5	83.6
ABD[f]	15.6	16.4	18.4	17.5	17.5	18.9	66.0	68.0	66.8	66.4	66.2	67.3

[a] 1990'a kadarki veriler Batı Almanya'ya aittir; sonrasında Almanya'nın tamamını kapsar.
[b] 1992 yerine 1991.
[c] 1985 sonrası veriler eksik.
[d] 1987 sonrası veriler eksik.
[e] 1986 sonrası ve 1992 sonrası veriler eksik.
[f] 1993 sonrası veriler eksik.

Kaynak: OECD, Employment Outlook (1995).

TABLO 4.19

Serbest Meslek Sahibi Olmanın Toplam İstihdamdaki Payı, Cinsiyete ve Ekonomik Etkinliğe Göre (%)

	Tarım Dışı Bütün Etkinlikler				Hizmet Faaliyetleri (1990) (Erkekler ve Kadınlar)			
	Kadın işgücünün oranı		Erkek işgücünün oranı		Toptan ve perakende ticaret, ticaret, restoranlar ve oteller (ISIC 6)	Nakliye depolama ve iletişim (ISIC 7)	Finans, sigorta, emlak ve işletme hizmetleri (ISIC 8)	Cemiyet hizmetleri, toplumsal ve kişisel hizmetler (ISIC 9)
	1979	1990	1979	1990				
Avustralya	10.0	9.6	13.9	14.4	15.5	14.5	14.0	6.6
Avusturya	..	..	..	..	13.7	3.6	10.0	5.0
Belçika	8.8	10.3	12.6	16.7	36.0	5.5	21.7	8.2
Kanada	6.0	6.4	7.2	8.3	7.2	6.4	10.4	8.5
Danimarka	..	2.8	..	10.4	13.3	6.9	9.6	3.2
Finlandiya	4.2	5.6	7.9	11.5	16.0	11.2	10.5	4.0
Fransa	..	5.5	..5	11.9	19.2	4.8	9.2	5.3
Almanya	4.8	5.4	9.4	9.7	15.7	6.6	17.1	5.5
Yunanistan	25.7	15.4	34.0	32.7	48.0	25.5	35.9	9.4
İrlanda	..	6.1	..	16.8	24.4	13.7	13.6	6.8
İtalya	12.8	15.1	21.7	25.8	45.8	14.1	8.9	15.5
Japonya	12.9	9.3	14.6	12.1	15.0	4.8	8.1	12.0
Lüksemburg	..	5.8	..	7.9	17.5	3.8	7.0	3.7
Hollanda	..	7.3	..	9.6	13.4	3.3	11.9	7.8
Yeni Zelanda	..	11.8	..	24.0	18.2	11.1	19.2	9.6
Norveç	3.4	3.6	8.9	8.8	7.5	9.3	6.7	4.4
Portekiz	..	12.3	..	18.3	38.3	8.6	13.7	4.6
İspanya	12.5	13.9	17.1	19.2	34.0	26.8	13.7	6.0
İsveç	6.2	3.9	2.5	10.1	13.6	8.8	11.6	3.7
Britanya	3.2	7.0	9.0	16.6	15.9	10.5	14.2	7.8
ABD	4.9	5.9	8.7	8.7	8.5	4.6	11.4	7.3

Kaynak: OECD, Employment Outlook (1991), Tablo 2.12; (1992) Tablolar 4.A.2 ve 4.A.8.

Kadınların işgücü piyasasına, ücretli emeğe tam anlamıyla katılımının aile açısından da önemli sonuçları olmuştur. İlki, kadının malî katkısının, aile bütçesi açısından belirleyici hale gelmesidir. Dolayısıyla kadınların ailedeki pazarlık gücü de ciddi ölçüde artmıştır. Katı ataerkillik koşullarında erkeklerin kadınlar üzerindeki egemenliğinin hayatî bir mesele olduğunu söyleyerek başlayabiliriz: Kadınların işi evi çekip çevirmekti. Kadınların eve maaş getirmesiyle birlikte, birçok ülkede (örneğin ABD'de) erkeklerin maaşlarının gerilediğine tanık olmasıyla birlikte anlaşmazlık konuları, muhakkak ataerkil baskıya başvurmadan da tartışılabilir hale gelmiştir. Ayrıca egemenliği, eve ekmek getirenin ayrıcalığı temelinde meşrulaştıran ataerkil ideoloji ciddi bir sarsıntıya uğramıştır. Eşlerin ikisi de uzun saatler boyunca ev dışındaysa, ikisi de aile bütçesine eşit düzeyde katkıda bulunuyorsa neden kocalar ev işlerine yardımcı olmasınlar? Toplum hâlâ, artık ortadan kaybolmakta olan ev kadınını varsayarak örgütlenirken, ücretli iş, ev işleri, çocukların bakımı ve kocaların idaresini birlikte yürütmenin kadınlar için giderek zorlaşmasıyla birlikte bu sorular daha bir ağırlaşmıştır. Çocuklarına doğru dürüst bakamayan, ev, iş, hizmetler ve yorucu toplumsal hizmetler arasında planlı bir uzamsal bağlantının bulunmadığı ortamlarda[43] yaşayan kadınlar gerçekle yüz yüze geldiler: Sevgili kocaları/babaları onlardan yararlanıyordu. Ev dışında çalışarak dünyaya açılmalarıyla, toplumsal ağlarını ve deneyimlerini genellikle gündelik hayatın acımasızlığına karşı kız kardeşliği andıran bağlarla genişletmeleriyle birlikte kendilerine sorular sormaya başladılar; yanıtlarını da kızlarına veriyorlardı. Toprak, aynı dönemlerde kültürel toplumsal hareketlerin tarlasında *kendiliğinden* yeşermekte olan feminist düşüncelerin ekilmesine hazırdı.

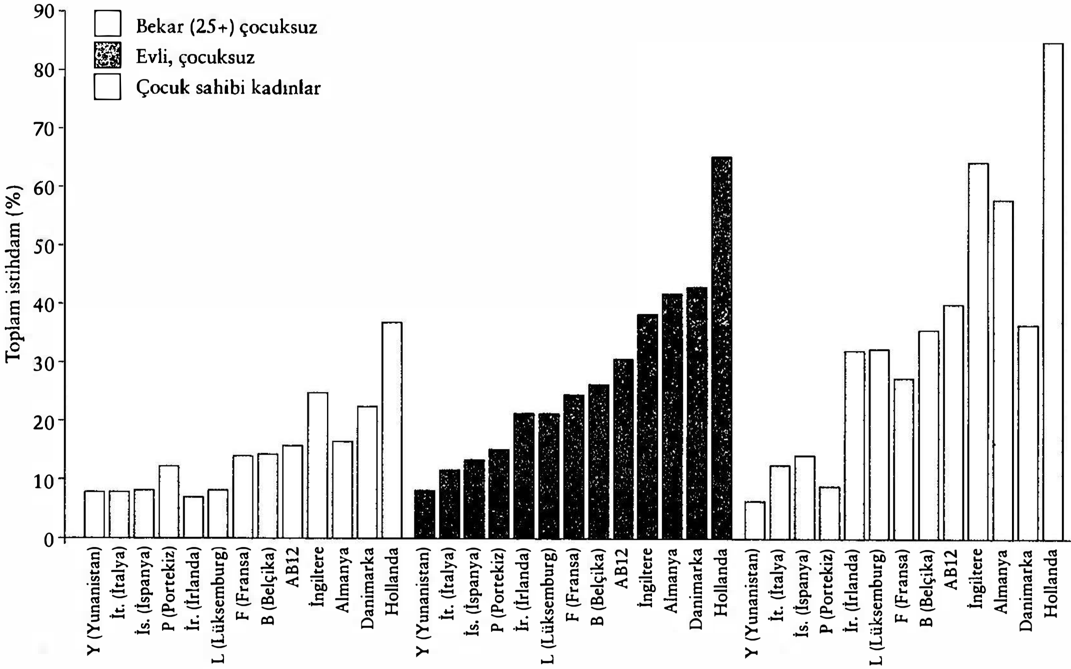
KIZ KARDEŞLİK GÜÇLÜDÜR: FEMİNİST HAREKET

Feminist hareket, pratiği ve söylemlerinde de ortaya koyduğu üzere sıradışı bir çeşitlilik gösterir. Feminist hareketin hatlarını küresel, kıyaslamalı bir bakışla incelediğimizde zenginleştiğini, derinlik kazandığını

43 Servon ve Castells (1996).

ŞEKİL 4.9

Avrupa Topluluğu'na Üye Ülkelerde, Medeni Durumlarına Göre, Kadınların Yarı Zamanlı İstihdamı, 1991

Kaynak: Avrupa Komisyonu, *Avrupa'da İstihdam* (1993).

görürüz; feminist tarihçilerin, teorisyenlerin kadınların direnişinin ve feminist düşüncenin gizli tarihini ortaya çıkarması da bu zenginliği, derinliği perçinler.[44] Burada sunduğum analizi, 1960'ların sonunda önce ABD'de, sonra 1970'lerin başında Avrupa'da ortaya çıkan, sonra da izleyen yirmi yıl içinde bütün dünyaya yayılan çağdaş feminist hareketle sınırlayacağım. Harekette yaygın olarak gözlenen, onun kadın mücadelelerinin çoğulluğunu, çokkültürlülüğünü korurken ataerkilliğe başkaldıran dönüştürücü bir toplumsal hareket olmasını sağlayan özelliklere değineceğim. Öncelikle çalışmamız için feminizmin tanımını yaparken, Jane Mansbridge'in geliştirdiği "erkek egemenliğini sona erdirme kararlılığı"[45] şeklindeki kapsamlı tanımı benimseyeceğim. Mansbridge'in feminizmin "söylemsel olarak yaratılmış bir hareket olduğu" düşüncesine de katılıyorum. Bu, feminizmin yalnızca bir söylem olduğu ya da teorisyen ve akademisyen birçok kadının yazılarında ifade edildiği biçimiyle feminist tartışmaların feminizmin esas tezahürü olduğu anlamına gelmiyor. Benim, Mansbridge ve başkalarının düşüncelerini izleyerek vardığım sonuç şudur:[46] Pratiğe döküldüğü ve anlatıldığı biçimiyle feminizmin özünü, kadın kimliğinin (yeniden) tanımlanması oluşturuyor. Bu (yeniden) tanımlama kimi zaman kadınların ve erkeklerin eşitliğini onaylayarak, böylece biyolojik ve kültürel farklılıkların cinsiyete dayalı olmaktan kurtarılması şeklinde yapılıyor; kimi zaman da tam tersine kadınların özsel bir özgüllükleri olduğu vurgulanıyor, genellikle de bu vurgunun peşi sıra kadınların insanın tam olarak kendini gerçekleştirebilmesinde deneyimlerinden yararlanılacak daha üstün kaynaklar olduğu ekleniyor; ya da erkeklerin dünyasından ayrılıp hayatı ve cinselliği kız kardeşlikte yeniden yaratmanın gerekli olduğu iddia ediliyor. *Her durumda, eşitlik, farklılık ya da ayrılık üzerinden karşı çıkılan, erkekler tarafından tanımlandığı, ataerkil ailede kutsallaştırıldığı biçimiyle kadın kimliğidir.* Mansbridge'in yazdığı gibi:

44 Rowbotham (1974, 1992); Kolodny (1984); Spivak (1990); Massolo (1992).
45 Mansbridge (1995: 29).
46 Butler (1990); Chodorow (1994); Whittier (1995).

> Bu söylemsel olarak yaratılan hareket, hareketin eylemcilerine ilham veren, eylemcilerin ona karşı kendilerini sorumlu hissettikleri oluşumdur... Bu tür bir sorumluluk kimlik üzerinden gelen bir sorumluluktur... Kolektifin değerli bir kimlik olarak düşünülmesini, kişinin kendini bu kimliğin bir parçası olarak görmesini gerektirir. Feminist kimlikler genellikle kazanılır, verilmez... Bugün feminist kimlikler feministlerin bir araya gelmesi, birlikte hareket etmesi, başka feministlerin yazdıklarını okumasıyla yaratılmakta ve güçlenmektedir. Konuşmak ve eylemek, sokak teorisini yaratır, ona anlam kazandırır. Okumak, teması sağlar ve insanı düşündürmeyi sürdürür. Her iki deneyim de, kişisel dönüşüm deneyimi de, etkileşimin sürmesi deneyimi de feministleri feminist harekete karşı "içerden sorumlu" kılar.[47]

Dolayısıyla feminizmin gösterdiği çeşitliliğin gerisinde temel bir ortak yön vardır: Ataerkilliği doğrudan karşıya alarak, kadınlığı yeniden tanımlama yönünde kolektif olduğu kadar bireysel, resmî ve gayrî resmî düzeylerde süren tarihi çabadır bu ortak yön. Bu çabayı değerlendirmek, feminist hareketlerin sağlam bir tipolojisini sunabilmek için, kısaca feminist hareketlerin son otuz yılda geçtiği yolları hatırlatacağım. Argümanımın sade olması amacıyla, ağırlıklı olarak feminist hareketlerin yeniden doğduğu yere, ABD'ye odaklanacağım; sonra da bu yaklaşımımın olası etnomerkezciliğini dünyanın başka bölgelerinden gözlemleri kısaca aktararak düzeltmeye çalışacağım; bunu da karşılaştırmalı bir bakış açısından feminizm üzerine bir yorum izleyecek.

Amerikan Feminizmi: Kesintili Bir Süreklilik[48]

ABD'nin kısa tarihinde, Amerikan feminizminin uzun bir tarihi vardır. Örgütlü feminizmin resmen 1848'de New York'ta Seneca Şelaleri'nde doğuşundan bu yana, Amerikan feministleri, kadınların eğitim görme,

47 Mansbridge (1995: 29).

48 Son otuz yılda Amerikan feminist hareketinin gelişimi ve dönüşümüne ilişkin mükemmel bir analiz için bakınız Whittier (1995); Amerika'daki feminist örgütlenmelerin bir değerlendirmesi için bakınız Ferree ve Martin (1995); 1960'lardan bu yana Amerika'da feminist söylemlerin toparlandığı iyi örgütlenmiş ve yararlı yorumlarla dolu bir koleksiyon için bakınız Schneir (1994). Analizimde kullandığım başka kaynakları metnin içinde belirttim.

iş hayatına ve siyasî iktidara katılma hakkını savunmak amacıyla uzun bir mücadele verdi ve sonunda 1920'de kadınlar oy verme hakkına sahip oldu. Sonra, neredeyse yarım yüzyıl boyunca feminizm, Amerika'da sahne gerisinde tutuldu. Bunun sebebi kadınların mücadeleyi bırakmış olması değildi.[49] Kadınların verdiği mücadelenin en unutulmaz ifadelerinden biri, 1955'te Alabama eyaletinde Montgomery'de düzenlenen, güneyde sivil haklar hareketini başlatıp Amerikan tarihini ebediyen değiştiren otobüs boykotunun gerisinde, kendi cemaatlerinde örgütlenen Afrika kökenli Amerikalı kadınlar vardı.[50] Fakat kendini açıkça feminist olarak tanımlayan kitlesel bir hareket, ancak 1960'lardaki toplumsal hareketler içinde, bu hareketlerden, hem bu hareketlerin insan haklarını savunan bileşenlerinden hem de bu hareketler içindeki karşı kültürel, devrimci eğilimlerden doğacaktı.[51] 1963'te John Kennedy'nin talimatıyla kadınların statüsüyle ilgili bir çalışma hazırlanmasını, 1964'te Sivil Haklar Yasası'nın kadınlarla ilgili yedinci maddesinin onaylanmasını takiben başlarını yazar Betty Friedan'ın çektiği nüfuz sahibi bir grup kadın, 29 Ekim 1966'da Ulusal Kadın Örgütü'nü (National Organization of Women/NOW) kurdu. NOW, kadın haklarını savunan en kapsayıcı örgütlenme olacaktı; sonraki otuz yılda da tekrarlanan ideolojik ve örgütsel krizlere karşın, olağandışı bir siyasî beceri ve dayanıklılık sergiledi. Toplumsal, ekonomik ve kurumsal hayatın bütün alanlarında kadınların eşit haklara sahip olmasına yoğunlaşarak, liberal feminizm denilen anlayışın örneği haline geldi.

Aynı dönemlerde, çeşitli radikal toplumsal hareketlerde, özellikle de SDS'de (Students for a Democratic Society/Demokratik bir toplum için öğrenciler) yer alan kadınlar, devrimci örgütlenmelerde kadınların kişisel suiistimale maruz bırakılmasına yol açmakla kalmayıp feminist konumların burjuva ve karşı devrimci olarak nitelenmesine varan yaygın cinsiyetçiliğe ve erkek egemenliğine karşı ayrı örgütlenmeler oluşturmaya başlamıştı. Aralık 1965'te SDS toplantısında "Hare-

49 Rupp ve Taylor (1987).
50 Barnett (1995).
51 Evans (1979).

ketteki Kadınlar" atölyesiyle başlayan, 1967'de Michigan'da, Ann Arbor'da düzenlenen bir toplantıda "Kadınların Kurtuluşu" olarak dillendirilen girişimle, çoğu erkeklerin egemen olduğu devrimci siyasetten ayrılan birçok özerk kadın hareketi ortaya çıkarken, radikal feminizm doğuyordu. Temelin atıldığı bu dönemlerde, feminist hareketin liberal ve radikal bileşenleri arasında ideolojik bir ayrılık olduğunu söylemek yerinde olur. NOW'ın ilk açıklamasında "Biz, burada kendimizi Ulusal Kadın Örgütlenmesi olarak ortaya koyan KADINLAR VE ERKEKLER (orijinalinde de büyük harflerle yazılmıştır), ülke sınırlarımız içinde ve dışında gerçekleşmekte olan dünya çapındaki insan hakları devriminin bir parçası olarak, cinsiyetlerin tam anlamıyla eşit ortaklığına yönelik yeni bir hareketin kurulmasının zamanının geldiğine inanıyoruz,"[52] denirken, New York'ta radikal feminizmin fitilini ateşleyen 1969 tarihli Redstockings Manifestosu şunları dile getiriyordu: "Ezilmemizin faillerini erkekler olarak tanımlıyoruz. Erkeklerin üstün görülmesi, baskının en eski, en temel biçimidir. Başka bütün sömürü ve baskı biçimleri (ırkçılık, kapitalizm, emperyalizm vs.), erkeklerin üstün görülmesinin uzantılarıdır; kadınlar erkeklerin tahakkümündedir; birkaç erkek de geri kalan herkes üzerinde tahakküm kurar."[53]

Liberal feminizm hedeflerini, kadınların eşit haklara sahip olmasını sağlamak olarak belirlemişti; bu eşitliği anayasaya ek bir maddeyle sokmak da hedefler arasındaydı. Kongre tarafından onaylanan bu ek madde, anayasaya girmesinin kabulü için gerekli çıtaya ulaşamadı, yani eyaletlerin üçte ikisinin onayını alamadı ve sonunda 1982'de bu girişim yenilgiye uğradı. Fakat bu ek maddenin yalnızca sembolik bir önemi vardı, çünkü federal yasalarda ve eyalet yasalarında eşitlik için verilen asıl savaşlar kazanıldı; eşit işe eşit ücretten doğumla ilgili haklara, bütün mesleklerde ve kurumlarda yer alabilme hakkına dek birçok hak, bu yasalarda kadınlara tanındı. Yirmi yıldan kısa bir süre içinde kazanılan bu etkileyici başarılarda, siyasî lobicilik becerisi, medya kampanyaları, kamu görevine aday kadınların ya da

52 Schneir'de tekrarlama (1994: 96).

53 Schneir'de tekrarlama (1994: 127).

kadın hakları savunucularının desteklenmesi büyük rol oynadı. Özellikle önemli bir gelişme, bizzat feminist olan ya da feminist mücadeleyi destekleyen kadınların medyaya girmesiydi. 1972'de kurulan *Ms Magazine* gibi, az biraz feminist ticarî yayınlar da örgütlü feminist çevrelerin dışında, Amerikalı kadınlara ulaşılmasında etkili oldu.

Kadınların erkeklerle eşit haklara sahip olmasını savunan kampanyalarda, özellikle de doğum haklarının savunulmasına, kazanılmasına yönelik kampanyalarda faal bir katılım gösteren radikal feministler, bilinç yükseltmeye odaklandılar; yalnızca kadınların katıldığı bilinç yükseltme grupları örgütlediler, kadınların özerk kültürünün kurumlarını oluşturmaya giriştiler. Erkek şiddetine karşı kadınların savunulması (tecavüz karşıtı kampanyalar, kişisel savunma eğitimi, şiddete maruz kalmış kadınlara yönelik sığınma evleri, kötü muameleye maruz kalmış kadınlara yönelik psikolojik danışmanlık) kadınların aciliyet taşıyan kaygılarıyla ataerkilliğin icraatının ideolojik eleştirisi arasında doğrudan bir bağ kurulmasını sağladı. Radikal akım içinde, lezbiyen feministler [ilk kamusal siyasî gösterileri olan "Lavander Menace"ı (Lavanta Tehdidi) Mayıs 1970'de New York'ta Kadınların Birliği İkinci Kongresi'nde düzenlemişlerdi] hızla kararlı bir eylemciliğin, kültürel yaratıcılığın ve kuramsal yeniliklerin kaynağı haline geldi. Lezbiyen feminizmin, feminist hareket içinde durmaksızın büyümesi, yaygınlaşan bir etki kazanması kadın hareketinin hem büyük bir gücü, hem de büyük bir sorunu haline gelecekti; kadın hareketi cinsellik biçimleriyle ilgili kendi içindeki önyargılarla, kadınların kurtuluşunun sınırını nerede çizmek gerektiği sorusuyla (ya da çizip çizmeme ikilemiyle) yüzleşmek zorunda kalacaktı.

Sosyalist feministler bir süre, gerektiğinde siyasal solla bağlantılandırarak, Marksist teoriyle zenginleştirici bir tartışmaya girerek, radikal feminist başkaldırıyı anti-kapitalist hareketlerin daha geniş kapsamlı meseleleriyle ilişkilendirmeyi denediler. Bazıları işçi sendikalarında çalışıyordu. Örneğin 1972'de Sendikalı Kadınlar Koalisyonu kuruldu. Fakat 1990'larda sosyalist örgütlenmelerin, tarihsel bir referans noktası olarak sosyalizmin silinip gitmesi, ayrıca Marksist teori-

nin etkisinin gerilemesi, sosyalist feminizmin de etkisini azalttı ve sosyalist feminizm büyük ölçüde akademiyle sınırlı kaldı.[54] Ama liberal ve radikal feminizm arasındaki ayrım, 1970'lerden itibaren hareketin pratiğinde, feminist bireylerin ideolojilerinde giderek bulanıklaştı. Çeşitliliğini koruyan, iç çatışmaların yanı sıra ateşli tartışmalara girmesine karşın bileşenleri arasında köprüler, koalisyonlar kuran feminist hareketin ideolojik ayrılıkları aşmasında birkaç etken rol oynadı.[55] Eisenstein'ın dikkat çektiği gibi,[56] liberal feminizmin ele aldığı konular, yani eşit haklar ve toplumsal kategorilerin cinsiyet yüklerinden arındırılmaları öyle bir kurumsal dönüşüm düzeyi gerektiriyordu ki, sonunda ataerkillik, cinsiyet eşitliğini sağlama konusunda pratik davranmayı öngören en sınırlı stratejilerce dahi sorgulanacaktı. İkincisi 1980'lerde feminizm karşıtlığının, 1980-92 döneminde Amerika'yı yöneten Cumhuriyetçi yönetimin de desteğiyle yükselişi, hareketin farklı bileşenleri arasında bir ittifak doğurdu; hayat tarzları, siyasî inançları ne olursa olsun hareket içinde yer alan değişik kesimler, kadınların doğum hakları için ya da hizmet sunup, kültürel özerkliğin altını çizecek kadın kurumlarının oluşturulması için birlikte mücadele ederken buldular kendilerini. Üçüncüsü 1970'lerin sonunda en radikal feminist örgütlenmeler gözden yitip gitti; bu hareketlerin kurucuları kişisel olarak tükendi, yerel ütopyaları "gerçekte varolan ataerkillik"e karşı verilen gündelik mücadelelerde silindi.

Ama radikal feministlerin çoğu temel değerlerinden vazgeçmediğinden, liberal feminizmin yerleşik örgütlenmelerine, üniversiteler (kadın araştırmaları programları), kâr amacı gütmeyen vakıflar, meslekî örgütlenmelerin kadın kolları başta olmak üzere feminizmin oturmuş kurumlar içinde oluşturduğu sığınaklara yerleştiler. Bu örgütlenmeler ve kurumlar, en belirgin insan hakları ihlallerinin ötesine geçip doğur-

54 En dinamik ve etkili sosyalist feminist örgütlenmelerden Chicago Kadınların Kurtuluşu Birliği'nin (Chicago Women's Liberation Union/CWLU) yükselişi ve düşüşü için Strobel'a (1995) bakınız.

55 Ferree ve Hess (1994); Ferree ve Martin (1995); Mansbridge (1995); Spalter-Roth ve Schreiber (1995); Whittier (1995).

56 Eisenstein (1981/1993).

ma tercihi, cinsel özgürlük ve kadınların erkeklerin çeşitli kalelerinde ilerlemesi gibi daha tartışmalı alanlara girmeye başlamalarıyla giderek zorlaşan görevlerinde militan desteğe gereksinim duyuyorlardı. Hatta liberal örgütlenmelerin varlığı, erkeklere dayalı, 1960'larda doğan karşı kültürel hareketler çevreciler hariç tümüyle silinip giderken ya da 1980'lerde bastırılırken, radikal feminizmin bir hareket olarak ayakta kalmasına katkıda bulunmuştur bile denebilir. Bu çok katmanlı sürecin sonunda, bütün farklılıklarıyla liberallik ve radikallik, hem kendi pratikleri içinde, hem de feminist düşünceleri, değerleri savunan birçok kadının zihninde birlikte dokundu. 1980'lerde NOW Başkanı Patricia Ireland'ın biseksüel olduğunu "itiraf etmesi"nden sonra NOW içinde yaşanan gerilimlerin de gösterdiği gibi, lezbiyenlik feminizmin ana çizgisi içinde bir tür taktik itirazla karşılansa da (Betty Friedan karşı çıkıyordu), hareketin kabul edilen bir bileşeni haline geldi.

Feminizm, 1970'lerin ortalarıyla 1990'ların ortaları arasında geliştikçe, çeşitlendikçe, en azından düşünsel olarak Amerikalı kadınların çoğunluğuna ulaştıkça başka ayrımlar su yüzüne çıktı. Bir yanda farklı türde feminist *örgütlenmeler* ve bunlar arasındaki ayrımlar vardı; diğer yandaysa, feminist hareket içinde Nancy Whittier'ın deyişiyle "siyasî kuşaklar" arasında ciddi farklılıklar vardı.[57]

Örgütlenmeler konusunda, Spalter-Roth ve Schreiber, ampirik temellere dayalı yararlı bir tipoloji sunuyor.[58] İkili örgütler arasında şöyle bir ayrıma gidilmesini öneriyor:

1. NOW ya da 1972'de kurulan Sendikalı Kadınlar Koalisyonu gibi, eşit hak talep eden örgütler. Bu örgütler, toplumun her alanında kadınların haklarını savunurken, bilinçli olarak feminist dilden kaçınmışlar, dolayısıyla kadınların erkek egemen kurumlara katılımını etkili biçimde artırabilmek uğruna ilkeleri feda etmişlerdir. Spalter-Roth ve Schreiber şu sonuca varmıştır: "Hem radikallere hem liberallere hitap etmeyi isteyen örgüt liderlerinin beslediği umutlara karşın siyaseten hoşa giden bir dil kullanmak, egemenlik ve itaat ilişkilerini gölgelemiş-

57 Whittier (1995).
58 Spalter-Roth ve Schreiber (1995: 106-8).

tir. Bu örgütlerin çabaları, tam da temsil etmeyi, güçlendirmeyi umdukları kadınları bilinçlendirmekte başarısızlığa uğramış olabilir."[59]

2. Yerlerinden Edilmiş Yuva Kurucular Ağı (Displaced Homemakers Network) ya da Ev İçi Şiddete Karşı Ulusal Koalisyon (National Coalition Against Women) gibi doğrudan hizmet sunan örgütlenmeler. Bunlar çoğunlukla, programları için hükümetten ve şirketlerden destek alan yerel grupların oluşturduğu ağlardır. Temel sorunları, kadınlara yardım etmekle, onları muktedir kılma arasındaki çelişkidir: Genellikle bu sorunun aciliyeti, bilinçlendirme ve siyasî örgütlenme gibi uzun vadeli hedeflerden önce gelir.

3. Kadınların Hukuken Savunma Vakfı (Women's Legal Defense Fund), Kadın Politikaları Araştırma Enstitüsü (Institute for Women Policy Research), Kadın Politikaları Araştırma Merkezi (Center for Women Policy Studies), Feminist Çoğunluk Vakfı (Fund for Feminist Majority), Siyahî Kadınlar Ulusal Enstitüsü ya da Ücret Eşitliği Ulusal Komisyonu gibi, bir personelin yürüttüğü, uzmanlığa dayalı, kadın hakları örgütleri. Bu tür örgütlenmelerin sorunu, hareketin etkilediği kadın sayısı arttıkça, feminist temalar, etnik, toplumsal ve kültürel bakımdan çeşitlendikçe, ilgilendikleri meseleler yelpazesini genişletmektir.

Ana çizgide yer alan örgütlerin ötesinde kadın topluluklarının oluşturduğu çok sayıda yerel örgütlenme vardır; bunların birçoğu, zamanında birbirinden farklı birçok yörüngede gelişme gösteren radikal feminizmle bağlantılıdır. Alternatif kadın sağlığı klinikleri, kredi birlikleri, eğitim merkezleri, kitabevleri, restoranlar, kreşler, kadınlara karşı şiddeti önleme, şiddetin yol açtığı zararı giderme merkezleri, tiyatro grupları, müzik grupları, yazın grupları, sanat stüdyoları ve birçok kültürel ifade inişler çıkışlar yaşayarak ilerledi ve genellikle ideolojik karakterlerini açığa vurmayıp toplumun geneliyle bütünleşme içinde olduklarında ayakta kalabildiler. Daha geniş kapsamlı bir bakış açısıyla yaklaşacak olursak, bu örgütlenmeler çeşitlilikleri içinde, gösterdikleri esneklikle bir kadın kültürünün ortaya çıkması için gerekli olan

59 Spalter-Roth ve Schreiber (1995: 119).

destek, deneyim ve söylemsel malzemeyi sağlayan, böylece ataerkilliğe en güçlü olduğu yerde, yani kadınların zihninde darbe indiren feminist hareketlerdi.

Amerikan feminizminin anlaşılması için gerekli olan diğer büyük ayrım, Whittier'nin siyasî kuşaklar ve mikro-gruplar kavrayışıdır. Whittier, Amerikan radikal feminizminin otuz yıllık gelişimine ilişkin derinlikli sosyolojik araştırmasında, 1970'lerin başları, 1980'ler ve 1990'larda hem feminizmin sürekliliğini, hem de feminist tarzlar arasındaki kopukluğu, kesintiyi göstermiştir:

> Siyasî kuşaklar, toplumsal hareketlerin sürekliliğinde üç yönden önemlidir. İlki, bir siyasî kuşağın kolektif kimliği, 1970'lerde feminist hareket içinde yer alan kadınlarda gördüğümüz gibi zaman içinde tutarlılığını korur. İkincisi, bir harekette yer alan kuşak hareketin kilit unsurlarını toplumsal kurumlara ve başka toplumsal hareketlere taşıdıysa, protesto gerilese bile, toplumsal hareket devam eder. Eylemcilerin bu farklı ortamlarda oluşturduğu kurumlar ya da buralara getirdiği yenilikler, yalnızca değişimin aracı değil, aynı zamanda gelecekte bir hareketlilik dalgasının yeniden dirilişinin de kaynaklarıdır. Üçüncüsü, toplumsal bir hareket yeni katılımcıların gelişiyle birlikte değişir ve kolektif kimliğini yeniden tanımlar. Mikro-grupların sürekli düzenli aralıklarla harekete katılması, kademeli bir değişim yaratır. Her mikro-grup kendi bağlamıyla şekillenen bir kolektif kimlik inşa eder, bu yüzden de harekete uyanış, büyüme, yükselme ve gerileme dönemlerinde katılan eylemciler de birbirinden farklıdır. Toplumsal hareketler içinde sürekli devam eden ağır değişime karşın, belli noktalarda açıkça daha keskin bazı değişimler yaşanır. Böyle dönemlerde, bir dizi mikro-grup bir siyasî kuşağa dönüşür; benzerlikleri ikinci bir siyasî kuşağı oluşturan başka bir dizi mikro-gruptan farklılıklarına ağır basmaktadır. Dolayısıyla toplumsal hareketlerin bir siyasî kuşaktan diğerine geçmesi, hareketin uzun vadede ayakta kalmasının anahtarı haline gelir.[60]

Whittier, Ohio eyaletinde Columbus'ta yaptığı vaka araştırmasına dayanarak, ayrıca ikincil kaynakların sunduğu kanıtları inceleye-

60 Whittier (1995: 254-6).

rek radikal feminizm de dahil, feminist hareketin 1960'lardan 1990'lara gelişini, bu süre zarfında nasıl yenilendiğini gösterir. Argümanını destekleyen başka kaynaklar da vardır.[61] Öyle görünüyor ki, "post-feminist dönem", kısa vadeli bazı eğilimlerin medyanın aşırı bir ilgi gösterdiği maksatlı bir manipülasyonundan ibarettir.[62] Fakat Whittier, radikal feminizmin, kimi zaman kuşakların birbirini anlamasında ciddi bir güçlüğe yol açacak köklü bir dönüşüm geçirdiğini de ikna edici bir biçimde gösterir: "Kadın hareketine yeni katılanlar, feminist hedefler için mücadele ederken, eskiden beri bu yolda olan eylemcilerinkinden farklı yöntemleri benimser; eskiler kimi zaman seleflerinin çabalarını apolitik ya da yanlış yolda görür... Yeni katılanlar, kendilerini başka bir feminist modeli olarak kurmuşlardır."[63] Bu keskin farklılıklar sonucunda:

> Harekete yeni katılanların, özenle korudukları inançları yok saydığını ya da örgütü değiştirdiğini görmek eski feministler için acı vericidir. Feminist topluluk içinde son tartışmalar, birçok kadını kendilerinin, inançlarının saldırıya açık olduğu düşüncesiyle hiddetlendirmiştir. Özellikle de "cinsellik savaşları"nda, heteroseksüel kadınlar ve başkalarının yanı sıra, lezbiyen sadomazoşistler kadınların herhangi bir cinsel arzuyla özgürce hareket etme hakkı olduğunu savunmuş, aksini öğretenleri cinsellik karşıtı, "vanilya" ve püriten olmakla suçlamıştır.[64]

Görünüşe bakılırsa, feminist siyasî kuşaklar arasındaki temel farklılıkların, eski liberaller, radikaller bölünmesiyle ilgisi yoktur; Whittier de, ataerkilliğin güçlü geri tepkisi karşısında hareketin kolektif bir eylemliliğe geçmesiyle birlikte böyle bir ideolojik tanımın da kaybolup gittiği sonucuna varmıştır. Öyle görünüyor ki, radikal feminist hareket içinde eskiler ve yenilerin iletişimini bozan, biraz birbirine geçmiş üç farklı mesele var. İlki, lezbiyenliğin feminist hareket içinde öneminin art-

---

61 Buechler (1990); Staggenborg (1991); Ferree ve Hess (1994); Ferree ve Martin (1995).
62 Faludi (1991); Schneir (1994).
63 Whittier (1995: 243).
64 Whittier (1995: 239).

masıyla ilgili. Lezbiyenlik ilk dönemlerden beri radikal feminizm içinde yer almadığından ya da radikal feministlerin tepkisiyle karşılaştığından değil. Fakat lezbiyenlerin hayat tarzları ve heteroseksüel aile kalıbını yıkmaya yaptıkları vurgunun yanı sıra, kalbinde lezbiyenlerin yer aldığı bir hareketin siperlerinden toplumun genelindeki kadınlara ulaşmaktaki taktik sorunlar, radikal feminizmin lezbiyen olmayan bileşenlerini, lezbiyenlerin görünürlüğü karşısında daha bir huzursuz ediyor. İkincisi, daha keskin bir ayrımsa, yeni kuşak feministlerin bütün biçimleriyle cinsel ifadeye verdiği önem. Buna örneğin, kadınsılığın tuzaklarından kaçınan "klasik" feminist giyim tarzının kırılmasını, kadınların kendilerini sunumunda seksiliğin ve kendi kendini ifade etmenin vurgulanmasını da içeriyor. Ayrıca biseksüellik ve deneycilik de dahil, kadınların cinselliğinin bütün ifade biçimlerinin kabul edilmesine de uzanıyor. Üçüncü bölünme, aslında ilk ikisinin bir sonucudur. Kendilerine daha fazla güvenen, kültürel ve siyasî değerleri bakımından daha ayrılıkçı olan genç radikal feministler, özellikle de lezbiyenler, erkeklerin yer aldığı toplumsal hareketlerle işbirliğine gitmeye, erkeklerin kurduğu örgütlenmelerle ilişki kurmaya, kendilerinden önceki radikal feministlerden daha açıktırlar; çünkü, genellikle ayrılıkçılık üzerinden özerkliklerini zaten kurmuş oldukları için bu ittifakları daha az tehdit edici bulurlar. Ana ittifak, homofobinin baskısına maruz kalan, cinsel özgürlüklerin savunulmasında ve heteroseksüel/ataerkil aile eleştirisinde buluşan lezbiyenler ile eşcinsel erkekler arasında kurulmuştu (Queer Nation gibi örneğin). Fakat Whittier, eski ve yeni radikal feministlerin temel değerleri paylaştığını, aynı mücadeleler içinde buluştuğunu da söylüyor.

Feminist hareket içindeki diğer gerilimlerin gerisinde, hareketin Amerika sathında bütün sınıflara ve etnik gruplara yayılması vardı.[65] Feminizmi yeniden keşfeden 1960'lardaki öncülerin büyük bölümü beyaz, orta sınıftan, yüksek eğitimliyken, sonraki otuz yılda, feminist temalar Afrika kökenli Amerikalı kadınların, Latinlerin ve başka etnik azınlıkların geleneksel olarak cemaatlerinde sürdürdükleri mücadele-

65 Morgen (1988); Matthews (1989); Blum (1991); Barnett (1995); Pardo (1995).

lerle bağlantılar kurdu. Kadın işçiler, hem sendikalar hem de özerk kadın işçi örgütlenmeleri üzerinden taleplerini duyurmak için bir araya geldiler; kadınların mücadelesinin kazandığı yeni meşruîyet bağlamından yararlandılar. Bunu kadın hareketinin giderek daha büyük bir çeşitlilik göstermesi, hareketin feminist öz tanımına bir belirsizliğin hâkim olması izledi. Anketler, 1980'lerin ortalarından beri birçok kadının feminist temalarla, savlarla olumlu bir ilişki geliştirdiğini gösteriyor; bunun sebebi tam da feminizmin belli bir ideolojik duruşla ilişkili olmaması.[66] Feminizm, kadınların, kadınlar olarak maruz kaldığı baskıları ifade eden bütün kaynakların ortak adı (ya da bayrağı) haline geldi; her bir kadının ya da her kategoriden kadının kendi kişisel ya da kolektif iddiasını ve etiketini yapıştırdığı bir kaynaklar bütünü oldu. Böylece farklı kökenlerden gelen, farklı hedeflere yönelmiş, ama kadınları onların dışında tanımlayan ortak bir baskı kaynağına maruz kalan kadınlar çok çeşitli pratikler ve öz tanımlar üzerinden, yeni, kolektif bir kimlik geliştirdiler: Aslına bakarsak, kadın mücadelelerinin bir feminist harekete dönüşmesini mümkün kılan da budur. Whittier'nin yazdığı gibi: "Kadın hareketini formel örgütlenmeler çerçevesinde değil, hareketle bağlantılı kolektif kimlik çerçevesinde tanımlamayı öneriyorum... Bu örgütlenmeleri, ağları ve bireyleri toplumsal bir hareketin parçası kılan şey, bir inançlar, pratikler dizisine duydukları bağlılık, kendilerini tanımlama biçimleridir; feminist kolektif kimliği bunlar oluşturur."[67]

Amerika'daki deneyimin akla getirdiği bu sorular ve yanıtları, başka kültürlerdeki, başka ülkelerdeki feminizmler için de geçerli olabilir mi? Kadınların sorunları, kadınların mücadeleleri genel olarak feminizmle ilişkilendirilebilir mi? Kadınlara küresel bir perspektifle yaklaştığımızda, bu kolektif kimlik ne kadar kolektiftir?

Feminizm Küresel midir?

Böyle temel bir soruya yüzeysel de olsa deneme kabilinden bir yanıt verebilmemiz için, dünyanın çeşitli bölgeleri arasında ayrımlara gitme-

66 Stacey (1990); Whittier (1995).
67 Whittier (1995: 23-4).

miz gerekiyor. Batı Avrupa, Kanada ve Avustralya'ya baktığımızda, yaygın, çeşitlilik gösteren, çok yönlü bir feminist hareketin etkin olduğunu, farklı yoğunluklarla, farklı niteliklerle olsa da giderek büyüdüğünü görüyoruz. Örneğin Britanya'da, büyük ölçüde Thatcherizm'in başlattığı neo-muhafazakâr saldırının ardından, 1980'lerin başındaki bir gerileme sonrasında feminist düşünceler, kadın haklarının savunusu toplumun geneline yayıldı.[68] ABD'de olduğu gibi, kadınlar bir eşitlik mücadelesine girdi; işyerinde, toplumsal hizmetlerde ve yasalarda hak ve yetki sahibi konumuna gelme çabası gösterdi. Diğer yandaysa kültürel feminizm ve lezbiyenlik kadınların özgüllüğünü vurgularken, alternatif kadın örgütlenmeleri kurmaya girişti. Tekil kimliklere yapılan vurgu, hareket içinde parçalanmalar olduğu izlenimi doğuruyor. Ama Gabriele Griffin'in de yazdığı gibi:

> Kadın gruplarının birçoğunun kendilerine, özgül kimlikleri vurgulayan isimler seçtiği vakidir... Bu tanımlama eylemciliklerine ivme kazandırır. Kimlik politikasına dayalı feminist eylemcilik, bir düzeyde birçok feministin mevcut siyasî iklimin genel özelliği olarak gördüğü, homojenliğe, ortak amaçlara ve büyük harflerle vurgulanan Kadın (Kurtuluşu) Hareketi'nin kitlesel seferberliğine ters düştüğü düşünülen bir parçalanmaya yol açmaktadır. Kadın (Kurtuluş) Hareketi'nin kitlesel seferberliği bana bir mit gibi görünüyor; feminizmin muhtemelen hiç yaşanmamış altın çağının nostaljik bir bakışla anılması gibi geliyor. 1990'larda yaygın olduğu gibi, bir tek meseleye ya da bir tek kimliğe yoğunlaşan feminist örgütlenmeler, aşırı derecede yerel bir siyaset gütmekten kaynaklanan sıkıntılar yaşayabilir, ama onların özgüllükleri uzmanlığın, belli bir alanda açıkça tanımlanmış bir çabanın etkisinin en üst düzeye ulaşmasının garantisi de olabilir.[69]

Yani, tek meseleye odaklanmış örgütler, kadınları ilgilendiren birçok mesele üzerinde çalışabilir ve kadınlar farklı örgütlenmelerde yer alabilir. Canlı, esnek, çeşitlilik gösteren bir feminist hareketin nite-

---

68 Brown (1992); Campbell (1992); Griffin (1995); Hester et al. (1995).
69 Griffin (1995: 4).

liklerini belirleyen, şekillendiren de bireylerin, örgütlerin ve kampanyaların bu biçimde iç içe geçmesi ve ağlar oluşturmasıdır.

Avrupa çapında, ülkelerin hepsinde feminizmin yaygın bir varlık gösterdiğini görürüz; hem toplumsal kurumlarda gözlenen bir varlıktır bu, hem de birbirini besleyen, birbiriyle tartışan (kimi zaman şiddetli tartışmalardır bunlar), kadınların içinde bulunduğu koşullar, kadın sorunları ve kadın kültürü hakkında sürekli talepler, düşünceler ve baskı üreten feminist gruplar, örgütlenmeler ve inisiyatiflerin çoğulluğuyla ortaya konur. ABD'de ve Britanya'da olduğu gibi, feminizm büyük ölçüde parçalanmıştır ve tek bir örgüt ya da kurum, kadınlar adına konuşabilecek konumda değildir. Bütün toplumu kesen, meslek birliklerinden kültürel ifadelere ve kadınlara yönetim mevkiinde belli bir kota koyan (genelde nadiren uygulanan kural liderler ve vekillerin yüzde 25'inin kadın olması, böylece kadınların "yalnızca" yüzde 50 daha az temsil edilmesidir) siyasî partilere uzanan yatay bir hat vardır.

Eski, devletçi politikalara bakıldığında da tuhaf bir durum görülür.[70] Devletçi ülkeler bir yanda kadınların ücretli emeğe tümüyle dahil olmasına katkıda bulunmuşlar/bunu zorlamışlar, eğitim fırsatları sunmuşlar, kürtaj uzun bir süre boyunca yasak olsa, doğum kontrolü mümkün olmasa da yaygın bir toplumsal hizmet, çocuk bakımı ağı oluşturmuşlardı. Toplumun bütün alanlarında kadın örgütlenmelerine rastlanıyordu; gerçi bu örgütlenmeler Komünist Parti'nin tam bir denetimi altındaydılar. Diğer yandan cinsiyetçilik yaygındı, toplumda, kurumlarda ve siyasette ataerkillik ağır basıyordu. Sonuçta potansiyellerini bilen, ama bu potansiyeli gerçekleştirmek için her gün mücadele etmek zorunda kalan çok güçlü bir kadın kuşağı yetişti. Sovyet tarzı komünizmin çözülmesinin ardından, örgütlü bir hareket olarak feminizmin zayıf olduğu, şimdiye dek yalnızca Batılılaşmış entelektüel çevrelerle sınırlı kaldığı, eski tarz, yönlendirici örgütlenmelerin de kaybolup gittiği gözleniyor. Fakat kadınlar kamusal alanda giderek daha fazla varlık gösteriyor. Örneğin Rusya'da, konumu ve üyeleri biraz mu-

70 Funk ve Mueller (1993).

hafazakâr olsa da Kadınlar Partisi 1995'teki genel seçimde oyların yüzde 8'ini aldı; birçok kadın kilit önemde siyasî kişilikler olma yolunda ilerliyor. Rus toplumunda, kadınların Rus siyasetinde liderliğin taze kan bulmasında belirleyici bir rol oynayacağına ilişkin yaygın bir kanı var. 1996'da, Rusya tarihinde ilk kez bir kadın Koryakiya Bölgesi'nin valiliğine seçildi. Ayrıca eşitliği vurgulayan değerlerle yetişen, kendilerini kişisel ve siyasî olarak ifade etme imkânı bulan yeni kuşak kadınlar, bireysel özerkliklerini kolektif kimlik ve kolektif eylemde kristalleştirmeye hazır görünüyorlar. Doğu Avrupa'da kadın hareketinin *kendi kültürel ve siyasî ifade biçimleri çerçevesinde* büyük bir gelişme göstereceği tahmininde bulunmak kolay.

Sanayîleşmiş Asya ülkelerinde ise, ataerkillik hükmünü sürdürüyor, nadiren başkaldırıyla karşılaşıyor. Özellikle de, işgücüne katılan kadın sayısının hayli yüksek oranda olduğu, kadın nüfusun son derece yüksek eğitimli olduğu, 1960'lardaki toplumsal hareketlerin güçlü bir halkasını oluşturduğu Japonya gibi bir toplum söz konusu olduğunda, oldukça dikkat çekici bir durum. Yine de Japonya'da kadın gruplarının ve Sosyalist Parti'nin baskısıyla 1986'da, işyerinde kadınlara yönelik ayrımcılığın sınırlanmasını öngören yasal düzenlemelere gidildi.[71] Fakat toplumun geneli değerlendirildiğinde, feminizmin akademik çevrelerle sınırlı olduğu, profesyonel kadınların hâlâ bariz bir ayrımcılıktan mustarip olduğu görülüyor. Japonya'da güçlü bir feminist eleştiriyi başlatacak yapısal nitelikler mevcut; fakat şimdiye dek, böyle bir eleştirinin toplumu etkileyecek çapta yapılmamış olması, açıkça toplumsal özgüllüğün (bu örnekte Japonya'da ataerkil ailenin gücü, erkeklerin genel olarak aile reisi sıfatıyla görevlerini üstlenmesi), rahatsızlığın yapısal kökenlerinden bağımsız olarak bir hareketin fiili gelişimini belirlediğini gösteriyor. Yakın dönemde feminist bir hareketin nüveleri belirdiyse de, Koreli kadınlar Japon kadınlardan da fazla bastırılmış durumda.[72] Çin, hâlâ "cennetin yarısı"nın haklarını desteklerken, onları "cehennemin yarısı"nın kontrolünde tutan çelişkili

71 Gelb ve Lief-Palley (1994).
72 Po (1996).

devletçi modelin kıyısında duruyor. Ama Tayvan'da 1980'lerin sonundan bu yana güçlü bir feminist hareketin gelişmesi, ataerkil Konfüçyüsçülük geleneğinde kadınların bastırılması zorunluluğuna (aşağıya bakınız) dikkat çekiyor.[73]

Dünyanın, gelişmekte olan ülkeler diye anılan bölgelerinde ise karmaşık, hatta çelişkili bir durum gözleniyor.[74] Özerk bir ideolojik ya da siyasî ifade olarak feminizm, açıkça küçük bir grup entelektüel ve profesyonel kadının elinde; ancak bu kadınların medyada varlık göstermeleriyle, etkileri sayılarını aşan kalabalıklara ulaşıyor. Ayrıca, özellikle Asya'da birçok ülkede kadın liderler, ülkelerinin siyaset sahnesinde yükseldi (Hindistan, Pakistan, Bangladeş, Filipinler, Burma, belki yakın gelecekte Endonezya), kitleleri harekete geçiren demokrasi ve kalkınma sembolleri haline geldiler. Kadın olmak, kadınlığın garantisi olmasa da, birçok kadın siyasetçi ataerkil siyaset çerçevesinde iş görse de, bahsettiğimiz kadın liderlerin özellikle genç kadınlara örnek olmaları, toplumun yasaklarının kırılmasında oynadıkları rol gözardı edilemez.

Ama 1980'lerden bu yana en önemli gelişme, çoğunluğu kadınlar tarafından kurulan, kadınların liderliğindeki taban örgütlenmelerinin gelişmekte olan ülkelerin metropol bölgelerinde olağandışı bir yükselişe geçmeleridir. Bu örgütlenmeler, insanları, özellikle de kadınları ya mücadele edersin ya da silinip gidersin ikilemiyle karşı karşıya bırakan, eş zamanlı kentleşme patlaması, ekonomik kriz ve tasarruf politikaları sonucu ortaya çıktı. Hem yeni sanayilerde, hem de kentlerdeki kayıtdışı ekonomide istihdam edilen kadın sayısının artmasıyla birlikte, bu süreçler, kadınların hayat koşullarını, örgütlenmelerini ve bilinçlerini de dönüştürdü; Brezilya'da Ruth Cardoso de Leite ve Maria da Gloria Gohn'un, Meksika'da Alejandra Massolo'nun, Kolombiya'da Helena Useche'nin yaptığı araştırmalar bu dönüşümü gösterir.[75] Kolektif çaba-

73 Po (1996).

74 Kahne ve Giele (1992); Massolo (1992); Caipora Kadın Grubu (1993); Jaquette (1994); Kuppers (1994); Blumberg vd. (1995).

75 Cardoso de Leite (1983); Gohn (1991); Espinosa ve Useche (1992); Massolo (1992).

lar, yalnızca politikaları ve kurumları etkileyecek bir taban örgütlenmesinin gelişimini beslemekle kalmadı, yeni bir kolektif kimlik de doğurdu. Alejandro Massolo, Mexico City'de kadınların kurduğu kentli toplumsal hareketlere ilişkin analizinin sonuç bölümünde şunları söylüyor:

> Kadınların mücadele deneyimini bizzat yaşamış olmaları, yeni kolektif kimliklerin kentin sorunları, çatışmaları üzerinden toplumsal olarak inşasına uzanan sürecin aydınlatıcı bir boyutudur. 1970'lerin ve 1980'lerin kent hareketleri, halk sınıflarının farklı kesimlerinin sıradışı kolektif kimliklerini görünür, ayırt edilebilir kıldı. Kadınlar, bu yeni kolektif kimliğin toplumsal üretiminin bir parçasıydı – günlerini geçirdikleri yerler, kolektif eylemlerinin üslerine dönüşmüştü. Kolektif kimliğin inşası sürecine, birçok itilimin, anlamın, kadın cinsinden beklenenlerin; kentlerdeki toplumsal hareketlerde, üyeliğin karma, erkeklerin lider olduğu kentli hareketlerde, cinsiyet sorunlarının açıkça ortada olmadığı hareketlerde bile rastlanan karmaşık bir anlamlar dizisinin damgasını vurdu.[76]

İşte, dillendirilen feminist bir ideolojinin yokluğunda dahi kadınların bilincini ve toplumsal rollerini dönüştüren de, tüm dünyada taban hareketlerinin kolektif eylemliliğinde kadınların kitlesel olarak yer alması, kendilerini kolektif aktörler olarak açıkça tanımlamalarıdır.

Feminizm birçok ülkede varlık gösterse, kadın mücadelesi/örgütlenmeleri tüm dünyada bir patlama yaşasa dahi, *feminist hareket içine doğduğu kültürel, kurumsal ve siyasî bağlama bağlı olarak çok farklı şekillere bürünmekte, farklı hedeflere yönelmektedir.* Örneğin *Britanya*'da feminizm 1960'lardaki başlangıcından beri, sendikalarla, İşçi Partisi'yle, sosyalist solla ve bunun da ötesinde refah devletiyle yakın ilişki içinde olmanın izini taşıyor.[77] Britanya feminizmi Amerikan feminizmine göre, siyasî olduğunu –devlete yöneldiğini– daha açıkça ortaya koyuyor, ayrıca çalışan kadınların gündelik sorunlarıyla da daha ilgili. Fakat sol siyasete ve işçi hareketlerine yakın olduğundan, 1970'lerde sosyalist ve radikal feministlerin farklı kolları arasında yorucu iç tartışmalara sahne ol-

76 Massolo (1992: 338); benim çevirim.
77 Rowbotham (1989).

du. Örneğin 1973'teki "ev işine ücret" kampanyası bazı feministlerce, kadının evdeki ikincil konumunu örtülü bir biçimde kabul ettiği, kadının evinin dört duvarı içinde kalması gerektiğini ima ettiği gerekçesiyle eleştirildi. İşçi hareketi ve sosyalist siyasetle arasındaki bu çelişkili ilişki, hareketin kendisini de etkiledi. Rowbotham'ın yazdığı gibi:

> Sendika desteğinin vurgulanmasının –Britanya'da başka ülkelerdeki kadın hareketlerinden daha güçlüdür– kürtaj çağrısının yapıldığı koşulları etkilediği iddiasında gerçeklik payı vardır. Tozlu sendika konseyi odaları, kadınların arzularının çoğulluğuna ilişkin ilmî nutuklar atmaya elverişli yerler değildir. Fakat, sanıyorum bu kısmen de kadın özgürlüğü hareketi içindeki bir sakınmadan kaynaklanıyor. Hareket heteroseksüelliği ve lezbiyenliği karşı karşıya getirmekten kaçındı, ama bu süreçte cinsel öz tanımlamanın çapı daraldı ve heteroseksüel zevklerin tartışılması savunmacı bir konuma çekildi.[78]

Britanya feminizmi, kısmen çoğulluğuyla yüzleşmekten, geleneksel siyasetin stratejik akılcılığıyla yüzleşmekten kaçındığı için, 1980'lerde Thatcherizm'in cenderesinde zayıfladı. Ama yeni kuşak feministlerin parti siyasetine, işçi sınıfına sadakat gibi eski bağlılıklardan bağımsızlaştıklarını hissetmesiyle, feminizm 1990'larda dirildi; feminizm, yalnızca kültürel feminizm ve lezbiyenlik olarak değil, egemen bir konumda yer almayan sosyalist feminizm ve kurumsallaşmış feminizmi de içeren bir ifadeler çoğulluğuyla canlandı.

İspanyol feminizminde, içine doğduğu siyasî bağlamın izleri daha belirgindir. İspanyol feminizmi, 1970'lerin ortalarında Franco diktatörlüğüne karşı demokratik hareket içinde doğmuştu.[79] Kadın örgütlerinin birçoğu, Franco karşıtı, yarı gizli muhalefetle bağlantılıydı; Komünist partinin etkisindeki *Asociacion de Mujeres Democratas* (De-

78 Rowbotham (1989: 81).

79 İspanyol feminizmini kavrayışım, doğrudan, kişisel deneyimlerim ve gözlemlerimin yanı sıra harekette önemli rol oynamış bazı kadınlarla söyleşilerime dayanıyor. Kendilerinden çok şey öğrendiğim Marina Subirats, Françoise Sabbah, Marisa Goi, Matilde Fernandez, Carlota Bustelo, Carmen Martinez-Ten, Cristina Alberdi ve Carmen Romero'ya çok teşekkür ediyorum. Burada sunulan analiz ve bilgilerin sorumluluğu haliyle bana aittir.

mokrat Kadınlar Derneği; siyasî bir dernekti) ve *Asociaciones de Amas de Casa* (Ev Kadınları Dernekleri; bölgesel olarak örgütlenmişti) gibi. Özellikle devrimci solda her siyasî eğilimin kadınlara yönelik "kendi kitlesel örgütlenmesi" vardı. Katalonya'da ve Bask Ülkesi'nde, İspanyol siyasetindeki ulusal ayrılıkları yansıtan bir biçimde kadın hareketlerinin, feministlerin kendi örgütlenmeleri de vardı. Franco döneminin sonuna doğru, 1974-77 döneminde İspanya'yı etkisine alan kültürel ve siyasî özgürleşme ikliminde özerk feminist kolektifler ortaya çıkmaya başladı. En yenilikçi ve etkili örgütlenmelerden biri, merkezi Madrid'te bulunan *Frente de Liberacion de la Mujer*'di (Kadın Kurtuluşu Cephesi). Üye sayısı azdı (yüzü aşmıyordu), ama etkinliklerini kadın gazeteciler ağını kullanarak medyayı etkilemeye, böylece kadınların talepleri ve söylemlerini popülerleştirmeye yoğunlaştırmıştı. Kürtaj hakları, boşanma (ikisi de o dönemde İspanya'da yasaktı), lezbiyenlik de dahil kadın cinselliğinin serbestçe ifade edilmesi hareketin başlıca gündem maddeleriydi. Kültürel feminizmden, Fransız/İtalyan kaynaklı farklılığın feminizmi *(feminisme de la difference)* düşüncelerinden etkilenmişti, ama komünist ve sosyalist kadın örgütlenmeleriyle birlikte demokrasi yanlısı siyasî mücadelelere de katılıyordu. Fakat 1977'de İspanya'ya demokrasinin kurulması, 1982'de Sosyalist Parti'nin iktidara gelmesiyle birlikte, özerk feminist hareketlerin neredeyse tamamı kaybolup gitti: Bunun gerisinde kurumsal ve siyasî düzeyde başarılı olmaları yatıyordu. Boşanma 1981'de yasallaştırıldı; kürtaj hakkı da 1984'te bazı kısıtlamalarla birlikte yasalara girdi. Sosyalist Parti, hükümet içinde bir Kadın Enstitüsü (Instituto de la Mujer) oluşturdu; bu kurum, bizzat hükümete karşı feminist bir lobi vazifesi gören bir oluşumdu. Birçok feminist eylemci, özellikle Frente de Liberacion de Mujer'de etkin olan isimler Sosyalist Parti'ye katıldı, parlamentoda, parti yönetiminde liderlik konumuna yükseldi; daha az sayıda da olsa bazıları kabineye girdi. Sendika hareketinden gelen, önde gelen sosyalist feministlerden Matilde Fernandez Sosyal İşler Bakanı oldu; Fernandez, Sosyalist Parti iktidarının ikinci yarısında etkisini, güçlü iradesini kadın haklarının güçlendirilmesine adadı. 1993'te Fernandez'in yerini fe-

minist hareketin kıdemli isimlerinden, saygın bir hukukçu olan Cristina Alberdi aldı. Uzun bir sosyalist bir militanlık geçmişi olan ülkenin "first lady"si Carmen Romero da, eşi Felipe Gonzales'le birlikte parlamentoya seçildi ve partideki geleneksel cinsiyetçiliğin kırılmasında büyük rol oynadı. Örneğin parti tüzüklerine, liderlik konumlarının yüzde 25'inin kadınlara ayrıldığını belirten bir kuralın girmesi onaylandı (hem partideki hem de hükümetteki kadınların sayısı artsa da, bu kuralla verilen söz tam anlamıyla tutulmadı).

Böylece, feminizm bir yanda İspanyol kadınlarının yasal, sosyal ve ekonomik koşullarının geliştirilmesinde, kadınların siyaset, iş dünyası ve toplum genelinde lider konumlara gelmesinin hızlandırılmasında büyük rol oynadı. Geleneksel maço tavırlar, yeni kuşaklarda ciddi biçimde silinip gitti.[80] Öte yandan, kadroları boşalan, tümüyle kurumsal reformlara odaklanan feminizm özerk bir hareket olarak pratikte varlığını yitirdi. Lezbiyen feminizme, farklılık ve cinsellik vurgusuna pek az yer kaldı. Fakat İspanyol toplumundaki yeni tolerans havası, 1990'larda yeni, kültürel bir odak noktası belirleyen, Britanya ve Fransa'da aynı dönemde gözlenen feminist akımlara daha yakın, radikal Bask ayrılıkçı hareketiyle kendi kendine zarar veren bağlarını koruduğu Bask Ülkesi dışında geleneksel siyasetten uzak bir feminizmin gelişmesini sağladı. Dolayısıyla İspanyol feminizminin kadınların konumunu iyileştirmek için siyaset ve kurumlardan yararlanma potansiyelinin bir örneği olduğunu, aynı zamanda kurumsallaşmanın başarıya ulaştığı koşullarda özerk bir hareket olarak kalmanın zorluğunu yansıttığını da söyleyebiliriz.

Feminist hareketlerin içinde geliştikleri toplumsal bağlama göre gösterdikleri farklılıklara ilişkin araştırmamızın son durağı, tartışmalı da olsa, 1970'lerde Avrupa genelinde en güçlü ve yenilikçi kitlesel bir feminist hareketin mekânı olarak görülen İtalya.[81] Bianca Beccalli'nin

80 Alonso Zaldivar ve Castells (1992).

81 İtalyan feminist hareketini kavrayışım, daha çok Laura Balbo'yla dostluğuma ve söyleşilerimin yanı sıra, 1970'li yıllarda Milano, Torino, Venedik, Roma ve Napoli'de feminist hareketlere ilişkin gözlemlerime dayanıyor. Daha yakın tarihli bir analiz için, Bianca Bacalli'nin harekete ilişkin mükemmel değerlendirmesine bakınız (1994). Hareketin 1970'lerdeki oluşum aşaması ve gelişim süreci için de bakınız Ergas (1985) ve Birnbaum (1986).

dediği gibi: "İtalyan feminizmi tarihsel olarak incelendiğinde, iki tema açıkça ortaya çıkıyor: Feminizm ile sol arasındaki yakın ilişki ve eşitlikle farklılığın iç içe geçmişliğine verilen özel önem."[82] Çağdaş İtalyan feminizmi de, Batı'daki başka feminist hareketlerin çoğu gibi 1960'ların ve 1970'lerin sonunda İtalya'yı sarsan güçlü toplumsal hareketlerden doğmuştur. Ancak başka ülkelerdeki örneklerin aksine, İtalyan feminist hareketinin sendikalarla bağlantılı etkili bir kolu vardı ve hareket, komünist dünyanın dışındaki en büyük komünist parti olan, İtalya'nın en fazla üyeye sahip partisi Komünist Parti tarafından da destekleniyor, kabul görüyordu. Böylece 1970'lerde İtalyan feministleri, feministler olarak savundukları temaları, işçi sınıfından kadınlar da dahil olmak üzere kadın nüfusun geneline yaygınlaştırmayı başarabildiler. Ekonomik talepler ve eşitlik talepleri, kadınların özgürlüğü, ataerkillik eleştirisi, toplumda olduğu gibi ailede de otoritenin kırılması iç içe geçmişti.

Fakat feministlerle sol, özellikle de devrimci sol arasındaki ilişki kolay yürütülebilir bir ilişki değildi. Hatta Aralık 1975'te en büyük ve en radikal aşırı sol örgütlerden Lotta Continua'nın düzen bölüğü (servizio d'ordine), Roma'daki gösterileri sırasında Lotta Continua'lı kadınları korumakta ısrar etti; ama kadınlar korunmaya karşı çıkınca, onları dövdüler; bu olayın ardından kadınlar örgütten ayrıldı, Lotta Continua da birkaç ay sonra dağıldı. Komünistlerin desteklediği Unione delle Donne Italiane'nin (UDI) Komünist Parti karşısında giderek özerklik kazanması, 1978'de örgütün kendi kendini lağvetmesiyle sonuçlandı. Fakat tablonun geneline bakıldığında, kadın örgütlenmeleri, sendikalar ve sol siyasî partiler arasında birçok bağlantı olduğu, parti ve sendika liderlerinin kadın sorunlarına, hatta feminist söylemlere büyük bir kabul gösterdiği gözlenir. Bu yakın işbirliği, Avrupa genelinde çalışan kadınlarla ilgili en ileri yasaların çıkarılmasını, boşanmanın (1974'te referandumla) ve kürtajın yasallaştırılmasını sağladı. 1970'lerde uzunca bir süre boyunca, bu siyasî işbirliği farklı eğilimler olmakla birlikte siyaset ve sınıf mücadelesiyle etkileşim içinde olan ka-

82 Beccalli (1994: 109).

dınların özerkliği, kadınların kültürel farklılığı, cinselliği ve lezbiyenlik meselelerini gündeme getiren kadın kolektiflerinin yayılmasıyla eş zamanlı gelişti. Fakat:

> 1970'lerin sonuna gelindiğinde, feminizm bir gerileme içine girmişti; 1980'lerin başında bir hareket olarak gözden kayboldu. Feminist eylemcilerin bireysel ya da komünal özel projeler için daha fazla çaba sarf etmeye yönelmesiyle birlikte siyasî mücadelelerde görünürlüğünü yitirdi, daha fazla bölündü, hatta ulaşılamaz bir hal aldı. Böylece "yeni" feminist hareket, 1970'lerin diğer "yeni toplumsal hareketleri" gibi hayat tarzına ilişkin siyasetin başka bir biçimine dönüştü.[83]

Peki neden böyle oldu? Beccalli'nin bu konudaki yorumuna ters düştüğümü sanmıyorum; yine de onun yorumunu kendi sözcüklerimle aktarmayacağım: Yasal ve ekonomik reformlarla ciddi kazanımlar elde eden İtalyan kadınları, işgücüne kitlesel bir katılım göstererek, eğitim kurumlarına yönelerek cinsiyetçiliği, daha da önemlisi Kilise'nin hayatları üzerinde uyguladığı geleneksel otoriteyi kırdılar. Böylece solun, sendikaların ve kadınların kolayca yakınlaşabileceği açık savaşlar kazanıldı; yine de Beccalli'ye göre Britanya modelinin gerisinde kalan Eşitlik Yasası'nda da görüldüğü üzere zafer, her zaman zirveye ulaşmadı.

Aynı dönemde, kadın hareketi ve sol arasındaki yakın ilişki, solun kendi içindeki bir krizle birlikte, bir siyasal feminizm krizi başlattı. Marksist/Maocu bir fantezi (parlak bir zekâ ve hayal gücüyle örülmüştü; sahte cennetleri daha bir sahte kılıyordu bu durum) âleminde yaşayan devrimci sol, 1970'lerin ikinci yarısında parçalandı. Britanya'da ya da ABD'de olduğu gibi, neo-muhafazakâr bir geri tepmeyle karşılaşmasa da, 1980'lerde küreselleşme ve teknolojik değişimin gerçekleriyle yüzleşmek, İtalyan kapitalizminin uluslararası bağımlılığının getirdiği sınırlamaları kabul etmek zorunda kaldı. Aslında Emilia Romagna'yı örnek alarak ağlar oluşturan ekonomi, küçük İtalyan şirket-

83 Beccalli (1994: 86).

lerini dinamikleştirdi, onlara rekabet gücü kazandırdı; fakat bunun bedeli sendikaların ağırlıklı olarak büyük fabrikalarda ve kamu sektöründe sahip olduğu pazarlık gücünün ciddi biçimde sekteye uğratılması oldu. Komünist Parti iktidar yarışında, başını Sosyalist Parti'nin çektiği anti-komünist cephe tarafından bir kenara atıldı. Sosyalist Parti iktidar basamaklarını, *sorpasso* (seçimde komünistlerden fazla oy toplama) hayalini satın almak için kendi kendini yasadışı yollardan finanse etmekte kullandı: Yargı sistemi, Sosyalistleri, onlar bu arada komünist olmayı bırakıp Sosyalist Enternasyonal'e katılmış Komünistlere ulaşamadan enseledi.

Siyasallıklarından kaybetmeyen İtalyan feministlerin evlerine gitmesi o kadar da şaşırtıcı değil. Kocalarının/babalarının evlerinin değil tabii, Kadın Evi'nin, 1980'lerin sonunda yarattığı, eşitliği unutmaksızın farklılığı vurgulayarak feminizmi yeniden kuran, çeşitliliğe açık, canlı bir kadın kültürünün yolunu tuttular. Luce Irigaray ve Adrienne Rich, entelektüel referans noktaları olarak Marx, Mao ve Aleksandra Kolontay'ın yerini aldılar. Fakat yeni feminist kolektifler 1990'larda, özellikle solun kontrol ettiği yerel hükümetlerde kadınların talepleriyle feminist söylemleri ilişkilendirmeyi sürdürdü. En yenilikçi ve etkin kampanyalardan biri, kadınların çoğul hayatlarına uygun esnek bir zamanlama yerleştirebilmek için, çalışma saatlerinden mağazaların ve kamu kurumlarının açılış saatine dek zamanın yeniden örgütlenmesiyle ilgiliydi. 1990'larda, geleneksel aile değerlerinin sağlamlaştırılması çağrısında bulunan Berlusconi ve neo-faşistlerin siyasî tehdidine karşın, artık sosyalist olan eski Komünist *Partito Democratico di Sinistra*'nın (Demokratik Sol Parti) merkez-sol bir koalisyonla birlikte 1996'da iktidara gelmesi, kurumsal yeniliklerin canlanmasının önünü açtı. Fakat bu kez yenilik talepleri "kurtlarla dans etme"yi öğrenmiş merkezsiz, özerk bir feminist harekete dayanıyordu.

Feminizm ve kadın mücadeleleri, hep yeni biçimlerde kendini göstererek, siyasî kurumsallaşma ve kültürel özerklik arasındaki gerilimi korumakla birlikte, baskıya karşı direnen başka kaynaklarla bağlarını geliştirerek yeni binyılın başında bütün bir insanî deneyimler

alanında iniş çıkışlarla yoluna devam etmektedir. Feminizmin içine doğduğu bağlamlar, hareketin farklı ülkelerde farklı biçimler almasına, farklı söylemler benimsemesine neden olmuştur. Ama kimlikleri oluşturan özsel (evet, özsel dedim) bir değerler ve hedefler dizisinin feminizmin çoksesli kültürel armonisine yayıldığı kanısındayım.

Feminizm: İkna Edici Çoksesli Bir Armoni[84]

Feminist hareketin gücü ve canlılığı, çeşitliliğinde, kültürlere ve çağlara uyum gösterebilmesinde yatar. Bu yüzden de bütün hareketlerin paylaştığı, temel muhalefet ve özsel dönüşüm çekirdeğini bulabilmemiz için, önce bu çeşitliliği kabul etmemiz gerekiyor. Bu çeşitliliği anlamlı bir biçimde okuyabilmek için, feminist hareketlere ilişkin hem belirtilen kaynaklardan alıntılanan gözlemlere, hem de Touraine'in geliştirdiği, ikinci bölümde sunmuş olduğum toplumsal hareketler sınıflandırmasına dayanan bir tipoloji çıkarmayı öneriyorum. Tanımlayıcı değil, analitik olarak yararlanmaya yönelik bir tipoloji bu. Feminizmin farklı ülkelerde, kültürlerde karşımıza çıkan farklı yüzlerini yansıtamaz. Bütün feminizm tipolojileri gibi indirgemecidir; kadınların pratiği açısından oldukça talihsiz bir durum bu, çünkü tarihleri boyunca sürekli bir özne değil de nesne muamelesine tabî tutulup sınıflandırılmak, etiketlenmek kadınların haklı olarak tepkisini çekmiştir. Ayrıca bazı feminist hareketlerin, hareketler içinde yer alan bazı bireylerin tecrübelerini ve mücadelelerini tanımlama biçimleri genellikle bu tipolojiyi ve başka sınıflandırmaları keser; kimlikler, karşıtlar ve hedefler çoğunlukla birbirine karışır. Ayrıca analitik açıdan ilgili olduklarını düşünsem de, bazı kategoriler, feminist hareketin çok küçük bir kesimini temsil ediyor olabilir. Yine de, Şema 4.1'de sunulan ayrımları gözden geçirip, feminist hareketin çeşitliliği üzerinde durarak işe baş-

84 Feminist hareketin ana temalarını değerlendirirken, feminist tartışmanın hakkını verme çabasına girmedim; girsem dahi, bugün kadınların ezilmelerinin kaynağına ve kurtuluş yollarına ilişkin derinlik içeren bir kavrayışa ulaşmaya yönelik mevcut teoriler ve konumları araştıramazdım. Buradaki analitik sentezim, bu kitabın teorik amacına uygundur: Kimliğin aslî olduğu iddiasındaki toplumsal hareketlerle enformasyon çağında yeni egemenlik yapısı olarak ağ toplumu arasındaki etkileşimi yorumlamak. Bu açıklama kulağa savunmacı geliyorsa eğer, öyledir.

ŞEMA 4.1
Feminist Hareketlerin Analitik Tipolojisi

Tip	Kimlik	Karşıt	Hedef
Kadın hakları	İnsan olarak kadınlar	Ataerkil devlet ve/veya ataerkil kapitalizm	Eşit haklar (üreme hakları da dahil) (liberal sosyalist)
Kültürel feminizm	Kadınlar komünü	Ataerkil kurumlar ve değerler	Kültürel özerklik
Özselci feminizm (spiritüalizm, ekofeminizm)	Kadınca varolmak	Erkekçe varolmak	Anaerkil özgürlük
Lezbiyen feminizm	Cinsel/kültürel kızkardeşlik	Ataerkil heteroseksüellik	Ayrılıkçılık yoluyla toplumsal cinsiyetin lağvı
Kadınların özgül kimlikleri (etnik, ulusal, öz tanımlarına dayalı: örn. siyah lezbiyen feminist)	Öz inşa ürünü kimlik	Egemen kültür	Toplumsal cinsiyetten arınmış çokkültürlülük
Pratik feminizm (işçiler, cemaatin öz savunması, annelik vs.)	Sömürülen/ezilen kadınlar	Ataerkil kapitalizm	Hayatta kalmak/Onur dişi kuşlar

lamanın, bu hareketlerin ortak yönlerini mercek altına alabilmek için gerekli bir adım olduğu kanısındayım.

Bu tipolojiye, feminizm dahilinde ve çevresinde tartışılan kolektif eylemleri ve bireysel söylemleri de dahil ettim. Bunun sebebi, daha önce de belirttiğim gibi, feminizmin kendini militan mücadelelerde tüketmemiş olması. Feminizm aynı zamanda, hatta kimi zaman tümüyle bir söylem: Kadınların erkeklerin tarihindeki konumlandırılışını bozan, böylece Irigaray'in de öne sürdüğü gibi tarihsel bir egemenliği olan uzam-zaman ilişkisini dönüştüren bir söylem:

> Tanrılar, Tanrı önce uzamı yarattı... Tanrı, kendini uzamdaki, mekândaki eyleminin dışında tutmasıyla, zamanın kendisi olabilir. Cinsel farklılıkta nasıl bir yer değiştirme olurdu? Dişi olan, genelde cehennem ve gece çağrışımlarıyla birlikte uzam olarak deneyimlenirken, eril olan zaman olarak deneyimlenir. Yeni bir çağa girmek, uzam-zamanı algılayışımızda, kavrayışımızda, mekânlara, sınırlamalar içine ya da kimliğin çevreleyiciliğine yerleşimimizde bir değişikliği gerektiriyor.[85]

Bu geçiş ve bu değişim, içeriğini yorumumla netleştirmeyi umduğum Şema 4.1'de bazılarına yer verdiğim bir kadın hareketleri yelpazesi üzerinden yürümektedir.

Kadın haklarının savunulması feminizmin tabanını oluşturur. Öyle ki, feminizmin diğer bütün biçimleri klasik feminist eleştirinin, kadınların bebek, nesne, şey ya da hayvan olmadığına, insan olduğuna ilişkin bu temel vurgusunu içerir. Bu anlamda feminizm, insan hakları hareketinin bir uzantısıdır gerçekten de. Kadın haklarını savunan feminist hareketin liberal ve sosyalist olmak üzere iki versiyonu vardır. Keskin ideolojik farklılıkları dikkate alındığında liberal ve sosyalist akımları bir kategorinin değişik yüzleri olarak ele almak şaşırtıcı gelebilir. Gerçekten de farklıdırlar, ama kimlik açısından düşünüldüğünde iki akım da kadınların erkeklerle eşit haklara sahip olduğunu savunur. Ataerkilliğin kökenlerine ilişkin analizlerinde, kapitalizmi reforme etmenin, temel eşitlik hedeflerini gerçekleştirirken liberal demokrasinin kuralları çerçevesinde yürümenin mümkün olduğuna besledikleri inanç ya da inançsızlıkta birbirlerinden ayrılırlar. İkisi de ekonomik hakları ve doğurmayla ilgili hakları kadın hakları içinde görür. Her ikisi de bu hakların kazanılmasını hareketin hedefleri arasında sayar; gerçi taktik vurgularda ve dilde birbirlerinden ayrılırlar. Sosyalist feministler, ataerkilliğe karşı mücadelenin kesinlikle kapitalizmin aşılmasıyla bağlantılı olduğunu düşünürken, liberal feminizm sosyo-ekonomik dönüşüme biraz daha şüpheyle yaklaşır, başka hedeflerden bağımsız olarak kadın haklarının ilerletilmesine yoğunlaşır.

---

85 Irigaray (1984/1993: 7).

Kültürel feminizm, kurumları ve değerleri düşman olarak görülen ataerkil bir toplumun ortasında alternatif kadın kurumları, özgürlük alanları yaratma girişimine dayanır. Özselcilik anlamına gelmese de, kimi zaman "farklılıkların feminizmi"yle ilişkilendirilir. Kültürel feminizmin hareket noktası, kadınların temelde tarihlerinin farklı olmasından dolayı farklı olduğuna, kendi kimliklerini inşa etmelerinin, izleyecekleri yolları bulmalarının koşullar ne olursa olsun ancak kendi cemaatlerini kurmalarıyla mümkün olduğuna yapılan vurgudur. Birçok durumda, bu erkeklerden ya da en azından erkek egemen kurumlardan ayrılma isteğini ima eder. Mutlaka lezbiyenliğe ya da erkeklerden tümüyle ayrılmaya varacak diye de bir koşul yoktur. Direnişin temeli olarak kültürel özerklik kurmayı hedefler; rekabetçilik ve şiddetin dışlanması, işbirliği, insanî deneyimlerin çok boyutluluğu gibi toplum genelinde kültürel dönüşüm başlatacak yeni bir kadın kimliği ve kadın kültürüne yönelen alternatif değerlere dayalı talepleri uyandırmayı amaçlar.

Radikal feminizmin kökenindeki "bilinçlendirme" hareketi, kültürel feminizmle bağlantılıydı; bu hareket kadınlar için özgürlük, korunma, destek ve sınırsız iletişim alanları haline gelen bir kadın örgütlenmeleri ve kurumları ağı oluşturdu: Kadınlara yönelik kitabevleri, klinikler, kadın kooperatifleri. Bu örgütler kadınlara hizmet sunup birçok kadın hakları hareketinin örgütlenme aracı haline gelirlerken, kadınların değerlerinin özgüllüğünü yerleştiren alternatif bir kültür de ürettiler, yaydılar.

Özselci feminizm bir adım daha ileri gider; hem kadınların özsel olarak erkeklerden farklı olduğunu, bu farklılığın biyolojiye ve tarihe dayandığını ileri sürer, hem de bir hayat tarzı olarak kadınlığın ahlaken/kültürel olarak üstün olduğunu savunur. Fuss'un formülasyonuna göre, "özselcilik, toplumsal olanın dışında kalan, dolayısıyla ataerkil düzenle bozulmamış (belki bastırılmış olsa da) olan bir kadınlık özüne, saf ya da orijinal bir dişilliğe yapılan göndermelerle ilişkilendirilebilir."[86] Örneğin özselci feminizmin belagatli ve etkili seslerinden biri olan Luce Irigaray'e göre, "dudaklarımızla kadınız".[87]

86 Fuss (1989: 2).
87 Irigaray (1977/1985: 210).

> Nasıl anlatabilirim? Başından beri kadın olduğumuzu. Onlar tarafından kadına dönüştürülmemiz gerekmediğini, onlar tarafından etiketlenmemiz, onlar tarafından kutsallaştırılmamız ya da kirletilmemiz gerekmediğini. Onların hiç çabası olmadan, hep böyle olduğunu. Onların tarihinin, onların hikâyelerinin bizim yersiz yurtsuzluğumuzun kaynağı olduğunu... Mülkleri sürgünümüzdür. Duvarları aşkımızın ölümüdür. Sözleri, dudaklarımızın mührüdür... Elimizi çabuk tutalım, kendi sözlerimizi bulalım. Her yerde, her zaman etkilemeyi sürdürürüz böylece... Gücümüz tam da direncimizin zayıflığındadır. Uzun zaman uysallığımızı, esnekliğimizi kendi kabulleri, izlenimleri için değerli gördüler. Neden kendimizden memnun olmayalım? Onların etiketlemesine maruz kalmamıza göz yummak yerine. Sabitlenmek, bir noktaya asılmak, hareketsizleştirilmek yerine. Ayrı olursak... Örnekler, standartlar ya da modeller olmadan da yapabiliriz. Kendimize emir vermeyelim, komut vermeyelim, yasaklar koymayalım. Zorunluluklarımızın birlikte hareket etmemiz, hareket ettirilmemiz için tek çağrı olmasına izin verelim. Birbirimize hukuku öğretmeyelim ya da ahlak dersi vermeyelim ya da savaşmayalım.[88]

Özgürlük, "her kadının, kişisel deneyimlerinde hissettiklerinin bütün kadınlarca paylaşılan bir koşul olduğu gerçeğinin 'bilincine' varmasını, böylece bu deneyimin siyasallaşmasını sağlamaktır."[89] Kadınlar bedenlerinin özgüllüğünü kabul etmekle, biyolojiye hapsedilmiş olmazlar; tam tersine gerçek doğalarını görmezden gelen, erkeklere ait tanımlardan kurtulurlar. Eril bir düzende, kadınlar daima ortadan kaldırılacaklardır, çünkü başlangıçtan beri varolan, bedensel deneyimlerinin dışında tanımlanırlar: Bedenleri erkekler tarafından yeniden yorumlanmış, deneyimleri yeniden formüle edilmiştir.[90] Kadınlar ancak kimliklerini biyolojik ve kültürel özgüllükleri temelinde yeniden inşa ederlerse kendilerini bulabilirler.

Örneğin İtalyan feminizminin 1980'lerin başında yeniden dirilişi, biraz da kadınların farklılığının kabul edilmesinin, kadın kimliği-

88 Irigaray (1977/1985: 215-17).
89 Irigaray (1977/1985: 164).
90 Fuss (1989).

nin Milano'daki Kadın Kitabevi'nin yayınladığı "Piu donne che uomini" broşüründe de ifade edildiği gibi, biyolojik/kültürel özgüllüklerine dayanarak yeniden inşa edilmesine öncelik verilmesinin izlerini taşıyordu. Broşürde, kadınların kamusal alanda etkin olamaması üzerinde duruyor, bu durumu kırmak için büyük ölçüde biyolojik özgüllükleriyle belirlenmiş olan kendi kişilikleri üzerinde çalışmaları gerektiğini vurguluyordu. İtalyan kadınlar arasında büyük yankı uyandırdı.[91]

Özselciliğin başka bir dalı da, kadınlığı tarihle ve kültürle ilişkilendirir ve kadınların değerlerinin, bir tanrıçaya tapmanın toplumsal uyumun mihenk taşı olduğu altın bir anaerkil çağın yaşandığı iddiasında bulunur.[92] Spiritüalizm ve ekofeminizm de özselciliğin güçlü ifadelerindendir; biyoloji ile tarihi, doğa ile kültürü, kadınların değerlerinin, doğayla bütünleşmelerinin etrafında yeni bir çağ inşa edileceği düşüncesinde birleştirirler.[93]

Özselcilik feminist hareket içinde hem siyasî gerekçelerle, hem de karşıt entelektüel bakış açılarından yöneltilen ağır eleştirilerle karşılaştı. Siyasî açıdan, erkeklerle kadınlar arasındaki farklılıkları özselleştirmenin ataerkilliğin geleneksel değerlerini güçlendirdiği, kadınların mahrem alanda, itaatkâr bir konumda tutulmasını haklı çıkardığı savunuluyordu.[94] Entelektüel olarak Christine Delphy ve Monique Wittig gibi materyalist feministler anatomik cinsiyetin toplumsal olarak inşa edildiğini düşünüyorlardı.[95] Delphy ve Wittig'e göre baskıyı yaratan cinsiyet değil, cinsiyeti yaratan baskıydı. Kadınlık erkeklere özgü bir kategoriydi ve tek kurtuluş da toplumun cinsiyetsizleştirilmesinde, kadın/erkek ayrımının kaldırılmasında yatıyordu. Fakat kadınların indirgenemez özgüllüğünün teyit edilmesinin, toplumu kadınların değerlerinin etrafında yeniden inşa etme önerisinin kadınlar ve feministler arasında inkâr edilemez bir etkisi oldu; bu düşünceler, enfor-

---

91 Beccalli (1994).
92 Merchant (1980).
93 Spretnak (1982); Epstein (1991).
94 Beccalli (1994).
95 Delphy (1984); Wittig (1992).

masyon çağının karakteristiği olan spiritüalizm ve radikal çevrecilik gibi güçlü akımlarla da bağlantı kuruyordu.

Lezbiyen feminizm, gelişmiş ülkelerde (ve yalnızca ABD'de değil) son on yılda feminist hareketin en hızlı büyüyen, en militan bileşeni olmuş; feminist hareketlerin farklı eğilimleri ve kollarının yanı sıra birtakım kolektiflerde de örgütlenmiştir. Lezbiyen feminizm, kesinlikle belli bir cinsel yönelime indirgenemez. Adrienne Rich, kadınların ataerkilliğin ayrılmaz kurumlarından, onun tamamlayıcısı olan heteroseksüellikten gördükleri baskının ve bunlara karşı direnişlerinin izlerini taşıyan kapsamlı deneyimler yelpazesi için "lezbiyen süreklilik" kavramını kullanıyor.[96] Hatta Amerikan Radikal Lezbiyenlerin 1970 tarihli manifestosu şöyle başlıyordu: "Lezbiyen nedir? Lezbiyen, bütün kadınların bastırıla bastırıla patlama noktasına gelmiş isyanıdır."[97] Bu bakış açısına göre, kadınların maruz kaldıkları baskının kaynağı olan erkeklerden bilinçli, radikal kopuşu olarak lezbiyenlik, özgürlük söylemi/pratiğidir. Bu, lezbiyen olmayı seçmenin başarısını açıklıyor; birçok kadın erkeklerin dünyası karşısında uzlaşmaz bir biçimde özerkliklerini ifade etme biçimi olarak lezbiyenliği seçmiştir. Monique Wittig'in sözleriyle:

> Heteroseksüel olmayı (ya da kalmayı) reddetmek her zaman, bilinçli olarak ya da bilinçsizce kadın ya da erkek olmayı reddetmek anlamına gelir. Lezbiyen için bu "kadınlık" rolünün reddinden de öteye gider. Erkeğin ekonomik, ideolojik ve siyasî gücünün reddidir. Amerika'da kölelikten kaçıp özgürleşen kaçak köleler gibi biz de kendi sınıfımızın kaçaklarıyız. Bize göre bu mutlak bir gerekliliktir; kurtuluşumuz, bütün gücümüzle erkeklerin kadınları uygun gördüğü kadınlar sınıfının yıkılmasına katkıda bulunmamızı gerektiriyor. Bu da ancak erkeklerin kadınları bastırmasına dayanan ve bu baskıyı haklılaştırmak için cinsiyetlerin farklılığı öğretisini geliştiren toplumsal bir sistem olarak heteroseksüelliğin yıkılmasıyla gerçekleştirilebilir.[98]

96 Rich (1980/1993).
97 Schneir'de tekrar (1994: 162).
98 Wittig (1992: 13-20); benim italiklerim.

Heteroseksüellik en büyük düşman olduğundan, lezbiyen feminizm eşcinsel erkek hareketinde kararsız bile olsa, potansiyel bir müttefik görür (aşağıya bakınız).

Feminist hareket giderek daha parçalı bir hal almakta, birçok feministin aslî tanımlama olarak benimsediği bir *feminist kimlikler çoğulluğu*na dönüşmektedir. Yukarıda da savunduğum gibi, toplumsal çatışmaların ve iktidar mücadelelerinin dinamiklerini, değişken ittifaklar ve esnek ağlar oluşturmanın oluşturduğu bir toplumda bu bir zayıflık değil, güç kaynağıdır. Sınırları belirlemek için sıklıkla etnisite, kimi zaman milliyet kullanılsa da, bu kimlikler inşa edilmiş kimliklerdir. Siyahî feminizm, Meksikalı Amerikalıların feminizmi, Japon feminizmi, siyahî lezbiyen feminizm, sadomazoşist lezbiyen feminizm ya da İngiltere'deki Southall Black Sisters (Southall Siyahî Kızkardeşler) gibi[99] ülkesel/etnik öz tanımlar, kadınların hareket içinde kendilerini aynasında gördükleri öz tanımlamaya dayalı, sonu gelmez kimlik olasılıklarının örnekleridir.[100] Kadınlar bu kimlikleri inşa ederken, kadın deneyimlerinin gerçekteki çeşitliliğine bir resmiyet dayatan ataerkil mantığa çok da yabancı görmedikleri yeni bir kültürel egemenlik biçimi olarak algıladıkları, feminizmin standartlaşmasına da karşı koymaktadırlar. Bazı örneklerde öz kimlik, siyahî feminist yazar Bell Hooks örneğinde olduğu gibi müstear bir isimle başlar: "Bell Hooks adını seçtim, çünkü bu ailemden gelen bir isim, güçlü bir vurgusu var. Çocukluğum boyunca, güçlü bir kadının, aklından geçenleri söyleyen bir kadının hatıralarını dile getirmek için bu isim kullanıldı... Sesimi, eskilerden kalma kadının gücünden bahseden kadınların mirasıyla ilişkilendirmek için bu ismi kullandım."[101] Dolayısıyla kimliğin öz-inşası, bir özün ifadesi değil kadınların olmak istedikleri kadınlar olmak için harekete geçerek güçlenmesinin bir yoludur. Kimlik ileri sürmek, güç oluşturmaktır.

Bugünün dünyasında, özellikle gelişmekte olan ülkelerde yay-

99 Griffin (1995: 79).
100 Whittier (1995); Jarrett-Macaulay (1996).
101 Hooks (1989: 161).

gınlık kazanmış, sanayileşmiş ülkelerde de işçi sınıfından kadınlar ve cemaat örgütlenmeleri arasında etkili olan kadın mücadelelerinin en geniş kapsamlı, en derin kolunu anlatmak için *pratik feminizm* gibi tartışmalı bir terimi bilinçli olarak seçtim. Elbette, her gün çok farklı biçimlerde gerek kadınların hakları için mücadele ederek gerek ataerkil söylemleri demistifiye ederek ataerkilliğin temellerini sarsmaları anlamında, bütün feministler pratiktir. Fakat birçok kadın feminist etiketini üstlenmeksizin ya da açıkça ataerkilliğe karşı koyma bilinciyle hareket etmeksizin de pratikte feminist olabilir. Dolayısıyla şöyle bir soru ortaya çıkıyor: Feminizm, feminist bilinçlilik olmadan varolabilir mi? Tüm dünyada kadınların aileleri (genellikle çocukları), hayatları, işleri, barınakları, sağlıkları, *onurları* için verdiği mücadeleler, yer aldığı örgütlenmeler pratikte feminizm değil midir? Açıkçası ben bu konuda biraz tereddütlüyüm, Latin Amerika'daki taban örgütlenmelerine ilişkin çalışmalarım, dünyanın başka bölgelerindeki gelişmelere ilişkin okumalarım da yalnızca bu kararsızlığı pekiştirmeye yaradı; bu yüzden de en iyisi bu araştırmaları sizlere de aktarmak.[102]

Bir taraftan klasik "sınıf bilinci olmadan sınıf olmaz" kuralına katılıyorum, toplumsal hareketlerin kendilerini ifade ederken kullandıkları değerler ve hedeflerle tanımlamayı öngören temel metodolojik ilkeyi savunuyorum. Bu bakış açısıyla, gelişmekte olan ülkelerde ve başka bölgelerde kadın mücadelelerinin ve örgütlenmelerinin ezici çoğunluğu feminist bir bilinçlilik ifade etmez, daha da önemlisi söylemleri ya da hareketlerinin hedefleri açısından ataerkilliğe ve erkek egemenliğe açıkça karşı koymaz. Bu hareketlerde, kültürel feminizm, lezbiyen feminizm ya da cinsel özgürlük konularıyla nadiren karşılaşılır; gerçi Tayvan lezbiyen hareketinin aydınlatıcı deneyiminin de gösterdiği gibi bu meseleler tümüyle bu hareketlerden uzak değildir (aşağıya bakınız). Fakat tablonun geneli değerlendirildiğinde, gelişmekte olan ülkelerde açıkça ortaya konan feminizm hâlâ büyük ölçüde seçkinci-

102 Bu konu bazı feminist tarihçiler tarafından tartışılmıştır. Benim "pratik feminizm" kategorim, onların deyişiyle "sosyal feminizm"e yakındır; Offen'a bakınız (1988); Cott (1989).

dir. Bu da bizi feminizm ve kadın mücadeleleri arasında, kuzey/güney ayrımını da çağrıştıracak oldukça temel bir ayrılıkla karşı karşıya bırakır. Hatta 1995'te BM'nin Pekin'deki Kadın Forumu'nda feminizm ve kadınların doğurma haklarına karşı el ele mücadele eden Vatikan ve İslâmcıların "Crusade of the Half Moon"u (Hilalin Haçlı Seferi) oluşturması örneğinin de güçlü bir biçimde dikkat çektiği üzere bu ayrılığın işaretleri görülmüştür.

Diğer taraftan da tüm dünyada kadınlar, kolektif eylemleriyle mücadelelerini, maruz kaldıkları baskıyı gündelik hayatlarıyla ilişkilendirmektedirler. Kamusal alana dahil olmalarıyla birlikte ailedeki konumlarının dönüştüğüne tanık olmaktadırlar. Bogota'nın gecekondu mahallelerinden bir kadının sözlerine kulak verelim; Helene Useche eylemci toplumsal araştırmalar siperinden kadın hikâyeleri aktarırken bu sözleri not düşmüş:

> Son yıllarda, kadınlar kendilerini fark ettirdi, artık erkekler bize saygı duyuyor. Kocalar kadını yalnızca evde yemek pişiren, çamaşır yıkayan, ütü yapan biri gibi değil, aynı zamanda eve maddî katkıda bulunan bir eş olarak görüyor. Artık erkekler kadınlarına nadiren, "Ben çalışayım, sen evde otur," diyor. Sonra sorunlarımıza çözümler üretiyoruz, bahçeler kuruyoruz, başka kadınlara yardım ediyoruz, onları insanların durumuna dair bilgilendiriyoruz. Önceden kadınlar bunların hiçbiriyle ilgilenmiyordu. Şimdi sadece anne olmakla değil, nasıl iyi bir anne olunacağıyla da ilgileniyoruz.[103]

Bu feminizm midir? Belki de mesele aslında bir kültürel tercüme meselesidir. Diller ya da kıtaların değil, deneyimlerin tercümesi meselesidir. Belki kadın mücadeleleri ve örgütlenmeleriyle feminist söylemler ve tartışmaların birbirine paralel gelişmesi, sadece hareketin tarihsel gelişiminde bir basamak olmaktan ibarettir; belki de bu paralelliğin tam anlamıyla yaygınlaşması, küresel bir varlık göstermesi her iki bileşenin de etkileşimi ve karşılıklı dönüşümüyle sonuçlanacaktır.

103 Espinoza ve Useche (1992: 48); benim çevirim.

Eğer feminizm, kadın hareketlerine dahil olup da kendini feminist diye nitelemeyen kadınları, hatta bu terime itiraz eden kadınları dahi kapsayacak bir çeşitlilik gösteriyorsa, bu sözcüğü (sonuçta bir erkeğin, Charles Fourier'nin icadıdır) kullanmayı sürdürmek, hatta bir feminist hareketin varlığını iddia etmek anlamlı mıdır? Önemli bir teorik gerekçeden dolayı, bunun anlamlı olduğuna inanıyorum: Şema 4.1'de sunulan bütün feminizm biçimlerinde, *hareketin temel görevi mücadelelerle, söylemlerle toplum kurumlarını cinsiyetsizleştirerek kadının kimliğini çözmek/yeniden inşa etmek/inşa etmektir.* Kadın hakları, kadınların erkeklerden, ataerkillik çerçevesinde kendilerine biçilen rollerden özerk özneler olması adına talep edilir. Kültürel feminizm bilinçliliği artırmak, kişiliği yeniden inşa etmek için kadın cemaatini kurar. Özselci feminizm kadının indirgenemez özgüllüğünü teyit eder, özerk, üstün değerlere sahip olduğu iddiasında bulunur. Lezbiyen feminizm, heteroseksüelliği reddederek hem kadınlığın hem de erkekliğin gerisinde yatan cinsel bölünmeyi anlamlandırmaktan kaçınır. Kadınların çoğul kimlikleri yaşadıkları ya da hayal ettikleri gerçek deneyimlerine dayanarak varolma biçimlerini yeniden tanımlar. Ve kadınların ayakta kalmak için, onurları için verdiği mücadele kadınları güçlendirir, böylece itaatkârlığıyla tanımlanan ataerkilleşmiş kadını dönüştürür. Feminizm başka başka biçimlerde, başka başka yollardan ilerleyerek toplumsal kurumlarda, toplumsal pratikte kendini ortaya koyarak, ataerkil kadın/erkek ikiliğini eritiyor. Bunu yaparken de, bir tek kimlik değil, her biri özerk varoluşuyla dünya çapındaki hayat tecrübesi ağında küçük iktidarlar kazanan birçok kimlik inşa ediyor.

AŞKIN GÜCÜ: LEZBİYEN VE GEY ÖZGÜRLÜK HAREKETLERİ[104]

Lezbiyen varoluşu uç bir konum ya da o kadar "doğal" olmayan bir olgu, yalnızca "cinsel bir tercih" ya da heteroseksüel ilişkilerin, eşcinsel erkekler arasındaki ilişkilerin bir yansıması olarak gören bir kültürel/siyasî yaratılış kuramı tam da bu yüzden zayıf temellere dayalıdır... Kadınların heteroseksüel yönelime zorunlu tutulduğuna ilişkin feminist teori çok gecikmiştir.

Adrienne Rich "Compulsory heterosexuality and lesbian existence," s.229

Hareketimiz bir azınlık mücadelesi olarak başlamış olabilir, ancak bugün "kurtarmaya" çalışmamız gereken şey bütün insanların kişisel hayatlarının bir yönüdür – cinsel ifade.

John D'Emilio, "Capitalism and gay identity," s.474

Ataerkillik zorunlu heteroseksüelliği gerektirir. Tarihsel olarak bilindiği biçimiyle medeniyet tabulara ve cinsel baskıya dayalıdır. Cinsellik Foucault'nun öne sürdüğü gibi toplumsal olarak inşa edilmiştir.[105]

---

104 Burada sunulan analiz, gey ve lezbiyen meselelere ve değerlere ilişkin incelemeleri kapsamadığı gibi, geylerin ve lezbiyenlerin toplumsal kurumlarla ilişkisi üzerine de değildir. Analizin odak noktası lezbiyen ve gey *hareketler*, bu hareketlerin cinsel özgürlük üzerinden ataerkilliğe etkisidir. Daha açık olabilmek için her hareket için bir örnek vereceğim. Önce Taipei'de 1990'larda hem feminist hareketle hem de gey hareketle etkileşim içinde güçlü bir lezbiyen hareketin doğuşunu inceleyeceğim. Bu Kuzey Amerika ve Batı Avrupa sahnesinden uzaklaşma, lezbiyenliğin Çin kültürü gibi ataerkil kültürlerde de güçlü bir etkisi olduğunu gösterme yönünde bilinçli bir çabadır. Diğer örnekteyse muhtemelen dünyanın en güçlü ve en görünür gey cemaatlerinden/hareketlerinden biri olan San Francisco'daki gey cemaatinin oluşumunu, gelişimini detaylı bir biçimde inceleyeceğim. Taipei'deki lezbiyen harekete ilişkin sunumun, aslen Berkeley'de doktora öğrencim olan, aynı zamanda Taipei'deki feminist hareketin aktif militanlarından Lan-chih Po'nun mükemmel bir çalışmasına dayanıyor. Taipei'yi kavramak için kişisel bilgimin yanı sıra, Tayvan bağlantımdan da yararlandım. Bunun için You-tien Hsing'e ve Chu-joe Hsia'ya minnettarım. San Francisco içinse, yakın dönemdeki gözlemlerimi de ekleyerek, 1980'lerin başında Karen Murphy'yle birlikte yaptığım saha araştırmasına dayandım (Castells ve Murphy, 1982; Castells, 1983: 132-78). Gey ve lezbiyen meseleleriyle ilgili geniş literatürü tümüyle değerlendirecek yerimiz yok ne yazık ki. Bu bibliyografyanın İngilizce akademik bir değerlendirmesi için, Abelove vd. editörlüğünde hazırlanan mükemmel bir çalışmaya, *Lesbian and Gay Studies Reader*'a bakınız (1993).

105 Foucault (1976, 1984a, b).

Sosyal kurumlar arzunun düzenlenmesi, böylece ihlallerin, suçların kanalize edilmesi ve egemenliğin örgütlenmesi üzerinde yükselir. Tarihin anlatılarını deneyimlerin gizli tutulan tarafından okuduğumuzda, insanoğlunun tutkusunun, başarılarının, başarısızlıklarının gerisinde sonsuz bir arzu, baskı, yüceltme, suç ve ceza döngüsü görürüz. İktidar koridorlarını annelik, babalık ve aile üzerinden libidonun itkilerine bağlayan bu tutarlı egemenlik sisteminin zayıf bir halkası vardır: Heteroseksüel varsayım. Bu varsayıma başkaldırılırsa eğer, bütün sistem çöker: Kontrollü seks ve türün üremesi arasındaki bağlantı sorgulanır; kadınları birbirinden ayıran cinsiyete dayalı cinsel işbirliğinin bozulmasıyla birlikte kız kardeşlik, sonra da kadınların isyanı mümkün hale gelir; erkeklerin çiftler oluşturması da erkekliği tehdit eder, böylece erkek egemen kurumların kültürel tutarlılığını sarsar.

Tarihsel kayıtlar, bazı kültürlerde, özellikle de klasik Yunan'da,[106] erkeklerin eşcinselliğinin yaygın olduğunu gösterse de, lezbiyenlik insanoğlunun deneyimler atlasının büyük bölümünde, heteroseksüelliğe direniş gösterilmesine rağmen değil, heteroseksüelliğe direniş gösterdikleri için ağır bir baskıya maruz bırakılmıştır. Adrienne Rich'in belirttiği gibi:

> Gerçek şudur ki kadınlar her kültürde, tarih boyunca genellikle şimdiye kadar bunu yapanın "bir tek kendileri" olduğu inancıyla bağımsız, heteroseksüel olmayan, içinde bulundukları ortam elverdiği ölçüde kadınlara bağlı kalan bir varoluşu gerçekleştirme görevini üstlenmişlerdir. Ekonomik durumu evliliğe direnmeye müsait kadınların pek az sayıda olmasına karşın, evlenmeyen kadınlar iftiradan alaya, 15., 16. ve 17. yüzyıl Avrupası'nda cadı avları sırasında milyonlarca dulun ve bekâr kadının yakılması, işkenceye uğraması da dahil kasti kıyımlara varan türlü saldırılara maruz kalma pahasına bu görevi üstlenmişlerdir.[107]

Erkeklerin eşcinselliği ise genellikle, "bilerek görmezden gelinen" bulûğ çağı itkileri diye nitelenerek ya da belli bağlamlardaki giz-

106 Halperin vd. (1990).
107 Rich (1980/1993: 230).

li ifadelerle (örneğin Katolik Kilisesi'nin dinî emirleri) zaman ve mekânla sınırlanmıştır. Erkekler cinsiyetlerine, sınıflarına ve ırklarına bağlı ayrıcalıklarını korudukları için eşcinselliğe yönelik baskılar toplumsal bakımdan oldukça seçiciydi/seçicidir. Fakat kural, ataerkilliğin temel kuralı hayatın ailenin etrafında örgütlenmesi, erkeklerin hemcinslerine duydukları özel ilgiye, toplumun arka sokaklarında kaldığı müddetçe zaman zaman göz yumulmasıdır.

Zorunlu heteroseksüelliğe karşı direniş bütün zamanlarda ve bütün kültürlerde varolduysa da, lezbiyen ve gey haklarını savunan, cinsel özgürlüğü onaylayan toplumsal hareketler ancak son otuz yılda dünyaya yayıldı; ABD'de 1969-70'lerde başladı, oradan Avrupa'ya geçti ve ondan sonra da bütün gezegene yayıldı. Peki neden bu dönemde? Birbirinden farklı bu iki hareketin ortaya çıkma zamanlamasını ve doğup geliştiği koşulları, her ikisi için de ortak olan bazı etkenler ve kendilerine özgü noktalarla açıklanabilir.

Lezbiyenler heteroseksüel kadınların kültürel egemenliğine karşı mücadelede genellikle eşcinsel erkeklerle ittifaklar kurmaya çalışsalar da, lezbiyenlik aslında yukarıda da ileri sürdüğüm gibi, feminist hareketin bir bileşenidir. Feminist hareketin kimliklerini bütün boyutlarıyla ifade etmeyi isteyen kesimlerine göre, cinsiyete dayalı kurumlara ilişkin feminist eleştiri ataerkil ortodoksiyi kırdığında, gelişim çizgisinin bundan sonraki halkası mantıken cinsel normların sorgulanması olacaktır. Ayrıca erkeklerin, kadınların maruz kaldığı baskıların kaynağı olarak tanımlanması, kadınların "sınıfsal düşmanları"yla duygusal ve cinsel bir beraberlik kurmasını giderek güçleştirmekte, böylece birçok kadında varolan gizli lezbiyenliğin ifade edilmesini teşvik etmektedir.

Eşcinsel erkeklerin bir harekete dönüşmesinin gerisinde ise, eş zamanlı üç etken varmış gibi görünüyor: Kendini ifade etme ve otoritenin sorgulanmasının düşünülemezi düşünme ve yapmayı, "dolaptan çıkmayı" mümkün kıldığı 1960'ların hareketleri; feminizmin ataerkillik üzerindeki etkisi, kadın kategorisini, dolayısıyla ancak ikilikleri içinde varolabildikleri için erkek kategorisini de sorgulaması; yalnızca

bir iş isteyen eşcinsel erkekleri bile radikalleştiren homofobik bir toplumun korkunç baskısı.[108]

Benim bakış açıma göre Amerika'da ve başka bölgelerde gey ve lezbiyen hareketlerin olağanüstü bir hızla gelişimini tetikleyen üç etken daha var. Biri yapısal bir etken: En büyük metropol bölgelerde ileri bir enformasyonel ekonominin oluşumu, çeşitlilik gösteren, yenilikçi bir işgücü piyasasının ve esnek işletme ağlarının gelişmesine yol açtı, bireysel davranışların kolayca düzene uydurulabileceği büyük çaplı örgütlenmelerden bağımsız, her vasıf düzeyinde yeni iş imkânları yarattı. İkinci etken, 1960'lardaki hareketlerde cinsel özgürlük temasının popülerliğiyle ilgili. Örneğin Paris'te Mayıs 1968'deki gösterilere yakından tanıklık etmiş biri olarak (hareketin başladığı Nanterre kampüsünde sosyoloji yardımcı doçentiydim), cinsel özgürlüğün ve kendini ifade etmenin, radikal öğrenci hareketinin başlıca hedefleri olduğunu söyleyebilirim: Aslında hareket erkekler ve kadınların, birbirlerinin yatakhanelerine serbestçe girebilmek için düzenlediği ortak gösteriyle başladı. Fransa'da da ABD'de, hareketin gündelik moralini sağlam tutan cinsel özgürlük bayrağı çevresinde dile getirilen, arzuların serbest bırakılması yönündeki ütopyacı istek 1960'lardaki hareketlerin itici gücüydü, bütün bir kuşağa başka bir hayat olasılığını hissettiren çığlıktı. Fakat bir özgürlük olacaksa eğer, cinsel özgürlüğün sınırları olamaz. Dolayısıyla cinselliğin özgür bırakılması, heteroseksüel diktanın reddedilmesinin, birçok durumda arzunun önüne çekilmiş bütün sınırların yıkılmasının, örneğin hızla büyüyen ve ideolojik bir belagati olan sadomazoşist hareket içinde sınırların araştırılmasının önünü açtı.

Lezbiyen ve gey hareketlerin paralel gelişimini tetiklediğini düşündüğüm üçüncü etken, biraz daha tartışmaya açık. Ataerkilliğe yönelen feminist başkaldırının erkekler ve kadınlar arasında fiziksel ve psikolojik bir ayrılığa sebep olmasıyla ilgili. Heteroseksüel eşleriyle kavga edip durdukları için kadınların lezbiyen, erkeklerin de gey olduğunu kastetmiyorum tabii. Homoseksüelliğin heteroseksüellikten ba-

108 D'Emilio (1983).

ğımsız biçimde varolduğunu, kendine özgü bir gelişim çizgisi olduğunu eklemek gerek. Fakat feminist başkaldırıyla ve birçok erkeğin ayrıcalıklarının son bulmasına ayak uyduramamasıyla oluşan derin uçurum, hemcinslerin destek ağları, dostluklar kurma olasılığını artırdı; her tür arzunun kolayca ifade edilebileceği bir ortam yarattı.

Son olarak cinsel özgürlük gey ve lezbiyen hareketlerin kalbini oluştursa da, gey olmak ya da lezbiyenlik cinsel tercih olarak tanımlanamaz. Gey olmak ve lezbiyenlik aslında kimliktir ve aslında iki ayrı kimliktir: Gey erkekler ve lezbiyenler. Bütün kimlikler gibi onlar da verili değildir; bir tür biyolojik belirlenmeden kaynaklanmazlar. Biyolojik yüklemeler olsa da, eşcinsel arzu büyük ölçüde başka itkiler ve duygularla karışmıştır (Şekil 4.10'a bakınız), bu yüzden de fiili davranış, toplumsal etkileşimin ve öz kimliğin sınırları kültürel, toplumsal ve siyasî olarak inşa edilmiştir. Kimlik inşasına giden bu siyasî sürecin özgül yönlerini görmek için, Taipei'deki lezbiyen harekete ve San Francisco'daki gey topluluğuna geçelim.

Taipei'de Feminizm, Lezbiyenlik ve Cinsel Özgürlük Hareketleri[109]

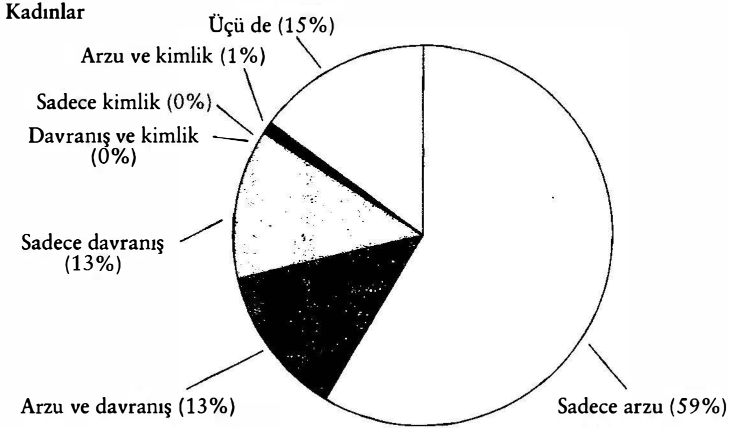
Dünyanın büyük bölümünde olduğu gibi Taipei'de de lezbiyen hareket, feminist hareketin bir bileşeni olarak doğdu, 1990'larda eşcinsel erkeklerin özgürlük hareketiyle yakın bir ittifak içinde olsa da feminist hareketin bir parçası olarak kaldı. Taipei'deki genç kadınlar arasında yaygın bir etkisi olan böyle bir hareketin yarı otoriter bir siyasal bağlamda, ataerkilliğin derinlere işlediği bir kültürde başlaması, geleneksel kalıpların küresel kimlik politikaları eğilimleriyle kırıldığının da bir göstergesidir.

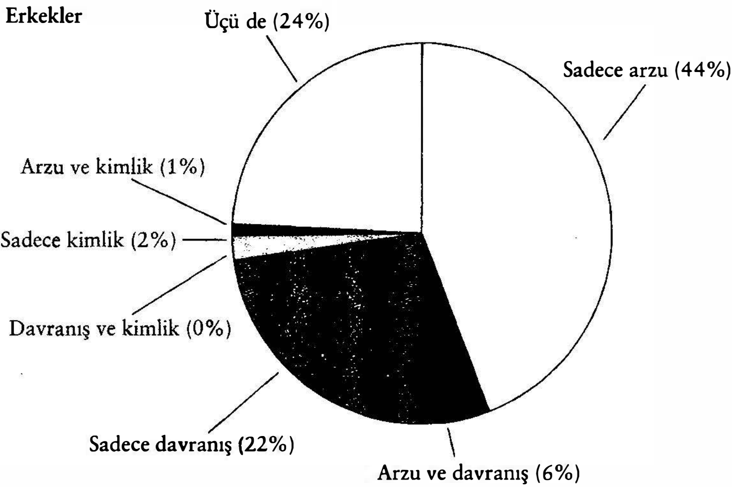
Tayvan'da feminist hareket 1972'de, öncü bir entelektüel kadının girişimiyle, ABD'de yüksek lisans yaptıktan sonra ülkesine dönen

---

109 Taipei'deki lezbiyen harekete ilişkin analizim, Lan-chih Po'nun araştırmasına yakındır (1996). Lan-chih Po'nun araştırması kişisel gözlemlerinin yanı sıra, kısmen 20 Nisan 1996'da Taipei'de Tayvan Ulusal Üniversitesi'nde düzenlenen "Arzunun Yeni Haritaları: Edebiyat, Kültür ve Cinsel Yönelim" başlıklı konferanstaki sunumlara (Çince) ve *Awakening* dergisinin feminizmle lezbiyenlik arasındaki ilişki hakkındaki özel sayısına dayanmaktadır.

ŞEKİL 4.10
Hemcinsle Cinselliğin, Farklı Yönlerinin Birbiriyle İlişkisi: 150 Kadın (Toplam 1749 kadının % 8,6'sı, hemcinsleriyle cinsel ilişkileri olmadığını belirtmiştir; erkeklerin de 143'ü [toplam 1410 erkeğin % 10,1'i] de aynı yanıtı vermiştir.)

Kaynak: Laumann vd. (1994).

Hsiu-lien Lu'nun bir kadın grubu oluşturması, "korunma başvurusu hatları" açması ve kadınlarla ilgili kitaplar yayınlamak üzere Pioneer Publishing Company'yi kurmasıyla başladı. Lu'nun "yeni feminizmi", liberal feminizmin klasik temalarının, işgücü piyasalarında modernleşme düşüncesiyle birleşmiş, cinsiyete dayalı ayrımcılığa ve kadınlara belli roller biçilmesine meydan okuyan bir yankısıydı: "Kadınlar önce insan, sonra kadın olmalıdır", "Kadınlar mutfaklarının dışına çıkmalıdır", "Kadınlara karşı cinsel ayrımcılık kaldırılmalı ve kadınların potansiyeli geliştirilmelidir." Lu hareketin Çinli bir karakteri olduğunu da vurguluyor, cinsiyete dayalı farklılıkların kaldırılması ya da kadınsı giyim kuşamın reddedilmesi gibi Batılı feminizmin bazı değerlerine karşı çıkıyordu. Lu'ya göre "Kadınlar oldukları gibi olmalıydılar."

1970'lerin sonunda feministler siyasî muhalefet hareketine katıldılar; 1979'daki Kaoshiung isyanının ardından baskıya uğradılar, Lu hapsedildi. Örgütlü hareket baskıdan sağ çıkamadı, ama kadın ağları ayakta kaldı; böylece 1980'lerin başında ikinci dalga bir feminizm hareketi gelişti. 1982'de küçük bir grup kadın kadınların düşüncelerini dillendirmek, kadın haklarının tanınması için baskı yaratmak üzere aylık *Awakening* (Uyanış) dergisini çıkarmaya başladı. Ocak 1987'de Tapei'de yüzlerce kadın, kentteki seks endüstrisini protesto etmek için sokaklara döküldü. Yine 1987'de onlarca yıldır Tayvan'da muhalefeti baskı altında tutan sıkıyönetimin kaldırılmasını takiben, Uyanış Vakfı kuruldu: Vakıf Tayvan'da liberal temalarla birlikte radikal meseleleri de ele alan kadın mücadelelerini koordine eden, geniş bir yelpazede kadın inisiyatiflerini destekleyen bir örnek haline geldi. 1980'lerin sonunda kendiliğinden gelişen bir süreçte, boşanmış kadınlar, ev kadınları dernekleri, gençleri fuhuştan kurtarmaya yönelik gruplar gibi çok sayıda kadın grubu kuruldu. Medya da bu grupların etkinliklerini yayınlamaya başladı; onları daha görünür kıldı, özellikle Taipei'deki eğitimli ve profesyonel kadınların bu gruplara katılımının artmasını sağladı.

1990'larda demokratik siyasî hayatın başlamasıyla birlikte (hatta demokratik muhalefet yerel seçimlerde Taipei'de yerel yönetime geldi), Taipei'de kültürel vurgusu ağır basan, çeşitlilik gösteren bir hareket

ortaya çıktı. Kadın hareketi hem sayıca hem de etkisi bakımından büyüdü; kadın hakları için verilen mücadele, kadın işçilerin savunulması ve lezbiyenlik dahil, yeni kadın kimliklerinin ifade edilmesi arasında farklılıklar başgösterdi. Üniversite kampüsleri, kelimenin tam anlamıyla feminizmin etkisi altına girdi. Mayıs 1995'te, Tayvan Ulusal Üniversitesi'nde (Tayvan'ın başlıca üniversitesi) "kadın araştırmaları grubu"nun başkanı, hem iktidar partisinin adayını hem de siyasî muhalefeti temsil eden öğrencilerin adayını geride bırakarak öğrenci derneğinin başkanlığına seçildi. Feminist hareketin üniversite dışında, yeni Tayvan toplumunun kadınları, özellikle de evli kadınlar arasında bulduğu destek özellikle aile kavramı etrafında, "aile yasası"nın Tayvan parlamentosunda gözden geçirilmesi olasılığı üzerine bir dizi tartışma başlattı.

İşte bu kültürel coşkunluk, feminist düşüncelerin yükselişi bağlamında, birkaç genç radikal feminist Taipei'de lezbiyen tartışmayı başlattı. "Eksen Kolektifi", Audre Lorde, Adrienne Rich, Gayle Rubin ve Christine Delphy gibi radikal feministlerin ve lezbiyen kuramcıların düşüncelerini yaymaya, bu düşünürlerin kaleme aldığı bazı metinleri Çince'ye çevirmeye başladı. Lorde'un "güç olarak erotik" düşüncesinin izinden gidilerek, kadının bedenini ve cinselliğini merkez alan yeni bir kimlik politikası alanı yaratıldı. Kadın gruplarının kampüslerde yükselişe geçmesinin yanı sıra, Tayvan'da açıkça lezbiyen olduğunu ortaya koyan ilk grup 1990'da kuruldu: "Between Us " [*Wo-men-chi-chien* (Aramızda)]

22 Mayıs 1994'te feministler, Taipei caddelerinde "cinsel tacize karşı bir yürüyüş" örgütledi; 800 katılımcının çoğunu kampüslerinden kent merkezine yürüyen öğrenciler oluşturuyordu. Cinsel özgürlük söylemini geliştiren Ho adlı bir akademisyen, yürüyüş sırasında bir slogan uydurdu: "Cinsel orgazm istiyorum, cinsel taciz istemiyorum!" Yürüyüşe katılanlar tarafından büyük bir coşkuyla tekrarlanan bu slogan, şok olmuş ataerkil Taipei'nin sokaklarında yüksek sesle yankılandı. Ertesi gün birçok gazetenin manşeti buydu. Eylemin duyurulması, feminist hareket içinde büyük bir tartışma başlattı. Feministlerin çoğu, hareketin meşruîyet kazanmaya, kabul görmeye, kadınların koşulları-

nı geliştirmeye, cinsiyetlerin eşitliğini yerleştirmeye başladığı bir dönemde kamuoyunun zihninde feminizmi cinsel özgürlükle özdeşleştirmenin üzücü olduğu, hareket için yıkıcı sonuçlar doğurabileceği düşüncesindeydi. Ayrıca bazı feministler Batı'da cinsel özgürlüğün kadınlar için bir tuzak olduğunu, aslında erkeklerin işine yaradığını savunuyordu. "Bedenin özerklik hakkı" için mücadele etmeyi öneriyorlardı. Ho ve lezbiyen hareketle bağlantılı başka feministler de cinsel özgürlüğe ilişkin hem kadınların hem de kadınların cinselliğinin özgür bırakılmasını savunan bir feminist yaklaşım gereğinden bahsediyorlardı. Bu kadınlara göre cinsel özgürlük, kadının bedeninin kontrolünde kendini gösteren ataerkil kültüre başkaldırmanın radikal bir yoluydu. Cinsel özgürlükçü kadınlar hareketi eyleme geçti; hareketin güçlü bir lezbiyen kolu vardı, ama hareket yalnızca lezbiyenlerden ibaret değildi. 1995'te Tayvan Üniversitesi'ndeki kadın araştırma grupları, adaylarının öğrenci yönetimine seçilmesi için harekete geçip kadınların yatakhanelerinde pornografik filmler göstermeye başladı. Aynı dönemde, başka kampüslerde de "kadınların erotik öncülüğü festivali" düzenlendi. Çoğu çok genç olan bu kadınların eylemleri medyada geniş yer buldu, Taipei toplumunu sarstı ve feminist liderler arasında ciddi bir kaygıya yol açtı, feminizm içinde keskin çatışmaların yaşandığı, zaman zaman sertleşen tartışmalara yol açtı.

İşte lezbiyen ve gey grupları, bu feminist uyanış ve cinsel özgürlük bağlamında Çin kültürünün derinlere işlemiş bir tabusunu yıkarak yayılmaya başladı. 1990'larda eşcinsellerin Tayvan'daki geleneksel marjinalliği AIDS damgasıyla daha bir güçlendi, akılcılaştırıldı. Fakat lezbiyen "Between Us" hareketinin ortaya çıkmasının ardından lezbiyen ve gey kolektiflerin sayısı arttı, çoğu üniversite kampüslerindeydi: "Between Us", "ALN", "Lambda" (Tayvan Üniversitesi) ve "I Bao" gibi lezbiyen gruplar, "Gay Chat" (Tayvan Üniversitesi), "NCA" ve "Speak Out" gibi gey gruplar vardı. Başka gruplar da lezbiyen ve geylerle güçlerini birleştirdi: "Queer Workshop", "We Can" (Chin-hua Üniversitesi), DV8 (She-shin Koleji), "Quist" (Chong-yung Üniversitesi) gibi. Bu gruplar eşcinsel bir cemaat oluşturdular. "Kolektif olarak

dışarı çıktılar," "kişisel olanın siyasallığını" yeniden keşfederek cinsellik, zevk almak ve siyaset arasında bağlar kurdular. Barlar, bilgilenme, ağlar oluşturma, eğitim, gey ve lezbiyen kültürünün oluşumunda kilit önemdeydi. Po şöyle diyor: "Britanya'da birahaneler işçi sınıfının oluşumunda nasıl bir rol oynadıysa, gey barlar da Taipei'de kentli bir gey/lezbiyen kültürünün oluşumunda öyle önemli bir rol oynadı."[110]

Fakat Tayvan'ın da tümüyle içine gömüldüğü bilgi çağında, geyler ve lezbiyenler ağlar oluşturma konusunda barlarla sınırlı değildir. Birbirleriyle temasa geçme, iletişim kurma ve etkileşime girme biçimi olarak internetten, mesaj panolarından büyük oranda yararlanırlar. Gey/lezbiyen yeraltı radyo istasyonları sayesinde "alternatif bir medya" da yaratmışlardır. Ayrıca Taipei'de ana radyo istasyonlarında iki gey/lezbiyen programı yayınlanmaya başlamıştır.

Gey hareketiyle yakın bir siyasî ittifak içindeki lezbiyen hareket, iletişim, ağlar oluşturma ve kendini ifade etmenin ötesinde bir dizi kampanyada, toplumsal protestoda, siyasî taleplerin dile getirilmesinde de etkin bir güç oldu. Bir taraftan feministler, lezbiyenler ve geyler, eşcinsel erkekleri salgının sorumlusu olarak gören hükümet politikalarını protesto etmek için sokaklara döküldü. Diğer taraftan Asya'da HIV taşıyan heteroseksüel kadınların sayısı hızla arttığından, feminist "Awakening" grubu bu meseleyi kadınların kurtuluşu meselesi olarak ele aldı. Tayvan'da HIV taşıyan kadınlar arasında en büyük grubu, kocalarının fuhuş merakının kurbanı olan ev kadınları oluşturuyordu. Tayvan'daki kadın grupları AIDS'in yayılmasını önlemeye yönelik politikaların çelişkileri üzerinde durmaya başladı: Kadınlar cinsel hayatları üzerinde denetim sahibi olmadıkça, kocalarından enfeksiyon kapmaktan nasıl kurtulabilirlerdi? Feministler, lezbiyenler ve eşcinsel erkeklerin kurduğu AIDS karşıtı hareket, cinsel özgürlük meselesini gerçekçi temellere oturtup kadınlara ölümcül bir cinsel baskıyla karşı karşıya olduklarını göstererek, ataerkil cinsel egemenlik yapısına karşı ciddi bir saldırı başlattı.

---

110 Po (1996: 20).

Lezbiyen ve gey hareketlerinin, bu aşırı derecede ataerkil toplumda benimsediği ikinci bir eylem çizgisi de kamunun tahayyülündeki geleneksel yaftalanma ve görünmezlikle mücadele etmekti. Eşcinsel erkeklerin anormallik yaftasıyla mücadele etmesi gerekiyordu. Lezbiyenlerinse görünmezlikle. Lezbiyenler için de eşcinsel erkekler için de kamusal alana çıkmak, toplumsal bir varoluş kazanabilme yönünde başlıca amaç haline geldi. Bu hedefe giden yolda, kültürel etkinlikler temel önemdeydi. 1992'de düzenlenen bir "queer sineması" festivali, lezbiyenler ve geylerin, kamusal, kolektif bir biçimde kendilerini ortaya koymalarının başlangıç noktası oldu. Lezbiyen ve gey izleyiciler birkaç sinemaya doluştular, filmler de "queer teorisi" üzerine tartışmalarla birlikte sunuldu. Tayvanlı ve Hong Konglu eylemciler yaratıcı bir biçimde, "queer" (argoda homoseksüel) terimini "yoldaş" anlamına gelen "tong-chii" sözcüğüyle çevirmişlerdi; dolayısıyla artık "yoldaş" komünist kardeşliğe değil "queer" kimliğine atıfta bulunuyordu. Film festivalinin ardından düzenlenen, hep şenlik havasında geçen, komünal birçok kültürel etkinlik Tayvan'da lezbiyen ve gey kültüre bakışı o denli ciddi biçimde değiştirdi ki, 1996'da hareket Sevgililer Günü'nü eğlence dünyası, sosyete ve siyasetin önde gelen kişilikleri arasından en beğendikleri ilk on ismi belirleyerek kutlayacak kadar güçlü hissetti. (Seçilenlerin hepsinin, geyler ve lezbiyenlerin kendilerini beğenmelerinden memnun kaldığını söyleyemeyiz.)

Üçüncüsü, şaşırtıcı olmamakla birlikte, kamusal alanda kontrol sahibi olma çabasındaki lezbiyen ve gey hareketlerin "geri alacaklarını" söyledikleri Taipei'deki Yeni Park için verdikleri mücadele, bir anlamda bu hareketlerin sembolü haline geldi. Başkanlık Sarayı'nın yanındaki park, bir "eşcinsel mekânı" haline gelmişti; gey cemaatin toplandığı başlıca merkezlerden biriydi. 1996'da yeni iş başına gelen demokratik yerel yönetim, Taipei'nin parklar da dahil olmak üzere tepeden tırnağa yenilenmesini planlıyordu. "Kurtarılmış bölgeleri"nin ellerinden alınmasından korkan lezbiyenler ve geyler, parkın müdavimleri olarak bu tasarım projesine katılma talebinde bulundular; "Yoldaşlık Mekânı Cephesi" (Comrade Space Frontline) adı altında örgütlendiler

ve "karanlığın cemaati" konumundan kurtulabilmek için parkı, gündüz saatlerindeki etkinlikleri için de serbestçe kullanmayı talep ettiler.

Etkileri ve faaliyetleri giderek yükselen lezbiyenlerle, genel olarak feminist hareket arasında bir dizi çatışma ortaya çıktı. En büyük tartışmalardan biri, aile yasasının parlamentoda yeniden görüşülmesi konusunda patlak verdi. Lezbiyenler kadın gruplarının bu önerisini eleştirdi; öneri heteroseksüel aile kuralını kabul ediyor, eşcinsellerin haklarını görmezden geliyordu. Böylece lezbiyenler ve eşcinsel erkekler, hemcinslerin evlenebilmesinin yasallaştırılması için etkin olarak mücadele vermeye başladı; bu, dünya çapında lezbiyen ve gey hareketlerin birçoğunda göze çarpan temel meselelerden biridir; birazdan üzerinde duracağım. Lezbiyenlerle yaşadıkları bu çatışma, feminist hareket içinde, özellikle de ana çizgiyi oluşturan Awakening Vakfı'nda bir düşünme ve tartışma süreci başlattı. Lezbiyenler, dayanışma ifadeleri olarak kullanılan "Kadınlar kadınları seviyor" gibi sloganları iki yüzlü buluyor, bu sloganların kadınların kadınlara sevgisinin cinsel boyutunu görmezden geldiği eleştirisi getiriyordu. 1996'da lezbiyenler feminist hareket içinde açığa çıktı ve kadın hareketinin meşru bir parçası olarak özgül haklarının tanınması, savunulması gerektiğine dikkat çektiler.

Taipei'deki lezbiyen harekete ilişkin anlatıda birkaç noktanın vurgulanması gerekiyor. Taipei'deki lezbiyen hareket, Konfüçyüsçülüğe dayalı kültürlerde ataerkilliğin sağlamlığı ve heteroseksüelliğe ilişkin ön kabulleri paramparça etti. Lezbiyen hareket feminist hareketin bir uzantısıydı, ama aynı zamanda bütün biçimleriyle cinsiyet haklarının savunulmasında eşcinsel erkek hareketiyle birleşik bir cephede yan yana geldi. AIDS'e karşı başlatılan, salgını ev kadınlarına yönelik cinsel baskıyla ilişkilendiren kampanyaya katıldı. Tüm dünyada feminizm ve lezbiyenlik üzerine yapılan kuramsal tartışmaların 1990'larda Çin kültürüne ve Tayvan'da toplumsal kurumlara uyarlanmasında köprü rolü oynadı. Kamuoyunun dikkatini çekecek "kolektif bir açılma" yapabilmek için çok çeşitli kültürel ifadelerden yararlandı. İnterneti, korsan yayıncılık gibi alternatif iletişim yöntemlerini yoğun olarak kullandı. Yerel düzeyde, kentli toplumsal hareketler ve siyasal mü-

cadelelerle bağlantı kurdu. Hemcinslerle evlilik, heteroseksüel olmayan aile kavrayışını geliştirmek üzere yasal ve kültürel bir savaşa girişerek ataerkil aile eleştirisini derinleştirdi. Lezbiyen ve gey hareketler arasındaki ilişkiyi, bu hareketlerin ataerkilliğe başkaldırısını toparlarken bu meseleler üzerinde de duracağım.

Özgürlük Alanları: San Francisco'da Gey Cemaati[111]

Amerika'daki gey özgürlük hareketinin, 27 Haziran 1969'da New York'ta Greenwich Village'da, geylerin toplandığı The Stonewall bara düzenlenen yeni bir baskının ardından yüzlerce geyin üç gün boyunca polisle çatıştığı Stonewall isyanıyla başladığı düşünülür. Bu olayın ardından hareket, özellikle metropol bölgelerde, geylerin bireysel ve kolektif olarak ortaya çıkmasıyla birlikte, olağanüstü bir hızla büyüdü. 1969'da ülke çapında 50 gey örgütlenmesi vardı; 1973'e gelindiğinde bu sayı 800'ü buluyordu. Büyüklüklerinden dolayı, New York ve Los Angeles gey nüfusun en kalabalık olduğu kentler olsa da, San Francisco'da görünür, örgütlü, siyasallaşmış bir gey cemaati oluştu; San Francisco'daki gey cemaat, 1970'leri izleyen yirmi yıl içinde kentin mekânlarını, kültürünü ve siyasetini dönüştürecekti. Benim hesaplarıma göre (çok şükür cinsel tercihlere ilişkin istatistikî bir kayıt bulunmadığı için, bu hesaplamaların deneme kabilinden olduğu unutulmamalı) 1980'de gey ve lezbiyen nüfus, kentteki yetişkin nüfusun yüzde 17'sini oluşturuyordu (üçte ikisi eşcinsel erkeklerdi); önemli yerel seçimlerde de katılım oranları yüksek olduğundan, seçmenlerin yüzde 30'unu temsil ediyor olmaları mümkündü. 1990'larda, AIDS salgınının 1980'lerin ortalarında sebep olduğu kırıma karşın San Francisco'da gey ve lezbiyen nüfusu arttı; bunun temel sebebi lezbiyenlerin çoğalması, gey nüfusun göçünün sürmesi ve hemcinsler arasında istikrarlı beraberlikler kurulmasıydı. Daha da önemlisi eşcinseller kentin belli bölgelerine yerleşti, konutlarıyla, işyerleriyle, barlarıyla, restoranlarıyla, sinemalarıyla, kültür merkezleriyle, cemaate dayalı dernekleriyle,

111 San Francisco'daki gey cemaatine ilişkin araştırmamın kaynakları ve yöntemleri için Castells'te (1983), özellikle s.355-62'deki Yöntemsel Ek Bölümü'ne bakınız.

sokak toplantıları ve kutlamalarıyla bir toplumsal hayatın, kültürel özerkliğin örüldüğü otantik cemaatler oluşturdular: Bir özgürlük alanı yarattılar.

Geyler ve lezbiyenler bu alan temelinde siyasî olarak örgütlendiler ve San Francisco yerel yönetimi üzerinde etkilerini hissettirmeye başladılar; örneğin geylerin ve lezbiyenlerin emniyet güçlerine kabulünün, polis güçlerinin en az yüzde 10'unu oluşturmasının zorunlu kılınmasını sağladılar. 1990'lardan itibaren toplumsal hoşgörünün artması, eşcinsel olduğunu açıkça ortaya koyan insanların çoğalmasıyla birlikte, eşcinsel nüfus Amerika'da metropol coğrafyanın büyük bölümünde homofobik muhafazakârları korkutan bir yayılma gösterdiyse de, eşcinsel nüfusun uzamsal yoğunlaşması, eşcinsel kültürün doğuşunun bir işaretidir.

Eşcinsel kültürün oluşumu aşamasında gerçekleşen bu coğrafî yoğunlaşmanın gerekçesi iki katmanlıdır: Görünürlük ve korunma. San Francisco'daki eşcinsellerin siyasî lideri Harry Britt yıllar önce kendisiyle yaptığım bir söyleşide şunları söylemişti: "Eşcinseller uzamsal olarak yayıldıklarında eşcinsel olmazlar, çünkü görünmezdirler." Eşcinseller için temel özgürleştirici eylem "açılmak", kimliklerini, cinsiyetlerini toplum içinde açıkça ortaya koymak, bundan sonra yeniden sosyalleşmektir. Fakat temel erkeklik ve ataerkillik değerleri konusunda giderek güvensizliğe kapılan, hasmane tavırlar gösteren, hatta şiddete başvuran bir toplumda eşcinsel olduğunu açıkça ortaya koymak nasıl mümkün olacaktır? Sonra cinsiyetin, insanın kendini sunmasına içkin olduğu, genel varsayımın heteroseksüellik olduğu bir dünyada yeni bir davranış, yeni bir kurallar bütünü, yeni bir kültür nasıl öğrenilebilir? Eşcinseller kendilerini ifade edebilmek için hep bir araya gelmişlerdir; modern zamanlarda buluşma yerleri barlar ve hepsinin bildiği bir tür şifreye dönüşmüş mekânlar olmuştur. Kolektif olarak "açılacak" kadar bilinçlendiklerinde, güçlendiklerindeyse birlikte güven içinde olabilecekleri, yeni hayatlar kurabilecekleri mekânlar belirlediler. Seçtikleri bu mekânların fiziksel sınırları, özerk kurumlar oluşturmanın, kültürel özerklik kurmanın da temelini oluşturuyordu. Levine, 1970'lerde eşcin-

sel nüfusun Amerikan kentlerine yayılma izleğini göstermişti.[112] O ve başka araştırmacılar "getto" terimini kullanırlarken, eşcinseller "kurtarılmış bölgeler"den söz eder: Gerçekten de gettolarla eşcinsel bölgeler arasında büyük bir farklılık vardır, çünkü eşcinsel bölgeler genellikle eşcinsel insanlar tarafından, geniş çeperli kentli toplum içinde kendi kentlerini kurabilmek için bilinçli olarak yaratılmıştır.

Neden San Francisco? Altın ve özgürlüğün cazibesine kapılanların hemen kuruverdiği bir yerleşim olan San Francisco her zaman ahlakî ölçütleri müsamahaya dayalı bir kent oldu. Barbary Sahili, denizcilerin, gezginlerin, kısa süreliğine kalmaya gelenlerin, hayalcilerin, dolandırıcıların, girişimcilerin, isyancıların ve sapkınların buluşma noktasıydı – normal ile anormal arasındaki sınırın bulanıklaştığı, tesadüfî karşılaşmaların yaşandığı, toplumsal kuralların pek azının işlediği bir ortamdı. Fakat 1920'lerde kent saygın bir isim yapmaya, Amerika'nın batısının kültürel başkenti olmaya, İrlandalı ve İtalyan işçi sınıfının desteğine dayanan Katolik Kilisesi'nin otoritesi altında nezih bir büyüme göstermeye karar verdi. Reform hareketinin 1930'larda belediyeye ve polis gücüne ulaşmasıyla birlikte "sapkınlar" bastırıldı ve saklanmaya zorlandı. Dolayısıyla gördüğümüz gibi, özgür bir kent olarak öncü kökenlere sahip olması, San Francisco'nun eşcinsel özgürlük hareketinin başladığı yer haline gelmesini yeterince açıklayamıyor.

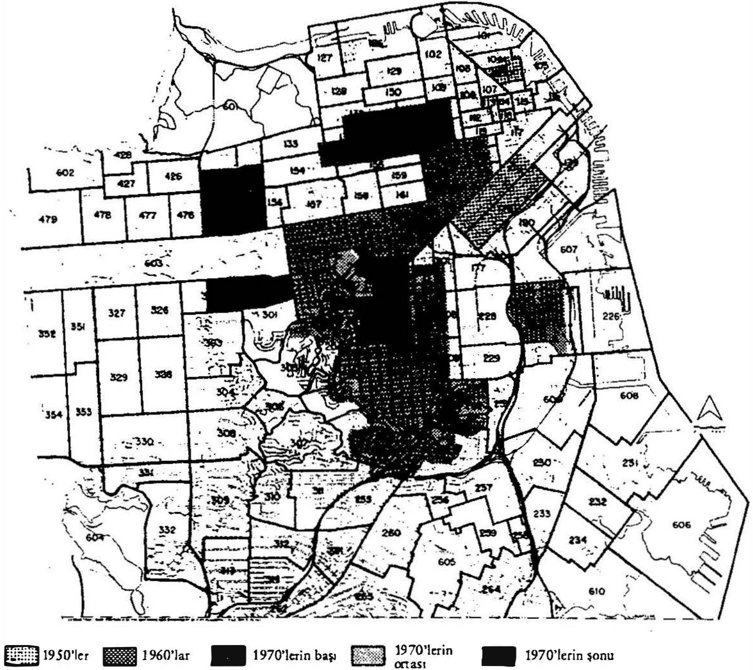
Dönüm noktası İkinci Dünya Savaşı oldu. San Francisco Pasifik cephesinin ana limanıydı. Yaklaşık 1 milyon 600 bin genç adam ve kadın kentten gelip geçti: Yalnız, köksüz, ölümün ve acının kıyısında yaşayan, zamanlarının çoğunu hemcinsleriyle geçiren bu insanların birçoğu eşcinselliklerini keşfettiler ya da seçtiler. Çoğu donanmadan atıldı ve San Francisco'ya yerleşti. Bu damgayla Iowa'ya memleketlerine dönmek yerine, San Francisco'da kaldılar, savaşın sonunda buradaki binlerce başka eşcinsele katıldılar. Barlarda buluştular, destek ve paylaşım ağları oluşturdular. 1940'ların sonundan itibaren bir eşcinsel kültür doğmaya başladı. Ancak barlardan sokaklara geçmek için bir on yıl daha

112 Levine (1979).

beklemeleri, beat kuşağıyla birlikte, City Lights kitabevinin çevresinde ağlar oluşturan, başka yazar ve şairlerin yanı sıra Ginsberg, Kerouac ve Black Mountain şairlerinin de yer aldığı edebiyat çevrelerinde alternatif bir hayat tarzının oluştuğunu görmeleri gerekecekti. Bu kültür, Broadway'in kırmızı ışıklı turist bölgesinin yakınlarında, eskiden İtalyanların kalabalık olduğu Kuzey Sahili'nde yoğunlaşmıştı. Eşcinseller bu hoşgörülü, deneysel ortama tam anlamıyla kabul ediliyorlardı. Basın-yayın kurumları beat kültürüne yoğunlaştıklarında, en fazla vurguladıkları şey eşcinselliğin yaygınlığı oldu; bunu "sapkınlığın" kanıtı olarak sundular. Bu yayınlarla birlikte San Francisco eşcinsellerin Kâbesi haline geldi, Amerika'nın dört bir yanından binlerce eşcinsel kente aktı. Belediye'nin buna baskıyla karşılık vermesi, 1964'te polisin tacizlerine karşı mücadele eden eşcinsel ve bohem bar sahiplerinin birliği olan Tavern Guild (Taverna Loncası) ile bağlantılı olarak, eşcinselleri savunan Bireysel Haklar Derneği'nin kurulmasını beraberinde getirdi.

Sonraları, 1960'ların sonunda hippi kültürü, San Francisco Körfezi bölgesinde, özellikle de Berkeley/Oakland'ta büyüyen toplumsal hareketler, Amerika çapında bir eşcinsel özgürlük hareketinin ortaya çıkması San Francisco'nun eşcinsel nüfusunu, tarihsel olarak kurulmuş ağlar temelinde niceliksel bir değişime uğrattı. California eşcinsel hareketi 1971'de başkentte, Sacramento'da ilk kez eşcinsel haklarını destekleyen bir yürüyüş düzenleyebilecek kadar güçlü hale geldi. 1970'lerde San Francisco'da belli mahallelerde, özellikle de Castro bölgesinde bir eşcinsel cemaati gelişmeye başladı; eşcinseller geleneksel olarak işçi sınıfının yaşadığı bu bölgede evler aldılar ya da kiraladılar; bu semtler eşcinsel ev sahipleri, eşcinsel emlakçılar, eşcinsellerin işlettiği onarım şirketleriyle doldu. Eşcinsellerin yürüttüğü girişimler de bu bölgeye yerleşti. Eşcinseller, barları, karşı kültür merkezlerini izleyen dağınık yerleşim merkezlerinin ardından 1970'lere gelindiğinde ilk kez bir semtte kendilerinin olduğunu söyleyebilecekleri kadar yoğunlaşabilmiş oldu. Saha araştırmalarıma dayanarak hazırladığım Şekil 4.11'de eşcinsel yerleşim bölgelerinin 1950-1980 dönemindeki genişlemesini görebilirsiniz.

ŞEKİL 4.11
San Francisco'da Geylerin Yerleşik Olduğu Bölgeler

Kaynak: Castells (1983).

Ancak eşcinsel cemaatin oluşumu, tümüyle kendiliğinden gerçekleşmedi. Bu aynı zamanda bilinçli bir siyasî eylemin, özellikle de San Francisco'daki gey cemaatin tarihî lideri Harvey Milk'in etkisiyle gerçekleşen bir siyasî eylemin ürünüydü. Albany'de New York Eyalet Üniversitesi'nden mezun olan Milk, eşcinsel olduğu gerekçesiyle donanmadan ihraç edildikten sonra, öğretim görevlisi olarak iş bulup çalışamamıştı. Binlerce eşcinsel gibi o da 1969'da San Francisco'ya geldi. Bir süre finans uzmanı olarak çalıştı, sonra bu işten ayrılıp bir fotoğrafçı dükkânı açtı: Castro caddesindeki Castro Camera. Milk eş-

cinsellerin cemaatten iş dünyasına sonra da iktidara uzanması için bir plan geliştirdi. Geylere "eşcinsel olarak satın almaları" çağrısında bulundu, böylece Castro piyasa yapılan bir mekân olmanın ötesine geçecek, eşcinsellerin sahip olduğu, eşcinsellerin yaşadığı, eşcinsellerin tadını çıkardığı bir mekân haline gelecekti. Sonra eğer eşcinseller satın alırlarsa, eşcinsel olarak yaşarlarsa, eşcinsel olarak oy da kullanabileceklerdi. Milk, 1973'te eşcinselliğini açıkça ortaya koyarak, San Francisco belediye meclisi için yapılan seçimlere aday olarak katıldı. İyi bir sonuç aldı, ama seçilemedi. Eşcinsellerin siyasî kulüplerini güçlendirerek, Demokrat Parti'yle bağlar kurarak, programını emlak spekülasyonunun denetimi gibi yerel politika meselelerini de kapsayacak şekilde genişleterek siyasî bir temel oluşturmaya girişti.

Siyasî bir gelişme, Milk'in kaderini değiştirdi. 1975'te Californialı liberal senatör George Moscone az bir farkla San Francisco belediye başkanlığına seçildi. Moscone, daha o zamanlar güçlü olan eşcinsel cemaatinin desteğini kazanabilmek için Harvey Milk'i yerel yönetimde önemli bir mevkiye atadı. Eşcinsel olduğunu açıkça ortaya koyan bir lider ilk kez kent yönetimine getiriliyordu. Aynı dönemde San Francisco'daki güçlü semt hareketi, seçim yasasında belediye meclisine seçimin kent genelindeki oy toplamına göre değil, yerel bölgelerden çıkan oylara göre belirlenmesini öngören bir reforma gidilmesini sağladı. Bunun ardından Castro bir seçim bölgesi haline gelirken, Harvey Milk de Castro'ya yerleşmiş eşcinsel cemaatin oylarıyla 1977'de, bu bölgenin temsilcisi olarak belediye meclisine seçildi. Milk bu yeni platformdan kent ve eyalet çevresindeki eşcinsel gücü harekete geçirdi. 1978'de California'da eşcinsellerin devlet okullarında öğretmenlik yapmasının yasaklanmasını öngören bir öneri seçmenlerin oyuna sunuldu. Öneri California genelinde seçmenlerin yüzde 58'inin, San Francisco'da yüzde 75'inin oyuyla reddedildi. "Hayır" kampanyasının başını medyada başarılı bir performans sergileyen Milk çekiyordu. Nisan 1978'de Belediye Meclisi, son derece liberal bir Eşcinsel Hakları Yasası'nı onayladı. Bu arada Belediye'de çalışan iki lezbiyen lider, Del Martin ve Phyllis Lyon da, San Francisco kent yönetiminde verdikleri

hizmetleri –lezbiyenlere desteklerini de– ve 25 yıllık beraberliklerini ödüllendiren bir onur plaketi aldılar.

Bunlar ve eşcinsellerin elde ettiği başka kazanımlar homofobik kültürün kaldıramayacağı kadar fazlaydı. 27 Kasım 1978'de, belediye meclisinin muhafazakâr üyelerinden, seçim kampanyasında "cinsel sapkınlıklara" gösterilen hoşgörüyü hedef almış olan eski polis Dan White, Belediye Başkanı George Moscone ile belediye meclisi üyesi Harvey Milk'i bürolarında vurarak öldürdü. Sonra emniyet merkezine gidip eski meslektaşlarına teslim oldu. Moscone ve Milk'in cenaze töreni, San Francisco'nun gördüğü en etkileyici siyasî gösterilerden biriydi: 20 bin kişi, Harvey Milk'in gösterdiği yolda mücadeleyi sürdürme çağrısında bulunan konuşmacıları dinledikten sonra ellerinde mumlarla sükûnet içinde yürüdü. Ve hareket Harvey Milk'in yolunda ilerledi. Yeni Belediye Başkanı Dianne Feinstein, Harvey Milk'in yerine bir başka eşcinsel lideri, sosyalist Harry Britt'i atadı; Britt de sonraki seçimlerde belediye meclisine seçildi.

Sonraki on yılda, gey ve lezbiyen liderlerin 11 üyeli belediye meclisinde sayıları arttı; 1992'deki seçimde belediye başkanlığına bir muhafazakâr seçilse de, geyler ve lezbiyenler 1996'da kıdemli siyahî Demokrat liderlerden Willie Brown'ın San Francisco Belediye Başkanı seçilmesini sağlayacak koalisyonun başlıca bileşeni oldu. San Francisco'da 1996 seçim kampanyasından bir anekdot, uzun zamandır benimsenen değerlerin belirsizleşmesi karşısında kendini kaybeden homofobik kültürün kafa karışıklığını sergiliyor. Eski bir emniyet müdürü olan görevdeki belediye başkanı, büyük bir siyasî gafın ardından az daha seçimlerden silinecekti. Anket sonuçlarında geride olduğunu gören, eşcinsel kitlenin sevgisini kazanmanın bir yolunu arayan bu muhafazakâr aday, çıplak fotoğraflarını çektirdi ve yine aynı kılıkta evinin banyosunda, radyolardan gelen gazetecilere söyleşi verdi. Duruma içerleyen eşcinsellerin ve heteroseksüellerin tepkisi yüzünden şansını kaybetti. Seçimden galip çıkan yeni belediye başkanı Brown, kentteki eşcinsellerin haklarına, yılda birkaç kez yürüyüşlerle ve festivallerle kutlanan eşcinsel kültürüne saygılı olmaya ve bu hakları, bu kültürü

güçlendirmeye söz verdiğini yineledi; yirmi yıllık mazisi olan bu sözü tazeledi.

Fakat şunu da eklemek gerekir ki 1990'lardaki eşcinsel cemaati, 1970'lerde oluşan eşcinsel cemaatine benzemez, çünkü 1980'lerin başında AIDS'in darbesini almıştır.[113] 1980'leri izleyen 15 yıl içinde San Francisco'da 15 bin kişi AIDS'ten öldü, binlerce kişiye de HIV taşıdığı teşhisi kondu. Eşcinsel cemaatin tepkisi kayda değerdi; zira San Francisco insan türü için bir tehlike olan AIDS salgınının kontrol altına alınmasına yönelik örgütlenmede, salgını önleme amaçlı etkinliklerde ve siyasal eylemlerde tüm dünyanın örnek alabileceği bir model haline geldi. 1980'lerin ve 1990'ların en önemli eşcinsel hareketinin, AIDS karşıtı hareketin eşcinsel bileşeni olduğunu söylemenin doğru olacağına inanıyorum; AIDS karşıtı kampanyanın eşcinsel bileşeni kliniklerden ACT UP! gibi faal eylemliliğe uzanan yelpazede çeşitli biçimlerde kendini göstermiştir. San Francisco'da ilk çabalar, hastalara yardım etmeye, hastalığın yayılmasını önlemeye yönelmişti. Cemaatin eğitilmesi için geniş çaplı bir seferberlik başlatıldı; güvenli seks öğretildi ve yaygınlaştırıldı. Birkaç yıl sonra sonuçların dikkat çekici olduğu görüldü. 1990'larda San Francisco'da ve California'da yeni AIDS vakalarına, heteroseksüel nüfusta daha sık rastlanıyordu; uyuşturucu kullanımı, fuhuş, virüsün dikkatsiz erkekler tarafından kadınlara bulaştırılması bunda etkiliydi; daha eğitimli olan, daha örgütlü eşcinsel nüfusta ise yeni vaka sayısında azalma vardı. Hastaların tedavisi hemen her düzeyde örgütlenmişti; San Francisco Genel Hastanesi daimi bir AIDS bölümü kuran ilk hastane oldu; bir gönüllüler ağı hastanede ve evlerde hastaların bakımına yardım ediyordu. Araştırma çabalarının hızlandırılması, hazırlanan deneysel ilaçların hızla onaylanması için verilen militan mücadelenin de önemli sonuçları oldu. California Üniversitesi'ne bağlı San Francisco hastanesi, AIDS'le ilgili araştırmalarda önde gelen merkezlerden biri oldu. Daha geniş bir pencereden bakar-

113 Gey hareketi, AIDS'e karşı mücadele ve toplumun tepkileri için bakınız Coates et al. (1988); Mass (1990); Heller (1992); Price ve Hsu (1992); Herek ve Greene (1995); Lloyd ve Kuselewickz (1995).

sak, 1996'da Vancouver'da düzenlenen dünya çapındaki AIDS Konferansı, hastalığın kontrol altına alınmasında ilerlemeler olabileceğini, belki gelecekte ölümcül olmaktan çıkarılabileceğini duyurdu.

Fakat San Francisco'da ve başka yerlerde eşcinsel cemaatin en önemli çabası herhalde, AIDS'in demistifiye edilmesi, bir leke olarak görülmemesi, homoseksüellik ya da cinsellik kaynaklı bir hastalık olmadığının tüm dünyaya anlatılması için verilen kültürel savaş oldu. Cinsel temas da dahil temas üzerine kurulu, ama cinsellik dışında başka birçok biçim alabilen ağlar taşıyordu bu ölümcül virüsü, eşcinsellik değil.[114] Bu ağlar arasındaki bağlantının koparılması, dolayısıyla salgının kontrol altına alınması, bir kısıtlama meselesi değil, kamu sağlık kurumlarının ve yurttaşlık bilincinin desteklediği bir eğitim, örgütlenme ve sorumluluk meselesiydi. San Francisco'dan başlayarak, eşcinsel cemaatin bu savaşı kazanabilmesi insanlığa büyük bir katkıdır. En azından, hareket HIV taşıyıcılarının belirlenmesi ve karantinaya alınması için yapılan çağrılara karşı başarılı bir mücadele vermiş, böylece insanlığa karşı yeni bir kıyımı önlemiştir. Ama asıl önemli olan tüm dünyanın, AIDS'in ürkütücülüğüne bakabilmesi, salgınla önyargılar ve kâbuslara yaslanarak değil, virüsleri oldukları gibi ele alarak yüzleşebilmesiydi. Dünya sakinleri olarak AIDS'i Yeni Sodom yüzünden hak edilmiş ilahi bir ceza olarak görmeye çok yaklaşmıştık; hastalığın daha fazla yayılmasını engelleyecek önlemleri alamayacak, dolayısıyla AIDS'i kontrol altına almakta gecikmiş olacaktık. Bunun yaşanmamasında, toplumların zamanla AIDS'in bir eşcinsel hastalığı olmadığını, yayılmasına neden olan kaynaklar ve araçlarla toplum genelinde mücadele verilmesi gerektiğini öğrenmesinde eşcinsel cemaatine dayalı, öncüleri özgürleşmiş San Francisco kentinde yaşayan (çoğu şimdi ölüm yolunda ilerlemektedir) AIDS karşıtı hareketin çabaları etkili olmuştur.

1990'larda San Francisco'daki eşcinsel cemaatinde, AIDS salgınıyla ilgisiz diyemeyeceğimiz bir başka önemli eğilim yaygınlaştı. Kıs-

114 Castells (1992c).

men hareketin bazı kesimlerinin yaşlanması ve olgunlaşmasının bir göstergesi olarak kısmen de cinselliği, daha güvenli aşk ilişkilerine kanalize etmenin bir biçimi olarak, cinsel ilişki kalıpları daha istikrarlı bir hal kazandı. Hemcinslerle aile kurma özlemi, geyler arasında da lezbiyenler arasında da en güçlü kültürel eğilimlerden biri haline geldi. Uzun süreli, monogam ilişki, orta yaşlı geyler ve lezbiyenlerin ağırlıklı olarak tercih ettiği ilişki biçimi oldu. Buna bağlı olarak, gey cemaati içinde böyle istikrarlı ilişkilerin kurumsal anlamda aile olarak tanınmasına yönelik bir hareket başladı. Yerel yönetimlerden ve eyalet hükümetlerinden beraberlik sertifikaları istenmeye başlandı, bu sertifikalarla eşlere tanınan haklardan yararlanmak mümkün olacaktı. Ayrıca hemcinsler arası evliliklerin yasallık kazanması, hareketin başlıca taleplerinden biri haline geldi; aile değerlerini geliştirmekten dem vuran muhafazakârların sözü ağızlarından alınırken, ailenin değeri heteroseksüel olmayan sevme, paylaşma ve çocuk büyütme biçimlerine taşınıyordu. Cinsel özgürlük hareketi olarak başlayan şey, ataerkil aileyi tam bir çembere almıştı; ataerkil ailenin heteroseksüel köklerine saldırmış, aile değerlerinin yalnızca heteroseksüel aileye ait olmadığını göstermişti.

Her eylem bir tepki doğurduğundan, yeni gey ve lezbiyen ailelerde cinselliğin nispeten ehlileştirilmesi de, sadomazoşist hareket ya da San Francisco bölgesinde, özellikle de South of Market bölgesinde dikkat çekici bir olgu olan gönüllü seks köleliği ağları gibi cinsel azınlık kültürlerinin gelişimini tetikledi. Gerçi bu kültürel/kişisel isyanın önemine yirmi yıl önce yaptığım saha araştırmasında dikkat çekmiştim. Belagatli bazı entelektüellerin de dahil olduğu sadomazoşist kültür, geyler arasında kabul gören genel çizgiyi, "toplumsal olarak kabul edilebilir olan"a ilişkin yeni kurallar belirlemeye çalışmakla, böylece tarih boyunca geyleri ve lezbiyenleri ezen egemenlik mantığını yeniden üretmekle suçlar. Sadomazoşistlere göre yolculuğun sonu yoktur. Bu yüzden kontrollü şiddetin, aşağılanmaya göz yumulmasının, köle müzayedelerinin, acıyla karışık hazzın, deriler giymenin, Nazi amblemlerinin, zincirler ve kırbaçların cinsel tahrikin ötesinde bir anlamı vardır.

Bunlar, heteroseksüel toplumun geride bıraktığı ahlakî değerlerin tümünü yok etme gereksiniminin kültürel ifadeleridir; çünkü bu değerler geleneksel olarak eşcinselliği, cinselliği damgalamak, bastırmak için kullanılmıştır. Bu kültürel azınlığın birçok geyde ve lezbiyende ciddi bir sıkıntı yaratması, zor değilse bile önemli bir mevzuyu gündeme getirdiklerinin göstergesidir.

Kültürel gettosunda kendi haline bırakılan gey cemaatin, gey hareketi üretmekten çok tüketen, giderek genişleyen erkek elitlerin desteğini almaksızın hareketin zımni hedefleri arasında yer alan cinsel devrimi ve ataerkilliğin dönüşümünü gerçekleştirmesi mümkün görünmüyor. Lezbiyenlerle ve feminist hareketle kurulan ittifaklar, geylerin özgürleşmesinin mutlak koşulu olarak görünüyor. Ama geyler erkektir; erkek olarak sosyalleşmeleri, özellikle de beyaz ve orta sınıftan geliyorlarsa sahip oldukları ayrıcalıklar ataerkillik karşıtı bir ittifaka tam anlamıyla dahil olmalarını engeller. Bu yüzdendir ki, San Francisco'da radikal yönelimli gey ve lezbiyen ittifakıyla, kendilerini, eşcinsellerin ataerkilliğin kurumları içinde hoşgörülen bir azınlık olabilmeleri için gey haklarını savunmaya adamış bir çıkar grubu olarak konumlandıran saygın gey elit arasında giderek derinleşen bir ayrılık başgöstermiştir. Fakat bu çeşitlilik, heteroseksüel norma ters düşerek insanlara kimi seveceklerini seçme özgürlüğü tanıyan daha geniş çeperli bir hareket içinde ifade edilebiliyorsa eğer, bunun sebebi Harvey Milk ve başka öncülerin bir zamanlar Batı'da özgür bir cemaat kurmuş olmasıdır.

Özetle: Cinsel Kimlik ve Ataerkil Aile

Lezbiyen ve gey hareketler, yalnızca insanın kimi nasıl seveceğine ilişkin temel insan haklarını savunan hareketler değildir. Aynı zamanda cinsel kimliğin, dolayısıyla cinsel özgürleşmenin de güçlü ifadeleridir. Toplumların tarih içinde kurduğu binlerce yıllık temellerin bazılarına başkaldırmalarının sebebi de budur: Cinsel baskı ve zorunlu heteroseksüellik.

Lezbiyenler Taipei'deki Çin kültürü kadar baskıcı ve ataerkil

bir kurumsal ortamda, cinselliklerini açıkça ifade edebiliyorlarsa ve hemcinslerle evliliğin aileyle ilgili yasalara girmesi talebinde bulunuyorlarsa, arzunun kontrolü üzerine inşa edilmiş kurumsal yapıda ciddi bir gedik açılmış demektir. Gey cemaati aşağılayıcı bir biçimde yaftalanmayı aşabildiyse, AIDS salgınının önlenebilmesine yardımcı olabildiyse, bu toplumların kendilerini karanlıktan çekip çıkarabileceği, insanî deneyimlerin çeşitliliğini önyargısız, şiddete başvurmadan görebileceği anlamına gelir. Ve eğer Amerika'da başkanlık seçimi kampanyaları, gey haklarıyla ilgili tartışmaları istemeye istemeye hesaba katıyorsa, bu toplumsal hareketlerin heteroseksüelliğe başkaldırısının artık görmezden gelinemeyeceği ya da bastırılamayacağı anlamına gelir. Cinsel kimlik hareketlerinin serbest bıraktığı dönüştürücü güçleri, basit hoşgörü ve insan haklarına saygıyla sınırlı tutmak o kadar da kolay değil. Bu hareketler cinsel normalleşmeye ve ataerkil aileye ilişkin yıkıcı bir eleştirici başlatmışlardır. Başkaldırıları, ataerkillik için özellikle korkutucudur, çünkü bu başkaldırı, biyolojik araştırmalar ve tıp teknolojisi sayesinde heteroseksüellik, ataerkillik ve türün çoğalmasının birbirinden ayrılabileceği tarihsel bir döneme denk gelmiştir. Hemcinslerin kurduğu ailelerin çocuk büyütmekten vazgeçmemesi bu olasılığın en açık ifadesidir.

Diğer yandan cinsel sınırların bulanıklaşmasıyla, aile, cinsellik, aşk, cinsiyet ve iktidarın ayrılması bildiğimiz biçimiyle dünyaya temel bir kültürel eleştiri yöneltmektedir. İşte bu yüzden de cinsel özgürlük hareketlerinin bundan sonraki gelişimi kolay olmayacak. İnsan haklarının savunulmasından, cinsellik, aile ve kişiliğin yeniden inşasına geçmekle, baskının ve uygarlığın sinir uçlarına dokunmuşlardır, karşılığını aynen alacaklardır.

Gey ve lezbiyen hareketleri fırtınalı bir gelecek bekliyor; cinsellik karşıtı tepkinin gizli yüzü yalnızca AIDS değildir. Ama geçmişteki deneyimin geleceğe ayna tutmak gibi bir değeri varsa eğer, aşkın gücüyle birleştiğinde kimliğin gücünün sihre dönüştüğünü söyleyebiliriz.

ATAERKİLLİĞİN KRİZİNDE AİLE, CİNSELLİK VE KİŞİLİK[115]

Ayrılan ve boşanan toplumda, çekirdek aile, yaygın deyişle söylersek, birleşen ailelerle bağlantılı olarak örneğin, yeni akrabalık bağları üretir. Ne var ki bu bağların doğası, eskiye göre daha fazla pazarlığa tabî olmalarıyla birlikte değişir. Akrabalık ilişkilerinin, genelde güvene dayandığı kabul edilirdi; ama artık bu güven için de pazarlık edilmesi gerekiyor, bağlılık en az cinsel ilişkilerde olduğu kadar önemli bir mesele.

Anthony Giddens, *The Transformation of Intimacy*, s.96

Ailenin İnanılmaz Derecede Küçülmesi

Enformasyonel kapitalizmle feminist ve cinsel kimlikçi toplumsal hareketler arasındaki etkileşimin yol açtığı ataerkillik krizi, kendini, insanların hayatlarını paylaşmak ve çocuklarını büyütmek için yaptıkları anlaşmaların çeşitliliğinde göstermektedir. Bu noktayı, argümanı basitleştirmek üzere Amerika'dan bazı verilere başvurarak aydınlatacağım. Şunu ekleyeyim, bütün ülkelerin, bütün kültürlerin bu yoldan gideceğini söylemiyorum. Ne var ki, ataerkilliğin yaşadığı krizin gerisindeki toplumsal, ekonomik ve teknolojik eğilimler dünya çapında gözleniyorsa eğer, birçok toplumun kendi ataerkil kurumlarını kendi kültürlerinin ve tarihlerinin özgül koşulları çerçevesinde yeniden inşa edeceği ya da bunların yerine başka kurumlar geçireceği düşüncesi akla yatkındır. Birazdan sunacağım, Amerika'daki eğilimlere ilişkin ampirik verilere dayanan tartışma, ataerkil ailenin krizi, cinsel kimliğin dönüşümünü ve aile hayatının, dolayısıyla kişilik sistemlerinin toplumsal yeniden tanımını birbirine bağlayan toplumsal mekanizmaları belirlemeyi, tanımlamayı amaçlıyor.

Mesele ailenin ortadan kaybolması değil engin bir çeşitlilik göstermesi, ailenin iktidar sistemindeki değişikliktir. İnsanların çoğu ev-

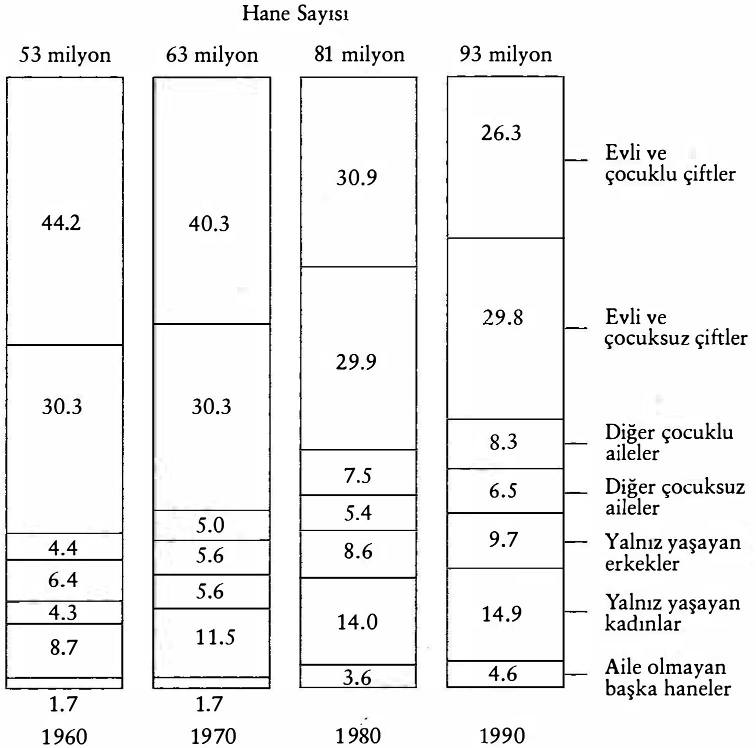
115 Bu bölümde yer alan veriler, aksi belirtilmediği sürece ABD Nüfus Sayımı Bürosu ve The World Almanac and Book of Facts'tendir (1996). Bu verileri hazırlamak için kullanılan, ABD Nüfus Sayımı Bürosu yayınları: ABD Ticaret Bakanlığı, Ekonomi ve İstatistikler İdaresi, Nüfus Sayımı Bürosu (1989, 1991, 1992a-d).

lenmeyi sürdürüyor: Amerikalıların yüzde 90'ı ömürleri boyunca evli kalıyor. Boşandıklarında kadınların yüzde 60'ı, erkeklerin de yüzde 75'i yaklaşık üç yıl içinde yeniden evleniyor. Geyler ve lezbiyenler de kendilerine yasal evlilik hakkı tanınması için mücadele ediyor. Fakat son dönemdeki evlilikler, birlikte yaşamanın yaygınlaşması, yüksek boşanma ve ayrılık oranları birleştirildiğinde aile hayatının ve aile dışındaki hayat tarzlarının çok çeşitli biçimlere büründüğünü gösteriyor (**Şekil 4.12**a ve **4.12b** 1960-90 ve 1970-95 dönemindeki yaygın eğilimleri gösterir). "Aile hayatı sürülmeyen haneler"in sayısı 1960 ile 1995 arasında ikiye katlanmış, bütün hanelere oranı yüzde 15'ten yüzde 29'a çıkmıştır; doğal olarak yalnız yaşayan yaşlı insanların da dahil olduğu bu grup kültürel bir değişimin yanı sıra demografik bir eğilimi de yansıtır. Yalnız yaşayanların üçte ikisini kadınlar oluşturmaktadır. Asıl önemlisi, tipik "evli ve çocuklu" kategorisinde yer alan hanelerin oranının 1960'da yüzde 44,2'yken, 1995'te yüzde 25,5'e gerilemiş olmasıdır. Dolayısıyla ataerkil çekirdek aile "modeli"ne Amerika'daki hanelerin yalnızca dörtte birinde rastlanır. Stacey'nin alıntı yaptığı kaynaklara göre, ataerkil ailenin en geleneksel versiyonunu, yani evli ve çocuklu, yalnızca erkeğin çalıştığı, kadının bütün zamanını evde geçirdiği aileleri dikkate alacak olursak bu oran yüzde 7'ye düşer.[116]

Çocukların hayatı da değişmiştir. **Şekil 4.13**'te de görüldüğü gibi, 1990'da çocukların dörtte biri aşkın kesimi ya annesiyle ya babasıyla ya da ebeveynleri dışında biriyle yaşıyordu; oysa bu oran 1960'ta yüzde 13'ten azdı. Ayrıca ABD Nüfus Bürosu'nun yaptığı bir araştırmaya göre, 1991'de biyolojik ebeveynleriyle birlikte yaşayan çocukların oranı yalnızca yüzde 50.8'di.[117] Başka kaynaklardaki tahminlere göre, "bütün çocukların yaklaşık yüzde 50'si genetik ebeveynleriyle birlikte yaşamıyor."[118] Son yirmi yılda evlat edinme oranında ciddi bir artış gözlenirken, sunî döllenme yöntemiyle 20 bin bebek doğdu.[119]

116 Stacey (1990: 28).
117 ABD Nüfus Sayımı Bürosu (1994).
118 Buss (1994: 168).
119 Reigot ve Spina (1996: 238).

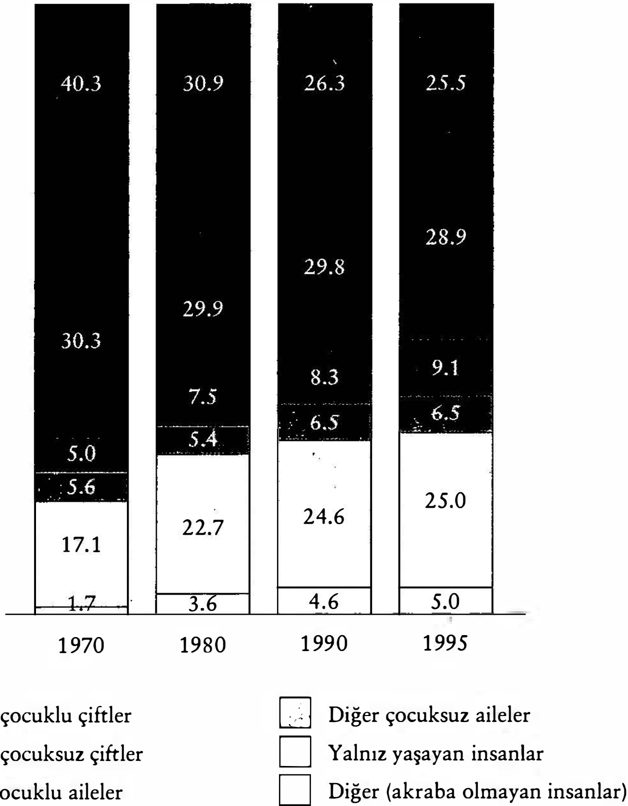
ŞEKİL 4.12a
ABD'de Hanelerin Bileşimi, 1960-90 (%)
(çocuklar= 18 yaşın altındaki kendi çocukları)

Kaynak: ABD Nüfus Bürosu (1992a).

Asıl önemli olan, hepsi de ataerkil çekirdek ailenin silinip gitmekte olduğuna işaret eden *eğilimlerdir*: 1970 ile 1990 arasında annesiyle ya da babasıyla birlikte yaşayan çocukların oranı yüzde 25'e yükseldi. Bu çocuklardan, evlenmemiş bir anneyle yaşayanların oranı 1970'te yüzde 7'yken 1990'da yüzde 31'e çıktı. Tek ebeveynli, kadının aile re-

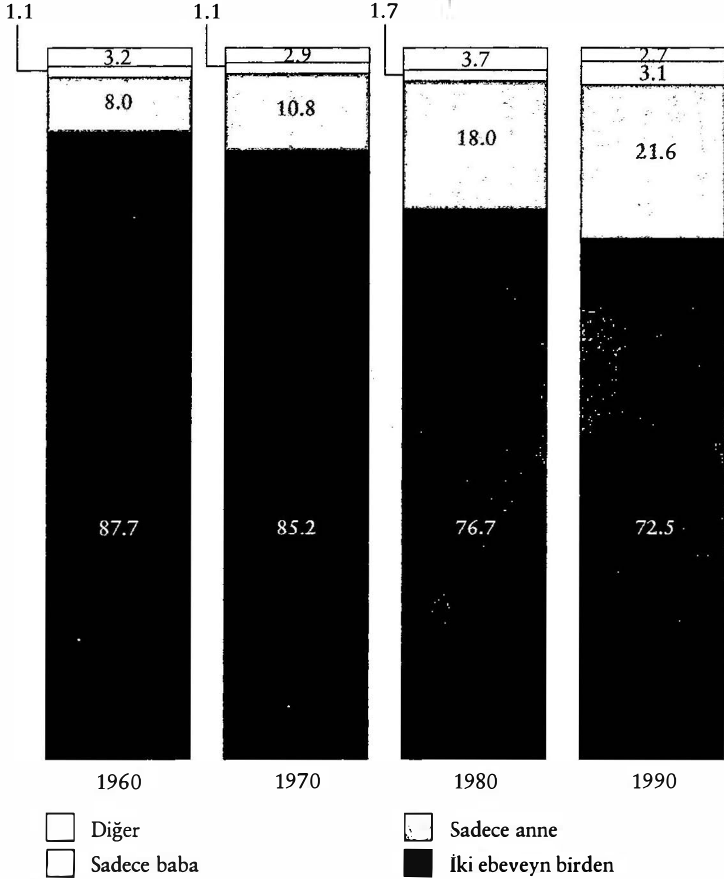
ŞEKİL 4.12b
ABD'de Hanelerin Bileşimi, 1970-95 (%)

Kaynak: ABD Nüfus Bürosu (1996).

isi olduğu çocuklu hanelerin oranı 1970'lerde yüzde 90,5 artış gösterdi, bu oran 1980'lerde yüzde 21,2 arttı. Tek ebeveynli, erkeğin aile reisi olduğu çocuklu hanelerin oranı 1990'da yüzde 3,1 olsa da daha hızlı bir yükselme eğilimindedir: Bu oran 1970'lerde yüzde 80,6, 1980'lerde de yüzde 87,2 artmıştır. Kocanın bulunmadığı, kadının aile reisi olduğu ailelerin oranı 1970'te yüzde 11'ken, 1994'te yüzde

ŞEKİL 4.13
ABD'de 18 Yaşın Altındaki Çocukların Yaşama Koşulları;
Ebeveynlerin Bulunup Bulunmamasına Göre, 1960-90 (% dağılım)

Kaynak: ABD Nüfus Bürosu (1996).

18'e çıkmıştır. Yalnızca anneleriyle yaşayan çocukların oranı 1970 ile 1994 arasında yüzde 11'den yüzde 22'ye çıkarak ikiye katlanırken, aynı dönemde yalnızca babalarıyla yaşayan çocukların oranı üçe katlanmış, yüzde 1'den yüzde 3'e çıkmıştır.

Birlikte yaşama biçimlerinin giderek çeşitlendiği gözleniyor.[120] 1980'de 4 milyon birleşik aile vardı (daha önceki evliliklerden olan çocukların da dahil olduğu); 1990'da ise bu sayı 5 milyona çıkmıştı. 1992'de 18 yaşın üzerindeki bekâr kadınların dörtte biri çocuk sahibiydi; 1993'te 3,5 milyon birlikte yaşayan evlenmemiş çift vardı ve bunların yüzde 35'i çocuk sahibiydi; çocuk sahibi evlenmemiş babaların sayısı 1980 ile 1994 arasında iki katına çıktı; 1990'da 1 milyon çocuk büyükanne ve büyükbabalarıyla yaşıyordu (1960'da bu çocukların toplama oranı yüzde 60'tı), bunlarla birlikte büyükanne ya da büyükbabasıyla yaşayan çocukların toplam sayısı 3,5 milyondu. Öncesinde birlikte yaşanan evliliklerin sayısı 1960'ların sonunda yüzde 8'ken, bu oran 1980'lerin ortalarında yüzde 49'a yükseldi; birlikte yaşayan çiftlerin yarısı da çocuk sahibiydi.[121] Ayrıca kadınların ücretli iş gücüne kitlesel katılımı ve ailenin geçiminde vazgeçilmez bir rol üstlenmeleriyle birlikte, anne ya da babalarının baktığı çocuk sayısının çok az olduğunu söyleyebiliriz. 1990'da evli çiftlerden oluşan ailelerin yüzde 70'inde erkek de kadın da evin dışında çalışıyordu, küçük çocuğu olan annelerin yüzde 58'i ev dışında çalışıyordu. Çocuk bakımı aileler için temel bir sorundur; çocukların üçte ikisine akrabalar ya da komşular bakar,[122] bunlara kayıt dışı bakıcıları da eklemeliyiz. Çocuk bakımı masrafını karşılayamayacak yoksul kadınlar, çocuklarından ayrılma ya da işi bırakma tercihiyle karşı karşıyadır, bundan sonra da büyük olasılıkla çocuklarının kendilerinden alınmasına neden olacak sosyal güvenlik çıkmazına düşerler.[123]

Hemcinslerin birlikte yaşama pratiğine ve ailelerine ilişkin güvenilir tahminlerin sayısı azdır. Bunlardan biri Gonsioreck ile Weinrich'e ait; ikili Amerika'daki erkek nüfusun yüzde 10'unun gey olduğu, kadın nüfusun yüzde 6 ilâ 7'sinin de lezbiyen olduğu tahmininde

120 Reigot ve Spina (1996).
121 Coleman ve Ganong (1993: 113).
122 Farnsworth Riche (1996).
123 Susser (1991).

bulunuyor.[124] Gonsioreck ve Weinrich'in tahminlerine göre, eşcinsel erkek nüfusun yaklaşık yüzde 20'sini daha önceleri evli olanlar oluşturuyor, yüzde 20 ilâ 50'si de çocuk sahibi. Lezbiyenler arasında anne olanlara sık rastlanıyor, çoğu önceki heteroseksüel evliliklerinden çocuk sahibi. Geniş çeperli bir tahmine göre lezbiyen anneleriyle birlikte yaşayan çocukların sayısı 1,5 ilâ 3,3 milyon. Gey ya da lezbiyen olan ebeveynleriyle yaşayan çocukların sayısının ise 4 ilâ 6 milyon olduğu tahmin ediliyor.[125] Çekirdek aile dışı hanelerde, en hızlı büyüme "başka aile dışı haneler" kategorisinde görülüyor; bu hanelerin toplam hane sayısına oranı 1970'te yüzde 1,7'yken, 1995'te yüzde 5'e çıkmış. ABD'deki nüfus sayımına göre bu grupta ev arkadaşları, arkadaşlar ve akraba olmayan bireyler yer alıyor. Aslında bu kategori birlikte yaşayan, çocuksuz heteroseksüel ya da eşcinsel çiftleri de kapsıyordur.

Harvard Üniversitesi'nin 1990'larda yaptığı tahminlere göre, 1980'de yüzde 31,5 olan evli ve çocuklu hanelerin toplama oranının 2000'de yüzde 23,4'e gerilemesi, yalnız yaşayanların oranının yine aynı dönemde yüzde 22,6'dan yüzde 26,6'ya çıkması, istatistikî olarak evli ve çocuklu hane tipini geride bırakması bekleniyordu.[126] Yalnız ebeveynlerin oranının yüzde 7,7'den, yüzde 8,7'ye yükselmesi beklenmektedir. Evli ve çocuksuz çiftlerin toplam hanelere oranının yüzde 29,5'te kalması, ağırlıklı değilse bile sayıca en fazla hane tipi olması beklenmektedir; bu durum, daha önceden evli ve çocuklu olan çiftlerin, geniş bir yelpazede başka hane tiplerine dönüşmesiyle birlikte, eşlerin uzun ömürlü olmasının da bir sonucudur. Ayrıca "başka haneler" başlığı altında toplanan, başka birlikte yaşama biçimlerinin 1980'de yüzde 8,8 olan oranının 2000'de yüzde 11,8'e yükselmesi beklenmek-

---

124 Gonsioreck ve Weinrich (1991). Nüfusun yüzde 10'unun eşcinsel olduğu, yarım yüzyıllık Kinsey Raporu'nun yüzeysel bir biçimde okunmasından kaynaklanan demografik bir mittir (aslında Amerikalı beyaz erkeklerle ilgilidir rapor). Lauman vd.'nin de güçlü bir ampirik temele dayanarak öne sürdüğü gibi (1994), eşcinselliğin, ayrıksı bir biyolojik itilime varan bir sınırı yoktur. Farklı biçimlerde tezahür eden eşcinsel davranışlar, kültürel normlara ve toplumsal bağlamlara göre değişik bir gelişim gösterir. Meseleye ilişkin bir tartışma için bakınız Lauman vd. (1994: 283-320).

125 Reigot ve Spina (1996: 116).

tedir. Harvard Üniversitesi'nin tahminlerine göre, 1960'ta ABD'deki hanelerin yüzde 75'ini evli çiftler, yalnızca yüzde 15'ini aile dışı haneler oluştururken, 2000'de evli çiftlerin oranının yüzde 53'e düşmesi, aile dışı hanelerin oranının da yüzde 38'e yükselmesi beklenmektedir. Bu istatistiki değerlendirmeler sonucunda ortaya bir çeşitlilik tablosu çıkmaktadır; insanların ikili ilişkilerinde sınırların değiştiği, çocukların büyük ve giderek artan bir bölümünün, tarihsel zamanın ölçeğine vurulduğunda yalnızca bir andan ibaret olan otuz yıl öncesinde marjinal kabul edilen, hatta düşünülemez olan aile tipleri çerçevesinde sosyalleştiği görülüyor.[127]

Peki birlikte yaşamaya ilişkin yeni düzenlemeler nelerdir? İnsanlar bugün nasıl yaşıyor; ailenin içindeki, dışındaki, ataerkilliğin sınırlarındaki yaşamları nasıl? Stacey, Reigot ve Spina, Susser ve başkalarının yaptığı öncü araştırmalardan bu soruların yanıtlarına ilişkin biraz bilgi sahibiyiz.[128] Stacey'nin yazdığı gibi:

> Geçen otuz yıldaki sanayileşme sonrası altüst oluş sırasında kadınlar ve erkekler Amerikan aile hayatını yaratıcı bir biçimde yeniden kurdular. Modern ailenin küllerinden ve kalıntılarından çok çeşitli, genellikle birbirine ters düşen kültürel, siyasî, ekonomik ve ideolojik kaynaklar çekip çıkardılar ve kaynakları sanayileşme sonrasının zorlukları, yükleri ve fırsatlarına ayak uydurmayı sağlayacak yeni cinsiyet ve akrabalık stratejilerine dönüştürdüler.[129]

Reigot ile Spina'nın yeni aile biçimleri üzerine yaptığı niceliksel araştırmada da benzer sonuçlara ulaşıldığı görülüyor.[130] Belirmekte

126 Masnick ve Ardle (1994); Masnick ve Kim (1995).

127 Ehrenreich'ın alıntıladığı verilere göre (1983: 20), 1957'de Amerikalıların yüzde 53'ü, evlenmemiş insanların "hasta", "ahlaksız" ya da "nevrotik" olduğunu düşünüyordu ve yalnızca yüzde 37'lik bir kesim evlenmemiş insanlara karşı "tarafsız" bir tutum içindeydi. 1976'daysa, yalnızca yüzde 33'lük bir kesim evlenmemiş insanlara ters davranıyordu ve yüzde 15'lik bir kesim bekâr kalmış insanlar hakkında olumlu düşünüyordu.

128 Stacey (1990); Susser (1991, 1996); Reigot ve Spina (1996); ayrıca bakınız Bartholet (1990); Gonsioreck ve Weinrich (1991); Brubaker (1993); Rubin ve Riney (1994); Fitzpatrick ve Vangelisti (1995).

129 Stacey (1990: 16).

130 Reigot ve Spina (1996).

olan baskın bir aile tipi görülmüyor: Kural çeşitlilik. Ancak bazı unsurların, birlikte yaşamayla ilgili yeni düzenlemeler açısından önem taşıdığı görülüyor: *Destek ağları, kadın merkezliliğin giderek belirginleşmesi, hayat boyunca eşlerin ve kalıpların değişmesi* olarak sıralayabiliriz bu unsurları. Genelde boşanmış çiftlerin aile üyeleri arasında kurulan destek ağları, sosyalleşmenin, yükümlülükleri paylaşmanın yeni ve önemli bir biçimidir; özellikle de ebeveynlerin yeni evler kurmasının ardından çocukların anne ve baba tarafından paylaşılması ve desteklenmesi gerekiyorsa. San Francisco banliyölerinde, orta sınıftan boşanmış çiftlerle yapılan bir araştırma, bu çiftlerin üçte birinin eski eşleri ve eski eşlerinin akrabalarıyla ilişkilerini koruduğunu göstermiştir.[131] Coleman ve Ganong'un yanı sıra, Susser, Reigot ve Spina'nın yaptığı araştırmalara göre kadın destek ağları tam zamanlı çalışan anneler kadar, bekâr anneler için de temel önemdedir.[132] Stacey "Bir aile krizi varsa eğer, bu erkek egemen aile krizidir," der.[133] Ayrıca birçok kişi, uyumsuzluklara ya da hayalkırıklıklarına karşın aile kurmayı sürdürdüğünden, ebeveynlerin üvey olduğu aileler ve eşlerin değişmesi kural haline gelmiştir. Hem hayat tecrübesi hem de hanelerin karmaşıklığı yüzünden, rollerin ve sorumlulukların dağılımı gibi aile içi düzenlemeler artık geleneğe tabî değildir: Pazarlık edilmeleri gerekir. Coleman ve Ganong, ailelerin karışmasının yaygınlığına ilişkin gözlemlerinin ardından şöyle bir sonuca varmışlar: "Bu, ailenin sonu anlamına mı geliyor? Hayır. Fakat birçoğumuzun yeni, daha karmaşık aile yapıları içinde yaşayacağımız anlamına geliyor. Bu yeni ailelerde roller, kurallar ve sorumlulukların verili kabul edilmek yerine, pazarlık edilmesi gerekecek."[134]

Dolayısıyla aile reisinin kadın olduğu hane oranının giderek artması örneğinde olduğu gibi, ailede ataerkillik ya tümüyle bertaraf edilmiştir; ya da başka birçok ailedeki kadınların ve çocukların istediği

131 Stacey'de alıntı (1990: 254).
132 Coleman ve Ganong (1993); Reigot ve Spina (1996); Susser (1996).
133 Stacey (1990: 269).
134 Coleman ve Ganong (1993: 127).

koşullar, yaptığı pazarlıklarla ciddi bir darbe almıştır. Ayrıca hanelerin giderek artan, yakın zamanda toplamda yüzde 40'lık bir orana ulaşması beklenen bir kesimi de çekirdek aile dışı haneleri kapsar; bu da güçlü bir mit olarak ayakta duran varoluşuna karşın, ataerkil ailenin toplumun büyük kesiminin yaşadığı bir kurum olmadığını gösterir.

Peki, bu koşullarda toplumda cinsiyet ayrımının yeniden üretilmesinin, dolayısıyla ataerkilliğin yeniden üretilmesinin gerisinde yatan, çocukların sosyalleşmesi süreci nasıl gerçekleşmektedir?

Ataerkilliğin Yeniden Üretilmediği Koşullarda Anneliğin Yeniden Üretilmesi

Bu bölümün sınırları içinde, yeni aile ortamında sosyalleşmenin dönüşümüyle ilgili, çoğu çocuk psikologlarının klinik dosyalarında saklı karmaşık, çeşitlilik gösteren ve tartışmalı ampirik verilere dalmamızın imkânı yok. Fakat feminist psikanalist Nancy Chodorow'un klasik çalışmalarına dayanarak birkaç varsayım geliştirilebilir. Chodorow, *Reproduction of Mothering* başlıklı kitabında cinsiyetin üretilmesine/yeniden üretilmesine ilişkin, sonraki çalışmalarında daha rafine bir hale getirip eksiklerini tamamlayacağı sade, incelikli ve güçlü bir psikanalitik model geliştirmişti.[135] Chodorow'un teorisi tartışmalıdır, ayrıca psikanaliz de ataerkilliğin yaşadığı krizde kişilik değişimlerini kavramaya yönelik tek mümkün yöntem değildir; yine de bana göre Chodorow'un çıkardığı model, bu değişimleri kuramlaştırmak için yararlı bir başlangıç noktası oluşturuyor. İzninizle önce Chodorow'un analitik modelini onun kendi sözcükleriyle açıklamak, ondan sonra da bu modelin ataerkilliğin krizi koşullarında kişilik ve cinsiyet açısından ne anlama geldiğini değerlendirmek istiyorum. Chodorow'a göre, anneliğin yeniden üretimi, cinsiyetin yeniden üretimi açısından merkezî önemdedir. Cinsiyetin yeniden üretimi, toplumsal yapıyla tetiklenen, ne biyolojinin ne de kurumsal rol eğitiminin ürünü olan, psikolojik bir süreçte gerçekleşir. Chodorow'un sözlerine kulak verelim:

135 Chodorow (1989, 1994).

olan baskın bir aile tipi görülmüyor: Kural çeşitlilik. Ancak bazı unsurların, birlikte yaşamayla ilgili yeni düzenlemeler açısından önem taşıdığı görülüyor: *Destek ağları, kadın merkezliliğin giderek belirginleşmesi, hayat boyunca eşlerin ve kalıpların değişmesi* olarak sıralayabiliriz bu unsurları. Genelde boşanmış çiftlerin aile üyeleri arasında kurulan destek ağları, sosyalleşmenin, yükümlülükleri paylaşmanın yeni ve önemli bir biçimidir; özellikle de ebeveynlerin yeni evler kurmasının ardından çocukların anne ve baba tarafından paylaşılması ve desteklenmesi gerekiyorsa. San Francisco banliyölerinde, orta sınıftan boşanmış çiftlerle yapılan bir araştırma, bu çiftlerin üçte birinin eski eşleri ve eski eşlerinin akrabalarıyla ilişkilerini koruduğunu göstermiştir.[131] Coleman ve Ganong'un yanı sıra, Susser, Reigot ve Spina'nın yaptığı araştırmalara göre kadın destek ağları tam zamanlı çalışan anneler kadar, bekâr anneler için de temel önemdedir.[132] Stacey "Bir aile krizi varsa eğer, bu erkek egemen aile krizidir," der.[133] Ayrıca birçok kişi, uyumsuzluklara ya da hayalkırıklıklarına karşın aile kurmayı sürdürdüğünden, ebeveynlerin üvey olduğu aileler ve eşlerin değişmesi kural haline gelmiştir. Hem hayat tecrübesi hem de hanelerin karmaşıklığı yüzünden, rollerin ve sorumlulukların dağılımı gibi aile içi düzenlemeler artık geleneğe tabî değildir: Pazarlık edilmeleri gerekir. Coleman ve Ganong, ailelerin karışmasının yaygınlığına ilişkin gözlemlerinin ardından şöyle bir sonuca varmışlar: "Bu, ailenin sonu anlamına mı geliyor? Hayır. Fakat birçoğumuzun yeni, daha karmaşık aile yapıları içinde yaşayacağımız anlamına geliyor. Bu yeni ailelerde roller, kurallar ve sorumlulukların verili kabul edilmek yerine, pazarlık edilmesi gerekecek."[134]

Dolayısıyla aile reisinin kadın olduğu hane oranının giderek artması örneğinde olduğu gibi, ailede ataerkillik ya tümüyle bertaraf edilmiştir; ya da başka birçok ailedeki kadınların ve çocukların istediği

131 Stacey'de alıntı (1990: 254).

132 Coleman ve Ganong (1993); Reigot ve Spina (1996); Susser (1996).

133 Stacey (1990: 269).

134 Coleman ve Ganong (1993: 127).

koşullar, yaptığı pazarlıklarla ciddi bir darbe almıştır. Ayrıca hanelerin giderek artan, yakın zamanda toplamda yüzde 40'lık bir orana ulaşması beklenen bir kesimi de çekirdek aile dışı haneleri kapsar; bu da güçlü bir mit olarak ayakta duran varoluşuna karşın, ataerkil ailenin toplumun büyük kesiminin yaşadığı bir kurum olmadığını gösterir.

Peki, bu koşullarda toplumda cinsiyet ayrımının yeniden üretilmesinin, dolayısıyla ataerkilliğin yeniden üretilmesinin gerisinde yatan, çocukların sosyalleşmesi süreci nasıl gerçekleşmektedir?

Ataerkilliğin Yeniden Üretilmediği Koşullarda Anneliğin Yeniden Üretilmesi

Bu bölümün sınırları içinde, yeni aile ortamında sosyalleşmenin dönüşümüyle ilgili, çoğu çocuk psikologlarının klinik dosyalarında saklı karmaşık, çeşitlilik gösteren ve tartışmalı ampirik verilere dalmamızın imkânı yok. Fakat feminist psikanalist Nancy Chodorow'un klasik çalışmalarına dayanarak birkaç varsayım geliştirilebilir. Chodorow, *Reproduction of Mothering* başlıklı kitabında cinsiyetin üretilmesine/yeniden üretilmesine ilişkin, sonraki çalışmalarında daha rafine bir hale getirip eksiklerini tamamlayacağı sade, incelikli ve güçlü bir psikanalitik model geliştirmişti.[135] Chodorow'un teorisi tartışmalıdır, ayrıca psikanaliz de ataerkilliğin yaşadığı krizde kişilik değişimlerini kavramaya yönelik tek mümkün yöntem değildir; yine de bana göre Chodorow'un çıkardığı model, bu değişimleri kuramlaştırmak için yararlı bir başlangıç noktası oluşturuyor. İzninizle önce Chodorow'un analitik modelini onun kendi sözcükleriyle açıklamak, ondan sonra da bu modelin ataerkilliğin krizi koşullarında kişilik ve cinsiyet açısından ne anlama geldiğini değerlendirmek istiyorum. Chodorow'a göre, anneliğin yeniden üretimi, cinsiyetin yeniden üretimi açısından merkezî önemdedir. Cinsiyetin yeniden üretimi, toplumsal yapıyla tetiklenen, ne biyolojinin ne de kurumsal rol eğitiminin ürünü olan, psikolojik bir süreçte gerçekleşir. Chodorow'un sözlerine kulak verelim:

135 Chodorow (1989, 1994).

> Anneler olarak kadınlar, annelik kapasitesine sahip, annelik yapmaya arzulu kızlar yetiştirir. Bu beceriler ve gereksinimler anne-kız ilişkisi içinde oluşur ve bu ilişkinin dışında gelişir. Anneler olarak kadınlar (ve anne olmayanlar olarak erkekler) tam tersine bakıp büyütme becerileri ve gereksinimi sistematik olarak azaltılan ve bastırılan oğullar yetiştirir. Bu da erkekleri daha sonra ailedeki dokunaklı rollerine ve kamusal hayatın, iş hayatının şahsilikten uzak, aile dışındaki dünyasına hazırlar. Aile içinde gelişen, kadınların annelik yaptığı ve erkeklere kıyasla duygusal, insan ilişkilerine daha fazla katılım gösterdiği cinsiyete dayalı iş bölümü, kız ve erkek çocuklarda psikolojik becerilerin ayrılmasına yol açar, bu da onları cinsiyete dayalı, aile kaynaklı iş bölümünü yeniden üretmeye yöneltir... Ailede ve aile dışında kadınların başlıca sorumluluğu çocuk bakımıdır; kadınların büyük bölümü anne olmayı ister, annelik yapmaktan haz duyar; bütün çelişkileri ve tezatlarıyla kadınlar annelikte başarılı olmuşlardır.[136]

Bu yeniden üretim modelinin, cinsellik, dolayısıyla kişilik ve aile hayatı üzerinde olağanüstü bir etkisi vardır: "Kadınlar anne olduğu için, heteroseksüel nesne-seçiminin gelişimi erkeklerde ve kadınlarda farklılık gösterir."[137] Erkeklerin aslî sevgi nesnesi, çocukluklarında anneleridir, bu temel tabu yüzünden annelerine bağlılıklarını bastırarak klasik ayrılma, oedipus kompleksinin çözülmesi süreçlerinden geçerler. Yetişkinler haline gelirlerken, erkekler annelerine *benzeyen* biriyle aslî önemde bir ilişki kurmaya hazırdırlar (Chodorow'un italikleri).[138] Kız çocuklar için işler farklıdır:

> İlk sevgi nesnesi bir kadın olduğundan, bir kız çocuğun uygun heteroseksüel yönelimi kazanabilmesi için, aslî nesne seçimini babasına ve erkeklere aktarması gerekir... Kız çocuklarda da erkek çocuklarda olduğu gibi aslî sevgi nesnesi annedir. Buna bağlı olarak, ka-

136 Chodorow (1978: 7).

137 Chodorow (1978: 191).

138 Adrienne Rich kendi teorisi doğrultusunda, Chodorow'u birçok kadının potansiyel lezbiyen eğilimini vurgulamamakla eleştirir. Benim bakış açıma göre, bu haksız bir eleştiri, çünkü Rich'in "lezbiyen sürekliliği" kurumsallaşmış heteroseksüellik içinde gerçekleşir. Chodorow'un açıkladığıysa, kesintiye uğratılmamış anne/kız ilişkisinin nasıl heteroseksüel evliliğe, doğduğu yere kanalize edildiğidir. Psikanalist ve sosyolog için analizle, savunma arasına bir mesafe koymak temel önemdedir.

dın heteroseksüelliğinde iç nesnenin belirlenmesi, yapısal olarak erkeklerden farklılaşır. Bir kız çocuğu için babasının en önemli aslî kişilik haline gelmesi, biseksüel bir ilişkiler üçgeninde gerçekleşir. O halde kızlar için mutlak bir nesne değişimi, babaya karşı özel bir bağlılık söz konusu değildir. Bunun iki katmanlı bir etkisi vardır. Öncelikle heteroseksüel ilişkinin doğası erkek ve kız çocuklarda farklılık gösterir. Kadınların çoğu oedipus komplekslerinden aslî erotik nesneleri olarak babalarına ve erkeklere yönelmiş bir şekilde çıkarlar, ancak oedipal bir erkek çocuğun annesi ve kadınlara bağlılığıyla kıyaslandığında, kız çocuklar açısından, erkeklerin *duygusal* olarak ikincil ya da en iyi ihtimalle eşit önemde kalması eğilimi açıktır. İkincisi, Deutsch'a göre kadınlar, heteroseksüel ilişkileri, erkeklerin onlar için özel nesneler olmadığı bir üçgen bağlamında yaşar. Deutsch'un bu ifadesinin önemi, farklı kültürlerde aile yapısını ve cinsler arasındaki ilişkileri inceleyen, eşlerin birbirine yakın olmasının kural değil istisna olduğunu ileri süren araştırmalarla da doğrulanmıştır.[139]

Hatta Buss'ın insanların eşleşme stratejileriyle ilgili farklı kültürleri inceleyen araştırmasına göre,[140] erkekler romantik aşka kapılmaya meyilliyken, kadınlar ekonomik bağımlılıkları ve kadınlara yönelen duygusal sistemleri yüzünden erkekler karşısında, kaynaklara erişimin ağır bastığı daha karmaşık bir hesaplamaya girerler.[141] Ama şimdi Chodorow'un mantığını izleyelim:

Kadınlar, büyük olasılıkla erotik bakımdan heteroseksüel olacak ve böyle kalacakken [Castells: Gerçi bu konuda kuralın istisnaları çoğalmaktadır], hem erkeklerin aşkla ilgili sıkıntıları, hem de anneleriyle ilişkilerinin kişisel tarihi onları aşkı ve duygusal hazzı başka yerlerde aramaya yöneltir. Kadınların bu gereksinimi karşılamasının bir yolu, başka kadınlarla önemli kişisel ilişkiler kurup sürdürmektir... Fakat birçok kadın için kadınlarla kurulan derin duygusal

139 Chodorow (1978: 192-3).

140 Elbette ki kendi kişisel deneyimlerimiz kadar, dünya literatürü de aşkın peşinde her şeyi terk eden kadın örnekleriyle doludur. Ancak bunun ataerkil modelin ideolojik egemenliğinin bir ifadesi olduğu, gerçek ilişki deneyimine pek karşı çıkmadığı görüşündeyim. Romanlar için iyi bir malzeme olmasının sebebi de bu olsa gerek!

141 Buss (1994).

> ilişkileri rutin, gündelik, süreğen bir temelde sürdürmek zordur. Lezbiyen ilişkiler de anne-kız ilişkisini yeniden üretme eğilimindedir, ama kadınların çoğu heteroseksüeldir... İkinci bir alternatif daha vardır. Kendi ebeveynliğinin üçgen bağlamı ve duygusal asimetrisi dikkate alındığında, bir kadının bir erkekle ilişkisi psişik yapı temelinde üçüncü bir kişinin varlığını gerektirir, çünkü en başta bu ilişki bir üçgen temelinde kurulmuştur... O halde, bir kadın için bu ilişki üçgenini bir çocuk tamamlar.[142]

Öyle ki "kadınlar, çocuklarla aslî ilişkiler isteme, buna gereksinim duyma noktasına gelirler."[143] Annelerine ve sonra da anneye-benzeyen kişiye doğuştan gelen bağlılıkları yüzünden erkekler için yine durum farklıdır: "Oysa erkekler içinse, heteroseksüel ilişki tek başına anneye duyulan ilk bağlılığı yaratır; *çocuk bu bağı bozar* [italikler benim]. Ayrıca erkekler ilişkilerde kendilerini tanımlamazlar; ilişki kapasitelerini ve ilişkiyle ilgili gereksinimlerini bastırırlar. Bu onları yabancılaşmış iş hayatının, duyguları reddeden dünyasına katılmaya hazırlar, ama kadınların yakınlık ve aslî ilişki gereksinimini karşılamaya hazırlamaz."[144] Dolayısıyla erkeklerin "duygusal olarak elverişli olmaması ve kadınların heteroseksüel bağlılığının daha az özel olması, kadınların anne olmasını sağlar." Sonuçta:

> Aile yapısının ve toplumsal üreme ilişkilerinin kurumsallaşmış yönleri kendilerini yeniden üretir. Psikanalitik bir araştırma, kadınların annelik becerilerinin, annelik ilişkisine bağlılığının, kadınların duygusal işleyişinin temelini oluşturan genel psikolojik becerilerin ve isteklerin gelişim sürecinde kadın kişiliğine yerleştiğini göstermiştir. Anneleri kadın olduğu için kadınlar, onları anneliğe bağlayan ilişki kurma becerisi ve gereksinimleriyle, ilişkilerde benliğin kişisel tanımıyla birlikte büyürler. Anneleri kadın olduğu için erkekler böyle büyümez. Kadınlar, kadın olduklarında annelik yapacak kız çocukların annesidir.[145]

---

142 Chodorow (1978: 201).
143 Chodorow (1978: 203).
144 Chodorow (1978: 207).
145 Chodorow (1978: 209).

Chodorow'un modeli başta lezbiyen kuramcıların ve materyalist feministlerin saldırısına uğramış, eşcinselliği es geçmekle, ataerkilliği değişmez kılmakla, bireysel davranışların önceden belirlendiğini ileri sürmekle haksız yere suçlamaya uğramıştır. Aslında hiç de öyle değildir. Chodorow görüşlerine açıklık getirmiştir: "Genelleştirmelere karşı, kadınlar ve erkeklerin, sayıları kadar farklı biçimlerde sevebileceğini iddia ediyorum."[146] Analizini de "farklılaşma, ayrıksılık, ayrılma değildir, başkalarıyla ilişki kurmanın özel bir yoludur."[147] Chodorow, kadınlar açısından sorunun kadın kimliklerini ileri sürmemeleri, ataerkillik koşullarında toplumsal olarak değerinden yitirmiş bir kimlikle tanımlanmaları olduğunu savunur; buna ben de katılıyorum. Chodorow'un analiz ettiği kendisinin de tekrar tekrar açıkça ortaya koyduğu gibi, mesele, erkek/kadın özgüllüğünün ebedî, biyolojik bir süreçle gelişimi değil, cinsiyetin, dolayısıyla, kimlik, cinsellik ve kişiliğin ataerkillik ve heteroseksüellik koşullarında yeniden üretilmesini sağlayan temel mekanizmadır.

Bu durumda, benim sorum bu kurumsal/psikanalitik modelin ataerkil aile çözüldüğünde neler olacağını anlamakta bize yardımcı olup olmayacağı. İzninizle, yeni aile biçimleri ve birlikte yaşama düzenleriyle ilgili gözlemlerimi Chodorow'un kuramıyla birleştirmeye çalışacağım.[148] Artık silinip giden klasik ataerkil/heteroseksüel koşullar altında heteroseksüel kadınlar aslen dört çeşit nesneyle ilgilenir: Anneliklerinin nesnesi olarak çocuklar, aslî duygusal destekleri olarak kadın ağları, erotik nesneleri olarak erkekler, ailenin geçimini sağlayan kişi olarak erkekler. Mevcut koşullarda, birçok aile ve kadın açısından geçimi sağlayan yegâne kaynak olarak dördüncü nesne silinmiştir. Kadınlar ekonomik bağımsızlıkları ve ailenin geçim kaynağı olarak vazgeçilmez rolleri için çalışma süresiyle, yoksullukla ağır bir bedel öderler; fakat

146 Chodorow (1994: 71).

147 Chodorow (1989: 107).

148 Okuyucuya Chodorow'un öncelikle klinik bulgulara dayanarak teoriler geliştirmeye odaklanmış bir psikanalist olduğunu hatırlatmalıyım. Bu yüzden her şeyi kapsayan sosyolojik genelleştirmelerimi kurmak için onun psikanalitik yaklaşımını kullanmak, onun olağan sınırlarını aştığından, bunun sorumluluğu doğal olarak yalnızca bana aittir.

ataerkil ailenin ekonomik temeli ortadan kalkmıştır, çünkü birçok erkek düzgün hayat standartlarına ulaşabilmek için kadınların gelirine de gereksinim duyar. Erkekler duygusal destek nesnesi olarak zaten ikincil konumda olduklarından, geriye yalnızca erotik nesneler olarak rolleri kalır; bu rol de kadın destek ağlarının ["lezbiyen bir süreklilik" içindeki şefkat ifadeleri de dahil] yaygın bir gelişme gösterdiği bir dönemde, kadınların anneliklerini çalışma hayatlarıyla birleştirmeye yoğunlaştıkları düşünüldüğünde giderek önemini yitiren bir ilgi odağıdır.

Ataerkilliğin krizi sonucu ortaya çıkan ortak yaşam düzenlerinden Chodorow'un mantığına denk düşenlerin başında, kadın ağlarının desteğine dayalı, anne/çocuk aileleri geliyor. Bu "kadın/çocuk komünleri" kadınlar heteroseksüelse zaman zaman erkekler tarafından ziyaret ediliyor; bu yeni eşler başka çocuklar, ayrılmak için yeni gerekçeler getiriyor. Anneler yaşlandığında, kızlar anne olarak sistemi yeniden üretiyor. Sonra anneler büyükanne oluyor, hem kendi kızlarına ve torunlarıyla, hem de ağlar oluşturan başka hanelerin kızları ve çocuklarıyla ilgilenerek destek ağlarını güçlendiriyor. Bu ayrılıkçı bir model değil, aksine erkeklerin gelip geçtiği, kendi kendine yeterli kadın merkezli bir model. Barbara Ehrenreich'ın yıllar önce işaret ettiği üzere kadın merkezli modelin temel sorunu, ekonomik temelinin zayıf olması.[149] Çocukların bakımı, sosyal hizmetler, kadınların eğitimi ve iş imkânları, bu modelin büyük ölçüde kendine yeterli, toplumsal ölçekte bir kadın komünü haline gelmesini engelleyen kayıp halkalar.

Erkeklerin durumuysa, toplumsal olarak daha ayrıcalıklı olmalarına karşın kişisel olarak daha karmaşık.[150] Ekonomik pazarlık güçleri gerilediğinden, artık aile içinde disiplini kaynakları geri çekerek sağlayamıyorlar. Eşitlikçi bir ebeveynlik ilişkisine girmedikleri sürece, kızlarının anneler, kendilerinin de kendileri için kadınlar/anneler isteyenler olarak yetiştirildiği temel mekanizmaları değiştirmeleri mümkün değil. Dolayısıyla yalnızca erotik değil aynı zamanda duygusal aşk nesneleri olan, bir yandan da sıcak battaniyeleri ve faydalı işçileri olan

149 Ehrenreich (1983).
150 Ehrenreich (1983); Astrachan (1986); Keen (1991).

kadını aramayı sürdürüyorlar. Çocukların daha az olduğu, kadınların çalıştığı, erkeklerin güvencesi daha az olan işlerde daha az kazanç elde ettiği, feminist düşüncelerin ortada gezindiği bir ortamda erkekler birkaç seçenekle karşı karşıya ve bu seçeneklerin hiçbiri de ataerkil ailenin yeniden üretilmesine çıkmıyor, bu analiz doğruysa.

İlk seçenekleri ayrılıktır, "bağlılıktan kaçmak"tır;[151] gerçekten de istatistiklerde böyle bir eğilime rastlıyoruz. Tüketici narsizmin de bunda etkisi olabilir, özellikle de genç yaşlarda. Fakat erkekler ağlar oluşturma, dayanışma, insan ilişkileri konusunda çok da becerikli değil; bu da Chodorow'un kuramında açıklanan bir özellikleri. Erkekler arasında bağlar kurulması tabii ki geleneksel ataerkil toplumlarda olağan bir pratik. Fakat İspanya deneyimimden hatırladığım kadarıyla (hem eski, hem şimdi) "yalnızca erkekler"in katıldığı buluşmalar, aile/kadın desteğinin evde beklediği kabulüne dayanarak gerçekleştirilir. Erkekler ancak temel duygusal gereksinimlerini karşılayan istikrarlı bir egemenlik yapısına sırtlarını dayadıktan sonra genellikle kadınlardan konuşarak, kadınlar hakkında övünerek, kadınlar için gösteriş yaparak birlikte oynayabilirler. Erkeklerin *pea*'ları kadınlar ortadan kaybolduğunda sessizleşir,[152] sıkıntıyla dolar, erkek iktidarının durmadan içilen cenaze törenine dönüverirler. Gerçekten de birçok toplumda bekâr erkeklerin sağlığı evli erkeklere kıyasla daha kötüdür, ömürleri daha kısadır, intihar ve depresyon oranları daha yüksektir. Boşanan ya da ayrılan kadınlar içinse, sık rastlanan ama kısa süren boşanma sonrası depresyonuna karşın tersi geçerlidir.

Erkeklerin ikinci seçeneği geyliktir. Hatta öyle görünüyor ki, geylik biyolojik yükü her iki cinsel ifade biçimine de müsait, fakat ayrıcalıklı ataerkillik koşullarında eşcinsel damgasından kaçınmayı tercih edebilecek erkekler arasında yayılmaktadır. Eşcinsel olmak, erkek-

---

151 Ehrenreich (1983).

152 Pea, Ortaçağ'dan kalma bir İspanyol kurumudur; başlangıçta yalnızca erkeklerin katıldığı, hâlâ erkeklerin egemen olduğu, köyün ya da mahallenin genç erkeklerini dinî bayramlar ya da halk festivalleri için yapılan hazırlıklar etrafında bir araya getirir. İçmeye, birlikte eğlenmeye yönelik sosyalleştirici bir ağdır, Pamplona'daki San Fermine'lerde olduğu gibi. Pea sözcüğü kaya anlamına gelir. Pea'lar erkekler arasındaki ilişkilerin kayalarıdır.

lerin genellikle yoksun olduğu destek ağlarına ulaşma şansını artırır. Eşitlikçi ya da pazarlığa dayalı birliktelikleri de kolaylaştırır, çünkü toplumsal kurallar gey çiftte herhangi bir tarafa egemen rolü biçmez. Dolayısıyla gey aileler gündelik hayatta eşitlikçiliğin tecrübe edildiği ortamlar olabilir.

Fakat birçok erkek için en kabul edilebilir, istikrarlı, uzun-vadeli çözüm heteroseksüel aile sözleşmesini yeniden düzenlemektir. Bu ev işlerinin paylaşılmasını, ekonomik ortaklığı, cinsel birlikteliği ve her şeyin de ötesinde ebeveynliğin tam anlamıyla paylaşımını içerir. Bu son koşul erkekler açısından kritik önemdedir, çünkü ancak bu koşullarda "Chodorow etkisi" değişebilir, kadınlar yalnızca anne değil, erkekleri arzulayan kadınlar, erkekler de yalnızca kadın-âşıkları değil, çocukların babaları olarak yetiştirilebilir. Gerçekten de bu mekanizma tersine çevrilmedikçe, ailede sadece ekonomik konular ve iktidarın paylaşımında reformlara gitmek erkekler için tatmin edici bir koşul olmayacaktır, çünkü hâlâ özel sevgi nesneleri olan kadının özlemini çekmekte, kadınlar tarafından giderek daha az istenmektedirler; reform geçirmiş çekirdek aileye koşullu olarak teslim olmaları yapısal olarak hoşnutsuzluk kaynağıdır. Dolayısıyla reform geçirmiş çekirdek ailede bireysel pazarlıkların ötesinde, gelecekte ayakta kalabilir heteroseksüel aileler kurabilme olasılığı, Chodorow'un üstüne basarak vurguladığı gibi ebeveynlikte devrim yaparak cinsiyetin dönüştürülmesinde yatmaktadır. Bir kez daha istatistikî ayrıntılara dalmadan önce, bu konuda kayda değer ilerlemeler olduysa da, eşitlikçi ebeveynliğin alması gereken uzun bir yol vardır[153] ve gelişimi hem erkekler, hem kadınlar için ayrılık seçeneğinin yükselişinden daha yavaştır.

Bu kültürel dönüşümün asıl kurbanı çocuklardır; çünkü ailenin yaşadığı bu kriz koşullarında ihmal edilmektedirler. Kadınların ya zorlu maddî koşullarda çocuklarıyla birlikte yaşamak istemesi ya da özerklik ve kişisel kurtuluş arayışı içinde erkeklerin yaptığı gibi çocukları ihmal etmeye başlamaları, durumu daha da kötüleştirebilir. Refah

153 Shapiro vd. (1995).

devletinin desteği azaldığından, erkekler ve kadınlar bir yandan hayatlarının kontrolünü giderek yitirirken, bir yandan da çocuklarının sorunlarını çözmekte yalnızdırlar. Birçok toplumda, özellikle de ABD'de çocukların kötü muameleye maruz kalması vakalarındaki ciddi artış, pekâlâ insanların aile hayatlarıyla ilgili şaşkınlıklarının bir ifadesi olarak yorumlanabilir. Bunu söylerken, kuşkusuz çocukların sefaletinden dolayı feminizmi ya da cinsel özgürlüğü suçlayan yeni muhafazakâr argümana katılmıyorum. Toplumumuzda, ideolojik bir önyargıya kapılmaksızın halledilmesi gereken temel bir soruna dikkat çekiyorum: Toplumbilimcilerin ve gazetecilerin belgelediği üzere, çocuklar kitlesel bir ihmalle karşı karşıyadır.[154] Çözüm nafile bir çabayla modası geçmiş, baskıcı ataerkil aileye dönmekte yatmıyor. Ailenin eşitlikçi ilişkiler temelinde yeniden inşası; kamu kurumlarının çocukların bakımı için hem maddî hem psikolojik destek sağlama sorumluluğunu üstlenmesi, bugün milyonlarca çocuğun hayatlarının altüst olmasına içkin, insan psişesinin kitlesel kırımına doğru giden yoldan dönmenin yolları olabilir.

Beden Kimliği: Cinselliğin Yeniden İnşası

Bir cinsel devrim yaşanıyor; ama 1960'ların, 1970'lerin toplumsal hareketlerinin ilan ettiği ya da peşinden gittiği cinsel devrim değil bu. Gerçi 1960'ların, 1970'lerin hareketlerinin gerçekte varolan cinsel devrimi başlatmakta önemli etkenler olduğu su götürmez. Yaşanmakta olan cinsel devrimin temelinde, evliliğin, ailenin, heteroseksüelliğin ve cinsel ifadenin (ben arzu diyorum) birbirinden ayrılmış olması var. Geçen iki yüzyıl içinde modern ataerkillik koşullarında birbirine bağlanan bu dört unsur, bu bölümde aktardığımız birçok gözlemin de işaret ettiği üzere bir özerkleşme sürecinde. Giddens şöyle diyor:

> Yüzeysel bir bakışla, heteroseksüel evliliğin toplumsal düzende merkezî konumunu koruduğu görülüyor. Oysa aslında, saf ilişki ve plastik cinselliğin ortaya çıkmasıyla birlikte büyük bir darbe aldı. Ortodoks evlilik henüz, aslında olduğu gibi başka hayat tarzları gi-

154 Susser (1996).

> bi bir hayat tarzı olarak görülmüyorsa eğer, bunun sebebi kısmen her cinsin psişik gelişiminin diğeriyle ilgili olarak, karmaşık bir cazibe ve çekim bileşimi yaratmış olmasıdır... Bazı evlilikler hâlâ temelde çocuk sahibi olmak için yapılmakta ya da çocukları büyütmek için sürdürülmektedir. Fakat saf ilişkiye yaklaşmayan birçok heteroseksüel evliliğin (ve birçok eşcinsel ilişkinin) karşılıklı bağımlılık tuzağına düşmezlerse eğer, izleyebileceği iki yön vardır. Biri arkadaşlık evliliğinin bir versiyonudur. Eşlerin birbirine karşı cinsel ilgisi azdır, ama bir derecede eşitlik ve karşılıklı sempati ilişkiye yerleşmiştir... Diğerindeyse evlilik, duygusal olarak birbirlerine zayıf bir ilgi besleyen eşlerin bir yerleşim üssü olarak kullandığı bir kurumdur.[155]

Her iki durumda da cinsellik evlilikten ayrılmıştır. Tarih boyunca birçok kadın için durum böyle olmuştur,[156] ancak kadınların cinselliğinin, hem erkeklerin hem kadınların eşcinselliğinin ve cinselliğin seçilebileceğinin kabul edilmesi, insanların arzularıyla aileleri arasındaki mesafeyi giderek açmaktadır. Ne var ki bu durum cinsel özgürlük değil, sadakatsizliğin sonuçlarından korkan (artık erkeklerin de bu bedeli ödemesi gerekmektedir), ayrıca 1980'lerde, 1990'larda AIDS salgınından ürken nüfusun büyük çoğunluğu için cinsel sefalet değilse de, cinsel yoksulluk anlamına gelmektedir. En azından 1992'de, Amerika'da cinsel davranış kalıplarına ilişkin, ülkeyi temsil eden bir örneklemle gerçekleştirilen kapsamlı ampirik araştırmadan böyle bir sonuç çıkıyor.[157] Araştırmaya göre ayda birkaç kez seks yapan erkeklerin oranı yüzde 35,5, yılda birkaç kez seks yapan ya da hiç yapmayanların oranı ise yüzde 27,4. Kadınlar içinse aynı gruplara denk düşen oranlar yüzde 37,2 ile yüzde 29,7. Haftada dört kez ya da daha fazla seks yapan erkeklerin oranı yalnızca 7,7, kadınların oranıysa 6,7; 18-24 yaş grubunda bile (cinsel açıdan en aktif olan grup) en sık seks yapma oranı kadınlar için de erkekler içinde yüzde 12,4. Yüksek etkinlik oranları (haftada dört kezden fazla), evli çiftlerde, toplumun genelin-

155 Giddens (1992: 154-5).
156 Buss (1994).
157 Laumann vd. (1994).

den daha düşük (erkekler için yüzde 7,3, kadınlarda yüzde 6,6). Bu veriler, orgazma ilişkin olarak da cinsiyetler arasında bir fark olduğunu doğruluyor: Cinsel birleşmede orgazm olan erkeklerin oranı yüzde 75, kadınların oranıysa yüzde 29; gerçi "haz aldıklarını" söyleyen erkekler ve kadınların oranı arasındaki fark daha az.[158] Geçen 12 ay içindeki cinsel eş sayısına ilişkin veriler de, nüfusun büyük çoğunluğu için cinsel birliktelik yelpazesinin sınırlı olduğunu gösteriyor: Erkeklerin yüzde 66,7'sinin, kadınların da yüzde 74,7'sinin tek eşi vardır; erkeklerin yüzde 9,9'unun kadınların da yüzde 13,6'sının hiç eşi yoktur. Dolayısıyla 1990'ların başında Amerika'da yaygın bir cinsel devrim yaşanmıyordu. Fakat Chicago Üniversitesi'nin gerçekleştirdiği bu araştırmanın sunduğu zengin veriler, yüzeydeki bu cinsel durgunluğun gerisinde, özellikle genç yaş gruplarında cinsel ifade özerkliğinin arttığını ortaya koyuyor. Örneğin son kırk yıl içinde ilk cinsel ilişki yaşında ciddi bir gerileme olmuş: AIDS'e karşın gençler cinsel bakımdan hiç olmadıkları kadar etkin. İkincisi evlilikten önce birlikte yaşamak artık bir istisna değil; kural haline gelmiş. Yetişkinler evlilik dışında cinsel birliktelik kurma eğiliminde. Bu birlikteliklerin yaklaşık yarısı bir yıl içinde bitiyor, yüzde 40'ı evliliğe dönüşüyor; bu evliliklerin yüzde 50'si boşanmayla sonuçlanıyor; boşanmaların üçte ikisi yeniden evlenmeye varıyor; bu evliliklerin boşanmayla sonuçlanma olasılığı, bütün evliliklerdeki boşanma ortalamasından daha yüksek. Öyle görünüyor ki, binyıl başında Amerika'ya damgasını vuran da arzunun, isteğin, bu arzuyu, isteği birlikte yaşama düzenlemelerine bağlama çabalarıyla kuruyup gitmesi.

Diğer yandan buradaki göstergeler biraz dolaylı olsa da, "tüketimci cinselliğin" yükselişte olduğu görülüyor. Lauman vd.'nin çalışmasında veriler, normatif cinsel yönelimleri dikkate alarak, klasik bir ayrımla cinsel ilişki biçimleri geleneksel cinsellik (üremeye dönük), ilişkisel (arkadaşlık) ve eğlenceye dönük (cinsel hazza yönelen) cinsel ilişki olarak sınıflandırılarak değerlendirilmiş. Bu değerlendirmede pop-

158 Laumann vd. (1994: 116).

cinsel özgürlük imgelerine ya da Giddens'ın deyişiyle "plastik cinselliğe" yakın görünen "liberter/eğlenceye dönük" ilişki tipi de belirlenmiş. Böyle bir model çerçevesinde Amerika'nın büyük bölgelerini incelediklerinde New England'ta örneklemin yüzde 25,5'inin, Pasifik bölgesinde yüzde 22,2'sinin "liberter/eğlenceye dönük" olarak sınıflandırılabileceğini görmüşler: Bu da, Amerika'da kültürel eğilimlerin belirlenmesinde en etkili bölgelerde nüfusun dörtte biri demektir.

Hazza yönelen bir etkinlik olarak cinsel özerkliğin artmasına ilişkin anlamlı bir başka gösterge de, Amerika'nın 24 eyaletinde zorla gerçekleştirildiğinden şüphelenilen haller dışında cinsel sapıklık olarak sınıflandırılan ve yasalarla açıkça yasaklanan oral seks pratiğidir. Şekil 4.14, doğum aralıklarına göre oral seks pratiğini gösteriyor; oral seksi denemiş erkekler ve kadınların oranlarını doğum aralıklarına göre veriyor. Lauman vd. bu bulgular üzerine şu yorumda bulunmuştur:

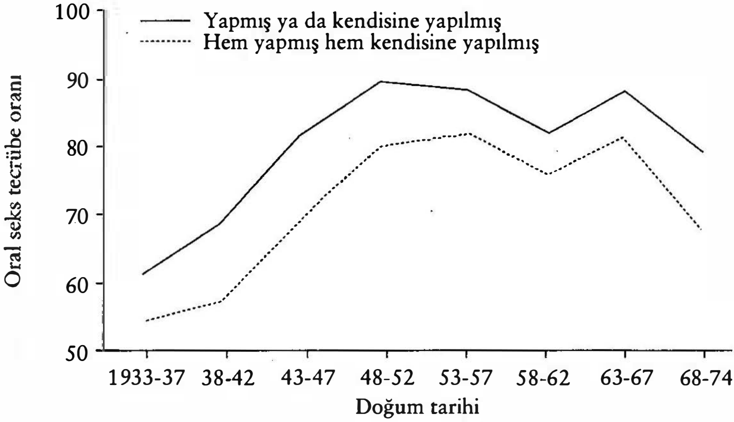
> Genel eğilim, cinsel tekniklerde bir devrim değilse bile hızlı bir değişimin gerçekleştiğini göstermektedir. Oral seks deneyimi konusunda 1933 ile 1943 arasında doğanlarla, 1943'ten sonra doğanlar arasında ciddi bir farklılık göze çarpmaktadır. 1933-37 döneminde doğan, oral seks deneyimi yaşamış erkeklerin oranı yüzde 62'yken, 1948-52 döneminde doğanlarda bu oran yüzde 90'dır. Cinsel tekniklerdeki değişim, zamanlaması bakımından 1950'lerin sonundaki kültürel değişimlere denk düşüyor görünmektedir; bu değişiklikler 1960'ların ortası ile sonu arasında, nüfusun doygunluk noktasına yaklaşarak zirve noktasına ulaşmıştır. Araştırmamızda daha genç gruplar arasında oranın düşük olması, mutlaka oral seksin gerilediğine ilişkin bir gösterge değildir; bu gruplar, oral seksin kural değilse de, olası hale geldiği cinsel ilişkilere girmemiştir henüz.[159]

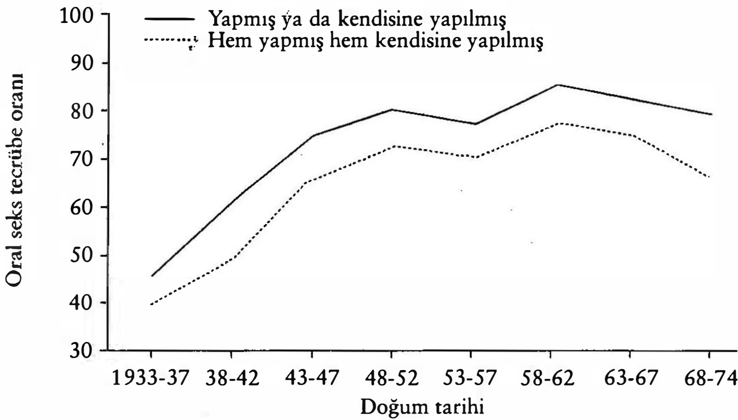
Şunu ekleyelim, araştırma kapsamında son gruplarda yer alan kadınların yüzde 75 ilâ 80'i de oral seks deneyimi yaşamıştır; daha genç gruplarda bu oran erkeklere göre daha yüksektir. Lauman vd. oto-erotisizmin ve pek yeni bir teknik sayılamayacak mastürbasyonun

---

159 Laumann vd. (1994: 103-4); benim italiklerim.

ŞEKİL 4.14
Yaş Gruplarına Göre Oral Seks Tecrübe Etme Oranları: Kadınlar ve Erkekler

Kaynak: Laumann vd. (1994).

da yaygın olduğu (bir eşle cinsel etkinlik düzeyi yüksek olsa da) gözlemini aktarır; fakat bu erkeklerin üçte ikisi, kadınların da yüzde 40'ından fazlası için geçerlidir.

Dolayısıyla cinsel davranışı heteroseksüsel, birbirini izleyen ilişkiler kuralı dışında okumaya çalışır, daha "sapkın" bir yaklaşımı benimsersek, veriler başka bir hikâyeyi, evliliğin yatak odalarının terk edildiği, hâlâ yeni ifade biçimlerinin arandığı, bir yandan da AIDS'ten sakınıldığı bir süreçte yazılan bir tüketimcilik, deneycilik ve erotisizm hikâyesini anlatır. Bu yeni davranış kalıpları daha genç gruplarda, eğilimleri belirleyen kentlerde daha yaygın olduğundan AIDS salgını kontrol altına alındığında, ataerkilliğin kriziyle özgürleşmiş, narsisizm kültürünün heyecan kattığı fantezilerden doğan iki, üç, belki çok daha fazla Sodom olacağı tahmininde bulunabiliriz. Bu koşullarda, Giddens'ın ileri sürdüğü gibi, cinsellik bireyin mülkü haline gelir.[160] Foucault'nun iktidar aygıtlarının cinsel olarak inşa edilmiş/anlamlandırılmış özneye uzandığını gördüğü yerde, Giddens, beden üzerinde iktidar ve kimlik arasında bir savaş görür; buna ben de katılıyorum.[161] Bu her zaman özgürleştirici bir mücadele değildir, çünkü arzu genellikle ihlalden doğar, dolayısıyla "cinsel olarak özgürleşmiş bir toplum" bireylerin kendilerini üretmekten ziyade birbirlerini tükettiği bir kişisel fanteziler süpermarketinden ibaret haline gelir. Fakat ataerkilliğin kurumlarından uzaklaşarak, bedenin kimliğin ilkesi olarak kabul edilmesiyle birlikte, cinsel ifadelerin çoğalması, bireyi kendi kişiliğinin gayret isteyen (yeniden) inşasında güçlendirir.[162]

Ataerkillik Sonrası Bir Dünyada Esnek Kişilikler

Yeni kuşaklar, geleneksel ataerkil aile kalıbının dışında sosyalleşmektedir; erken yaşlardan itibaren farklı düzenlere, yetişkinlerin farklı roller üstlenmesine ayak uydurmaları beklenmektedir. Sosyolojik terimlerle, yeni sosyalleşme süreci, bir ölçüde ataerkil ailenin kurumsal normlarını geri plana itmekte ve aile içindeki rolleri çeşitlendirmektedir. Hage ile Powers bu meseleyle ilgili derinlikli araştırmalarında, bu tür süreçlerin sonunda daha karmaşık, daha az güvenli, ama uyum

160 Giddens (1992: 175).
161 Giddens (1992: 31).
162 Grosz (1995).

sağlama mekanizmaları erken yaşlarda tetiklendiğinden, toplumsal bağlamlarda değişen rollere ayak uydurmaya daha yatkın, yeni kişilikler ortaya çıkacağını ileri sürer.[163] Aile içinde ilişkilerin giderek bireyselleşmesi, kişisel taleplerin öneminin kurumların kurallarının ötesine geçtiğine dikkat çekmektedir. Dolayısıyla cinsellik, toplumsal değerler düzeyinde, mutlaka aile içine kanalize edilmesi ve kurumsallaştırılması gerekmeyen kişisel bir ihtiyaç haline gelmiştir. Yetişkin nüfusun büyük çoğunluğunun, çocukların üçte birinin geleneksel çekirdek aile sınırları dışında yaşıyor olması ve bu oranların artış eğilimi gösteriyor olmasıyla birlikte, arzunun inşasının kişisel ilişkiler üzerindeki işleyişi, giderek geleneksel aile bağlamının dışında gerçekleşmektedir: Arzunun inşası benliğin bir ifadesi haline gelmiştir. Gençlerin bu yeni kültürel kalıplar içinde sosyalleşmesi, AIDS salgınının tehdidine karşın, özgürleşmiş altmışlı yıllardakiler de dahil önceki kuşaklardan daha yüksek düzeyde bir cinsel özgürlüğe yol açmaktadır.

Dolayısıyla, kadınların enformasyonel işgücüne kitlesel olarak dahil olmalarıyla birlikte, içinde bulundukları koşullara isyanı ve cinsel kimliği vurgulayan toplumsal hareketler ataerkil çekirdek ailenin sorgulanmasına yol açmıştır. Bu kriz, önceden aynı kurum içinde bir arada ele alınan farklı boyutların giderek birbirinden ayrılması biçimini almıştır: Eşlerin birbiriyle ilişkisi, evdeki bireylerin çalışma hayatları; evdeki bireylerin ekonomik beraberliği, ev işlerinin yapılması, çocukların büyütülmesi, cinsellik, duygusal destek. Artık ataerkil aile gibi formel, kurumsal bir yapı içinde sabitlenmeyen bütün bu rolleri aynı anda yürütebilmenin güçlüğü, aileye dayalı hanelerde istikrarlı toplumsal ilişkiler kurabilmenin güçlüğünü de açıklar. Ailelerin ayakta kalabilmesi için, cinsiyetler arasındaki ilişkilerin dönüşümüyle uyumlu yeni, kurumsallaşmış toplumsal ilişki biçimlerinin ortaya çıkması gerekmektedir.

Bunlar olurken, biyolojik üremeyle ilgili teknolojik değişim de türün üremesinin, ailenin toplumsal ve kişisel işlevlerinden ayrılması

163 Hage ve Powers (1992).

olasılığını doğurmuştur. Sunî döllenme, sperm bankaları, taşıyıcı anneler, genetik mühendislik ürünü bebekler, bütün bu olasılıklar ahlakî ve hukukî temellerimize karşı potansiyel bir tehdit oluşturduğundan dolayı, toplumun mümkün olduğunca kontrol edip bastırmaya çalışacağı bir toplumsal deney alanı açmıştır. Ayrıca kadınların babanın kim olduğunu bile bilmeden çocuk sahibi olabilecekleri, ya da erkeklerin ölümlerinden sonra bile taşıyıcı anneler yoluyla çocuk sahibi olabileceği gerçeği, insan türünün üremesinde biyoloji ile toplum arasındaki temel ilişkiyi zedelemiş, böylece sosyalleşmeyi ebeveynlikten ayırmıştır. Bu tarihsel koşullarda aileler ve insanların yaşam düzenleri, henüz belirginlik kazanmamış terimlerle yeniden tanımlanacaktır.

Aile ve cinsellik kişilik sistemlerinin temel belirleyicileri olduğundan, bilinen aile yapılarının sorgulanması ve kişisel olarak tasarlanmış cinselliğin açığa çıkması, yeni yeni anlamaya başladığımız kişilik tiplerinin ortaya çıkması olasılığını doğurmuştur. Hage ve Powers, toplumda süregiden değişimlere bireysel düzeyde yanıt vermekte kilit önem taşıyan becerinin, "sanayileşme sonrası toplumun aslî mikro süreci" olarak gördükleri "rolleri yeniden tanımlama"ya girişme becerisi olduğunu öne sürüyor.[164] Bu derinlikli analize katılsam da, belirmekte olan kişilik sistemlerini kavramaya yönelik bir varsayım eklemek istiyorum. Psikanalize meylime sadık kalma cüretinde bulunarak, toplumumuzda belirmekte olan kültüre içkin olduğu biçimiyle, bireysel arzunun açıkça tanınmasının arzunun kurumsallaşması gibi bir sapmaya yol açacağını söylemek istiyorum. Arzu genelde ihlalle ilişkili olduğundan, cinselliğin aile dışında tanınması aşırıya kaçan bir toplumsal mizaca yol açabilir. Çünkü, ihlal yalnızca cinselliğin aile sınırları dışında ifade edilmesinden ibaret olduğu sürece toplum, fuhuş, damgalanmış eşcinsellik ya da göz yumulan cinsel taciz gibi kodlu durumlara ya da örgütlü bağlamlara kanalize ederek onunla kolayca başa çıkabilir. Bu Foucault'nun normalleşme olarak gördüğü cinsellik dünyasıdır. Ama artık işler değişmiştir. Artık ihanet edilecek bir ataer-

164 Hage ve Powers (1992).

kil aile olmadığında, ihlal topluma karşı bireysel bir eylem olacaktır. Ailenin tampon işlevi ortadan kalkmıştır. Bu da arzunun, araçsal olmayan şiddet biçiminde ifade edilebilmesinin önünü açmıştır. Ataerkil ailenin (tarihsel olarak varolan tek ailenin) dağılması, özgürleştirici bir gelişme olarak ne kadar sevindirici olsa da, cinselliğin normalleşmesini (en sık izlendiği akşam saatlerinde televizyon kanallarında porno filmler), vahşi arzunun, yani sapkınlığın arka sokakları üzerinden toplumda duyarsız şiddetin yaygınlaşmasını da beraberinde getirmiştir.

Aileden özgürleşmek, benliği kendi kendini maruz bıraktığı baskıyla karşı karşıya getirmiştir. Özgür kadınlara, bilgili çocuklara ve kararsız erkeklere uygun, yeniden inşa edilmiş, eşitlikçi bir ailede kadınları, erkekleri ve çocukları bir araya getiren yeni bir arada yaşama ve sorumluluğu paylaşma biçimleri bulunmadığı sürece özgürlüğe, ağ toplumuna kaçış bireysel tedirginliğe ve toplumsal şiddete yol açacaktır.

ATAERKİLLİĞİN SONU MU?

Ataerkillik içinde ve çevresinde sürdürülen tartışmalar, tarihin ufkuna ilişkin net bir tahmin yapmayı zorlaştırıyor. Tarihte önceden belirlenmiş bir yönelim olmadığını tekrarlamak istiyorum. Özgürlüğümüzün zafer taklarıyla süslü yollarında yürümüyoruz, böyle hissediyorsak da bu aydınlık yolların sonunda nereye çıktığına dikkat etsek iyi olur. Hayat, hayatla gemisini kurtarıyor ve bildiğimiz gibi sürprizlerle dolu. Ataerkilliği ilahî yasanın kanatları altına geri getiren fundamentalist bir yenilenme, pekâlâ enformasyonel kapitalizmin istemeden başlattığı, kültürel toplumsal hareketlerin memnuniyetle sürdürdüğü ataerkil ailenin baltalanması sürecini tersine çevirebilir. Temmuz 1996'da ABD Kongresi'ndeki oylamada heteroseksüelliğin ezici çoğunluğun oyları tarafından bir evliliğin yasal olması için gerekli koşul olarak kabul edilmesi örneğinin de gösterdiği gibi, homofobik geri tepme, eşcinsel haklarını geri alabilir. Ayrıca bu bölümde vurgulamaya çalıştığım kriz semptomlarına karşın ataerkil aile, tüm dünyada hâlâ ayaktadır, yaşamaktadır. Fakat birçok ülkede dinî fundamentalist hareketlerin dirilmesinde gördüğümüz gibi, ataerkilliği savunan tepkilerin şiddeti, ata-

erkilliğe karşı başkaldırının yoğun olduğunun da bir işaretidir. Ebedî, doğal hatta ilahî olduğu kabul edilen değerlerin artık, kaba kuvvetle kabul ettirilmesi gerekmektedir; son savunma mevzîlerine çekilmişler, insanların zihinlerinde meşruîyetlerini yitirmişlerdir.

Feminist ve cinsel kimlikçi toplumsal hareketlerin değerlerini kurumsallaştırması, temelde tarih boyunca ataerkilliğin imdadına koşmuş bir aygıt olan devletle ilişkilerine bağlıdır. Ne var ki toplumsal hareketlerin, kökenindeki egemenlik kurumlarına saldırarak devlete dayattığı olağandışı talepler tam da, görünüşe bakılırsa devletin kendisinin de geleceğinin küreselleşmesi ile geçmişinin tanımlanması arasındaki tezattan kaynaklanan yapısal bir kriz içinde olduğu bir dönemde ortaya çıkmıştır.

5

Küreselleşme, Kimliğin Tanımlanması ve Devlet: İktidarsız Bir Devlet Mi, Yoksa Ağ Devleti Mi?

Arjantin'de küreselleşme karşıtı bir gösteri.

Nicos Poulantzas 1978'de "Kapitalist devletin özgüllüğü, toplumsal zamanı ve uzamı yutmasında, uzam ve zaman matrisleri yaratmasında, onun bu edimiyle egemenlik ve iktidar ağları haline gelen zaman ile uzamın örgütlenmesinin tekelini elinde tutmasında yatar. İşte, modern ulusun devletin ürünü olmasının gerisinde bu vardır," diye yazmıştı.[1] Artık öyle değil. Küresel sermaye, mal, hizmet, teknoloji, iletişim ve enformasyon akışları, devletin uzam ve zaman üzerindeki kontrolünü gün be gün bertaraf ediyor. Devletin geleneğe sahip çıkarak ve ulusal kimliğin yeniden inşası yoluyla tarihsel zamanı elinde tutması, özerk öznelerin tanımladığı biçimlerde ortaya çıkan bir kimlikler çoğulluğunun başkaldırısıyla karşı karşıya kalmakta. Devletin ulusüstü kurumlar geliştirerek, küresel alanda iktidarını sağlamlaştırmaya çalışması egemenliğini daha da baltalıyor. Yönetsel iktidarı bölgesel ve yerel düzeye aktararak meşruîyetini onarma çabası da, bir yandan yurttaşları yönetime yaklaştırarak, ama bir yandan da ulus-devletten daha bir soğumalarına yol açarak merkez kaç eğilimleri güçlendiriyor. Dola-

1 Poulantzas (1978: 109); benim çevirim.

yısıyla küresel kapitalizm güçlenir, dünyanın dört bir yanında milliyetçi ideolojiler yükselişe geçerken, tarihsel olarak modern çağlarda yaratıldığı biçimiyle ulus-devlet gücünü kaybediyormuş gibi görünüyor, *ama nüfuzunu değil;* burası önemli.[2] Bu bölümde bu temel önemdeki gelişmenin nedenini açıklayacak, olası sonuçlarını değerlendireceğim.

Öyle görünüyor ki, tüm dünyada devletin egemenliğinin önünde giderek çoğalan güçlükler, modern ulus-devletin küresel ağların iktidarı ile tekil kimliklerin başkaldırısı arasındaki meçhul, fırtınalı sularda seyretmekteki yeteneksizliğinden kaynaklanıyor.[3] Fakat ulus-devlet, bu güçlüklerin varlığına birçok stratejik yanıtla karşılık vermiştir. Ulus-devletin bu yanıtları, siyasî kurumlar dahilinde ve çevresindeki iktidar ilişkileri tarafından şekillendirilmiştir. Dolayısıyla 21. yüzyılın ilk yıllarında modern çağların ulus-devletinin kriziyle birlikte, devletin yeni örgütlenme biçimleri, yeni iktidar oluşturma süreçleri ve yeni meşruîyet ilkeleri altında geri dönüşüne de tanık oluyoruz. Bu bölümde sunacağım argüman budur.

KÜRESELLEŞME VE DEVLET

Ulus-devletin işe yarar bir araç olma kapasitesi kilit ekonomik etkinliklerin küreselleşmesi, medya ve elektronik iletişimin küreselleşmesi,

---

2 Tilly (1975); Giddens (1985); Held (1991, 1993); Sklair (1991); Camilleri ve Falk (1992); Guehenno (1993); Horsman ve Marshall (1994); Touraine (1994); Calderon vd. (1996); Habermas (1998); Nye ve Donahue (2000); Keohane (2002); Calderon (2003).

3 Ulus-devletin krizine ilişkin analiz, bir ulus-devlet tanımını ve teorisini varsayıyor. Ancak bu konudaki çalışmalarım, çeşitli kaynaklarda yer alan geliştirilmiş teorilere dayandığından, okuyucuya Anthony Giddens'ın *The Nation-state and Violence* adlı kitabındaki tanımı önereceğim (1985: 121): "Başka ulus-devletlerin de içinde yer aldığı bir dizgede varolan ulus-devlet, sınırları belli bir toprak parçasında yönetim tekelini elinde tutan, yönetimi yasalara tabî olan, içeriye ve dışarıya yönelik şiddet araçlarının kontrolüne sahip kurumsal yönetim biçimleri bütünüdür." Ancak Giddens'ın yazdığı gibi, "yalnızca modern ulus-devletlerde, devlet aygıtının şiddet araçlarının tekeli üzerindeki hak iddiası genel olarak başarıya ulaşır ve yalnızca böyle devletlerde devlet aygıtının yönetsel ölçeği, bu iddiayı kapsayan ülkesel sınırlara doğrudan denk düşer." (s.18) Gerçekten de Giddens'ın savunduğu "ulus-devlet sınırları belli bir iktidar kabıdır, modern çağın üstün iktidar kabıdır" (s.120). Peki sınırlar ortadan kalkıyorsa, kaplar kapsanır hale geliyorsa ne olur, bu durumda devleti nasıl tanımlarız? Araştırmak teorik bir süreklilik içinde Giddens'ın kuramlaştırdığı biçimiyle ulus-devletin tarihsel dönüşümlerle aşılmış göründüğü noktadan başlıyor.

suçun küreselleşmesi, toplumsal protestoların küreselleşmesi, sınır ötesi terörizm biçimini alan isyanların küreselleşmesiyle ciddi bir darbe almıştır.[4] Küreselleşmeye karşı toplumsal protestoları ve şiddete dayalı isyanı önceki bölümlerde inceledim. Burada ulus-devletin karşısındaki başka küresel güçlüklere değineceğim.

Ulusal Ekonomilerin Ulusüstü Çekirdeği

Finans piyasalarının ve döviz piyasalarının dünya çapında karşılıklı bağımlılığı, gerçek zamanda tek bir birim olarak işlemeleri, ulusal para birimlerini birbirine bağlar. Dolar, yen ve avronun sürekli birbiriyle takas edilmesi, bu para birimleri arasında sistemli bir koordinasyonu gerektirir; döviz piyasasında, dolayısıyla küresel yatırım ve ticarette bir derece istikrar sağlamanın tek yolu budur. Dünyadaki bütün para birimleri, tümüyle pratik amaçlarla bu zenginlik üçgenine bağlanmıştır. Döviz kurları sistematik olarak birbirine bağlandıysa, para politikaları da bağlanmış demektir. Para politikaları ulusüstü düzeyde bir biçimde uyumlu kılındıysa, faiz oranları ve nihayetinde bütçe politikaları da birbiriyle uyumlu demektir. Buradan hareketle, ulus-devletler

4 Benim anladığım biçimiyle küreselleşmeye ilişkin bir tanım ve analiz için bakınız birinci cilt, ikinci bölüm. Küreselleşmeye ilişkin basite indirgeyici görüşler üzerine sağlıklı bir eleştiri için bakınız Hirst ve Thompson (1996). Küreselleşmenin yeni bir olgu olmadığı, farklı tarihsel dönemlerde, özellikle 19. yüzyılın sonunda kapitalizmin genişlemesi sonrasında da görüldüğü sık sık savunuldu. Böyle olabilir, ancak enformasyon teknolojisine dayalı yeni altyapının, gerçek zamanda küresel süreçlerin işlemesini sağlayarak niteliksel bir toplumsal ve ekonomik dönüşüm başlatmadığı görüşüne ikna olmuş değilim. Ancak bu argümanla da tartışma içinde değilim. Ben binyıl dönümünde farklı kültürel, ekonomik ve siyasî veçheleriyle toplumumuzu analiz etmeye, açıklamaya çalışıyorum. Dolayısıyla entelektüel katkım bu çerçevede, günümüzdeki gelişmelerin bu üç ciltlik çalışmaya yansıtılan gözlemleri ve teorileştirilmeleriyle tartışılır. Kuşkusuz akademik düşünce, bugün teknoloji, ekonomi ve iletişimin küreselleşmesi, siyaset, siyasî kurumların etkileşim süreçlerini benzer bir dönüşümün yaşandığı geçmiş süreçlerle karşılaştıran tarihsel araştırmalardan çok yararlanacaktır. Başta tarihçiler olmak üzere meslektaşlarımın böyle bir çabaya gireceğinden umutluyum; böyle araştırmalara dayanarak hatalarımı düzeltmek de beni çok memnun eder. Şimdilik bu yönde gördüğüm birkaç girişim, bence teknoloji, finans, üretim, iletişim ve siyasetteki radikal derecede yeni süreçlere yeterince dikkat sarf etmiyor; bu yüzden tarihteki gelişmeler konusunda haklı olsalar da, biraz sıkıcı olan, güneşin altında hiçbir şeyin yeni olmadığı düşüncesinin ötesine geçip de, zamanımızın neden geçmiş deneyimlerin bir tekrarı olduğu sorusu hâlâ açıklıkla yanıtlanmış değil.

ekonomik politikalarının temel unsurları üzerinde kontrollerini yitirmektedirler ve yitireceklerdir.[5] Aslında gelişmekte olan ülkeler 1980'lerde, Avrupa ülkeleri de 1990'ların başında bunu çoktan yaşadılar. Barbara Stalling, 1980'lerde uluslararası finans kurumları ve özel bankalar, uluslararası yatırım ve ticaretin ön koşulu olarak, gelişmekte olan ekonomilerde istikrarı sağlamak üzere harekete geçtiklerinde, gelişmekte olan ülkelerde ekonomi politikalarının, uluslararası baskılarla nasıl şekillendirildiğini göstermiştir.[6] Avrupa Birliği'nde Avrupa Merkez Bankası para politikasını ve faiz oranlarını belirler, bu yüzden de ulus-devletlerin bütçe özerklikleri bağımsız para politikası erkinin dayattığı, Avrupa Komisyonu'nun da izlediği makroekonomik dengenin parametreleri içinde kaynaklarını bütçenin farklı kalemlerine tahsis etmekle sınırlıdır. Britanya ile İsveç, kendi para birimlerini hâlâ korusalar da, aslında Avrupa Birliği'nin para politikalarına bağımlıdırlar, avro bölgesine katılmaları da yalnızca bir siyasî zamanlama meselesinden ibarettir.

Japonya'nın ekonomi politikası esasen ABD ile dış ticaret dengesi ve dolar/yen paritesi arasındaki ilişkiyle belirlenir. En kendi kendine yeter ekonomi olan ABD'ye gelince... ABD bu durumunu 1980'lerden kalan ciddi dış ticaret açığına karşın, ancak ve ancak artan hükümet harcamalarını büyük ölçüde yabancı sermayeye borçlanma yoluyla finanse ederek koruyabilir. 1990'larda yeni ekonominin hızla gelişimi sayesinde, Clinton döneminde borçlanmadan kaynaklanan bütçe açığı bütçe fazlasına dönüştüyse de, 2002-3 döneminde durum değişmiştir. Ekonomik gerileme, askerî harcamalar, güvenlik harcamaları ve muhafazakâr yönetimin vergi kesintileri bütçede yeni bir dengesizliğe neden olmuş, Amerika yine dış ticaret açığını ve bütçe açığını kapatmak için sermayeye borçlanmaya doğrudan bağımlı hale gelmiştir. Bütçe politikaları geçmişten miras alınan otomatik yetkilerle, bugün yaşanan, gelecekte de muhtemelen artacak olan, yoğun ser-

5 Moreau Deffarges (1993); Orstrom Moller (1995); Cohen (1996); Frankel (2000); Aglietta (2002); Wyplosz (2002).
6 Stallings (1992).

maye hareketliliği arasına sıkıştığından, ABD hükümetlerinin ekonomik politika belirleme özgürlüğü 1990'lardan bu yana ciddi oranda azalmıştır.[7]

Dahası küresel finans piyasaları büyük ölçüde, ABD dahil bireysel hükümetlerin kontrolü dışındadır. Bu küresel piyasalarda dövizlerin ve menkul kıymetlerin malî değeri, birinci cildin ikinci bölümünde de gösterdiğim üzere küresel bilgi ve değer biçme ağları içinde birbiriyle etkileşim içinde olan, çeşitli kaynaklardan gelen enformasyon akışlarının etkisi altındadır. Bu yüzden ulusal ekonomi politikaları da, gevşek düzenlemelere ve kurallara tabî olan, nadiren kontrol edilen finans piyasaları tarafından sınırlandırılmıştır; bu da hükümetlerin ekonomi politikaları belirlemekteki özerkliğini kısmıştır.[8]

Hükümetlerin ekonomi üzerinde denetim kurmakta çektiği güçlük, üretimin, yalnızca çokuluslu şirketlerin etkisiyle değil, bu şirketleri birbirleriyle bütünleştiren üretim ve ticaret ağları üzerinden ulusüstü bir nitelik kazanmasıyla daha da katmerlenmiştir.[9] Bunu hükümetlerin kendi ülkelerinde, gelir yaratmaya yönelik üretken temeli koruma yetilerinin gerilemesi izlemiştir. Şirketler ve zengin bireyler dünyanın dört bir yerinde malî cennetler bulurken, uluslararası bir üretim sisteminde katma değerin hesaplanması giderek hantallaşırken, devlet için yeni bir malî kriz başgöstermiştir; bir yanda yatırım, üretim ve tüketim uluslararası nitelik kazanırken, diğer yanda vergilendirme sistemlerinin ulusal temelde işlemesi arasındaki tezatta ifadesini bulan bir krizdir bu.[10] Kişi başına düşen milli gelir anlamında dünyanın en zengin iki ülkesinin İsviçre ve Lüksemburg olması bir tesadüf müdür? Ulus-devletin son savaşı, pekâlâ sanal-muhasebe âleminde vazifelerine bağlı vergi müfettişleri ile sofistike ulusüstü avukatlar arasında sürüyor olabilir.

---

7 Chesnais (1994); Nunnenkamp vd. (1994).
8 Hutton ve Giddens (2000).
9 Buckley (1994).
10 Guehenno (1993).

Devletin Küresel Ekonomideki Yeni Malî Krizinin İstatistikî Değerlendirmesi

Analizin bu noktasında, ulusal ekonomilerin hızla küreselleştiği 1980'den 1990'ların başlarına uzanan dönemde hükümetlerin malî gelişimini değerlendirmek yararlı olabilir. Analizin fazla karmaşık olmaması için, altı ülke seçtim: En büyük üç piyasa ekonomisi (ABD, Japonya, Almanya); büyük Avrupa ekonomileri arasında en açık olanı (Britanya); bir başka Avrupa ülkesi daha, dünyanın en büyük sekizinci piyasa ekonomisi olmasına karşın, ekonomik ve teknolojik gelişme bakımından G-8 ülkelerinin gerisinde yer alan İspanya; yeni sanayileşmekte olan dünyanın büyük ekonomilerinden biri olan Hindistan. Sandra Moog'un derlediği ve değerlendirdiği istatistiklere dayanarak, ekonomilerin küreselleşmesi süreciyle ilgili olarak hükümetlerin malî ve ekonomik etkinliklerine ilişkin bazı göstergeleri değerlendirebilmek amacıyla Tablo 5.1 ve 5.2 hazırlandı. Ayrıntılı yorumlara girmeyeceğim. Daha ziyade, küreselleşme ve devletle ilgili, önceki sayfalarda sunduğum argümanı genişletmek ve özgülleştirmek için bu tabloları kullanacağım.

Öncelikle, geniş anlamda ele aldığımızda, altını çizeceğim farklılıklara karşın, aynı çizgide hareket ediyormuş izlenimi veren dört ülkeyi inceleyelim (ABD, Britanya, Almanya ve İspanya). İncelediğimiz dönemde, yani 1980'den 1990'ların ortasına uzanan dönemde, hükümet harcamaları gayri safi yurtiçi hasılanın yüzde 25'i ile yüzde 40'ını aşan oranlar arasında gerçekleşmiştir. Kamu sektöründe istihdam hepsinde de gerilemiştir. Hükümetin tüketimdeki payı üç büyük ülkede azalırken, İspanya'da artmıştır. Hükümetin sermayenin oluşumundaki payı ABD'de artmış, Almanya'da azalmıştır. Merkezî hükümetin vergi gelirleri ABD'de azalmış, diğer ülkelerde, özellikle de İspanya'da artmıştır. Hükümetin açığı, özellikle ABD'de ve Almanya'da artmıştır. Hükümetin borçları Britanya'da azalmıştır, ancak yine de gayri safi milli hasılanın yüzde 34'üne denktir; İspanya, Almanya ve ABD'de ise artmıştır, ABD'de 1992'de gayri safi milli hasılanın yüzde 52,2'sine eşittir. Hükümet açıklarının finanse edilmesi, bu dört ülkenin dış borca ve dışarıya

TABLO 5.1

Ekonominin ve Kamu Maliyesinin Uluslararasılaşması: Değişim Oranları, 1980-93 (Aksi Belirtilmediği Sürece 1993 Oranları)

	ABD	Britanya	Almanya	Japonya	İspanya	Hindistan
Dış borç/ GSYİH %	104.2 (9.8)	31.8 (5.8/1992)	538.5 (16.6)	0.0 (0.3/1991)	1,066.7 (10.5)	-25.3 (5.9)
Dış borç/döviz rezervleri %	20.1 (998.6)	44.7 (168.1/1992)	325.3 (p) (368.4) (p)	9.9 (12.2/1991)	674.5 (121.6)	-16.5 (149.4)
Dış borç/ ihracat %	133.0 (134.0)	50.5 (32.2/1992)	590.8 (75.3)	9.5 (2.3/1990)	795.5 (79.7)	-55.6 (70.7)
Dış borç/ kamu harcamaları %	92.2 (41.7)	17.4 (13.5/1992)	423.5 (p) (44.5) (p)	–	586.8 (36.4)	-40.7 (35.4)
Net dış borç/ kamu harcamaları %	203.0 (6.12)	787.5 (14.2/1992)	223.4 (15.2)	–	–	10.3 (4.3)
Yurtdışına doğrudan yatırım/ ülke içi yatırım %	52.8 (5.5)	44.4 17.9	52.2 (3.5)	57.1 (1.1)	183.3 (2.8)	–
Doğrudan yabancı yatırım akışı/ yurt içi yatırım %	-35.5 (2.0)	-8.9 (10.2)	-50.0 (0.1)	–	236.7 (8.6)	–

(p) İlk veriler anlamına gelir.

Not: Rakamlar, kaynaklara ve hesaplama yöntemlerine dair ayrıntılar için Metodolojik Ek'e bakınız.

Kaynaklar: Sandra Moog tarafından şu kaynaklardan derlenmiştir: Kamu Maliyesi İstatistikleri Yıllığı, cilt 18 (Washington, DC: IMF, 1994); Uluslararası Maliye İstatistikleri Yıllığı, cilt 48 (Washington DC: IMF, 1995); Europa Dünya Yıllığı (Londra: Europa Publications, 1982, 1985, 1995); Ulusal Değerlendirmeler: Ayrıntılı Tablolar, 1980-1992, 2. cilt (Paris: OECD, 1994); OECD Economic Outlook, 58. cilt (Paris: OECD, 1995); Dünya Tabloları, 1994 (Dünya Bankası, Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1994).

TABLO 5.2

Hükümetin Ekonomi ve Kamu Maliyesindeki Rolü: Değişim Oranları, 1980-92 (Ve Aksi Belirtilmediği Sürece 1992 Oranları)

	ABD	Britanya	Almanya	Japonya	İspanya	Hindistan
Kamu harcamaları/	9.1	13.1	19.7	–	49.4	29.3 (p)
GSYİH %	(24.0)	(43.2)	(36.4)		(25.1)	(17.2) (p)
Merkezi bütçenin vergi geliri/	–15.6	8.0	11.6 (p)	18.2	64.2	17.3 (p)
GSYİH %	(10.8)	(27.0)	(13.5) (p)	(13.0/1990)	(17.4/1991)	(11.2) (p)
Bütçe açığı/	42.9	8.7	44.4	-78.6	16.2	-20.0 (p)
GSYİH %	(4.0)	(5.0)	(2.6)	(1.5/1990)	(4.3)	(5.2) (p)
Bütçe/GSYİH %	91.9	-26.0	78.1	30.1	160.8	28.2 (p)
	(52.2)	(34.1)	(28.5)	(53.2/1990)	(39.9)	(52.8) (p)
Kamuda istihdam/	-4.7	-3.1	-0.6	-20.9	–	–
toplam istihdam %	(16.2)	(22.2)	(16.4)	(7.2)		
Kamu sermayesi oluşumu/	21.2	–	-7.0	–	–	–
gayri safi sabit sermaye oluşumu %	(16.0)		(27.9)			
Hükümetin tüketimi/	-6.9	-2.7	-8.1	66.3	33.8	40.2
özel tüketim %	(27.2)	(34.5)	(32.7)	(16.3)	(26.9)	(18.5)

(p) İlk veriler anlamına gelir.

Not: Rakamlar, kaynaklara ve hesaplama yöntemlerine dair ayrıntılar için Metodolojik Ek'e bakınız.

Kaynaklar: Sandra Moog tarafından şu kaynaklardan derlenmiştir: Kamu Maliyesi İstatistikleri Yıllığı, cilt 18 (Washington, DC: IMF, 1994); Uluslararası Maliye İstatistikleri Yıllığı, cilt 48 (Washington DC: IMF, 1995); Europa Dünya Yıllığı (Londra: Europa Publications, 1982, 1985, 1995); Ulusal Değerlendirmeler: Ayrıntılı Tablolar, 1980-1992, 2. cilt (Paris: OECD, 1994); OECD Economic Outlook, 58. cilt (Paris: OECD, 1995); Dünya Tabloları, 1994 (Dünya Bankası, Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1994).

net borçlanmaya bağımlılığını, bazı durumlarda ciddi oranda artırmıştır. Bahsettiğimiz hükümetlerin dış borç ve net borçlanmasının gayri safi yurtiçi hasılaya, merkez bankalarının döviz rezervlerine, hükümet harcamalarına ve ülkelerinin ihracatına oranı, genel terimlerle, hükümetlerin değerlendirdiğimiz dönemde küresel sermaye piyasalarına bağımlılığının giderek arttığını göstermektedir. Dolayısıyla ABD'de 1980-93 döneminde hükümetin dış borcunun gayri safi yurtiçi hasılaya oranı ikiye katlanmış, hatta bu oranı aşmış; döviz rezervlerine oranı yüzde 20 artmış, 1993'te neredeyse toplam döviz rezervlerinin on katı düzeyine çıkmış; ihracata oranı yüzde 133 artmış; kamu harcamalarına oranı iki kat artmış, toplam harcamaların yüzde 41,7'si düzeyine yükselmiştir. ABD hükümetinin dışarıya net borçlanması ise bu 14 yıl içinde yüzde 456 artmış, kamu harcamalarına oranı yüzde 256 yükselerek, yaklaşık yüzde 6 düzeyine çıkmıştır. ABD'nin yurtdışına doğrudan yabancı yatırımının, iç yatırımlara oranı yüzde 52,8 artarken, doğrudan yabancı yatırım akışının iç yatırıma oranı yüzde 35,5 azaldığından ABD federal hükümetinin büyük ölçüde küresel sermaye piyasalarına ve dış borçlanmaya bağımlı hale geldiği savunulabilir.

Britanya, Almanya ve İspanya'da hikâye biraz farklıdır, ama benzer eğilimler gözlenir. Britanya yabancı sermayeye daha az bağımlı görünürken, Almanya'nın yabancı sermayeye bağımlılığı, birkaç göstergenin de işaret ettiği üzere ABD'ye kıyasla daha hızlı artmıştır: Hükümetin dış borcu gayri safi milli hasılayı aşmıştır (yüzde 538,5'in üzerinde bir artışla), döviz rezervlerinin üstündedir (yüzde 325,3'lük bir artışla), ihracatı aşmıştır (yüzde 590,8'lik bir artışla). Alman hükümetinin net dış borçlanması, 1993'te kamu harcamalarının yüzde 15'ine denk bir düzeye ulaşmış, dış borcu ise kamu harcamalarının yüzde 44,5'ine erişmiştir; iki oran da ABD'deki oranlardan yüksektir. Dolayısıyla Almanya 1980'lerde güçlü bir ihracat performansı göstermiş olmasına karşın, Japonya'nın tersine ulusal devletinin uluslararası bağımlılığını ciddi oranda artırmıştır.

İlginçtir, Hindistan kamu harcamalarını, tüketimi ve borçlarını artırmakla birlikte dış borca daha az bağımlı görünmektedir: Hâlâ

ılımlı bir düzeyde seyretmekte olan, hükümetin dış borçlanmasının kamu harcamalarına oranı dışında, malî bağımlılığa ilişkin bütün göstergeler bir gerilemeye işaret eder. Vergi gelirlerinin gayri safi yurtiçi hasıladaki payının ciddi oranda artması, bu durumu kısmen açıklamaktadır; asıl sebep bu dönemde Hindistan'ın ekonomik büyümesinde kayda değer bir hızlanma gözlenmesidir. Fakat Hindistan'ın malî bağımlılığına ilişkin göstergelerdeki değişim oranı bu dönemde gerilediyse de, bağımlılık düzeyinin yüksekliğini koruduğunu vurgulamam gerekiyor (hükümetin dış borçları ihracatın yüzde 70'ine denkti ve döviz rezervlerinin neredeyse yüzde 150'sine eşitti).

Genelde olduğu gibi, Japonya'da durum farklıdır. Japon hükümeti 1980'lerde dış borçlanmadan fazla etkilenmedi. Bütçe açığının gayri safi milli hasılaya oranı en düşük düzeydeydi ve 1980-93 döneminde de ciddi oranda geriledi. Diğer yandan hükümetin tüketim harcamaları arttı, borcu da arttı; Japonya kamu borcunun gayri safi yurtiçi hasılaya oranı bakımından Amerika'yla eşit düzeylerdedir (yüzde 50'nin üzerinde). Bu gözlemler, Japonya'da kamu maliyesinin daha ziyade iç borçlanmaya dayandığını göstermektedir. Bu aynı zamanda Japon ekonomisinin o dönemde rekabet gücünün daha fazla olduğunu, ülkede 1980'lerde ticaret ve ödemeler bilançosundaki fazlaların hatırı sayılır bir birikim yarattığını da yansıtır. Dolayısıyla Japon devleti, dünyanın geri kalanına kıyasla daha özerktir, ama Japon ekonomisi ticaret performansına daha fazla bağımlıdır, çünkü Japon sermayesi hükümetini rekabet gücünden elde ettiği gelirle finanse etmektedir. Bu yüzden de, hükümetin bağımlılığı, kamu açıklarının artması kuralının istisnası olarak görülen şey, aslında bir istisna değildir. Japon şirketleri dünya ekonomisini sırtlamıştır, rekabet güçleri de harcamaları incelediğimiz öbür ülkelerden daha hızla artmakta olan Japon devletini finanse etmektedir. Japon devleti, keiretsu'nun finanse ettiği Japon bankalarına borçlanarak uluslararası ekonominin devinimine, ikinci planda kalan bir malî bağımlılık da geliştirmiştir.

Bu bölümde sunulan argümanlarla ilgili olarak, üç temel eğilim vurgulanabilir:

1. Özellikle doğrudan istihdam ve yasal düzenleme anlamında ekonomiye müdahale etmemesine karşın, devletin, vergilendirmenin yanında ek finansmanını gerektiren, dolayısıyla Britanya istisna olmak üzere (Şekil 5.1'e bakınız) devletin malî borçlarını artıran önemli bir ekonomik rolü vardır.

2. Kamu borçlanması, Japonya istisna olmak üzere, merkez bankalarının döviz rezervlerini aşacak, ihracat performansını gölgeleyecek kadar dış borçlanmaya bağımlı hale gelmiştir. Bu durum, küresel finans piyasalarının hızlı büyümesiyle, küresel ticaretin büyümesi arasında giderek açılan uçurumu yansıtmaktadır.

3. Japon devleti, yabancı sermaye karşısında bir malî özerklik önlemi uygulamakta bir süre başarılı olmuştur. Fakat bu malî özerklik iç borçlanmaya dayandırılmış; iç borçlanma Japon şirketlerin korumacılıktan ve ihracat performanslarından elde ettiği gelirle finanse edilmiş; böylece Japon ekonomisi, Japon devleti ticaret fazlalarına, kârın Japon toprağında dönmesine bağımlı hale gelmiştir. Bu durum 1980'lerin sonunda Japonya'da "balon ekonomisi"ne yol açmış, ardından balon patladığında 1990'ların başındaki gerilemeyi ve 1990'lardaki durgunluğu beraberinde getirmiştir.

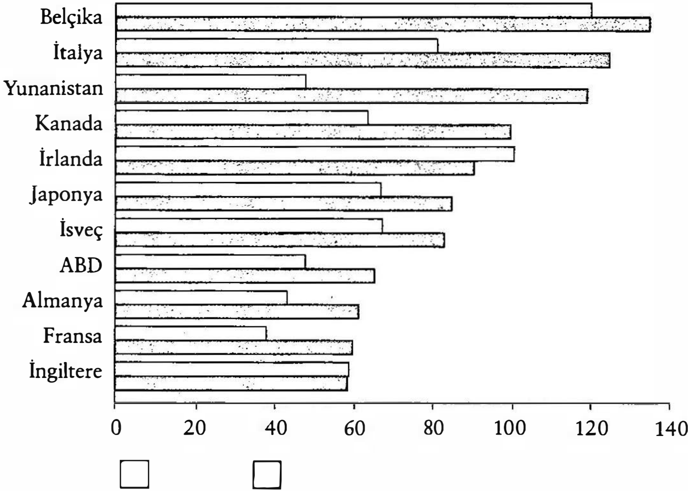
Tablonun geneli değerlendirildiğinde, ulusal ekonomilerin iç içe geçmesi ve kamu maliyesinin küresel piyasalara ve dış borçlanmaya bağımlı hale gelmesi, en zengin, en güçlü ulus-devletler de dahil olmak üzere ulus-devletin uluslararası bir malî krize sürüklenmesinin koşullarını hazırlamıştır.

Küreselleşme ve Refah Devleti

Üretimin ve yatırımların küreselleşmesi, geçen yüzyılın son yarısında ulus-devletin politikalarında kilit bir unsur, hatta belki de sanayileşmiş ülkelerde ulus-devletin meşruîyetinin temel yapı taşı olan *refah devletini* de tehdit etmektedir.[11] Bunun sebebi, küreselleşmiş, bütünleşmiş piyasalarda iş yapan şirketlerin üstlendiği sosyal güvenlik maliyetleri-

11 Wilensky (1975); Janowitz (1976); Navarro (1994, 1995); Castells (1996).

ŞEKİL 5.1
Hükümetlerin Gayri Safi Mali Yükümlülükleri (% GSYİH)

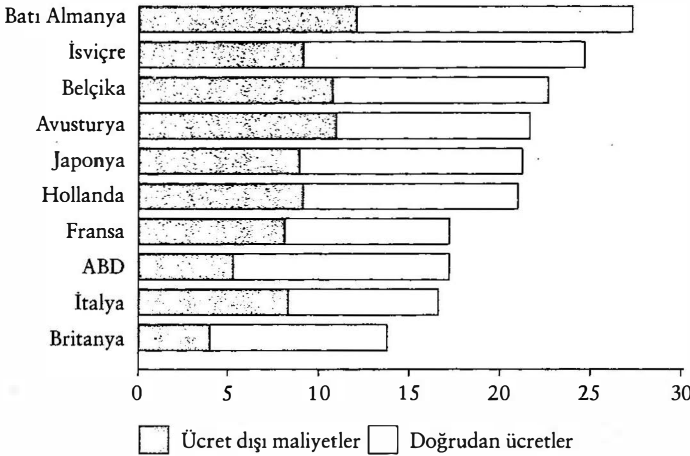

Kaynak: OECD, derleyen The Economist (20 Ocak, 1996).

nin, tabî oldukları yasal düzenlemelerin ülkeden ülkeye büyük farklılıklar göstermesi, bu durumun şirketlerin küresel piyasada iş yapmasını güçleştirmesidir. Yalnızca Kuzey ile Güney arasında değil, OECD ülkelerinde de sosyal güvenlik maliyetleri ve yasal düzenlemeler arasında büyük farklılıklar vardır: Örneğin iş gücünün sosyal güvenlik maliyetleri ABD'de, Almanya'da olduğundan daha düşüktür (Şekil 5.2'ye bakınız). Fakat ABD Almanya karşısında avantajlı olsa da, NAFTA Anlaşması'nın uygulanmaya başlamasından sonra Meksika karşısında dezavantajlı konumdadır. Enformasyon teknolojisi sayesinde şirketler farklı yerlerde yerleşseler de, küresel üretim ağları ve piyasalarla bağlarını koruduklarından (birinci cilt, altıncı bölüme bakınız), bu durum sosyal güvenlik maliyetlerini gerileten bir rekabet doğurmaktadır.

Geçmişte, bu tür "olumsuz rekabeti" sınırlandıran iki katmanlı engeller vardı: Bir yandan, ülkeler arasındaki verimlilik ve kalite farkı gelişmiş ekonomilerdeki işçileri daha az gelişmiş rakiplere karşı ko-

ŞEKİL 5.2
İmalatta Emek Maliyeti, 1994 (saat başına $)

Kaynak: İsveç İşverenler Federasyonu, derleyen The Economist (27 Ocak, 1996).

ruyordu; diğer yandaysa iç baskılar bir korumacılık yaratıyor, gümrük maliyetlerinin yükseltilmesiyle ithalat bedelleri dış kaynağın rekabet avantajının ortadan kalkacağı düzeye dek artırılıyordu. Her iki sınırlama da kaybolup gidiyor. Dünya Ticaret Örgütü, serbest ticaretin önündeki engelleri tespit edip cezalandıracak bir izleme sistemi kuruyor. Uluslararası ticaret politikası, bu tür kontrollerin fiili etkisini sınırlandırsa da, küresel ekonomik bütünleşme sürecinde ciddi bir geri dönüş olmadığı sürece açık, geniş ölçekli korumacılığın, diğer ülkelerin karşı tepkisine giderek daha fazla maruz kalabileceği söylenebilir. Kalite ve üretim açığına gelince... Harley Shaiken'ın Meksika'daki Amerikan otomobil fabrikalarına ilişkin araştırması, Meksikalı işçilerin verimliliğinin hızla arttığını, 18 ay içinde Amerikalı işçilerin verimliliğine eşit seviyeye ulaştığını göstermiştir. Asya'da da benzer süreçler gözlenmiştir.[12] Amerika emek verimliliği bakımından hâlâ dünyada ilk

12 Shaiken (1990); Rodgers (1994).

sırada yer almaktadır (Avrupalılara bu hatırlatılmalı), bu durum Avrupa'nın rekabet gücünün cömert bir refah devletine izin verecek ölçüde değişiklik göstermesi olasılığını ortadan kaldırmaktadır.

Sermaye, mallar ve hizmetleri kapsayan kilit piyasaların küresel ölçekte giderek bütünleştiği bir ekonomide, emek verimliliği ve üretim kalitesi görece benzer düzeylerde olan, birbirinden çok farklı refah devletlerine pek yer yokmuş gibi görünmektedir. Fakat uluslararası gümrük anlaşmalarıyla bağlantılı, küresel ölçekte bir toplumsal sözleşme (toplumsal koşulları ve çalışma koşullarını mutlaka eşit düzeye getirmesi gerekmeyen, ama aradaki açığı daraltan bir sözleşme) birçok cömert refah devletinin çökmesini önleyebilir. Ama yeni liberalleşmiş, ağlar oluşturmuş bir küresel ekonomide, böylesine uzun erimli bir sözleşme olası görünmemektedir; refah devletleri asgarî ortak seviyeye çekilmektedir, ki bu seviyede de gerileme döngüsü hâlâ işlemektedir.[13]

Refah devletinin krizde olması, ulus-devletin meşruîyetinin, istikrarının bu temel bileşeninin, yalnızca Avrupa'da değil, Şili ve Meksika'daki orta sınıf refah devletlerinden, Rusya, Çin ve Hindistan'daki devletçi refah devletinden geride kalanlara, 1960'larda ABD'de yaratılan kentli refah devletine dek bütün dünyada silinip gitmekte olduğu anlamına geliyor. Habermas'ın dediği gibi: "Refah toplumlarının ekonomik sorunları, küreselleşme dediğimiz, dünya ekonomik sistemindeki yapısal değişim temelinde açıklanabilir. Bu değişim ulus-devletlerin etkinlik alanını o kadar daraltmıştır ki, ellerinde bırakılan eylem olasılıkları, ulusüstü piyasaların istenmeyen etkilerine karşı çıkmalarına yetecek gibi değildir."[14]

Fakat bilgiye dayalı ekonomide, verimlilik, rekabet gücü ve refah devleti arasında daha karmaşık bir ilişkinin ortaya çıktığı gözleniyor. Fin enformasyon toplumu modeline ilişkin araştırmamızın da gösterdiği üzere, Finlandiya 1990'ların ikinci yarısında dünyanın rekabet gücü en yüksek ekonomisi haline gelmeyi, kapsamlı refah devletini ko-

13 Sengenberger ve Campbell (1994); Navarro (1995, 2002); Castells (1996).
14 Habermas (1998/2000: 730); benim çevirim.

rurken, verimliliğini ABD'den daha hızlı artırmayı başarabilmişti.[15] Dahası refah devleti, eğitim, sağlık, kültürel gelişme hizmetleri sunup, yenilenme kapasitesi yaratıp toplumsal istikrar sağlayarak, gelişmiş bilgi ekonomisinin dayanacağı insan kaynakları temelini oluşturduğundan, Finlandiya'da verimlilik artışının gerçekleşmesinde kilit etkendi. Fakat Finlandiya (Avrupa'daki diğer ülkeler, örneğin Hollanda gibi) da, bazı bürokratik yönlerini törpüleyerek refah devletinde reform yapma yoluna girdi. Ayrıca Finlandiya ve tabii başka ülkeler de hükümetin sosyal güvenlik ağını korumasına karşılık, iş gücü piyasasında esnekliğin artırılması için sendikalarla bir anlaşma yaptı. Bu ülkeler şirketlerle yakın işbirliği içinde yüksek eğitimi ve araştırma-geliştirme yatırımlarını destekleyerek refah devleti ile ekonomi arasında bir bağ da kurdular. Dolayısıyla Finlandiya'da 21. yüzyılın refah devleti, tam olarak geleneksel İskandinav refah devleti değildir, fakat bütün yurttaşlar için kapsamlı sosyal korumayı öngören temel ilkeyi korumaktadır.

Birbirine taban tabana zıt iki modelin ortaya çıktığına tanık oluyoruz: İlki verimlilik ve yenilik kaynağı olarak vasıf düzeyi yüksek işgücünün kitlesel ithaline (1990'larda her yıl 200 bini aşkın mühendis ve bilim adamı geliyordu) yaslanan Amerikan bilgi ekonomisi modelidir; diğeriyse ülkedeki insan sermayesine yatırım yapmaya, yeni, bilgiye dayalı ekonomide verimliliğin toplumsal kaynaklarını güçlendiren hayat koşullarını geliştirmeye dayalı Fin, bir ölçüde de Kuzey Avrupa modelidir. Her iki modelde de, refah devletinin küreselleşmiş, karşılıklı bağımlılığın egemen olduğu bir ekonomide ayakta kalabilmek için, toplumsal yatırımla ekonomik büyüme arasında bir karşılıklı beslenme zincirine dayalı yararlı bir döngü yaratabilmek için verimlilik artışını sağlaması gerektiği açıktır. Diğer yandan insan sermayesinin oluşumunun gerilemesi, ya ekonomilerin rekabet gücünü azaltmakta (verimliliğin düşük olması yüzünden) ya da ekonomileri vasıflı göçmen emeğe bağımlı kılmaktadır.

15 Castells ve Himanen (2002).

Kısacası, bir ekonomide verimlilik artışı azsa, refah devleti küresel bağlamdaki rekabetçi baskılara dayanamamaktadır. İleri ekonomilerin rekabet güçlerini artırmaları, daha yüksek hayat standartlarını karşılayabilmeleri, ancak verimliliği ve üretimin kalitesini, bilgi ve bilginin işlenmesi temelinde artırmalarıyla mümkündür. Bilgi ekonomisini sürdürebilmek için insan sermayesi oluşturmanın özgül biçimleri her ekonominin kalkınma modelini de belirler.[16] Bir toplum bilgi emeği üretmek için sermayenin hareketliliğine ve göçe ne denli bağlıysa, devletin rolü de o denli küçüktür. Diğer yandan, refah devletine, verimliliği ve rekabet gücünü artırmaya dönük stratejik kalkınma politikalarına yaslanmak devletin daha etkin bir rol oynamasını gerektirir. Ne var ki bu, bir yanda toplumun refahıyla ekonomide zenginliğin üretilmesi arasındaki bağlantıya, diğer yandaysa devletin ekonomisini küresel rekabet ve işbirliği ağları içinde konumlandırma becerisine atıfta bulunan yeni bir devlet müdahalesi biçimidir. Dolayısıyla devletin ekonomik rolü önemini korumaktadır, fakat farklı araçları kullanarak bilgi ve enformasyon üretme, uygulama becerisine dayanan çok farklı bir refah devleti, çok farklı bir rekabet stratejisi ortaya çıkmaktadır. Devlet ulusu, küresel bağlamla ilişkilendirerek ve iç politikalarını küresel rekabet baskılarının gereklerine göre değiştirerek ayakta kalmaktadır. Fakat bu değişim her toplumun kültürüne, kurumlarına ve siyasetine bağlı olarak farklı eylem hatlarında gelişmektedir.[17]

Dolayısıyla ulus-devlet, küresel bağlamda ekonomisinin rekabet gücüne sahip olmasını sağlayamadığı sürece, para politikasının kontrolünde, bütçesini kararlaştırmakta, üretimi ve ticareti örgütlemekte, şirketlerden vergi toplamakta, sosyal güvence sağlama vaadini yerine getirmekte giderek gücünden yitirmektedir. Yasal düzenlemeler geliştirmeye biraz yetkisi olsa da, uyrukları üzerinde nispeten kontrol sahibi olsa da, bağımsız ekonomik gücünün önemli bir bölümünü yitirmiştir. Yine de ekonomisinin performansını belirleyen koşullar üzerinde etkili olabilecek stratejik bir aktör olarak yetkisini korumakta-

16 Carnoy (2000).
17 Castells (2004).

dır. Bu da devletin kendi kontrolü dışındaki ekonomik süreçlerin oluşturduğu daha kapsamlı bir ağ içinde karşılıklı bağımlılık içine girmesini gerektirmektedir.

Küresel İletişim Ağları, Yerel İzleyiciler, Muğlak Yasal Düzenlemeler

Devletin iktidarı açısından belirleyici olan bir başka alanda, medya ve iletişim alanında da ülke çapında yasal düzenlemelere gitme, kontrol sağlama olasılığı da daha yüksek değil. Enformasyon ve eğlencenin, bunlar üzerinden düşüncelerin ve tahayyüllerin kontrolü, tarihsel olarak devlet iktidarını sağlamlaştıran bir araç olmuş, kitle iletişim çağında mükemmelleştirilmiştir.[18] Bu alanda, ulus-devlet birbiriyle bağlantılı üç büyük engelle karşı karşıyadır: Mülkiyetin küreselleşmesi ve iç içe geçmesi; teknolojinin esnekliği ve yaygınlığı; medyanın özerkliği ve çeşitliliği (birinci cilde beşinci bölüme bakınız). Aslına bakarsanız, birçok ülkede ulus-devlet bu engellere teslim olmuştur.[19]

1980'lerin başına dek, ABD başlıca istisna olmak üzere, dünyadaki televizyon kanallarının çoğu hükümetin kontrolündeydi, demokratik ülkelerde bile radyolar ve gazeteler hükümetin iyi niyetinin ciddi ölçüde kısıtlı olduğu koşullarda çalışıyordu. ABD'de bile Federal İletişim Komisyonu, elektronik medya üzerinde kontrol sahibiydi, hem bu denetimde özel çıkarların güdülmediği de her zaman söylenemezdi;[20] üç büyük televizyon şebekesi de izleyicilerin yüzde 90'ını tekeline almıştı, kamuoyunu şekillendirmiyorlarsa da, genel çerçevesini belirliyorlardı. On yılda her şey değişti.[21] Teknolojinin güdümünde gerçekleşen bir değişimdi bu. İletişim biçimlerinin çeşitlenmesi, bütün iletişim organlarının dijital bir üstmetinde birleşerek, interaktif çoklumedyanın önünü açması ve sınırların ötesini izleyen uyduları ya da telefon hattı üzerinden bilgisayara dayalı iletişimi kontrol etmenin imkânsızlı-

18 Mattelart (1991).
19 Blumenfield (1994); Brenner (1994); Chong (1994); Graf (1995).
20 Cohen (1986).
21 Doyle (1992); Irving vd. (1994); Negroponte (1995); Scott vd. (1995); Campo Vidal (1996); Norris (2000b).

ğı, yasal düzenlemelere dayalı geleneksel savunma hatlarını yerle bir etti. Telekomünikasyonun patlaması, kablonun geliştirilmesi görülmemiş bir yayın gücü sağladı. Girişimciler bu eğilimi gördüler ve bu fırsatı yakaladılar. Büyük birleşmeler gerçekleşti, sermaye medya sektöründe, ekonomik, kültürel ve siyasî alanlardaki iktidarı birleştirebilen bu sektörde yer alabilmek için harekete geçti.[22] 1980'lerde ulusal hükümetlere çeşitli biçimlerde baskılar dayatıldı:[23] Halkın görüşlerine, yani yayınlanan görüşlere bakılırsa, insanlar medyada çeşitliliğin ve özgürlüğün özlemi içindeydi, böyle deniyordu; sonra sıkıntıdaki ulusal medya kuruluşları satın alındı; köşe yazarları neredeyse bir ağızdan iletişimin kısıtlanmamasını savundu; iktidardaki ya da yakın gelecekte iktidara gelme olasılığı bulunan herkese siyasî destek değilse de rahatlık sözleri verildi; uyumlu davrandığı için ödüllendirilen yetkililerin sayısı da az değildi. Sembolik siyaset de, medyanın serbestleşmesini teknolojik modernleşme söylemi içinde eriterek elit düşüncenin yeni medya sistemi lehine dönmesinde büyük bir rol oynadı.[24]

Çin, Singapur ve İslâmî fundamentalist dünya dışında, medyanın kurumsal ve işletme yapısının 1980'lerin ortalarıyla 1990'ların ortaları arasında ciddi bir dönüşüm geçirmediği ülke yok gibidir.[25] Televizyon ve radyo kanalları geniş çaplı bir özelleştirmeye tabî tutuldu; geride kalan hükümete bağlı yayın şebekelerinin de özel televizyonlardan farkı kalmadı, zira onlar da izleyici reytinglerinin ve reklam gelirlerinin disiplininden geçti.[26] Gazeteler genelde finans gruplarının desteğini almış büyük konsorsiyumlarda yoğunlaştılar. Daha da önemlisi medya sektörü sermaye, yetenek, teknoloji ve mülkiyetin tüm dünyaya yayılmasıyla birlikte küreselleşti, ulus-devletin menzilinden uzaklaştı.

Bütün bunlar devletlerin medyada hiç payı kalmadığı anlamına gelmiyor. Hükümetler hâlâ önemli medya kuruluşlarını kontrol etmek-

22 MacDonald (1990); Volkmer (1999); Croteau ve Hoynes (2001).
23 Gerbner vd. (1993); Campo Vidal (1996); Croteau ve Hoynes (2000).
24 Vedel ve Dutton (1990).
25 MacDonald (1990); Doyle (1992); Perez-Tabernero vd. (1993); Dentsu Beşeri Araştırmalar Enstitüsü (1994); Schiller (1999).
26 Perez-Tabernero vd. (1993).

te, hisselerini satın almakta, geniş medya dünyasında nüfuz araçlarını ellerinde tutmaktadırlar. Şirketler de olası piyasaların bekçilerini ürkütmemeye dikkat ederler: Murdoch'ın Star Channel'ı Çin siyaseti hakkındaki liberal görüşlerinden dolayı Çin hükümeti tarafından yenice oluşturulmuş bir yükümlülükle cezalandırılmış, kanalın Çince programlarından BBC haberlerini çıkartıp, People's Daily'nin on-line basımına yatırım yapması istenmiştir. Hükümetlerin medya üzerinde nüfuzu varsa bile, otoriter devletlerin doğrudan kontrolünde olan medya kuruluşları hariç, medya üzerindeki iktidarlarının büyük bölümünü yitirmişlerdir. Ayrıca bağımsız olması, medyanın itibarının kilit bileşenlerinden biridir; yayın kuruluşlarının itibarı yalnızca kamuoyu nezdinde değil, birçok hissedar ve reklamverenin gözünde de önemlidir, çünkü medya sektörünün ekonomik temelini reklamcılık sektörü oluşturmaktadır. Belli bir iletişim aracı, ağırlıklı olarak bir siyasî görüşün ifadesiyle ilişkilendirilir hale geldiğinde ya da belli türden bilgileri sistematik olarak bastırdığında hitap ettiği kitle de küçük bir kesimle sınırlı kalacaktır; ayrıca bu iletişim aracı piyasada kâr getirmeyecek, bir seçmenler çoğulluğunun çıkarlarına hitap etmeyecektir. Diğer yandan, bir iletişim aracı ne denli bağımsız, kapsamlı ve güvenilir hale gelirse, geniş bir yelpazeden o denli fazla bilgi, alıcı ve satıcı toplayacaktır. Bağımsızlık ve profesyonellik medya için yalnızca ödüllendirici ideolojiler olmakla kalmaz: İyi işletmecilik anlamına da gelirler, hatta ortam müsait olduğunda bu bağımsızlık daha yüksek bir fiyattan da satılabilir.

Medyanın bağımsızlığı teslim edildiğinde, ulus-devlet medyanın bu niteliğine kendi demokratik karakterinin temel bir kanıtı olarak sahip çıktığında, çember tamamlanır: Medyanın özgürlüğünü tırpanlayacak herhangi bir girişim siyaseten maliyetli olacaktır; çünkü iş haberlerin doğruluğuna geldiğinde o kadar da seçici olmayan yurttaşlar, mesele devlete bağlı olmayan kaynaklardan bilgi alma hakkı olunca vazgeçmek istemedikleri bu hakkı kıskançlıkla savunurlar. Bilgi çağında otoriter devletlerin dahi medya savaşını kaybetmesinin sebebi budur. Bilginin, görüntülerin uydularla, video-kasetlerle yayılma imkânı ve internetin sunduğu imkânlar ciddi ölçüde genişlemiştir; dolayısıyla

haberlerin sansürlenmesi otoriter ülkelerin kent merkezlerinde, eğitimli, alternatif görüşlere açık seçkinlerin yaşadığı yerlerde giderek etkisiz hale gelmektedir.[27] Ayrıca tüm dünyada hükümetler de "küreselleşmek" istediklerinden, erişim araçları da küresel medya olduğundan, genelde yavaş yavaş ve temkinli bir biçimde ilerlemekle birlikte, sonunda iletişim üzerindeki tekellerini kıracak iki-yönlü iletişim sistemleri için pazarlıklara girmişlerdir.

Medyanın küreselleşmesine paralel bir gelişme de, birçok ülkede maliyetlerin paylaşıldığı uydu aktarımı gibi yeni iletişim teknolojileri sayesinde, yerel medya, özellikle de radyolar ve kablolu televizyon büyük bir gelişme göstermiştir.[28] Bu yerel medya kurumlarının büyük bölümü, ki genellikle programları ortak bir anlayışın ürünüdür, büyük medya kuruluşlarının standartlaşmış görüşlerini bir kenara bırakarak halkın içinden, özgül bir izleyici kitlesiyle güçlü bağlar kurmuşlardır. Bunu yaparken de, ulus-devletin televizyon şebekeleri ve büyük gazeteler karşısında kurduğu geleneksel denetim kanallarından (doğrudan ya da dolaylı) uzak durmuşlardır. Esnek iletişim teknolojileri kullanan yerel ve bölgesel medya kurumlarının siyasî özerkliğinin gelişmesi, kamunun davranış biçiminin şekillendirilmesinde medyanın küreselleşmesi kadar önemlidir. Ayrıca birçok örnekte iki eğilimin birleştiği; küresel medya kuruluşlarının kendilerine yaşama alanı sağlayacak piyasalara girerken, yerel ve ulusal medya etrafında oluşmuş izleyici kitlesinin özgüllüğünü kabullenmeleri koşulunu yerine getirdiği gözlenmektedir.[29] Ayrıca her ne kadar 21. yüzyılın ilk yıllarında genel manzara Batı medyasının kültürel egemenliğini yansıtsa da, medya iletişiminin küreselleşmesi illâ ki bu anlama gelmez. El-Cezire'nin (Katar Emirliği'nin kurduğu Arapça yayın yapan uluslararası televizyon kanalı) giderek nüfuz kazanması, bütün kültürlerin ve siyasî çıkarların dünya çapında kamuoyu ve enformasyonu etkilemeye, şekillendirme-

27 Ho ve Zaheer (2000); Price (2002); Qiu ve Chan (2003).
28 Croteau ve Haynes (2000).
29 Levin (1987); Abramson vd. (1988); Scheer (1994); Spragen (1995); Fallows (1996); Chatterjee (2002); Volkmer (2003).

ye çalıştığını göstermektedir: Bu yerelden küresele dönen akıştır. Medya ile devlet arasındaki yeni etkileşim izleği, Anshu Chatterjee'nin 1990'larda Hindistan medyasının kendine özgü küreselleşmesini incelediği doktora tezinde gösterdiği üzere, küreselleşme ile kimliğin tanımlanması arasındaki gerilimin izlerini taşımaktadır.[30]

Bilgisayara dayalı iletişim de ulus-devletin kontrolünden kaçmaktadır; sınır ötesi iletişimde yeni bir çağ başlamıştır.[31] Hükümetlerin çoğu geleceğe dair korku içindedir. Örneğin, Ocak 1996'da Fransa Enformasyon Teknolojisi Bakanı, internete serbest erişimin engellenmesi amacıyla hükümetinin Avrupa Birliği'ne bir dizi önlem götürmeye niyetli olduğunu açıklamıştı. Minitel'in yanı sıra, Avrupa'da devrimci özgürlük idealinin de beşiği olan bu ülkenin, bakanın bahsettiği teknolojik sansür planını hazırlamasına neden olan olay, Mitterand'ın son savaşıydı. Mitterand'ın ölümünden sonra doktoru, Fransız liderin cumhurbaşkanlığı yaptığı 14 yıl boyunca prostat kanserinden mustarip olduğunu açıkladığı bir kitap yayınlamıştı. Kitap Mitterand'ın ailesinin ricası üzerine yasaklandı yasaklanmasına ama, herkes bu kitabı internet üzerinden okuyabiliyordu. Fakat Fransız hükümetinin telaşının gerisinde yalnızca bu olay yoktu. Hükümetin ya da mahkemelerin enformasyonla ilgili kararlarının artık uygulanamayacağı açıkça anlaşılmıştı. Oysa enformasyon çağının çok evvelinden beri devletin iktidarının temel dayanağı enformasyonun kontrolü olmuştu.[32] Aynı tarihlerde, Çin'de malî ve siyasî bilgilerin yayınlanmasından ABD'de çocuk pornosuna dek birçok meseleyle ilgili olarak Çin, Alman ve Amerika hükümetleri de benzer girişimlerde bulundular.[33]

Meselenin özündeki sorun sınır ötesi enformasyon akışlarıdır, zira enformasyonun kaynağı tespit edilse bile hakkında yasal işlem yürütmek zorlaşmıştır. Bütün bir ülkeyi ağdan koparmadan, internete

30 Chatterjee (2002).
31 Kahn (1994); Financial Technology International Bulletin (1995); Kuttner (1995); Ubois (1995); Mansell (2002).
32 Couch (1990).
33 Berman ve Weitzner (1995); Faison (1996); Lewis (1996a).

erişimi engellemenin teknik olarak mümkün olup olmadığı hâlâ tartışılmaktadır. *Ex post facto* (yasaların çıkarıldıkları tarihten öncesine uygulanamayacakları ilkesinin aksine geçmişe uygulanan) sansür ve cezalar, kendi kendine işleyen izleme cihazları iletişimi engellenmekten daha kolay yollarmış gibi görünebilir. Fakat dışarıdan izleme önlemleri etkili hale gelse bile, ağı küçültecekler, dolayısıyla yararlı bilgilerin büyük bölümüne erişimi baltalayacak ve interaktifliğin çapını, ölçeğini daraltacaklardır. Ayrıca interneti seçici bir biçimde daraltmak için, internete bağlı bütün ülkelerin hangi konuların yasaklanmasını istedikleri üzerinde anlaşmaları, sonra da ortak bir izleme komitesi kurmaları gerekir, ki böyle bir sisteme demokratik ülkelerde anayasaya aykırı olduğu gerekçesiyle karşı çıkılacaktır. Hatta Haziran 1996'da ABD'nin Pennsylvania eyaletinde federal bir yargıçlar kurulu, pornografik malzemenin internet üzerinden dağıtımını kısıtlamaya yönelik yeni federal yasaların büyük bölümünün anayasaya aykırı olduğu kararına varmıştır. Kuruldaki üç yargıç bu etkili kararlarını şöyle kaleme almıştı: "Nasıl ki internetin gücü kaosta yatıyorsa, bizim özgürlüğümüzün gücü de, Birinci Ek Madde'yle korunan sınırsız ifade özgürlüğünün kaosu ve kakofonisine dayanmaktadır."[34] Dolayısıyla gelecek yıllarda, ulus-devletlerin küresel olarak birbirine bağlanmış telekomünikasyon ağlarında dolaşan enformasyonu kontrol altına alma çabasında olacağını söyleyebiliriz. Bu savaşı kaybedeceklerine bahse girerim. Ve bu kaçınılmaz yenilgi de, devletin iktidarında köşe taşlarından birinin kaybı anlamına gelecektir.[35] Toparlayacak olursak, medya ve elektronik iletişimin küreselleşmesi/yerelleşmesi enformasyonun ulusallaşmasının, devletleşmesinin çözülmesi demektir; bu iki eğilim şimdilik birbirinden ayrılamaz görünmektedir.

Kanunsuz Bir Dünyaya Doğru mu Gidiyoruz?

Suçların küreselleşmesi, ulus-devleti daha da altüst etmekte, yönetim süreçlerini kökünden değiştirmekte, birçok durumda devleti fiilen ha-

34 Lewis'te alıntı (1996b).
35 Castells (2001).

reketsiz hale getirmektedir. Bu, kolayca kabul edildiği kadar, sonuçları da hemen görmezden gelinen önemli bir eğilimdir.[36] Enformasyon Çağı üçlemesinde, dünyamızda bugün en yaygın rastlanan eğilimlerden biri olan, başka dönemlere kıyasla bir ayrıksılık sergileyen bu eğilimin analizine bir bölüm ayrılmıştır (üçüncü cilt, üçüncü bölüm), ama argümanın bu noktasında, ulus-devletin içinde bulunduğu krizi anlama çabamıza bu önemli eğilimi de dahil etmemiz gerekiyor. Yeni olan suçun yaygınlığı ve siyaset üzerindeki etkisi değildir. Yeni olan, organize suçların küresel olarak birbirine bağlanmış olması; kriminal ekonominin ölçeği ve dinamizminden dolayı hem ekonomik hem de siyasî yönden uluslararası ilişkileri şekillendirmesidir. Yeni olan, ulusüstü suçların nüfuzunun çok çeşitli bağlamlarda ulusal devletlere derinden sızmış, böylece ulus-devleti istikrarsızlığa sürüklemiş olmasıdır.

Yeni kriminal ekonominin en önemli sanayi sektörü uyuşturucu kaçakçılığı olsa da, her türden kaçakçılık, menzili ve gücü bütün dünyayı kapsayan bu gölge sistemde bir araya gelmiştir: Silahların, teknolojinin, radyoaktif maddelerin, sanat eserlerinin, insanların, insan organlarının, kiralık katillerin ve kâr getiren herhangi bir şeyin bir yerden bir yere kaçakçılık yoluyla sokulması bütün suçların anası olan kara para aklamanın çatısı altında birleşmiştir. Kara para aklama olmazsa, kriminal ekonomi ne küresel olabilir, ne de kârlı. Kriminal ekonomi, kara para aklama yoluyla küresel finans piyasalarına bağlıdır; küresel finans piyasalarının büyük bir bileşeni ve hareketli bir spekülasyon kaynağıdır. Napoli'de Ekim 1994'te düzenlenen BM Küresel Kriminal Ekonomi Konferansı'na göre,[37] yasadışı kaynaklardan elde edilip küresel finans sisteminde aklanan sermaye, makul bir tahminle yılda 750 milyar dolar civarındadır. Bu sermaye akışlarının, başka bir sanayiden kaynaklanan akışlardan daha büyük bir hareketliliğe ve esnekliğe sahip olması gerekir, zira yasal kurumların takibinden kaçmalarını sağlayan şey, sürekli dönüp durmalarıdır.

---

36 Arrieta vd. (1991); Roth ve Frey (1992); Smith (1993); Lodato (1994); Sterling (1994); Golden (1995); Handelman (1995); Johnson (1995); WuDunn (1996); Gootenberg (1999).

37 Birleşmiş Milletler, Ekonomik ve Sosyal Konseyi (1994).

Bu eğilimlerin ulusal devletler üzerindeki etkisi üç ana çizgide gözlenir:

1. Birçok örnekte kriminal ağlar genellikle, iktidarın en üst mevkileri de dahil olmak üzere rüşvetler, tehditler ya da yasadışı siyasî finansman yoluyla bütün bir devlet yapısına sızmış, kamu işlerinin yürütülmesinde zarara sebep olmuştur.

2. Birçok ülkede, ulus-devletler arasındaki uluslararası ilişkiler. kriminal ekonomiye karşı mücadelede işbirliği yapılmasına ya da yapılmamasına bağlı hale gelmiştir; bu bağlılık düzeyi ülkeden ülkeye farklılık gösterir. Bugüne dek gözlenen vakalara verilebilecek tipik bir örnek, ABD ile bazı Latin Amerika ülkeleri (Kolombiya, Bolivya, Meksika, Paraguay ve Panama) arasındaki ilişkilerdir, fakat kriminal ekonomi, içeriği çeşitlendikçe daha yaygın bir olgu haline gelmektedir (örneğin Almanya'nın Rus mafyası kaynaklı radyoaktif madde ticaretiyle ilgili kaygıları ya da Rus hükümetinin Sicilya Mafyası ve Kolombiya kartellerinin Rus Mafyası'yla ilişkilerinin gelişmesinden kaygılanması gibi).

3. Kriminal kökenli finansal akışlar, ulusal ekonomilerin tamamının canlanmasında ya da istikrarsızlığa sürüklenmesinde kilit bir unsur olarak giderek önem kazanmakta, bu yüzden birçok ülkede ve bölgede, ekonomi politikaları, öngörülmesi hayli güç olan bu unsuru da tabloya katmaksızın gereği gibi uygulanamamaktadır.

Eskiden kriminal ekonominin çarkından, işleyişinden derinden etkilenen ulusal hükümetler, İtalya ve Kolombiya gibi bir avuç bildik zanlıdan ibaretti. Artık öyle değil. Bu olgunun önemi, küresel menzili, zenginliğinin ve nüfuzunun enginliği, uluslararası finansla güçlü bağlantıları sayesinde, büyük ülkelerde suç dünyasıyla siyasî yolsuzluklar arasındaki bağlantıya sık rastlanır oldu. Örneğin, Japonya'da *Yakuza* bağlantılarını kısa süre önce uluslararasılaştırdı. *Yakuza*'nın Japon hükümeti liderleriyle açıktan sürdürdüğü ilişkiler de, o kadar açık olmayan ilişkileri de gayet iyi biliniyordu; o kadar ki, İmar Bakanlığı uzun yıllar boyunca *Yakuza*'nın finanse ettiği girişimlerin Liberal Demokrat Parti'ye cömert katkılarının, kamu ihaleleriyle ödüllendirilmesinin

aracı olarak görüldü; İtalyan Hıristiyan Demokratların mafyayla birlikte olduğu Mezziogiorno kalkınma programlarından çok da farklı olmayan bir sistemdi bu. Japonya 1996'da, milyarlarca dolarlık kredinin geri ödenmemesi sonucu bir dizi bankanın batmasıyla sarsıldığında, *Yakuza*'nın banka yöneticilerini bu kredileri vermeye zorladığı yönünde, hatta iki bankacının da öldürülmesindeki rolüne dair ciddi şüpheler uyandı.[38]

Bir başka bağlamda, uluslararası bağlantılara sahip Rus kriminal örgütlerin dünyanın en güçlü devletlerinden birinde, silahlı kuvvetler de dahil hükümetin çeşitli kademelerine sızmış olduğundan şüpheleniliyor ki, bu da kaygı verici bir gelişme. 1990'larda tüm dünyada hükümetleri sarsan siyasî skandallar zinciri de (bu konuyu altıncı bölümde inceleyeceğim), birçok örnekte görüldüğü üzere küresel suç örgütlenmesinin yapısıyla ulus-devletlerin yapısı arasında devam eden iktidar ilişkisinden ayrı görülemez. Üstelik, suç örgütlerinin iktidarın yüksek mevkilerine sızmasından görece bağımsız olduklarını düşünen büyük hükümetler bile, kriminal siyasî manevraların artçı şoklarından olumsuz etkilendiler. Örneğin 1994-5 döneminde Meksika ekonomisi, ABD'den büyük borçlar almış olmasına karşın, kısmen uyuşturucu kaçakçılarının Meksika'da iktidar partisinin en üst mevkîlerine sızmış olmasından kaynaklanan siyasî bir kriz yüzünden sarsıldığında, döviz piyasalarında dolar hızla değer kaybetti ve Alman markı hızla yükseldi; yatırımcılar, Meksika'yı olası bir çöküşten kurtarma çabası ABD'nin kamu açıklarını şişirecek diye kaygılandığından, Avrupa para sistemi istikrarını yitirdi. Suç, sermaye ve iktidarın iç içe geçtiği bu döngüde, güvenli bir yer yok. Ya da tam da bu yüzden güvenli bir ulusal kurum yok.

Dolayısıyla küreselleşme, farklı boyutlarıyla ulus-devletin özerkliğini ve karar-oluşturma gücünü baltalamıştır. Üstelik bütün bunlar, devletin iktidarını uluslararası alanda ifa etmesinin, savunma, dış politika, çevre politikaları gibi küresel kamu politikaları tarafından kısıtlandığı bir dönemde gerçekleşmiştir.

---

38 WuDunn (1996).

ÇOKTARAFLILIK ÇAĞINDA ULUS-DEVLET

Soğuk Savaş sonrası dönemin başlıca niteliği, ulus-devletler arasındaki karşılıklı bağımlılığın giderek artmasıdır; gerçi bu kademe kademe gelişen bir evrimden ziyade, çelişkili, çatışmalı bir süreçtir.[39] Yapısal çoktaraflılığın gerisinde aslen üç etken vardır: İki süpergüç etrafında kurulan askerî blokların çözülmesi ya da gevşemesi; yeni teknolojilerin savaş silahları üzerindeki önemli etkisi; bilgi ve enformasyonun artmasından ve çevre güvenliği örneğinde olduğu gibi küresel bir yurttaşlık bilincinin yükselmesinden dolayı toplumların, insanoğluna yönelik büyük tehditlerin küresel nitelikte olduğunu algılaması.

Sovyetler Birliği'nin ortadan kaybolmasıyla birlikte, Rusya, Çin, NATO arasında yaşanabilecek olası gerilimler bir yana, iki süpergücün çevresinde toplanmış ulus-devletlerin çoğu açısından, stratejik bağların istikrarlı bir biçimde yürümesini sağlayan başlıca mekanizmalar da ortadan kalktı.[40] NATO, ABD'nin başı çektiği bir Batı ittifakı etrafında örgütlenmeyi sürdürdüyse de, örgütün işlevleri 1990'ların ikinci yarısında yeniden tanımlandı; örgüt, Batılı ülkelerin oluşturduğu geniş bir konsorsiyum adına, BM ile mümkün olduğunca işbirliği içinde, ama tek süpergücün, ABD'nin tartışılmaz liderliği altında, güvenliği sağlamaya yönelik görevler üstlenmeye doğru gidiyordu. Körfez Savaşı'yla birlikte, Ortadoğu'dan petrol akışı bildiğimiz tehdide maruz kaldığında ortaya çıkan küresel, kolektif güvenlik kavrayışı[41] en muktedir askerî güçler (ABD ve Britanya profesyonel orduları), operasyonların finansörleri (Japonya, Almanya, Arap prensleri başta olmak üzere) ve medenî dünya adına yapılan retorik açıklamalar arasında sembiyotik bir ilişki ihtiva ediyordu. ABD merkezli bu ittifakın, Bosna'da olduğu gibi Rusya'yı da ortak operasyonlara dahil etme yönündeki girişimleri, askerî ittifakların sisteme yönelen, öngörülememiş olası tehditler karşısında, sallantılı bir dünyanın ortak bekçisi, kolluk

---

39 Baylis ve Rengger (1992); McGraw vd. (1992); Falk (1995); Orstrom Moller (1995); Alonso Zaldivar (1996); Keohane ve Nye (2000).

40 Alonso Zaldivar (1996); McGrew (1992b).

41 McGrew (1992a); Mokhtari (1994).

kuvveti olmaya doğru gittiğinin bir işaretiydi. Yeni güvenlik sistemi, aslen dışarıdaki barbarlara karşı inşa edilmektedir; 2001'de George W. Bush'un ilan ettiği şer mihverinin geometrisi ABD dış politikasının kaprisleri doğrultusunda değiştikçe, zaman içinde bu barbarların isimleri de değişir.[42] Böylelikle, en güçlüsü de dahil ulus-devletler, halledilmesi gereken her yeni meselede ya da mücadele edilmesi gereken her düşmanın karşısında kendi kendini yeniden şekillendiren bir çıkarlar ve pazarlıklar ağının içine gömülmektedir.[43]

Değişken geometrili bir dış politikanın öne çıkması, devletlerin uluslararası arenada kendi başlarına hareket etme yeteneklerinin giderek azaldığı anlamına gelmektedir. Joseph Nye şöyle diyor: "ABD dahil birçok ülke istediklerine ulaşabilmek için faaliyetlerini koordine etmeleri gerektiğini anlamıştır. Tektaraflı bir eylem, özünde çoktaraflı meselelerde doğru sonuçlar getirmez."[44] Öyle ki, küresel ısınmadan, küresel çevre krizine, küresel salgınlara, küresel suça, küresel finansal istikrarsızlığı ya da küresel teröre insanlığı ilgilendiren temel meselelerin küresel bir nitelik taşıması, dış politikayı ilkesel olarak çoktaraflı bir çerçeveye yerleştirmektedir.[45] Fakat bazı devletler bağımsız kalma çabalarıyla, çoktaraflılığı kendi bireysel çıkarları doğrultusunda şekillendirmek için güç kullanma girişimleriyle, çoktaraflılık eğilimine karşı koymaktadırlar.

Çoktaraflılığa meydan okuyan başlıca güç ABD'dir, özellikle de 11 Eylül sonrasındaki tutumuyla;[46] çünkü ABD, dünyanın ikinci büyük ekonomik bölgesi, bilgi üretimi ve teknolojik yeniliklerin başlıca merkezi olmasının yanı sıra askerî anlamda da tek süpergüçtür. ABD'nin çevre politikalarında, dış ticaret müzakerelerindeki tutumunda, hepsinin de ötesinde savaşa gitmesinde kendini gösteren tektaraflılığı uluslararası sisteme temelden ters düşmektedir. Sorunlar, mesele-

42 Rosenau (1990); Berdal (1993); Guehenno (1993); Castells ve Serra (2003).
43 Keohane (2002).
44 Nye (2002: 105).
45 Frankel (1988); McGrew vd. (1992); Jacquet vd. (2002).
46 Castells ve Serra (2003).

ler birbirine bağlıdır, fakat bunların halledilmesi yönündeki çabalar, ABD'nin tektaraflı tutumunu kasten sürdürmesiyle, "kadife eldiveni"ni (kültürel nüfuz) bir kenara atma pahasına "demir yumruğu"nu dayatmasıyla darbe almakta, bu yüzden de dünyanın dengesinin dayandığı çok taraflı görüşmeler istikrarsızlığa sürüklenmektedir. Bu konu, küreselleşme bağlamında devletin dönüşümüne ilişkin analizimiz açısından kilit önemde bir mesele olduğu için, devletlerarası ilişkilerin dönüşümünde esasen önemli bazı ek etkenleri değerlendirdikten sonra bunu tartışmaya geçeceğim.

Askerî teknolojideki hızlı değişimler de, ABD dışındaki ulus-devletlerin tek başına ayakta kalmasını güçleştirmektedir.[47] Körfez Savaşı'nın, Balkanlar'daki savaşların, Afgan savaşının ve Irak'taki savaşın da gösterdiği üzere, savaşlar artık temelde elektroniğe ve iletişim teknolojisine dayalıdır. Uzaktan, füzelerle, hava saldırılarıyla verilebilecek büyük hasar, birkaç saat içinde büyük bir orduyu hareket edemez hale getirebilir, hele ki savunma sistemleri elektronik karşı önlemlerle körleştirildiğinde, hedefler uydular tarafından belirlenip bu görünmez savaşta gerçekten ateş emrini verecek binlerce kilometre ötedeki bilgisayarlar tarafından işlendiğinde. Konvansiyonel savaş, hep olduğu gibi teknolojiye bağımlıdır. Bugün farklı olansa teknolojinin, silahları kısa bir zaman aralığında modası geçmiş hale getiren değişim hızıdır.[48] Hâlâ insanlığın büyük bölümünün yaşadığı gibi, orduların kendi halklarını kontrol etmek için değil de, gerçekten başka ordularla savaşmak için varolduğu düşünülüyorsa eğer, teknolojik değişim silah sistemlerinin yenilenmesini de zorunlu kılacaktır. Geri teknolojiye dayalı ordular ordu değil, kılık değiştirmiş polis kuvvetleridir.

Diğer yandan yeni askerî teknolojinin karakteri, personelin yarı otomatik silahları ve iletişim sistemlerini kullanabilmeleri için ileri düzeyde teknolojik bilgiyle donanmış olduğu profesyonel bir orduyu zorunlu kılar. Bu da İsrail ve Singapur örneklerinde görüldüğü gibi, ileri teknolojiye sahip ülkelere, silahlı kuvvetleri küçük olsa da avantaj

47 McInnes (1992).
48 McInnes ve Sheffield (1988); Grier (1995); Arquilla ve Rondfeldt (2001).

sağlar. Teknolojinin aslî rolü yüzünden şiddet kullanma yetilerini göstermek isteyen ulus-devletler, yalnız donanım değil insan kaynakları bakımından da teknolojiyi üretenlere bağımlı hale gelir. Fakat bu bağımlılığın, ülkelerin sanayîleşmesi, teknolojinin yayılmasıyla birlikte konvansiyonel savaş silahlarının da giderek çeşitlenmesi bağlamına yerleştirilmesi gerekiyor.[49] Böylece Brezilya ve İsrail'i, yüksek teknolojiye dayalı silahların tedarikinde öne çıkan ülkeler olarak değerlendirebiliriz. ABD ve Rusya'yla birlikte Fransa, Almanya, İtalya ve Çin'in dünya ordularının gereksinimlerini karşılamaktaki rolü de giderek büyümektedir.

Çin'in Rusya'dan ileri teknolojiye dayalı savaş jetleri, ABD'den iletişim teknolojisi satın alması, Fransa'nın satın almak isteyen herkese, eğitim ve bakım gibi satış sonrası hizmetleri de üstlenerek füze satması örneklerinde de görüldüğü üzere, giderek karmaşıklaşan bir işbirliği ve rekabet izleğinin ortaya çıktığı görülmektedir. Üstelik, her türden silahın bulunabileceği yasadışı küresel silah pazarları genişlemiş, "Stinger"lardan "Patriot"lara, sinir gazından elektronik kargaşa yaratacak cihazlara dek yeni çıkan her teknolojinin geniş çapta yayılmasını mümkün kılmıştır. Sonuçta, tarihteki başka dönemlerin aksine, hiçbir devlet silah teknolojisinin üretiminde kendi kendine yeterli değildir; ABD, bu konuda tek istisnadır (çünkü artık Rusya da mikroelektronik ve iletişim alanında teknolojik açıdan bağımlı hale gelmiştir). Ulus-devletler teknoloji şahikası silahların tedarikini kontrol edemediğinden, savaşa gitme güçlerini kullanma olasılıkları ABD'ye değil, çeşitlilik gösteren, küresel tedarik ağlarına bağlıdır. ABD'nin teknolojik olarak kendi kendine yeterli olması, ona tek gerçek süpergüç olma payesini kazandırmaktadır.

Teknolojik evrim, uluslararası ilişkilerde çoktaraflılık ile tekyanlı tutumlar arasındaki diyalektiğe yeni bir eğilim kazandırmıştır. Başka bölgelerin de sanayîleşmesi, bilimsel ve teknolojik bilginin yayılması, hemen her şeyin yasadışı ticarete konu olması, nükleer, kimyasal

49 McGrew (1992b).

ve biyolojik savaş kapasitesinin de yayılmasını sağlamıştır, sağlamaktadır.[50] Dolayısıyla ulus-devletlerin konvansiyonel savaş gücü açısından son teknolojiye bağımlılıkları giderek artıyorsa da, benim "veto teknolojileri" dediğim, varlıklarıyla daha güçlü bir devleti caydırabilecek kitle imha silahlarına ulaşabilmektedirler. Küresel "terör dengesi", çok sayıda yerel "terör dengesi"ne dönme sürecindedir. Bu eğilim, bir yandan büyük güçleri yeni ülkelerin, siyasî güçlerin ya da terör gruplarının bu silahları edinmesini önlemek için birbirleriyle uyumlu bir biçimde, çoktaraflılığı gözeten faaliyetlerde bulunmak zorunda bırakmaktadır. Öte yandan bazı ülkeler her şeye rağmen bu silahları edindiğinde, küresel güvenlik sistemi tehlikeli yerel çatışmaları önlemek amacıyla, dünyanın bütün bölgelerinde ülkelerin ya da grupların sahip olduğu tahrip gücünün dengelenmesine müdahalede bulunmak ya da yardımcı olmak zorunda kalmaktadır.[51] Sonuçta ortaya, birbirlerini *ad hoc* anlaşmalarla, silahsızlanma ve saldırıda bulunmamaya ilişkin müzakere süreçleriyle kontrol eden farklı düzeylerdeki tahrip güçlerinin oluşturduğu karmaşık, arapsaçına benzer bir ağ çıkmaktadır. Böyle bir ağ içinde, ABD dahil, hiçbir ulus-devlet artık özgür değildir, çünkü bir hesap hatası ya da üstün yıkım gücünün kullanılmasında ifrada kaçılması nükleer, bakteriyolojik, yerel bir soykırımın tetiğini çekecektir. İnsanoğlu, uzunca bir süre daha, gerek kitlesel, ayrım gözetmeyen imha, gerekse istenen ölçeğe uygun minyatür kıyımlar için yarattığı tahrip canavarlarıyla birlikte yaşayacaktır. Bu koşullarda (Soğuk Savaş döneminde olduğu gibi yalnızca süpergüçlerin değil) ulus-devletlerin en temel görevi, kendi askerî güçlerinin fiilen kullanımını sınırlandırmak, böylece orijinal varoluş sebeplerini zayıflatmaktır.

Ulus-devletler, gezegenin doğasının küresel yönetimine ilişkin olarak da meşruîyetlerinin, dolayısıyla iktidarlarının sınırlarını zorlamaktadır.[52] Bilgisayarların kullanım kapasitesinin artışıyla bağlantılı olarak, bilim ve teknoloji doğanın çöküşüne, bunun türümüz üzerindeki sonuçlarına ilişkin duyulmamış yeni bilgiler üretmektedir. Üçün-

50 McGrew (1992b); Kaldor (1999).
51 Daniel ve Hayes (1995); Nye (2002).

cü bölümde gösterdiğimiz gibi, bununla bağlantılı bir gelişme de çevreci hareketin tüm dünyada toplumlarda ekoloji bilincini geliştirmiş, felakete giden yoldan dönmeleri için hükümetlere yapılan baskıyı artırmıştır. Fakat ulus-devletler, küresel ısınma, ozon tabakası, gezegende ormanların tükenmesi, su kaynaklarının kirlenmesi, okyanuslarda hayatın son bulması vb. sorunlar karşısında tek başlarına hareket edemeyecek kadar güçsüzdürler. Devletlerin bir araya gelme, birlikte hareket etme çabaları da, ortak eylem programlarının fiilen uygulanmasından çok genellikle, ağırbaşlı sözlerle süslenmiş bir uluslararası gösteri havasına bürünmektedir. Lipschutz ve Coca, birbirine uyumlu çevre politikalarının benimsenmesiyle ilgili küresel araştırmalarında şu sonuca varmış:

> Çevre sorunlarıyla ilgili olarak, merkezî bir koordinasyon merciinin ortaya çıkması ya da sıkı bir biçimde yönetimi ele alması ihtimali zayıf görünüyor. Bunun yanında, çevreyi korumanın ve çevre sorunlarına ilişkin bir yönetim geliştirmenin maliyetlerine, yararına ilişkin belirsizliklerden ötürü, etkili, çoktaraflı bir koordinasyonun kurulması ihtimali de uzak görünüyor. Bu engellere, koşullara devletin kendisinden kaynaklanan birkaç etkeni de eklememiz gerekiyor: Hükümetlerin yıkım getirici süreçleri kontrol altına almaktaki temel yetersizliği; etkili politikalar üretmeye yönelik düzlemlerin azlığı; devlet ile toplum arasında kilit ittifaklar kurulmasına yönelik önemli doğal kaynaklardan yararlanma (dolayısıyla çevrenin yıkımı) meselelerinin önemi.[53]

Yaşanan bu durumun sebebi her zaman, hükümetlerin ihmali ya da niyetlerinin bozuk olması değildir; bunun gerisinde her ulus-devletin kendi çıkarları adına ya da en değer verdiği seçmenlerinin çıkarları adına hareket etmeyi sürdürmesi vardır.[54] Nuria Castells'in, Peter Nijkamp ve Jeroe Van de Berg ile birlikte, çevreyi korumaya yönelik

52 Rowlands (1992); Vogler (1992); Morin ve Kern (1993); Wapner (1995); Hempel (1996); Bureau vd. (2002).

53 Lipschutz ve Coca (1993: 332).

54 Castells, N. (1999).

uluslararası anlaşmalar üzerine yaptığı araştırmalar, devletlerin çıkarlarının, özellikle de çevre politikası oluşturmakta başı çeken ülkelerin çıkarlarının, katara sonradan dahil olanların gündemini nasıl belirlediğini gösteriyor.[55] Böylelikle, çokyanlılık kolektif sorumluluğu icra etmeye yönelik bir araç olmaktan çok, bir tartışma forumu, bir müzakere sahası haline gelmektedir. Habermasçı "krizin yerinden edilmesi" mantığıyla, Hay'in dile getirdiği biçimiyle "temel önemdeki, küresel çevresel-ekonomik çelişkiler ulus-devlet düzeyine çekilmektedir."[56] Ulus-devletlerin yapıları itibariyle tetiklediği bir inatçılıkla, özel çıkarlarına küresel kamu mallarından daha fazla önem vermeleri paradoksaldır ki, siyasî kurumlar olarak ayakta kalma güçlerini azaltmaktadır.[57] Çünkü tüm dünyada yurttaşlar, hayli pahalı ve hantal olan bu aygıtların, insanlığın karşısındaki önemli meseleleri halletmekteki yetersizliğini kavramıştır. Dolayısıyla giderek gereksiz hale gelen ulus-devletler bu durumu aşmak için bir araya gelmekte, uluslarüstü yeni bir yönetim düzenine doğru vites değiştirmektedir.

KÜRESEL YÖNETİM VE ULUS-DEVLET AĞLARI

Streeck ve Schmitter'ın dediği gibi, "Avrupa bütünleşmesinin 1980'lerin ortasında yeniden hızlanmasına, şöyle kısa yollu bir açıklama getirilmek istenirse, bunun geniş kapsamlı iki çıkarlar bütününün birbirine yakınlaşmasının bir sonucu olduğu dikkate alınacaktır; Japon ve Amerikan sermayesinde gördükleri rekabet gücünü artıran avantajları aşmaya çalışan büyük Avrupa şirketlerinin çıkarlarıyla, uluslararası karşılıklı bağımlılığın giderek güçlenmesi sonucu ulusal düzeyde yavaş yavaş kaybetmeye başladıkları siyasî egemenliklerini en azından kısmen kurtarmaya çalışan devlet seçkinlerinin çıkarları birbirine yakınlaşmıştır."[58] Girişimlerin çıkarları açısından da, siyasî çıkarlar açısından da istenen uluslarüstülük değil, ulusa dayalı devlet iktidarının da-

---

55 Nijkamp ve Castells, N. (2001); Van de Berg ve Castells, N. (2003).
56 Hay (1994: 87).
57 Severino ve Tubiana (2002).
58 Streeck ve Schmitter (1991: 148).

ha üst bir düzeyde, küresel zenginlik, enformasyon ve iktidar akışlarının bir dereceye dek kontrol edilebileceği bir düzeyde yeniden inşasıdır. Avrupa Birliği'nin oluşumu (üçüncü ciltte de tartışacağım üzere) geleceğin federal Avrupa devletinin inşası süreci değil, siyasî bir kartelin, toplu halde yeni küresel düzensizlikten kendilerine bir egemenlik payı çıkarıp bunu, sonu gelmeyen müzakerelerle belirlenen kurallar çerçevesinde üyelerine dağıtacak olan Avrupalı ulus-devletlerin oluşturduğu Brüksel kartelinin inşası sürecidir. Bir ulusüstülük ve küresel yönetim çağına girmek yerine, süper bir ulus-devletin, değişken bir geometride kendisini oluşturan üyelerin çıkarlarının toplamını ifade eden bir devletin ortaya çıkışına tanık olmamızın sebebi budur.[59]

Ekonominin, güvenliğin, kalkınmanın ve çevrenin yönetimine ortak olan uluslararası kurumların çokluğu da benzer bir argümanla açıklanabilir.[60] İhlalleri önlemeye yönelik bir kontrol ve müzakere mekanizması çerçevesinde, serbest ticareti ticarî kısıtlamalara uygun hale getirmek üzere Dünya Ticaret Örgütü kurulmuştur. Birleşmiş Milletler ise geçen on yıl içinde barış ve insan hakları adına hareket eden meşru bir kolluk kuvveti ve insanlığı ilgilendiren önemli konu başlıklarında altı ayda bir küresel toplantılar düzenleyen bir dünya medya merkezi olarak kendine biçtiği iki yeni rolü yerleştirmeye çalışmıştır. G-8 ülkeleri kulübü, Uluslararası Para Fonu ve Dünya Bankası'na finans piyasalarını ve dövizleri hem küresel, hem de yerel ölçekte disiplin altına alması talimatı vererek kendini küresel ekonominin gözetmenliğine atamıştır. Soğuk Savaş sonrası dönemin NATO'su yeni dünya düzensizliğinin bekçiliğini yapacak güvenilir bir askerî gücün çekirdeği olarak konumunu yitirmiştir, fakat ABD ile Britanya bu küresel kolluk kuvvetini kendi askerî kudretleri çerçevesinde *ad hoc* düzeyde yeniden yapılandırmış, izleme ve müdahale ağlarını dünyanın her köşesine uzatmışlardır. NAFTA, Batı yarıküreyle ekonomik bütünleşmesini sıkılaştırmaktadır; Kuzey etiketini yalancı çıkarırcasına Şili de bu örgü-

59 Orstrom Moller (1995).
60 Berdal (1993); Rochester (1993); Bachr ve Gordenker (1994); Dunaher (1994); Falk (1995); Kraus ve Knight (1995); IMF/Dünya Bankası değerlendirmesi (1995); Jacquet vd. (2002).

te üye olmuştur. Öte yandan MERCOSUR, ABD yerine Avrupa'yla ticaretini artırarak Güney Amerika'nın bağımsızlığını tescil etme çabasındadır. Pasifik bölgesindeki çeşitli uluslararası kuruluşlar, Asya Pasifik'teki büyük oyuncular (Japonya, Çin, Kore, Rusya) arasındaki tarihi güvensizliği aşmaya çalışarak bir çıkarlar ortaklığı kurma çabasındadır. Birçok ülke, ASEAN ya da Afrika Birliği Örgütü gibi eski kurumları ya da İngiliz Uluslar Topluluğu ya da Fransız korporatist sistem gibi ta sömürge sonrası dönemden kalan kurumları, ulus-devletlerin tek başlarına ulaşamayacakları çok çeşitli hedefleri gerçekleştirmeye yönelik ortak girişimlerin platformları olarak görmektedir.

Devlet politikalarının giderek uluslararasılaşması sürecinin hız kazanmasına ilişkin değerlendirmelerin birçoğu, egemenliğin tümüyle paylaşılması anlamında küresel yönetimin yararlılığına kuşkuyla yaklaşmaktadır; bu kavrayışın güçlü bir mantığı olsa da durum böyledir. Küresel yönetim daha çok, ulusal hükümetlerin çıkarlarının ve politikalarının müzakerelerle uyumlu hale getirilmesi olarak görülmektedir.[61] Ulus-devletler ve ulus-devletlerin seçkinleri, akla yatkın getirilerin vaat edildiği durumlar dışında, egemenliklerinden vazgeçmeyecek kadar çıkarlarına düşkündür. Ayrıca anketlere göre, yakın gelecekte yurttaşların çoğunluğunun ulusüstü, federal bir devlette tam bir bütünleşmeye sıcak bakması ihtimali bütün ülkelerde oldukça düşüktür.[62] ABD'nin federal bir devlet inşa etme deneyimi, tarihsel olarak o denli özgül bir örnektir ki, çok cazip olsa da, dünyanın başka bölgelerinde 21. yüzyılın federalistleri için bir örnek oluşturması zordur.

Devletlerin kamuoyunu etkileyen küresel sorunları (balinaların akıbetinden, tüm dünyada muhaliflerin işkenceye maruz kalmasına dek) ele almaktaki yetersizliği, sivil toplumları, küresel yurttaşlığın sorumluluklarını üstlenmeye yöneltmiştir.[63] Böylece Uluslararası Af Örgütü, Greenpeeace, Médecins sans frontiers, Oxfam gibi birçok insanî yardım amaçlı hükümet dışı örgüt, 1990'lardan itibaren uluslararası

---

61 Birleşmiş Milletler Küresel Yönetim Komisyonu (1995).
62 Orstrom Moller (1995).
63 Anheier vd. (2001).

arenada büyük bir güç haline gelmişler; daha fazla malî destek bulmuşlar, daha etkili icraatlar gerçekleştirmişler, hükümetlere bağlı uluslararası çabalardan daha fazla meşruîyet kazanmışlardır. Küresel insancıllığın "özelleşmesi" ulus-devletin gerekliliğinin son gerekçelerinden birini de yavaş yavaş ortadan kaldırmaktadır.[64]

Özetle, bir yandan ekonomi, çevre ve güvenlikle ilgili başlıca sorunların ele alınmasıyla ilgili olarak, bağımsızlığın dönüşü olmayan bir biçimde paylaşıldığına, diğer yandan ulus-devletlerin siyasî kurumların oluşturduğu bu karmaşık ağın temel bileşenleri olarak emniyete alındığına tanık oluyoruz.[65] Fakat bu sürecin sonucu, ulus-devletlerin güçlenmesi değil, kalıcılıklarına karşılık iktidarlarının dünyanın her yerinde erozyona uğramasıdır. Bunun gerisindeki sebeplerden ilki, uluslararası kurumları etkisiz kılan, bitmek bilmeyen çatışma, ittifak ve müzakere süreçleridir; bu yüzden siyasî enerjilerinin büyük bölümü üründen çok sürece gitmektedir. Bu da ulus-devletlerin müdahalede bulunma yetisini yavaşlatmaktadır; tek başlarına hareket edemeyen ulus-devletler, topluca hareket etmek istediklerinde de paralize olmaktadır. Ayrıca uluslararası kurumlar, kısmen bu kilitlenmeden kurtulmak, kısmen de her büyük bürokrasiye içkin olan mantık gereği kendi başlarına yaşama eğilimindedir. Böylelikle, hâkimiyet alanlarını üye devletlerinin iktidarını aşacak şekilde tanımlarlar ve fiilen küresel bir bürokrasi oluştururlar. Örneğin, sol yorumcuların genelde savunduğu üzere Uluslararası Para Fonu'nun Amerikan emperyalizminin ajanı olduğu düşüncesi esasen yanlıştır; bu yüzden herhangi bir emperyalizmin ajanı olduğu da söylenemez. Uluslararası Para Fonu temelde katı neoklasik ekonomik anlayışla hareket eden, mantık dışı beklentiler üzerine kurulmuş tehlikeli bir dünyada önlemlerin ve akılcılığın kalesi olacağı düşüncesiyle girişimlerde bulunan kendi başına bir ajandır. 1992-95'teki kritik geçiş döneminde Rus toplumunun yıkılmasına katkıda bulunan IMF bürokratlarının, bizzat şahit olduğum soğukkanlılığının kapitalist egemenlikle bir ilgisi yoktu. O soğukkanlılık Afri-

64 Guehenno (1993); Rubert de Ventos (1994); Falk (1995); Anheier vd. (2001).
65 Jacquet vd. (2002).

ka'da ya da Latin Amerika'da olduğu gibi, dünya insanlarına malî akılcılığı öğretmenin yeni bir toplumun inşasına uygun tek ciddi zemin olduğu inancına duyulan, derin, samimi, ideolojik bağlılığın bir ifadesiydi.

2001'de ekonomi dalında Nobel ödülü alan, Dünya Bankası'nın eski ekonomistlerinden Joseph Stiglitz, IMF politikalarının ideolojik temellerini, IMF'nin 1990'larda küresel ekonomik krizleri şiddetlendirerek, dünya çapında milyonlarca insanın gereksiz bir sıkıntıya sürüklenmesindeki rolünü ayrıntılarıyla inceleyip belgeleriyle sunmuştur.[66] Yukarıda söylediklerime karşın, IMF'nin ekonomik ideolojisini ekonomik politikaya dönüştürüp birçok ülkeye dayatma yetisi, bu politikaların çokuluslu şirketlerin, uluslararası bankaların, büyük Batı ülkelerinin, özellikle de ABD'nin çıkarlarına hizmet edecek olmasından kaynaklanır, bu doğrudur. Son on yılda gerçekleştirilen ekonomik reformların çoğunun gerisindeki ekonomik düşünme biçimine, "Washington uzlaşması" denmesi tesadüf değildir; IMF, Dünya Bankası ve ABD hükümetinin Washington'da konumlanmış olmasına bir atıftır. Tüm dünyada, bu küresel kurumların modası geçmiş ulus-devletlerini aşarak hayatlarını etkilemiş olmasını derinden hisseden birçok yurttaşın kararlı bir biçimde karşı koyduğu da bu uzlaşmadır (ikinci bölüme bakınız). IMF'nin ve uluslararası ekonomik kurumların tekyanlı egemenliğine karşı tabandan gelen tepkiler, tüm dünyada, özellikle de Latin Amerika'da yeni bir siyasî durum yaratmıştır. Hatta, bu yüzyılın ilk yıllarında Brezilya'dan, Arjantin'den Ekvador'a, Bolivya'ya uzanan bir coğrafyada toplumsal hareketler ve yapılan birçok seçim, neoliberalizmin ideolojik hegemonyasının sona erdiğine işaret ediyor görünmektedir.[67]

Dolayısıyla uluslararası kurumların ve ulusüstü konsorsiyumların dünya politikasında oynadıkları rolün giderek büyümesi, ulus-devletin çöküşüyle bir tutulamaz. Ama ulus-devletlerin devlet ağları oluşturarak ayakta kalmak için ödedikleri bedel, egemenliklerinin giderek azalmasıdır.

66 Stiglitz (2002).
67 Calderon (2003).

KİMLİKLER, YEREL HÜKÜMETLER VE ULUS-DEVLETİN YAPIBOZUMU

Olivares Dükü 25 Aralık 1632'de kralı 4. Philip'e şunları yazmıştı:

> Majesteleri, hükümranlığınızın en önemli işi, İspanya Kralı olmanızdır; efendim, şunu demek isterim ki, siz Majesteleri Portekiz, Aragon, Valencia Kralı ve Barcelona Kontu olmakla yetinmemelisiniz, bilâkis İspanya'yı oluşturan bu krallıklarda Kastilya hukukunu, tarzını geçerli kılmak için çalışmalı, gizlice bunun planlarını yapıp uygulamalısınız; öyle ki bu krallıkların sınırları, gümrükleri, istendiğinde Kastilya, Aragon ve Portekiz kontunun iktidarına çağrıda bulunma güçleri arasında hiçbir farklılık olmamalıdır, ayrıca bu farklı uluslardan buraya atanan ve o krallıklarda görev yapan nazırların sayısı da kısıtlı olmalıdır... Majesteleri bunu sağlarlarsa eğer, tarihin en güçlü kralı olurlar.[68]

Kral, bu tavsiyeyi dikkate alınca, Katalonya'da orakçıların isyanına, Bask Ülkesi'nde tuz vergisine karşı isyana, Portekiz'de de sonunda bağımsızlığı getirecek olan isyana giden bir süreç başladı. Kral 4. Philip bu süreçte, modern, merkezî İspanyol ulus-devletinin temellerini de attı; ama bu temeller öyle riskli koşullara dayalıydı ki, neredeyse üç yüzyıl sürecek isyan, baskı, iç savaş, terörizm ve kurumsal istikrarsızlık sürecini de beraberinde getirdi.[69] İspanya devleti, 1977'ye dek, homojenliğin dayatılmasının en aşırı örneklerinden birini temsil ettiyse de, modern ulus-devletlerin birçoğu, özellikle de Fransa'da devrim sonrasının devleti, uyrukların tarihsel/kültürel kimliklerinin, devletin kökenindeki baskın toplumsal grupların çıkarlarına en uygun olan kimlik lehine bastırılması, inkâr edilmesi, tanınmaması üzerine kurulmuştu. Birinci bölümde de savunduğum gibi, modern çağda ulus-devleti yaratan (kültürel ya da ülkesel ya da her ikisiyle birlikte tanımlanan) ulus değil, devlettir.[70] Belli bir devletin ülkesel kontrolü çerçevesinde bir ulus ku-

68 Elliott ve de la Pena (1978: 95); Elliott'ın çevirisi.

69 Alonso Zaldivar ve Castells (1992).

70 Norman (1940); Halperin Donghi (1969); Tilly (1975); Gellner (1983); Giddens (1985); Rubert de Ventos (1994).

rulduğunda, tarihin paylaşılmış olması, bu ulusun üyeleri arasında ekonomik ve siyasî çıkar ortaklığı kadar, toplumsal ve kültürel bağlar da oluşturmuştur. Fakat toplumsal çıkarların, kültürlerin ve toprakların ulus-devlet içinde eşit düzeyde temsil edilmemesi ulusal kurumlarda, ulus-devletin kökenindeki elitlerin, bu elitler arasındaki ittifaklar geometrisinin çıkarları doğrultusunda kimi çarpılmalara yol açmış, ulusal kurumlar bu çıkarların eğilimlerine yaklaşmış, böylece tarihsel kökenlere dayanan ya da ideolojik olarak diriltilen bastırılmış kimliklerin, tarihî ulusal sözleşmeyi yeniden görüşmek için seferber olması halinde kurumsal krizler yaşanmasının yolu da açılmıştır.[71]

Ulus-devletin yapısı ülkesel farklılıklar gösterir; bu ülkesel farklılık da iktidarın paylaşılması ya da paylaşılmamasıyla devleti oluşturan toplumsal çıkarlar, kültürler, bölgeler ve milliyetler arasındaki ittifakları ve karşıtlıkları ifade eder. Başka yerlerde de değerlendirdiğim üzere,[72] devletlerin nasıl olup da mutlaka baskıya dayanmaksızın bir azınlığın çıkarları adına hüküm sürebildiği muamması da, büyük ölçüde devlet kurumlarının ülkesel bir farklılık göstermesiyle açıklanabilir. Bastırılan toplumsal grupların, kültürel, ulusal, bölgesel azınlıklar devletin daha alt mevkilerinde, yaşadıkları topraklarda iktidara ortak olabilirler. Böylece devlet, toplumsal sınıflar, toplumsal gruplar, sivil toplumda mevcut kimlikler arasında karmaşık bir geometri ortaya çıkar. Her toplulukta, her bölgede, toplumsal ittifaklar, bu ittifakların siyasî ifadeleri topluluğa, bölgeye özgüdür, mevcut yerel/bölgesel iktidar ilişkilerine, ülkenin tarihine ve özgül ekonomik yapısına dayalıdır.

İktidar ittifaklarının bölgelere ve topluluklara göre farklılık göstermesi, devletin politikalarından farklı ölçüde, farklı düzlemlerde, farklı topraklarda da olsa hep birlikte yararlanan çeşitli elit grupların çıkarlarının dengede tutulmasına yönelik temel bir mekanizmadır.[73] Yerel ve bölgesel seçkinler, ulusal ve küresel seçkinlerin çıkarlarının güçlü olduğu, ulusal düzeydeki iktidar yapılarına katılmalarına karşı-

71 Hobsbawm (1990); Blas Guerrero (1994).
72 Castells (1981).
73 Dulong (1978); Tarrow (1978); Garcia de Cortazar (2001); Caminal (2002).

lık, kendi ülkelerinde sahip oldukları iktidarı takas ederler. Yerel seçkinler, yerel toplumlar ve ulus devlet arasındaki aracılardır: Hem siyasî aracılar hem de yerel patronlardır. Toplumsal aktörlerin yerel hükümet düzeyinde vardığı anlaşmalar, ulusal düzeyde çeşitli çıkar grupları arasında kurulan ittifaklara denk düşmediğinden yerel iktidar sistemi, katı parti çizgileri doğrultusunda kolayca gelişmez; Avrupa'da partilerin egemen olduğu demokrasilerde bile durum böyledir. Yerel ve bölgesel toplumsal ittifaklar, genelde yerel liderlik etrafında örgütlenmiş, *ad hoc* düzenlemelerdir. Dolayısıyla yerel ve bölgesel hükümetler aynı zamanda, merkezîyetçi olmayan devlet iktidarının, devlet ve sivil toplum arasındaki en yakın temas noktasının tezahürü; belli bir bölgede yönetimde olsalar da ulus-devletin yönetici elitlerine nadiren dahil edilen kültürel kimliklerin ifadeleridir.[74]

Birinci bölümde, ağ toplumunda toplumsal çıkarların giderek çeşitlilik göstermesi ve parçalanmasının, bu çıkarların (yeniden) inşa edilen kimlikler biçiminde bir araya gelmesine yol açtığını savunmuştum. Dolayısıyla kimlikler çoğulluğu, ulus-devletin önüne sivil toplumun iddialarını, taleplerini ve isyanlarını getirir. Ulus-devletin bu geniş talepler yelpazesine eş zamanlı olarak karşılık vermekte giderek yetersiz kalması, Habermas'ın deyişiyle "meşruîyet krizi"ne[75] ya da Richard Sennett'ın analizine göre demokratik yurttaşlığın temelindeki kişiliğin, yani "kamusal insanın düşüşü"ne[76] sebep olur. Devletler böyle bir meşruîyet krizini aşmak için, iktidarlarının bir bölümünü yerel ve bölgesel siyasî kurumlara devreder. Bu hamlenin kaynağında, birbirine bağlı iki eğilim vardır. Bir kere devlet kurumlarının ülkesel düzeyde farklılık göstermesinden ötürü, bölgesel ve ulusal azınlık kimlikleri kendilerini en kolay biçimde yerel ve bölgesel düzeylerde ifade eder. Diğer yandan, ulusal hükümetler zenginliğin, iletişimin ve iktidarın küreselleşmesinin beraberinde getirdiği stratejik güçlükleri halletmeye

74 Gremion (1976); Ferraresi ve Kenneny (1977); Rokkan ve Urwin (1982); Borja (1988); Ziccardi (1995); Borja ve Castells (1997).

75 Habermas (1973).

76 Sennett (1978).

yönelme eğilimindedir; dolayısıyla adem-î merkezîyetçilik yoluyla meşruîyetlerini yeniden kurabilmek için, daha alt düzeydeki yönetim kademelerinin gündelik hayatın meselelerini hallederek toplumla bağlantı kurma sorumluluğunu üstlenmesine izin verirler. Ama iktidar böyle adem-î merkezîyetçi bir nitelik kazandığında, yerel ve bölgesel hükümetler halkları adına inisiyatifi ele alıp küresel sistem karşısında kalkınmacı stratejiler benimseyebilir, sonunda ana devletleriyle rekabete girişebilirler.

Bu eğilimler bütün dünyada açıkça gözlenmektedir. Örneğin Pippa Noris, 1990-91 ve 1995-97 tarihlerindeki Dünya Değerleri Araştırması'nın sunduğu verilere ilişkin değerlendirmelerine dayanarak, insanların ülkesel kimlik temelinde kendilerini nasıl tanımladığını incelemişti.[77] Norris, küreselleşme çağında, dünya vatandaşı olduğunu düşünme anlamında kozmopolitliğin yükseldiği varsayımının kanıtlarla desteklenmediğini göstermişti. Araştırmaya katılan insanların yalnızca yüzde 15'i, aslî kimliklerini yaşadıkları kıtaya ya da dünyaya yakın olmakla tanımlıyordu. Dahası ancak yüzde 2'lik bir kesim tümüyle kozmopolitti; yani kendilerini bir kıtanın ya da dünyanın yurttaşı olarak görüyordu. Araştırmaya katılanların yüzde 38'i ulusu, ülkesel kimliklerinin aslî kaynağı olarak görüyordu, ama en yaygın aslî ülkesel kimlik yerel/bölgesel kimliklerdi: Araştırmaya katılanların yüzde 47'si kimliklerini böyle tanımlıyordu. Daha genç kuşaklarda, kendilerini dünya vatandaşı olarak görenlerin oranı daha yüksekti, en genç yaş grubunda yüzde 21'di sözgelimi. Fakat aynı yaş grubunda yüzde 44'lük bir kesim aslî ülkesel kimliği olarak bölgesini ya da yerel ortamını seçmişti.[78] Nippa'nın araştırmasına göre, yerel/bölgesel kimlik özellikle güneybatı Avrupa'da (yüzde 64'lük bir kesim aslî kimliklerini yerel/bölgesel temelde tanımlamıştır, tüm dünyada en yüksek orandır) ve Kuzeybatı Avrupa'da (yüzde 62) güçlüdür; Kuzey Amerika'da (yüzde 41) ve Ortadoğu'da (yüzde 39) en düşük seviyededir. Hatta bu

77 Norris (2000a).

78 Bu araştırmada, Katalonya'da ya da Quebec'te olduğu gibi ulus-devlet çatısı altında milliyetlere dayalı ülkesel kimlik, bölgesel kimlik olarak değerlendirilmiştir.

iki bölgede, ülkesel kimliğin başlıca dayanağının ulus olduğu görünmektedir. Tümüyle yerelci/bölgeselci olanlar, yani kendilerini yalnızca yerel ya da bölgesel kimlikleriyle tanımlayanlar, araştırmaya katılanların yüzde 20'sine denk düşmektedir, bu oran kimliklerini tümüyle kozmopolit olarak tanımlayanların sayısından on kat daha fazladır. Kozmopolitliğin nüfusun daha genç, daha eğitimli ve daha zengin kesimlerinde yükselmesi yönünde bir eğilim vardır, fakat birçok insanın, özellikle de küreselleşmenin yararlarından yoksun bırakılan kesimlerin zihninde yerelliklerin, bölgelerin ve daha az bir derecede ulusların aslî kimlik kaynağı olması, bu eğilimi boğmaktadır.

İnsanların uzamsal, kültürel ortamlarına duyduğu bağlılığın bütün ülkelerde siyasette ve kurumlarda bir ağırlığı vardır. Sözgelimi ABD'de federal hükümete karşı güvensizliğin artması, yerel hükümetlerin ve eyalet yönetimlerinin kamunun dikkatinin yoğunlaştığı noktalar olarak su yüzüne çıkmasıyla birlikte yürür. Hatta 1990'ların ortalarında yapılan anketlere göre,[79] hükümetin yeniden yerelleşmesi, ister aşırı muhafazakâr popülizm, ister "bölgesel haklar" hareketi ya da Cumhuriyetçi partinin dine dönmesi biçiminde olsun, federal hükümete saldırararak egemenliğini kuran siyasetin yeniden meşruîyet kazanmasının en kestirme yolu olarak görünmektedir.[80]

Avrupa Birliği'nde önemli egemenlik alanları Brüksel'e devredilmiş olsa da, gündelik hayatı ilgilendiren birçok meselenin sorumluluğu bölgesel ve yerel hükümetlere verilmiştir; birçok ülkede eğitim, toplumsal politika, kültür, konut, çevre ve kent hayatıyla ilgili meseleler yerel hükümetlerin sorumluluğundadır.[81] Ayrıca Avrupa çapında, kentler ve bölgeler ulus-devletleri es geçen kurumsal ağlarda toplanmış, böylece hem Avrupa kurumları üzerinde hem de hükümetler üzerinde etkili olan en zorlu lobilerden birini oluşturmuştur. Kentler ve bölgeler çokuluslu şirketlerle faal olarak doğrudan müzakeler de yürütmektedirler; ulusal hükümetler AB mevzuatıyla sınırlı olduğu için-

79 Roper Kamuoyu ve Anket Merkezi (1995).
80 Balz ve Brownstein (1996).
81 Orstrom Moller (1995).

dir, kentler ve bölgeler ekonomik kalkınma politikalarının en önemli ajanları haline gelmişlerdir.[82]

Latin Amerika'da kamu politikalarının, 1980'lerdeki krizi aşmak için yeniden yapılanması Brezilya'yı istisna kabul edersek eğer, rolleri geleneksel olarak ulusal hükümetlere bağlılıklarıyla gölgelenen yerel yönetimlere ve eyalet hükümetlerine yeni bir ivme kazandırmıştır. Meksika, Brezilya, Bolivya, Ekvador, Arjantin ve Şili'de yerel yönetimler, bölgesel yönetimler, eyalet hükümetleri 1980'lerde ve 1990'larda iktidarın ve kaynakların paylaşımında merkezîyetçiliğin kırılmasından faydalandılar ve Latin Amerika'nın kurumsal coğrafyasını değiştiren bir dizi toplumsal ve ekonomik reforma giriştiler. Bunu yaparken iktidarı ulus-devletle paylaşmakla kalmadılar, daha da önemlisi yerel devlet lehine yeni bir siyasî meşruîyetin de temelini yarattılar.[83]

Çin de benzer bir köklü dönüşümden geçiyor; Şangay ve Guandong küresel ekonomiye açılan yolların başını tutmuş durumda; ülkedeki birçok kent ve eyalet de yeni piyasa sistemiyle bağlantılar kuruyor. Pekin, demir yumruğuyla siyasî kontrolü sağlıyor görünse de, aslında Çin Komünist Partisi'nin iktidarı da ulusal, bölgesel ve yerel seçkinler arasında hassas bir iktidar paylaşımı ve servet paylaşımı dengesine dayanmaktadır. Birikim sürecinin ilk evrelerinde, Çin devletinin böyle merkezî/bölgesel/yerel bir düzenleme geliştirmiş olması devletçilikten, kapitalizme düzenli geçişi sağlayan kilit mekanizma olabilir pekâlâ.[84] Benzer bir durum komünizm sonrası Rusyası'nda da gözlenebilir. Moskova ile yerel ve bölgesel seçkinler arasındaki güç dengesi, Rus devletinin ekonomik bir kaos yaşadığı sırada istikrarını nispeten koruması açısından kritik önemde olmuştur; iktidarın ve kârın federal hükümet ile Batı Sibirya'daki "petrol generalleri" arasında ya da Moskova'daki seçkinlerle ülkenin Avrupa yakasındaki ve Uzakdoğu bölgelerindeki yerel seçkinler arasında paylaşılması örneklerinde olduğu gibi.[85] Diğer

82 Borja vd. (1992); Goldsmith (1993); Graham (1995).
83 Ziccardi (1991, 1995); Lazerna (1992).
84 Cheung (1994); Li (1995); Hsing (1996).
85 Kiselyova ve Castells (1997); Castells ve Kiselyova (2000).

yandan, Çeçenya'da olduğu gibi ulusal kimlik talepleri gereği gibi karşılanmadığında, sonunda yanlış bir biçimde ele alındığında, savaşın devam etmesi, Rusya'nın geçiş döneminde takılmasının başlıca sebebi haline gelmiştir.[86] Dolayısıyla Barcelona'nın zaferinden, Grozni'nin ıstırabına uzanan bir coğrafyada, ülkesel kimlik ve yerel/bölgesel hükümetler yurttaşların kaderi, devlet ile toplum arasındaki ilişkiler, ulus-devletlerin yeniden şekillendirilmesi üzerinde belirleyici güçler haline gelmişlerdir. Siyasal merkezciliğin kırılmasıyla ilgili göstergeler karşılaştırmalı bir biçimde ele alındıklarında, bilgi çağında ulusal hükümetlerin küresel güçlerle başa çıkamayacak kadar küçük, insanların hayatlarını yönlendiremeyecek kadar büyük olduğu yolundaki yaygın kanıyı destekler görünmektedir.[87]

DEVLETİN KİMLİĞİNİN TANIMLANMASI

Devlet çerçevesinde kimliğin seçici olarak kurumsallaşmasının devlet ve toplumun dinamikleri üstünde çok önemli, dolaylı bir etkisi vardır. Daha açık bir ifadeyle, bazı kimlikler yerel ve bölgesel hükümetlerin kurumlarında kendilerine yer bulamaz. Aslında devletin bölgesel olarak farklılık göstermesinin bir işlevi de, uygulamayı birbirinden ayrı eşitsizlikler olarak örgütlerken, evrensel eşitlik ilkesini korumaktır. Ayrı olmanın, eşit olmamanın kaynağında, örneğin Amerika'da eyalet hükümetlerinin güçlü bir yerel özerkliğe sahip olmasının gerisindeki norm vardır.[88] Yoksul insanların ve etnik azınlıkların Amerika'nın merkezî kentlerinde ya da Fransa'da banliyölerde yoğunlaşması, toplumsal sorunların uzamsal olarak sınırlanması eğilimi yaratırken, kullanılabilir kamusal kaynakların düzeyi de yerel özerkliğin korunmasıyla düşürülür. Yerel/bölgesel özerklik yerel düzeyde baskın elitleri ve kimlikleri güçlendirir, özerk hükümet kurumlarında temsil edilmeyen ya da gettolaşmış, yalıtılmış toplumsal grupları da mahrumiyet içinde bırakır.[89]

86 Khazanov (1995); Bonnell ve Breslauer (2001).
87 Borja ve Castells (1997).
88 Blakely ve Goldsmith (1993).
89 Smith (1991).

Bu koşullarda, iki farklı süreç gelişebilir. Bir yanda, kapsayıcı olma eğilimindeki kimlikler, kimliklerinin toplumsal ve demografik temelini genişletmek amacıyla, bölgesel kurumlar üzerindeki denetimlerinden yararlanabilir. Diğer taraftaysa, savunmacı bir konuma itilmiş yerel kimlikler, dışlama mekanizması olarak kendi özerk kurumlarını inşa edebilirler. İlk sürece verebileceğimiz örneklerden biri demokratik Katalonya'dır: Katalonya, Katalanlar tarafından Katalanca yönetilir, ama İspanya'nın diğer kesimlerinden gelen göçmenlerin asimilasyonu temeline dayanır, çünkü Katalan kadınların doğum yapma oranı, geleneksel olarak nüfusun yenilenmesi oranının gerisinde olmuştur. 2002'de Katalan nüfusu temsil eden bir örneklem grupla yapılan ankete göre, 29 yaşın üstündekilerin yalnızca yüzde 58,5'i Katalonya doğumluyken, 15-29 yaş grubunda bu oran yüzde 92,6'dır.[90] Güney İspanya'dan gelen göçmenlerin kültürel entegrasyonu ve toplumsal asimilasyonu nispeten kolay olmuştur; öyle ki çocukları kültürel bakımdan Katalandır ve hepsi de iki lisan kullanır (birinci bölüm); kalkınmakta olan ülkelerden gelen yeni göçmenlere neler olacağını görmek içinse biraz daha beklemek gerekiyor. Bu örnekte önemli olan, belli bir kültürel/ulusal kimliğin, yani Katalan olmanın bir kimlik olarak ayakta kalabilmek için yerel/bölgesel hükümet üzerindeki denetiminden nasıl yararlandığını; hem İspanya ulus-devleti karşısındaki pazarlık konumunu güçlendirdiğini hem de Katalan olmayanların yerel nüfusla kaynaşması için bölgesel/yerel kurumlar üzerindeki denetimini kullandığını, böylece onları yeni Katalanlar olarak üretirken, yeni Katalan ailelerle Katalonya'yı yeniden ürettiğini görmektir.

Yerel kurumlara hâkim olan kimlikler ve çıkarlar etnik açıdan bölünmüş toplumlarda olduğu gibi kaynaşma düşüncesine itiraz ettiğinde, tümüyle farklı bir durum ortaya çıkmaktadır. Dışlananlar, resmî kültürün bu itirazına dışlanmış kimliklerini gurur kaynağı haline getirerek karşılık verir; Amerikan kentlerindeki Latin kökenliler ya da Fransa'da Kuzey Afrikalılar'ın yoğun olduğu banliyölerdeki genç "beur"ler gibi.[91]

90 Castells vd. (2002).
91 Sanchez Jankowski (1991); Wieviorka (1993); Hagedorn (1998).

Dışlanan bu etnik azınlıklar, yerel hükümeti hedef almazlar; ulus-devleti yerel/eyalet hükümetlerinin üstüne çıkan, onları karşısına alan bir tavır sergilemeye, etnik azınlık olarak haklarının tanınmasını gözetmeye, çıkarlarını savunmaya çağırırlar; Amerikalı azınlıkların asırlardır süren kurumsal ve toplumsal ayrımcılığa karşı "pozitif ayrımcılık" programları uygulanması talebinde bulunması gibi. Fakat ulus-devlet "çoğunluk" karşısındaki meşruîyet krizinden sağ çıkmak için yerel ve bölgesel hükümetlere giderek daha fazla iktidar ve kaynak devreder. Bu da onun, ulus-devletin genelinde temsil edilen çeşitli kimliklerin ve toplumsal grupların çıkarlarını eşit seviyeye getirme yetisini törpüler. Böylece ağırlaşan toplumsal baskılar bütün bir ulusun dengesini tehdit eder hale gelir. Ulus-devlet merkezci iktidarından vazgeçtiği için bu tür baskılara yanıt verme yetisini yitirdikçe, koruyucu olma, temsil etme rolleri de ayrımcılığa maruz kalan azınlıkların gözünde meşruîyetini yitirir. Bunun ardından bu azınlıklar, kendi kendilerinden güç aldıkları, kendi kendilerine sırtlarını dayadıkları hükümet dışı yapılara, yerel cemaatlerine sığınırlar.[92] Dolayısıyla devletin ulusal düzeyden yerel düzeye iktidarını devretmesiyle başlayan yeniden meşruîyet kazanma süreci, ulus-devletin meşruîyet krizinin derinleşmesiyle, birinci bölümde bahsettiğim gibi toplumun aslî kimlikler etrafında inşa edilmiş cemaatler halinde kabileleşmesiyle son bulabilir.

Ulus-devletin güçlü bir kimliği temsil etmemesi ya da yeniden inşa edilmiş bir kimlik etrafında kendilerini güçlendiren bir toplumsal çıkarlar koalisyonuna yer açmaması durumunda, belli bir kimlikle (etnik, ülkesel ya da dinî) tanımlanmış toplumsal/siyasî bir güç, bu kimliğin dışlayıcı ifadesi haline getirmek amacıyla devleti ele geçirebilir. İran İslâm Cumhuriyeti gibi fundamentalist devletlerin ya da Amerika'da Hıristiyan Koalisyonu'nun ortaya attığı yönetim kurumlarının ya da Hindistan'da hem federal düzeyde, hem de Gujarat gibi kilit eyaletlerde Hindu fundamentalizminin iktidara yükselişinin gerisinde böyle bir süreç vardır.[93]

92 Wacquant (1994); Trend (1996).
93 Jambar (2002).

İlk bakışta fundamentalizmin ulus-devlete, tarihin güncelleştirilmiş bir versiyonuyla birlikte yeni, güçlü bir soluk katıyormuş gibi görünebilir. Ama aslında ulus-devletin ölümünün en açık ifadelerinden biridir. Birinci bölümde açıkladığımız üzere İslâm'ın ifadesi (seküler bir kurum olan) ulus-devlet değildir ve olamaz; İslâm'ın ifadesi müminler, inananlar topluluğudur, *ümmet*tir. Ümmet tanımı itibariyle uluslarüstüdür ve bütün bir evreni kapsar. Katolik Kilisesi'nin de iddiası budur; o da bütün gezegeni tek gerçek Tanrı'nın yoluna çevirmeyi amaçlayan, bunun için mümkün olduğunda devletlerin desteğine yaslanan uluslarüstü, fundamentalist bir harekettir. Bu perspektiften fundamentalist bir devlet, gerek dünyayla ilişkisi, gerek topraklarında yaşayan toplumla ilişkisi açısından bir ulus-devlet değildir. Fundamentalist devlet dünyayla ilişkilerinde, devlet olsunlar olmasınlar inananların aygıtlarıyla ittifak halinde inancın yayılması, ulusal, uluslararası ve yerel kurumların inancın ilkeleriyle kaynaşması yolunda hamleler yapması gerekir: Fundamentalist proje, ulusal, dinî bir devlet değil, küresel teokrasidir. Ülkesel olarak tanımlanmış toplumla ilgili olarak, fundamentalist devlet bütün yurttaşların çıkarlarını, ülkede mevcut bütün kimlikleri temsil etmeyi değil, kimliklerini çeşitli biçimlerde tanımlayan yurttaşlara Tanrı'nın hakikatini, tek hakikati bulmalarında yardımcı olmayı amaçlar. Dolayısıyla fundamentalist devlet, devletlerin mutlak iktidarının son dalgasını serbest bırakır, ama aslında bunu yaparken ulus-devletin meşruîyetini ve sürekliliğini reddetmektedir.

Dolayısıyla bugün kimlikler, uluslar ve devletler arasındaki ölüm dansı, bir yanda, küresel iktidar akışlarının açık denizlerinde oradan oraya sürüklenirken, tarihleri boşaltılmış ulus-devletlerse cemaatlerinin siperlerine çekilmiş ya da mücadele halindeki ulus-devleti bir daha bırakmamak üzere yakalamak için harekete geçmiş fundamentalist kimlikler yaratmıştır; aradaysa uluslarüstü ağlarda dolanarak ya da yerel sivil toplumlarla kaynaşarak meşruîyetini ve yararlılığını yeniden kazanmaya çalışan yerel devlet vardır.

DEVLETİN DÖNÜŞÜ

Küresel çağda, ağ toplumunda devlet nasıl olur da güçsüz olabilir? Aksine tüm dünyada şiddetin ve baskıların yükseldiğini görmüyor muyuz? Yeni enformasyon teknolojilerinin müdahil olma kapasiteleri yüzünden mahremiyet, insanlık tarihinin en büyük tehlikelerinden biriyle karşı karşıya değil mi? "Ağabey" tam da Orwell'in tahmin ettiği gibi, 1984'lerde gelmedi mi? Devlet büyük bir teknolojik kapasiteye sahipken, görülmemiş miktarda bilgiyi denetiminde tutuyorken nasıl olur da güçsüz olur?[94] Hem sonra 21. yüzyılın ilk yıllarında tanık olduğumuz küresel teröre karşı küresel savaş, ABD'nin egemen süpergüç olduğunu tekyanlı bir biçimde dayatması, iktidarın aslî mekânı olarak ulus-devletin dönüşünün çarpıcı bir ifadesi değil mi? Bütün bunlar, dikkatli bir değerlendirmeyi gerektiren temel sorular. Sırasıyla hepsine bakacağım.

Devlet, Şiddet ve İzleme: Ağabeyden Küçük Kız Kardeşlere

Temel önem taşıyan bu olağan sorular, birbirine ters düşen kanıtlarla karmaşık teoriyi harmanlar. Fakat devletin içinde bulunduğu krizi anlayabilmemiz açısından bu soruları yanıtlamamız kilit önemde. Öncelikle "Ağabey" imgelemini, toplumlarımızla Orwellci kehanet arasındaki bağlantıyı akla getirdiği için ampirik olarak bir kenara bırakalım. Siyasî tarih ve teknoloji geçen yarım yüzyıl içinde başka bir yön izlemiş olsaydı, ki bu kesinlikle olasılıklar dahilindeydi, George Orwell kehanetinin konusu hakkında haklı çıkabilirdi; Stalinizm hakkında yani, liberal ya da kapitalist devlet değildi Orwell'in kehanetinin konusu. Ne var ki devletçilik yeni enformasyon teknolojilerini yöretmekte ustalaşamadı, aksine onlarla teması çözülmesini hızlandırdı; yeni enformasyon teknolojileri tek yanlı talimatların, dikey, bürokratik takibin merkezîyetçi mantığını baltalayarak ağlar oluşturmanın, merkezin çözülmesinin gücünü salıverdiler (birinci cilde bakınız). Toplumlarımız düzenli hapishaneler değil, düzenden yoksun cengellerdir. Fakat,

94 Burnham (1983); Lyon (1994, 2001).

yeni enformasyon teknolojileri devlet aygıtlarının (polis, vergi toplama, sansür, siyasî muhalefetin bastırılması vb.) hizmetine de verilebilir. Tabii, yurttaşların devlet üzerindeki denetimlerinin sıkılaştırılmasında da kullanılabilir; yurttaşlar hak sahipleri olarak kamusal veri bankalarındaki bilgilere ulaşabilirler, siyasî temsilcileriyle on-line iletişim kurabilirler, siyasî toplantıların naklen yayınını on-line izleyip, yorumlarını toplantı ortamına aktarabilirler.[95] Yeni teknolojiler, yurttaşların video kameraları da etkin bir biçimde kullanmasını sağlayabilir; küresel çevre örgütlerinin, çevreye zarar veren uygulamaları belgelemeleri için tüm dünyada yerel grupları video cihazlarıyla donatması, böylece ekolojik dengeyi tehdit eden suçlular üzerinde baskı yaratması örneğinde olduğu gibi.

Teknolojinin gücünün yaptığı, toplumsal yapıya ve kurumlara kök salmış eğilimleri olağandışı bir biçimde güçlendirmektir: Baskıcı devletler yeni takip cihazlarının varlığıyla birlikte daha baskıcı olabilirler, demokratik, katılımcı toplumlar da teknolojinin gücü yardımıyla siyasî iktidarlarını dağıtarak açıklıklarını ve temsil güçlerini artırabilirler. Dolayısıyla yeni enformasyon teknolojilerinin iktidar ve devlet üzerindeki doğrudan etkisi, ampirik bir meseledir; bu konuyla ilgili sicilin karmakarışık olduğu görülür. Fakat daha derinden, daha köklü bir eğilim ulus-devletin iktidarını fiilen baltalamayı sürdürmektedir: İzleme kapasitesi de şiddet amacıyla kullanılabilecek potansiyel de giderek devlet kurumlarının dışına taşmakta, ülke sınırlarının ötesine yayılmaktadır.

Mahremiyetin giderek büyüyen bir tehdit altında olması, devletten çok işletmeleri, özel enformasyon ağlarını ya da hükümet adına hareket etmek yerine, birer aygıt olarak kendi mantıklarını güden kamu bürokrasilerini ilgilendirir. Devletler tarih boyunca uyrukları hakkında bilgi toplamışlar, sıklıkla da bu yolda iptidaî ama etkili, gaddarca yöntemlere başvurmuşlardır. Bilgisayarların toplumsal güvenlik, sağlık, kimlik bilgileri, ikamet ve istihdamla ilgili bilgileri bir araya getirerek, çeşitli bilgiler arasında karşılaştırma yapma yetisini değiştirdi-

95 Anthes (1993); Betts (1995); Gleason (1995).

ğine kuşku yok. Fakat kökleri (bugün tehdit altında olan) liberter geleneğe uzanan Anglosakson ülkeleri hariç, demokratik İsviçre'den Komünist Çin'e dek tüm dünyada insanlar hayatlarını ikametlerine, işlerine, hükümetle ilişkide oldukları her alana ilişkin bilgi dosyalarına bağlı bir halde sürdürmüşlerdir. Diğer yandan, yeni teknolojilerin polislerin işini kolaylaştırdığı doğrudur desek bile, organize suç şebekelerinin yeni teknolojileri kullanmakta aynı derecede, hatta bazen daha yetkin olması (emniyet güçlerinin iletişimine müdahale etmeleri, elektronik bağlantılar kurarak bilgisayar kaynaklarına ulaşmaları örneklerinde olduğu gibi) emniyet güçlerinin işini olağandışı ölçüde karmaşıklaştırmıştır.

Asıl mesele başka bir yerdedir: Şirketlerin, her türden örgütlenmenin bireyler hakkında bilgi toplamasında, bu bilgiler için bir pazar yaratmasındadır. Nüfus cüzdanı bir yana, kredi kartı bütün mahremiyeti ele vermektedir. Kredi kartı, insanların hayatlarının profilinin çıkarılmasını, analiz edilmesini, insanların pazarlama (ya da şantaj) amacıyla hedef seçilmesini sağlayan bir araçtır. Hayatın kamu kayıtlarına geçmesi anlamında kredi kartını kavrayışımız, uçağa sık binenlere yönelik programlardan her çeşit tüketim hizmetine, türlü derneklere üye olmaya uzanan bir yelpazede işletmelerin sunduğu çok çeşitli hizmetleri de kapsamalıdır. Baskıcı bir "Ağabey"den çok, her birimizle kişisel düzeyde ilgili iyi niyetli bir "küçük kız kardeşler" gürûhu söz konusudur; evet, kişisel düzeyde ilgilidirler, çünkü kim olduğumuzu, hayatın bütün alanlarını kimlerin işgal ettiğini bilirler. Bilgisayarların yaptığı iş, bireysel bilgiler yığınının toplanmasını, işlenmesini ve belli amaçlar için kullanılmasını mümkün kılmaktır; böylece adımızın çıktısı alınabilir ya da bir sunum kişiselleştirilebilir ya da milyonlarca bireye bir numune postalanabilir ya da dağıtılabilir. Yeni teknolojik mantığa ilişkin çok şey anlatan bir başka örnek de, V-çipler sayesinde, izleyicilerin istasyonlardan yayılan televizyon sinyallerine de yerleştirilmiş olan bir şifre sistemine göre sansür uygulayabilmesidir. Bu örnekte de görüldüğü üzere yeni teknolojiler, denetimi merkezîleştirmekten ziyade izlemeyi, takip altına almayı merkezin elinden almaktadır.

David Lyon, meseleyi derinlemesine incelediği kitaplarında, bu kritik gelişmenin, izlemenin yayılmasının devlet sınırlarını çoktan aştığı konusunda ısrar eder.[96] Lyon'ın "elektronik göz" dediği, "izleyen devlet"ten çok izleyen "toplum"dur. Sonuçta Foucault'nun mikro iktidarlar teorisinin kalbi de burada atmaktadır işte; gerçi Foucault, "devlet"in kendi bakış açısına göre aslında "sistem" olduğunu, yani ailedeki iktidar da dahil, toplumsal hayatın çeşitli alanlarındaki iktidar kaynaklarından kurulu bir ağ olduğunu söyleyerek yüzeysel okuyucularının çoğunun kafasını karıştırmıştır. Weberci gelenek içinde kalarak devlet kavramını, şiddet araçlarının tekelini meşru bir biçimde elinde tutan, ulus-devlet yoluyla bu gücün ülkesel sınırlarını çizen kurumlar silsilesiyle sınırlarsak, aslında takip etme, iz sürme gücünün ve şiddetin toplumun geneline yayıldığına tanık olduğumuz görülecektir.[97]

Bu eğilim devlet ile medya arasındaki yeni ilişkide daha belirgindir. Medyanın malî ve hukukî bağımsızlığının arttığını dikkate alırsak eğer, teknolojik imkânların artmasıyla, medyanın devleti izleme, toplum ya da belli çıkar grupları adına (altıncı bölüme bakınız) devlet üstüne casusluk yapma yetisi kazandığını söyleyebiliriz. Mesela 1991'de İspanya'da bir radyo istasyonu, iki sosyalist yetkilinin cep telefonlarıyla yaptığı bir görüşmenin kayıtlarını yayınlamış, görüşmede sosyalist başbakan hakkında sarf edilen sözler siyasî bir krize neden olmuştu. Sonra, Britanya'da Prens Charles'ın telefonda arkadaşıyla Tampax ve ilgili meselelere dair daldığı postmodern değerlendirmelerin tabloid gazetelerde yayınlanması Kraliyet ailesini sarsmıştı. Kuşkusuz medyanın ifşaatı ya da dedikoduları her zaman devlet için bir tehdit oluşturmuş, yurttaşların savunma cephesi olmuştur. Fakat yeni teknolojiler, yeni medya sistemi, devletin medya, dolayısıyla girişimler ve genel olarak toplum karşısındaki savunmasızlığını katbe kat artırmıştır. Tarihi dikkate alan bir karşılaştırmaya gidecek olursak, bugünün devleti izleyenden çok izlenendir diyebiliriz.

96 Lyon (1994, 2003).
97 Giddens (1985).

Ayrıca ulus-devlet şiddete başvurma imkânını elinde tutsa da,[98] şiddetin tekelini yitirmektedir, karşısındaki başlıca güçler artık ya ulusüstü terörizm ağları ya da intihar saldırılarına başvuran cemaatçi gruplardır. İlkinde, (siyasî, suça yönelik ya da ikisini birden benimseyen) terörizmin ve ona bilgi, silah, malî kaynak sağlayarak destek veren ağların küresel niteliği, ulus-devletlerin emniyet güçleri arasında yoğun bir işbirliğini de gerekli kılmaktadır; bu yüzden de ulusüstü emniyet güçleri giderek bu meseleyle ilgili operasyonları yürüten birim haline gelmektedir.[99] İkinci durumdaysa, cemaatler içindeki grupların ya da yerel çetelerin ulus-devlete üyeliklerinden feragat etmeleriyle birlikte devlet toplumunun yapısına kök salmış şiddete karşı savunmasız hale gelir; sanki devletler sürekli gerilla savaşı vermek zorundaymış gibi bir durum ortaya çıkar.[100] Bu noktada devlet bir ikilemle karşı karşıyadır: Şiddet kullanmazsa, devlet olarak silinip gidecektir, yarı kalıcı temelde şiddete başvurursa kaynaklarının ve meşruîyetinin önemli bir bölümünü yitirecektir; çünkü bu sonu gelmez bir olağanüstü hal anlamına gelecektir. Devletin şiddeti bu biçimde sürekli kılabilmesi, ancak ulusun ya da ulus-devletin bekâsı söz konusuysa mümkün olabilir. Aşırı uçtaki durumlar hariç, toplumlar şiddetin sürekli kullanılmasını desteklemekten giderek uzaklaştıkları içindir, devletin önündeki zorluk etkili olabilecek ölçekte şiddete başvurmanın, bunu sık sık gerçekleştirme imkânını ortadan kaldırması, dolayısıyla şiddet araçlarını elinde tutma ayrıcalığını yavaş yavaş yitirmesine yol açmasıdır. Fakat acil bir durum ortaya çıktığında, devlet şiddet araçlarının sahibi, güvenliğin bekçisi olarak tarihteki rutin konumuna geri döner; bu kez enformasyon ve iletişim teknolojileri devletin iktidar araçlarını ciddi biçimde güçlendirmiştir. Dolayısıyla izleme, takip altında bulundurma yetileri topluma yayılmış, şiddet tekeli ulusüstü, devlet dışı ağlarla karşı karşıya kalmış, cemaatçiliğin ve kabileciliğin yaygınlaşması isyanı bastırma yetisini törpülemiştir. Ulus-devlet hâlâ parlak üniforması içinde da-

98 Tilly (1995).
99 Fooner (1989).
100 Wieviorka (1988).

yatmacı bir görünüm sergilerken, insanların bedenleri ve ruhları dünyanın dört bir yanında hâlâ rutin hale gelmiş işkencelere maruz kalırken, enformasyon akışları devleti bertaraf etmekte, kimi zaman da aşmakta; terörist savaşlar ulusal sınırların ötesine geçmekte; cemaatçi çatışmalar asayişin bu ileri karakolunu tüketmektedir. Devlet hâlâ şiddetten, izlemeden medet ummaktadır, ama artık bunların tekeline sahip olmadığı gibi, bunları ulusal sınırları çerçevesinde içine kapanmış biçimde de uygulayamaz.

İşte bütün bu güçlüklere çözüm getirmek üzere, tarih sahnesine ağ devleti çıkmıştır. Sonraki sayfalarda ağ devletinin mantığını ve işleyişini inceleyeceğim. Ama önce devletin Amerikan süpergücü olarak geri gelişine dair birkaç gözlemi eklemem gerekiyor.

Amerika'nın Tekyanlılığı ve Yeni Jeopolitik

Sovyetler Birliği'nin çöküşüyle birlikte, ABD askerî bakımdan dünyanın tek süpergücü haline geldi. Amerikan hükümeti bu avantajlı konumunu, dünyayı kendi ulusal çıkarlarına göre yeniden şekillendirmekte kullandı. Tarihi dikkate aldığımda, başka bir süpergüç başka türlü davranır mıydı, kuşkuluyum doğrusu. ABD, küresel ekonomik yönetimin iki temel ayağını, G-8 toplantılarını ve IMF'yi kullanarak küresel ekonomik politikaya ilişkin görüşlerini dayattı. Rusya'ya atıfta bulunan, ama aslında daha geniş kapsamlı bir politika yönelimini anlatan Stiglitz şunları yazıyor: "IMF siyasî bir kurumdur... IMF'nin politikaları, Clinton yönetiminin siyasî görüşleriyle yakından ilgiliydi."[101] Yine de çözüm bekleyen meselelerin küresel bir nitelik taşıdığı dikkate alınırsa, ABD 1990'larda çoktaraflı bir uluslararası yönetim sistemine yönelen, dünya genelinde hâkim olan eğilime katıldı; gerçi katılma biçimi asimetrik çoktaraflılık biçimindeydi; yani ortak politikalarda fiili bir veto gücüne sahipti.

Bush yönetimi döneminde, daha 11 Eylül'e gelmeden durum değişti. Javier Solana'nın deyişiyle ABD kendini son bağımsız ulus-

101 Stiglitz (2002: 222).

devlet konumuna yerleştirdi. Bütün dünyada, ülkelerin küresel meselelere çözüm bulunması, küresel kamu mallarının idaresi amacıyla küresel yönetim kurumları inşa etmeye giriştiği bir dönemde, ABD çevre (özellikle Kyoto protokolünü imzalamayı reddederek), insanî meseleler (anti-personel mayınlarını yasaklayan anlaşmayı imzalamaya yanaşmayarak) ya da küresel adalet (Uluslararası Ceza Mahkemesi'nin yargı yetkisini tanımayarak) gibi çeşitli alanlarda tek yanlı tutumunu korudu.[102] Fakat askerî kudretine, ekonomisinin çapı ve dinamizmine, teknolojik üstünlüğüne karşın ABD, onu dünyayla karşılıklı bağımlılık içine sokan ekonomik, siyasî, kültürel ve çevresel bir ilişkiler ağı içindedir; Joseph Nye'ın ABD'nin ulusal çıkarlarını gözeten bakış açısından hareketle geliştirdiği bir argümandır bu.[103] Öyle ki, üretim ağlarının küresel, finans piyasalarının karşılıklı bağımlılık içinde olduğu bir çağda, "Amerikan" ekonomisi kavramı da yanıltıcıdır. Amerikalı çokuluslu şirketler, küresel üretim ve yönetim ağları çerçevesinde örgütlenmişlerdir; Amerika'da ekonomik etkinliğin ve istihdamın önemli bir bölümü yabancı şirketlerin yatırımlarına, yabancı şirketlerle yapılan ticarete bağlıdır. Amerika'da bilim ve teknoloji büyük ölçüde yabancı yeteneklere dayalıdır: Amerikan üniversitelerinde bilim ve mühendislik alanlarında doktora eğitimi görenlerin yüzde 50'sini yabancı öğrenciler oluşturmaktadır; bu öğrencilerin çoğu da çalışmak için ABD'de kalır. Her yıl 200 bin mühendis ve bilimadamı ithal edilmeseydi eğer, yüksek teknolojiye dayalı sektörler 1990'larda bu denli gelişemezdi. Ayrıca geçen on yıl içinde Silikon Vadisi'nde kurulan yeni şirketlerin üçte birinin başında Çinli ya da Hint bir mühendis vardı; başka milliyetlerden yöneticilerin sorumluluğundaki birçok başka şirketi de bu listeye eklemek gerekir.[104]

Uyuşturucudan terörizme, ABD'nin küresel güvenliği hâlâ dünya çapında, hükümetler arasındaki işbirliğine dayalı. Nye ve diğerlerinin "kadife güç" diye adlandırdıkları şey (yani, kültürel/ideolojik nü-

102 Jacquet vd. (2002); Serra (2003).
103 Nye (2002).
104 Saxenian (2003).

fuz üzerinden yansıtılan güç) Amerika'nın kültürel ürünlerinin bir zorlamaya tabî tutulmaksızın başka kültürlerle kaynaşmasına bağlıdır. ABD yönetiminin tek yanlı politika perspektifine karşın, 1990'larda ortak yönetim pratiği doğrultusunda bir eğilimin ortaya çıkmasının gerisinde de bu vardır.[105] Ortaklık iktidar ilişkilerinin olmaması anlamına gelmez. Ağ devletinin küresel yönetimi hâlâ asimetrik ilişkilerin izlerini taşıyan bir süreçtir; bağlantı noktalarının tamamının eşit olduğu söylenemez, ayrıca küresel yönetimin ajanları ortak yarardan çok, kendi çıkarlarını gütmektedir. Fakat 2001 yılı civarında, küreselleşme sürecinden doğan ekonomik krizler, siyasî çatışmalar ve toplumsal protestolar arasında fiili bir pratik, hassas dengelere dayalı bir küresel yönetim yükselmekteydi.

Sonra 11 Eylül her şeyi değiştirdi: Ne denli ciddi olursa olsun terörist tehdidin ortaya çıkardığı zorluklardan çok, ABD'nin politikasında niteliksel bir değişiklik olduğundan değişti her şey. Amerikan devletinin uluslararası sistemdeki ağırlığı, nüfuzu dikkate alındığında, iç ve dışişlerinde izlediği bu yeni politika bütün bir dünyanın siyasî yönetimini değiştirdi. Peki ama neden böyle oldu? Bu yeni tekyanlılık nelere dayanmaktadır? Gözlenebilir sonuçları nelerdir?

Amerika'nın ulusal güvenliğine mutlak öncelik tanıyarak tepki vermesinin sebebi, kısacık tarihinde ilk kez kendini savunmasız hissetmiş olmasıydı. Yeni düşman Sovyetler Birliği'nden ya da ona denk görülebilecek, Amerika'nın teknolojik, ekonomik kaynaklarının alt edebileceği başka bir ulusal güçten daha sinsi, karşı koyması daha güç bir düşmandı. Üstelik Amerikan halkı gölgesiyle paranoyayı besleyen görünmez bir nefretten kaynaklanan kişisel bir tehdit hissediyordu; tam da teröristlerin ulaşmayı istediği hedefti bu. Bu kolektif güvensizlik duygusu, güvenlik politikasına siyasî destek sağladı. Ulusal güvenlik ülke çapında başlıca kaygı, hükümetin içişlerde de dışişlerde benimsediği kapsayıcı bir ilke haline geldi. Ve bu temelde, 11 Eylül'ün çok öncesinden beri dış politikada tek yanlılığı, Amerika'nın sahip olduğu

105 Keohane (2002).

gücün tam anlamıyla kullanılmasını savunmuş muhafazakâr bir siyasî ekip kendi görüşlerini dayatmayı başardı. Richard Perle bu ekibin beyni, Wolfowitz stratejisti, Rumsfeld uygulayıcısı ve Cheney de siyasî yüzüydü. ABD'yi savunmayı ahlakî bir görev ve siyasî kozu olarak belleyen Başkan Bush, dış politikada İsrail yanlısı lobinin görüşlerini yansıtan, Şaron'un Ortadoğu ve ötesinde uzanan kargaşa içindeki bir dünyanın tehlikelerine karşı tavizsiz Batı'yı savunma konumuna yakın duran bu stratejiyi tam anlamıyla benimsedi.

Bu stratejinin bileşenleri şöyle özetlenebilir: İlk bileşen, füzelere karşı teknolojiye başvurarak, bireysel terörizme karşı yabancıların takibe alınmasını, yeni kurulan İç Güvenlik Bakanlığı çatısı altına toplanan federal birimlere geniş çaplı izleme yetkileri verilmesini de içeren kapsamlı bir iç güvenlik sistemine yaslanarak ABD'yi korumaktır. İkincisi, hem tehlikeyi bastırmak, hem de gelecekte teröristlere yataklık edebilecek ülkeleri caydırmak için terörist saldırıların üslendiği mevkilere karşı kararlı bir tavır göstermektir. Afganistan'daki savaş bu politikanın ilk ifadesiydi. Üçüncü bileşen, doğrudan nüfuz kullanarak kontrol altına alınamayacak, kitle imha silahları geliştiren olası kaynaklara karşı önleyici eylemlere girişmektir. Irak'taki savaşın gerisinde bu bileşen vardır; ama "şer mihveri" diye anılan ülkeler (Kuzey Kore, İran, ABD'nin dış politika alanlarına ve terörizmin gelecekteki jeopolitiğine bağlı olarak sayıları artabilecek olası şüpheliler) arasında yer alabilecek bütün ülkeleri kapsayabilir. Dördüncü bileşen küresel terör ağlarına karşı dur durak bilmeyen, küresel bir savaşa girişmektir. Beşincisi ilginç bir yan ürün olarak, Amerika'nın çıkarlarını, küresel kapitalizmin çıkarlarını dünyanın kilit bölgelerine kabul ettirmektir. Bu petrol ve doğalgaz kaynakları üzerindeki denetimin sıkılaştırılmasını da kapsar ki, Irak'ı almanın, Afganistan'ı Orta Asya'dan gelen petrol boru hatlarının denetlendiği bir rota olarak kullanmanın gerisinde kısmen bu vardır. Altıncısı, İsrail'in izlediği politikalardan bağımsız olarak, ne pahasına olursa olsun, hem iç politika hem de jeopolitik gerekçelerle bu ülkeye destek verilmesidir. Yedinci bileşen, Amerika'nın ekonomik çıkarlarını korumak gerektiğinde ekonomik korumacılığa ve

çevreci tek yanlılığa başvurmaktır. Sekizinci bileşen Amerikan ulus-devletinin bağımsızlığını, egemenliğini korumaktır. Bunun anlamı küresel ağlardan oluşan, karşılıklı bağımlılığa dayalı bir dünyada, bu ağlarda gerçekleşen alışverişlerde Amerika'nın çıkarlarını kabul ettirmektir.

Bu siyasî proje iç politikayla güçlü bir uyum içindeyse, kısa vadede Amerikan kamuoyunun desteğini alacak gibi görünüyorsa eğer, ne derece uygulanabilir bir projedir acaba? Dünya geneli açısından, ağ toplumunda devletin gelişimi açısından ne gibi sonuçlar doğurabilir? Bu sayfaları yazarken tümüyle analitik bir amaç güttüğüm için, bu kitabın ilkelerinden biri tahminlere girmemek olduğu için gelecekteki gelişmelere ilişkin kafa yormayacağım. Ama bu politikanın 2001-3 döneminde uygulanan ilk aşamasına ilişkin gözlemlerimden elde ettiğim sonuçları argümanıma dahil etmek istiyorum.

Bush/Cheney yönetiminin güvenlik politikası üç ilkeye dayanıyor. Birincisi, yeni askerî teknolojiler, bu teknolojilerin hemen hemen yalnızca ABD silahlı kuvvetlerinin elinde olması, Amerika'nın herhangi bir düşmana kısa vadede, kayıplarını en düşük seviyede tutarak galebe çalmasını mümkün kılmaktadır. Karada savaşa girme, bazı kayıplar verme zorunluluğu dikkate alındığında bile, yeni strateji profesyonel ordularla hızlı bir savaş sürdürmeyi, ülkedeki insanların çoğunun savaşın sonuçlarından etkilenmemesini, halkın haklı bir dava uğruna can veren savunucularının vatanseverliğinin peşinde seferberlik halinde tutulmasını öngörür. Bu tarz bir savaş, ABD'nin sonunda, Vietnam Savaşı'nın son dönemlerinde kamuoyuna hâkim olan duyarlılığın dayattığı sınırlamaları aşmasını sağlamıştır; bu sınırlar Körfez Savaşı'yla kaldırılmış, Afganistan ve Irak savaşlarıyla daha da aşılmıştır.[106]

İkincisi, ülke çapında İsrail'de uygulanana benzer kalıcı bir olağanüstü hal uygulaması, terörist saldırıların ABD topraklarını hedef alması riskini asgarî düzeye indirecektir. Ayrıca bu tür saldırıların düzenlenmesi olasılığı, Amerikan halkının güvenliğe öncelik verilmesini

106 Kaldor (1999).

desteklemesini besleyecektir, böylece bu desteğe, Amerika'nın gücüne dayanılarak, uzun vadede dünya daha güvenli bir yer haline gelecektir. Sonuçta, ABD'deki muhafazakâr düşünce kuruluşlarının bakış açısına göre, Amerika'nın iradesi sadece yarım yüzyıl içinde, girdiği her mücadeleden galip çıkarak Alman Nazizmini, Japon emperyalizmini ve Sovyet komünizmini gömmüştür.

Üçüncü ilke ahlakî bir ilkedir. Amerikalı muhafazakâr siyasî liderler, Amerika'yla birlikte dünyayı da kurtardıkları, bazı ülkelerin (özellikle de Avrupa ülkelerinin) ya sorumsuz olduğu ya da elini taşın altına sokmadan kâr peşinde koştuğu kanısındadır. Ne de olsa, Richard Perle'ün deyişiyle alâkasızdırlar. Bu bağlamda Amerika hiçbir tereddüde düşmeden sorumluluğu ve liderliği üstlenmelidir. Başka güçlere, özellikle de Rusya ve Çin'e daha büyük saygı gösterilir. ABD onlara bir anlaşma önermektedir: Bu zor dönemde ABD'nin savunmasına yardımcı olun, karşılığında yeniden tasarlanmakta olan dünyada, ABD'nin egemenliğinde küresel bir yönetime tabî olan dünyada, son bağımsız ülkenin çıkarları etrafında örgütlenen küresel ağ devletinde katkınız nispetinde bir yer edinin.

Bu stratejinin tutarlılığı, uygulanabilirliğiyle sorgulanmalıdır. 2001-3 döneminde, uygulamanın ilk aşaması büyük bir engelle karşılaşmaksızın gerçekleştirildi. Taliban rejimi ABD kuvvetlerinin çok az kayıp verdiği birkaç haftalık bir harekatın ardından ortadan kaldırıldı; Afganistan bir Amerikan protektorası haline geldi, yüzlerce kişi uluslararası bir denetleme söz konusu olmaksızın esir alındı, Çeçenlerin Moskova'da bir tiyatroya düzenlediği saldırı dışında, ABD'de ya da başka bir Batı ülkesinde terörist bir saldırı yaşanmadı. Kısmen birçok ülkenin 11 Eylül'de düzenlenen barbar saldırıya kurban gidenler için samimi bir üzüntü duyup, dayanışma göstermek istemesinden dolayı ABD etrafında, teröre karşı küresel bir koalisyon kuruldu. Vatanseverlik Yasası ve İç Güvenlik Yasası ABD Kongresi'nde ezici bir çoğunlukla, her iki parti tarafından da onaylandı; Irak savaşına karşı önemli bir protesto hareketi boy gösterdiyse de, Amerikan halkının çoğunluğu BM'nin destek vermemesine karşın Irak'a karşı önleyici bir

saldırıya arka çıkmayı sürdürdü. Ayrıca dünyanın ikinci büyük petrol rezervlerine sahip olan Irak'ı doğrudan kontrol ediyor olmak, Arap seçkinler ile *El-Kaide* arasındaki karanlık ilişkileri daha kararlı bir tutumla ele alma konusunda ABD'nin elini rahatlattı. Elbette ki Irak savaşı yeni bir jeopolitik dönemi başlatan bir dönüm noktasıydı.

Irak Savaşı ve Sonrası

Askerî bakış açısından, 2003'te Irak'taki savaş ABD silahlı kuvvetlerinin ve Britanyalı müttefiklerinin teknolojik üstünlüklerinin çarpıcı bir gösterisiydi. Zayıf düşürüldüğü itiraf edilen Irak ordusu ve milisleri üç hafta içinde ortadan kaldırıldı ya da dağıtıldı, Bağdat'ta çok az direniş görüldü; kuzeyde ise özel timlerle Kürt gerillalardan oluşan küçük bir tabur hiç direnişle karşılaşmadı. Kilit sebep elbette ki, cephe direnişini tümüyle imkânsız kılan üstün hava gücüydü. Ama daha da önemlisi karadaki özel timlerden savaş uçaklarına, B-52 bombardıman uçaklarından üstün elektronik cihazlarla donanmış hareket kabiliyeti yüksek zırhlı taburlara birçok saldırı birimini gerçek zamanda birbirine bağlayan etkili iletişim ağlarının varlığıydı.

Vietnam Savaşı sonrasındaki sınırlılıkları aşmaya yönelik yeni bir askerî ve teknoloji geliştirmek amacıyla yirmi yıldır sarf edilen emekler sonunda meyvelerini vermişti. Amerikan kuvvetleri artık çok az kayıp vererek dünyadaki herhangi bir konvansiyonel orduyu yenebilecek durumdadır. Doğal olarak yıllar süren ambargonun ardından Irak'la savaşmak, İran'la savaşmaktan daha kolaydır; uzun vadede ABD kuvvetlerinin karşısına düşman olarak çıkabilecek büyük bir ülkeyle savaşmaktan çok çok daha kolaydır. Fakat meselenin özü geçerliliğini hâlâ korumaktadır: Winchester tüfeğinin oklar ve yaylar karşısındaki üstünlüğü Amerika'da Batı bölgelerinin işgalini bir hayli kolaylaştıran bir etken olduğundan, 21. yüzyılın konvansiyonel savaşlarının kaderi de bugün neredeyse sadece ABD ile İsrail'in ellerinde bulunan teknolojilerle belirlenecektir; ABD'nin yeni askerî politikası da siyasî-askerî üstünlüğü korumaya dayalı bu teknolojik gayretin sürdürülmesine dayalıdır.

Bu koşullarda askerî anlamda, ABD'ye yalnızca terörizm ve gerilla savaşı karşı koyabilir. Terörizm de gerilla savaşı da dava uğruna ölmek anlamına gelir ki, Irak'ta diktatörün çevresindeki küçük bir eşkıya grubu dışında örneğine henüz rastlamadık. Fakat ideolojik itilimi daha güçlü olan Taliban örneğinde bile, Taliban birliklerinin kararlılığı Amerika'nın teknolojik kudretine yetişecek güçte değildi. İşte bu noktada tarihsel bir dönüm noktasına, üçlemenin birinci cildinde (yedinci bölüm) incelediğimiz biçimiyle "anlık savaş" uygulamalarına geliyoruz. "Anlık savaş" şiddetin birkaç gün, birkaç hafta ya da birkaç ayla sınırlanabileceği anlamına gelmiyor; aksine bu tür bir "anlık savaş"ın uzun bir dönem çok çeşitli biçimlerde şiddeti tetiklemesi olasıdır. "Anlık savaş" ordular arasındaki konvansiyonel savaş koşullarının, güç dengesinin önceden teknoloji (özellikle iletişim teknolojisi), silahlar (özellikle hava gücü) ve insanların bunları kullanma becerisiyle (ki bu beceri doğru istihbaratın ve profesyonel askerî personelin varlığına bağlıdır) belirlenmiş olduğu hızlı, olağandışı ölçüde şiddetli bir savaşla sınırlandırılabileceği anlamına geliyor.

Amerika'nın kamuoyunu şekillendirmekte bilgiyi yönlendirme performansı da Irak Savaşı sırasında birinci Körfez Savaşı'ndaki performansını geride bıraktı. Vietnam Savaşı sırasındaki en kritik hata buydu tabii ki; savaş Amerika'nın kampüslerinde, evlerde kaybedilmişti nihayetinde. Birinci Körfez Savaşı sırasında bilginin açıkça yönlendirilmesi, haberlere sansür uygulanması savaşı gizledi ve ölümün, yıkımın görülmesi anlamında hasarı sınırladı, ama hikâyeye olumlu bir yön kazandırmadı. Irak seferberliğindeyse, iliştirilmiş gazetecilikle bağımsız habercilik yapan gazetecilerin kişisel güvenliğine yönelik tehditlerin (20 gazeteci hayatını kaybetti; çoğu ABD/Britanya ateşiyle ölürken birçoklarının haber geçme imkânı da kısıtlandı) hünerli bir karışımına tanık olduk. Kamuoyunu savaş lehinde şekillendirme politikası özellikle iliştirilmiş gazeteciliği kabul eden ana medya kuruluşları dışında işitsel/görsel bilgilenmeyi sağlayacak çok az alternatif kaynağın bulunduğu ABD'de etkili oldu. Avrupa'da ve genel olarak dünyada El-Cezire'nin, Abu Dabi Televizyonu'nun, Avrupalı birkaç med-

ya kuruluşunun yayınları daha büyük bir çeşitlilik gösteren bilgilenme kaynakları sundu. Fakat ABD'de kamuoyunun savaşla ilgili olarak şekillendirilmesine bariz bir öncelik verilmişti; Bush yönetimi bu kez propaganda savaşını kazanacaktı; ülkeyi yeni bir güvenlik politikasının güdülmesine hazırlama yönünde önemli bir başarıydı bu.

Bush yönetimi Irak'taki zaferinden hareketle, önleyici saldırılar ya da önleyici saldırı tehdidiyle dünyanın savunmacı kontrolüne ilişkin jeopolitik tasarımını dayattı. Bağdat'ın kontrol altına alınmasını izleyen saatlerde hemen Suriye ve İran da tehdit edildi. Kuzey Kore'yle kriz akut bir hal aldı. Başkan Bush, Abraham Lincoln'ün güvertesinde yaptığı zafer konuşmasına terörizme karşı küresel savaşı sürdürme, ABD'ye karşı terörizmle ilişkilendirilebilecek –ya da böyle bir ilişki şüphesi uyandıracak (benim kelimelerimle)– herkesi, her örgütü, her ülkeyi yıkma vaadini de dahil etti. Dolayısıyla Irak'ta savaşın en belirgin sonucu, teknolojik-askerî üstünlüğe dayalı tekyanlılığın imkânları ve başarısının teyit edilmesi oldu. Fakat Bush yönetimi dünyanın biraz daha karmaşık olduğunu, özellikle de Ortadoğu'nun böyle olduğunu biliyor. Dolayısıyla savaş sonrasında hemen bir Filistin devletinin kurulmasını, İsraillilerle Filistinliler arasında barışa gidilmesini öngören bir "yol haritası" önerildi. Fakat İsrail cezalandırıcı operasyonlarına son vermeye, hukuk dışı bir biçimde işgal ettiği toprakları geri vermeye hazır görünmüyor; Filistinli aşırılık yanlısı örgütler, özellikle de Hamas (başlarda Arafat'ı zayıflatmak için İsrail gizli servislerinin destek verdiği fundamentalist örgüt) ayrım gözetmeyen terörizmi sürdürecekmiş gibi görünüyor. Bu yüzden, ABD ile Britanya'nın Arapları zayıflatmaya dayalı bir uzlaşma dayatma politikalarının tarihsel deneyimlere ya da yakın zamandaki siyasî göstergelere ters düştüğü söylenebilir.

Şunu da eklemek gerekir ki, Irak'ın işgali Ortadoğu'nun ve dünyanın istikrarına tehdit edici bir gölge düşürdü. ABD'nin ve Batı'nın zamanında Saddam Hüseyin'i desteklemesinin (hatta Rumsfeld 1983'te İran'a karşı Irak'ı sağlamak için Bağdat'ı bizzat ziyaret etmişti) gerekçesi, Saddam'ın seküler rejimini İslâmcılığın yayılmasına, özellikle de Irak nüfusunun yüzde 60'ını Şiiler oluşturduğu için Şii sefer-

berliğine karşı bir siper olarak kullanmaktı. Şimdi, bu karmaşık bulmacanın ilk karesine geri dönmüş görünüyoruz. Irak'ta Saddam'ın devrilmesini izleyen günlerde halkın ifadelerinin ilk dalgasının iki ana tema etrafında örgütlendiği görülüyor: Irak'ta Amerikan varlığının reddedilmesi ve İslâm'ın, hem Şiiliğin, hem de Sünniliğin desteklenmesi. Bütün bunlara kuzeydeki Kürtlerin Amerikan yanlısı bir tavır gösterdiği; Kürtlerin bağımsızlık arayışında olmasının, İslâmcı bir partinin iktidarda olduğu, Amerikan karşıtı bir kamuoyunu yatıştırma çabasındaki Türkiye'nin en büyük kaygısı olduğu; bu durumun büyük çatışmaya meydan verme potansiyeli taşıdığı da eklenmeli. ABD'nin savaş sonrasında Irak'ta iktidarı BM'ye bırakmaya yanaşmaması, tekyanlılıkta kararlı olduğunu yansıttı; ama ABD ve müttefikleri uluslararası destekten, yerel kurumsal temelden yoksun uzun bir işgal sonrasında Irak'ta ve bölgede doğabilecek olağandışı kargaşayı göğüslemekte de tek başlarına kaldılar.

Herhalde, Irak savaşının en kalıcı etkisi, İkinci Dünya Savaşı sonrasında kurulan, merkezinde BM'nin yer aldığı uluslararası yönetim sisteminin sorgulanması olacak. Güvenlik Konseyi'nin çoğunluğu ABD'nin tekyanlı kararına direnirken BM'nin es geçilmesi ve ABD'nin dış politika tasarımı etrafında bir "niyetliler koalisyonu"nun oluşturulması, yeni bir jeopolitik durum yarattı. ABD, Soğuk Savaş döneminde olduğu gibi dünyanın bütün bölgelerinde kendi çıkarları etrafında koalisyonlar oluşturmaya girişti, ama bu kez, dengeleyici bir karşıt güç, Sovyet yayılmacılığına direniş gibi ideolojik bir haklı çıkarma kaynağı yoktu. İlk kurban Avrupa Birliği oldu; Rumsfeld'in "eski Avrupa" ile "yeni Avrupa" arasındaki ayrımı resmîleştirmesinin, ABD'nin Fransa'ya karşı misilleme politikasına girişmesinin ardından Fransa ve Almanya özerk bir savunma ve güvenlik politikası oluşturmaya giriştiler. Fakat "yeni Avrupa" kamuoyunun yüzde 90'ının hükümetin politikalarına karşı olduğu İspanya gibi bir ülkeyi de içeriyordu, bu yüzden de İspanya hükümetinin ABD yanlısı tutumunun geleceği belirsizdi. Irak savaşı sırasında ve sonrasında Avrupa kamuoyuna bakarsak "yeni Avrupa"nın Britanya (Blair'in alternatifi muhafaza-

kârlar da Amerika yanlısı olacaktır), Danimarka ve tarihsel korkuları yüzünden yapısal olarak Amerika yanlısı olan Doğu Avrupalı yeni üyelere indirgenebileceğini görürüz. Avrupa Birliği'ni ABD'ye çekmeye yetmeyecek, ama uluslararası arenada özerk siyasî bir aktör olarak AB'yi ciddi biçimde zayıflatmaya yetecek bir güçtür bu.

Keza, ABD'nin Latin Amerika'da izlediği tekyanlılık da ilişkilerde çatışma ve çelişkilerin önünü açıyor: Meksika Devlet Başkanı Fox'un savaş konusunda bağımsız bir konumu benimsemesi yüzünden Meksika'ya yönelik misilleme biçimine bürünen bu tekyanlılık, ABD'yle derinden kaynaşmış bu ülkede ciddi bir bölünme yaratıyor, Şili ile Brezilya'nın ilişkilerinde bir mesafeliliğe sebep oluyor, Venezuela ve Bolivya'da istikrarsızlık üretiyor, Kolombiya'daki savaşı kızıştırıyor ve bu satırlar yazıldığı sırada kanlı, yaşlı bir diktatöre dönüşen kararsız Castro'nun sunduğu fırsattan istifade ederek Küba'yla tehlikeli bir kapışmaya doğru ilerliyordu. Asya'daysa Kuzey Kore, sıra kendisine gelmeden evvel inisiyatifi ele almaya karar vererek operasyonel nükleer silahlara sahip olduğunu ilan etti, Çin'i ve Güney Kore'yi güvenliğinin garantörleri olarak kendisini kurtarmaya çağırdı. Ama Kuzey Kore'nin Çin ve Güney Kore'ye yaptığı bu çağrı, Japonya'da nükleer bir savunma sistemi inşa edilmesi yönünde milliyetçi çağrıların yükselmesine sebep oldu. Ve tabii İslâm dünyasında da Bin Ladin'in ideolojisi ve taktikleri haklı çıkmış, ABD ile İsrail'e karşı başka bir çatışma etkili olamayacakmış gibi görülüyor. Öyle görünüyor ki Irak'taki savaş ABD'yi ve Batı'yı hedef alan daha dehşet verici terör eylemleri düzenlenmesi olasılığını azaltmak bir tarafa, artırdı. Bu tür terör eylemlerinin düzenlenmesi, ABD'nin teröre karşı küresel savaş politikasını besleyecek, böylece dünya çapında bir şiddet ve istikrarsızlık döngüsü yaratacaktır. Bütün bunlar, dünyanın tam anlamıyla karşılıklı bağımlılık içinde olduğu tarihsel bir dönüm noktasında yaşanıyor; karşılıklı bağımlılığın hâkim olduğu dünya 20. yüzyılın son yıllarında gelişmekte olan küresel yönetim kurumlarını ve süreçlerini bu dönemeçte yitiriyor.

Amerika'nın Tekyanlılığının Sonuçları

Amerika'nın jeopolitik tekyanlılığının gözlenebilir birçok sonucu var. İlki yaygın deyişle "kadife gücün" dünyanın büyük bir bölümünde, ciddi bir erozyona uğramış olması. Hollywood filmleri ve rock müziği küresel kültürün önemli bir parçası oldukları için etkili olmayı sürdürseler de, anketler, insanlar Amerika hükümetiyle, ona oy verenleri birbirinden ayırmakta güçlük çektiğinden Amerika hakkında ciddi bir rahatsızlık olduğunu gösteriyor. Bu rahatsızlık İslâm ülkeleri, Latin Amerika ve Afrika'da açık düşmanlık halini alıyor. Avrupa'nın batısında da doğusunda da insanlar Amerika'yı çekici buluyor, fakat Amerika'nın tekyanlı politikaları kamuoyunun büyük bölümünde rahatsızlık uyandırıyor. Amerika'ya göç etmenin, orada öğrenim görmenin önündeki engellerin artması da, Amerika'nın etkisinin dünyaya yayıldığı önemli bir kanalı daraltıyor. Yeni teknolojilerin başka ülkelere de yayılıyor olması (cep telefonları ve kablosuz internet gibi) ABD'nin dünyanın geri kalanı karşısındaki teknolojik üstünlüğünü törpülerken, birçok ülkenin de Amerikan teknoloji kaynaklarına kilitlenmeye gönülsüz olduğu görülüyor. Başka bir deyişle, küresel terör tehdidi koşullarında dahi, "çelik gücün" uzun bir süre boyunca tam kapasite kullanılması askerî gücün icrasının büründüğü biçimlerden dolayı Amerika'nın "kadife gücü"nü ciddi biçimde baltalıyor.

İkincisi, içişleri cephesinde İç Güvenlik Yasası çevresinde yeni bir enformasyon biriminin kurulması, Orwellci kehanetin ABD'de gerçeklik kazanabileceği yönünde ilk işaret oldu. Bunun sebebi tam da, "Ağabey"e ilk kez "küçük kız kardeşler"e dayanarak bir takip sistemi kurma yetkisinin verilmiş olması. İç Güvenlik Yasası'yla verilen bu yetki, ABD'de yaşayan herkesin sosyal güvenlik numarasını içeren, ticarî kayıtlar, özel yazışmalar ve elektronik takip kayıtları da dahil bütün elektronik kayıtların aynı dosyada toplanabileceği bir veritabanının hazırlanabileceği anlamına geliyor. Yargının bağımsız olmasına, anayasada aşırı bağnaz bir güvenlik yönetimine karşı yurttaşları savunan koruyucu bir maddenin bulunmasına karşın, ABD'nin sivil özgürlüklerin bastırıldığı bir döneme girdiği gayet açık. Özgürlüklerin sınır-

lanmasının psikolojik boyutu, bireysel insan hakları ihlallerinden daha da önemli. Yurttaşlarla devlet arasındaki son meşruîyet bağını eriten de bu şüphe, kontrol edilme, insanların kendi hükümetlerine karşı savunmaya geçme duygusu işte. Devlet en eski rolünde, kişisel güvenliğin bekçisi ve koruyucusu rolünde. Bu kadim rol, aynı zamanda devletin en tehlikeli ifade biçimi.

Üçüncüsü, Amerika'nın tekyanlı politikalarının en kalıcı sonuçları, özellikle dengesizliğine çözüm getirmeyi umduğu alanda, jeopolitik güvenlik alanında gözleniyor. Bu bakımdan 2003 başlarında üç eğilimin belirgin olduğu görülüyordu. Güvenliği sağlamlaştırmak amacıyla tekyanlı önleyici saldırılarda bulunma politikası, özerkliğini korumak isteyen (ya da egemenliğini özerk bir biçimde teslim etmek isteyen) ülkelerin, süpergücün kara listesine girmeden önce kendilerini silahlandırmasını teşvik ediyor. En aşırı örneklerden biri, Kuzey Kore'nin ABD'nin Irak'a odaklanmasından yararlanarak gerek caydırıcı bir etken, gerek güvenliğinin uluslararası düzeyde garantilenmesi yolunda bir pazarlık kozu olarak kullanmak üzere nükleer programını hızlandırması oldu. Bush'un "şer mihveri"nde yer alan bir başka ülke, İran, daha tedbirli bir tutumla Rusya ve Çin'den yardım alarak nükleer programını geliştirdi. Kuzey Kore ve Pakistan, Kore'nin füze teknolojisine karşılık Pakistan'ın nükleer teknoloji ve bileşenlerini sunmasıyla askerî işbirliğine gitti. Daha az imkâna sahip olan, daha ılımlı heveslerle hareket eden başka ülkeler, bir caydırıcı olarak kullanılacağı an gelene dek saklaması daha kolay olan biyolojik savaş bileşenlerine yönelebilirler pekâlâ. Aslında Irak için çok geç olsa da, önleyici saldırı politikası dünya genelinde önlemeyi önleme yolunda güçlü bir teşvik oldu.

ABD'nin önleme mantığı, istihbarat servislerinin yeni gelişmeleri tespit edebileceğini, başka ülkeler savaş güçlerine yeni imkânları dahil etmeden evvel harekete geçebileceğini öngörüyor. Fakat ABD istihbarat servislerinin, amatör teröristlerin New York'u havaya uçurmasını önlemekteki bariz başarısızlığına bakarsak, silahlanmanın yaygınlaşmasını zamanında sistematik bir biçimde önlemeleri muhtemel görünmüyor. Üstelik kitle imha silahları ABD'nin sıkı kontrolü altında olmayan ülke-

lere çoktan yayılmış durumda. Rusya, Çin, Hindistan, Fransa ve Britanya, bir ölçüde kontrol altında olan İsrail bu grupta yer alıyor. Silahlı kuvvetlerin Amerika yanlısı komuta kademelerinin gevşek bir kontrole tabî olduğu Pakistan için de bu durum geçerli. Bir başka deyişle tekyanlı bir dayatmayla gündeme gelen, kitle imha silahlarından arınma yolundaki asimetrik politika bu tür silahların daha da yayılmasına neden oluyor. Denetimdeki ve takipteki hataları önleyici saldırılarla düzeltme girişimleri, dünyayı süregelen bir istikrarsızlığa sürüklemiş durumda.

Diğer yandan, *El-Kaide* ve başka terör ağları, teröre karşı küresel savaşın ilk aşamasında yıkıcı kayıplara uğramış olsalar da silinememişlerdir. Öyle görünüyor ki, çeşitli çatışmalardan benzer ağlar doğuyor; çünkü bu çatışmaların kaynağındaki meselelere siyasî, kültürel, ekonomik bakımdan çözüm getirildiği yok. Ortak küresel yönetim bağlamında, dünyanın bekçiliğini yapma yönündeki tek yanlı politika, sonu gelmeyen İsrail-Filistin çatışmasının da trajik bir biçimde gösterdiği gibi, yalnızca bu çatışmaları körüklemektedir. Terörle savaş küresel istikrarsızlığı artıran bir yıkım döngüsü içinde terörist savaşı beslemektedir.

Dahası, Birleşmiş Milletler ve başka küresel yönetim kurumlarının Amerika'nın tekyanlı politikalarının güdümündeki bir sistemde birleşmesi, küresel meselelerin ve küresel ortak malların yönetimi için mevcut yegâne araçların meşruîyetini, verimliliğini de yavaş yavaş sarsmaktadır.[107] BM sonucun nasıl olacağını denetleyemeksizin ABD'nin adımlarına ayak uydurursa, Washington'ın egemenliğini meşrulaştırmış olacaktır. Aksine, ABD'nin süpergücünü denetlemeye çalışırsa, küresel çatışma ortamlarına istikrar getirme yetisini yitirecektir; en başta da büyük ölçüde ABD'nin lojistik desteğine dayalı askerî yetisini. Kuşkusuz Kofi Annan, ABD yönetiminin ılımlı sesi Colin Powell'ın da desteğiyle ABD'yi çoktaraflı danışma sürecine dahil edecek orta yolu bulmaya çalıştı. Fakat bu duyarlı yaklaşım Bush yönetiminde tekyanlılığı savunan stratejik görüşler ve mesihçi iradeyle yüzleşmek zorunda kaldığında, artık daha fazla manevra alanı da kalmamıştı.

107 Castells ve Serra (2003).

Bu yüzden, ulus-devletin en geleneksel ifadesiyle, şiddetin tekelini elinde tutan güç olarak geri dönmesi, tarihin mantığına aykırı bir rotada gerçekleşiyor. Küresel ağlardan kurulu yeni bir dünyaya doğru evrilen yapısal eğilimlere ters düşüyor. Bu dünyanın, geçmişin imparatorluklarının diriltilmesine değil, belirmekte olan ağ devleti süreçlerinin, biçimlerinin kademeli bir biçimde uygulayacağı küresel bir yönetime ihtiyacı vardır. Fakat tarih yapısal olarak önceden belirlenemez. İnsan tarafından yaratılır ve yaşanır. Devletin geri dönüşü, tarihî bir tesadüf sonucudur. ABD başkanının, toplamın ancak yarısını oluşturan bir seçmen kitlesinin katıldığı tartışmalı bir seçimle, Anayasa Mahkemesi'nin dört ret oyuna karşı beş kabul oyuyla yönetime getirilmesi ve bu deneyimsiz başkanın çevresinde muhafazakâr bir dış politika ekibinin toplanmasıdır bu tesadüf. Ne var ki siyasî meşruîyetleri zayıf temellere dayansa da, 11 Eylül bu küçük ama kararlı siyasetçiler grubuna, sözüm ona son bağımsız devleti karşılıklı bağımlılıkla örülmüş ağlardan oluşan bir dünyaya geri getirerek tarihin akışını değiştirme fırsatını vermiştir. Dolayısıyla küresel yönetimi gerçekleştirmeyi öğrenen bir ağ devleti yerine, son emperyal çıkış ile ilk kez tam anlamıyla karşılıklı bağımlılık içinde olmuş bir dünya arasındaki çelişmeye tanıklık ediyoruz.

ULUS-DEVLETİN KRİZİ, AĞ DEVLETİ VE DEVLET KURAMI

David Held, demokrasi, ulus-devlet ve küresel sistemle ilgili yeni ufuklar açan makalesinde analizini şu sözlerle özetliyordu:

> Bugün uluslararası düzen, hem bağımsız, egemen devlet sisteminin hem de çoğul yetke yapılarının izlerini taşıyor. Böyle melez bir sisteme yöneltilen eleştiriler de ağır. Bu sistemin başka meselelerin yanı sıra düzen ve hoşgörünün, demokrasi ve hesap sorulabilirliğin, meşru yönetimin mantığı ve temelleriyle meşgul olan modern siyasî düşüncenin temel sorunlarına bir çözüm getirip getirmeyeceği sorgulanmaya açıktır.[108]

108 Held (1991: 161).

Held, yeniden doğan ulus-devleti yeniden meşrulaştırmaya yönelik kendi iyimser önerisini sunarak sözlerini sürdürse de, sonraki sayfalarda devletin egemenliğinin sürdüğü görüşüne karşı getirdiği güçlü argümanlar, neden mütereddit bir cümleyle noktayı koyduğunu da açıklıyor: "Sonuçlar hakkında iyimser olmamızı sağlayacak iyi sebepler var – kötümser olmamızı da."[109] Bu bağlamda "iyimser"le "kötümser"in ne anlama geldiğinden o kadar emin değilim. İnsanlık tarihinin en kanlı yüzyılında, 20. yüzyılda halklarını karşılıklı katliamlar için seferber eden modern ulus-devletlere karşı özel bir yakınlık duymuyorum.[110] Ama bu bir görüş meselesi. *Asıl önemli olan,* ki benim de Held'e katıldığım nokta, *yeni iktidar sisteminin başlıca niteliğinin birçok yetke (ben buna iktidarı da ekliyorum) kaynağının bulunması, ulus-devletin bu kaynaklardan yalnızca biri olmasıdır.* Aslına bakarsanız, öyle görünüyor ki, bu bir istisna değil, tarihsel bir kuraldır. Spruyt'un savunduğu gibi modern ulus-devletin birçok "rakibi" olmuştur (kent devletler, ticaret paktları, imparatorluklar);[111] bunlara gözden yitip gitmeyen, modern çağda gelişimi boyunca ulus-devletle birlikte varlıklarını sürdüren askerî ve diplomatik ittifakları da eklemek gerekir. Fakat bugün, bu bölümde sunduğum sebeplerle ortaya çıkıyormuş gibi görünen şey, biraz önce tartıştığım gibi Amerika'nın tekyanlı egemenlik girişiminin yarattığı büyük bir çelişkiye karşın günümüz dünyasının siyaset sahnesine damgasını vuran ortak egemenlik çerçevesinde ulus-devletin merkezini yitirmesidir.

Küreselleşmeye ilişkin basite indirgeyici görüşlere sert bir eleştiri getiren Hirst ve Thompson, ulus-devletlerin varlığının sürdüğünü vurgulamakla birlikte, devletin yeni bir rolü olduğunu da teslim ediyorlar:

> Uluslararası piyasaların ve başka ekonomik süreçlerin yönetim biçimleri, büyük ulusal hükümetleri de işin içine katıyor, ama onlara yeni bir rol biçiyor: Devletlerin "egemen" oluşumlar olarak işlevleri gerilerken, daha çok uluslararası bir "siyasî oluşum"un bileşen-

109 Held (1991: 167).
110 Tilly (1995).
111 Spruyt (1994).

leri işlevini görüyorlar. Ulus-devletin merkezî işlevi de, ulusüstü ve ulusaltı yönetim mekanizmalarının meşruîyetini sağlamak ve hesap sorulabilirliğini teminat altına almak olacaktır.[112]

Ayrıca, siyasî iktidarın/temsilin çeşitli ifadeleriyle karmaşık bir ilişkisi olan ulus-devlet giderek, tanımlanmamış, kimi zaman tanımlanamaz iktidar kaynaklarıyla daha zımni, daha sorunlu bir rekabete girmektedir. Bu tanımlanmamış, kimi zaman tanımsız iktidar kaynakları sermaye, üretim, iletişim, suç ağları, uluslararası kurumlar, ulusüstü askerî aygıtlar, hükümetdışı örgütler, ulusüstü dinler, kamuoyunun hamleleri, terörist hareketler de dahil her türden toplumsal hareketlerdir. Devletin altındaysa cemaatler, kabileler, yerellikler, kültler ve çeteler vardır. Bu yüzden ulus-devletler varolmayı sürdürseler de, ki yakın gelecekte böyle olacaktır, giderek daha geniş kapsamlı bir iktidar ağının bağlantı noktaları haline geleceklerdir, gelmişlerdir. Ulus-devletler sık sık, ağ içinde yetkelerini ifa etmelerine doğrudan ters düşen başka iktidar akışlarıyla karşı karşıya geleceklerdir; tıpkı günümüzde zaman zaman, küresel piyasaların belli bir para birimine yönelmesine karşı koydukları yanılsamasına kapılan merkez bankaları örneğinde gördüğümüz gibi. Ya da ulus-devletlerin tek başlarına ya da birlikte, uyuşturucu üretimini, kaçakçılığını ya da tüketimini ortadan kaldırmaya karar vermesi örneğinde olduğu gibi: Son yirmi yıldır Singapur dışında dünyanın her yerinde kaybedilmiş bir savaştır bu (Singapur'un dışarda kalmasının bütün anlamlarını düşünelim lütfen). Ulus-devletler egemenliklerini yitirmişlerdir, çünkü Bodin'den beri egemenlik kavramı, egemenliği "biraz" yitirmenin mümkün olmadığı anlamına gelir: Bu tam da geleneksel savaş sebebidir. Ulus-devletler karar oluşturma yetkisini ellerinde tutuyor olabilirler, ama bir iktidarlar ve karşı iktidarlar ağının parçası haline geldiklerinden daha geniş kapsamlı bir yetke kullanma sistemine ve çok çeşitli kaynaklardan gelen etkilere bağımlıdırlar. Bu bölümde sunduğum gözlemler ve değerlendirmelerle tutarlı olduğuna inandığım bu ifadenin, devlet teorisi ve pratiği açısından ciddi anlamları vardır.

112 Hirst ve Thompson (1996: 171).

Devlet teorisi yıllar boyunca, kurumsalcılık, çoğulculuk ve araçsalcılık yaklaşımlarının çeşitli versiyonları arasındaki tartışmalara sahne oldu.[113] Weberci gelenekteki kurumsalcılar devlet kurumlarının özerkliğini vurgular; bu özerklik devletin iç mantığının gereğidir; kurumsalcılara göre, tarih rüzgârları her bir devletin tohumlarını bir toprağa ekmiş, bu toprak o devletin ulusal temeli haline gelmiştir. Çoğulcular devletin gelişimini ve yapısını, devletin çok çeşitli kaynaklardan etkilendiği sonu gelmez bir yeniden oluşum sürecinin sonucu olarak açıklar; bu (yeniden) oluşum, çoğulcu bir sivil toplumun dinamikleri doğrultusunda, anayasal sürecin sürekli çalıştırılmasıyla gerçekleşir.

Marksist ya da tarihselci, araçsalcılar devleti kendi çıkarlarının peşinden giden, bazen devlet içinde ("burjuvazinin yönetim komitesi") hiç çatışmaya girmeden, bazen de mücadeleler, ittifaklar ve uzlaşmalar sonucunda baskın çıkan toplumsal aktörlerin bir ifadesi olarak görür. Fakat Giddens, Guehenno ve Held'in savunduğu gibi, *bütün düşünce ekollerinde devlet ile toplum arasında ilişki, dolayısıyla devlet teorisi, ulus-devlet bağlamında düşünülür, ulus-devlet referans çerçevesi olarak alınır.* Peki ya Held'in formülasyonuna göre "ulusal cemaat", böyle bir referans çerçevesi olarak artık "ilgili cemaat" olmaktan çıktıysa ne olacak?[114] Ulusal olmayan, çok çeşitli toplumsal çıkarların temsil edildiği ya da birbiriyle mücadele içinde olduğu bir devlet düşünebilir miyiz, böyle bir devlet nasıl olur? Bütün dünyayı kapsayabilir mi? Ama sermaye akışlarının ilgili birimi, emek, toplumsal hareketler ya da kültürel kimliklerin ilgili birimiyle aynı değildir. Çıkarlar ve değerler, küresel ve yerel olarak, değişken bir geometride, ulus-devletin yapısına ve politikalarıyla bağlantılandırılarak nasıl ifade edilebilir?

Dolayısıyla teorinin bakış açısından iktidar ilişkilerini anlayabilmek için, ulus ile devlet arasında bir ayrıma gitmek, yani kimliği araçsallıktan ayırmak gerektiğini varsaymadan kategorileri yeniden inşa etmemiz gerekiyor. Bu bakış açısıyla, güçsüz ulus-devletin ötesindeki yeni iktidar ilişkilerinin, belli kimlikler temelinde küresel araçsal ağların

113 Carnoy (1984); Carnoy ve Castells (2001).
114 Held (1991: 142-3).

kontrol edilmesi ya da küresel ağların bakış açısından görüldüğü biçimiyle ulusüstü araçsal hedeflerin gerçekleştirilmesi amacıyla bir kimliğin bastırılması olarak anlaşılması gerekiyor. Böylelikle şu ya da bu biçimiyle ulus-devletin kontrolü, iktidarı kullanmanın, yani görüş birliği olmaksızın bir iradeyi/çıkarı/değeri dayatma yetkisinin birçok aracından biri haline gelir. Bu bağlamda, bu cildin sonuç bölümünde açıklayacağım üzere iktidar teorisi devlet teorisini aşar. Dolayısıyla, Habermas'ın ulusallık sonrası düzenleme olarak kavramsallaştırdığı bağlamda, ağ devletinin pratiğini anlamak için devlet teorisinin yeniden düzenlenmesi gerekiyor. Kilit mesele iktidar ilişkilerinin devletle sınırlı tutulmaması, bununla birlikte bütün biçimleriyle devletin pratiğinin özünü oluşturmayı sürdürmesidir. Bu yüzden ağlardaki hayat, ağdaki bağlantı noktaları olan kurumlar ve aktörler arasında koordinasyon ve uyumluluk meselelerini gündeme getirirken, bu yeni örgütlenme ortamında iktidar ilişkilerinin nasıl tezahür ettiğini de hesaba katmalıyız.

Devletin dinamiklerini kavrayabilmemiz için, onu toplumla ilişkisi çerçevesinde görmemiz gerekiyor. Ayrıca benim kavramsallaştırma biçimime göre, bu ilişkinin devletin çeşitli düzeylerde, ülkenin çeşitli bölgelerinde gösterebileceği farklılaşmayı da içerecek şekilde tanımlanması gerekiyor: Yukarıda tartıştığım gibi ulusal, dinî, yerel düzeylerde. Devletin her düzeydeki konumu, belli toplumsal çıkarlar ve değerler arasındaki ittifakın ifadesidir; bu çıkarlar ve değerler birlikte Gramsci'nin deyişiyle devlet içinde kurumsallaşmış fiili gücün gerisinde yer alan "iktidar bloğu"nu oluşturur.[115] Bu iktidar bloğunun mutlaka toplumda iktidarı elinde tutan toplumsal aktörleri kapsaması gerekmez. Aslına bakarsanız, günümüz toplumlarında, toplumda baskın olan çıkarlar ve değerler profesyonel politikacılar tarafından temsil edilir. Siyasetçilerin bu çıkarları temsil ettiğini biliyoruz, çünkü kendilerini oylarıyla ve seçim kampanyalarına maddî, örgütsel katkıda bulunarak destekleyen siyasî seçmenleriyle ilgili olarak siyasî kurumlarda benimsedikleri hareket etme tarzlarını biliyoruz. Doğru, her zaman

115 Gramsci (1975); Buci-Glucksman (1978); Carnoy ve Castells (2001).

istisnalar olmuştur; Berlusconi'nin kendi medya grubunu kullanarak, kendi işletme çıkarları adına iktidara gelmesi örneğinde olduğu gibi. Ama bu ve benzeri örneklerde bile, Berlusconi'nin hükümete gelmesini mümkün kılan, siyasî koalisyonu çevresine toplanmış ekonomik çıkarlar ve toplumsal değerlerin iktidar bloğu olmuştur. Siyasî liderler, kaderlerini belli ürünlere (sembolik temalar, politika kararları) ve belli piyasalara (seçmenler) bağlayan kurumsal girişimcilerdir.

İktidar bloğu yekpare değildir: Kimi zaman toplumda baskın olmayan (emek ya da çevreciler gibi) ama gündemlerindeki bazı unsurlarda gelişme sağlanması karşılığında ittifakta ikincil bir rol oynayan toplumsal çıkarlar ve değerleri de içerebilen, karmaşık bir toplumsal ittifaklar ve uzlaşmalar izleğinin ürünüdür. Devletin dinamiklerini anlayabilmek için başvuracağımız karmaşık, ama burada muhakkak değinmemiz gereken bir kavram da iktidar bloğu ile devlet arasındaki ilişkinin, ülke düzeyinde farklılık göstermesidir. Ulusal düzeydeki iktidar bloğu, yerellikler ya da bölgeler düzeyinde yeniden üretilmez. Kimi zaman, siyasî aktörler aynı parti çatısı altında yer alsalar da, fiilen partinin ulusal düzeyde desteklediği çıkarlardan, değerlerden daha farklı çıkarları, değerleri temsil edebilirler.

Devletin iktidar bloğuyla ilişkisinin ülke çapında farklılık gösterdiği kavrayışı, bu ilişkinin ulus-devletin üstünde oluşmuş yönetim ağlarında çok daha karmaşık bir düzeyde cereyan edeceğini düşünmemizi sağlıyor. Nasıl yerel hükümet aynı anda hem yerel iktidar ilişkilerini hem de devletin ulusal düzeyinde kurumsallaşmış iktidarı ifade ediyorsa, küresel ağ devletine girmiş ulus-devlet de kendi ulusal toplumunun özgül iktidar bloğunu temsil etmekle birlikte, küresel iktidar bloğunda –daha karmaşık ve değişken bir gerçekliktir– ifade edilen çıkarların kapsayıcı mantığına tabîdir.

Yine de hangi düzeyde olursa olsun, devlet doğrudan, yalnızca iktidar bloğunun çıkarlarını ve değerlerini ifade etmez. Bunun sebebi devletin kendi çıkarlarının, kendi tarihsel sürekliliğinin de olmasıdır: Yönetici seçkinler onun çıkarlarını ve değerlerini ellerinde tutar. Ayrıca devlet kurumları tarihsel olarak, her devletin gelişim sürecindeki ik-

tidar bloklarının ve toplumsal mücadelelerin kristalleşmesi olarak ortaya çıkmışlardır ve çatışma süreçlerinin izlerini taşırlar. Şu da var ki, devlet politikasının karmaşıklığını anlayabilmek için, devletle ilgili araçsalcı yaklaşımın tersine hâkimiyet ile meşruîyet kazanma, kalkınma ile yeniden dağılım arasındaki diyalektiği de hesaba katmamız gerekir. İzninizle bu analitik önermeyi biraz açmak istiyorum.

Devletler örgütlenmelerdir (belli hedeflere yönelmiş araçlardan oluşan sistemlerdir); tarihsel süreç içinde hâkimiyetlerinde kurumsallaşan değerler ve çıkarlar devletin icraatını şekillendirir. Ama devletler aynı zamanda, uyruklarının çıkarlarını temsil etmeyi, böylece onların hayatlarını yönlendirme yetkisini meşrulaştırmayı da amaçlar. Dolayısıyla yönetim ve meşruîyet arasında doğru bir dengenin sağlanması, devlet kurumlarının da siyasî istikrarını belirler; bu da genellikle, hükümetin, devlette kurumsallaşmış yapısal çıkarların hâkim olmasını (örneğin kapitalizmin ilkeleri etrafında kurulmuş bir devlette piyasa ilişkilerinin hâkim olmasını) sağlayan sınırlar dahilinde siyasî aktörler arasında el değiştirmesiyle gerçekleşir. Demokratik olmayan rejimlerde bile meşruîyet ilkesi, devletin pratiğinde en azından toplumun bir kesimi için ya da ortak değerler adına varolmalıdır (örneğin sembolik bir cemaat olarak ulusun savunulması). Öte yandan devlet, varoluşunun dayandığı kaynaklara ulaşabilmek için, kalkınmanın teşvik edilmesinde ve yeniden dağılımın düzenlenmesinde de kilit rol oynar. Kalkınma süreciyle kastedilen, verimliliği artırmak suretiyle toplumun maddî zenginliğinin de artırılmasıdır. Yeniden dağılımla anlatılmak istenense, kaynakların farklı gruplar, örgütler, kurumlar arasında, bu gruplar, örgütler ve kurumlara yerleşmiş ve devletin de desteklediği değerler ve çıkarlar uyarınca bölüştürülmesidir.

Bu basit analitik model devleti hâkimiyet ile meşruîyet, kalkınma ile yeniden dağılım arasındaki, farklı toplumsal aktörlerin çatışmaları ve pazarlıklarının etkilediği ilişkilere aracılık eden, bu ilişkileri yönlendiren kurumsal sistem olarak görmektedir. Bu ilişkiler kümesi ülke çapında farklılık gösterir, bu yüzden her yerellik ya da bölgedeki devlet kurumu, aynı anda hem yerel ve bölgesel toplumun dinamikle-

rini (o yerellik ve bölgede fiilen mevcut olan ulusal ve ulusüstü çıkarlar da dahil), hem de ulus-devlet bünyesindeki ilişkiler toplamını ifade eder. Ulus-devlet ile yerel devlet arasındaki yetki hiyerarşisi de, iktidar bloğu ile devlet arasındaki ulusal ilişkiler kümesinin, iktidar bloğunun yerel yapılanması üzerinde hâkimiyet kurmasını sağlayan son ilmektir.

Devletin, çeşitli iktidar bloklarının hâkimiyet, meşruîyet, kalkınma ve yeniden dağılım süreçlerinde konumlanışı etrafında oluşan değişken geometrisi, küresel yönetim pratiğinde ulusüstü düzeyde işlemeyi sürdürür. Devletler, ağ devletinde başka devletlerle ya da devletlerin parçalarıyla ya da devletlerin birlikleriyle bağlantı kurduğunda, devlet ve toplum ilişkisinde hâkimiyet, meşruîyet, kalkınma ve yeniden dağılım süreçleri arasındaki aracılık ortadan kaybolmaz, yeniden tanımlanır. Her devlet kendi toplumuyla ilgili olarak bu dört işlevi icra etmek zorundadır. Fakat bu icraat, devletin ağın tamamındaki bağlantı noktaları, düğümler karşısında ne yaptığına bağlıdır; kaynaklar ağdan elde edilir, hâkimiyetin garantisi de ağdır. Dolayısıyla ağ devletinin fiili pratiğine, devletin politikalarında iç içe geçmiş üç süreç arasındaki gerilimin damgasını taşır. Bu üç süreci şöyle özetleyebiliriz: Tek tek devletlerin, seçmenleriyle nasıl bir ilişki kurduğu, onların ağırlıklı çıkarlarını ağ devletinde nasıl temsil ettiği; ağ devleti, küreselleşmiş bir sistemde devletin verimliliğini sağlayan işleyiş platformunu oluştururken, devletlerin ait oldukları ağ devletinin dengesini ve iktidarını nasıl koruduğu; ortak ağda, başka devletler karşısında kendi çıkarlarını nasıl geliştirdikleri.

Devletin bu üç boyutlu siyasî uzamda, biraz önce ileri sürdüğüm dört işlevi gerçekleştirmeyi sürdürmesi gerekir. Küresel yönetimin gerçekliğini oluşturan da budur. Jacques vd.'nin de açıkladığı gibi, yönetimin, hükümetsiz yönetim eylemi anlamına geldiğini düşünüyoruz. Yönetim süreci aynı anda hem resmî hem de gayri resmîdir; yasamadan çok işleyiş ve karşılıklı anlayışla ilgilidir, ama ortak bir yasama ve kurumlar bütünü de yaratır. Yönetim son tahlilde "kamusal normlar ve müdahaleler üretmenin bir aygıtıdır" ya da Pascal Lemy'nin tanımıyla "kolektif kuralların düşünüldüğü, kararlaştırıldığı, meşrulaştı-

rıldığı, uygulandığı ve kontrol edildiği işlemler bütünüdür."[116] Fakat kanımca, bu küresel yönetim sürecinde iktidar ilişkilerinin nasıl işlediğini kavramsallaştırmamız gerekiyor yine de. İktidar ilişkilerinin devlet içinde, devlet ve toplumlar arasında, ağı paylaşan devletler arasında nasıl işlediğini dikkate almamız gerekiyor. Bu bağlamda iktidar ilişkilerinin analizi, ancak ampirik düzeyde, belli politikalara, ağlar oluşturmanın belli biçimlerine göndermelerde bulunarak ilerleyebilir. Yukarıda sunduğum kavramsal çerçevenin yararlı olup olmadığına, böyle bir analiz pratiğiyle karar verilmelidir.

Yine de ağ devletini temel alan siyasî karar oluşturma sisteminin başlıca niteliğinin daha büyük bir karmaşıklık ve belirsizlik olduğunu söyleyebiliriz. Dolayısıyla devletin yürüttüğü siyasî stratejiler, temsil ettikleri varsayılan çıkarlar karşısında özerkliklerini nispeten artırır. Ajan, yapıya galebe çalar. Yine de yapı (küresel ağ toplumu) stratejik aktörlerin eylem alanlarının çerçevesini belirler. Bu durum, örneğin çevreci ekonomistlerin başka meselelerin yanı sıra, gezegeni geri dönüşü olmayan, uzun vadeli bir küresel ısınma sürecinden korumanın ya da AIDS, SARS ve benzeri hastalıkların küresel bir salgın haline gelmesini önlemenin ortak bir çıkar olduğunu vurgulamak için önerdiği ortak mallar kavramında ifadesini bulur.[117]

Başka alanlarda, örneğin küresel finans piyasalarının düzenlenmesi alanında, malî istikrarın, yatırımın öngörülebilirliğinin ortak yararını korumak için benzer bir perspektif kullanabiliriz. Ya da dünyayı küresel suçlardan ya da küresel terörden korumak için. Ya da barışı korumak için. Açlığı ortadan kaldırmak için. Ya da insan haklarına saygının küresel düzeyde kabul görmesini sağlamak için. Ortak kamu malları kavramının kapsamını, neyin ortak mal, ortak yarar olduğunun özgül çıkarlarla belirleneceğini göstermek için kasten genişlettim. Bir başka deyişle, tam olarak neyin bir kamu yararı, kamu malı oluşturduğu, ağ devletinin ortak hedefi haline geldiği, başlı başına bir iktidar ilişkisidir. Küresel terörizmle mücadelenin ortak yarar olduğunu

116 Jacquet vd.'nde alıntı (2002: 13).
117 Severino ve Tubiana (2002).

söylediğimizde, bu Filistinlilerin (ya da Kolombiyalı gerillaların) baskıya maruz kalsalar da, şiddet eylemlerinden vazgeçmeleri gerektiği anlamına gelir mi? İnsan haklarının evrenselliğini onayladığımızda, bu bütün ihlallerin uluslararası camia tarafından cezalandırılması gerektiği anlamına gelir mi? Uluslararası camia kimdir? İşte vurgulamak istediğim nokta da bu: Meşru küresel yönetim kurumlarının yokluğunda küresel yönetim hedeflerinin tanımlanması, ağ devletinde ifade edilen iktidar ilişkilerine dayalıdır.

Ağ devletinin bu asimetrik karmaşıklığı, her devletin pratiğinde hâkimiyet ve meşruîyet arasındaki mesafenin azamî düzeye ulaşmasına sebep olur. Devletin, kendi çıkarlarının, kendi toplumunda temsil ettiği hâkim çıkarların hâkim olmasını sağlamak amacıyla, genel olarak seçmenleri temsil edişine başvurması zorlaşır. Bütün bir ağ devletinin çıkarlarını hesaba katmalıdır, dolayısıyla bu ağda bir bağlantı noktası, bir düğüm olması karşılığında, ağda en güçlü çıkarların hâkimiyetine saygılı olmalıdır. Diğer yandan ağ devleti çerçevesinde, ağın başka bağlantı noktalarına, düğümlerine koşullar dayatmak üzere oluşturulmuş ittifaklar vardır. Örneğin genelde zengin, gelişmiş ülkeler, çevrenin korunmasını, bu bariz ortak yararı, Dünya Ticaret Örgütü'nün bütün üyeleri için ticaretin serbest olması yönündeki, ortak olduğu söylenen kurallara karşın dış ticarette korumacı bir tutum benimsemelerini haklı çıkarmak için kullanırlar. Bir başka örnek: Çokuluslu şirketlerin G-8 ülkelerince de paylaşılan bakış açısına göre, fikri mülkiyet hakları bilgi ekonomisinin gelişiminde kilit bir etkendir, ama şu da var ki bu hakların katı bir biçimde uygulanması, zenginliğin gezegen çapında yeniden dağılımının önünde büyük bir engel haline gelmektedir. İktidar ilişkilerine bir başka örnek: ABD, ulusal çıkarlarının hâkimiyetini ve kendi halkı açısından meşruîyetini sağlamak için askerî stratejisini tekyanlı bir biçimde uygularsa, ağdaki başka devletler karşısında meşruîyetini yitirecektir. Ayrıca bu devletlerin kendi toplumlarındaki meşruîyetlerini de tehlikeye atacak, nihayetinde ulus-devletlerin yönettiği küresel bir dünyada yönetimin paylaşılması amacıyla zaman içinde geliştirilmiş hassas ağ devletinin istikrarını tehdit edebilecektir.

Dolayısıyla ağ devletinin istikrarı, ağdaki bütün bağlantı noktalarının, bütün düğümlerin, en baskın olan da dahil olmak üzere bireysel hâkimiyetini yitirdiği varsayımına dayalıdır. Bazı bağlantı noktalarının, ağ devletinin gayri resmî anayasasında durum gereği bir değişiklik yapmak üzere egemen haklarını iddia etmeleri, ağ devletinin varlığına temelden aykırıdır. Bu durumda ağ devletinin krizi, küresel yönetim krizine dönüşecektir; ulus-devletler siperlerine çekilip kendi çıkarlarını savunacak, her ayrı vakada, her başka bağlamda bu çıkarları başka devletler ve siyasî aktörlerle tartışacaktır.

Küreselleşmiş bir dünyanın birbirine benzemez bir ulusal çıkarlar toplamıyla yönetilip yönetilemeyeceği tartışmaya açık bir sorudur. Bu yüzdendir ki Jürgen Habermas ve Ulrich Beck'in başı çektiği, birkaç saygın siyaset kuramcısı, toplumumuzun kozmopolit bir yönetim sistemine geçişini zorunlu görmekte, bir Avrupa federal devletinin bu yoldaki en muhtemel adım olduğunu savunmaktadır. Böyle kozmopolit bir hükümet, bir dünya hükümeti değildir. Kozmopolit bir hükümet, Ulrich Beck'in terimleriyle farklı türde bir devlettir.[118] Beck'in dediği gibi, ulus-devletlerin ulusal çıkarlarını gerçekleştirebilmeleri için paradoksal bir biçimde ulusallıklarını yitirmeleri ve uluslararasılaşmaları gerekir. Bunu yaparak, egemenlik ve özerkliğin asimilasyonuna dayalı ulus-devlet kalıbını kırarlar. Beck'in bakış açısına göre, eğer egemenlik bir ülkenin yurttaşları adına dünya sorunlarını etkilemesi olarak anlaşılırsa, o halde devletler ancak uluslararası işbirliğine girerek, ağlar oluşturarak, küresel, risk toplumunda egemenler haline gelebilir. Dolayısıyla fiili egemenlik ancak özerkliğin kaybedilmesiyle sağlanabilir. Bu durumda, ağ devletinin kozmopolit bir hükümet biçimi olarak kurumsallaşması, özerkliğin azalması pahasına, egemenliğin bir biçimde kolektif olarak tescil edilmesi olacaktır. Fakat Habermas'ın da Beck'in de teslim ettiği üzere bu kozmopolit yönetim sistemi ancak, tüm dünyada sivil toplumlarda kozmopolit bir kültürün yükselmesinin bir sonucu olabilir. Habermas şöyle diyor: "'Uluslarara-

118 Beck (2003).

sı ilişkiler'den bir dünya iç politikasına geçen perspektif değişikliği, insanlar bu bilinç dönüşümünün hakkını vermedikçe hükümetlerden beklenemez."[119] Avrupa'da ve başka yerlerde anketler, aksi istikameti gösteriyor gerçi; en başta da Avrupalıların ulusal egemenliklerinden vazgeçmeye gönülleri yok. Amerika'nın tek yanlılığı da küreselleşmiş bir ekonominin, çevrenin ve toplumun kozmopolit bir bilinçle, kozmopolit bir hükümetle birleşmesi hayaline doğrudan ters düşüyor. Hatta 21. yüzyılın ilk yıllarında, meselelerin küreselleşmesiyle, insanların kendilerini tanımlamaları ve ulusal çıkarların gönülsüzce paylaşılan gayri resmî ağ devleti çerçevesinde kabul görmesi arasındaki mesafenin gittikçe açıldığına tanık oluyoruz.

SONUÇ: EVRENİN KRALI, SUN TZU VE VE DEMOKRASİNİN KRİZİ

Toparlayacak olursak, küreselleşmiş dünyada siyasî yönetimin fiilî yürütme birimi, ulus-devletler, uluslararası kurumlar, ulus-devletlerin birlikleri, bölgesel ve yerel hükümetler ve hükümet dışı örgütlerin oluşturduğu bir ağ devletidir. Küresel, ulusal ve yerel meseleleri müzakere eden, yöneten ve karara bağlayan bu ağ devletidir. Ağ devleti, farklı bileşenleri arasındaki ve devletin her düzeyinin gerisindeki iktidar blokları dahilindeki iktidar ilişkilerini ifade eder. Ağın bağlantı noktaları, düğümleri birbirine eşit değildir, çıkarları meselelere, bağlamlara göre değişir, birleşir ya da çatışır. Ayrıca bazı koşullarda, ağın bileşenlerinden biri (21. yüzyılın başlarında ABD örneğinde görüldüğü gibi) üstün örgütsel kapasitesini kullanarak çıkarlarını ağın tamamına dayatmaya karar verebilir. Sistemli olarak galip çıkması mümkün görünmese de (eğer başarırsa ağın yerini küresel bir emir komuta zinciri alacaktır), tekyanlı mantığı ağın dayandığı hassas işbirliği ve rekabet dengesini sarsmaktadır. Sonuçta tekyanlılık ağ devletini farklı ağlara böler ve bu ağlar arasında bir çatışma mantığının gelişmesine sebep olur. Dolayısıyla analitik terimlerle, ağ toplumunda devletin ger-

119 Habermas (1998/2001: 145).

çekliği, hem ağlar oluşturmayı ve hâkimiyeti, hem de ortak küresel yönetim ve yeni savaşma biçimlerinin pratiğinin anlaşılmasını gerektirir.

Peki o halde, tarihsel pratiği ilgilendirdiği kadarıyla ulus-devlet ortadan kaybolup gidecek mi? Martin Carnoy bu soruya güçlü bir hayırla karşılık veriyor.[120] Carnoy ulusal rekabet gücünün hâlâ ulusal politikaların bir türevi olduğunu, ekonomilerin yabancı çok uluslu şirketlere cazip görünmesinin de yerel ekonomik koşullardan kaynaklandığını; çok uluslu şirketlerin doğrudan ya da dolaylı koruma için ağırlıklı olarak anavatanlarının desteğine baktığını; ulusal insan sermayesi politikalarının bir ulusal toprakta yerleşik ekonomik birimlerin verimliliği açısından temel önemde olduğunu savunuyor, ben de böyle düşünüyorum. Hirst ve Thompson da, çok uluslu şirketler ve devlet arasındaki ilişkiye ulus-devletlerin sermaye, emek, enformasyon ve mal hareketlerini kolaylaştırmak ya da engellemek üzere düzenleyici güçlerini kullanmalarını sağlayan geniş bir politikalar yelpazesini de eklersek, tarihin bu noktasında ulus-devletlerin silinip gitmesinin açıkça bir yanılsama olduğunu göstererek, bu argümanı desteklemiştir.[121]

Fakat geçen on yılda, ulus-devletler egemen öznelerden kendi çıkarlarını ve temsil ettikleri öne sürülen çıkarları küresel bir etkileşim sistemi içinde, egemenliğin paylaşılması koşuluyla oynayan stratejik aktörlere dönüşmüşlerdir. Ulus-devletlerin hatırı sayılır bir etkisi vardır, ama iktidarlarını ulusüstü makrogüçlerin ve ulus-altı mikrosüreçlerin dahil olduğu bir etkileşim ağı çerçevesinde icra ederler. Ayrıca uluslararası arenada stratejik eylemlerde bulunurlarken, büyük bir iç gerilime maruz kalırlar. Bir yanda ekonomilerinin verimliliğini ve rekabet gücünü artırmak için küresel ekonomik çıkarlarla yakın ittifak kurmaları, sermaye akışının benimsediği kurallara uymaları gerekir, bu arada toplumlardan da şirketlerin dehasından damlayan faydalar için sabretmeleri istenir. Ayrıca çok taraflı bir dünya düzeninin iyi yurttaşları olabilmeleri için, ulus-devletlerin birbirleriyle işbirliği yapması, jeopolitiğin ast üst düzenini kabul etmesi, genelde dar görüşlü

120 Carnoy (1993: 88).
121 Hirst ve Thompson (1996).

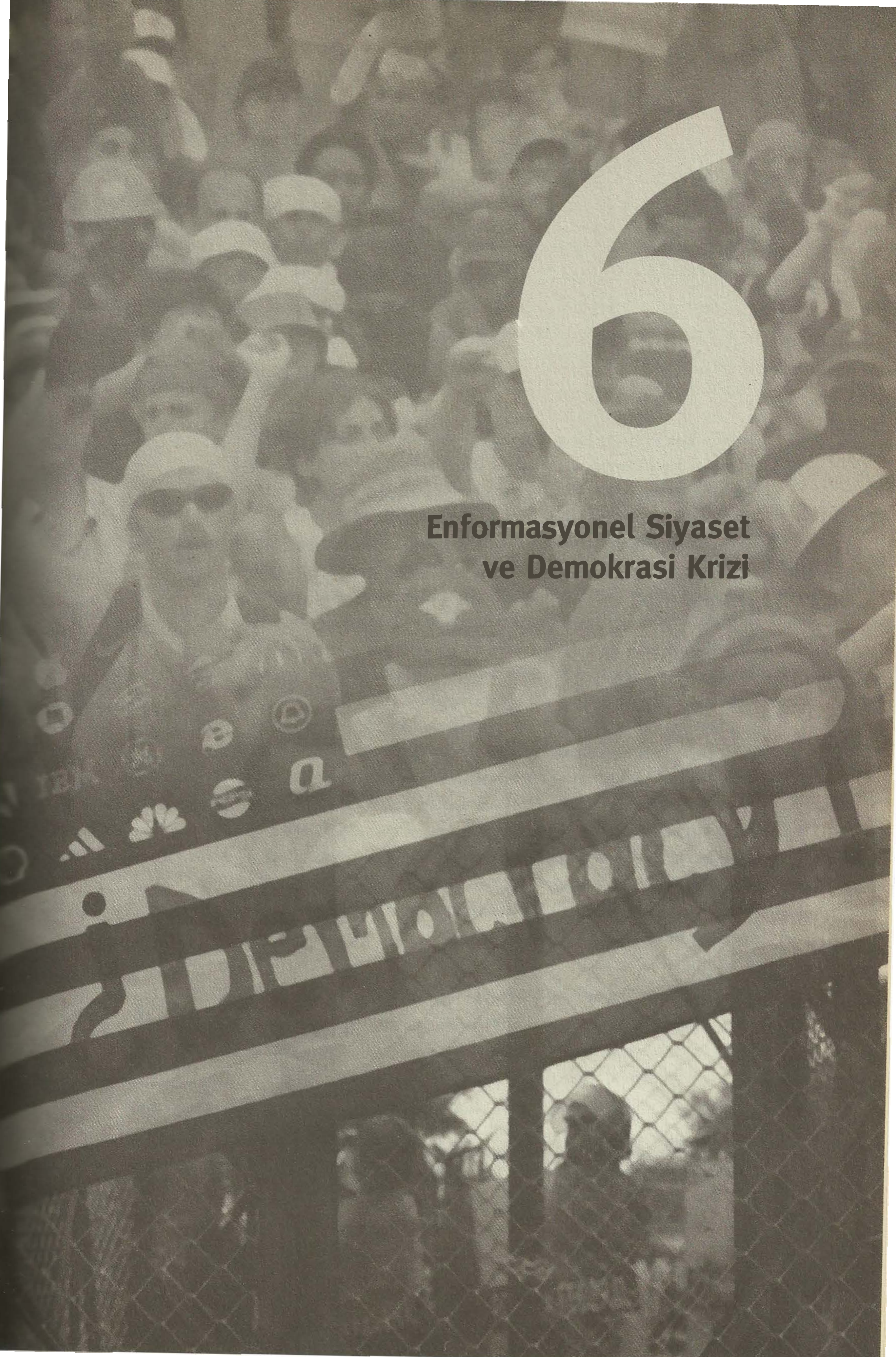
yurttaşlarının gerçek duyguları ne olursa olsun, olası düzensizlik kaynaklarının ve kaçak ülkelerin dize getirilmesine vazifeperverlikle katkıda bulunmaları gerekir. Fakat diğer yandan ulus-devletler, küresel akışların girdabında sürüklenmemek için son sığınaklarına tutunan, topraklarındaki uluslar ve halkların savunmacı cemaatçiliğinden kaynaklanan tarihsel ataletin de ötesine geçer. Dolayısıyla devletler cemaatçiliği ne kadar fazla vurgularlarsa, küresel ortak iktidar sisteminin bir parçası olarak etkilerini o kadar yitirirler. Ne var ki, küreselleşmenin ajanlarıyla yakın işbirliği içinde gezegen sahnesinde ne denli başarılı olurlarsa, ulusal seçmenlerini temsil kabiliyetleri de o denli geriler. Süpergüç ABD örneğinde gördüğümüz gibi, ulus-devletler ulusal çıkarlarına özel bir öncelik atfederlerse eğer, bekâlarının dayandığı ağlarda istikrarsızlık yaratacaklardır. Dünyanın hemen her yerinde siyaset, bu temel çelişkinin hâkimiyetindedir.

Dolayısıyla ulus-devletler pekâlâ, Evrenin Kralı konumuna gelmiş olabilirler; hatırlarsınız Saint-Exupery'nin bir kahramanının işi, güneşe her gün doğudan doğmasını emretmektir. Güneşin, belki de bir nükleer patlamayla batıdan doğmasını zorlamadıkları sürece. Ama devletler, hangi biçimde olurlarsa olsunlar egemenliklerini kaybederlerken, tümüyle stratejik bir dünyanın başlıca müdahil oyuncuları olarak sahneye çıkmaktadırlar. Sun Tzu'nun 2 bin 500 yıllık mazisi olan savaş incelemesinin temelini oluşturan dünyaya benzer bu dünya:

> Generalin görevi konuşmayıp gizliliği sağlamak, dürüst ve adil olup düzeni korumaktır. Yanlış haberler ve görünümlerle subaylarının, adamlarının anlayışını bulandırabilmeli, onların tam bir cehalet içinde kalmasını sağlayabilmelidir. Yaptığı düzenlemeleri değiştirip planları bozarak düşmanı kesin bilgiden yoksun bırakabilmelidir. Kampını başka bir yere taşıyıp dolambaçlı yollara saparak düşmanın, onun amacını anlamasını engellemelidir. O kritik anda bir ordunun lideri, yükseklere tırmanıp da altındaki merdiveni tekmeleyen kişi gibi davranabilmelidir.[122]

122 Sun Tzu (MÖ 505-496, 1988: 131-3).

İşte devletler de bugün ancak uluslarının sunduğu merdiveni "itelemek" koşuluyla, başka bir deyişle bir demokrasi krizi başlatarak muzaffer olabilir, iktidarlarının bir kısmını geri kazanabilirler.

6
Enformasyonel Siyaset ve Demokrasi Krizi

Mexico City'de Dünya Ticaret Örgütü'nü (WTO) protesto eden göstericiler.

GİRİŞ: TOPLUMUN SİYASETİ

İktidar eskiden prenslerin, oligarşilerin ve yönetici seçkinlerin ellerindeydi; insanın iradesini başkalarına dayatabilme, onların davranışlarını değiştirebilme yetkisi olarak tanımlanırdı. Bu iktidar imgesi içinde yaşadığımız gerçekliğe uymuyor artık. İktidar, hem her yerde, hem hiçbir yerde: Kitlesel üretimde, finansal akışlarda, hayat tarzlarında, hastanede, okulda, televizyonda, görüntülerde, mesajlarda, teknolojilerde... Nesneler dünyası i护ademize, tercihlerimize sızdığı için kimliğimiz artık ne yaptığımızla değil, ne olduğumuzla belirleniyor; bu da toplumlarımızı, yaygın deyişle geleneksel toplumlara, ilerlemeden çok dengenin peşinde olan o toplumlara biraz daha yakın kılıyor. Siyasî düşüncenin ve eylemin yanıtlaması gereken kilit soru da bununla ilgili: Ekonominin aşırı derecede açık uzamıyla, aşırı derecede kapalı ve parçalanmış kültürler dünyası arasındaki bağlantı nasıl onarılacak?... Asıl mesele iktidarı almak değil, toplumu yeniden yaratmak, yeni bir siyaset keşfetmek, açık piyasalarla kapalı cemaatler arasındaki kör çatışmadan kaçınmak, kapsananla dışlanan, içeridekilerle dışarıdakiler arasındaki mesafe açıldığında toplumların parçalanmasının önüne geçmektir.

Alain Touraine, *Lettre a Lionel*, s.36-8; benim çevirim

Ulus-devletin sınırlarının bulanıklaşması, yurttaşlık tanımında da karışıklıklara yol açmaktadır. İktidarın açıkça tanımlanamaması, toplumsal kontrolü çözmekte, siyasî çatışmaları yaygınlaştırmaktadır. Cemaatçiliğin çeşitli biçimlerde yükselişi, demokratik siyasetin dayandığı siyasî paylaşım ilkesini zayıflatmaktadır. Devlet giderek sermaye akışlarını kontrol edemez, sosyal güvenceleri sağlayamaz hale geldiğinden, ortalama yurttaşın gözünde önemini günbe gün yitirmektedir.

Yerel yönetim kurumlarının vurgulanması, siyasî yönetim kurumlarıyla küresel sorunların yönetimi arasındaki mesafeyi daha da açmaktadır. Sermaye, emek ve devlet arasında toplumsal bir sözleşme olmaması yüzünden, herkes yalnızca kendi gücüne dayanarak kendi bireysel çıkarları adına mücadele etmek adına kendi kabuğuna çekilmiştir. Guehenno'nun dediği gibi:

> Liberal demokrasi bugün sorgulanmaya başlayan iki temel öncüle dayanır: Bir siyasî alanın var olması, ki bu alan toplumsal görüş birliğinin ve genel çıkarların yeridir; ve daha toplum onları özerk özneler olarak kurmadan evvel kendi başlarına güce sahip, hakla-rını icra eden ve iktidarlarını gösteren aktörlerin var olması. Günümüzde özerk özneler yerine yalnızca, her durum için ayrı ayrı harekete geçirilen kabiliyetlerin desteklediği geçici ittifaklara arka çıkmaya yarayan geçici durumlar var. Kolektif dayanışmanın yeri olan siyasî alan yerine yalnızca baskın algılama biçimleri var ki, onlar da kendilerini yönlendiren çıkarlar kadar geçici. Parçalanma ve aynılaşma eş zamanlı olarak ilerliyor. Tümüyle parçalanmış, hafızasını yitirmiş, dayanışmadan yoksun bir toplum bu, birliğini, bütünlüğünü yalnızca medyanın peş peşe sunduğu görüntülerde kazanıyor. Yurttaşları olmayan bir toplum, aslında bir yok-toplum. Bu kriz belli bir modelin, Amerikan modelinin krizi değildir – Avrupalılar bu krizden paçayı kurtarma umudu içinde böyle olmasını isteseler de. ABD, kuşkusuz ortak çıkar düşüncesini ortadan kaldıran çıkarların çatışması düşüncesini en uç noktalara götürmüştür; kolektif algının yönlendirilmesi ABD'de, Avrupa'da görülmeyen bir ölçüde ilerlemiş, incelikli bir hal almıştır. Fakat aşırı örnekler ortalama durumları anlamamıza yardımcı olurlar, Amerika'nın krizi de bizim geleceğimizi aydınlatıyor.[1]

Ağ toplumunda siyasetin ve demokratik süreçlerin dönüşümü bu analizlerde sunulanlardan çok daha derindir. Zira, bu dönüşümü başlatan başlıca etkenlerden biri olarak, yukarıda belirtilen süreçlere, yeni enformasyon teknolojilerinin siyasî tartışmalar ve iktidarı ele geçirme stratejileri üzerindeki doğrudan etkilerinin de eklenmesi gerek-

---

1 Guehenno (1993: 46); benim çevirim.

tiği kanısındayım. Bu teknolojik boyut, ağ toplumunun başka geniş kapsamlı eğilimleriyle, bu toplumsal yapıdan doğan baskın süreçlere yönelik cemaatçi tepkilerle etkileşim içindedir. Fakat benim *enformasyonel siyaset* dediğim şeyi başlatarak, bu dönüşüme güçlü bir meyil kazandırır. Dolayısıyla Bobbio, tüm dünyada siyasal sağla, siyasal sol arasındaki süregelen farklılıklara (temelde toplumsal eşitlikle ilgili keskin görüş farklılıklarından ötürü) dikkat çekmekte haklı olsa da,[2] topluma ulaşabilmeleri, böylelikle onları devlete eriştirecek yurttaş desteğini kazanabilmeleri için sağın da, solun da, merkezin de projelerini ve stratejilerini benzer bir teknolojik araçla işlemeleri gerekmektedir. Bu teknolojik ortaklığın, oyuna yeni kurallar getirdiği, oyunun yeni kurallarının bu kitapta anlattığım toplumsal, kültürel siyasî dönüşümler bağlamında siyasetin özünü ciddi biçimde etkilediği kanısındayım. Burada kilit nokta, elektronik medyanın (yalnızca televizyonlar ve radyolar değil, gazeteler ve internet gibi bütün iletişim biçimleri de dahil) ayrıcalıklı siyaset alanı haline gelmiş olmasıdır.[3] Demek istediğim, bütün siyasetin görüntülere, seslere ya da sembolik yönlendirmelere indirgenebileceği değil. Fakat bunlar olmadan iktidarı kazanma, iktidarı kullanma şansı olmadığını söylemek istiyorum. Yani, oynama biçimleri ve amaçları birbirinden farklı olsa da, herkes aynı oyunu oynamaktadır.

Tablonun açıklık kazanması amacıyla, daha analizin başındayken okuyucuyu elektronik medyanın siyaseti nasıl yönlendirdiğine ilişkin basite indirgeyici, yanıltıcı iki ayrı teze karşı uyarmak istiyorum. Kimi zaman medyanın siyasî tercihlerini kamuoyuna dayattığı savunulur. Durum böyle değildir, çünkü birazdan da göstereceğim gibi, medya büyük bir çeşitlilik gösterir. Medya kurumlarının siyasetle ve ideolojiyle bağlantıları son derece karmaşık ve dolaylıdır, gerçi bu ilişkilerin sıklığı, yakınlığı ülkelere, dönemlere, belli medya kuruluşlarına göre farklılık gösterebildiğinden, bazı bariz istisnaların varlığından söz edilebilir. Aslında birçok örnekte medyanın kampanyaları, Watergate

2 Bobbio (1994).
3 Volkmer (1999, 2003).

krizi sırasında Amerika'da olduğu gibi ya da 1990'larda İtalya'da medyanın büyük bölümünün, yargı erkinin geleneksel siyasî partilere ve Berlusconi'ye karşı yürüttüğü yolsuzluk soruşturmalarını desteklemesi (Berlusconi üç özel televizyon kanalının sahibi olsa da, medya yargıyı desteklemiştir) örneğinde tanık olduğumuz gibi siyasî müesseseye karşı halkı savunabilir. Kamuoyu da genellikle yalnızca mesajları alan edilgen, yönlendirmeye açık bir kitle olarak düşünülür. Bu da ampirik verilerle yalanlanmıştır. Birinci cildin beşinci bölümünde savunduğum gibi, mesajların fiili etkisiyle ilgili olarak medya ile izleyici/dinleyici arasında iki yönlü bir etkileşim süreci işlemektedir; mesajlar izleyici tarafından başka anlamlara çekilmekte, benimsenmekte, kimi zaman da değiştirilmektedir. Amerika bağlamında yurttaşların uzun vadeli bir perspektifteki siyaset meseleleriyle ilgili tutumlarını inceleyen Page ile Shapiro, kolektif kamuoyunun birçok örnekte bağımsız davrandığını, sağduyu gösterdiğini ortaya koymuştur.[4] Tabloyu bir bütün olarak değerlendirirsek, medyanın topluma kök saldığını, medya ile toplumun siyasî süreçteki etkileşiminin son derece belirsiz olduğunu, bağlama, siyasî aktörlerin stratejilerine, toplumsal, kültürel ve siyasî eğilimler yelpazesinin kendine özgü etkileşimine dayandığını söyleyebiliriz.

Elektronik medyanın günümüz siyasetinde üstlendiği kritik role dikkat çekmekle söylemek istediğim başka bir şey aslında. Demek istediğim, geleneksel siyasî sistemlerin yaşadığı krizin yakınlaştırıcı etkilerinden dolayı, yeni medyanın giderek yaygınlaşmasından dolayı, siyasî iletişim ve enformasyonun temelde medyanın alanında kapalı kaldığıdır. Medyanın alanı dışında yalnızca siyasî uçlar vardır. Medyanın hâkimiyetindeki bu siyasî alanda neler olup bittiği medya tarafından belirlenmez: Bu açık bir toplumsal ve siyasî süreçtir. Fakat elektronik medyanın mantığı ve örgütlenmesi, siyasetin çerçevesini çizer ve yapısını belirler. Kanıtlara, farklı kültürlerden örneklere dayanarak siyasetin çerçevesinin medya alanına kapalı kalmasıyla çizilmesinin (bu

4 Page ve Shapiro (1992); Norris (2000b).

enformasyon çağının bir özelliğidir) yalnızca seçimleri değil, siyasî örgütlenmeyi, karar oluşturma ve yönetim sürecini de etkilediğini, nihayetinde devlet ile toplum arasındaki ilişkinin doğasını değiştirdiğini savunacağım. Mevcut siyasî sistemler hâlâ sanayileşme çağının örgütlenme biçimleri ve siyasî stratejilerine dayandığından, siyasî bakımdan bu sistemlerin modası geçmiştir; özerklikleri dayandıkları enformasyon akışları tarafından ellerinden alınmaktadır. Enformasyon çağında demokrasinin içinde bulunduğu kriz durumunun başlıca kaynaklarından biri budur.

Demokrasinin yaşadığı krizin hatlarını çizebilmek için çeşitli ülkelerden verilere, örneklere başvuracağım. ABD, teknolojik aşamaya geçen ilk demokrasidir; çok açık, yapılanmamış bir siyasî sistemi vardır, bu yüzden de daha geniş kapsamlı eğilimleri çok daha iyi gözlemek mümkündür. Ne var ki, başka ülkelerin de mutlaka "Amerikan modeli"ni izleyecekleri düşüncesine kesinlikle karşı çıkıyorum. Tarihte hiçbir şeyin kökleri, siyasî kurumlar ve siyasî aktörlerin kökenleri kadar özgül değildir. Ama İngiltere, Amerika ve Fransa'da doğan demokratik alışkanlıklar, süreçler, geçen iki yüzyılda nasıl tüm dünyaya yayıldıysa, ABD'de yaşandığı biçimiyle enformasyonel siyasetin de (örneğin televizyonun hâkimiyeti, siyasî pazarlamanın bilgisayarlara dayalı hale gelmesi, siyasî seferlerin bir aracı olarak anında oylama, siyasî strateji çerçevesinde bir karakterin şanına leke sürülmesi vb.) gerekli kültürel/kurumsal tercümelerden geçmek kaydıyla, bizi bekleyen geleceğe dair iyi bir işaret olduğu kanısındayım. Analizimin ölçeğini genişletmek amacıyla Britanya, Rusya, İspanya, İtalya ve Japonya'daki siyasî süreçlerden örnekler tartışacak, az gelişmiş ülkelerdeki yeni demokrasileri gündeme getirebilme çabasıyla da Bolivya örneğini mercek altına alacağım. Bu gözlemlere dayanarak, ağ toplumunda demokrasinin yaşadığı krizin kökenindeki toplumsal, kurumsal ve teknolojik dönüşüm süreçleri arasında bağlantılar kurmaya çalışacağım. Sonuç bölümünde de olası yeni "enformasyonel demokrasi" biçimlerini inceleyeceğim.

BİLGİ ÇAĞINDA SİYASETİN ALANI OLARAK MEDYA

Siyaset ve Medya: Yurttaşların Bağlantısı

Argümanımı sunduktan sonra ampirik değerlendirmelere geçeceğim. Demokratik siyaset bağlamında devlet kurumlarına ulaşabilmek, yurttaşların oylarının çoğunluğunu toplayabilme becerisine bağlıdır. Günümüz toplumlarında insanlar medya üzerinden, özellikle de televizyon üzerinden bilgilenirler, siyasî görüşlerini oluştururlar (Tablo 6.1 ve 6.2). Ayrıca en azından ABD'de televizyon en güvenilir haber kaynağıdır ve güvenilirliği de zaman içinde artmıştır (Şekil 6.1). Dolayısıyla partilerde ve adaylarda vücut bulan çatışan siyasî görüşler, insanların zihinleri, tercihleri üzerinde etkili olabilmek için başlıca iletişim, nüfuz ve ikna aracı olarak medyayı kullanırlar. Medya siyasî iktidardan nispeten özerk olduğu sürece, siyasî aktörlerin medyayı kullanırken medyanın kurallarına, teknolojisine ve çıkarlarına uyması gerekir.[5] Yönetmek yeniden seçilmeye ya da daha yüksek bir mevkiye seçilmeye bağlı olduğundan, yönetimin kendisi hükümet kararlarının kamuoyu üzerindeki etkisinin gün gün değerlendirilmesine, anketlerle, odak gruplarıyla, imaj analizleriyle ölçüme tabî tutulmasına bağlı hale gelir. Ayrıca giderek bilgiye doyan bir toplumda en etkili mesajlar en basit olanlar, farklı yönlere eşit ağırlık verenler, böylece insanların kendi değerlendirmelerine açık kapı bırakanlardır. Bu sınıflandırmaya en iyi oturan mesajlar görüntülerdir. Görsel/işitsel basın, toplumsal meselelerle ilgili olarak insanların zihinlerini besleyen başlıca kaynaktır.

Peki ama medya kimdir? Medya kurumlarının siyasî özerkliklerinin kaynağı nedir? Ve siyasetin çerçevesini nasıl çizerler? Demokratik toplumlarda başlıca medya kuruluşları temelde şirket gruplarıdır; giderek bir araya toplanmakta, küresel olarak da birbirlerine bağlı hale gelmektedirler, ama aynı zamanda büyük bir çeşitlilik gösterirler, farklı kısımlara ayrılmış piyasalara yönelmişlerdir (beşinci bölüme, birinci cildin beşinci bölümüne bakınız). Geçen on yıl içinde hükümete

5 Edwards ve Wood (1999); Croteau ve Hoynes (2000: 229-6); Miller ve Krosnick (2000); White vd. (2002).

TABLO 6.1
ABD'de Haber Kaynakları, 1993-2002 (%)

Tarih	Televizyon	Gazeteler	Radyo	Dergiler	İnternet	Diğer
Ocak 1993	83	52	17	5	n.a.	1
Ocak 1994	83	51	15	10	n.a.	5
Eylül 1995	82	63	20	10	n.a.	1
Ocak 1996	88	61	25	8	n.a.	2
Ocak 1999	82	42	18	4	6	2
Ekim 1999	80	48	19	5	11	2
Şubat 2001	76	40	16	4	10	2
Eylül 2001	74	45	18	6	13	1
Ocak 2002	82	42	21	3	14	2

Not: "Ulusal ve uluslararası meselelerle ilgili haberlerin çoğunu nereden alıyorsunuz? Televizyondan mı, gazetelerden mi, radyodan mı, dergilerden mi yoksa internetten mi?" sorusuna verilen yanıtlarla hazırlanmıştır. (İki yanıta izin verilmiştir).
Kaynak: Pew Halk ve Basın Anketleri Araştırma Merkezi (çeşitli yıllar).

TABLO 6.2
Bolivya'da Cochabamba Sakinlerinin Siyasi Bilgilenme Kaynakları, 1996

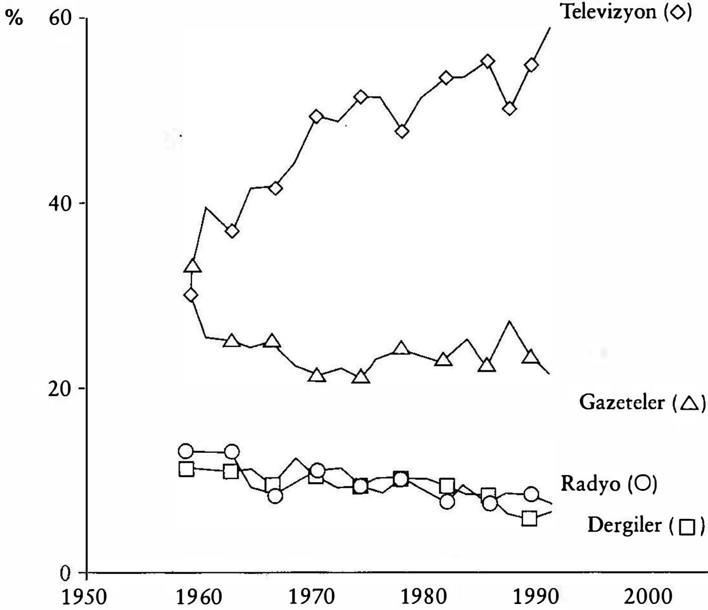
Haber kaynağı	Başlıca haber kaynağı olarak belirtenlerin oranı (%)	Tercih ettiği kaynak olarak belirtenlerin oranı (%)
Gazeteler	32.0	8.7
Radyo	43.3	15.7
Televizyon	51.7	46.0
Diğer	4.7	–

Kaynak: Cochabamba sakinlerinin haber kaynaklarına dair araştırma, Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Merkezi, Cochabamba, 1996.

bağlı televizyon ve radyolar da, küresel rekabetten sağ çıkabilmek için özel medya gruplarının çizgisine yaklaşmışlar, özel medya grupları kadar izlenme oranına bağlı hale gelmişlerdir.[6] İzlenme oranı temel önemdedir, çünkü medya girişimlerinde ana gelir kaynağı reklamlardır.[7] İzlenme oranının yüksek olması için çekicilik gerekir; haberler söz

6 Perez-Tabernero vd. (1993).
7 MacDonald (1990).

ŞEKİL 6.1
ABD'de Haber Kaynaklarının Güvenilirliği, 1959-91

Kaynak: Roper Organization, America's Watching: Public Attitudes toward Television (New York, 1991).

konusuysa bu güvenilirliktir. Güvenilir değillerse eğer, haberler değersizdir; parasal anlamda da, güçleri bakımından da. Güvenilirlik başlıca siyasî ve ahlakî değerler çerçevesinde belli siyasî seçeneklere nispeten mesafeli olmayı gerektirir. Dahası bu bağımsızlık, ancak güvenilir, bağımsız bir konumdayken yerine göre açık, fırsatçı bir siyasî onaya ya da bilgi yayarak ya da bastırarak destek vermenin karşılığında gizli bir malî anlaşmaya tahvil edilebilir.

Medyanın, kökleri işletme çıkarlarına uzanan özerkliği de mesleğin ideolojisine, gazetecilerin meşruîyetine ve öz saygılarına da gayet iyi oturmaktadır. Gazeteciler haber verirler, taraf tutmazlar. Önemli olan bilgidir; haber analizleri belgelenir, görüşlerin sınırlanması gere-

kir, bağlı olmamak kuraldır. Hem şirketler, hem de profesyoneller olarak taşıdıkları bu çift katlı bağımsızlık bağı, medya dünyasında, giderek oligopoller arası bir rekabete dönüşüyor olsa bile dur durak bilmeyen bir rekabetin yaşanıyor olmasıyla perçinlenir.[8] Bir televizyon şebekesinin ya da gazetenin güvenilirliği zedelenirse eğer, rekabet yüzünden izlenme (piyasa) payını da yitirecektir. Dolayısıyla bir yanda medyanın siyasete ve hükümete yakın olması, bilgiye erişebilecek, yasal düzenlemelerden yararlanabilecek, hatta birçok ülkede kayda değer malî yardımlar almasını sağlayacak kadar yakın olması gerekir. Diğer yandan da, medya kurumlarının bağımsızlıklarını koruyacak kadar tarafsız ve mesafeli olmaları gerekir; böylece kamuoyunun oluşturulması, oy kullanma ve siyasî karar oluşturma mekanizmalarının kaynağında yer alan, bilgi akışlarının ve görüntülerin üretimi ile tüketimindeki taraflarla yurttaşlar arasında aracılar haline gelebilirler.

Siyaset medya alanına kapatıldığında, siyasî aktörler de bizzat medya etrafında siyasî eylemler örgütleyerek medya siyasetini kapalı tutarlar: Örneğin önceden kişisel ya da siyasî bir gündemle ilgili olarak medyaya bilgi sızdırırlar. Bu da kaçınılmaz olarak karşı sızdırmaları doğurur; böylece medya, birbirini baltalamaya çalışan, anketlerde, oy sandıklarında, genel seçimde ve hükümetin alacağı kararlarda aslan payını koparmaya çabalayan baskı gruplarının yanı sıra, siyasî güçler ve kişiliklerin savaş meydanı haline gelir.

Haliyle medya siyaseti, başka siyasî etkinlik biçimlerini dışlamaz. ABD'de Hıristiyan Koalisyonu, Almanya'da Yeşiller Partisi ve Brezilya'da İşçi Partisi örneklerinde olduğu gibi, tabandan yürütülen kampanyaların da son yıllarda hayatî önemde olduğu görülmüştür. Kitlesel buluşmalar ve sokak gösterileri, İspanya, Fransa, İtalya ve Meksika siyaset sahnesinin temel önemdeki ritüellerindendir. Adayların seyahat etmesi, boy göstermesi, el sıkışması, toplantılara katılması, çocukları öpmesi (ama dikkatli bir biçimde), öğrencilere, polislere, mümkün olan her etnik gruba hitaben konuşmalar yapması gerekir.

8 Volkner (2003).

Ne var ki, malî kaynak sağlamaya yönelik faaliyetler hariç, çeşitli biçimlerdeki yüz yüze siyasetin asıl hedefi, akşam haberleriyle olsun, bir radyo sohbet programıyla ya da etkili bir gazetede yayınlanmış bir makaleyle olsun kişinin ya da mesajın medyada boy göstermesini sağlamaktır. İspanya'da (başka ülkelerde de böyle olduğunu tahmin ediyorum) siyasî kampanyalarda, mitinglerde konuşan önde gelen adaylar televizyonlar naklen yayın yapacağı zaman, mikrofonlarında beliren kırmızı bir ışıkla uyarılır (bir iki dakika sürer); ışık yanınca aday, o sırada hangi konuda konuşuyor olursa olsun, daha önceden belirlediği bir konuda hazırladığı konuşmaya geçer. Amerika'daki seçimlerde, kasaba toplantıları, okullarda yapılacak toplantılar, adayın otobüsü, treni ya da uçağının rotası üzerindeki duraklar medyanın haberi aktaracağı zamanlamaya, mekânlara göre belirlenir. Alkışlayanların, alay edenlerin hazır bulunma sebebi ilginç görüntüler kotarabilmektir.

Fakat şunu yinelemek istiyorum: Medyanın siyasetin alanı olduğunu söylemek, televizyonun insanların kararlarına hükmettiği ya da TV reklamlarına para akıtmanın ya da görüntüleri yönlendirmenin başlı başına belirleyici bir etken olduğunu söylemek anlamına gelmiyor. Bütün ülkelerden, özellikle de ABD'den televizyonlarda reklam barajının bir adayın seçilmesine yetmediğini ya da medyada orta karar bir performansın bir adayın kazanmasına engel olmadığını gösteren birçok örnek verilebilir (Gerçi bir siyasetçinin yerini sağlamlaştırmasında TV'deki varlığının etkili olduğunu gösteren örnekler de çoktur: ABD'de Ronald Reagan ve Ross Perot, İspanya'da Felipe Gonzalez, İtalya'da Berlusconi, 1993'te Rusya'da Jirinovski, 1995'te Tokyo'da Aoshima, 2002'de Hollanda'da merhum Pim Fortuyn gibi örneğin). 1990'larda Brezilya'da Collor de Mello, adı sanı duyulmamış bir siyasetçiyken, medyadaki başarılı performansı sayesinde devlet başkanı seçilmiş, ama devleti dolandıran bir hırsız olduğu ortaya çıktığında insanlar sokaklara dökülmüşlerdi. Üç yıl sonra da, televizyonda hiç de beceriksiz olmayan, ama medya numaralarından pek de hazzetmeyen Fernando Henrique Cardoso, maliye bakanı olarak görev yaptığı dönemde yıllardır ilk kez hiperenflasyona son vermeyi başardığı için dev-

let başkanı seçilmişti; gerçi O Globo Televisao'nun desteği de seçilmesine katkıda bulunmuştu. 2002'de de Brezilyalı solcu lider Lula, başlıca medya kuruluşlarının diğer adaya verdiği desteğe rağmen ülke çapında oyların çoğunluğunu kazanarak devlet başkanlığına seçildi.

Ne televizyon ne de başka bir basın yayın organı, siyasî sonuçları tek başına belirleyemez; bunun sebebi tam da medya siyasetinin farklı aktörlerin ve stratejilerin sahne aldığı, farklı becerilerin gösterildiği, farklı sonuçların doğduğu, kimi zaman beklenmeyen gelişmelerin yaşandığı, çatışmalarla dolu bir alan olmasıdır. *Medyakrasi,* demokrasinin zıddı değildir, çünkü siyasî sistem kadar çoğulcu ve rekabetçidir. Daha fazla değil. Üstelik, daha önceki sistemi, yurttaşların çoğunluğundan büyük oranda yalıtılmış parti örgütlenmelerinin siyasî programları ya da siyasî adayları tümüyle belirlediği partilerin hâkimiyetindeki bir demokrasi olarak değerlendirecek olursak, kent konseylerinin toplandığı mitsel çağları çoktan geride bırakmış olduğumuz şu günlerde, hangi sistemin yurttaşların daha fazla katılım göstermesini sağladığı tartışmaya açık bir konudur.

Fakat asıl kritik mesele, siyasî önerilerin ya da adayların, medyada faal bir varlık göstermeksizin geniş kapsamlı bir destek toplama şansının olmamasıdır. Medya siyaseti, siyasetin tamamı değildir, ama bütün siyasetin, karar oluşturma süreçlerini etkilemesi için medyadan geçmesi gerekir. Siyaset bunu yaparken, özü, örgütlenmesi, süreçleri ve liderliği itibariyle medya sisteminin, özellikle de yeni elektronik medyanın içkin mantığı tarafından çerçevelenir. Son otuz yılda Amerika'daki deneyimden başlayarak medya siyasetinin fiilen nasıl geliştiğine bakmanın, bu çerçevelemenin tam olarak nasıl gerçekleştiğini kavramamıza katkısı olabilir.

Gösteri Siyaseti ve Siyasî Pazarlama: Amerikan Modeli

Amerikan siyasetinin, 20. yüzyılın son yıllarındaki dönüşümü, birbiriyle bağlantılı üç sürecin bir sonucudur: a) Siyasî partilerin gerilemesi, partilerin adayların seçiminde oynadığı rolün azalması; b) Merkezinde televizyonun yer aldığı, ama elektronik olarak birbirine bağlan-

tılı çok çeşitli esnek iletişim araçlarını da kapsayan karmaşık bir medya sisteminin ortaya çıkması; c) Süreklilik kazanmış anketlerin, oy yüzdeleriyle siyasî geri sayımın birbirine bağlandığı bilgilendirme sistemlerinin, bilgisayara dayalı doğrudan postalamanın, telefon bankalarının dahil olduğu, medyanın bilgileri işlediği, adayların ve meselelerin kazanacak formata uygun biçimde gerçek zamanlı değişikliklere uğradığı siyasî pazarlamanın gelişmesi.[9]

Amerika'da siyasî sistemdeki dönüşümün kökleri, toplumsal ve kültürel eğilimlerin derinlerine uzansa da, bu dönüşümün en doğrudan ifadesi, McGovern-Frazer Komisyonu'nun Demokrat Parti'nin 1968 tarihli Ulusal Toplantısı'na cevaben getirdiği seçim reformlarıydı; Demokrat Parti'nin o toplantısında parti aygıtı çok daha fazla sevilen Eugene McCarthy yerine Humphrey'i başkanlık adayı olarak belirlemişti. Yeni sistemde, partilerin başkanlık adaylarının belirleneceği ulusal düzeydeki toplantıya katılacak delegelerin büyük çoğunluğu, başkanlık adaylarının doğrudan yarışacağı ön seçimlerle belirleniyordu.[10] 1950'lerde delegelerin yüzde 40'ı bu yöntemle seçilirken, 1990'larda bu oran yüzde 80'e ulaştı.[11] Ayrıca seçim kampanyalarının finansmanına ilişkin bir dizi reform adayları, malî kaynak bulma becerilerine, toplumla doğrudan bağlantılarına daha fazla dayanmak zorunda bırakırken, arkalarındaki parti desteğini azalttı. Çıkar grupları ve yurttaşlar da parti örgütlenmelerini Amerikan siyaset sahnesinin gerilerine ittiler.[12] Her iki eğilim de, medyanın rolünü olağandışı bir biçimde güçlendirdi: Medya kuruluşları, adaylarla halk arasındaki ayrıcalıklı aracılar haline geldiler; kongre ve valilik seçimlerinin yanı sıra, başkanlık seçimleri üzerinde de belirleyici bir etkileri oldu. Medyaya yönelik kampanyalar çok pahalı olduğundan, adaylar parti sisteminin dışında kalan özel bağışlara ve parti eylem komisyonlarına sırtlarını dayamak zorunda kaldılar.[13]

9 Abramson vd. (1988); Patterson (1993); Roberts ve McCombs (1994); Balz ve Brownstein (1996).
10 Patterson (1993: 30-3).
11 Ansolabehere vd. (1993: 75).
12 Magleby ve Nelson (1990).
13 Garber (1984, 1996); Gunlicks (1993).

Medyanın siyasî rolü son otuz yılda teknolojik anlamda da, örgütsel anlamda da bir hayli gelişti. Uzmanlar, John Kennedy'nin 1960'taki seçim kampanyasını medya, anketler ve siyaset ilişkilerindeki dönüm noktası olarak görüyor.[14] Kennedy, kampanyasını anketlere ve televizyon stratejisine dayandıran ilk aday olmakla kalmamış, seçim zaferi, Nixon'la televizyonda yaptığı, sonunda izleyicilerin ona hak verdiği bir tartışmaya (bu da türünün ilk örneğiydi) bağlanmıştı; oysa aynı tartışmayı radyodan dinleyenlere göre tartışmanın galibi Nixon'dı.[15] Bunun ardından televizyon, Amerikan siyasetinde gündemi belirleyen aygıt haline geldi. *The New York Times, The Washington Post* gibi etkili gazeteler, araştırmacı gazeteciliğin icra edildiği, düşünsel eğilimlerin sergilendiği önemli mecralar olsalar da, yalnızca televizyonda yayımlanan olaylar kamuoyunun eğilimini belirleyecek ya da değiştirebilecek kadar büyük bir kitleye ulaşabiliyordu. Televizyon, gazeteler ve radyo bir sistem halinde çalışıyordu; gazeteler bir olayı haber veriyor, değerlendiriyor, televizyon sindirip geniş kitlelere yayıyor ve radyodaki sohbet programları da televizyonun gündeme getirdiği mevzularda parti sempatizanlarının tartışması, yurttaşların katılımı için fırsat sunuyordu.[16]

Televizyonun giderek daha merkezî bir siyasî rol üstlenmesiyle birlikte, iki önemli eğilim belirdi. Televizyona yapılan siyasî harcamalar arttı: 1960'ların başında ulusal siyasî kampanyaları bütçesinin yüzde 9'u, TV'deki reklam kampanyalarına harcanıyordu; 1990'larda çapı daha da genişlemiş bütçelerin yüzde 25'i bu kaleme gidiyordu; 1990'da televizyon ve radyodaki siyasî tanıtımlara tahminen 203 milyon dolar harcanmıştı;[17] 1994'te de televizyondaki siyasî tanıtımlara tahminen 350 milyon dolar harcanmıştı.[18] 1996 seçimlerinde bu rakam 800 milyon doların üstündeydi, 2000'deyse 1 milyar doları çok-

14 Jacobs ve Shapiro (1995).
15 Ansolabehere vd. (1993: 73).
16 Friedland (1996).
17 Ansolabehere vd. (1993: 89).
18 Freeman (1994).

tan aşmıştı. Diğer yandan, siyasî kampanyalarda adayların danışmanlarının siyasî oyunları hükümet kararlarına destek kazanmak kadar, muhalefet yaratmak açısından da temel önemdedir. Olayın nasıl haberleştirildiği değil, nasıl, kimler tarafından tartışıldığı, tartışmanın ne kadar sürdüğüdür önemli olan. Konuya ilişkin açıklamalar ya da konuya açıklık getirme çabalarından çok, zaferin kendisi önemlidir. Örneğin 1993-4 döneminde Clinton'ın sağlık alanındaki reform önerisi hakkında aylar süren, medyada geniş yer verilen hararetli tartışmalar sonrasında anketler, Amerikalıların çoğunluğunun reform önerisinin içeriğine, plana yöneltilen eleştirilerin özüne dair kafa karışıklığı içinde olduğunu, hiçbir şeyden o kadar da emin olmadığını gösteriyordu. Olsun. Medyanın yarattığı, sigorta şirketleri, tıp birlikleri, ilaç sanayiinin beslediği tartışmaların başardığı şey, yurttaşlar tarafından tartışılması bir yana, daha oylama için Kongre'ye gelmeden planı öldürmek oldu.[19] Medya temel siyasî alan haline gelmişti.

Teknoloji yalnızca medya üzerindeki etkisiyle değil, medya sistemini gerçek zamanda siyasî pazarlamaya bağlayarak medyanın siyasî rolünü dönüştürdü.[20] 1960'ların sonlarından itibaren, bilgisayarların anket değerlendirilmelerinde kullanılmasıyla birlikte "stratejik anketler" doğdu; farklı siyasî stratejiler hedef seçmen gruplar üzerinde deneniyor, böylece seçim kampanyası ilerlerken strateji, mesajın biçimi hatta özü değiştirilebiliyordu.[21] Sonraki yirmi yılda, Patrick Caddell, Peter Hart ve Robert Teeter gibi anket uzmanları kampanya stratejilerini belirleyici bir biçimde etkileyerek adaylar, yurttaşlar ve medya arasındaki başlıca aracılar haline geldiler. İmaj yapımcılar ve siyasî danışmanlarla birlikte onlar da, düşünsel eğilimleri basın yayın organlarındaki haberlere vs. aktararak kampanyalar, platformlar, meseleler, kişilikler yarattılar.[22] Teknoloji basın yayın dünyasının haber yapımını hızlandırdıkça, enformasyon sistemlerinin hızını ve esnekliğini artır-

19 Fallows (1996).
20 D. West (1993).
21 Moore (1992: 128-9).
22 Mayer (1994).

dıkça, değerlendirmeler gündelik faaliyet haline geldi; öyle ki, başta Beyaz Saray olmak üzere birçok üst düzey siyasî, siyasî mevkide iletişim stratejistleri sabahın erken saatlerinde toplanıp halkın eğilimlerini değerlendirirler; başlıca kaynakların (CNN, TV kanalları, önde gelen gazeteler) haberlerine bağlı olarak gerçek zamanda müdahalede bulunmaya, mesajları hatta sabah ve öğleden sonra arasındaki programı değiştirmeye hazırdırlar.[23]

Medya kuruluşlarının, her an haber patlatabilecek olması, kesintisiz haber geçebilecek olması iletişim savaşçılarının her an teyakkuzda olmaları, bütün siyasî kararları medya siyasetinin diline tercüme ediyor, anketler ve odak gruplarla bu kararların etkilerini ölçüyor olmaları anlamına gelir. Anket uzmanları ve imaj yapımcılar belirleyici siyasî aktörler haline gelmişlerdir; enformasyon teknolojisini, medyolojiyi, siyasî kavrayışı ve ustalığı kaynaştırarak başkanlar, senatörler, kongre üyeleri, valiler yaratabilirler de, devirebilirler de. Yanıldıklarında, örneğin anketlerinde hatalı sonuçlara ulaştıklarında da etkilidirler, çünkü bu hataları 1996'da Cumhuriyetçi Parti'nin New Hampshire'daki ön seçiminde olduğu gibi siyasî eğilimleri değiştirebilir; New Hampshire'daki ön seçimde Forbes'un oylarının yükseldiğini gösteren hatalı anket, sonuçların aksini gösteren hatalı ölçümler, adayın başarısını olumsuz etkilemişti.[24]

1990'larda medya kurumlarının çapının genişlemesi, kapsadıkları konuların çeşitlenmesi, merkeziyetçilikten uzaklaşmasıyla birlikte siyasî tavırları ve tutumları değerlendirme biçimleri de daha kapsamlı hale geldi.[25] Yerel kablolu televizyonlar ve radyo sohbet programları, belirledikleri dinleyici profiline yönelirken, siyasetçilerin de mesajlarını hedef kitlelerine aktarmaları kolaylaştı; bu arada çıkar grupları ve ideolojik gruplar da ana çizgideki medya kurumlarının tedbirli süzgeçlerinden geçmeksizin savlarını ortaya atabilir hale geldi. Video kasetler, çeşitli toplantıların ya da özel konutlarda hazırlanan mesajların

23 Fallows (1996).
24 Mundy (1996).
25 Garber (1996); Hacker (1996).

doğrudan postalama yoluyla dağıtılmasının başlıca aracı oldu. C-Span ve CNN'in dakika dakika yeni haberler geçmesi, siyasî haberler ve bilgilerin anında aktarılmasını sağladı. Hatta bir keresinde Cumhuriyetçi lider Newt Gingrich, kameranın erimi dışında salon boş olduğundan, düşmanca tepkiler almaktan korkmaksızın Kongre salonunda ateşli, anti-liberal bir konuşma yapıp televizyonda yayınlatabildi (C-Span'de yayınlandı). Yerel istasyonlar yoluyla mesajların belli bölgelere ya da topluınsal gruplara daraltılması, ulusal siyaseti parçalamakta, televizyon şebekelerinin etkisini baltalamakta, ama elektronik medya evreninde siyasî ifadelerden daha büyük bir pay koparmaktadır. Ayrıca internet, seçim kampanyası propagandalarının bir aracı, kontrolü tartışmaların gerçekleştiği bir forum, sempatizanlarla bağlantı kurmanın bir yolu haline gelmiştir.[26] Televizyon programlarında ya da reklamlarda sıklıkla, bilgi edinilebilecek ya da tartışmanın gelişiminin izlenebileceği internet adresleri sunulmaktadır; bilgisayara dayalı iletişim de ilgili yurttaşların elektronik bağlar kurabilmesini sağlamak için medyada yer verilen olayları ya da televizyonda yayımlanan siyasî reklamları seçmekte, toparlamaktadır.

Siyasetin elektronik alanla birleşmesiyle birlikte, medya süreci, mesajları ve sonuçları fiili amaçlarından ya da mesajların etkisinden bağımsız olarak belirleyici biçimde çerçeveler hale gelmiştir. Mesaj iletişim aracı değildir, çünkü tercihler farklıdır ve farklılıklar önemlidir. Ancak medya alanına girmeleriyle birlikte, siyasî projeler ve siyasetçiler çeşitli biçimlerde şekillendirilirler.[27] Hangi biçimlerde?

Siyasetin medyanın mantığı tarafından şekillendirilmesini anlamak için haber kurumlarını yönlendiren ortak ilkelere başvurmamız gerekiyor: Eğlence programlarıyla rekabet eden izlenme oranı yarışı; güvenilirliği sağlamak için siyasetten bağımsız olmanın gerekliliği. Bütün bunlar haberciliğin geleneksel varsayımlarına denk düşüyor; Gitlin bunları şöyle özetler: "Haber olayla ilgilidir, gerisindeki koşullarla

26 Klinenberg ve Perrin (1996); Dutton (1999); Docter vd. (1999); Norris (2000b); Castells (2001); Kamarck ve Nye (2002).

27 Patterson (1993); Balz ve Brownstein (1996); Fallows (1996).

değil; kişiyle ilgilidir, grupla değil; çatışmayla ilgilidir, görüş birliğiyle değil; 'hikâyeyi geliştiren' olguyla ilgilidir, açıklayan olguyla değil."[28] Yalnızca çekişme, drama, yasadışı işler, tasvip edilmeyecek davranışlarla ilgili "kötü haberler" ilginç haberdir. Haberler giderek, onlara paralel giden (ve yarıştıkları) eğlence programlarıyla, spor olaylarıyla çerçevelendiğinden mantıklarının çerçevesi de böyle çizilmektedir. Drama, gerilim, çatışma, rekabet, hırs, aldatma, kazananlar, kaybedenler, hatta mümkünse seks ve şiddet gereklidir. Spor haberciliğinin hızına ve diline uygun olarak, siyaset dünyasındaki sırdaşların, medyanın bizzat düzenlediği süreklilik kazanmış anketlerin de katkısıyla ihtiraslar, manevralar, stratejiler, karşı stratejilerle dolu sonu gelmez bir "at yarışı siyaseti" haberciliği yapılmaktadır. Medya, siyasetçilerin ne söylediğine giderek daha az önem verilmesine zemin hazırlamaktadır: 1968'de siyasetçilerin kendi sesleriyle ekrana getirilme süresi 42 saniyeyken, bu rakam 1992'de 10 saniyeye gerilemiştir.[29] Medyanın kendini siyasetten ayrı tutma tavrı, her şey kelimenin tam anlamıyla stratejik bir oyun olarak yorumlandığında sinikliğe dönüşür. Evet, bu tür analizlerin temelini haberler oluşturmaktadır. Ama haberler, taban tabana zıt görüşlerde, kaba, gürültücü yorumcular etrafında dönen, onca şamatalı tartışmanın ardından yorumcuların aslında her şeyin bir gösteri olduğunu belirtircesine gülümseyip el sıkıştığı yorum programlarıyla (CNN'deki Crossfire gibi) desteklenmektedir. Öte yandan James Fallows'un savunduğu gibi, siyasetin giderek beğeni kazanan hızlı, tartışmalı, özetleyici yorum programlarıyla değerlendirilmesi gelişmelerin TV haberlerine ya da gazetelere yansıma biçimini de etkilemektedir.[30] Bir başka deyişle, medyanın siyaset hakkındaki yorumları, başlı başına siyasî bir olay haline gelmekte; siyasî yarışın galipleri ve mağlupları her hafta yapılan açıklamalarla duyurulmaktadır. Sandra Moog'un dediği gibi:

28 Gitlin (1980: 28).
29 Patterson (1993: 74).
30 Fallows (1996).

> Haberler, kamunun son haberlere tepkisine ilişkin tartışmalardan ibaret hale gelme eğilimindedir. Geçen ayki, geçen haftaki ya da geçen günkü siyasî gelişmeler sonucunda kimlerin kazandığı, kimlerin kaybettiği, kimin popülaritesinin yükseldiği, kiminkinin düştüğü haberdir. Haber ajanslarının sık sık düzenlediği anketler, gazetecilerin siyasî eylemlerin etkileriyle ilgili yorumlarına, bu eylemlere tepkilerine güya nesnel bir zemin hazırlayarak halkın farklı siyasetçileri değerlendirmesiyle ilgili böyle hiper-refleksif bir durumu mümkün kılmaktadır.[31]

Siyaset haberciliğinin başka, güçlü bir çerçeveleme biçimi de olayların kişiselleştirilmesidir.[32] Oyunun aktörleri siyaset değil, siyasetçilerdir. Siyasetçiler de siyasetin sularında yüzerken, program önerilerini değiştirebildiğinden birçok insanın aklına kişisel amaçlar, kişisel imajlar siyasetin kaynağı olarak yerleşir. Dolayısıyla ulak mesajın kendisi haline gelirken, karakterle ilgili sorular siyasî gündemin ilk sıralarına yerleşir.

Stratejistler seçmenleri etkilemek için medyanın içinde, medyayla oynadıklarından siyasî haberlerin şekillendirilmesi, siyasetin şekillendirilmesine de uzanır. Bu yüzden, yalnızca kötü haber haber olduğundan, siyasî reklamlar da siyasetçinin kendi programını genel anlamda ilerletirken, karşı tarafın önerilerini çürütmeyi amaçlayan olumsuz mesajlara yoğunlaşır. Deneyler, olumsuz mesajların daha fazla akılda kaldığını, siyasî görüşü daha fazla etkilediğini göstermektedir.[33] Dahası, siyaset bir imaj yapım dünyasında, sabun köpüğü dramların dünyasında kişiselleştirildiğinden insanların şöhretlerine kara çalınması da en etkili silah haline gelmektedir.[34] Uygunsuz bir davranışın açıklanması (yeni çağ, Nixon'ın başını yiyen Watergate skandalıyla açılmıştır), özel hayatın katı ahlakî ölçütlerden uzak düşen yönlerinin, bu yönlerin örtbas edilmiş olduğunun gösterilmesi (Bill Clinton);

31 Moog (1996: 20).
32 Ansolabehere vd. (1993); Fallows (1996).
33 Ansolabehere ve Iyengar (1994).
34 Garramone vd. (1990); Fallows (1996).

ya da bir iddianın etkisi silinir silinmez bir diğerinin medyada boy gösterdiği üst üste gelen çeşitli suçlamalar, söylentiler, imalarla (Hillary Clinton, Felipe Gonzalez) siyasî projeler, hükümetlerin önerileri ve siyasî kariyerler baltalanabilir, hatta mahvedilebilir. Kimi zaman kanıtlanmamış iddialar, hedef alınan siyasetçinin intihar etmesi gibi kişisel dramlarla sonuçlanabilir (1993'te, Fransa'da Sosyalist Maliye Bakanı Pierre Beregovoy'un intihar etmesi gibi). Dolayısıyla kişisel saldırıların gün gün takip edilmesi, benzer iddialarla karşı saldırıda bulunma ya da tehditler savurma siyasî hayatın temel bir bileşeni haline gelmiştir. Hatta 1992'deki başkanlık seçimi kampanyasında Clinton'ın danışmanları, Cumhuriyetçileri Clinton'ın evlilik dışı ilişkisine yoğunlaşmamaya zorlamak amacıyla, Bush'un Beyaz Saray'da eski yardımcılarından biriyle olan gönül ilişkisini gündeme getirme tehdidini savurmuşlardı: Başka bir Jennifer daha bulmuşlardı.[35] İletişim stratejistleri ve sözcüler enformasyonel siyasetin merkezinde yer alırlar.

Medyanın siyasî önerilerin içeriğine verdiği yerin giderek daralması (geniş bir dinleyici/izleyici kitlesinden yoksun olan ana çizginin dışındaki medya kurumları hariç; devlet televizyonları ve gazetelerin uzun haberleri gibi), siyasî mesajların aşırı derecede basitleştirilmesini de beraberinde getirmiştir. Karmaşık siyasî platformlar dikkatle incelenir, geniş bir izleyici kitlesi karşısında iki ucun karşı karşıya getirilmesiyle aydınlatılacak birkaç kilit mesele belirlenir: Kürtaja karşı olmak ya da doğumun seçim olduğunu savunmak; eşcinsel hakları ya da eşcinsellerin bastırılması; sosyal güvenlik düzenlemeleri ve bütçe açığına karşı, bütçenin dengelenmesi ve sağlık yardımlarının lağvedilmesi. Referandum siyaseti de televizyonlardaki oyun programlarının bir taklididir; seçim zilleri kazananları ve kaybedenleri duyurur, seçim öncesi zilleri (anketler) uyarılar gönderir. Sahte ihtiraslar, gizli hırslar, arkadan bıçaklamalar dünyasında görüntüler, şifreli mesajlar, kahramanlarla alçaklar (dönem dönem yer değiştirirler) arasındaki at yarışı siyaseti: İşte devlet katına ulaşmayı belirleyen elektronik medyanın

35 Swan (1992).

içinde, onun tarafından şekillendirilmiş, böylece siyasî gerçek sanallığa dönüşmüş Amerikan siyaseti. Bu "Amerikan modeli", enformasyon çağının niteliklerinden biri olan geniş kapsamlı bir eğilimin habercisi olabilir mi?

Avrupa Siyaseti "Amerikanlaşıyor" mu?

Hem evet, hem hayır. Hayır, çünkü Avrupa'daki siyasî sistemler ağırlıklı olarak uzun, yerleşmiş bir geleneği olan, her ülkede kökleri o ülkenin tarihine, kültürüne, toplumuna kök salmış siyasî partilere dayanıyor. Hayır, çünkü ulusal kültürler önemlidir ve Amerika'da kabul edilebilir olan, Avrupa'da kabul edilemez olacak, sonunda saldırı geri tepecektir: Örneğin, merhum Fransız Cumhurbaşkanı François Mitterand'ın uzun süredir devam eden evlilik dışı bir ilişkisi olduğu, bu ilişkiden bir kızının olduğu Fransız siyasî çevrelerinde bilinen bir gerçekti. Düşmanları çok olsa da bu gerçek ona karşı asla kullanılmadı, zaten kullanılsaydı da, yurttaşların çoğu devlet başkanının özel hayatına karışılmasını utanç verici bulurdu. (Britanya medyası siyasî liderlerin özel yaşamlarına saygı konusunda Amerika ile Avrupa'nın büyük bölümü arasında bir konumdadır.) Ayrıca, 1980'lerin sonuna dek Avrupa'da televizyon kanallarının çoğu hükümet tarafından kontrol ediliyordu, bu yüzden televizyona çıkmak birtakım yasal düzenlemelere tabîydi. Avrupa'da televizyon kanallarında ücretli siyasî tanıtım hâlâ yasaktır. Avrupa'daki bu kısıtlamalar televizyon şebekelerinin serbestleştirilmesi, özelleştirilmesiyle değişmiş olsa da, hem medyanın kendisi, hem de siyasî sistemle ilişkisi açısından Avrupa ile Amerika arasında ciddi farklılıklar mevcuttur.[36]

Öte yandan, adaylar ve programlar partiler tarafından belirlenip karara bağlansa da, medya siyasî ihalelerin sonuçlarının belirlenmesinde Amerika'daki kadar önemli hale gelmiştir.[37] Basın-yayın kuruluşları (özellikle de televizyon) insanların siyasî açıdan bilgilenmesinde, siyasî görüşlerinin oluşmasında başrolü oynamaktadır; Ameri-

36 Siune ve Truetzschler (1992); Kaid ve Holtz-Bacha (1995).

37 Gueheno (1993); Kaid ve Holtz-Bacha (1995).

ka'da tanımladığımız biçimiyle enformasyonel siyasetin başlıca özellikleri, Avrupa siyasetinde de kendini göstermektedir: Mesajların basitleşmesi, profesyonel tanıtım ve anketlerin siyasî araçlar haline gelmesi, görüşlerin kişiselleştirilmesi, olumsuz gelişmeler üzerinde durmanın baskın strateji olarak kabul görmesi, siyasî bir silah olarak zarar verici bilgilerin kullanılması, imaj yapımının, yaratılan etkinin kontrolünün iktidara gelmenin, iktidarda kalmanın temel mekanizmaları haline gelmesi. Şimdi verileri karşılaştırmalı bir yaklaşımla incelemeye geçelim.

Britanya'da 1980'lerde halkın yüzde 58'inin başlıca siyasî haber kaynağı televizyondu; bu oran 1990'larda yüzde 80'e çıktı;[38] geri kalan yüzde 20'lik kesim içinse başlıca siyasî haber kaynağı gazetelerdi. Fakat televizyon kanallarındaki ücretli siyasî tanıtımlar Britanya'da yasaktır; partilere hem seçim kampanyası döneminde, hem kampanya dönemi dışında ücretsiz tanıtım yayını yapma hakkı tanınır. Ama yasal düzenleme eksikliği, özelleştirme ve siyasî bilgilendirmeye yönelik televizyon yayınlarının çoğalması, izleyicileri resmî siyasî tanıtımlardan uzaklaştırmakta, siyasî haberciliğe çekmektedir.[39] Düzenli olarak yayınlanan, partilerin tanıtım kampanyalarına ilişkin programlar, tanıtımların kendisinden daha etkili hale gelmiştir. Örneğin 1992'de İşçi Partisi, seçim dönemi yaptığı tanıtım kampanyası yayınlarında, sağlık hizmetlerindeki krizden ötürü kulağından ameliyat olmak için bir yıl beklemek zorunda kalan Jennifer adlı genç bir kıza yer vermişti. Genç kızın kimliği açığa çıktığında (gizli tutulması gerekiyordu), asıl mesele, İşçi Partisi'nin bu bilgiyi gizli tutmayı becerememesi, böylece insanların güven duyacağı bir hükümet olma ihtimalini ortadan kaldırması oldu.[40] Özellikle Tory'lerin yürüttüğü olumsuz tanıtımlar da 1992'deki seçim kampanyasının odak noktalarından biri haline gelmiş, muhafazakârların zaferinde önemli bir rol oynamıştı.[41]

38 Moog (1996).
39 Berry (1992).
40 Scammell ve Semetko (1995).
41 Berry (1992); Scammell ve Semetko (1995).

Hızlı anketler, belli bir kitleye yönelik posta gönderileri, profesyonel tanıtım ve halkla ilişkiler şirketlerinden yararlanma, imaj yapımına yönelik, liderlerin kendi seslerinin kullanıldığı etkinlikler, konuşmalar, aktörlerin ve fotomontajın kullanıldığı muzip profesyonel ilanlar, politika yerine imaja odaklanmak Amerika'da olduğu gibi artık Britanya siyasetinin de temel direkleri haline gelmiştir.[42] Winston Churchill, Harold Wilson ve Margaret Thatcher gibi güçlü liderlerin çıktığı Britanya'da siyasetin kişiselleştirilmesi gelenektir. Ama bu yeni kişiselleştirme dalgası tarihsel, karizmatik liderlerle değil, başbakanlık koltuğuna heves edenlerle ilgilidir artık.

Örneğin 1987'de İşçi Partisi "genç ve parlak" çift Neil ve Glenys McKinnock'ı kampanyasının merkezine yerleştirmiş, partinin seçim kampanyasının başlıca yayını da, *Chariots of Fire*'ın yönetmeni Hugh Hudson'ın yaptığı *Kinnock* adlı biyografik film olmuştu.[43] 1992'de muhafazakârların seçim kampanyasındaki beş televizyon programından ikisi John Major'ı konu alıyordu (*Midnight Cowboy*'ın yönetmeni Schlesinger'ın hazırladığı, Brixton'ın işçi sınıfından gelen Major'ın yükselişini konu alan *Major-Journey*).[44] Kişiselleştirme, şöhrete kara çalmanın siyasî bir stratejiye dönüşmesine yol açar; yakın dönemde Britanya siyasetinde de bu tür vakalar yaşanmıştır: 1992'deki seçim kampanyası döneminde Tory tabloid basını Kinnock'a, mafyayla bağlantıları olduğu iddialarından (bu hikâyeler daha sonra televizyon haberlerine konu olmuştu) tutun da, özel hayatına ("Boyo meselesi" diye bilinir) uzanan bir sürü iddiayla saldırdı. Liberal demokrat lider Paddy Ashdown'ın, cinsel hayatı mevzu bahis edildi. Axford ve başka yazarlar, 1992 seçimi sonrasında Britanya medyasının "kirli oyunlar"a başvurma konusunda kendini sınırlar göründüğünü öne sürse de, görünüşe bakılırsa bu yeni benimsenmiş disiplin kraliyet ailesini kapsamamaktaydı.[45] Daha sonra 2002'de de hâlâ gücünün zir-

42 Axford vd. (1992); Philo (1993); Franklin (1994).
43 Philo (1993: 411).
44 Scammell ve Semetko (1995: 35).
45 Axford vd. (1992).

vesinde olan Tony Blair'in saygınlığı, tabloid basında çıkan, eşinin karanlık iş bağlantıları içinde olduğu iddialarıyla gölgelendi.

Rusya'ya demokrasinin gelmesi, Aralık 1993'teki parlamento seçimleriyle birlikte, Amerikan tarzı, televizyona odaklı siyasî kampanyaların başlaması anlamına da geliyordu.[46] 1996'da yapılan belirleyici önemdeki başkanlık seçimlerinde Yeltsin, bir medya barajı getirerek ve Rusya'da ilk kez bilgisayara dayalı postalamayı, belli bir kitleye yönelik anketleri kullanıp, belli bir kesime yönelik propagandaya başvurarak ümitsizlikten Zyuganov'a sarılmak üzere olan seçmenlerin kontrolünü kampanyanın son haftalarında kazanabildi. Yeltsin'in kampanyası, medyanın kullanımına ilişkin eski ve yeni stratejileri birleştiriyordu, ama her iki yaklaşımda da odak noktası televizyondu. Devlet televizyonu ve özel televizyon kanalları Yeltsin'in yanında saf tutarak, haberleri, programları komünizm karşıtı propagandaya vakfettiler; hatta seçimden bir hafta önce Stalinizmin dehşet saçtığı döneme ilişkin birkaç film yayınlandı. Diğer taraftan Yeltsin'in siyasî tanıtım kampanyası da titizlikle tasarlandı. "Niccolo M" (M, Makyavel'den geliyordu) adlı bir siyasî danışmanlık şirketi, medya stratejisinin tasarlanmasında başrolü oynadı; belirlenen bu strateji Yeltsin'in düzenli olarak haberlere çıkmasını, televizyona yönelik siyasî tanıtımlarınsa, Yeltsin'e desteklerini açıklayan gerçek insanları (ben birini tanıyorum)' ekrana getirmesini öngörüyordu. Tanıtım filmi "İnanıyorum, seviyorum, umuyorum" sözcükleriyle bitiyor, ardından Yeltsin'in imzası beliriyordu; tanıtım filminde Yeltsin'in varlık gösterdiği tek yer bu imzaydı. "Niccolo M"in yöneticisi Yekaterina Yegorova, bunu kendi sözcükleriyle şöyle açıklıyor: "Yeltsin'in yokluğunun ardındaki düşünce, devlet başkanı olarak ekranda çok sık göründüğünden (haberlerde), tanıtım filmlerinde de görünmesinin insanları bıktıracağıydı."[47] Böylece farklı biçimlerdeki medya mesajlarının birleştirildiği "yok kişiselleştirme", görsel-işitsel propagandaya doymuş bir dünyada yeni, ince bir strateji haline gelmektedir.

46 Hughes (1994); White vd. (2002).

47 Moscow Times (1996: 1).

Birçok medya ve siyaset danışmanının yanı sıra, Californialı bazı Cumhuriyetçi danışmanlar da, Yeltsin'in kampanyasındaki siyasi teknolojide danışman rolü oynadılar (gerçi rolleri iddia ettiklerinden daha küçüktü); bu kampanyayla Rusya daha enformasyon toplumu olamadan enformasyonel siyasetle tanışmak zorunda kaldı. Kampanya işe yaradı: Malî kaynakları yetersiz, güçleri tükenmiş, yenik düşmüş Komünistler geniş çaplı taban örgütlenmesine güveniyorlardı; Yeltsin'in etrafında toplanmış televizyon, radyo, büyük gazete ittifakına karşı koyamayacak kadar iptidai bir araçtı bu. Rusya'daki seçimlerde başka etkenlerin rolü olduysa da (Komünizmin reddi, kargaşa korkusu, seçim demagojisi, özellikle Çeçenya hakkında son dakikada alınmış başkanlık kararları, seçimin ikinci turundan evvel Lebed'in Yeltsin yönetimine katılması) eski ve yeni siyaset sistemleri arasındaki çekişmeden, dört ay önce anketlerde çok kötü sonuçlar elde etmiş olmasına karşın Yeltsin galip çıktı. Yeltsin'in bu hayli pahalı seçim kampanyasının masraflarını karşılayabilmek için Rus oligarkların maddî desteğine gereksinimi vardı; onlar da bu desteğe karşılık Rus devletinin özelleştirdiği değerli varlıkların bazılarında, bu varlıkları kontrol edebilecekleri büyüklükte hisseler aldılar.

İspanya'nın genç demokrasisi de yeni enformasyonel siyaset ticaretini çabucak kaptı.[48] 1982'deki genel seçimde, medya ve kişiselleştirmenin sıradışı lider Felipe Gonzalez etrafında başarıyla kullanılması, Sosyalistlerin (PSOE) görülmemiş bir seçim zaferine ulaşmasını, ülke çapında ezici çoğunluğun oylarını almasını sağladı. Ardından hem 1986'da hem 1989'da Gonzalez'in Sosyalistleri mutlak çoğunluğu sağlayarak iki kez daha seçimi kazandılar, 1985'te NATO'ya katılma konusunda düzenlenen, zor koşullarda gerçekleşen ulusal referandumdan bile galip çıkan onlar oldu. Sosyalist Parti'nin 1980'lerde siyaset sahnesinde öne çıkmasında, kendi erdemlerinin yanı sıra, üç önemli etken de rol oynamıştı: Felipe Gonzalez'in karizmatik kişiliği ve medyada, özellikle televizyonda, yüz yüze tartışmalarda olsun, gazetecilerin

48 Alonso Zaldivar ve Castells (1992).

söyleşilerinde olsun ya da filme alınan etkinliklerde olsun güçlü bir varlık göstermesi; teknolojik bakımdan yetkin Sosyalist Parti siyasî stratejistlerinin seçim günü ertesinde de devam eden tutarlı, sağlam bir siyasî propaganda stratejisi çerçevesinde odak gruplarına, sürekli anketlere, imaj analizi ve tasarımına başvurması, meselelerin zamanında ve yerinde ele alınmasına vurgu yapması; televizyonun hükümetin tekelinde olması ve bu durumun hükümete açık bir avantaj kazandırması. Gonzalez'in demokratik inançları kadar muhalefetin televizyon yayınlarına ilişkin bitmek bilmez eleştirileri de, televizyon kanallarının 1990'larda serbestleştirilmesine ve kısmen özelleştirilmesine yol açtı.

Diğer yandan İspanya'da 1993'te Sosyalist Parti'nin önce ayağını kaydıran sonra 1996'da merkez sağ bir hükümetin iktidara gelmesine sebep olan da, 1990'larda medyadaki savaşın kaybedilmesiydi. Sonraki sayfalarda, skandal siyasetinin, yolsuzluk siyasetinin enformasyonel siyasetin temel stratejilerinden biri haline geldiğini, başka örneklerin yanı sıra, oldukça aydınlatıcı olan İspanya örneğine başvurarak açıklayacağım. Ama Avrupa'nın ufkunda Amerikan tarzı siyasetin görünüp görünmediğini tartışırken, bugünün İspanyası'nın medya siyasetçiliği, nama kara çalma teknikleri ile birbirini besleyen bir zincir olan anketler, görsel/işitsel yayınlar ve oyunculuk konusunda Amerika'dan öğrenecek bir şeyi olmadığını da belirtelim.

Daha az dramatik bir tutumla da olsa (sonuçta İspanya, ağır dramların ülkesidir), Avrupa ülkelerinin çoğunda, siyasette benzer süreçler hâkimdir. Bu yüzden örneğin Fransa'da gözlemciler "telekrasi"ye karşı isyan ederken,[49] diğerleri "sanal demokrasi"nin gelişinden dem vururlar.[50] İtalya'da Berlusconi'nin aniden iktidara yükselişi, medyanın İtalyan siyasetinde oynadığı yeni rolle doğrudan bağlantılıydı.[51] 1990'larda başka Avrupa ülkelerindeki gelişmelerle bir karşılaştırma yaptığımızda[52] karmaşık bir geçiş süreciyle karşılaşırız: Bilginin,

49 Esprit (1994: 3-4).
50 Scheer (1994).
51 Di Marco (1994); Santoni Rugiu (1994); Walter (1994).
52 Kaid ve Holtz-Bacha (1995).

enformasyonun yayılması medyanın hâkimiyetindedir; donanımsız, parasız, sıkı yasal düzenlemelere tabî olan partilerse yeni teknolojik ortama uyum sağlamakta zorlanmaktadır. Görünen o ki, sonuçta partilerin büyük çoğunluğu, devletin desteğiyle medya karşısında özerkliklerini korumaktadır. Öte taraftan partilerin medyada yer alabilmesi sınırlı olduğundan, insanlar siyasî düşüncelerini giderek siyasî sistemin dışında kalan, dolayısıyla partiler ve yurttaşlar arasındaki mesafeyi vurgulayan kaynaklardan edinmektedir.[53] Dolayısıyla kurumlar, kültür ve tarih Avrupa siyasetini son derece özgül kılsa da, teknoloji, küreselleşme, ağ toplumu, siyasî aktörleri ve kurumları, teknolojinin güdümünde enformasyonel siyasete dalmaya itmektedir. Bunun peş peşe gelen dalgalarla bütün bir dünyayı etkileyen, yeni bir tarihsel eğilim olduğunu düşünüyorum; ama özgül tarihsel koşullarda siyasî rekabette, siyasetin işleyişinde ciddi farklılıklar gözlenebilmektedir. Bolivya bu varsayımı sınamak için az bulunur bir fırsat sunuyor.

Bolivya'da Elektronik Popülizm: Compadre Palenque ve Jach'a Uru'nun Gelişi[54]

Dünyada, kültürün küreselleşmesine direnmesi, tabandan siyasette diretmesi en muhtemel ülkeyi seçmemiz gerekseydi, Bolivya kesinlikle adaylardan biri olurdu. Kızılderili kimliği ülke nüfusunun kolektif bilincinde yer etmiştir (nüfusun yüzde 67'si kendilerini *mestizo* olarak görse dahi), *Aymara* ve *Quechuca* yaygın olarak konuşulan dillerdir. Milliyetçilik bütün siyasî partilerin başlıca ideolojisidir. 1952'deki devrimden beri Bolivyalı madenciler ve çiftçi birlikleri, Latin Amerika'nın bilinçli, örgütlü, militan toplumsal aktörleri arasında yer alıyor. Başlıca milliyetçi-halkçı parti *Movimiento Nacionalista Revolucinario*

---

53 Di Marco (1993).

54 Bolivya'da medya siyasetiyle ilgili bu bölümün hazırlanmasında, La Paz'dan Fernando Calderon'un ve Cochabamba'dan Roberto Laserna'nın yardımlarına çok şey borçluyum. Analizim Bolivyalı araştırmacıların yaptığı şu çalışmalara dayanıyor: Mesa (1986); Archondo (1991); Contreras Basnipeiro (1991); Saravia ve Sandoval (1991); Laserna (1992); Albo (1993); Mayorga (1993); Perez Iribarne (1993a, b); Ardaya ve Verdesoto (1994); Calderon ve Laserna (1994); Bilbao La Vieja Diaz vd. (1996); Szmukler (1996).

(MNR) son kırk yılda hem iktidar olarak hem muhalefette görev yaptı; MNR, Movimiento Bolivia Libre'deki solcu milliyetçiler ve Katarist (yerlici) hareketin de desteğiyle 2003'te devlet başkanlığını elinde tutuyordu. Ülkedeki toplumsal gerilimler ve siyasî çatışmalar sık sık askerî darbelere sebep olmuştu; ABD Büyükelçiliği'nin bu darbelerden hazzetmediği söylenemezdi, en azından ordudan üst düzey yetkililer 1970'lerin sonunda açıkça uyuşturucu kaçakçılığına bulaşıncaya kadar; daha sonra Carter döneminde bir dış politika değişiklikliğiyle, 1982'de istikrarlı bir demokrasinin kurulmasını kolaylaştıran bir tavır değişikliğine gidildi; iktidara sol bir koalisyon geldi.

O zamandan bu yana, MNR'nin 1985'te uygulamaya koyduğu (daha sonra başka hükümetlerin de izlediği) yapısal değişim programları yüzünden toplumsal gerilimin arttığı dönemler olduysa da, öyle görünüyor ki, demokrasi sağlam bir biçimde yerleşti. Çok canlı bir siyasî mücadele ortamı gelişti; partiler kuruldu, bölündü, yeniden kuruldu, iktidara ulaşmak için en olmayacak görünen siyasî ittifaklara gidildi. Dolayısıyla toplumsal hareketliliğin ve demokratik siyasetin Bolivya'da canlı olduğunu söyleyebiliriz; açıktır ki bu durum, siyaset sahnesinin And usulü bir enformasyonel siyasetle dönüşmesine fırsat tanımıyor. Fakat 1989'dan bu yana La Paz-El Alto siyaset sahnesine (Bolivya'nın başkenti ve çevresindeki yerleşimler) mutevazı bir mazisi olan, önce radyo ve televizyon sunuculuğu yapıp ardından bir medya grubunu (RTP, Radio Television Popular) satın alan, son olarak da Aymara dünyasının antik başkenti Tihuanaco'da 21 Eylül 1988'de kurulan Conciencia de Patria'nın (Condepa) liderliğine gelen eski folk müzisyen Carlos Palenque'nin etrafında oluşmuş siyasî hareket hâkim. Bu hikâye, Latin Amerika'daki popülizm geleneğine aşina olanlara çok tanıdık gelse de, aslında sıradışı, karmaşık, aydınlatıcı bir hikâye.

Palenque'nin macerası, 1968'de folk grubu Los Caminantes'le birlikte bir radyo programı yapmasıyla başladı; gitgide dinleyicilerle doğrudan temas kurmaya yönelen programda İspanyolca ile Aymara'nın bir karışımı da dahil olmak üzere halk dili kullanılıyordu; bu da yoksul kentli insanların, iletişim aracının resmiyetinden çekinmeksizin

iletişim kurmalarını sağlıyordu. 1978'de Palenque, bir televizyon programı yaptı; program insanlara şikâyetlerini dile getirebilecekleri bir platform sunuyordu. Kendini dinleyicilerinin *compadre*'si olarak sunan Palenque, programa katılanlara da *compadre* ya da *comadre* diye hitap ediyor, böylece iletişim alanında düzey farklılıklarını ortadan kaldırıyor, kökleri Aymara ve Katolik geleneklerine uzanan temel önemde bir cemaatçi anlayışı hatırlatıyordu.[55] 1980'de Palenque Radio Metropolitana'yı aldı, sonra da La Paz'daki televizyon istasyonlarından birini, Canal 4'ü satın aldı. Radio Metropolitana ve Canal 4 kısa sürede La Paz bölgesinin en fazla izlenen yayın organları haline geldi, öyle de kaldı: Öyle ki radyo dinleyicilerinin yüzde 25'i yalnızca Radio Metropolitana'yı dinlediklerini açıklamıştı.

Palenque'nin iletişim stratejisi, kritik önemde beş unsura dayanır. İlki farklı kesimleri temsil eden güçlü *compadre*'ler ve *comadre*'lerle programların kişiselleştirilmesidir; ortalama La Paz ailesinin görüntüsünü yansıtsa da, şimdiye dek asla televizyonda görülmemiş bir insan tipi olan sıradan bir kadın, *comadre* Remedios Loza gibi; ya da orta sınıfa yakın olan *compadre* Paco gibi ya da kendi eşi, alt tabakadan akıllı kadın rolünü oynayan eski flamenko dansçısı Monica Medina de Palenque gibi. Dinleyicilerle iletişimin kişiselleştirilmesi yalnızca naklen yayınlarla sınırlı değildir, programların büyük bölümünü kapsar. Örneğin Canal 4 de, İspanyolca konuşulan dünyanın tamanında büyük ilgi gören Latin Amerika pembe dizilerini yayınlar, ama bu diziler yayınlanırken *compadre* Palenque ve ekibi dizinin farklı bölümlerindeki gelişmeler ve olaylar hakkında kişisel yorumlarda bulunur, dizideki hayatın *paceo*'lardaki gündelik hayatla ilgisi üzerine dinleyicilerle söyleşir. İkincisi de kadınların, özellikle alt sınıftan kadınların hedef kitle olarak belirlenmesi, kadınlara programlarda ağırlıklı bir yer verilmesidir. Üçüncüsü, kentlerden yüzlerce insanın katılımıyla naklen yayınlanan Peop-

55 Compadre ve comadre, cemaate üye olmayı belirten terimlerdir. Aymara geleneğinden ve Katolik kutlamalardan unsurları bir araya getirirler (çocukların vaftiz anaları, vaftiz babaları gibi). *Compadrelerin* ve *comadrelerin* anlaması, katkıda bulunması, paylaşması ve karşılıklığı kabul etmesi beklenir.

le's Saturdays ya da insanların maruz kaldıkları kötü muamelelerin naklen yayında kınandığı People's Tribune gibi programlarla insanların kaygıları ve sevinçleri arasında bir ilişki olmasıdır. Dördüncüsü, program insanların şikâyetlerine açıktır, kırsal ve Kızılderili hayatıyla La Paz çevresindeki kent hayatının sancılı kaynaşma sürecinden yükselen ağıtlara kulak verileceği gösterilir. Beşinci unsursa, Jach'a Uru'nun, Aymara geleneğinde bütün acıların sona ereceği günün geleceği vaadiyle birlikte, ümidi Tanrı'nın isteği olarak meşrulaştıran dinsel bir atıftır.

Ama Palenque'i liderliğe götüren yol kolay bir yol değildi. Palenque, önde gelen bir uyuşturucu kaçakçısıyla radyo söyleşisi çerçevesinde, resmî makamları eleştirdiğinden, RTP medya ağı Haziran ve Kasım 1988'de hükümet tarafından iki kez kapatıldı. Fakat kitlesel gösterilerle, Anayasa Mahkemesi'nin kararıyla aylar sonra açıldı. Palenque'in buna yanıtı bir parti kurmak ve başkanlığa adaylığını koymak oldu. Condepa Mayıs 1989'da katıldığı ilk seçimden, ülke çapında dördüncü, başkentte birinci sırada çıktı. Yerel seçimlerde El Alto belediye başkanlığını (Bolivya'daki dördüncü büyük kent yerleşimi) kazandı ve La Paz belediye meclisine girdi. Sonraki yerel seçimlerde Monica Medina de Palenque, La Paz belediye başkanı oldu ve 1996'ya dek bu görevde kaldı. Condepa, Ulusal Kongre'ye de girdi: *Comadre* Remedios, başka vekillerle birlikte Bolivyalı kadınların haklarını gözeten yasaların çıkarılmasına önayak oldu. Popülizmine karşın Condepa, hükümetlere karşı çatışmacı bir tutum geliştirmedi. 1989'da Kongre'de devlet başkanını belirlemek üzere yapılan oylamada Condepa, halk oylamasından üçüncü sırada çıkan Jaime Paz Zamora'nın başkan seçilmesine oylarıyla katkıda bulundu. 1993'te MNR'den Sanchez de Losada devlet başkanı seçildiğinde, Condepa hükümete katılmasa bile, birkaç yasanın çıkartılmasında hükümetle işbirliği içinde oldu.[56]

Compadre Palenque'in başarısı toplumsal bir boşluk ortamında vuku bulmadı. Yalnızca bir iletişim aracı değil, La Paz'daki kentli kitle-

56 1997'de *compadre* Palenque, ailevî bir kriz sonucu eşinden, La Paz'ın eski belediye başkanından boşandı. Carlos Palenque boşandıktan kısa bir süre sonra kalp krizinden öldü. Hareketi *comadre* Remedios'un liderliğinde devam etti.

lerin fiili deneyimlerine denk düştüğü görülen, belli bir mesajı vardı. Dili kullanarak, Aymara geleneklerini vurgulayarak, halk kültürünü ve dinî hatırlatarak La Paz'a son dönemde akan göçmenleri çekmeye çalışıyordu. Palenque, ekonomik düzenleme, küresel ekonomiyle bütünleşme politikalarına karşı, yerlerinden edilmiş işçilerin, kentli yoksul kesimlerin her gün neler çektiğini gösteriyor, ekonomik akılcılık adı altında onlara dayatılan kötü muameleyi gözler önüne seriyordu. *Compadre* Palenque sesi olmayanların sesi haline gelmişti. Palenque, medyayı bir platform olarak kullanıp, Condepa'nın varlık gösterdiği yerlerle bağlantılar kurarak, bir dizi sosyal program yürüttü. Ekonomik yeniden yapılanma ve özelleştirmenin yerinden ettiği sanayi işçilerine yardım etmeye yönelik, başarısıyla göz dolduran programlardı bunlar.

Küreselleşmenin zorunluluk olduğunu reddeden *compadre* Palenque, (biraz muğlak terimlerle olsa da) Bolivya'nın kendi kaynaklarına dayalı, insanlarının cemaatçi ruhundan güç alan bir "yerli kalkınma" modeli öneriyordu. Dolayısıyla Condepa'nın etkisi yalnızca medyanın yönlendirmesiyle ilgili değildi: Seçtiği temalar La Paz'daki insanların gerçekten çektiği acıları gündeme getiriyor, dili doğrudan La Paz ve El Alto'daki halk kesimlerinin kültürel ve yerel kimliğiyle iletişime giriyordu. (Öyle ki hareket büyük ölçüde, bazı analistlerin bir "metropol *ayllu*"sundan bahsetmesini haklı çıkaracak ölçüde yerel kaldı.)[57] Ama medyanın gücü olmasaydı, radyo ve televizyonda eğlenceyle halkın şikâyetlerini birleştiren, bunlara liderlerle dinleyiciler arasında karizmaya dayalı güven inşasını ekleyen iletişim stratejisi olmasaydı, Condepa, Bolivya'daki başka popülist hareketlerin, örneğin Max Fernandez liderliğindeki Unidad Civica Solidaridad'ın başına geldiği gibi küçük bir rolde kalabilirdi. 1996'da Bolivyalılar medyaya, siyasete güvendiklerinden daha fazla güveniyorlardı (Tablo 6.3).

Dolayısıyla medya siyasetinin iktidarın teknolojisini kusursuzlaştırmak için teknolojinin iktidarını kullanan etkili çıkar gruplarının ya da yerleşik siyasî partilerin tekelinde olması gerekmez. *Compadre*

57 Ayllu, Aymara geleneğinde bir topraksal/kültürel cemaat biçimidir.

TABLO 6.3
Bolivya Yurttaşlarının Kendi Çıkarlarını Hangi Kurumların Temsil Ettiğine İlişkin Görüşleri

Kurum	Olumlu Yanıt (%)
Kongre	3.5
Bir siyasi parti	3.4
Başkan	3.3
Belediye Başkanı	6.9
Mahalle komitesi	11.3
Sendika	12.6
Medya	23.4

Not: "Aşağıdaki kurumların çıkarlarınızı temsil ettiği görüşünde misiniz?" sorusuna verilen yanıtlarla hazırlanmıştır. (Ulusal örneklem üzerinden ankete katılan vatandaşların sayısı üzerinden oran belirlenmiştir.)
Kaynak: Yazarlar topluluğu (1996).

Palanque örneğinin de gösterdiği gibi, kimliğe dayalı cemaatçilik ve yoksul halk hareketleri de, kimi zaman dinî bütün bir anlayışın bin yılcılığı biçiminde medyayı kullanır hale gelebilirler. Bunu yaparken, başka siyasî aktörleri aynı oyunu oynamaya zorlarlar (1990'larda Bolivya'da olduğu gibi), böylece siyasetin yavaş yavaş medya alanına kapatılmasına katkıda bulunurlar; gerçi Bolivya örneğinde Bolivya'nın kültürel geleneklerine, ekonomik koşullarına ve siyasî dinamiklerine denk düşen özelliklerle karşılaşırız.

Ayrıca Condepa'nın cemaatçi yönelimine karşın, *compadre* Palanque'nin deneyiminde yukarıda tanımladığımız biçimiyle enformasyonel siyasetin daha geniş kapsamlı eğilimlerinden çok da farklı olmayan bir dizi unsurla karşılaşırız: Liderliğin aşırı kişiselleştirilmesi; mesajların iyi ve kötü gibi iki ucun vurgulanmasıyla, aşırı derece basitleştirilmesi; kamusal ve kişisel hayatın şekillendirilmesinde ahlakî ve dinî yargıların ağır basması; dilin, görüntülerin ve sembollerin elektronik olarak yayımlanmasının bilincin yönlendirilmesinde ve siyasetin belirlenmesinde belirleyici bir önem arz etmesi; dünyanın kontrolden çıktığı duygusu içinde kaybolup gitmiş insanların duygularının çabucak

alevlenmesi; bu yeni siyasî ifadeleri geleneksel siyasî kategorilere yerleştirmenin güçlüğü (o kadar ki, bazı Bolivyalı analistler "kayıtdışı ekonomi"ye paralel olarak "kayıtdışı siyaset"in varlığından söz etmektedirler);[58] son olarak *compadre*'ler ve *comadre*'lerin medya siyasetini desteklerken malî imkânlarına yaslandığını, böylece iktidar, medya ve paranın birbirini beslediği bir zincir oluşturduğunu görürüz. "Metropol *ayllu*'sunun dirilişi"[50] küreselleşmenin sınırlarını gösterse de, geleneksel kültürler ve halkların çıkarları medya akışlarının uzamına yerleşerek iktidarlarını kurarlar. Bunu yaparken ayakta kalırlar, ama aynı zamanda sesler ve görüntülerin, elektronik olarak taşınan *charango*'ların, çevrenin koruması altındaki akbabaların, televizyona uyarlanmış Jach'a Uru'nun yeni dünyasına dalarak kendilerini dönüştürürler.

ENFORMASYONEL SİYASET EYLEMDE: SKANDAL SİYASETİ[60]

Geçen on yıl içinde, dünyanın dört bir yerinde peş peşe patlak veren skandallarla siyasî sistemler sarsıldı, siyasî liderler mahvoldu. Hatta bazı vakalarda, yaklaşık yarım yüzyıldır iktidara demirlemiş siyasî partiler, kendi çıkarları için şekillendirdikleri siyasî rejimi de kendileriyle birlikte sürükleyerek çöktü. Bu gelişmeye verilebilecek önemli örnekleri şöyle sıralayabiliriz: İtalya'da Hıristiyan Demokratlar'ın

58 Ardaya ve Verdesoto (1994).

59 Archondo (1991).

60 Bu bölüm, bazı olaylara ilişkin kişisel bilgilerimin yanı sıra, farklı ülkelerden başlıca gazetelere ve dergilere ilişkin okumalarıma dayanmaktadır. Herkesin bildiği meselelerle ilgili ayrıntılı kaynak vermeyi gereksiz buluyorum. Siyasî skandallara ilişkin uluslararası bir değerlendirme için Longman'ın *Political Scandals and Causes Celebres since 1945* başlıklı kitabına (1945) bakılabilir. Konuyla ilgili başlıca akademik, karşılaştırmalı bir çalışma da Heidenheimer vd.'dir (1989). Amerika'da siyasî skandalların tarihi üzerine bir değerlendirme için Fackler ve Lin'le (1995) Ross'a (1988) bakınız. ABD Kongresi'nde yakın dönemde patlak veren skandallara ilişkin olarak da Balz ve Brownstein'a (1996: 27ff) bakınız. Amerika'daki siyasî yolsuzluklara ilişkin açıklamalı bir bibliyografya da Johansen'in çalışmasıdır (1990). Bu bölümde başvurulan diğer kaynaklar: King (1984); Markovits ve Silverstein (1988a); Bellers (1989); Ebbinghausen ve Neckel (1989); Bouissou (1991); Morris (1991); Sabato (1991); Barker (1992); CQ *Researcher* (1992); Meny (1992); Phillips (1992); Swan (1992); Tranfaglia (1992); Barber (1993); Buckler (1993); DeLeon (1993); Grubbe (1993); Roman (1993); Esprit (1994); Gumbel (1994); Walter (1994); Arlachi (1995); Fackler ve Lin (1995); Garcia Cotarelo (1995); Johnson (1995); Sechi (1995); Thompson (1995).

1990'larda kelimenin tam anlamıyla çözülmesi; Alman Hıristiyan Demokratlar'ın yıllar süren rakipsiz hâkimiyetin ardından, saygın liderleri Helmut Kohl'ün, partinin yasadışı yollardan finanse edildiğini kabulünün ardından istifaya zorlanmasıyla gerilemesi; Japonya'da Liberal Demokrat Parti'nin hâlâ yaşıyor olsa da, azınlık hükümeti olarak ya da koalisyonda yer alarak ülkeyi yönetse de, hükümeti ilk kez 1993'te kaybederek bölünmesi; Hindistan'da bağımsızlığın ilanını izleyen 48 yılın 44'ünde dünyanın en büyük demokrasisini yönettikten sonra, Kongre lideri Narasimha Rao'nun da karıştığı skandalın ardından, 1996 seçimlerinde Hindistan Kongre Partisi'nin Hindu milliyetçilerine yenilmesi ve böylece Nehru'nun haleflerinin rakipsiz hâkimiyetine dayalı bir siyasî sistemin sonunun gelmesi.

ABD Başkanı Clinton, skandal yaratan cinsel ilişkileri hakkında kamuoyuna yalan söylediği için azledilmenin eşiğine geldi. Clinton'ın ikinci görev döneminin hayli sorunlu geçmesi de, başabaş giden bir yarışta George W. Bush'un, ABD Anayasa Mahkemesi'nin 4 ret oyuna karşı 5 kabul oyuyla seçilmesinin önünü açtı. İskandinav demokrasileri ve birkaç küçük ülke dışında, son yıllarda Kuzey Amerika'da, Latin Amerika'da, Batı ve Doğu Avrupa'da, Asya'da ya da Afrika'da önemli, kimi zaman ağır sonuçlar doğuran büyük siyasî skandalların patlamadığı bir ülke var mıdır, bilmiyorum.[61]

Birkaç vakada, skandallar liderlerin kişisel ahlakıyla (genellikle cinsellik ya da alkolün yoldan çıkarması) ilgiliydi. Ama birçok örnekte asıl mesele siyasî yolsuzluklardı; yani Carl Friedrich'in tanımıyla: "Belli işleri yapmakla sorumlu bir iktidar sahibinin, yani bir sorumluluk sahibinin ya da mevkî sahibinin, yasal olmayan yollardan para veya başka ödüllerle, bu parayı ya da ödülleri sunan kişinin yararına, dolayısıyla toplumun ve toplum çıkarlarının zararına bir etkinlikte bulunmaya teşvik edilmesi."[62] Bazı örneklerde, hükümet yetkilileri alıp

61 Heidenheimer vd. (1989); Longman (1990); Garment (1991); CQ Researcher (1991); Meny (1992); Grubbe (1993); Roman (1993); Gumbel (1994); Walter (1994); D. F. Thompson (1995); J. Thompson (2000); Rose-Ackerman (1999).

62 Friedrich (1966: 74).

kaçmaya dahi gerek görmeden yalnızca parayı aldılar. Güney Kore Devlet Başkanı Roh'tan Brezilya Devlet Başkanı Collor de Mello'ya, Rus ordusundaki bazı isimlerden ABD Kongresi'nin bazı üyelerine, İspanya'da ve Fransa'da Sosyalist yönetimlerin üst düzey yetkililerine dek, peş peşe patlak veren yolsuzluklarla bağlantılı siyasî skandallar 1990'larda tüm dünyada kamu hayatının başlıca unsurlarından biri haline geldi; 21. yüzyıla da uzandı.

Peki neden böyle oldu? Tarihte yolsuzluğa en fazla bulaşanlar, bizim siyasî sistemlerimiz mi? Doğrusu bundan kuşkuluyum. İktidarın kişisel yararlar için kullanılması ya da suiistimal edilmesi, "insan doğası" diye bir oluşum varolsaydı eğer, böyle nitelendirebileceğimiz özelliklerdendir.[63] Demokrasinin icat edilmesinin, ideal değilse bile, en aranan yönetim biçimi haline gelmesinin sebebi budur. Günümüzde olduğu gibi antik devirlerde de bilgiyi kontrol eden devlet, siyasî elitler, kişiselleştirdikleri vergi sıstemlerini uyruklara, çıkar gruplarına kabul ettirmeye girişmiştir; temel farklılıklar rüşvetin ne derece keyfî olduğu, kamusal işlerin yürütülmesine yönelik gizli katkıların ne derece işlevsiz olduğuyla ilgilidir. Dolayısıyla ilk gözlemlerimizden biri yolsuzluğun kınanmasının, demokratik topluma ve basın özgürlüğüne dair iyi bir işaret olabileceğidir.[64]

Örneğin Franco diktatörlüğü döneminde İspanya, Bayan Franco'nun sarraf ve kuyumcu dükkânlarına düzenlediği, sonrasında dükkân sahiplerinin faturayı asla ekselanslarına gönderme cüretinde bulunamadığı dehşet verici ziyaretler başta olmak üzere, diktatörün maîyeti tarafından doğrudan yağmalandı. Hiçbir ciddi gözlemci, İspanya'da siyasî yolsuzlukların 1980'lerdeki Sosyalist hükümet döneminde Franco dönemine nazaran daha yaygın olduğu iddiasında bulunamaz.[65] Ama, diktatörlük döneminde yolsuzluk güvenilir arkadaşlar arasında bir dedikodu mevzusuyken, 1990'ların İspanyol demokrasisinde siyasî hayat tümüyle hükümetin yolsuzluklarının ve yasadışı tu-

63 Leys (1989).
64 Markovits ve Silverstein (1988).
65 Alonso Zaldivar ve Castells (1992).

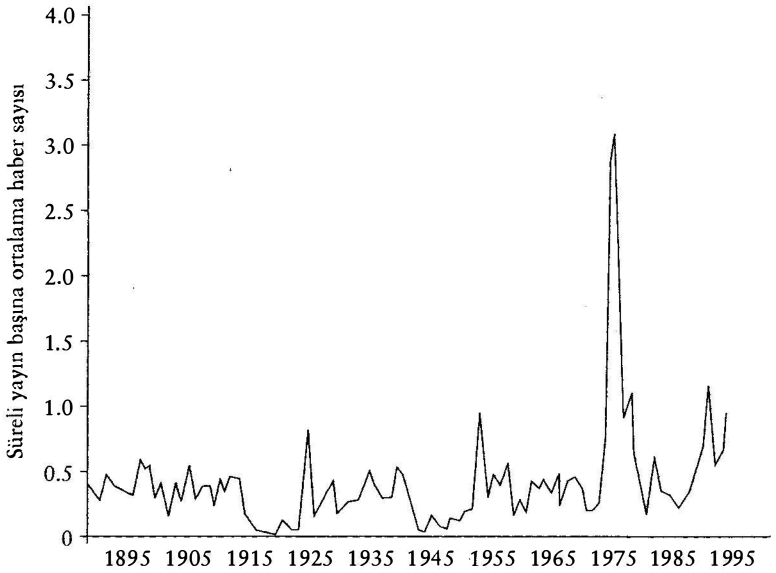
tumlarının açıklanmasıyla, bunlara ilişkin iddialarla şekilleniyordu. Ayrıca ABD gibi basının özgür olduğu, yerleşik demokrasilerde siyasî yolsuzlukların zuhur etmesi, basında yer alması, son yüzyıldaki gelişmeleri değerlendiren Fackler ve Lin'in hazırladığı Şekil 6.2'de de görüldüğü üzere uzun vadeli bir eğilim değil, inişler çıkışlar gösteren bir eğilimdir.[66] Ama Nixon zamanında, yıkıcı bilgileri ele geçirerek, yayarak dünyanın en güçlü siyasî mevkiini yerle bir etme olasılığını gerçek kılarak gazetecileri de siyasetçileri de çarpan Watergate skandalı döneminde siyasî yolsuzluklarla ilgili haberlerde ciddi bir artış gözlenmektedir.

King'in 19. yüzyıl Britanyası'nda siyasî yolsuzluklarla ilgili tarihsel çalışmasıysa,[67] bu olgunun ne denli yaygın olduğunu gösterir; demokrasi ilerlediğinde siyasî yolsuzlukların bastırılması için 1867 tarihli Reform Yasası çıkarılmıştır. Bouissou da 1890'da Japon basınının yaygın seçim hilelerini kınadığını belirtmiş, *Asahi* gazetesinin "Seçimi satın alan, seçildikten sonra satılık demektir," diye yazdığını not düşmüştür.[68] Ayrıca Barker, daha derinlikli bir analizde, siyasetçilerin yasadışı etkinlikleri itibarlarını zedelemeye yetecek cephaneyi sağlamıyorsa eğer, başka davranış biçimlerinin (örneğin uygunsuz cinsel ilişki) siyasî skandal için hammadde sağladığına dikkat çekmiştir.[69] Böylece Longman'ın uluslararası siyasî skandallar dizisini kullanarak yaptığı hesaplamalarla, bütün ülkelerde yasadışı ve yasadışı olmayan siyasî skandalların oranının nispeten ABD ve Fransa'daki oranlara yakın olduğunu, ancak Britanya'da (41:59) durumun farklı olduğunu ortaya koymuştur;[70] Britanya'da cinsellik ve muhbirlik, başka ülkelerde yolsuzluk ve rüşvetin işlevsel dengidir.

Saygın hükümet dışı örgütlerden Transparency International 1995'ten bu yana, hem ülkeleri birbirleriyle kıyaslamamızı, hem de her

66 Fackler ve Lin (1995).
67 King (1989).
68 Bouissou (1991: 84).
69 Barker (1992).
70 Longman (1990).

ŞEKİL 6.2
ABD'de Süreli Yayın Başına Düşen Yolsuzluk Hikayelerinin
Ortalama Sayısı, 1890-1992

Kaynak: Fackler ve Lin (1995).

ülkede yolsuzluğun (siyasî yolsuzluklar) gelişimini görmemizi sağlayacak bir yolsuzluk endeksi hazırlamaktadır. Transparency International'ın hazırladığı raporlar, siyasî yolsuzlukların Batı demokrasileri de dahil tüm dünyada çok yaygın olduğunu göstermektedir. Kıyaslanabilir verilerin derlenmiş olduğu dönem için, yani 1995-2002 dönemi için genel bir yükselme eğilimi tespit edilmemiştir. Örneğin ABD'de yolsuzluk oranı sabit kalmış (azdan çoğa doğru yapılan sıralamada İsrail'le birlikte 16. sırada yer almaktaydı); Japonya ve Britanya biraz iyileşmiş; Almanya ve Fransa biraz temizliklerinden yitirmiş, İtalya ve İspanya ise eskiye göre biraz daha az kirli hale gelmişlerdir. Başka bir deyişle, dünya düzeyinde de, tek tek ülkelerde de siyasî yolsuzluklarda bir artış varmış gibi görünmemektedir.

Yolsuzluk, yolsuzluğun nasıl algılandığı, temelde kamu kurumlarının gücüne ve toplumun refah düzeyine bağlı bir dizi koşulun bir araya gelmesi sonucu iniş çıkış gösterir: İskandinav demokrasilerinin hâlâ temiz hükümet listesinin başında yer alıyor olması hiç de şaşırtıcı değildir. Diğer yandan bir ülke ne kadar yoksulsa, devlet kurumlarının meşruîyeti ne kadar zayıfsa, yolsuzluk tehlikesi de o denli yüksektir. Dolayısıyla siyasî süreçle ilgili olarak, yolsuzluğun *per se* skandallardan (yani yolsuzlukların ya da yapılan uygunsuz işlerin açığa çıkması), skandalların siyasî etkilerinden daha az önemli olduğu görülüyor.[71]

Peki ama neden şimdi? Yolsuzluğun tarihsel bir yükselme döneminde olması mümkün değil madem, neden bütün medya bu haberlerle çalkalanıyor, neden yeni bir yüzyıla girdiğimiz şu dönemde siyasî sistemleri ve siyasî aktörleri bu denli yıkıcı bir biçimde etkiliyor? Siyasî sistemleri zayıflatmış, onları kamuoyunda yaratılan kargaşaya daha açık hale getiren bir dizi yapısal etkenden söz edebiliriz. Siyasî rekabet ve seçmenler yelpazesinin merkezini etkilemek için verilen mücadele sırasında, partilerin/koalisyonların kemik sempatizan grubunu kazandıktan sonra mümkün olduğunca rakibin temalarını, konumunu çalma hevesine girmesiyle ideolojik karşıtlıklar bulanmıştır. Bunu siyasî konumların da bulanması, yurttaşların, adayların ve partilerin çeşitli meseleler hakkında benimsedikleri konumlardansa güvenilirliklerine duyarlılık göstermesi eğilimi izlemiştir. Siyasetin kişiselleştirilmesi de dikkatleri liderlere, liderlerin karakterlerine çekmiş, böylece bir oy toplama yolu olarak kişilik özelliklerine saldırmanın önü açılmıştır.

Yükselen güçlü bir küresel suç ekonomisi birçok ülkede devlet kurumlarına, genelde hükümetin en üst mevkilerine sızmış, böylece skandala sebep olacak malzeme yaratılmış, bu tür bilgiler aynı zamanda siyasetçileri itaate zorlamaya yönelik şantajlarda kullanılmıştır. Jeopolitik etkenlerin rolü de olmuştur: Örneğin Hıristiyan Demokrat ve Liberal Demokrat partiler etrafında örgütlü İtalyan ve Japon siyasî sistemleri, İkinci Dünya Savaşı sonrasında ABD'nin kayda değer desteği

71 Lowi (1988); Hodess (2001).

ve nüfuzuyla, komünist ve sosyalist partilerin güçlü olduğu, Soğuk Savaş bağlamında kritik önemde olan iki demokraside komünizme karşı bir siper yaratmak amacıyla kurulmuştu.[72] Önde gelen bazı Hıristiyan Demokratların Mafya'yla,[73] bazı Liberal Demokrat liderlerin *Yakuza*'yla[74] eskilere uzanan, gayet iyi bilinen bağlantıları olması, uluslararası ve yurtiçi güçlerin bu partilere sürekli destek vermesinin önünde bir engel değildi; tabii bu partilerin değiştirilmeleri fazlasıyla riskli bir operasyon olduğu sürece.

Soğuk Savaş sonrası ortamda, her parti kendi haline, her ülkede siyasî piyasanın hareketlerine bırakılmıştır; parti içi disiplin katılığından yitirmiştir, çünkü bir dış düşmanın yokluğunda keskin bir rekabete girmek daha iyi taşınabilir hale gelmiştir. Guehenno, ulus-devletlerin kaybolup gittiği, ideolojik bağlılıkların belirsizleştiği bir dünyada hükümette olma karşılığında alınan ödüllerin, genelde toplumda sunulanlardan farklı olmadığını ileri sürer: Nihayetinde bu ödül, hayatın tadını çıkarmaktan, aile geçindirmeye ya da insanî meselelerde yardım sunmaya uzanan bir yelpazede kişisel ve örgütsel projelerin anahtarı olan paradır.[75]

Bütün bu etkenler, siyasî sistemlerin yolsuzluklara açık hale gelmesine katkıda bulunmuş görünüyor. Ama başka bir şey daha var; bence günümüz toplumlarında siyasî sistemlerin doğasını değiştiren başka bir şey daha var. Thompson'ın dediği gibi: "Skandallar sembolik güç için verilen, şöhretin ve güvenin masaya konduğu mücadelelerdir."[76] Bilgi çağında da sembolik güç –yani insanların zihinlerini şekillendirme becerisi– başlıca güç kaynağıdır. Dolayısıyla skandal siyasetinin enformasyonel siyasette mücadele ve rekabete yönelik bir silah olduğu kanısındayım. Argüman şöyle devam ediyor: Siyaset genel ola-

72 Johnson (1995).

73 Tranfaglia (1992). 2002'de bir İtalyan mahkemesi, son otuz yıldır İtalyan Hıristiyan Demokratların lideri olan Andreotti'yi, mafyayla ilişkisini haber yapan bir gazetecinin öldürülmesine yardımcı olmaktan suçlu buldu. Karar, bu satırlar yazıldığı sırada hâlâ temyiz aşamasındaydı.

74 Bouissou (1991); Johnson (1995).

75 Guehenno (1993).

76 Thompson (2000: 244).

rak, medyanın alanı içinde yer almıştır. Basın-yayın organları teknolojik açıdan, malî açıdan, siyasî açıdan her zamankinden daha güçlü hale gelmiştir. Küresel erimleri, ağlar oluşturmuş olmaları katı siyasî denetimlerden uzak olmalarını sağlamıştır. Araştırmacı habercilik kapasitesine sahip olmaları ve siyasî iktidar karşısındaki göreli özerklikleri onları toplumun başlıca bilgilenme ve görüş kaynağı haline getirmiştir. Partiler ve adayların topluma ulaşabilmek için basın yayın organları üzerinden hareket etmesi gerekir. Medya dördüncü güç değildir: Aksine, iktidar mücadelesinin yaşandığı, güçlerin kapıştığı alandır. Medya siyaseti giderek daha pahalı bir hal almaktadır, hatta enformasyonel siyasetin bavulundan çıkanlarla daha da pahalı bir hal almıştır: Anketler, tanıtımlar, pazarlama, analiz etme, imaj yapımı ve enformasyonun işlenmesi. Mevcut kurumsal siyasî finansman sistemleri bu göreve hazır değildir. Siyasî aktörlerin eli her zaman dar olmuştur; zorunlu masraflarla yasal gelirler arasındaki mesafe katlanarak açılmıştır, giderek de büyümektedir.[77] Dolayısıyla bütün yasal kaynakların, kişisel katkıların, iş anlaşmalarının kullanılmasından sonra, partiler ve siyasetçiler genellikle tek gerçek para kaynağına başvurur: Hükümetin onların çıkarları yararına verdiği kararlara karşılık, girişim ve çıkar gruplarının el altından yaptığı katkılar.[78] *Yaygın siyasî yolsuzluk böyle işler; bu işleyişten karanlık bir paravan girişimler ve aracılar ağı doğar.*

Yolsuzluklar yaygınlık kazandığında, birkaç kişi de siyasî finansman kanallarına kendi kişisel hasılatını da eklediyse eğer, siyaset sahnesindeki ve medyadaki herkes yakından, yeterince uzun süre bakıldığında hemen herkes hakkında yıkıcı bilgiler bulunabileceğini anlar (ya da anladığını düşünür). Böylece av başlar: Siyasî danışmanlar saldırı ya da savunma amacıyla cephane hazırlamaya koyulur; gazeteciler, dinleyicilerini/izleyicilerini/okuyucularını heyecanlandırıp satışları artıracak malzemeler bulup çıkartarak araştırmacı gazeteciler olarak görevlerini yerine getirmeye çalışırlar; aylaklar ya da düzenbazlar olası şantajlarda kullanılabilecek ya da ilgili taraflara satılabilecek bilgi-

77 Weinberg (1991); Freeman (1994); Pattie vd. (1995).
78 Meny (1992).

lerin peşine düşer. Aslında basın yayın organlarında yayınlanan yıkıcı bilgilerin çoğu, bizzat siyasî aktörler ya da onlarla bağlantılı girişim çıkarları tarafından sızdırılmıştır. Nihayetinde, yıkıcı siyasî bilgiler piyasası ortaya çıktığında, elde yeterince kesin bilgi yoksa, elbette siyasetçilerin, gazetecilerin, basın-yayın organlarının ahlakına bağlı olarak iddialar, imalar hatta uydurma bilgiler gündeme gelebilir. Skandal siyasetinde strateji, mutlaka bir skandala dayanarak anî bir çıkış yapmayı öngörmez. Sonunda bir anlaşmaya varılmadığı, her şey sisteme geri döndüğü sürece, siyasî hırsları boğan, siyasî hayalleri bastıran halat, durmaksızın akan farklı türde birçok skandalla; küçük bir kazayla ilgili sağlam bilgilerden büyük bir meseleyle ilgili sallantılı iddialara farklı olasılık düzeyleriyle örülür. Asıl önemli olan, birçok farklı dokunuşun birikimiyle oluşan, kamuoyu üzerindeki nihaî etkidir.[79] Eski Rus atasözü gibi, "O mu palto çalmıştı, yoksa onun paltosu mu çalınmıştı, hatırlamıyorum."

Skandal siyasetinin en üst aşaması, yargının ya da parlamentonun soruşturma başlatmasıdır; bu soruşturmalar sonunda davalar açılmakta, sonuçta hapse giren siyasî liderlerin sayısı giderek artmaktadır.[80] Yargıçlar, savcılar ve soruşturma komisyonu üyeleri medyayla karşılıklı faydaya dayalı bir ilişki içindedir. Medyayı korurlar, onu hesaplı bazı sızıntılarla beslerler. Karşılığında medya da onları korur, medyanın kahramanları haline gelirler; hatta bazen medyanın desteğiyle başarılı siyasetçiler olarak isim yaparlar. Birlikte demokrasi ve temiz hükümet için mücadele verirler, siyasetçilerin aşırılıklarını kontrol ederler ve sonunda iktidarı siyasî sürecin dışına taşıyıp topluma yayarlar. Bunu yaparken partilerin, siyasetçilerin, siyasetin ve nihayetinde bugün vücut bulduğu biçimiyle demokrasinin meşruîyetini silebilirler.[81]

1990'larda hükümetteki İspanyol Sosyalist Partisi'ne karşı uygulandığı biçimiyle skandal siyaseti, bu analizin ilginç bir örneğini

79 Barker (1992); CQ Researcher (1992).
80 Garment (1991); Garcia Cotarelo (1995); Thompson (1995).
81 Bellers (1989); Arlachi (1995); Garcia Cotarelo (1995); Fallows (1996); Thompson (2000); Adsera vd. (2001).

oluşturmaktadır. İspanya'da 1989'daki genel seçimden Sosyalistlerin galip çıkmasının (bu üçüncü oluyordu) ardından, sahne gerisindeki çıkar grupları Sosyalistlerin İspanya siyasî yaşamındaki rakipsiz üstünlüklerini kontrol altına alma zamanının geldiğine karar verdi; 21. yüzyıla da uzanabileceği tahmin edilen bir üstünlüktü bu.[82] Çarpıcı bilgiler içeren birtakım dosyalar keşfedildi, uyduruldu, sızdırıldı; basında yayınlandı. İspanya'da birçok gazete *(El Pais, El Periodico, La Vanguardia)* iç kısıtlamalar uyguladığından Sosyalist Parti'yi hedef alan "skandal" haberlerinin büyük bölümü ilk kez, 1990'da kurulan *El Mundo* gazetesinde yayınlandı. Skandal haberleri *El Mundo*'da yayınlandıktan sonra haftalık boyalı basın ve radyo sohbet programlarındaki yorumcular (çoğu Katolik Kilisesi'nin radyo ağındandı) dinleyicilerin zihnini yoğurmaya başlıyor, ardından haberler bir kez de televizyonlar dahil medyanın geri kalan kısmında yayınlanıyordu. Skandallar Ocak 1990'da, o dönemdeki başbakan yardımcısının kardeşinin, varsayılan siyasî nüfuzunu çeşitli işadamlarına sattığı bilgisiyle açığa çıkarılmaya başlandı. Bu küçük düzenbazın dalavereleri çok önemli olmasa da, mahkemeler başbakan yardımcısı hakkındaki uygunsuzluk suçlamaları aleyhine karar vermiş olsa da, bu "mesele" iki yılı aşkın bir süre boyunca İspanyol medyasının manşetlere taşıdığı bir siyasî haber oldu; hatta kardeşini kamuoyu nezdinde kınamayı reddeden başbakan yardımcısı, Sosyalist Parti'nin iki numaralı adamı istifa etmek zorunda kaldı.

Bu skandal yatışır yatışmaz, medyada yeni bir kampanya başladı; bu kez parti muhasebecilerinden birinin bariz bir kişisel intikam hırsı yüzünden medyaya bilgi vermesi sonucu Sosyalist Parti'nin yasadışı malî kaynakları mercek altına alınmıştı. Yargının başlattığı soruşturmada, bazı Sosyalist liderler aleyhine dava açıldı. Bu suçlamalara karşın Sosyalist Parti 1993 seçiminde hükümet oluşturmaya yetecek sandalyeyi kazandığında skandal siyaseti İspanya medyası ve yargı sahnesinde temposunu artırdı: İspanya Merkez Bankası Başkanı'nın

82 Cacho (1994); Garcia Cotarelo (1995); Temas (1995).

içerden bilgi sızdırdığından şüpheleniliyordu, kendisi ayrıca vergi yolsuzluğu yaptığını da kabul etti; korku filmiyle komedi arası bir tat bırakan bir gelişme de, efsanevî Sivil Muhafızların ilk sivil yöneticisinin yaptığı rüşvet teklifinin ortaya çıkması, ülkeden kaçması, Bangkok'ta tutuklanması, İspanya'ya getirilip hapse atılması oldu; daha da ciddi bir gelişme, İspanya askerî istihbaratında görevli, yapılanlardan nedamet getirmiş bir memurun kral da dahil İspanyol liderlerin çoğunun yasadışı biçimde dinlendiğini gösteren belgeleri medyaya sızdırmasıydı; insanların moralini büsbütün çökerten son gelişme de 1980'lerde Basklı teröristlere karşı yürütülen "kirli savaş" çerçevesinde suikastler organize ettikleri (Thatcher'ın IRA'ya karşı benimsediği taktikleri taklit ederek) gerekçesiyle hapse atılan İspanyol polisinden eski özel ajanların, hükümete sırtlarını çevirmeleri, İçişleri Bakanlığı ve birkaç üst düzeyli yetkiliyi de bu komploya katmaları oldu. Bu siyasî sürecin en önemli yönü, Sosyalist Parti'yi küçük düşürecek ufacık bir ayrıntıyı dahi gayretle takip eden İspanyol yargıçların tavrıydı. Felipe Gonzalez, çok akıllıca bulunan bir manevrayla, 1993'teki seçimde bu hırslı yargıçların en ünlüsünün Sosyalist Parti listesinden seçilmesini sağlayıp onu Adalet Bakanlığı'nda üst düzey bir mevkîye atamıştı. Sonuç tam bir felaket oldu: Ya bu mevkî yeterince yüksek olmadığından (Sosyalistler böyle diyor) ya da gördükleri karşısında hayal kırıklığına uğradığından (yargıç da böyle diyor) yargıç hükümetten istifa etti ve kendini Sosyalist hükümetin üst düzey yetkililerinin atabileceği herhangi bir yanlış adıma karşı en sıkı soruşturmaları yürütmeye adadı. Parlamentonun ve yargının başlattığı soruşturmaların bazıları davaların açılmasıyla sonuçlandı, bazıları da yeterince kanıt olmadığından kapanıp gitti; siyasî skandallar yaklaşık beş yıl boyunca İspanyol medyasının manşetlerinden inmedi, hükümeti kelimenin tam anlamıyla hareketsizleştirirken, iş çevrelerinden ve siyaset sahnesinden bir dizi ismin de yıkımına sebep oldu, İspanya'nın en etkili siyasî gücünü sarstı. Sosyalistler 1996'da, ardından 2000'de peş peşe yenilgiye uğradılar.

İspanya'da bu anti-sosyalist yargı/medya barajının nasıl ve neden ortaya çıktığı tam anlamıyla aydınlatılmamış bir meseledir; gerçi

bu komploya katılanların bazıları, yukarıda anlattığımız biçimiyle bir komplonun vuku bulduğunu açıkça kabul etmişlerdir. Yine de birkaç etkenin bir araya geldiğini, birbirini desteklediğini söyleyebiliriz: Sosyalist Parti liderliğinden birkaç kişinin kurduğu paravan girişimlerle partinin yasadışı yollardan finanse edilmesi; Sosyalist yönetimin bazı üst düzey yetkililerinin ve yerel Sosyalist patronların gerçekten yolsuzluğa bulaşmaları, yasadışı eylemlerde bulunmaları; bazı grupların (aralarında Sosyalistlerin malına mülküne el koyduğu çok zengin bir işadamının da yer aldığı kenarda kalmış bazı işadamları; bazı aşırı muhafazakâr güçler; Katolik Kilisesi'nin bütünleşmeci kanadından bazı unsurlar; bazı özel çıkar grupları; Sosyalist iktidarın kendilerini bir kenara ittiğini düşünen bazı gazeteciler) hükümete kızgın olması; Sosyalist Parti içindeki çekişmeler sırasında bazı liderlerin birbirlerini, partinin tartışmasız lideri Felipe Gonzalez'in gözünde küçük düşürmek için bilgi sızdırması; biri geleneksel İspanyol finans çevrelerini temsil eden, Sosyalist hükümetin ekonomik ekibine yakın olan, diğeriyse dışarıdan sisteme girmeye çalışan birinin etrafında örgütlenmiş, diğerlerine karşı başka Sosyalist hiziplerle ittifak kurma girişiminde bulunan iki finans grubunun çatışması; işini Sosyalist hükümetin baskıları sonucunda kaybettiğini düşünen, en ateşli anti-Sosyalist gazetenin editörünün kapıldığına benzer kişisel intikam hırsı; Sosyalist yönetimin aşırıya kaçtığı, bazı Sosyalist liderlerin kibrinin tahammül edilemez olduğu, bu yüzden de bilgili seçkin kesimlerin tepki gösterdiği, Sosyalistlerin gerçek yüzünü bu baştan çıkarılmış, çoğunluğu dört seçimdir Sosyalistlere oy veren seçmen kitlesine göstermesi gerektiği yönünde daha karmaşık bir görüşün medya dünyasında, İspanya'nın siyasî hayatında yaygınlık kazanması sayılabilir.

Dolayısıyla basın-yayın organları, kişisel hırslardan ya da özel girişim çıkarlarından bağımsız olarak, güçlerini yargıyla ittifak halinde kullanarak muhafazakârlar da dahil (Partido Popular) İspanyol siyasî sınıfının, geleceğe yönelik bir ders almasını sağladılar. Sosyalist yönetimde, Sosyalist Parti'de yasadışı tutumlara rastlandığı, yolsuzlukların ciddi düzeyde olduğu tartışılmaz olsa da, analizimiz açısından

asıl önemli olan skandal siyasetinin medya içinde, medya tarafından siyasî aktörlerin, iş dünyası çıkarlarının ve toplumsal grupların birbirleriyle çatışırken yararlandığı temel bir silah olarak kullanılmasıdır. Bunu yaparken, İspanya siyasetini medyaya bağımlı kılarak ebediyen değiştirmişlerdir. Muzaffer muhafazakâr partinin aldığı başlıca ders, medyayı denetim altında tutmanın iktidarda kalmak için kilit önemde olduğuydu. Böylece Aznar hükümeti, 1996-2004 döneminde hükümete ait televizyon şebekelerini kontrol etmenin yanı sıra, iki özel televizyon şebekesinden birini satın almak, diğeri üzerinde de belirleyici etki sahibi olmak için telefon şirketini kullandı. Parti, aynı zamanda, televizyon şebekelerine girmemeleri için önde gelen bağımsız gazetecileri kara listeye alırken, nüfuzları altında olmayan medya gruplarını da sürekli yasal ve malî baskılarla dizginlemeye çalıştı. Medya siyaseti, anketlere göre siyasî yelpazede merkez solda yer alan bir ülkede muhafazakârları iktidarda tutmaya yönelik temel siyasî araç haline geldi.

Skandal siyasetinin başlıca özelliği, onu uygulayan bütün siyasî aktörlerin bu sisteme sıkışmış olması, genellikle rolleri değiştirmesidir: Bugünün avcısı, yarının avıdır. Burada önemli bir nokta Berlusconi'nin İtalya'daki siyasî macerasıdır. Nasıl olduğunu biliyoruz: Berlusconi, üç büyük televizyon şebekesi üzerindeki kontrolünü yolsuzluğa batmış İtalyan siyaset sistemine çevirerek yıkıcı bir kampanyaya girişti.[83] Sonra, üç ay içinde bir parti yarattı (taraftarların İtalyan milli takımına yaptığı tezahürattan hareketle) ve neo-Faşist parti ve Kuzey Birliği'yle ittifak halinde girdiği 1994 genel seçimini kazandı ve başbakan oldu. Hükümetin kontrolünü ele alınca teorik olarak hükümete bağlı diğer üç televizyon şebekesinin kontrolünü de almış oldu. Ama, medyanın ve televizyonların özerkliği güçlü bir biçimde tescil edilmişti. Medya sektöründe büyük bir varlık göstermesine karşın, Berlusconi başbakan olur olmaz yargı ve medya yine kol kola Berlusconi'nin malî yolsuzluklarına, rüşvet planlarına topyekûn saldırıya girişerek, İtalyan liderin girişimlerini baltaladı, yakın çevresinden bazı isimlerin, hatta Ber-

83 Walter (1994).

lusconi'nin yargı önüne çıkmasını sağladı. Saldırı İtalyan liderin imajını o denli sarstı ki, parlamento güvenoylamasında hükümeti reddetti. Sonra 1996'da seçmenler Berlusconi'yi reddederek merkez sol Il Ulivo koalisyonunu seçti. Il Ulivo'nun başlıca bileşeni, eskinin Komünisti şimdinin Sosyalisti *Partito Democratico di Sinistra*'ydı (Demokratik Sol Parti); *Partito Democratico di Sinistra* hiç hükümete gelmediğinden şöhretini korumuştu. Yine de Berlusconi'nin medya imparatorluğu, İtalyan solu içindeki bölünmeler ve tartışmaların sunduğu fırsatları yakalamayı, 2001'de eski Faşist parti ve yabancı düşmanı Kuzey Birliği'yle ittifak halinde "il Cavaliere"yi hükümete taşımayı başardı. Berlusconi, bunun ardından sivil toplumun bağımsızlığının iki kalesini, yargıyı ve medyayı bastırmak için parlamentodaki denetimini kullandı. Yine de, bu satırlar yazıldığı sırada 2003'te, Berlusconi yine bir yargı sürecinin ortasındaydı; işbirliği yaptığı önemli isimlerden biri yargıçlara rüşvet vermekle suçlanıyordu, Berlusconi'nin kendisi de yasadışı bazı anlaşmalar bağlamakla itham ediliyordu. İşte bu modern *commedia dell'arte* versiyonu böylece sürüp gidiyor.

İtalyan siyasetindeki bu gelişmenin verdiği en önemli ders, medya sektöründe girişimci bağlantıların fazla olmasının enformasyonel siyasete hâkim olmak anlamına gelmeyeceğiydi. Yargıyla, demokrasinin soruşturmalar yürüten kurumlarıyla karşılıklı yardıma dayalı bir ilişki içindeki medya sistemi, kendi hızını belirlemekte; siyasî sistemin her noktasından sinyaller almakta, siyasî etkilerin kaynağından, yönünden bağımsız olarak bu sinyalleri satışa ve nüfuza dönüştürmektedir. Ama bu karmaşık ilişkide, siyasî güçlerin ellerinde de kartlar vardır: Yasal yollardan medyayı etkilemek, yasal sistemi yönlendirerek yargıya karşı savunma siperi oluşturmak gibi (dokunulmazlık için oy kullanmak). Bunu yaparken siyasetçiler, sembolik iktidarın mekanizmaları karşısında kaybettikleri özerkliklerini yeniden kurmaya çalışırlar. Ne var ki, bunu ancak medyanın devlet karşısındaki özerkliğini azaltarak, basın yayın organlarının güvenilirlikten yoksun olduğunu vurgulayıp toplumu alternatif ifade ve iletişim biçimleri bulmaya, örneğin internet üzerinden iletişim kurmaya davet ederek yapabilirler.

Böylece siyasî sistem, basın yayın organlarında çıkan haberlerin, sızıntıların, karşı sızıntıların, skandalların girdabında sürüklenip durur. Kuşkusuz bazı cüretkâr siyasî stratejistler medya sektöründe yer edinerek, ittifaklar kurarak, enformasyonel birtakım darbelerin hedeflerini ve zamanlamalarını belirleyerek bu girdaba hâkim olmaya çalışırlar. Berlusconi'nin yapmaya çalıştığı tam da buydu işte; ilk denemesinde hüsrana uğradı, ama sonra başardı; belki sonunda yine başarısız olacak. Ne var ki uluslararası sahneden edindiğimiz gözlemlere bakılırsa, yarı siyasetçi yarı medya patronu olan bu yeni yaratıkların birçoğunun akıbeti, belirsizliklerle dolu küresel finans piyasalarının sularında gemilerini yüzdürmeyi biliyormuş gibi davranan finansal spekülatörlerin kaderlerinden farksız olacakmış gibi görünüyor. Ağ toplumunun başka alanlarında olduğu gibi, skandal siyasetinde de, akışların iktidarı iktidar akışlarına galebe çalıyor.

DEMOKRASİNİN KRİZİ

Günümüz toplumlarında siyasî süreçlerin ve ulus-devletin dönüşümüyle ilgili olarak belirlediğimiz çeşitli eğilimleri bir araya getirelim. Tarihsel bir çerçeve içinde örüldüklerinde bu eğilimler geçen yüzyılda bildiğimiz biçimiyle demokrasinin bir kriz içinde olduğunu gösteriyor.[84]

Yurttaşlığın alanını, işleyişini ve amacını tanımlayan ulus-devlet küresel servet, enformasyon ve iktidar akışlarının dinamikleriyle, örgütler üstü servet, enformasyon ve iktidar ağlarının dinamikleriyle darbe aldı; egemenliğinin büyük bölümünü yitirdi. Meşruîyet krizi açısından özellikle önemli olan nokta, üretim ve tüketimin küresel olarak karşılıklı bağımlılığa dayalı bir sistem içinde bütünleşmesinden, bununla bağlantılı kapitalist yeniden yapılanma sürecinden ötürü, devletin, refah devleti olarak vaatlerini yerine getirme yetisini yitirmesidir. Her ülkede, o ülkenin tarihine bağlı olarak farklı biçimlerde zuhur eden refah devleti, 1930'lardaki Büyük Bunalım'ın ve İkinci Dünya Sa-

84 Minc (1993); Guhenno (1993); Patterson (1993); Ginsborg (1994); Touraine (1995b); Katznelson (1996); Weisberg (1996); Nye vd. (1997); Pharr ve Putnam (2000); Calderon (2003); Inglehart (2003).

vaşı'nın ardından hükümet kurumlarının yeniden inşası sürecinde kritik bir siyasî meşruîyet kaynağıydı.[85] Keynesçiliğin reddedilmesi ve işçi hareketinin gerilemesi egemen ulus-devletin meşruîyetinin zayıflamasından ileri gelen çöküşünü hızlandırabilir.

Siyasî anlamın özgül kimlikler temelinde (yeniden) inşası, yurttaşlık kavramına temelden ters düşer. Devletin meşruîyet kaynağını, halkın iradesini temsil etmek, refahını sağlamak yerine kolektif kimliğin ortaya konulması olarak değiştirmesi ancak, kendini başka değerleri, azınlıkların kimliklerini dışlayan cemaatçilikle tanımlamasıyla mümkündür. Günümüzdeki siyasî meşruîyet krizinden doğmuş görünen fundamentalist, milliyetçi, etnik, bir toprağa dayalı ya da dinî devletlerin kaynağı gerçekten de bu tanımlamadır. Bu devletlerin demokrasiyi (liberal demokrasiyi) koruyamayacağı, korumayacağı kanısındayım, çünkü bu iki sistemin temsil ilkeleri (ulusal yurttaşlık ve bireysel kimlik) birbiriyle çelişir.

Ulus-devletin meşruîyet krizine, siyasî partiler arasındaki açık rekabet üzerine kurulu siyasî sistemin güvenilirliği krizini de eklememiz gerekiyor. Medyanın alanına kısılıp kalmış, kişiselleştirilmiş liderliğe indirgenmiş, teknolojik bakımdan yetkin yönlendirmeye bağlı, yasadışı yollardan finansmana sürüklenmiş, skandal siyasetine yönelen ve skandal siyasetiyle yönlendirilen parti sistemi cazibesini ve güvenilirliğini yitirmiştir; hangi amaçlar söz konusu olursa olsun, kamunun güveninden yoksun bürokratik bir kalıntıdan ibarettir.[86]

İç içe geçmiş, birbiriyle etkileşim içinde olan bu süreçlerin sonucunda, yurttaşların bireysel ya da kolektif ifadeleri ve kamuoyu, partiler, siyasetçiler, profesyonel siyaset karşısında gitgide büyüyen, temel bir hoşnutsuzluk göstermektedir. Örneğin ABD'de, *Times Mirror Center*'ın Eylül 1994'te yaptığı bir araştırmaya göre: "Bu yaz Amerikalı seçmenlerle yapılan binlerce söyleşi sonrasında, halkın siyasî düşüncesinin yönelimiyle ilgili elde edilen tek açık bulgu, insanların mevcut sis-

85 Navarro (1995).
86 D. M. West (1993); Anderson ve Comiller (1994); Mouffe (1995); Navarro (1995); Salvati (1995); Balz ve Brownstein (1996); Wattenberg (1996); Dupin (2002).

tem karşısında büyük bir hayalkırıklığı duyuyor, alternatif siyasî çözümler ve çağrılar bekliyor olduğundan ibaret."[87] 1994'te ülke çapındaki Harris anketine katılanların yüzde 82'si hükümetin onların çıkarlarını temsil etmediği görüşündeydi (1980'de bu oran yüzde 72'ydi); yüzde 72'lik bir kesim de hükümetin çıkar gruplarını temsil ettiğini düşünüyordu (yüzde 68'i de bu çıkarları şirket çıkarları olarak tanımlıyordu); 1995'te yapılan bir Roper anketine göre de, aynı eğilimler doğrultusunda katılımcıların yüzde 68'i Cumhuriyetçilerle Demokratlar arasında bir fark göremiyor, yüzde 82'si de yeni bir partinin kurulmasını istiyordu.[88] 1998'de California'da ve ABD'de halkın yüzde 39'u "Hükümette dolap çevirmeyen çok az insan var," görüşündeydi; California halkının yüzde 70'i, ABD nüfusunun yüzde 63'ü "Hükümet büyük çıkar çevrelerince yönetiliyor," inancındaydı. Yine California nüfusunun yüzde 54'ü, ABD nüfusunun da yüzde 60'ı, "Hükümet yetkilileri benim gibi insanların ne düşündüğünü umursamıyor," ifadesine katılıyordu.[89]

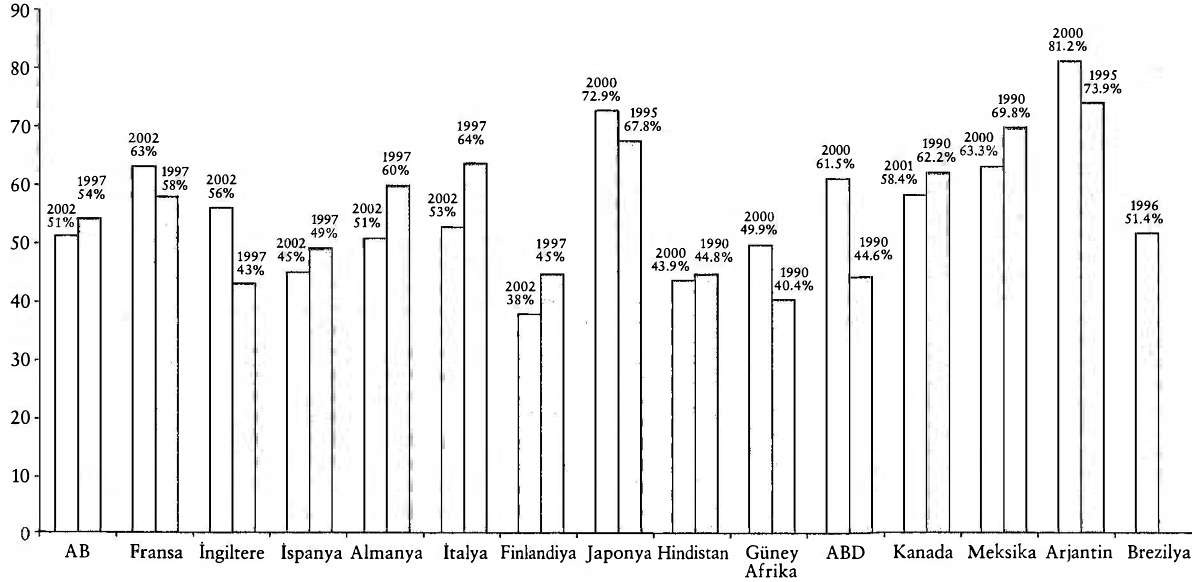
Geçen on yılda yapılmış, karşılaştırmalı bazı siyasî anketleri incelemeye geçelim. Michigan Üniversitesi'nin Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü tarafından, Ronald Inglehardt'ın başkanlığında gerçekleştirilmiş Dünya Değerleri Araştırması (World Values Survey), dünya çapında siyasî görüşleri analiz etmeye yönelik en iyi kaynaklardan biridir.[90] Bu araştırmanın sonuçlarını ve başka verileri kullanarak, seçilmiş ülkelerde halkın hükümete ve siyasî sisteme karşı tavrını yansıtan Şekil 6.3-6.5'i hazırladık. Bu ülkelerin hepsinde de yurttaşların üçte ikiyi aşkın bir kesiminin siyasî partilere güveni azdır ya da yoktur. Şekil 6.5, siyasî anketlerin klasik sorusuna verilen yanıtı gösteriyor: "Ülkelerinin, yalnızca kendini düşünen birkaç büyük çıkar grubu tarafından yönetildiğini" düşünen yurttaşların oranını. 1997-2001 döneminde değerlendirmeye alınan ülkelerin tamamında, görüşülen insanların

87 Balz ve Brownstein'da alıntı (1996: 28).
88 Navarro'da alıntı (1995: 55).
89 Baldassare (2000).
90 Inglehart (2003); Nevitte (2003).

ŞEKİL 6.3

Seçilmiş Ülkelerde Hükümete Pek Güvenmediğini ya da Hiç Güvenmediğini İfade Eden Yurttaşların Oranı

(yıl ve ortalama şekilde belirtilmiştir)

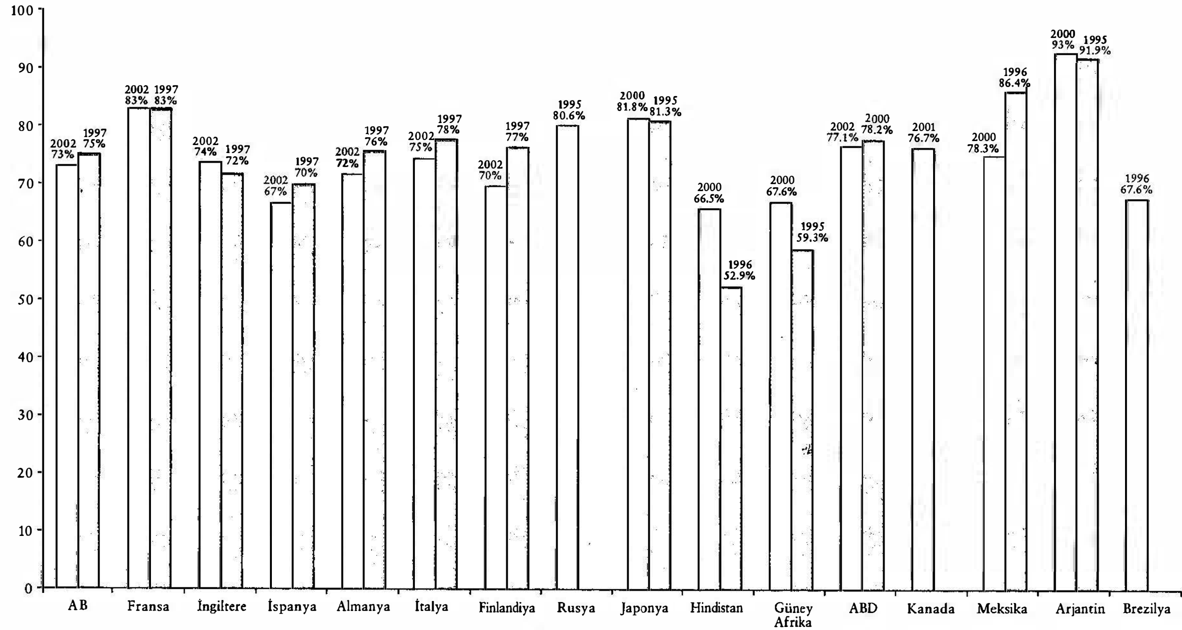

Kaynaklar: Nevitte (2003: 387-412); Eurobarometer 1997 ve 2002 (Fransa, Britanya, İspanya, Almanya, İtalya ve Finlandiya). Derleyen Esteve Ollé.

ŞEKİL 6.4

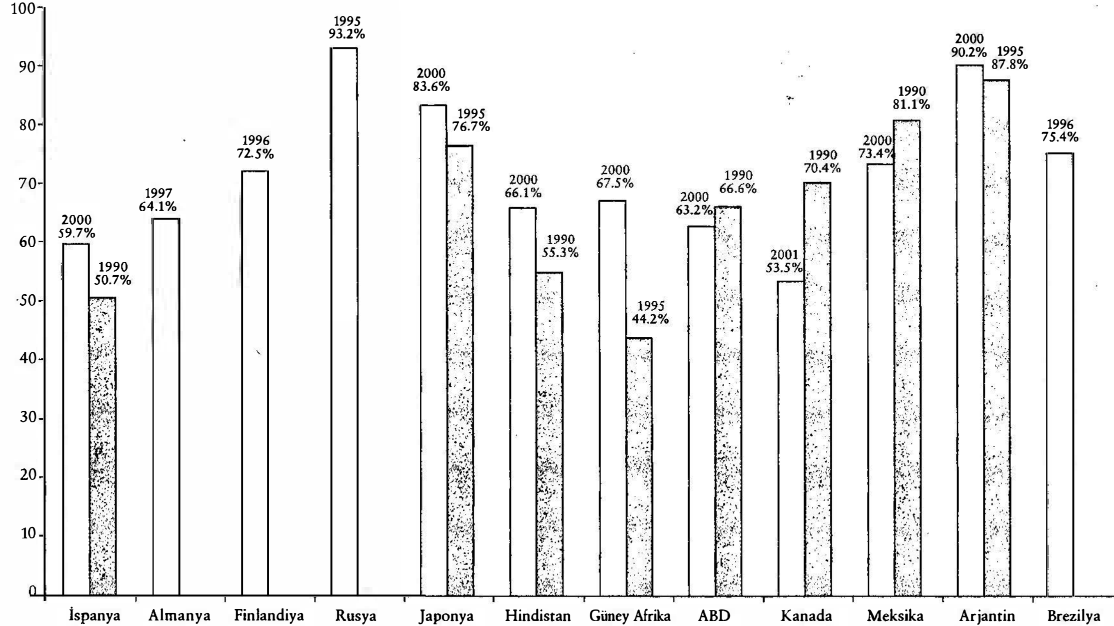
Seçilmiş Ülkelerde Siyasi Partilere Pek Güvenmediğini ya da Hiç Güvenmediğini İfade Eden Yurttaşların Oranı

(yıl ve ortalama şekilde belirtilmiştir)

Kaynaklar: Nevitte (2003: 387-412); Eurobarometer 1997 ve 2002 (Fransa, Britanya, İspanya, Almanya, İtalya ve Finlandiya). Derleyen Esteve Ollé.

ŞEKİL 6.5
Seçilmiş Ülkelerde, Ülkelerinin Kendi Hesaplarını Gözeten Birkaç Büyük Çıkar Grubunca Yönetildiği Düşüncesini İfade Edenlerin Oranı (yıl ve ortalama şekilde belirtilmiştir)

Kaynaklar: Nevitte (2003: 387-412). Derleyen Esteve Ollé.

yüzde 53'ü bu kanıdaydı; ABD'de bu görüşte olanların oranı yüzde 63,2, genelde örnek demokrasi olarak gösterilen Finlandiya'da ise yüzde 72,5'tu.

Dünya çapında gerçekleştirilen başka araştırmalarda da, siyasî tatminsizlik yönünde benzer bulgular elde edildi. Gallup'un 1999'da Birleşmiş Milletler Binyıl Toplantısı için gerçekleştirdiği Uluslararası Binyıl Araştırması'nda (International Millenium Survey), 60 ülkede görüşülen 57 bin kişinin yüzde 62,1'nin ülkelerinin halkın iradesiyle yönetildiğine inanmadığı ortaya çıktı. Katılımcılardan, hükümeti nasıl gördüklerini daha iyi ifade edecek bir sözcük seçmeleri istendiğinde, başlıca tercihler "yoz" ve "bürokratik" oldu. Araştırma 1 milyar 250 milyon kişinin görüşlerini temsil ettiği iddiasındaydı (Şekil 6.6'ya bakınız).[91]

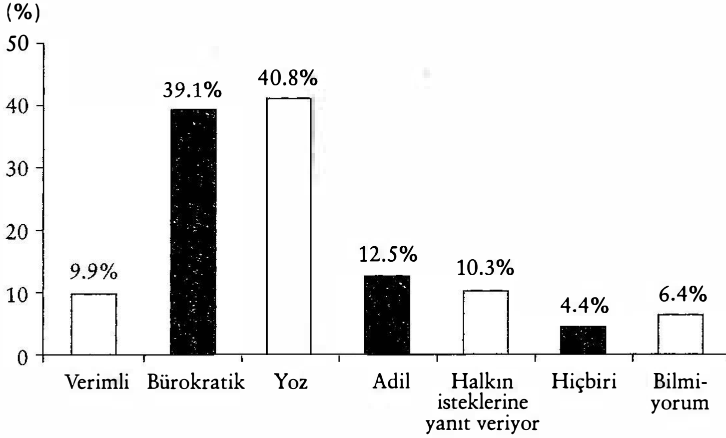
Gallup 2002'de, bu kez Dünya Ekonomik Forumu için altı kıtada 47 ülkede, 36 bin kişiyle görüşerek, 1 milyar 400 milyon yurttaşın görüşlerini yansıttığı düşünülen benzer bir araştırma gerçekleştirdi. Bu araştırmaya göre de, yurttaşların üçte ikisini aşkın bir kesimi, hükümetlerinin halkın iradesiyle yönetilmediğini düşünüyordu; Kuzey Amerikalıların yüzde 52'si, Avrupa Birliği yurttaşlarının yüzde 61'i bu görüşteydi (bakınız Şekil 6.7). Aynı araştırmaya göre, dünya yurttaşlarının yüzde 51'i hükümetin toplumun çıkarları doğrultusunda hareket edebileceğine ya hiç güvenmiyordu ya da az güven duyuyordu; Avrupa Birliği'nde yurttaşların yüzde 59'u böyle düşünüyordu. Ama bu soruda, Kuzey Amerika'nın daha iyi bir not tutturduğu görüldü; yurttaşların yalnızca yüzde 22'lik kesimi bu görüşteydi.

Toplumun çıkarları lehine hareket edebilecek kurumlar sorulduğunda, silahlı kuvvetlerin, hükümetdışı örgütlerin, eğitim kurumlarının, Birleşmiş Milletler'in, dinî kurumların, polis ve sağlık kurumlarının yurttaşların büyük çoğunluğunun güvenini kazanarak ilk sıralara yerleştiği görüldü. Öte yandan küresel şirketlere ve parlamentolara güven duyan kesim azınlıkta kalıyordu; hükümetlerse güven cetvelinin orta sıralarında yer alıyordu (bakınız Şekil 6.8).[92] Ama ana siyasî par-

91 Gallup Uluslararası Binyıl Araştırması (1999).

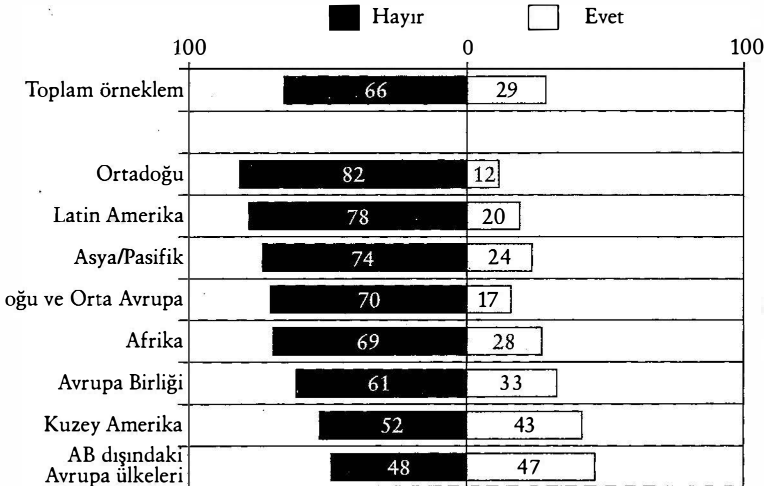
92 Gallup Uluslararası Binyıl Araştırması (2002).

ŞEKİL 6.6
60 Ülkede Yurttaşların Hükümeti Kavrayışı (1999)

Kaynak: Gallup Uluslararası Milenyum Araştırması (1999). Derleyen Esteve Ollé.

ŞEKİL 6.7
47 Ülkede, Ülkelerinin Halkın İradesiyle Yönetildiği Görüşünü İfade Eden Yurttaşların Oranı (2002)

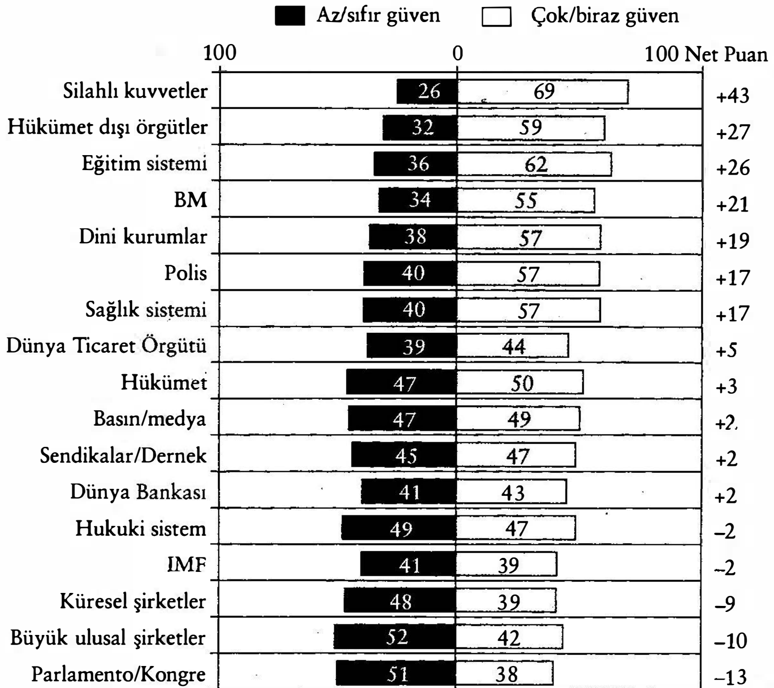

Kaynak: Gallup Uluslararası Milenyum Araştırması (2002). Derleyen Esteve Ollé.

ŞEKİL 6.8

Kurumların Toplumun Çıkarları Doğrultusunda İşleyeceğine Duyulan Güven (2002)

[a] Net puan: % güven - % güvensizlik

Kaynak: Gallup Uluslararası Milenyum Araştırması (2002). Derleyen Esteve Ollé.

tiler ve siyaset karşısındaki bu şüpheci tutum, ille de insanların artık oy kullanmayacağı ya da demokrasiyi umursamadıkları anlamına gelmiyor. Dünyanın büyük bölümünde demokrasi ancak yakın zamanda onca kan ve gözyaşının ardından büyük çabalarla kazanıldı; bu yüzden insanlar kolayca umutsuzluğa kapılacakmış gibi durmuyor. Hatta, anlamlı bir siyasî eylem fırsatı gördüklerinde, hevesle harekete geçiyorlar; tıpkı 2002'de Brezilya'da Lula'yı devlet başkanlığına getiren seçimde olduğu gibi. Yaklaşık iki yüzyıldır serbest seçimin uygulandı-

ğı (nüfusun diğer yarısı, yani kadınlar hariç) kadim demokrasilerde bile, siyasî katılım oranında inişler çıkışlar gözleniyor. ABD'de insanlar pek sandık başına gitmiyor (2000'deki başkanlık seçiminde yüzde 51,2 olan katılım oranı 1996'da yüzde 49, 1992'de yüzde 54, 1984'te yüzde 51'di. 1968'deyse yüzde 68'di), ama İtalya, İspanya, Almanya, birçok Avrupa ülkesi ve 2002'ye dek Fransa'da seçime katılım oranlarının yüksek bir düzeyde seyrettiği görüldü (yüzde 65 ilâ yüzde 80). Ama Avrupalıların da siyasetçilerine güveni, Amerikalılarınkinden fazla değil.[93] Amerika'nın bu konuda bir istisna oluşturmasının sebebi siyasetten soğumaktan çok, bireyselcilikmiş gibi görünüyor.[94]

TABLO 6.4
Genel Seçimlere Katılım Oranları: 1970'ler ve 1980'lerdeki Oranlara Kıyasla Son Dönemdeki Oranlar (%)

	1970'ler ve 1980'ler		1990'lar		
	Ortalama Katılım	Katılım Oranı	1990'lar (1. Seçim)	1990'lar (2. Seçim)	2000'ler
ABD	55.2	52.8-57.1	55.9 (1992)	49.0 (1996)	51.2 (2000)
Japonya	71.2	67.9-74.6	67.3 (1993)	59.6 (1996)	62.5 (2000)
Almanya	88.6	84.3-91.1	79.1 (1994)	80.2 (1998)	79.1 (2002)
Fransa (ilk seçim)	82.2	81.1-84.2	78.4 (1995)		71.6 (2002)
Britanya	74.8	72.2-78.9	75.8 (1992)	71.4 (1997)	59.2 (2001)
İspanya	73.9	70.6-77.0	77.3 (1993)	77.4 (1996)	68.7 (2000)
İtalya	91.4	89.0-93.2	86.4 (1992)	86.0 (1994)	81.2 (2001)
			82.7 (1996)		

Not: ABD ve Fransa için verilen rakamlar başkanlık seçimlerini yansıtmaktadır. Diğerlerinin hepsi meclisin alt kamarası için yapılan seçimlere aittir. İtalya'da oy kullanmak mecburidir.
Kaynaklar: 1970'ler ve 1980'ler: The International Almanac of Electoral History (gözden geçirilmiş 3. basım, Thomas T. Mackie ve Richard Rose, Washington, DC: Macmillan Press, 1991); son seçimler: The Stateman's Yearbook 1994-1995, 1995-1996 ve 1997-1998 (derleyen Brian Hunter, New York: St. Martin's Press, 1994, 1995, 1997), 1998-1999, 2003 (derleyen Barry Turner, Londra: Macmillan, 1998, 2002); The Societies of Europe: Elections in Western Europe since 1815 (Daniele Caramani, Londra: Macmillan, 2000); www. elysee.fr (Devlet başkanlığı resmi web sitesi, Fransa). Derleyenler Sandra Moog ve Esteve Ollé.

93 Eurobarometer (çeşitli yıllar); Castells vd. (2002); Dupin (2002); Gallup Uluslararası Binyıl Araştırması (2002).

94 Lipset (1996).

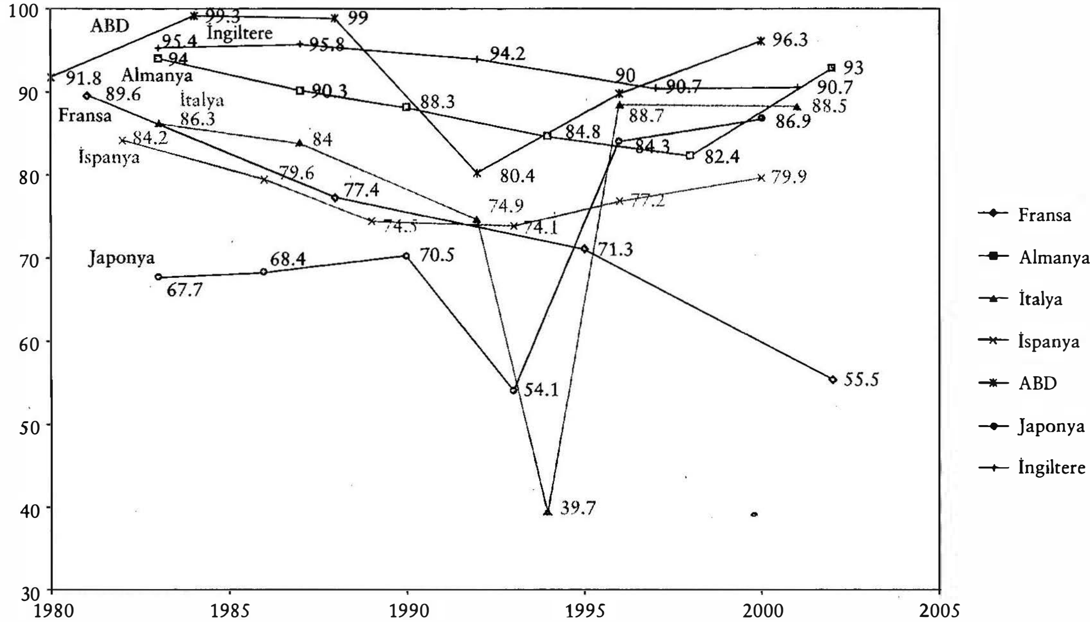
Fakat insanlar, devletin sorunlarını çözemediğini gördükçe, profesyonel siyasetçilerin kinik yararcı yaklaşımlarına maruz kaldıkça, siyasete yabancılaşma da tüm dünyada daha güçlü biçimde ortaya konuyor. Örneğin bu ifadelerden biri, çeşitli "üçüncü" güçlerin, bölgesel partilerin daha fazla destek bulması; zira birçok siyasî sistemde ulusal iktidarı ele geçirmeye yönelik nihaî mücadele geniş çaplı iki koalisyonu temsil eden iki aday arasında yaşanıyor. Bu durumda bir başkasına oy vermek bütün bir siyasî sistemi protesto etmek, belki de genellikle yerel ya da bölgesel temelde başka bir seçeneği inşa etme girişiminde bulunmak anlamına geliyor. Esteve Ollé, Sandra Moog ve ben, farklı kıtalarda bazı büyük demokrasilerde başlıca partilerin aldığı oyların, zaman içinde gelişimini değerlendirmek üzere 1980'ler, 1990'lar ve 2000'deki verileri kıyaslayan bir endeks hazırladık.[95]

Şekil 6.9'da görüldüğü gibi, genel eğilim 1990'ların ortalarına doğru ana partilerin oy oranlarının gerilediğini teyit eder görünüyor. Ama siyasal sistemler yaşayan sistemlerdir: Bir krizle karşı karşıya kaldıklarında, yurttaşlarından gelen baskıları hazmedebilme kapasitelerini artırmak için kendilerini yeniden yapılandırırlar. Burada incelediğimiz demokrasilerde olan budur. İtalya'da 1994'te Hıristiyan demokratlar ve müttefiklerinin hâkimiyetindeki eski siyasî sistem, yolsuzluklar, adam kayırmacılık ve verimsizlik yüzünden meşruîyetini yitirip çöktü. Biraz evvel tartıştığımız gibi siyasî bir girişimci, bir medya patronu olan Berlusconi, farklı bir siyasî koalisyon kurdu, kısa vadede seçimi kazandı, uzun vadede de hâkim çıkar grupları için yeni bir iktidar temeli oluşturdu. 1994'teki seçim öncesinde Berlusconi'nin koalisyonu dışarıdaydı, ama 1994'ten sonra başlıca siyasî aktörlerden biri haline geldi. Almanya'da da ana siyasî partilerin oy oranlarının gerilemesi, toplumun siyasî başkaldırısının başlıca ifadesine, Yeşiller'e hükümetin yolunu açtı. Dolayısıyla 1998 seçimleri sonrasında Yeşiller Partisi'nin Almanya'da hükümete ortak olmasının ardından başlıca siyasî partiler (artık Yeşiller de dahil olmak üzere) oy oranlarının gerile-

95 Kaynaklar, tanımlar, hesaplama yöntemleri için Yöntemsel Ek'e bakınız.

ŞEKİL 6.9

Genel Seçimde, Ana Siyasi Partilere Destek Düzeyi, 1980-2002 (ABD ve Fransa için verilen rakamlar başkanlık seçimleri içindir; diğer hepsi, meclis alt kamarası için yapılan seçimlerin sonucunu yansıtmaktadır)

Kaynaklar: Esteve Ollé'nin derlediği rakamlar ve kaynaklar için metodolojik eke bakınız.

mesi eğilimini tersine çevirdi. Liberal Demokrat Parti'nin yıllardır devam eden hâkimiyetinin 1993'te tepetaklak olduğu Japonya da, eski Liberal Demokrat Parti'den kopan çeşitli grupların, yeni bir görüntüyle, yeni bir söylemle, bazı yeni liderlerle derlenip toplanmasıyla, yeni bir muhafazakâr bir koalisyon yaratmayı başardı. İspanya'da sosyalistlerin ana parti kümesinden düşmesi, muhafazakâr partinin bölgesel düzeydeki muhafazakâr partilerden birkaçını hazmetmesiyle telafi edildi. Seçmenlerin, yolsuzluğa batmış gördükleri Sosyalistlere karşı bir tavrı benimsemesiyle, Sosyalist seçmenlerin bir bölümünün sandıktan uzak durmasıyla birlikte bu gelişme, ana partilere giden oy oranının artmasına yol açtı; bu oran, 1982'ye kıyasla daha düşük bir düzeyde olsa da. ABD'de Ross Perot fenomeninin kaybolup gitmesiyle birlikte sistem normale döndü –yani ulusal siyasetin iki partinin kontrolünde olduğu siyaset tarzına-, ama bunun da bedeli seçimlere katılım oranının düşmesi oldu.

Kurumsal olarak, iktidarın iki parti arasında el değiştirmesine kilitlenmiş bir diğer siyasî sistemde, Britanya'da da ana partilerin oy oranlarında küçük bir gerileme gözlendi; 1983'te yüzde 95,4 olan bu oran 2001'de yüzde 90,7 olarak gerçekleşti. Diğer yandan Fransa, sosyalistler, komünistler ve yeşiller ittifakı iktidara gelmiş olmasına rağmen, yerleşik sistemin karşısındaki oyları ana siyasî akımlarla birleştirmeyi başaramadı. Sonuçta, 2002'deki cumhurbaşkanlığı seçimlerinde protesto oylarıyla Faşist aday ilk turdan ikinci sırada çıktı, sol parçalandı, ana partiler karşısındaki hoşnutsuzluk eğilimi de tercihlerini ana siyasî partiler dışında kullanan seçmen oranının yüzde 45'e ulaşmasında ifadesini buldu.

Kısacası, siyaset sahnesindeki başlıca partiler karşısında bir hoşnutsuzluk eğilimi gözleniyor; sistemi yerleşik partilerin kontrolü altında tutmaya yönelik iç mekanizmalara karşın, kurumsal bütünleşme açısından siyasî krizler doğuran bir eğilim bu. Sistemin iç kontrol mekanizmaları artık işlemez hale geldiğinde, sistem kendini yeni bileşenlere açar ve siyasî baskıları böylelikle kanalize eder. Ama her yeniden yapılanmada, krize sebep olan hoşnutsuzlar cevaplanmadığında hoş-

nutsuzluğun büyümesi riski de artar. Yurttaşlar hayalkırıklığına uğrarlarsa eğer, yüzlerini siyasetin kurumsal olmayan biçimlerine dönerler. Inglehart ile Catterberg'in karşılaştırmalı analizi de bunu gösteriyor. Dünya Değerleri Araştırması'nın verilerini kullanarak kurumsal sistemin dışında elitlere karşı çıkışın ampirik göstergelerini değerlendiren Inglehart ve Catterberg, geçen on yıl içinde 17 demokraside bu eğilimin yükseldiğini gösterdi.[96] Diğer yandan, Latin Amerika ya da Doğu Avrupa'nın yeni demokrasilerinde, rejim değişikliği sonrası insanların demokrasiyi tecrübe etmesinin ardından, eski rejimin çöküşünü izleyen yıllarda siyasî eylemlilikte bir gerileme olduğu gözleniyor; ikilinin deyişiyle, bu ülkelerde demokrasinin desteklenmesinde balayı sonrası bir gerileme söz konusu.

Bu gözlemlerden bazı genel sonuçlara ulaşabiliriz: Tüm dünyada, siyasî katılım, toplumsal talepler ve demokratik kurumların bu taleplere yanıt vermesi arasında giderek güçlenen bir gerilim mevcut. Bu gerilimin somut ifadeleri her ülkede kalkınma düzeyine, siyasî kurumlara, ülkenin siyasî döngüsüne bağlı olarak farklılıklar gösterir. Çoğu insan bir hükümet sistemi olarak demokrasiye bir alternatif göremese de, yurttaşların çoğunluğu demokrasinin gündelik hayatlarında karşı karşıya kaldıkları sorunlarda onlara bir yardımı dokunmayacağını düşünüyor.

Bu gelişmeler sonucunda, genel anlamda insanların siyaset sahnesine çekildiğine değil, sembolik siyasetin, tek meseleye kilitlenmiş seferberliklerin, yerelciliğin, referandum siyasetinin ve hepsinden de öte duruma göre kişiselleştirilmiş liderliğe verilen desteğin siyaset sahnesine nüfuz ettiğine tanık oluyoruz. Siyasî partiler kaybolup giderken, mesihlerin zamanı geliyor. Bu da yaygın bir öngörülemezliğin, belirsizliğin kapısını aralıyor. Lula yönetimindeki Brezilya'da 2003'te beklendiği gibi, siyasetin yenilenmesine, yeniden doğmasına çıkabilir bu kapı. Ama, siyasî kurumları parçalayan, dünyanın istikrarını tehlikeye atan ya da akla karşı yeni bir saldırıya girişen demagojik bir hiddete de çıkabilir. Ya da, 2003'te ABD'nin bazı eğilimlerinde gözlediğimiz gi-

96 Inglehart ve Catterberg (2003).

bi, kendini güvenliğin sağlanması yönünde son çare olarak tesis etmek üzere küresel güvensizlik fırsatından istifade etmeye çalışan, demokratik, otoriter bir devletin dönüşüne de varabilir.

İlerde ne olur bilinmez, ama mevcut duruma ilişkin gözlemler, bu bölümde, daha önceki bölümlerde ana hatlarını kabaca çizdiğim çeşitli süreçlerle, çeşitli biçimlerde devletin parçalanışına, siyasî sistemlerin belirsizleşmesine ve siyasetin tekil meselelere odaklanmasına tanık olduğumuzu gösteriyor. Siyasî özgürlükler, insanlar onlar uğruna mücadele verdiği sürece varolacaktır. Ama 18. yüzyılın liberal devrimlerinde algılandığı, 20. yüzyılda tüm dünyaya yayıldığı biçimiyle siyasî demokrasi, içi boş bir ceviz kabuğu haline gelmiştir. Siyasî demokrasinin artık yalnızca "biçimsel demokrasi"den ibaret olduğu anlamına gelmiyor bu söylediğim: Demokrasi bu "biçimlerin" dışında da yaşamayı sürdürür; gizli, evrensel kadın hareketi ya da sivil özgürlüklere saygı gibi örneğin.[97] Fakat demokrasinin uygulanmasının yeni kurumsal, kültürel ve teknolojik koşulları çerçevesinde, mevcut parti sisteminin, rekabete dayalı mevcut siyasî rejimlerinin modası geçmiştir; bunlar ağ toplumunda siyasî temsili sağlayamazlar. İnsanlar bunu biliyor, hissediyor; ama aynı zamanda kolektif hafızaları onlara, silinip gitmekte olan demokratik siyaset alanının tiranlarca işgal edilmesini önlemenin ne kadar önemli olduğunu da söylüyor. Yurttaşlar hâlâ yurttaş da hangi yurdun, kimin yurdunun yurttaşları; bunda kararsızlar.

SONUÇ: DEMOKRASİNİN YENİDEN İNŞASI

Bu sözler gerçekten de alarm zilleri çaldıracak cinsten. Tam da bu noktada enformasyonel demokrasiye ilişkin geliştirdiğim model üzerine nutuk atma fırsatından istifade etmemek için kendimi zor tutuyorum. Ama kaygılanmayın. Üçlemenin genel sonuç bölümünde (üçüncü ciltte) sunacağım gerekçelerden ötürü, normatif reçeteler geliştirmeyi, siyasî nasihatlerde bulunmayı kendime yasakladım. Ama siyasî umutların doğruluğuyla, güzelliğiyle, bu bölümü demokratik yeniden yapı-

97 Katznelson (1996).

lanmanın olası yolları üzerine, bazı yorumlarda bulunarak noktalayacağım. Yapacağım yorumların çıkış noktası, bu demokratik yeniden yapılanma yollarının niteliklerine ilişkin kişisel görüşlerim değil, bu yolların binyıl dönümünde toplumların gözlenen pratiklerinde kendilerini ortaya koyma biçimleridir. Yeni demokratik siyasetin dünyanın çeşitli bölgelerinde farklı biçimlerde gözlenen birçok nüvesi olduğundan, yorumlarımı enformasyonel siyasetin geleceğini özellikle ilgilendirdiğini düşündüğüm üç eğilimle sınırlayacağım.

İlki yerel devletin yeniden yaratılmasıdır. Beşinci bölümde açıkladığım gerekçelerden ötürü, yerel demokrasinin dünyanın birçok yerinde, birçok toplumda serpilmekte olduğu görülüyor; en azından ulusal siyasî demokrasiyle karşılaştırdığımızda böyle bir görüntüyle karşılaşıyoruz. Bu durumun özellikle, bölgesel ve yerel hükümetlerin birbiriyle işbirliği yapması, erimlerini çok yakınlarındaki adem-î merkezîyetçiliği ve yurttaşların katılımını da kapsayacak şekilde genişletmeleri halinde geçerlilik kazandığını görüyoruz. Yeni teknolojiler de yerel hükümete katılımın artırılmasına katkıda bulunuyor; sözgelimi yurttaşların katılımını artırmak, onlara danışmayı güçlendirmek amacıyla (Barcelona, Stockholm, Lyon ya da Bologna'da olduğu gibi) elektronik araçlardan yararlanılıyor. Porto Alegre örneğinde tanık olduğumuz yerel öz yönetim tecrübeleri, ekonomik küreselleşmenin, siyasî belirsizliklerin yarattığı zorlukları paylaşmak (kontrol altında tutmak için değilse bile) amacıyla siyasî temsil bağlantılarının yeniden yapılandırılması olasılığına dikkat çekiyor. Ulus-devletin parçalanmasını hızlandırdığından, bu yerelciliğin aşikâr bazı sınırları vardır. Ama tümüyle gözlemler dahilinde konuşacak olursak, demokrasiyi meşrulaştıran en güçlü eğilimlerin tüm dünyada yerel düzeyde görüldüğünü söyleyebiliriz.[98]

Literatürde[99] ve medyada[100] sık sık tartışılan ikinci bir bakış açısı, elektronik iletişimin siyasî katılımı, yurttaşlar arasında yatay iletişimi güçlendirdiğine dikkat çeker. Gerçekten de bilgiye bilgisayarlar üze-

98 Cooke (1994); Graham (1995); Ziccardi (1995); Borja ve Castells (1997).
99 Ganley (1991); Castells (2001).
100 The Economist (1995a).

rinden ulaşmak, bilgisayara dayalı iletişim bilginin yayılmasını, edinilmesini kolaylaştırmış; medyanın kontrolünün bertaraf edildiği, özerk, elektronik bir forumda tartışma, etkileşim içinde olma imkânı yaratmıştır. Çeşitli konularda düzenlenen, örnek gösterebileceğimiz referandumlar, referandum siyasetinin fazla basitleştirilmiş çerçevesine girmeden, dikkatlice kullanıldığında yararlı araçlar olabilirler. Daha da önemlisi, yurttaşlar yerleşik siyasî yapıları es geçip esnek, değişikliğe açık bir siyasî alan yaratarak kendi siyasî ve ideolojik gruplarını oluşturabilirler, oluşturmaktadırlar. Fakat elektronik demokrasinin geleceğine ilişkin tartışılması gereken, hatta tartışılan ciddi eleştiriler de vardır.[101] Öncelikle bu demokratik siyaset biçiminin, önemli bir tartışma, temsil ve karar alma aracı olarak kabul görmesi, hem ulusal, hem uluslararası düzeyde bir tür "Atina demokrasisi"ni kurumsallaştıracaktır. Yani, birkaç ülkede nispeten küçük, eğitimli ve varlıklı elit, sıradışı bir bilgilenme ve siyasî katılım aracından yararlanarak, yurttaşlıklarını fiilen güçlendirirken, dünyanın eğitimsiz, bilgisayardan uzak kesimleri bu yeni demokratik çekirdeğin dışında kalmış olacaklardır; tıpkı klasik Yunan'da demokrasinin başlangıç dönemlerindeki köleler ve barbarlar gibi. Diğer yandan partilerin, kurumların akılcılaştırma gücü birbirine hızla yaklaşıp hızla birbirinden uzaklaşan siyasî eğilimlerin akışları tarafından bertaraf edildiğinde, bu yeni aracın değişkenliği, yeni modaların, mitlerin boy göstermesiyle birlikte "gösteri siyaseti"ne hız kazandırabilir. Başka bir deyişle on-line siyaset, siyasetin ve toplumun bireyselleşmesini, bütünleşme, görüşbirliği ve kurumlar oluşturmaya varmanın tehlikeli ölçüde zorlaşacağı bir noktaya sürükleyebilir.

Berkeley'de Enformasyon Toplumunun Sosyolojisi başlıklı seminerime katılan doktora öğrencilerim, meseleyi derinlemesine incelemek için 1996 baharında internet üzerinde bazı gözlemlerde bulundular. Analizleri ilginç bazı eğilimleri ortaya koyuyor. Klinenberg ile Perrin, 1996'da ABD'de başkanlık yarışının ön seçimlerinde internet kullanımının adaylar hakkında (Dole) bilgilendirmenin yanı sıra, destek kazanma

101 Üst Düzey Uzmanlar Grubu (1996).

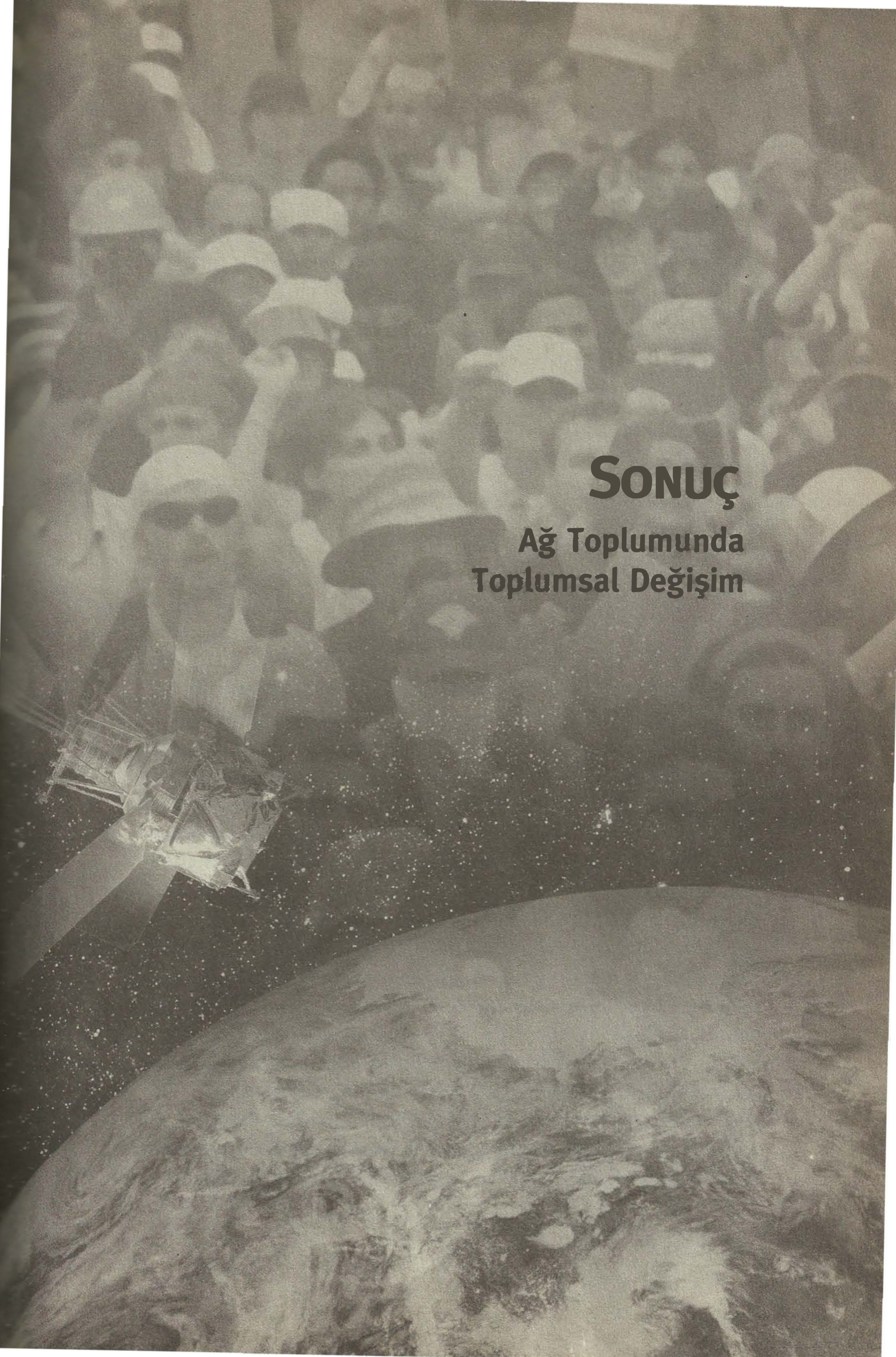
(Buchanan) ve malî yardım toplamada (bütün adaylar) önemli bir rol oynadığını gösterdi.[102] Ama iletişim kanalları izleniyordu ve sıkı bir denetime tabîydi; yani aslında televizyondan daha güçlü, daha esnek, ama yurttaşların katılımına televizyondan daha açık olmayan tek yönlü iletişim sistemleri söz konusuydu. Bu eğilim gelecekte değişebilir, fakat öyle görünüyor ki, enformasyonel siyasetin mantığı, sistemin açılmasını engellemektedir; çünkü adayların dava konusu olabilecek ya da seçmene ulaşamayan ifadelerden ya da konumlardan sorumlu tutulmamak için ağlarındaki mesajları denetlemeleri gerekir. Görünüşe bakılırsa, mevcut sistemde sıkı siyasî denetim ve elektronik açıklık birbirlerini dışlıyor. Bu yüzden siyasî işleyiş, siyasî partiler ve örgütlü kampanyaların kontrolünde olduğu sürece, yurttaşların elektronik katılımı formel seçimler ve karar oluşturma süreciyle ilişkilendirildiğinden enformasyonel siyasetin arka koltuğunda yer alacaktır. Fakat çevre hareketini inceleyen Steve Bartz'ın, Amerikan milislerini inceleyen Matthew Zook'un araştırmaları, internetin bir bilgilenme, iletişim ve örgütlenme aracı olarak kullanımının taban örgütlenmelerini güçlendirdiğini ortaya koyuyor.[103] Ayrıca ikinci bölümde sunulan, küreselleşme karşıtı hareketle ilgili analiz, internetin yurttaşların kurumsal sistemde gereğince işlenmeyen meseleler etrafında örgütlenip harekete geçme özerkliğinin güçlendirilmesine nasıl katkıda bulunabileceğini gösteriyor. Öyle görünüyor ki, yeni elektronik iletişimin etkileri en fazla, sembolik siyaset alanında, ana siyasî sistemin dışında kalan grupların ve bireylerin çeşitli meselelere odaklı bir hareketlilik içine girmesinde hissediliyor. Bu gelişmelerin demokrasiyi nasıl etkileyeceği henüz belirsiz. Meseleler etrafında harekete geçmenin formel siyaseti bertaraf etmesine izin vermek demokrasi kurumlarını daha da baltalayabilir. Öte taraftan, siyasî temsil ve karar oluşturma süreçleri, teknolojik bakımdan güçlü bir elit yaratmaksızın, ilgili vatandaşların katkıda bulunmasına imkân tanıyan bu yeni kaynaklarla bağlantı kurabilirlerse, yeni bir tür sivil toplum inşa edilebilir, böylece elektronik bir taban demokrasisi mümkün olabilir.

102 Klinenberg ve Perrin (1996).
103 Bartz (1996); Zook (1996).

Sembolik siyasetin, "siyasî olmayan" meseleler etrafında, siyasî hareketliliğin elektronik olarak ya da başka biçimlerde gelişimi, ağ toplumunda demokrasinin yeniden yapılanması sürecinde gözlenen üçüncü eğilimdir diyebiliriz. Uluslararası Af Örgütü, Sınır Tanımayan Doktorlar Örgütü, Greenpeace, Oxfam, Food First gibi, dünyanın dört bir yerinde binlerce yerel ve küresel eylem grubunun, hükümet dışı örgütün desteklediği insanî meseleler, enformasyonel siyasette insanları harekete geçiren, etkinleştiren en güçlü etkenler.[104] Bu seferberlikler, üzerinde geniş bir görüşbirliği sağlanmış, şu veya bu siyasî partinin çizgisine denk düşmeyen meseleler etrafında gelişirler. Gerçekten de siyasî konum itibariyle, partilerin çoğu, bu meselelerin birçoğunu açıkça desteklemektedir. İnsanî örgütlerin büyük kısmı da, belli zamanlarda, belli meseleler dışında bir siyasî partiyi desteklemekten kaçınırlar. İnsanî meseleler etrafında gelişen bu seferberliklerin çoğu, toplumsal hareketle siyasî eylem arası bir yerde durmaktadır; çünkü insanlar seferberliğin gündeme getirdiği meseleye ilişkin kamu kurumlarına, özel şirketlere baskı yaparak bir fark yaratmasını istemekle, kendilerini yurttaşlara açarlar. İnsanlara doğrudan dayanışma çağrısında bulunan örnekler de mevcuttur. Nihayetinde hedefleri siyasî süreci etkilemektir, yani toplumun, toplumun temsilcileri tarafından yönetimini etkilemektir. Ama ille de siyasî temsil ve karar oluşturma süreçlerini kullanalım, örneğin kendi adayımızın seçilmesine çalışalım tarzı bir yaklaşımları yoktur; aslında genellikle bu süreçleri kullanmazlar. Görünüşe bakılırsa, meseleye odaklı, parti dışı siyaset olarak tanımlanabilecek bu siyasî hareketlilik biçimleri, bütün toplumlarda meşruîyet kazanmakta, formel siyasî rekabetin kurallarını ve sonuçlarını etkilemektedir. İnsanların zihinlerinde ve hayatlarında, kamusal meselelere ilişkin kaygılara yeniden meşruîyet kazandırmaktadırlar. Bunu yaparken, yeni siyasî süreçler başlatmakta, yeni siyasî meseleleri gündeme getirmekte, dolayısıyla bir yandan daha keşfedilmemiş enformasyonel demokrasinin ortaya çıkışını teşvik ederken, bir yandan klasik liberal demokrasinin krizini derinleştirmektedirler.

---

104 Guehenno (1993).

SONUÇ

Ağ Toplumunda Toplumsal Değişim

Enformasyon çağının şafağında, bir meşruîyet krizi sanayi çağı kurumlarını anlamlarından, işlevlerinden yoksun bırakıyor. Küresel zenginlik, iktidar ve bilgi ağlarınca bertaraf edilmiş modern ulus-devlet egemenliğinin büyük bölümünü yitirdi. Devlet küresel sahneye stratejik müdahalelerde bulunmaya çalışarak ülkesindeki uyrukları temsil etme yetkisini yitiriyor. Çokyanlılığın kural haline geldiği bir dünyada, uluslarla devletlerin, temsil siyasetiyle müdahale siyasetinin ayrılığı, liberal demokrasinin temelindeki, son yirmi yıldır uygulanan siyaseten hesap verme birimini çözüp dağıtıyor. Kamu kurumlarının özelleştirilmesi, refah devletine yönelik saldırı, toplumları bazı bürokratik yüklerden kurtarsa da, yurttaşların çoğunluğunun yaşam koşullarını zorlaştırdığı gibi, sermaye, emek ve devlet arasındaki tarihî toplumsal sözleşmeyi de bozdu, sosyal güvenlik ağını ortadan kaldırdı, sıradan insanların meşru hükümetinin kayışlarını çözdü.

Finans ve üretimin uluslararasılaşmasıyla parçalanan, şirketlerin ağlar oluşturmasına, emeğin bireyselleşmesine ayak uyduramayan, istihdamın cinsiyet ayrımından uzaklaşmasıyla karşı karşıya kalan işçi hareketi, toplumsal bütünlüğün, işçilerin temsilinin başlıca daya-

naklarından biri olarak gücünden yitirdi, zayıfladı. Silinip gitmedi, ama aslen kamu kurumlarının alanıyla bütünleşmiş bir siyasî ajan haline geldi. Ya devlete ya da piyasaya dayanan, sekülerleşmiş bir dinî yaşayan, yaşatan kiliseler teselli sunma, cennette yer ayırma karşılığı davranışları etkileme, değiştirme güçlerini büyük ölçüde yitirdiler. Ataerkilliğe başkaldırı ve ataerkil ailenin krizi, kültürel kodların kuşaktan kuşağa düzenli bir biçimde aktarımını kesintiye uğrattı, kişisel güvenliğin temellerini sarstı, sonuçta erkekleri, kadınları ve çocukları yeni yaşam biçimleri geliştirmeye zorladı. Sanayileşme çağının kurumları ve örgütlenmelerinden, ulus-devlete dayalı demokratik liberalizmden ya da emeğe dayalı sosyalizmden doğan siyasî ideolojiler, bu yeni toplumsal bağlamda fiilen anlamsız hale geldiklerini gördüler. Bu yüzden de çekiciliklerini yitirdiler; ayakta kalma çabasıyla sonu gelmez uyarlamalara giriştiler; yeni toplumun gerisinde sürdürdükleri bu koşuda, unutulmuş savaşların tozlu bayrakları haline geldiler.

Bu iç içe geçmiş süreçler sonucunda, birinci bölümde *meşrulaştırıcı kimlikler* diye tanımladığım kaynaklar, dayanaklar kuruyup gitti. Sivil toplumun demokratik devlet ve sermayeyle emek arasındaki toplumsal sözleşme çevresinde inşa edilmiş kurumları ve örgütlenmelerinin içleri boşaldı; birçok toplumda insanların hayatları ve değerleriyle bağlantı kuramaz hale geldiler. Tüm dünyada birçok ülke nice mücadelelerden sonra nihayet liberal demokrasiyi (bence bütün siyasî demokrasinin temelidir) kurumsallaştırmayı başarmışken, bu kurumların asıl önemli olan yapılardan ve süreçlerden bu kadar uzak olmaları, birçok insana tarihin yeni yüzü karşısında küçümser bir burun kıvırma olarak görünmeleri de trajik bir ironidir gerçekten. Binyıl dönümünde kral da kraliçe de, devlet de sivil toplum da çırılçıplaktır; evlatları-yurttaşları da başka evlerin evlatlığı olarak oradan oraya dolanmaktadır.

Anlamlı bir toplumsal sistem olarak toplumun çözülmesi anlamına gelen, ortak kimliklerin eriyip gitmesi pekâlâ çağımızın hal-i pür melâli olabilir. Yeni kimliklerin doğacağını, yeni toplumsal hareketlerin toplumu yeniden yaratacağını, şarkı söyleyen yarınlara doğru yeni

kurumlar inşa edeceğimizi söyleyen hiçbir şey yok. İlk bakışta yalnızca, açıkça "akılcı beklentiler"in (yeni, etkili ekonomik teori) güdümündeki piyasalardan, ağlardan, bireylerden ve stratejik örgütlenmelerden oluşan bir dünyaya tanık oluyoruz; bu akılcı bireyler birden komşularını vurmadıkları, küçük bir kız çocuğuna tecavüz etmedikleri, metroda gaz saldırısı düzenlemedikleri sürece. Bu yeni dünyada kimliklere gereksinim yok: Temel güdüler, iktidar koşusu ve benmerkezci stratejik hesaplamaların ve makrotoplumsal düzeyde "barbar göçebe bir dinamiğin; sınırları artırma tehdidi yaratan uluslararası siyasî-hukukî ve medenî kuralları sorunlu hale getiren hazcı bir unsurun niteliklerini" görüyoruz.[1] Bu dünyanın ana hatları, birçok ülkede tanık olduğumuz gibi, devlet yapısının kalıntılarının, şu ya da bu şekilde meşruîyet kazanmayı bir kenara bırakarak, iktidar uğruna iktidar ilkesini tarihten pençeleyip kopararak, kimi zaman da bu ilkeyi milliyetçi bir retoriğe sarmalayarak, milliyetçi bir anlayışla kendini yeniden dayatması. Bu üçlemenin ilk iki cildinde gezindiğimiz sularda, *Weltanschauung*'u, eski *Macht* mantığıyla yeni *Selbstanschauung* arasında bölünmüş bir toplumun tohumlarını gördük.[2] Ama, cemaatçi cennetleri siper alan, küresel akışlarla, radikal bireycilikle silinip gitmeyi reddeden güçlü direniş kimliklerinin doğduğunu da gözledik. Cemaatlerini geleneksel değerler olan Tanrı, millet ve aile etrafında kuran bu cemaatler, kamplarının çevresini etnik simgelerle, topraklarını savunacak güçlerle çevreliyor. Direniş kimlikleri geleneksel değerlerle sınırlı değil. Karşı çıktıkları baskıcı kurumlara saldırıda bulunamayacak kadar güçlü olmadıkları müddetçe, özerkliklerini direnişçi kimlikleriyle tescillemeyi seçen eylemci toplumsal hareketler tarafından ya da bu hareketler çevresinde de kurulabiliyorlar. Kadın hareketlerini ve cinsel özgürlük hareketlerini örnek gösterebiliriz. Kadın hareketleri ataerkillik karşıtı yeni bir bilincin doğabileceği, kadınlara ait alanlar yaratmışlardır. Cinsel özgürlük hareketlerinin yarattığı özgürlük alanları da,

1 Panarin (1994: 37).
2 *Macht:* Kudret; *Weltanschauung:* Dünyayı kültürü merkez alarak kavramak; *Selbstanschauung:* Dünyayı benliği merkez alarak kavramak.

barlardan mahallelere dek öz tanınmanın bir aracı haline gelmiştir. Nihayetinde kozmolojik bir ufku olan çevre hareketi dahi, sıklıkla tüm dünyada arka bahçelerde ve cemaatlerde başlar; zamanı fethetmeye girişmeden önce mekânlar korumaya alınır.

Dolayısıyla direniş kimlikleri de ağ toplumunda, sanayi çağında sivil toplumu oluşturan eski meşrulaştırıcı kimliklerin çözülmesi sonucu ortaya çıkan bireyci projeler kadar yaygındır. Ama bu kimlikler direnir, nadiren iletişim kurar. Belli çıkarları/değerleri adına mücadele etmenin, pazarlığa girmenin dışında devletle iletişim kurmazlar. Birbirleriyle iletişimleri de azdır, çünkü bir "içeri" ve bir "dışarı" tanımlayan, kesin bir biçimde birbirinden ayrılmış ilkeler üzerine kuruludurlar. Ayakta kalmalarının anahtarı cemaatçi mantık olduğundan, bireysel öz tanımlar da hoş karşılanmaz. Dolayısıyla, bir yanda akışlar uzamının sakinleri olan egemen, küresel elitlerin, kimliksiz bireylerden oluşma eğiliminde olduğu ("dünya yurttaşları"); diğer yanda ise ekonomik, kültürel ve siyasî haklardan yoksun kalmaya direnen insanların cemaatçi kimliğin içine çekilme eğiliminde olduğu gözlenir.

Bu durumda, ağ toplumunun toplumsal dinamiklerine başka bir katman daha eklememiz gerekiyor. Devlet aygıtları, küresel ağlar ve benmerkezci bireylerle birlikte *direniş kimlikleri* etrafında örgütlenmiş cemaatler de vardır. Ama bu unsurlar birbirine eklenmez, birbirini dışlar; barışçı bir biçimde bir arada bulunmaları mümkün değildir.

Bu noktada birlikteliklerden yeni bir toplum yaratma potansiyeline sahip, *proje kimliklerinin* ortaya çıkması kilit mesele haline gelir. Bu konuda ne reçete yazacağım, ne kehanette bulunacağım; daha çok toplumsal hareketlere ve siyasî süreçlere ilişkin gözlemlerimden vardığım, geçici nitelikteki bazı sonuçları değerlendireceğim. Analizim, burada değerlendirdiklerimden çok daha farklı toplumsal hareketlerin geleceğin toplumunun yaratılmasında başlıca rolü oynaması olasılığını dışlamıyor. Ama 20. yüzyılın şafağında ben böyle işaretler almadım.

Yeni *proje kimlikleri*, sanayi çağının sivil toplumundaki eski kimliklerden değil de, bugünkü *direniş kimliklerinden* doğacakmış gibi görünüyor. Yeni tarihsel öznelerin oluşumunun böyle bir yol izleme-

sinin ampirik dayanaklarla birlikte, teorik gerekçeleri olduğuna da inanıyorum. Ama konuyla ilgili düşüncelerime geçmeden önce, proje kimliklerinin incelediğimiz direniş kimliklerinden nasıl doğabileceğine açıklık getireyim.

Bir cemaatin bir direniş kimliği etrafında kurulmuş olması, bir proje kimliği kurma yönünde evrileceği anlamına gelmez. Pekâlâ savunmacı bir cemaat olarak kalabilir. Ya da bir çıkar grubu haline gelip, ağ toplumunun egemen mantığı olan genel pazarlık mantığına katılabilir. Fakat direniş kimlikleri, küresel sermaye, iktidar ve bilgi akışlarının harekete geçirdiği egemen çıkarlara karşı cemaatçi direniş değerleriyle süreklilik içinde, bir bütün olarak dünyayı değiştirmeyi amaçlayan proje kimlikleri de ortaya çıkarabilirler.

Dinî cemaatler topluma yeni bir ahlak kazandırmayı, tanrısal, ebedî değerleri yeniden kurmayı, tüm dünyayı, en azından yakın çevreyi bir inananlar cemaati haline getirmeyi, böylece yeni bir toplum kurmayı amaçlayan dinî fundamentalist hareketler haline gelebilirler.

Yakın dönemdeki deneyimler, enformasyon çağında milliyetçiliğin çok daha belirsiz bir yol izleyeceğini gösteriyor. Milliyetçilik bir yanda, ulus-devleti devlet adına değil ulus adına yeniden meşrulaştırarak, yeniden inşa edilmiş ulus-devlet siperlerine çekilmeye yol açabilir. Öte yandan, ulusların devletin ötesine geçtiğini teyit ederek, değişken bir ortak egemenlik geometrisinde çok yanlılığa dayalı siyasî kurum ağları oluşturarak, modern ulus-devleti aşabilir de.

Baskının da özgürleşmenin de temel bir bileşeni olan etnisite, kendi başına direniş ya da yeni projeler başlatmaktan çok, başka cemaatçi kimlikleri (dinî, ulusal, ülkesel) destekler bir çerçeveye sahip görünüyor.

Ülkeye bağlı, coğrafî kimlik tüm dünyada, yerel ve bölgesel hükümetlerin, küresel akışların sonu gelmez biçim değişikliklerine ayak uydurmaya daha yatkın temsil ve müdahale aktörleri olarak dirilişinin kökeninde yatıyor. Kent devletin yeniden icadı da, bu yeni küreselleşme çağının göze çarpan, modern çağın başlangıcında ticaretin, uluslararası ekonominin yükselişiyle ilişkilendirilen bir özelliği.

Kadın cemaatleri, cinsel kimliğin özgürlük alanları da kendilerini toplumun geneline ataerkilliği baltalayarak, ataerkil kapitalizme, ataerkil devlete karşı toplumsal kurumlarda cinsiyet ayrımının bertaraf edilmesi anlamına gelen yeni, eşitlikçi temeller üzerinde aileyi yeniden kurarak yansıtıyor.

Çevrecilik de insanın kendi çevresinin, sağlığının, refahının savunulmasından, insanoğlunu ve doğayı, insanın kozmolojik anlamını da hesaba katan, türlerin sosyo-biyolojik kimliği temelinde birleştiren ekolojik bir projeye dönüşme yolunda.

Bu kimlik projeleri, sivil toplum kurumlarının yeniden yapılanmasından çok, cemaatçi direnişten doğuyor; çünkü bu kurumların krizi ve direniş kimliklerinin doğuşu, tam da ağ toplumunun cemaatçi direnişi baltalayan, sivil toplum kurumlarının yeniden yapılanmasını başlatan yeni özelliklerinden kaynaklanıyor. Daha açık bir ifadeyle, sanayileşme çağında kurulduğu biçimiyle devletin ve sivil toplumun krize girmesinin gerisinde, küreselleşme, kapitalist yeniden yapılanma, örgütsel ağlar oluşturma, gerçek sanallık kültürü ve teknoloji adına teknolojinin üstünlüğü var; yani bilgi çağında toplumsal yapının kilit özellikleri. Bunlar aynı zamanda, yeni kimlik projeleri doğurabilecek olan cemaatçi direnişlerin de karşısına aldığı güçler. Direniş ve projeler, yeni toplumsal yapının üç temel alanında savunmacı ve saldırgan bir mücadeleye girerek, ağ toplumunun egemen mantığına karşı koyuyor: Uzam, zaman ve teknoloji.

Direniş cemaatleri, bilgi çağında toplumsal egemenliğe damgasını vuran akışlar uzamının mekânsız mantığına karşı uzamlarını, mekânlarını savunuyor (birinci cilt, altıncı bölüm). Tarihin zamansız bir zaman içinde çözülüp gitmesine, gerçek sanallık kültürünün geçici olanı kutlamasına karşı tarihsel hafızalarını geri istiyor ve/veya değerlerinin kalıcılığını teyit ediyor (birinci cilt, yedinci bölüm). Teknolojinin putlaştırılmasına karşı çıkarken, insanlar arasında yatay iletişimi sağlamak için bilgi teknolojisini kullanıyorlar ve kendi kendine düzenlemeler getiren bilgisayar ağlarının yıkıcı mantığına karşı aşkın değerleri koruyorlar.

Çevreciler, akışlar uzamının doğal olmayan, soyut mantığına karşı uzamın hem insanlar hem de doğa adına kullanımını onaylıyor. İnsan türünü gelişen çevresiyle bütünleştiren kozmolojik donmuş zaman görüşünü geliştiriyorlar ve zamanın, zamansız zamana içkin sıralamayı bozma mantığıyla ortadan kaldırılmasına itiraz ediyorlar (birinci cilt, yedinci bölüm). Ve bilimin, teknolojinin hayat için kullanılmasını desteklerken, bilimin, teknolojinin hayata egemen olmasına karşı çıkıyorlar.

Feministler ve cinsel kimlik hareketleri de, yeniden inşa edilmiş kadın görüntülerinin ve cinsellik fetişlerinin insanlıklarını çözüp kimliklerini inkâr ettiği, ataerkilliğin etkisi altındaki akışlar uzamında parçalanmalarına, bedensizleştirilmelerine karşı, en yakınlarındaki uzamın, bedenlerinin kontrolüne sahip çıkıyorlar. Aynı zamanda, ağ toplumunun zamansızlık mantığı, kadınlar daha yeni hayatlarını yeni zamanlamaya uyarlamamışken onlara roller, işlevler yüklüyor; yabancılaşmış zaman, özgürleşmemiş bir toplumsal örgütlenmede özgürleşmiş bir kadın olmanın getirdiği güçlüklerin en somut ifadesi haline gelirken, zamanlarının kontrolü için mücadele veriyorlar. Kadınlar ve cinsel kimlik hareketleri, kadınların yapay tıbbî ritüellere ve önyargılara tabî tutulmasında ya da bazı bilimsel kurumların eşcinsel hastalığı olarak değerlendirildiği dönemlerde AIDS'le mücadeleye yanaşmamasında ifadesini bulduğu üzere bilim ve teknolojinin ataerkil kullanımlarına karşı, haklarını (örneğin üreme haklarını, bedenlerinin kontrolüne sahip olmak haklarını) savunmak için de teknolojiye başvuruyorlar. İnsanoğlu, türlerin biyolojik üremesinin toplumsal kontrolü için verilen mücadelede teknoloji cephesine ulaşırken, özerk kimlikler olarak bedenlerle toplumsal yapıtlar olarak bedenler arasında temel bir savaş veriliyor. Kimlik politikasının bedenlerimizle başlamasının sebebi de bu.

Dolayısıyla ağ toplumunun egemen mantığı, *kurumsal ve kültürel süreçlere göre farklılıklar gösteren koşullarda, süreçlerde* cemaatçi direniş kimlikleri ve bu uzamlardan doğabilecek proje kimlikleri biçiminde, kendi mücadelelerini tetikliyor. Sonuçta ortaya çıkan çelişkili dinamikler, yeni bir toplumsal yapının, toplumlarımızın etinin, kanının

oluşturulduğu tarihsel sürecin kalbinde yatmaktadır. Peki bu toplumsal yapıda iktidarın yeri neresi? Ve bu tarihsel koşullarda iktidar nedir?

İktidar üçlemenin bu cildinde ve birinci cildinde savunulduğu ve bir ölçüde gösterildiği gibi, artık kurumların (devlet), örgütlerin (kapitalist şirketler) ya da sembolik denetçilerin (medya, kiliseler) elinde toplanmış değildir. İktidar zenginlik, güç, bilgi ve görüntülerin değişken geometrili bir sistemde, maddî olmayan bir coğrafyada dolanarak değiştiği küresel ağlara dağılmıştır. Fakat ortadan kaybolmamıştır. *İktidar hâlâ bizi yönetiyor; bizi şekillendiriyor, bize egemen.* Yalnızca, başka başka aygıtlar hâlâ bedenleri disipline edip zihinleri susturduğundan değil. Bu iktidar biçimi aynı anda hem ebedîdir, hem de silinip gitmektedir. Ebedîdir, çünkü insanlar yırtıcıdır, yağmacıdır, öyle de olacaklardır. Ama bugün varolduğu biçimiyle, silinip gitmektedir: İktidarın bu biçiminin icrası, hizmet ettiği varsayılan çıkarlar açısından giderek etkisini yitirmektedir. Devletler ateş açabilirler, ama düşmanlarının kimliği, nerede oldukları giderek belirsizleştiğinden, rasgele ateş açma eğilimindedirler; tabii bu süreçte kendilerini vurmaları da ihtimal dahilindedir.

Yeni iktidar, çevresinde toplumların kurumlarını örgütlediği, insanların hayatlarını kurduğu, tavırlarını belirlediği bilgi kodlarında ve temsil hayallerinde yatmaktadır. Bu iktidarın mekânı insanların zihinleridir. Bilgi çağında iktidarın aynı zamanda hem tanımlanabilir, hem yayılmış olmasının sebebi budur. İktidarın ne olduğunu biliyoruz, ama yakalayamıyoruz; çünkü iktidar toplumun kültürel kodları etrafında verilen sonu gelmez bir savaşın türevi. İnsanların zihinleri için verilen savaşı kim kazanırsa yöneten de o olacak, çünkü öngörülebilir gelecekte güçlü, katı aygıtların esnek, alternatif ağların iktidarı etrafında harekete geçmiş zihinlere denk düşmesi mümkün değil. Kodlar sürekli bilgi akışlarının girdabında dönüp durduğu için, zaferler geçici olabilir. İşte kimlikler, bu sürekli değişen iktidar yapısı içinde bu yüzden bu kadar önemli, bu yüzden bu kadar güçlü; çünkü çıkarlar, değerler ve projeleri deneyimler etrafında kuruyorlar, doğa, tarih, coğrafya ve kültür arasında özel bir bağlantı kurarak çözülüp gitmeye karşı koyu-

yorlar. Kimlikler, iktidarı toplumsal yapının bazı alanlarına çıpalıyor ve tutumları, dolayısıyla kurumları oluşturan kültürel kodlar için verilen enformasyonel mücadelede direniş ve saldırı konumlarını bu noktada inşa ediyorlar.

Bu koşullarda, bilgi çağının özneleri kimlerdir? Hangi kaynaklardan doğabileceklerini biliyoruz ya da en azından ben bildiğimizi öne sürebilirim. Nerelerden gelişmeyeceklerini bildiğimizi de ekleyebilirim. Örneğin işçi hareketi, tarihsel olarak aşılmış görünüyor. Tümüyle ortadan kalkacağını (dünyanın büyük bölümünde giderek küçülüyor olsa da) ya da bütünüyle konu dışı hale geldiğini söyleyemeyiz. Aslında işçi sendikaları, birçok ülkede etkili siyasî aktörlerdir. Ve birçok örnekte, işçi sendikalarının işçilerin kendilerini sermayenin ya da devletin suiistimaline karşı korumalarının başlıca aracı ya da tek aracı olduğunu görürüz. Fakat bu üçlemenin ilk iki cildinde aktarmaya çalıştığım yapısal özellikler ve tarihsel süreçler yüzünden, işçi hareketi kendi kendine, kendi içinden bilgi çağında toplumsal kontrolü yeniden kurabilecek, toplumsal kurumları yeniden inşa edebilecek bir proje kimliği doğurmaya yatkın görünmüyor. Emekçi militanlar kuşkusuz, yeni, dönüştürücü toplumsal dinamiklerin bir parçası olacaktır; yalnız sendikaların olacağından kuşkuluyum.

Siyasî partiler de, toplumsal değişimin özerk ajanları olarak potansiyellerini tüketmişler, enformasyonel siyasetle başlıca platformları olan, giderek konu dışı hale gelen ulus-devlet kurumları arasında sıkışıp kalmışlardır. Yine de toplumsal hareketlerin başını çektiği taleplerin ulusal, uluslararası ve ulusüstü oluşumlarda işlenmesinin temel araçlarıdırlar. Öyle ki, toplumsal hareketlerin toplumların yeniden düşünülmesi ve yeniden kurulması için yeni kodlar ortaya koyması gerekirken, siyasî partiler (belki de yeni, enformasyonel biçimlerde) hâlâ toplumsal dönüşümün kritik ajanlarıdır. Siyasî partiler güçlü yenilikçilerden çok, etkili aracılardır.

Küreselleşmeye, kapitalist yeniden yapılanmaya, örgütsel ağlar oluşturmaya, kontrolsüz enformasyonelleşmeye ve ataerkilliğe karşı cemaatçi direnişten –yani şimdilik ekolojistler, feministler, dinî funda-

mentalistler, milliyetçiler, yerelciler ve kapitalist küreselleşmeye karşı küresel adalet koalisyonu olarak karşımıza çıkan geniş çaplı demokratik hareket– doğan toplumsal hareketler bilgi çağının olası özneleridir. Kendilerini hangi biçimlerde ifade edeceklerdir? Kendimi, mümkün olduğunca bu ciltte belirtilen gözlemlere dayanan bazı varsayımlar ileri sürmek zorunda hissetsem de, analizim bu noktada daha çok tahmin niteliğine bürünüyor.

Kültürel kodları değiştirmeyi amaçlayan kimlik projelerini dile getiren ajanların, harekete geçirici semboller olmaları gerekir. Ağ toplumunda iletişimin çerçevesini çizen gerçek sanallık kültürüne göre eylemde bulunmaları, alternatif değerler adına onu değiştirmeleri, özerk kimlik projelerinden doğan kodlar ortaya koymaları gerekir. Böyle iki tür olası ajan gözlemledim. İlkine peygamberler diyeceğim. Bunlar karizmatik liderlerin ya da zeki stratejistlerin rollerinden farklı olarak, sembolik bir isyanın yüzü (ya da maskesi) olma rolünü üstlenen, isyancılar adına konuşan sembolik kişiliklerdir. Böylece sesten yoksun isyancıların bir sesi olur, kimlikleri sembolik mücadelelerin alanına girebilir, insanların zihinlerinde iktidarı yakalama şansına erişebilir. Elbette, Meksika'da Zapatistaların lideri Subcomandante Marcos bir örnektir. Ama La Paz-El Alto'daki compadre Palenque de öyle. Ya da ölüm saçan Japon tarikatının gurusu Asahara da. Böyle olası kâhinlerin ifadelerinin ne denli çeşitlilik gösterebileceğini vurgulamak için, Katalan milliyetçi lider Jordi Pujol'u örnek gösterebiliriz; ılımlılığı, akılcılığı, stratejik zekâsı sıklıkla, onun Katalonya'yı diğer Avrupa ulusları arasına, kendi adına konuşan ve bir Karolenj kimliğini yeniden inşa eden bir ulus olarak kabul ettirme kararlılığını gölgede bırakmıştır. Pujol, enformasyonel Avrupa'da yeni, orijinal, devletsiz bir milliyetçilik biçiminin sesi olabilir.

Bir başka örnek de, ekolojik bilincin sıklıkla Amazon ormanlarını kurtarma kampanyası düzenleyen Sting gibi ünlü rock şarkıcıları ya da hayvan hakları savunucusu Brigitte Bardot gibi film yıldızlarınca temsil edilmesidir. Başka bir peygamber de, anarşist geleneği, teknolojinin kötülüklerine karşı temel doğanın savunulmasıyla birleşti-

ren, Amerika'daki Unabomber olabilir. İslâmî ya da Hıristiyan fundamentalist hareketlerde, bazı kutsal metinleri yeniden yorumlayarak, insanların zihinlerine ve ruhlarına ulaşacağı, dokunacağı, onların da inanacağı ümidiyle Tanrı'nın hakikatini yeniden dile getiren dinî liderler de benzer bir rol üstlenmişlerdir. Dinî fundamentalizm, küresel sistemin egemen mantığıyla şiddetli bir çatışmaya girdiğinde Mesihî bazı liderler belirir, Bin Ladin gibi. İnsan hakları hareketleri de, tarihsel olarak Saharov'un temsil ettiği, 1990'larda Sergei Kovalov'la tanığı olduğumuz Rus muhalifleri geleneği örneğinde olduğu gibi, genellikle sembolik, uzlaşmaz kişiliklerin ajanlığına dayalıdır.

Benimki de dahil, bireysel tercihlere bağlı olarak "iyi" ve "kötü" peygamberler olduğunu vurgulamak amacıyla, farklı türlerden örnekler verdim. Ama bir yola işaret etmeleri, değerler koymaları, sembol göndericiler olmaları anlamında hepsi de peygamberdirler; kendi içlerinde de bir sembole dönüşürler, böylece haber haberciden ayrılamaz hale gelir. Genellikle kurumların çatırdadığı, siyasî biçimlerin tükendiği dönemlerde gerçekleşen tarihsel değişimler, her zaman peygamberler zamanı olmuştur. Enformasyon çağına, yani bilgi akışları ve sembollerin yönlendirmeleri etrafında örgütlenen bir toplumsal yapıya geçişte daha fazla böyle olacaktır.

Fakat toplumsal hareketlere yaptığımız bu seyahatte gözlediğimiz ikinci ve asıl ajan, enformasyonel toplumun egemen ağlar oluşturma mantığını yansıtan, ona saldıran, *yeni toplumsal hareketlerin başlıca özelliği olan ağlara dayalı, merkezsiz bir örgütlenme ve müdahale biçimidir.* Merkezsiz eylemciliğin ulusal ve uluslararası ağları çevresinde kurulan çevre hareketi açık bir örnektir. Ama bunun kadın hareketleri, küresel düzene isyan edenler, dinî fundamentalist hareketler ve küreselleşme karşıtı hareket için de geçerli olduğunu gösterdim. Bu ağlar eylemleri örgütlemekten, bilgiyi paylaşmaktan daha fazlasını yapar. Kültürel kodların fiili üreticileri, dağıtıcıları onlardır. Yalnızca internet üzerinden değil, birçok farklı biçime bürünen etkileşimleriyle yaparlar bunu. Toplum üzerinde yarattıkları etkinin bir merkez tarafından yönetilen, uyumlu bir stratejiden kaynaklandığı nadirdir. En başarılı

kampanyaları, en çarpıcı girişimleri genellikle çok katmanlı bir iletişim ağındaki "girdaplar"dan kaynaklanır; aynı anda hem doğayı kurtarma hem de kapitalizmden kurtulma deneyimlerini bir araya getiren evrensel bir forum olan "yeşil kültür"ün yaratılmasında olduğu gibi. Ya da kadınların deneyimlerinin kadın gruplarında, kadın dergilerinde, kadınlara yönelik kitabevlerinde, kadın filmlerinde, kadın kliniklerinde, çocuk bakımına yönelik kadın destek ağlarında paylaşılması sonucu ataerkilliğin çözülmesi örneğinde olduğu gibi. Ya da neo-liberal ideolojinin kültürel egemenliğinin çözülmesinde gördüğümüz gibi.

Doğmakta olan yeni kimlik projelerinin algılanmasını, tanımlanmasını bu kadar güçleştiren de, toplumsal değişim ağlarının bu merkezsiz, örtülü karakteridir. Tarihsel tahayyülümüz, düzenli taburlara, renkli flamalara, yazılı toplumsal değişim bildirilerine çok alıştığından, iktidar salonlarından uzakta, çokbiçimli ağlarda işlenen, artan sembol değişimlerinin görünmez bir biçimde yayılmasını anlayamıyoruz. Alternatif elektronik ağlarda olsun, cemaatçi direnişin taban ağlarında olsun, kimliğin gücüyle tarih tarlalarında işlenen yeni toplum nüvelerinin, toplumun bu arka sokaklarında varolduğunu hissediyorum.

Devam etmek üzere...

Metodolojik Ek

TABLO 5.1 VE 5.2'YE EK

Tablo 5.1 ve 5.2'de verilen değişim oranları, farklı istatistiki kaynaklardan alınan veriler kullanılarak hesaplanmıştır. Aşağıdaki tablolar, hesaplamalarda kullanılan gerçek rakamları ve bunların yanı sıra bu veriler kullanılarak hesaplanan değişim oranlarını göstermek üzere hesaplanmıştır. Orijinal verilerin sunulduğu sıralarda kaynaklar en sağdaki sütunda şu kısaltmalar kullanılarak verilmiştir:

GFSY : Kamu Maliyesi İstatistikleri Yıllığı (Government Finance Statistics Yearbook), 18. cilt (Washington, DC: IMF, 1988, 1990, 1994)

IFSY : Uluslararası Mali İstatistikler Yıllığı (International Financial Statistics Yearbook), 48. cilt (Washington, DC: IMF, 1995)

EWY : Europa Dünya Yıllığı (The Europa World Yearbook), (Londra: Europa Publications, 1982, 1985, 1995)

OECDNA: Ulusal Değerlendirmeler: Ayrıntılı Tablolar (National Accounts: Detailed Tables), 1980-1992, 2. cilt (Paris: OECD, 1994)

WT	: Dünya Tabloları (World Tables), 1994, (Dünya Bankası, Baltimore, Maryland: The Johns Hopkins University Press, 1994)

Tablolar, ülkelere göre alfabetik sırayla düzenlenmiştir. **Tablo 5.1A**, her ülke için **Tablo 5.1**'de yer alan veriler, hesaplamalar ve kaynakları gösterir. **Tablo 5.2A** ise **Tablo 5.2** için hazırlanmıştır.

Aşağıda hesaplamalarımıza dair bazı tanımlar ve açıklamalar yer almaktadır. Bu tablolarda yer verilen bütün kategorilerin tanımları, orijinal veri kaynakları ve hesaplama yöntemlerinin tanımları kaynak malzemelerin eklerinde bulunabilir.

Döviz kurları	: Piyasa kuru ve resmi döviz kurunun bahsedilen dönemdeki ortalaması.
Döviz rezervleri	: Ulusal hazinede altın dışındaki rezervler.
İhracat	: Ticari ihracat.
Dış borç	: Mümkün olduğunda borç verenin bulunduğu yere göre, olmadığında borç enstrümanlarının bağlandığı döviz cinsine göre iç borçtan ayrılmıştır.
Yurt içi yatırım	: IFSY'de "yatırımların GSYİH'ye oranı" olarak belirtilen rakamlar, her ülke için o ülkenin GSYİH'si ile çarpılarak hesaplanmıştır. Yatırım gayri safi sabit sermaye oluşumu ile stok değişmelerinden oluşur.

Bir rakamdan sonra gelen (p), o rakamın ilk rakam olduğunu belirtir, (f) ise rakamın nihai rakam olduğunu anlatır. * işareti önceki yıllardan daha farklı bir hesaplama yöntemi kullanıldığını gösterir.

Tablo 5.1 ve 5.2 ile bu ek tablolar Sandra Moog tarafından derlenip hazırlanmıştır.

ALMANYA: TABLO 5.1A
Ekonomi ve Kamu Maliyesinin Uluslararasılaşması (Aksi Belirtilmediği Sürece Milyar Alman Markı)

	1980	1991	1992	1993	1994	Değişim oranı (%) 1980-93 (%)	Kaynak
Ortalama döviz kuru (Alman markının dolar karşısındaki değeri)	1.8177	1.6595	1.5617	1.6533	1.6228		IFSY'95
GSYİH (Alman markı)	1,470.0	2,647.6	2,813.0	2.853.7	2,977.7		IFSY'95
(1990 Alman markı)	(1,942.4)	(2,548.6)	(2,593.5)	(2,549.5)	(2,608.3)		IFSY'95
Dış borç	38.05	243.21	311.73*	472.87(p)			IFSY'95
Dış borç/GSYİH (%)	2.6	9.2	28.5	16.6		538.5	
Net dış borçlanma	20.84	45.05	68.52*	161.14(p)			
Altın hariç toplam döviz rezervleri (milyon ABD doları)	48,592	63,001	90,967	77,640	77,363		IFSY'95
Altın hariç toplam döviz rezervleri (milyar Alman markı)	88.33	104.55	121.25	128.36	125.54		
Dış borç/döviz rezervleri (%)	43.1	232.6	257.1	368.4		325.3(p)	
İhracat	350.33	665.81	658.47	628.39	677.81		IFSY'95
Dış borç/ihracat (%)	10.9	36.5	47.3	75.3		590.8	
Kamu harcamaları	447.54	860.74	1,022.95*	1,062.38(p)			IFSY'95

ALMANYA: TABLO 5.1A (devamı)

	1980	1991	1992	1993	1994	Değişim oranı (%) 1980-93 (%)	Kaynak
Dış borç/ kamu harcamaları (%)	8.5	28.3	30.5	44.5		423.5(p)	
Net dış borçlanma/ kamu harcamaları (%)	4.7	5.2	6.7	15.2		223.4	
Yurt içi yatırım (gayrisafi sabit sermaye oluşumu+ stok değişimleri)	367.73	680.43	706.06	684.89	738.47		IFSY'95
Yurtdışına doğrudan yatırım (milyon dolar)	4.7	23.72	19.67	14.48	14.65		IFSY'95
Yurtdışına doğrudan yatırım (milyon Alman markı)	8.54	39.36	30.72	23.94	23.77		
Doğrudan yurtdışı yatırım/ yurt içi yatırım (%)	2.3	5.8	4.4	3.5	3.2	52.2	
Doğrudan yabancı yatırım akışı (milyar ABD doları)	0.33	4.07	2.44	0.32	-3.02		IFSY'95
Doğrudan yabancı yatırım akışı (milyar Alman markı)	0.60	6.75	3.81	0.53	-4.90		
Doğrudan yabancı yatırım akışı/yurt içi yatırım (%)	0.2	1.0	0.5	0.1	-0.7	-50.0	

ALMANYA: TABLO 5.2A
Hükümetin Ekonomi ve Kamu Maliyesindeki Rolü (Aksi Belirtilmediği Sürece Milyar Alman Markı)

	1980	1991	1992	1993	1994	Değişim oranı (%) 1980-92 (%)	Kaynak
GSYİH	1,470.9	2,647.6	2,813.0	2,853.7	2,977.7		IFSY'95
Kamu harcamaları	447.54	860.74	1,022.95*	1,062.38(p)			IFSY'95
Kamu harcamaları/ GSYİH (%)	30.4	32.5	36.4	37.2(p)		19.7	
Vergi geliri (merkezi bütçe)	177.54	351.74	378.82(p)*				GFSY'90,'94
Vergi geliri/ GSYİH (%)	12.1	13.3	13.5(p)			11.6(p)	
Bütçe açığı	-26.91	-62.29	-73.10*	-75.56(p)			IFSY'95
Bütçe açığı/ GSYİH (%)	1.8	2.3	2.6	2.6		44.4	
Kamu borçları	235.77	680.81	801.57	902.52(p)			IFSY'95
Kamu borçları/ GSYİH (%)	16.0	25.7	28.5	31.6		78.1	
Kamu istihdamı (çalışan sayısı binlerle verilmiştir)	3,929	4,307	4,340				OECDNA'92
Toplam istihdam	23,818	26,183	26,432				OECDNA'92

ALMANYA: TABLO 5.2A (devamı)

	1980	1991	1992	1993	1994	Değişim oranı (%) 1980-92 (%)	Kaynak
Kamu istihdamı toplam istihdam (%)	16.5	16.5	16.4			-0.6	
Kamu tüketimi	298.0	466.5	502.9	508.5	520.2		ISFY'95
Özel tüketim	837.0	1,448.8	1,536.3	1,588.9	1,644.5		ISFY'95
Kamu tüketimi/ özel tüketim (%)	35.6	32.2	32.7	32.0	31.6	-8.1	
Kamu sermaye harcamaları	101.52	175.92	197.72	199.51			EWY'85,'95
Gayri safi sabit sermaye oluşumu	337.98	652.07	709.22	705.71			EWY'85,'95
Kamu sermaye harcamaları/ gayri safi sabit sermaye oluşumu (%)	30.0	27.0	27.9	28.3		-7.0	

HİNDİSTAN: TABLO 5.1A

Ekonomi ve Kamu Maliyesinin Uluslararasılaşması (Aksi Belirtilmediği Sürece Milyar Hindistan Rupisi)

	1980	1991	1992	1993	1994	Değişim oranı (%) 1980-93 (%)	Kaynak
Ortalama döviz kuru (Hindistan rupisi'nin dolar karşısındaki değeri)	8.659	22.724	25.918	30.493	31.374		IFSY'95
GSYİH (Hindistan rupisi)	1,360.1	6,160.6	7,028.3	7,863.6			IFSY'95
(1990 Hindistan rupisi)	(3,031.6)	(5.381.3)	(5,629.1)	(5,824.6)			IFSY'95
Dış borç	107.6	369.5	412.2(p)	464.5(f)			IFSY'95
Dış borç/GSYİH (%)	7.9	6.0	5.3(p)	5.9(f)		-25.3	
Net dış borçlanma	7.0	54.2	46.8	55.8			
Altın hariç toplam döviz rezervleri (milyon ABD doları)	6,944	3,627	5,757	10,199	19,698		IFSY'95
Altın hariç toplam döviz rezervleri (milyar rupi)	60.13	82.42	149.21	311.00	618.01		
Dış borç/döviz rezervleri (%)	178.9	448.3	276.3(p)	149.4(f)		-16.5	

HİNDİSTAN: TABLO 5.1A (devamı)

	1980	1991	1992	1993	1994	Değişim oranı (%) 1980-93 (%)	Kaynak
İhracat	67.52	401.23	508.71	656.89	785.94		IFSY'95
Dış borç/ihracat (%)	159.4	92.1	81.0(p)	70.7(f)		-55.6	
Kamu harcamaları	180.3	1,050.5	1,209.6(p)	1,310.7(f)			IFSY'95
Dış borç/ kamu harcamaları (%)	59.7	35.2	34.1(p)	35.4(f)		-40.7	
Net dış borçlanma/ kamu harcamaları (%)	3.9	5.2	3.9	4.3		10.3	
Yurt içi yatırım (gayrisafi sabit sermaye oluşumu+ stok artışları)	284.26	1,410.78	1,637.59	1,674.95			IFSY'95

HİNDİSTAN: TABLO 5.2A

Hükümetin Ekonomi ve Kamu Maliyesindeki Rolü (Aksi Belirtilmediği Sürece Milyar Rupi)

	1980	1991	1992	1993	1994	Değişim oranı (%) 1980-92 (%)	Kaynak
GSYİH	1,360.1	6,160.6	7,028.3	7,863.6			IFSY'95
Kamu harcamaları	180.3	1,050.5	1,209.6(p)	1,310.7(f)			IFSY'95
Kamu harcamaları/ GSYİH (%)	13.3	17.1	17.2(p)	16.7(f)		29.3(p)	
Vergi geliri (merkezi bütçe)	132.7	673.6	787.8(p)	848.7(f)			GFSY'90,'94
Vergi geliri/ GSYİH (%)	9.8	10.9	11.2(p)	10.8(f)		17.3(p)	
Bütçe açığı	-88.6	-358.2	-366.5(p)	-372.0			IFSY'95
Bütçe açığı/ GSYİH (%)	6.5	5.8	5.2(p)	4.7		-20.0(p)	
Kamu borçları	561.0	3,312.0	3,714.0(p)	4,136.6(f)			IFSY'95
Kamu borçları/ GSYİH (%)	41.2	53.8	52.8(p)	52.6		28.2(p)	

HİNDİSTAN: TABLO 5.2A (devamı)

	1980	1991	1992	1993	1994	Değişim oranı (%) 1980-92 (%)	Kaynak
Kamu tüketimi	130.8	694.6	785.9	910.5			IFSY'95
Özel tüketim	992.9	3,848.0	4,245.6	4,795.9			IFSY'95
Kamu tüketimi/ özel tüketim (%)	13.2	18.1	18.5	19.0		40.2	
Kamu sermaye harcamaları	262.8	1,367.8	1,511.8	1,643.8			EWY'85,'95

JAPONYA: TABLO 5.1A
Ekonomi ve Kamu Maliyesinin Uluslararasılaşması (Aksi Belirtilmediği Sürece Milyar Japon Yeni)

	1980	1991	1992	1993	1994	Değişim oranı (%) 1980-93 (%)	Kaynak
Ortalama döviz kuru (Japon yeni'nin dolar karşısındaki değeri)	226.74	134.71	126.65	111.20	102.21		IFSY'95
GSYİH (Japon yeni) (1990 Japon yeni)	240,176 (271,500)	451,297 (422,720)	463,145 (428,210)	465,972	469,240		IFSY'95 (WT'94)
Dış borç	621	1,186 ('90)					IFSY'95
Dış borç/GSYİH (%)	0.3	0.3				0.0 ('90)	
Altın hariç toplam döviz rezervleri (milyon ABD doları)	24,636	72,059	71,623	98,524	125,860		IFSY'95
Altın hariç toplam döviz rezervleri (milyar Japon yeni)	5,586	9,707.1	9,071.1	10,956	12,864		
Dış borç/döviz rezervleri (%)	11.1	12.2				9.9 ('90)	
İhracat	29,382	42,359	43,011	40,200	40,470		IFSY'95
Dış borç/ihracat (%)	2.1	2.3 ('90)				9.5 ('90)	
Kamu harcamaları	44,137						IFSY'95

JAPONYA: TABLO 5.1A (devamı)

	1980	1991	1992	1993	1994	Değişim oranı (%) 1980-93 (%)	Kaynak
Dış borç/ kamu harcamaları (%)	1.4						
Yurt içi yatırım (gayrisafi sabit sermaye oluşumu+ stok artışları)	77,337	146,672	144,038	139,326	135,610		IFSY'95
Yurtdışına doğrudan yatırım (milyon dolar)	2.39	30.74	17.24	13.74	17.97		IFSY'95
Yurtdışına doğrudan yatırım (milyon Japon yeni)	541.91	4,140.99	2,183.45	1,527.89	1,836.71		
Doğrudan yurtdışı yatırım/ yurt içi yatırım (%)	0.7	2.8	1.5	1.1	1.4	57.1	
Doğrudan yabancı yatırım akışı (milyar ABD doları)	0.28	1.37	2.72	0.10	0.89		IFSY'95
Doğrudan yabancı yatırım akışı (milyar Japon yeni)	63.49	184.55	344.49	11.12	90.97		
Doğrudan yabancı yatırım akışı/yurt içi yatırım (%)	0.08	0.13	0.23	0.01	0.07	(düzensiz?)	

JAPONYA: TABLO 5.2A
Hükümetin Ekonomi ve Kamu Maliyesindeki Rolü (Aksi Belirtilmediği Sürece Milyar Japon Yeni)

	1980	1991'	1992	1993	1994	Değişim oranı (%) 1980-92 (%)	Kaynak
GSYİH	240,176	451,297	463,145	465,972	469,240		IFSY'95
Kamu harcamaları	44,137						IFSY'95
Kamu harcamaları/ GSYİH (%)	0.18						
Vergi geliri (merkezi bütçe)	26,392	58,730 ('90)					GFSY'90,'94
Vergi geliri/ GSYİH (%)	11.0	13.0 ('90)				18.2 ('90)	
Bütçe açığı	16,872	6,781 ('90)					IFSY'95
Bütçe açığı/ GSYİH (%)	7.0	1.5				-78.6 ('90)	
Kamu borçları	98,149	239,932 ('90)					IFSY'95
Kamu borçları/ GSYİH (%)	40.9	53.2 ('90)				30.1 ('90)	
Kamu istihdamı (çalışan sayısı binlerle verilmiştir)	43,070	54,185	55,381				OECDNA'92
Toplam istihdam	3,911	3,960	3,975				OECDNA'92

JAPONYA: TABLO 5.2A (devamı)

	1980	1991	1992	1993	1994	Değişim oranı (%) 1980-92 (%)	Kaynak
Kamu istihdamı toplam istihdam (%)	9.1	7.3	7.2			-20.9	
Kamu tüketimi	23,568	41,232	43,258	44,666	46,108		IFSY'95
Özel tüketim	240,176	255,084	264,824	270,919	277,677		IFSY'95
Kamu tüketimi/ özel tüketim (%)	9.8	16.2	16.3	16.5	16.6	66.3	
Kamu sermaye harcamaları	75,420	143,429	142,999	141,322			EWY'85,'95

İSPANYA: TABLO 5.1A
Ekonomi ve Kamu Maliyesinin Uluslararasılaşması (Aksi Belirtilmediği Sürece Milyar İspanya Euro'su)

	1980	1991	1992	1993	1994	Değişim oranı (%) 1980-93 (%)	Kaynak
Ortalama döviz kuru (İspanya Euro'sunun dolar karşısındaki değeri)	71.70	103.91	102.38	127.26	133.96		IFSY'95
GSYİH (İspanya Euro'su) (1990 İspanya Euro'su)	15,168 (37,305)	54,901 (51,269)	59,002 (51,625)	60,904 (51,054)	64,673 (52,064)		IFSY'95
Dış borç	133.6	2,968.8	3,259.9	6,364.6	5,893.0		IFSY'95
Dış borç/GSYİH (%)	0.9	5.4	5.5	10.5	9.1	1,066.7	
Net dış borçlanma		1,775.0	124.2	2,712.9	462.4		
Altın hariç toplam döviz rezervleri (milyon ABD doları)	11,863	65,822	45,504	41,045	41,569		IFSY'95
Altın hariç toplam döviz rezervleri (milyar İspanya Euro'su)	850.60	6,839.56	4,658.70	5,233.39	5,568.58		
Dış borç/döviz rezervleri (%)	15.7	43.4	70.0	121.6	105.8	674.5	
İhracat	1,493.2	6,225.7	6,605.7	7,982.3	9,795.2		IFSY'95
Dış borç/ihracat (%)	8.9	47.7	49.3	79.7	60.2	795.5	
Kamu harcamaları	2,522.7	13,102.1	14,835.5	17,503.0	17,034.0		IFSY'95

İSPANYA: TABLO 5.1A (devamı)

	1980	1991	1992	1993	1994	Değişim oranı (%) 1980-93 (%)	Kaynak
Dış borç/ kamu harcamaları (%)	5.3	22.7	22.0	36.4	34.6	586.8	
Net dış borçlanma/ kamu harcamaları (%)		13.5	0.9	15.5	2.7		
Yurt içi yatırım (gayrisafi sabit sermaye oluşumu+ stok artışları)	3,518.98	13,505.65	13,393.45	12,119.90	12,740.85		IFSY'95
Yurtdışına doğrudan yatırım (milyon dolar)	311	4,442	2,192	2,652	4,170		IFSY'95
Yurtdışına doğrudan yatırım (milyon İspanya Euro'su)	22.30	461.57	224.42	337.49	558.61		
Doğrudan yurtdışı yatırım/ yurt içi yatırım (%)	0.6	3.4	1.7	2.8	4.4	183.3	
Doğrudan yabancı yatırım akışı (milyar ABD doları)	1,493	12,493	13,276	8,144	9,700		IFSY'95
Doğrudan yabancı yatırım akışı (milyar İspanya Euro'su	107.05	1,298.15	1,359.20	1,306.41	1,299.41		
Doğrudan yabancı yatırım akışı/yurt içi yatırım (%)	3.0	9.6	10.1	8.6	10.2	236.7	

İSPANYA: TABLO 5.2A
Hükümetin Ekonomi ve Kamu Maliyesindeki Rolü (Aksi Belirtilmediği Sürece Milyar İspanya Euro'su)

	1980	1991	1992	1993	1994	Değişim oranı (%) 1980-92 (%)	Kaynak
GSYİH	15,168	54,901	59,002	60,904	64,673		IFSY'95
Kamu harcamaları	2,552.7	13,102.1	14,835.5	17,503.0	17,034.0		IFSY'95
Kamu harcamaları/ GSYİH (%)	16.8	23.9	25.1	28.7	26.3	49.4	
Vergi geliri (merkezi bütçe)	1,602.4	9,530.6					GFSY'90,'94
Vergi geliri/ GSYİH (%)	10.6	17.4				64.2 ('91)	
Bütçe açığı	-555.8	-1,758.0	-2.523.5	-4,221.4	-4,943.9		IFSY'95
Bütçe açığı/ GSYİH (%)	3.7	3.2	4.3	6.9	7.6	16.2	
Kamu borçları	2,316.7	20,837.3	23,552.7	28,708.9	34,448.0		IFSY'95
Kamu borçları/ GSYİH (%)	15.3	38.0	39.9	47.1	53.3	160.8	
Kamu istihdamı (çalışan sayısı binlerle verilmiştir)		2,041	2,084				OECDNA'92
Toplam istihdam		9,789	9,616				OECDNA'92

İSPANYA: TABLO 5.2A (devamı)							
	1980	1991	1992	1993	1994	Değişim oranı (%) 1980-92 (%)	Kaynak
Kamu istihdamı toplam istihdam (%)		20.8	21.7				
Kamu tüketimi	2,008	8,882	10,027	10,669	10,992		IFSY'95
Özel tüketim	9,992	34,244	37,220	38,511	40,854		IFSY'95
Kamu tüketimi/ özel tüketim (%)	20.1	25.9	26.9	27.7	26.9	33.8	
Kamu sermaye harcamaları	3,368	13,041	12,859	12,040	12,709		IFSY'95

İNGİLTERE: TABLO 5.1A

Ekonomi ve Kamu Maliyesinin Uluslararasılaşması (Aksi Belirtilmediği Sürece Milyar İngiliz Sterlini)

	1980	1991	1992	1993	1994	Değişim oranı (%) 1980-93 (%)	Kaynak
Ortalama döviz kuru (İngiliz sterlinin dolar karşısındaki değeri)	0.4299	0.5652	0.5664	0.6658	0.6529		IFSY'95
GSYİH (İngiliz sterlini) (1990 İngiliz sterlini)	231.7 (423.49)	575.32 (540.31)	597.24 (537.45)	630.71 (549.59)	668.87 (570.72)		IFSY'95
Dış borç	10.14	28.45	34.89				IFSY'95
Dış borç/GSYİH (%)	4.4	4.9	5.8			31.8 ('92)	
Net dış borçlanma	1.43	5.50	4.71				
Altın hariç toplam döviz rezervleri (milyon ABD doları)	20.65	41.89	36.64	36.78	41.01		IFSY'95
Altın hariç toplam döviz rezervleri (milyar İngiliz sterlini)	8.73	23.68	20.75	24.49	26.78		
Dış borç/döviz rezervleri (%)	116.2	120.1	168.1			44.7 ('92)	
İhracat	47.36	104.88	108.51	120.94	133.03		IFSY'95
Dış borç/ihracat (%)	21.4	27.1	32.2			50.5 ('92)	
Kamu harcamaları	88.48	229.15	257.89				GSFY'90,'94

İNGİLTERE: TABLO 5.1A (devamı)

	1980	1991	1992	1993	1994	Değişim oranı (%) 1980-93 (%)	Kaynak
Dış borç/ kamu harcamaları (%)	11.5	12.4	13.5			17.4 ('92)	
Net dış borçlanma/ kamu harcamaları (%)	1.6	18.3	14.2			787.5 ('92)	
Yurt içi yatırım (gayrisafi sabit sermaye oluşumu+ stok artışları)	38.94	92.63	91.97	95.24	103.67		IFSY'95
Yurtdışına doğrudan yatırım (milyon dolar)	11.23	16.40	19.35	25.64	29.95		IFSY'95
Yurtdışına doğrudan yatırım (milyon İngiliz sterlini)	4.83	9.27	10.96	17.07	19.55		
Doğrudan yurtdışı yatırım/ yurt içi yatırım (%)	12.4	10.0	11.9	17.9	18.9	44.4	
Doğrudan yabancı yatırım akışı (milyar ABD doları)	10.12	16.06	16.49	14.56	10.94		IFSY'95
Doğrudan yabancı yatırım akışı (milyar İngiliz sterlini)	4.35	9.08	9.34	9.69	7.14		
Doğrudan yabancı yatırım akışı/yurt içi yatırım (%)	11.2	9.8	10.2	10.2	6.9	-8.9	

İNGİLTERE: TABLO 5.2A

Hükümetin Ekonomi ve Kamu Maliyesindeki Rolü (Aksi Belirtilmediği Sürece Milyar İngiliz Sterlini)

	1980	1991	1992	1993	1994	Değişim oranı (%) 1980-92 (%)	Kaynak
GSYİH (pounds) (1990 pounds)	231.7 (423.49)	575.32 (540.31)	597.24 (537.45)	630.71 (549.59)	668.87 (570.72)		IFSY'95
Kamu harcamaları	88.48	229.15	257.89				GSFY'90,'94
Kamu harcamaları/ GSYİH (%)	38.2	39.8	43.2			13.1	
Vergi geliri (merkezi bütçe)	58.04	159.87	161.21				GFSY'90,'94
Vergi geliri/ GSYİH (%)	25.0	27.8	27.0			8.0	
Bütçe açığı	-10.73	-5.69	-30.0				IFSY'95
Bütçe açığı/ GSYİH (%)	4.6	1.0	5.0			8.7	
Kamu borçları	106.75	189.65	203.51				IFSY'95
Kamu borçları/ GSYİH (%)	46.1	33.0	34.1			-26.0	
Kamu istihdamı (çalışan sayısı binlerle verilmiştir)	5,349	5,129	4,915				OECDNA'92

İNGİLTERE: TABLO 5.2A (devamı)

	1980	1991	1992	1993	1994	Değişim oranı (%) 1980-92 (%)	Kaynak
Toplam istihdam	23,314	22,559	22,138				OECDNA'92
Kamu istihdamı toplam istihdam (%)	22.9	22.7	22.2			-3.1	
Kamu tüketimi	49.98	124.11	131.88	137.97	144.08		IFSY'95
Özel tüketim	138.56	36497	381.72	405.46	428.08		IFSY'95
Kamu tüketimi/ özel tüketim (%)	36.1	34.0	34.5	34.0		-2.7	
Kamu sermaye harcamaları		20.23	20.08	19.64			EWY'95
Gayri safi sabit sermaye oluşumu		41.79	45.99	49.56			EWY'95
Kamu sermaye harcamaları/ gayri safi sabit sermaye oluşumumu (%)	48.4	43.7	39.6				

ABD: TABLO 5.1A
Ekonomi ve Kamu Maliyesinin Uluslararasılaşması (Aksi Belirtilmediği Sürece Milyar Amerikan Doları)

	1980	1991	1992	1993	1994	Değişim oranı (%) 1980-93 (%)	Kaynak
GSYİH ($) (1990 $)	2,708.1 (4,275.6)	5,722.9 (5,458.3)	6,020.2 (5,673.5)	6,343.3 (5,813.2)	6,738.4 (6,050.4)		IFSY'95
Dış borç	129.7	491.7	549.7	622.6			IFSY'95
Dış borç/GSYİH (%)	4.8	8.6	9.1	9.8		104.2	
Net dış borçlanma	0.2	68.8	57.6	91.4			IFSY'95
Altın hariç toplam döviz rezervleri	15.60	66.66	60.27	62.35	63.28		IFSY'95
Altın hariç toplam döviz rezervleri	831.4	737.6	912.1	998.6		20.1	
İhracat	225.57	421.73	448.16	464.77	512.52		IFSY'95
Dış borç/ihracat (%)	57.5	116.6	122.7	134.0		133.0	
Kamu harcamaları	596.6	1,429.1	1,445.1	1,492.4			IFSY'95
Dış borç/ kamu harcamaları (%)	21.7	34.4	38.0	41.7		92.2	

ABD: TABLO 5.1A (devamı)

	1980	1991	1992	1993	1994	Değişim oranı (%) 1980-93 (%)	Kaynak
Net dış borçlanma/ kamu harcamaları (%)	0.03	4.8	4.0	6.12		203.0	
Yurt içi yatırım (gayrisafi sabit sermaye oluşumu+ stok artışları)	541.62	875.60	939.15	1,052.99	1,246.60		IFSY'95
Yurtdışına doğrudan yatırım	19.23	31.30	41.01	57.87	58.44		IFSY'95
Doğrudan yurtdışı yatırım/ yurt içi yatırım (%)	3.6	3.6	4.4	5.5	4.7	52.8	
Doğrudan yabancı yatırım akışı	16.93	26.09	9.89	21.37	60.07		IFSY'95
Doğrudan yabancı yatırın akışı/yurt içi yatırım (%)	3.1	3.0	1.1	2.0	4.8	-35.5	

ABD: TABLO 5.2A

Hükümetin Ekonomi ve Kamu Maliyesindeki Rolü (Aksi Belirtilmediği Sürece Milyar Amerikan Doları)

	1980	1991	1992	1993	1994	Değişim oranı (%) 1980-92 (%)	Kaynak
GSYİH	2,708.1	5,722.9	6,020.2	6,343.3	6,738.4		IFSY'95
Kamu harcamaları	596.6	1,429.1	1,445.1	1,492.4			IFSY'95
Kamu harcamaları/ GSYİH (%)	22.0	25.0	24.0	23.5		9.1	
Vergi geliri (merkezi bütçe)	346.83	635.54	651.00	706.79			GFSY'88,'94
Vergi geliri/ GSYİH (%)	12.8	11.1	10.8	11.1		-15.6	
Bütçe açığı	-76.2	-272.5	-289.3	-254.1			IFSY'95
Bütçe açığı/ GSYİH (%)	2.8	4.8	4.0			42.9	
Kamu borçları	737.7	2,845.0	3,142.4	3,391.9			IFSY'95
Kamu borçları/ GSYİH (%)	27.2	49.7	52.2	53.5		91.9	
Kamu istihdamı (çalışan sayısı binlerle verilmiştir)	14,890	16,893	16,799				OECDNA'92
Toplam istihdam	87,401	103,499	103,637				OECDNA'92

ABD: TABLO 5.2A (devamı)

	1980	1991	1992	1993	1994	Değişim oranı (%) 1980-92 (%)	Kaynak
Kamu istihdamı toplam istihdam (%)	17.0	16.3	16.2			-4.7	
Kamu tüketimi/????	507.1	1,099.3	1,125.3	1,148.4	1,175.3		IFSY'95
Özel tüketim	1,748.1	3,906.4	4,136.9	4,378.2	4,628.4		IFSY'95
Kamu tüketimi/ özel tüketim (%)	29.0	28.1	27.2	26.2	25.4	-6.9	
Kamu sermaye harcamaları	72.7	139.6	150.6	155.1	160.8		IFSY'95
Gayri safi sabit sermaye oluşumu	549.8	876.5	938.9	1,037.1	1,193.7		IFSY'95
Kamu sermaye harcamaları/ gayri safi sabit sermaye oluşumumu (%)	13.2	15.9	16.0	15.0	13.5	21.2	

ŞEKİL 6.9 İÇİN EK: ULUSAL SEÇİMLERDE BAŞLICA PARTİLERE DESTEK DÜZEYİ, 1980-2002

Şekil 6.9'da verilen oranlar, başkanlık seçimi sonuçlarının kullanıldığı ABD ve Fransa dışında, diğer ülkelerde parlamentonun alt kanadı için yapılan seçimlerin sonuçları değerlendirilerek hazırlanmıştır. Seçim öncesinde iktidarda ya da ana muhalefette olan partiler başlıca partiler olarak değerlendirilmiştir. Bir parti bu koşulları karşıladığında, sonraki yıllarda da onu başlıca partiler arasında değerlendirmeyi sürdürdük. Partilerden ayrılarak kurulan yeni partiler ya da partilerin oluşturduğu koalisyonlar da, baştaki partilerle aynı kökenden gelen oluşumlar olarak görüldü.

Kaynaklar için tabloların en son sırasına bakınız. Veriler şu kaynaklardan alınmıştır:

EWY : Europa Dünya Yıllığı (Londra: Europa Publications, 1982-2002)

SY : Statesman Yıllığı (derleyen Brian Hunter, New York: St. Martin's Press, 1994-1995, 1995-1996)

Elysee : www.elysee.fr (Fransa Cumhurbaşkanlığı resmi web sitesinden Fransızca istatistikler)

FRO : www. bundeswahlleiter.de (Federal Returning Officer web sitesinden Almanca istatistikler)

Soumu : www.soumu.go.jp (Kamu Yönetimi, İçişleri, Posta ve Telekomünikasyon bakanlıklarının resmi web sitelerinden Japonca istatistikler)

Congreso : www.congreso.es (Kongre'nin resmi web sitesinden İspanyolca istatistikler)

Tablolardaki tüm rakamlar yüzde olarak verilmiştir.

FRANSA
Başkanlık Seçimlerinin İlk Turları

	1981 (1. sandık)	1988 (1. sandık)	1995 (1. sandık)	2002 (1. sandık)
Başlıca Partiler				
Jacques Chirac (RPR)	18.0	20.0	20.8	19.9
Diğer RPR			18.6'	
Liberal Demokrasi (DL)				3.9
UDF	28.3	16.5		6.8
François Mitterand (PS)	25.8	34.1		
Lionel Jospin (PS)			23.3	16.2
MRG	2.2			
Komünistler (PCF)	15.3	6.8	8.6	3.4
Yeşiller				5.3
Diğer Partiler				
İşçilerin Mücadelesi (LO)	2.3	2.0	5.3	5.7
LCR				4.3
Diğer aşırı sol	1.1	2.5		8.1
Jean-Marie Le Pen (FN)		14.4	15.0	16.9
Diğer aşırı sağ	3.0		5.0	3.5
Yeşiller		3.8	3.3	
Başka ekolojist partiler	3.9			1.9
Diğerleri				4.2
Başlıca partilere giden oyların toplamı	89.6	77.4	71.3	55.5
Kaynak	Elysee	Elysee	Elysee	Elysee

ALMANYA
Bundestag Seçimleri

	1983	1987	1990	1994	1998	2002
Başlıca Partiler						
CDU/CSU	48.8	44.2	43.8	41.5	35.2	38.5
Sosyal Demokrat Parti (SPD)	38.2	37.0	33.5	36.4	40.9	38.5
Hür Demokratlar	7.0	9.1	11.0	6.9	6.3	7.4
Yeşiller (+ İttifak '90 1990, 1994, 1998, 2002'de)						8.6
Diğer Partiler						
Komünistler (DKP)	0.2	•				
Demokratik Sosyalist Parti (PDS) (Doğu Almanya'daki eski komünist parti)			2.4	4.4	5.1	4.0
Cumhuriyetçi Parti			1.2	1.9	1.8	0.6
Ulusal Demokratik Parti (NDP)	0.2	0.6				
Yeşiller (+ İttifak '90 1990, 1994, 1998, 2002'de)	5.6	8.3	5.0	7.3	6.7	
Ekolojik Demokrasi Partisi (CDP)		0.3				
Kadınlar Partisi		0.2				
Diğerleri		0.3	2.1	1.7	4.0	2.4
Başlıca partilere giden oyların toplamı	94.0	90.3	88.3	84.8	82.4	93.0
Kaynak	EWY-84	EWY-88	EWY-92	EWY-95	EWY-99	FRO

İTALYA
Parlamento Seçimleri

	1983	1987	1992	1994	1996[a]	2001[a]
Başlıca Partiler						
Cumhuriyetçiler (PRI)	5.1	3.7	4.4			
Liberaller (PLI)	2.9	2.1	2.8			
Hristiyan Demokratlar (DC)	32.9	34.3	29.7			
İtalyan Halk Partisi (PPI)				11.1	6.8	
Hıristiyan Demokrat Merkez, Birleşik Hristiyan Demokratlar					5.8	3.2
Sosyal Demokratlar (PSDI)	4.1	3.0	2.7			
Sosyalistler (PSI)	11.4	14.3	13.6	2.2		
Komünist Parti (PCI)	29.9	26.6				1.7
Demokratik Sol Parti (PDS) (eski komünistler)			16.1	20.4	21.1	16.6
Yeniden örgütlenmiş komünistler (eski komünistler)			5.6	6.0	8.6	5.0
Forza Italia!					20.6	29.4
Kuzey Birliği					10.1	3.9
Ulusal İttifak					15.7	12.0
Girasole (Yeşiller+ İtalyan Demokratik Sosyalistler)						2.2
Margherita (PPI+RI+Avrupa için Demokrasi Birliği)						14.5
Diğer Partiler						
Forza Italia!				21.0		
Ulusal İttifak				13.5		
İtalyan Yenilenmesi (RI)					4.3	
İtalyan Sosyal Hareket (MSI)	6.8	5.9	5.4			
Proleter Demokratlar	1.5	1.7				
Radikaller (PR)	2.2	2.6				
Bölgesel Partiler						
Kuzey Birliği			8.7	8.4		
Güney Tirol Halk Partisi	0.5					
La Rete			1.9	1.9		

İTALYA (devamı)
Parlamento Seçimleri

	1983	1987	1992	1994	1996[a]	2001[a]
Patto Segni				4.6		
Demokratik İttifak				1.2		
Yeni İtalyan Sosyalist Partisi						0.9
Lista di Pietro						3.9
Avrupa Demokrasisi						2.4
Lista Bonino						2.3
Üç renkli Sosyal Hareket Flame						0.4
Yeşiller		2.5	2.8	2.7	2.5	
Diğerleri	2.7	3.3	6.3	7.0	4.5	1.6
Başlıca partilere giden oyların toplamı	86.3	84.0	74.9	39.7	88.7	88.5
Kaynak	EWY-84	EWY-88	SY-94-5	EWY-95	EWY-97	EWY-02

[a] Rakamlar nisbi temsile göre seçilmiş sandalye sayısını göstermektedir.

JAPONYA
Temsilciler Meclisi Seçimleri

	1983	1986	1990	1993	1996[a]	2000[a]
Başlıca Partiler						
Liberal Demokratlar (LDP)	45.8	49.4	46.1	36.6	32.8	28.3
Yeni Liberal Kulüp (NLC / '86'da LDP'yle yeniden birleşti)	2.4	1.8				
Sakigake				2.1	1.1	
Sosyalistler (JSP) (1991'de Japonya Sosyal Demokrat Partisi oldu)	19.5	17.2	24.4	15.4	6.4	9.4
Yeni Cephe Partisi (Komeito + JNP + JRP + DSP + SDL, 1998'den sonra DPJ'ye katıldı)					28.0	
Japonya Demokratik Partisi (DPJ)					16.0	25.2
Yeni Komeito						13.0
Liberal Parti						11.0
Diğer Partiler						
Demokratik Sosyalist Parti (DSP)	7.3	6.5	4.8	3.5		
İlerici Parti			0.4			
Komeito (1999 sonrasında Yeni Komeito)	10.1	9.4	8.0	8.1		
Japonya Yeni Parti (JNP)				8.1		
Sosyal Demokrat Federasyon (SDF) (+ '93'te Birleşik Sosyal Demokrat Parti)	0.7	0.8	0.9	0.7		
Komünistler (JCP)	9.3	8.8	8.0	7.7	13.1	11.2
Japon Yenilenme Partisi				10.1		
Bağımsız	4.9	5.8	7.3	6.9		
Diğerleri	0.1	0.2	0.1	0.2	2.6	1.9
Başlıca partilere giden oyların toplamı	67.7	68.4	70.5	54.1	84.3	86.9
Kaynak	EWY-86	EWY-88	EWY-90	EWY-95	Soumu	Soumu

[a] Rakamlar nisbi temsile göre seçilmiş sandalye sayısını göstermektedir.

İSPANYA Kongre Seçimleri	1982	1986	1989	1993	1996	2000
İspanya Çapında Başlıca Partiler						
ADP + PDP (+ '88'de PL = CP)	26.5	26.1				
Halkçı Parti (AP 1989'da PP oldu)			26.5	35.0	39.2	45.2
Merkez Demokrat Birlik (UCD)	6.5					
Sosyal ve Demokratik Merkez (CDS)	2.9	9.2	8.0			
İspanya Sosyalist İşçi Partisi (PSOE)	48.3	44.3	40.0	39.1	38.0	34.7
Başlıca Bölgeselci ve Milliyetçi Partiler						
Bask Milliyetçi Partisi (PNV)	1.9	1.5	1.2	1.3	1.3	1.6
Birlik ve Bütünleşme (CiU)	3.7	5.0	5.0	5.0	4.6	4.3
Diğer Partiler						
İspanya Komünist Partisi (PCE)	3.3					
Birleşik Sol (IU)		3.8	8.0	8.1	9.5	5.5
Diğer bölgeselci ve milliyetçi partiler	2.9	3.6	5.4	5.3	5.3	5.5
Diğerleri	4.1	6.3	6.1	6.0	2.2	3.2
İspanya çapında başlıca partilerin aldığı oyların toplamı	84.2	79.6	74.5	74.1	77.2	79.9
Kaynak	Congreso	Congreso	Congreso	Congreso	Congreso	Congreso

BRİTANYA
Avam Kamarası Seçimleri

	1983	1987	1992	1997	2001
Britanya Çapında Başlıca Partiler					
Muhafazakarlar	42.4	42.3	41.9	30.7	31.7
Liberaller (+Sosyal Demokratlar)	35.4	22.6	17.9	16.8	18.3
İşçi Partisi	27.6	30.9	34.4	43.2	40.7
Başlıca Bölgeselci ve Milliyetçi Partiler					
İskoç Ulusal Partisi	1.1	1.3	1.9	2.0	1.8
Ulster Halk Birlikçi Partisi	0.1				
Ulster Birlikçi Parti	0.8			0.8	0.8
Demokratik Birlikçi Parti	0.5			0.3	0.7
(Üçü birden)		1.2	1.2		
Plaid Cymru (Gal Milliyetçi Partisi)	0.4	0.4	0.5	0.5	0.7
Diğer Partiler					
Sosyalist ve Demokratik İşçi Partisi	0.4	0.5	0.5	0.6	0.6
Sinn Fein	0.3	0.3		0.4	0.7
Diğerleri	1.0	0.5	1.8	4.7	4.0
Britanya çapında başlıca partilerin aldığı oyların toplamı	95.4	95.8	94.2	90.7	90.7
Kaynak	EWY-86	EWY-90	EWY-95	EWY-98	EWY-02

ABD
BAŞKANLIK SEÇİMLERİ

	1980	1984	1988	1992	1996	2000
Başlıca Partiler						
Demokratlar	41.0	40.5	45.6	42.9	49.2	48.[illegible]
Cumhuriyetçiler	50.8	58.8	53.4	37.5	40.7	47.9
Diğerleri						
John Anderson	6.6					
Ross Perot				18.9	8.4	
Ralph Nader						2.7
Diğerleri	1.6	0.7	1.0	0.8	1.7	1.0
Başlıca partilerin aldığı oyların toplamı	91.8	99.3	99.0	80.4	89.9	96.3
Kaynak	EWY-81	EWY-88	EWY-90	EWY-94	EWY-97	EWY-02

Kaynakça

Abdel Majed, Nash'at Hamid (2001) "Al-Afghan Al-Arab, Muhawalah lil-Ta'rif" (www.islamonline.net/arabic/famous/2001/1o/article2-b.shtml).

Abelove, Henry; Barale, Michele Aina, ve Halperin, David M. (der) (1993) *The Lesbian and Gay Studies Reader.* New York: Routledge.

Abramson, Jeffrey B. Artertone, F. Christopher ve Orren, Cary R. (1988) *The Electronic Commonwealth: The Impact of New Media Technologies in Democratic Politics.* New York: Basic Books.

Adler, Margot (1979) *Drawing Down the Moon: Witches, Druids, Goddess-worshippers, and Other Pagans in America Today.* Boston: Beacon.

Adsera, Alicia, Boix, Carles, ve Payne, Mark (2001) "Are you being served? Political accountability and quality of government," yayımlanmamış bildiri, Performance of Democracies Workshop, Harvard University, Department of Government, Cambridge, MA, Ekim 25, 2000.

Aglietta, Michel (2002) *La monnaie entre violence et confiance.* Paris: O. Jacob.

Aguirre, Pedro ve diğ. (1995) *Una reforma electoral para la democracia. Argamentos para el consenso.* Mexico: Instituto de Estudios para la transicion democratica.

Akhmatova, Anna (1985) *Selected Poems*, çev. D. M. Thomas, Londra: Penguin.

Al-Azmeh, Aziz (1993) *Islams and Modernities.* Londra: Verso.

Alberdi, Ines (der.) (1995) *Informe sobre la situacion de la familia en Espana.* Madrid: Ministerio de Asuntos Sociales.

Albo, Xavier (1993) *Y de Kataristas a MNRistas? La soprendente y audaz alianza entre Aymaras y neoliberales en Bolivia.* La Paz: CEDOIN-UNITAS.

Alexander, Herbert E. (1992) *Financing Politics: Money, Elections, and Political Reform.* Washington, DC: CQ Press.

Al-Hayat (2001) 21 Ekim Pazar, sayı 14098.

Allen, Thomas B. (1987) *Guardian of the Wild: The Story of the National Wildlife Federation*, 1936-1986. Bloomington, IN: Indiana University Press.

Alley, Kelly D. ve diğ. (1995) "The historical transformation of a grass-roots environmental group," *Human Organization*, 54 (4): s. 410-16.

Alonso Zaldivar, Carlos (1996) *Variaciones sobre un mundo en cambio.* Madrid: Alianza Editorial.

—ve Castells, Manuel (1992) *Espana fin di siglo.* Madrid: Alianza Editorial.

Al-Sayyad, Nezar ve Castells, Manuel (der.) (2002) *Muslim Europe or Euro-Islam? Politics, Culture, and Citizenship in the Age of Globalization.* New York: Lexington Books.

Al-Zhawahiri, Muhammad Rabi (1999) *Al-Hasad al Murr: al-Ikhwan al-Muslimun fi sittin aman.* Amman, Ürdün: Dar al-Bayariq.

Ammerman, Nancy (1987) *Bible Believers: Fundamentalists in the Modern World.*

New Brunswick, NJ: Rutgers University Press.
Anderson, Benedict (1983) *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism.* Londra: Verso (2. baskı, 1991).
Anderson, P. ve Comiller, P. (der.) (1994) *Mapping the West European Left*, Londra: Verso.
Anheier, Helmut, Glasius, Marlies, ve Kaldor, Mary (der.) (2001) *Global Civil Society 2001.* Oxford: Oxford University Press.
Ansolabehere, Stephen ve Iyengar, Shanto (1994) "Riding the wave and claiming ownership over issues: the joint effects of advertising and news coverage in campaigns," *Public Opinion Quarterly*, 58: s. 335-57.
—ve diğ. (1993) *The Media Game: American Politics in the Television Age.* New York: Macmillan.
Anthes, Gary H. (1993) "Government ties to Internet expand citizens' access to data," *Computerworld*, 27 (34): s. 77.
Anti-Defamation League (1994) *Armed and Dangerous.* New York: Anti-Defamation League of B'nai B'rith.
— (1995) *Special Report: Paranoia as Patriotism: Far-right Influence on the Militia Movement.* New York: Anti-Defamation Legaue of B'naia B'rith.
Aoyama, Yoshinobu (1991) *Riso Shakai: kyosanto sengen kara shinri'e*, Tokyo: AUM Press.
Appiah, Kwame Anthony ve Gates, Henry Louis, Jr (der.) (1995) *Identities.* Chicago: University of Chicago Press.
Archondo, Rafael (1991) *Compadres of microfono: la resurreccion metropolitana del ayllu.* La Paz: Hisbol.
Ardaya, Gloria ve Verdesoto, Luis (1994) *Racionalidades democraticas en contruccion.* La Paz: ILDIS.
Arlachi, Pino (1995) "The Mafia, Cosa Nostra, and Italian institutions," in Sechi (der.), s.153-63.
Armond, Paul (1995) "Militia of Montana meeting at the Maltby Community Center," *World Wide Web*, MOM site, Şubat 11.
Armstrong, David (1995) "Cyberhoax!," *Columbia Journalism Review*, Eylül/Ekim.
Arquilla, John ve Rondfeldt, David (1993) "Cyberwar is coming!," *Comparative Strategy*, 12 (2): s. 141-65.
—ve—(2001) *Networks and Netwars.* Santa Monica, CA: Rand Corporation.
Arrieta, Carlos G., ve diğ. (1991) *Narcotrafico en Colombia: Dimensiones politicas, economicas, juridicas e internacionales.* Bogota: Tercer Mundo Editores.
Asahara, Shoko (1994) *Metsubo no Hi [The Doomsday].* Tokyo: AUM Press.
— (1995) *Hi Izuru Kuni Wazawai Chikashi [Disasters Come Close to the Nation as the Rising Sun].* Tokyo: AUM Press.
Astrachan, Anthony (1986) *How Men Feel: Their Response to Women's Demands for Equality and Power.* Garden City, NY: Anchor Press/Doubleday.

Arhanasiou, Tom (1996) *Divided Planet: The Ecology of Rich and Poor.* Boston: Little, Brown.
Aust, Stefan ve Schnibben, Cordt (der.) (2002) *11 de Septembre: Historia de un ataque terrorista.*
Awakening (1995) Special issue, no. 158-161, Taipei (Chinese language).
Axford, Barrie, ve diğ. (1992) "Image management, stunts, and dirty tricks: the marketing of political brands in television campaigns," *Media, Culture, and Society*, 14 (4): s. 637-51.
Azevedo, Milton (der.) (1991) *Contemporary Catalonia in Spain and Europe.* Berkeley, CA: University of California, Gaspar de Portola Catalonian Studies Program.
Bachr, Peter R. ve Gordenker, Leon (1994) *The UN in the 1990s.* New York: St Martin's Press.
Badie, Bertrand (1992) *L'état importe: essai sur l'occidentalisation de l'ordre politique.* Paris: Fayard.
Bakhash, Shaul (1990) "The Islamic Republic of Iran, 1979-1989," *Middle East Focus*, 12 (3): s. 8-12, 27.
Baldassare, Mark (2000) *California in the New Millenium: The Changing Social and Political Landscape.* Berkeley, CA: University of California Press.
Balta, Paul (der.) (1991) *Islam: Civilisations et sociétés.* Paris: Editions du Rocher.
Balz, Dan ve Brownstein, Ronald (1996) *Storming the Gates: Protest Politics and the Republican Revival.* Boston: Little, Brown.
Barber, Benjamin R. (1993) "Letter from America, September 1993: the rise of Clinton, the fall of democrats, the scandal of the media," *Government and Opposition*, 28 (4): s. 433-43.
— (1995) *Jihad vs. McWorld.* New York: Basic Books.
Barker, Anthony (1992) *The Upturned Stone: Political Scandals in Twenty Democracies and their Investigation Process.* Colchester: University of Essex, Essex Papers in Politics and Government.
Barnett, Bernice McNair (1995) "Black women's collectivist movement organizations: their struggles during the 'doldrums'," Ferree ve Martin (der.), s.199-222.
Barone, Michael ve Ujifusa, Grant (1995) *The Almanac of American Politics 1996.* Washington, DC: National Journal.
Barron, Bruce ve Shupe, Anson (1992) "Reasons for growing popularity of Christian reconstructionism: the determination to attain domenion," Misztal ve Shupe (der.), s. 83-96.
Bartholet, E. (1990) *Family Bonds, Adoption and the Politics of Parenting.* New York: Houghton Mifflin.
Bartz, Steve (1996) "Environmental organizations and evolving information technologies," Berkeley, CA: University of California, Department of Sociology, yayımlanmamış bildiri, SOC 290.2, Mayıs.
Baylis, John ve Rengger, N. J. (der.) (1992) *Dilemmas of World Politics: International Issues in a Changing World.* Oxford: Clarendon Press.

Beccalli, Bianca (1994) "The modern women's movement in Italy," *New Left Review*, 204, Mart/Nisan: s. 86-112.
Beck, Ulrich (2003) "Las instituciones de gobernanza mundial en la sociedad global de riesgo," Castells and Serra (der.), s.53-66.
Bellah, Robert N., Sullivan, William M., Swidler, Ann, ve Tipton, Steven M. (1985) *Habits of the Heart: Individualism and Commitment in American Life*. Berkeley, CA: University of California Press.
Bellers, Jurgen (der.) (1989) *Politische Korruption*. Munster: Lit.
Bennett, David H. (1995) *The Party of Fear: The American Far Right from Nativism to the Militia Movement*. New York: Vintage Books.
Bennett, William J. (1994) *The Index of Leading Cultural Indicators: Facts and Figures on the State of American Society*. New York: Touchstone.
Berdal, Mats R. (1993) *Whither UN Peacekeeping?: An Analysis of the Changing Military requirements of UN Peacekeeping with Proposals for its Enhancement*. Londra: Brassey's for International Institute of Strategic Studies.
Bergen, Peter L. (2001) *Holy War, Inc.: Inside the Secret World of Osama bin Laden*. New York: The Free Press.
Berins Collier, Ruth (1992) *The Contradictory Alliance: State-Labor Relationships and Regime Changes in Mexico*. Berkeley, CA: University of California, International and Area Studies.
Berlet, Chips ve Lyons, Matthew N. (1995) "Militia nation," *The Progressive*, June.
Berman, Jerry ve Weitzner, Daniel J. (1995) "Abundance and user control: renewing the democratic heart of the First Amendment in the age of interactive media," *Yale Law Journal*, 104 (7): s. 1619-37.
Bernard, Jessie (1987) *The Female World from a Global Perspective*. Bloomington, IN: Indiana University Press.
Berry, Sebastian (1992) "Party strategy and the media: the failure of Labour's 1991 election campaign," *Parliamentary Affairs*, 45 (4): s. 565-81.
Betts, Mitch (1995) "The politicizing of cyberspace," *Computerworld*, 29 (3): s. 20.
Bilbao La Vieja Diaz, Antonio, Perez de Rada, Ernesto ve Asturizaga, Ramiro (1996) "CONDEPA movimiento patriotico," La Paz: Naciones Unidas/CIDES, yayımlanmamış araştırma.
Birnbaum, Lucia Chiavola (1986) *Liberazione della donna: Feminism in Italy*. Middletown, CT: Wesleyan University Press.
Black, Gordon S. ve Black, Benjamin D. (1994) *The Politics of American Discontent: How a New Party Can Make Democracy Work Again*. New York: John Wiley and Sons.
Blakely, Edward and Goldsmith, William (1993) *Separate Societies: Poverty and Inequality in American Cities*. Philadelphia: Temple University Press.
Blas Guerrero, Andres (1994) *Nacionalismos y naciones en Europa*. Madrid: Alianza Editorial.
Blossfeld, Hans-Peter (der.) (1995) *The New Role of Women: Family Formation in*

Modern Societies. Boulder, CO: Westview Press.
Blum, Linda (1991) *Between Feminism and Labor: The Politics of the Comparable Worth Movement*. Berkeley, CA: University of California Press.
Blumberg, Rae Lesser, Rakowski, Cathy A., Tinker, Irene, ve Monteon, Michael (der.) (1995) *Engendering Wealth and Wellbeing*. Boulder, CO: Westview Press.
Blumenfield, Seth D. (1994) "Developing the global information infrastructure," *Federal Communications Law Journal*, 47 (2): s. 193-6.
Blumstein, Philip ve Schwartz, Pepper (1983) *American Couples: Money*, Work, Sex. New York: William Morrow.
Boardmann, Robert (1994) *Post-socialist World Orders: Russia, China, and the UN System*. New York: St Martin's Press.
Bobbio, Norberto (1994) *Destra e sinistra: ragioni e significati di una distinzione politica*. Roma: Donzelli Editore.
Bonnell, Victoria ve Breslauer, George (der.) (2001) *Russia at the End of the Twentieth Century*. Boulder, CO: Westview Press.
Borja, Jordi (1988) *Estado y ciudad*. Barcelona: Promociones y Publicaciones Universitarias.
— ve Castells, Manuel (1997) *Local and Global: The Management of Cities in the Information Age*. Londra: Earthscan.
— ve diğ. (1992) *Estrategias de desarrollo e internacionalizacion de las ciudades europeas: las redes de ciudades*. Barcelona: Consultores Europeos Asociados, Research Report.
Bouissou, Jean-Marie (1991) "Corruption à la Japonaise," *L'Histoire*, 142, March: 84-7.
Bramwell, Anna (1989) *Ecology in the 20th Century: A History*. New Haven, CT: Yale University Press.
— (1994) *The Fading of the Greens: The decline of Environmental Politics in the West*. New Haven, CT: Yale University Press.
Brenner, Daniel (1994) "In search of the multimedia grail," *Federal Communications Law Journal*, 47 (2): s. 197-203.
Brisard, Jean-Charles and Dasquie, Guillaume (2002) *Forbidden Truth: US-Taliban Secret Oil Diplomacy and the Failed Hunt for Bin Laden*. New York: Thunderer's Mouth Press / Nation Books.
Broadcasting and Cable (1995) "Top of the week," Mayıs.
Brown, Helen (1992) *Women Organising*. Londra: Routledge.
Brown, Michael (1993) "Earth worship or black magic?," *The Amicus Journal*, 14 (4): s. 32-4.
Brubaker, Timothy H. (der.) (1993) *Family Relations: Challanges for the Future*. Newbury Park, CA: Sage.
Bruce, Judith, Lloyd, Cynthia B. ve Leonard, Ann (1995) *Families in Focus: New Perspectives of Mothers, Fathers, and Children*. New York: Population Council.
Brulle, Robert J. (1996) "Environmental discourse and social movement organiza-

tions: a historical and rhetorical perspective on the development of US environmental organizations," *Sociological Inquiry*, 66 (1): s. 58-83.
Buci-Glucksman, Christine (1978) *Gramsci et l'état*. Paris: Grasset.
Buckler, Steve (1993) *Dirty Hands: The Problem of Political Morality.* Brookfield: Averbury.
Buckley, Peter (der.) (1994) *Cooperative Forms of Transnational Corporation Activity*. Londra: Routledge.
Buechler, Steven M. (1990) *Women's Movement in the united States*. Brunswick, NJ: Rutgers University Press.
Bull, Hedley (1977) *The Anarchical Society.* Londra: Macmillan.
Bureau, Dominique, ve diğ. (2002) "Gouvernance mondiale et environnement," in Jacquet ve diğ. (der.), s. 449-62.
Burgat, Francois and Dowell, William (1993) *The Islamic Movement in North Africa*. Austin, Tex.: University of Texas Center for Middle Eastern Studies.
Burnham, David (1983) *The Rise of the Computer State*. New York: Vintage.
Business Week (1995a) "The future of money," June 12.
— (1995b) "Hot money," Mart 20.
— (1995c) "Mexico: Salinas is fast becoming a dirty word," Aralık 25: s. 54-5.
— (1995d) "The new populism," Mart.
— (1995e) "Power to the states," Ağustos: s. 49-56.
Buss, David M. (1994) *The Evolution of Desire: Strategies of Human Mating*. New York: Basic Books.
Butler, Judith (1990) *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity.* New York: Routledge.
Cabre, Anna (1990) "Es compatible la proteccion de la familia con la liberacion de la mujer?," Instituto de la Mujer (der.), *Mujer y Demografia*. Madrid: Ministerio de Asuntos Sociales.
— ve Domingo, Antonio (1992) "La Europa despues de Maastrich: reflexiones desde la demografia," *Reviste de Economia*, 13: s. 63-9.
Cacho, Jesus (1994) *MC: un intruso en el laberinto de los elegidos*. Madrid: Temas de hoy.
Caipora Women's Group (1993) *Women in Brazil*. Londra: Latin American Bureau.
Calabrese, Andrew ve Borchert, Mark (1996) "Prospects for electronic democracy in the United States: rethinking communication and social policy," *Media, Culture, and Society*, 18: s. 249-68.
Calderon, Fernando (1995) *Movimientos sociales y politica*. Mexico: Siglo XXI.
— (der.) (2003) *Es sostenible la globalization en America Latina?* Mexico: Fondo de Cultura Economica.
— ve Laserna, Roberto (1994) *Paradojas de la modernidad*. La Paz: Fundacion Milenio.
—, ve diğ. (1996) *Esa esquiva modernidad: desarrollo, ciudadania y cultura en America Latina y el Caribe*. Caracas: Nueva Sociedad/UNESCO.

Calhoun, Craig (der.) (1994) *Social Theory and the Politics of Identity.* Oxford: Blackwell.
Camilleri, J. A. ve Falk, K. (1992) *The End of Sovereignty*. Aldershot: Edward Elgar.
Caminal, Miquel (2002) *El federalismo pluralista: del federalismo nacional al federalismo plurinacional*. Barcelona: Paidos.
Campbell, B. (1992) "Feminist politics after Thatcher," H. Hinds ve diğ. (der.), *Working Out: New Directions for Women's Studies*, s.13-17. Londra: Taylor and Francis.
Campbell, Colin and Rockman, Bert A. (der.) (1995) *The Clinton Presidency: First Appraisals*. Chatham, NJ: Chatham House.
Campo Vidal, Manuel (1996) *La transicion andiovisual*. Barcelona: B ediciones.
Cardoso de Leite, Ruth (1983) "Movimientos sociais urbanos: balanco critico," *Sociedade e politica no Brasil pos-64* São Paulo: Brasiliense.
— (2002) Intervention in the seminar on "America Latina en la Era de la Informacion," organized in Santa Cruz, Bolivia, March (yazar tarafından alınmış notlar).
Carnoy, Martin (1984) *The State and Political Theory.* Princeton, NJ: Princeton University Press.
— (1993) "Multinationals in a changing world economy: whither the nation-state?," Carnoy ve diğ., s.45-96.
— (1994) *Faded Dreams: The Politics and Economics of Race in America*. New York: Cambridge University Press.
— (2000) *Sustaining the New Economy: Work, Family and Community in the Information Age*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
— ve Castells, Manuel (2001) "Globalization, the knowledge society, and the network state: Poulantzas at the millenium," *Global Networks*, 1 (1): s. 1-8.
—, Castells, Manuel, Cohen, Stephen S., ve Cardoso, Fernando H. (1993) *The New Global Economy in the Information Age*, University Park, PA: Penn State University Press.
Carre, Olivier (1984) *Mystique et politique: Lecture révolutionnaire du Coran par Sayyed Otub*. Paris: Editions du Cerf-Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques.
Carrere d'Encausse, Helene (1987) *Le grand défi: Bolcheviks et nations, 1917-1930*. Paris: Flammarion.
— (1993) *The End of the Soviet Empire: The Triumph of Nations*. New York: Basic Books.
Castells, Manuel (1981) "Local government, urban crisis, and political change," *Political Power and Social Theory: A Research Annual*, c. 2, s.1-20. Greenwich, CT: JAI Press.
— (1983) *The City and the Grassrouts: A Cross-cultural Theory of Urban Social Movements*. Berkeley, CA: University of California Press.
— (1992a) "Four Asian tigers with a dragon head: a comparative analysis of the

state, economy, and society in the Asian Pacific rim," Richard Appelbaum ve Jeffrey Henderson (der.), *States and Development in the Asian Pacific Rim*, s. 33-70. Newbury Park, CA: Sage.
— (1992b) *La nueva revolucion rusa*. Madrid: Sistema.
— (1992c) "Las redes sociales de SIDA," keynote address delivered at the Social Sciences Symposium, World Congress on AIDS research, Madrid, Mayıs, 1992.
— (1996) "El futuro del estado del bienestar en la sociedad informacional," *Sistema*, 131, Mayıs: s. 35-53.
— (2001) *The Internet Galaxy*. Oxford: Oxford University Press.
— (2004) *Comparative Studies on the Network Society*. Londra: Edward Elgar.
— ve Himanen, Pekka (2002) *The Information Society and the Welfare State: The Finnish Model*. Oxford University Press.
— ve Kiselyova, Emma (2000) "Russian federalism and Siberian regionalism, 1990-2000," *City*, 4 (2): s. 175-98.
— ve Murphy, Karen (1982) "Cultural identity and urban structure: the spatial organization of San Francisco's gay community," Norman I. Fainstein ve Susan S. Fainstein (der.), *Urban Policy under Capitalism*, Urban Affairs Annual Reviews, c.22, s. 237-60. Beverly Hills, CA: Sage.
— ve Serra, Narcis (der.) (2003) *Guerra y paz en el siglo XXI: una perspectiva europea*. Barcelona: Tusquets.
—, Yazawa, Shujiro, and Kiselyova, Emma (1996) "Insurgents against the global order: a comparative analysis of the Zapatistas in Mexico, the American Militia and Japan's Aum Shinrikyo," *Berkeley Journal of Sociology*, 40: s. 21-60.
— ve diğ. (2002) "La societat xarxa a Catalunya," research monograph of the Internet Interdisciplinary Unit, Universitat Oberta de Catalunya, published on line (www.uoc.edu).
Castells, Nuria (1999) "International environmental agreements: institutional innovation in European transboundary air pollution policies," yayımlanmamış doktora tezi, Economics Department, Free University of Amsterdam, Amsterdam.
Chatterjee, Anshu (2002) "Global media and cultural identity: the globalization and identification of Indian television, 1985-2002," yayımlanmamış doktora tezi, University of California, Berkeley, CA.
Chatterjee, Partha (1993) *The Nation and its Fragments: Colonial and Postcolonial Histories*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
Chesnais, François (1994) *La mondialisation du capital*. Paris: Syros.
Cheung, Peter T. Y. (1994) "Relations between the central government and Guandong," Y. M. Yeung and David K. Y. Chu (der.), *Guandong: Survey of a Province Undergoing Rapid Change*, s.19-51. Hong Kong: The Chinese University Press.
Chiriboga, Manuel (2003) "Sociedad civil global: movimientos indigenas y el Internet," Calderon (der.).
Cho, Lee-Jay and Yada, Moto (der.) (1994) *Tradition and Change in the Asian Family*. Honolulu: University of Hawaii Press.

Chodorow, Nancy (1978) *The Reproduction of Mothering: Psychoanalysis and the Sociology of Gender.* Berkeley, CA: University of California Press.
— (1989) *Feminism and Psychoanalytical Theorty.* New Haven, CT: Yale University Press.
— (1994) *Feminities, Masculinities, Sexualities: Freud and Beyond.* Lexington, KY: University Press of Kentucky.
Chong, Rachelle (1994) "Trends in communication and other musings on our future," *Federal Communications Law Journal*, 47 (2): s. 213-19.
Choueri, Youssef M. (1993) *Il fondamentalismo islamico: Origino storiche e basi sociali.* Bologna: Il Mulino.
Coalition for Human Dignity (1995) *Against the New World Order: The American Militia Movement.* Portland, Oregon: Coalition for Human Dignity Publications.
Coates, Thomas J., ve diğ. (1988) *Changes in Sex Behavior of Gay and Bisexual Men since the Beginning of the AIDS Epidemics.* San Francisco: University of California, Center for AIDS Prevention Studies.
Cobble, Dorothy S. (der.) (1993) *Women and Unions: Forging a Partnership.* New York: International Labour Review Press.
Cockburn, Alexander (2000) *5 Days that Shook the World: Seattle and Beyond.* Londra: Verso.
Cohen, Jeffrey E. (1986) "The dynamics of the 'revolving door' on the FCC," *American Journal of Political Science*, 30 (4).
Cohen, Roger (1996) "Global forces batter politics," *The New York Times*, 17 Kasım Pazar, s.4: 1-4.
Cohen, Stephen (1993) "Geo-economics: lessons from America's mistakes," Carnoy ve diğ., s. 97-148.
Coleman, Marilyn ve Ganong, Lawrence H. (1993) "Families and marital disruption," Brubaker (der.) s.112-28.
Coleman, William E., Jr ve Coleman, William E., Sr (1993) *A Rhetoric of the People: The German Greens and the New Politics.* Westport, CT: Praeger.
Collective Author (1996) *La seguridad humana en Boliva: percepciones politicas, sociales y economicas de los bolivianos de hoy.* La Paz: PRONAGOB-PNUD-ULDIS.
Collier, George A. (1995) *Restructuring Ethnicity in Chiapas and the World.* Stanford University, Department of Anthropology, Research Paper (published in Spanish Nash ve diğ. (der.), s. 7-20).
— ve Lowery Quaratiello, Elizabeth (1994) *Basta! Land and the Zapatista Rebellion in Chiapas.* Oakland, CA: Food First Books.
Conquest, Robert (der.) (1967) *Soviet Nationalities Policy in Practice.* New York: Praeger.
Contreras Basniperio, Adalid (1991) "Medios multiples, pocas voces: inventario de los medios de communicacion de masas en Bolivia," *Revista UNITAS*, s: 61-105.
Cook, Maria Elena, ve diğ. (der.) (1994) *The Politics of Economic Restructuring:*

State-Society Relations and Regime Change in Mexico. La Jolla: University of California at San Diego, Center of US-Mexican Studies.
Cooke, Philip (1994) *The Cooperative Advantage of Regions*. Cardiff: University of Wales, Centre for Advanced Studies.
Cooper, Jerry (1995) *The Militia and the National Guard in America since Colonial Times: A Research Guide*. Westport, CT: Greenwood Press.
Cooper, Marc (1995) "Montana's mother of all militias," *The Nation*, Mayıs 22.
Corn, David (1995) "Playing with fire," *The Nation*, Mayıs 15.
Costain, W. Douglas ve Costain, Anne N. (1992) "The political strategies of social movements: a comparison of the women's environmental movements," *Congress and the Presidency*, 19 (1): s. 1-27.
Cott, Nancy (1989) "What's in a name? The limits of 'social feminism'; or, expanding the vocabulary of women's history," *Journal of American History*, 76: s. 809-29.
Couch, Carl J. (1990) "Mass communications and state structures," *The Social Science Journal*, 27, (2):s.111-28.
CQ Researcher (1992) Special Issue: "Politicians and privacy," 2 (15), Nisan 17.
Croteau, David ve Hoynes, William (2000) *Media/Society: Industries, Images, and Audiences*, 2. baskı. Thousand Oaks, CA: Pine Forge Press.
— ve–(2001) *The Business of Media: Corporate Media and the Public Interest*. Thousand Oaks, CA: Pine Forge Press.
Dalton, Russell J. (1994) *The Green Rainbow: Environmental Groups in Western Europe*. New Haven, CT: Yale University Press.
— ve Kuechler, Manfred (1990) *Challenging the Political Order: New Social and Political Movements in Western Democracies*. Cambridge: Polity Press.
Danaher, Kevin ve Burbach, Roger (2001) *Globalize This! The Battle against the World Trade Organization and Corporate Rule*. Philadelphia: Common Courage Press.
Daniel, Donald and Hayes, Bradd (der.) (1995) *Beyond Traditional Peacekeeping*. New York: St Martin's Press.
Davidson, Osha Grey (1993) *Under Fire: The NRA and the Battle for Gun Control*. New York: Henry Holt.
Davis, John (der.) (1991) *The Earth First! Reader*. Salt Lake City: Peregrine Smith Books.
Dees, Morris ve Corcoran, James (1996) *Gathering Storm: America's Militia Network*. New York: Harper-Collins.
Dekmejian, R. Hrair (1995) *Islam in Revolution: Fundamentalism in the Arab World*. Syracuse, NY: Syracuse University Press.
Delcroix, Catherine (1995) "Algériennes et Égyptiennes: enjeux et sujets de sociétés en crise," Dubet and Wieviorka (der.), s. 257-72.
DeLeon, Peter (1993) *Thinking about Political Corruption*. Armonk, NY: M.E. Sharpe.

Delphy, Christine (der.) (1984) *Particularisme et universalisme*. Paris: Nouvelles Questions Feministes, n.17/17/18.
D'Emilio, John (1980/1993) "capitalism and gay identity," Abelove ve diğ. (der.), s. 467-76.
— (1983) *Sexual Politics, Sexual Communities: The Making of a Homosexual Minority in the United States, 1940-1970*. Chicago: University of Chicago Press.
DeMont, John (1991) "Frontline fighters," *Mclean's*, 104 (50): s. 46-7.
Dentsu Institute for Human Studies (1994) *Media in Japan*. Tokyo: DataFlow International.
Deutsch, Karl (1953) *Nationalism and Social Communication: An Inquiry into the Foundations of Nationality*.
De Vos, Susan (1995) *Household Composition in Latin America*. New York: Plenum Press.
Diamond, Irene ve Orenstein, Gloria (1990) *Reweaving the World: The Emergence of Ecofeminism*. San Francisco: Sierra Club Books.
Diani, Mario (1995) *Green Networks: A Structural Analysis of the Italian Environmental Movement*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
Dickens, Peter (1990) "Science, social science and environmental issues: ecological movements as the recovery of human nature," paper prepared for the meeting of the British Association for the Advancement of Science, University of Swansea, Ağustos.
Dietz, Thomas ve Kalof, Linda (1992) "Environmentalism among nation-states," *Social Indicators Research*, 26: s. 353-66.
Di Marco, Sabina (1993) "Se la televisione guarda a sinistra," *Ponte*, 49 (7): s. 869-78.
— (1994) "La televisione, la politica e il cavaliere," *Ponte*, 50 (2): s. 9-11.
Dionne, E. J. (1996) *They Only Look Dead: Why Progressives Will Dominate the Next Political Era*. New York: Simon and Schuster.
Dobson, Andrew (1990) *Green Political Thought: An Introduction*. Londra: Unwin Hyman.
— (der.) (1991) *The Green Reader: Essays toward a Sustainable Society*. San Francisco: Mercury House.
Doctor, Sharon, Dutton, William H., ve Elberse, Anita (1999) "An American democracy network: factors shaping the future of on-line political campaigns," Stephen Coleman ve diğ. (der.), *Parliament in the Age of the Internet*, s. 173-90. Oxford: Oxford University Press.
Doyle, Marc (1992) *The Future of Television: A Global Overview of Programming, Advertising, Technology and Growth*. Lincolnwood, IL: NTC business Books.
Drew, Christopher (1995) "Japanese sect tried to buy US arms technology, Senator says," *The New York Times*, Ekim 31: A5.
Dubet, François, ve Wieviorka, Michel (der.) (1995) *Penser le sujet*. Paris: Fayard.
Duffy, Ann ve Ppo, Norene (der.) *Part-time Paradox: Connecting Gender, Work and Family*. Toronto: The Canadian Publishers.

Dulong, Rene (1978) *Les regions, l'état et la société locale.* Paris: Presses Universitaires de France.

Dunaher, Kevin (der.) (1994) *50 Years is Enough: The Case against the World Bank and the IMF.* Boston, MA: South End Press.

Dupin, Eric (2002) *Sortir la gauche de coma.* Paris: Flammarion.

Dutton, William H. (1999) *Society on the Line: Information Politics in the Digital Age.* New York: Oxford University Press.

Ebbinghausen, Rolf and Neckel, Sighard (der.) (1989) *Anatomie des politischen Skandals.* Frankfurt: Suhrkamp.

The Economist (1994) "Feeling for the future: special survey of television," 12 Şubat.

— (1995a) "The future of democracy," Haziran 17: s. 13-14.

— (1995b) "The Mexican connection," Aralık, 26: s. 39-40.

— (1995c) "Mexico: the long haul," Ağustos 26: s. 17-19.

— (1996) "Satellite TV in Asia: a little local interference," Şubat 3. Edwards, George C. ve Wood, B. Dan (1999) "Who influences whom? The President, Congress, and the media," *The American Political Science Review*, 93 (2): s. 327-44.

Ehrenreich, Barbara (1983) *The Hearts of Men: American Dreams and the Flight from Commitment.* Garden City, NY: Anchor Press/Doubleday.

Eisenstein, Zillah R. (1981/1993) *The Radical Future of Liberal Feminism.* Boston, MA: Northeastern University Press.

Ejercito Zapatista de Liberacion Nacional (1994) *Documentos y commicados.* Mexico: Ediciones Era (with preface by antonio Garcia de Leon, and chronicles by Elena Poniatowska and Carlos Monsivais).

—Subcomandante Marcos (1995) *Chiapas: del dolor a la esperanza.* Madrid: Los libros de la catarata.

Eley, Geoff, ve Suny, Ronald Grigor (der.) (1996) *Becoming National: A Reader.* New York: Oxford University Press.

Elliott, J. H. ve De La Pena, J. F. (1978) *Memoriales y cartas del Conde-Duque de Olivares.* Madrid: Alfaguara.

Epstein, Barbara (1991) *Political Protest and Cultural Revolution: Nonviolent Direct Action in the 1970s and 1980s.* Berkeley, CA: University of California Press.

— (1995) "Grassroots environmentalism and strategies for social change," *New Political Science*, 32: s. 1-24.

Ergas, Yasmine (1985) *Nelle maglie della politica: femminismo, instituzione e politiche sociale nell'Italia degli anni settanta.* Milan: Feltrinelli.

Espinosa, Maria ve Useche, Helena (1992) *Abriendo camino: historias de mujeres.* Bogota: FUNDAC.

Esposito, John L. (1990) *The Iranian Revolution: Its Global Impact.* Miami: Florida International University Press.

Esprit (1994) "Editorial: face à la télécratie," 5: s. 3-4.

Etzioni, Amitai (1993) *The Spirit of Community: Rights, Responsibilities, and the Communitarian Agenda.* New York: Crown.
Evans, Sara (1979) *Personal Politics: The Roots of Women's Liberation in Civil Rights Movement and the New Left.* New York: Knopf.
Eyerman, Ron and Jamison, Andrew (1989) "Environmental knowledge as an organizational weapon: the case of Greenpeace," *Social Science Information*, 28 (1): s. 99-119.
Fackler, Tim and Lin, Tse-Min (1995) "Political corruption and presidential elections, 1929-1992," *The Journal of Politics*, 57 (4): s. 971-93.
Faison, Seth (1996) "Chinese cruise Internet, wary of watchdogs," *The New York Times*, Şubat 5, s. A1.
Falk, Richard (1995) *On Humane Governance: Towards a New Global Politics.* University Park, PA: Pennsylvania State University Press.
Fallows, James (1996) *Breaking the News: How the Media Undermine American Democracy.* New York: Pantheon.
Faludi, Susan (1991) *Backlash: The Undeclared War on American Women.* New York: Crown.
Farnsworth Riche, Martha (1996) "How America is changing – the view from the Census Bureau, 1995," *The World Almanac and Book of Facts*, 1996: s. 382-3.
Fassin, Didier (1996) "Exclusions, underclass, marginalidad: figures contemporaines de la pauvreté urbaine en France, aux États-Unis et en Amérique Latine," *Revue Française de Sociologie*, 37: s. 37-75.
Ferraresi, Franco ve Kemeny, Pietro (1977) *Classi sociali e politica urbana.* Rome: Officina Edizioni.
Ferrater Mora, Josep (1960) *Les formes de la vida catalana.* Barcelona: Editorial Selecta.
Ferree, Myra Marx ve Hess, Beth B. (1994) *Controversy and Coalition: The New Feminist Movement across Three Decades of Change.* New York: Maxwell Macmillan.
— ve Martin, Patricia Yancey (der.) (1995) *Feminist Organizations: Harvest of the Women's Movement.* Philadelphia: Temple University Press.
Ferrer i Girones, F. (1985) *Le persecucio politica de la llengua catalana.* Barcelona: Edicions 62.
Financial Technology International Bulletin (1995) "A lawless frontier," 12 (12): 10.
Fischer, Claude S. (1982) *To Dwell among Friends: Personal Networks in Town and City.* Chicago: University of Chicago Press.
—, ve diğ. (1995) *Inequality by Design.* Princeton, NJ: Princeton University Press.
Fisher, Robert and Kling, Joseph (der.) (1993) *Mobilizing the Community: Local Politics in the Era of the Global City.* Thousand Oaks, CA: Sage.
Fitzpatrick, Mary Anne ve Vangelisti, Anita L. (der.) (1995) *Explaining Family Interactions.* Thousand Oaks, CA: sage.

Fooner, Michael (1989) *Interpol: Issues in World Crime and International Criminal Justice.* New York: Plenum Press.

Foucault, Michel (1976) *La volonté de savoir: histoire de la sexualité*, c. I. Paris: Gallimard.

— (1984a) *L'Usage des plaisirs: histoire de la sexualité*, c.II. Paris: NRF.

— (1984b) *Le souci de soi: histoire de la sexualité*, c.III. Paris: NRF.

Frankel, J. (1988) *International Relations in a Changing World.* Oxford: Oxford University Press.

— (2000) "Globalization of the economy,' Nye and Donahue (der.), s. 45-71.

Frankland, E. Gene (1995) "The rise, fall, and recovery of Die Grunen," in Richardson and Rootes (der.), s. 23-44.

Franklin, Bob (1994) *Packaging Politics: Political Communications in Britain's Media Democracy.* Londra: Edward Arnold.

Franquet, Rosa ve Larregola, Gemma (der.) (1999) *Comunicar a l'era digital.* Barcelona: Societat Catalana de Comunicacio.

Freeman, Michael (1994) "Polls set spending record," *Mediaweek*, 4 (44):s. 6.

Friedland, Lewis A. (1996) "Electronic democracy and the new citizenship," *Media, Culture, and Society*, 18: s.185-211.

Friedrich, Carl J. (1966) "Political pathology," *Political Quarterly*, 37: s.74.

Fujita, Shoichi (1995) *AUM Shinrikyo Jiken [The Incidents of AUM Shinrikyo].* Tokyo: Asahi-Shinbunsha.

Funk, Nanette ve Mueller, Magda (der.) (1993) *Gender Politics and Post-Communism: Reflections from Eastern Europe and the Former Soviet Union.* New York: Routledge.

Fuss, Diana (1989) *Essentially Speaking: Feminism, Nature, and Difference.* Londra: Routletge.

Galdon, Gemma (2002) *Mundo S. A. Voces contra la globalization.* Barcelona: La Tempestad.

Gallup International Millenium Survey (1999) Downloaded from the website (http://www.gallup-international.com6survey5.htm).

— (2002) Voice of the People Survey conducted by Gallup International and Environics International for the World Economic Forum. Downloaded from the website (www.voice-of-the-people. net/ContentFiles/docs/VOP_Trust_Survey.pdf).

Gallup Poll Monthly (1995) Nisan, 355: s. 2.

Ganley, Gladys G. (1991) "Power to the people via personal electronic media," *The Washington Quarterly*, Spring: s. 5-22.

Gans, Herbert J. (1995) *The War against the Poor: The Underclass and Anti-poverty Policy.* New York: Basic Books.

Garaudy, Roger (1990) *Integrismes.* Paris: Belfont.

Garber, Doris A. (1984) *Mass Media in American Politics*, 2. baskı, Washington, DC: CQ Press.

— (1996) "The new media and politics – what does the future hold?," *Political Science and Politics*, 29 (1): s. 33-6.

Garcia de Cortazar, Fernando (der.) (2001) *El estado de las autonomias en el siglo XXI: cierre o apertura indefinida.* Madrid: Fundación para el Análisis y los Estudios Sociales.

Garcia Cotarelo, Ramon (1995) *La conspiracion.* Barcelona: Ediciones B.

Garcia de Leon, Antonio (1985) *Resistencia y utopia: memorial de agravios y cronica de revueltas y profecias acaecidas en la provincia de Chiapas durante los ultimos quinientos anos de su historia*, c.2. Mexico: Ediciones Era.

Garcia-Ramon, Maria Dolors ve Nogue-font, Joan (1994) "Nationalism and geography in Catalonia," in Hooson (der.), s.197-211.

Garment, Suzanne (1991) *Scandal: The Culture of Mistrust in American Politics.* New York: New York Times Books.

Garramone, Gina M., ve diğ. (1990) "Effects of negative political advertising on the political process," *Journal of Broadcasting and Electronic Media*, 34 (3): s.299-311.

Gates, Henry Louis, Jr (1996) "Parable of the talents," Gates and West (der.), s.1-52.

— ve West, Cornel (der.) (1996) *The Future of the Race.* New York: Alfred Knopf.

Gelb, Joyce ve Lief-Palley, Marian (der.) (1994) *Women of Japan and Korea: Continuity and Change.* Philadelphia: Temple University Press.

Gellner, Ernest (1983) *Nations and Nationalism.* Ithaca, NY: Cornell University Press (originally published by Blackwell, Oxford).

Gerami, Shahin (1996) *Women and Fundamentalism: Islam and Christianity.* New York: Garland.

Gerbner, George, Mowlana, Hamid ve Nordenstreng, Kaarle (der.) (1993) *The Global Media Debate: Its Rise, Fall, and Renewal.* Norwood, NJ: Ablex.

Giddens, Anthony (1985) *A Contemporary Critique of Historical Materialism*, c.II: *The Nation-state and Violence.* Berkeley, CA: University of California Press.

— (1991) *Modernity and Self-identity: Self and Society in the Late Modern Age.* Cambridge: Polity Press.

— (1992) *The Transformation of Intimacy: Sexuality, Love and Eroticism in Modern Societies.* Stanford, CA: Stanford University Press.

Gil, Jorge, ve diğ. (1993) "La red de poder mexicana: el caso de Miguel Aleman," *Revista Mexicana de Sociologia*, 3/95: s. 103-20.

Ginsborg, Paul (der.) (1994) *Stato dell'Italia.* Milan: Il Saggiatore.

Giroux, Henry A. (1996) *Fugitive Cultures: Race, Violence and Youth.* New York: Routledge.

Gitlin, Todd (1980) *The Whole World is Watching: Mass Media in the Making and Unmaking of the New Left.* Berkeley, CA: University of California Press.

Gleason, Nancy (1995) "Freenets: cities open the electronic door," *Government Finance Review*, 11 (4): s. 54-5.

Godard, Francis (der.) (1996) *Villes*, Special issue of *Le Courrier du CNRS*. Paris: Centre National de la Recherche Scientique.
Gohn, Maria da Gloria (1991) *Movimientos sociais e luta pela moradia*. São Paulo: Edicoes Loyola.
Golden, Tim (1995) "A cocaine trail in Mexico points to official corruption," *The New York Times*, Nisan 19:s. 1, 8.
Goldsmtih, M. (1993) "The Europeanisation of local government," *Urban Studies*, 30: s. 683-99.
Gole, Nilüfer (1995) "L'émergence du sujet islamique," Dubet and Wieviorka (der.), s. 221-34.
Gonsioreck, J. C. ve Weinrich, J. D. (1991) *Homosexuality: Research Implications for Public Policy*. Newbury Park, CA: Sage.
Goode, William J. (1993) *World Changes in Divorce Patterns*. New Haven, CT: Yale University Press.
Gootenberg, Paul (1999) *Cocaine: Global Histories*. Londra: Routledge.
Gottlieb, Robert (1993) *Forcing the Spring: The Transformation of the American Environmental Movement*. Washington, DC: Island Press.
Graf, James E. (1995) "Global information infrastructure first principles," *Telecommunications*, 29 (1): s. 72-3.
Graham, Stephen (1995) "From urban competition to urban collaboration? The development of interurban telematic networks," *Environment and Planning C: Government and Policy*, 13: s. 503-24.
Gramsci, Antonio (1975) *Quaderni del carcere*. Turin: Einaudi.
Granberg, A. (1993) "The national and regional commodity markets in the USSR: trends and contradictions in the transition period," *Papers in Regional Science*, 72: s. 1.
— ve Spehl, H. (1989) *Regionale Wirtschaftspolitik in der UdSSR und der BRD*, Report to the Fourth Soviet-West German Seminar on Regional Development, Kiev, s.1-10 Ekim 1989.
Greenberg, Stanley B. (1995) *Middle Class Dreams: The Politics of Power of the New American Majority*. Nw York: Times Books.
Gremion, Pierre (1976) *Le pouvoir périphérique*. Paris: Seuil.
Grier, Peter (1995) "Preparing for the 21st century information war," *Government Executive*, 28 (8): s. 130-2.
Griffin, Gabriele (der.) (1995) *Feminist Activism in the 1990s*. Londra: Francis and Taylor.
—,ve diğ. (der.) (1994) *Stirring It: Challenges for Femminism*. Londra: Francis and Taylor.
Grosz, Elizabeth (1995) *Space, Time, and Perversion*. Londra: Routledge.
Grubbe, Peter (1993) *Selbstbedienungsladen: vom Verfall der Demokratischen Moral*. Wuppertal: Hammer.
Guehenno, Jean Marie (1993) *La fin de la démocratie*. Paris: Flammarion.

Gumbel, Andrew (1994) "French deception," *New Statesman and Society*, 7, 328: s. 24.
Gunaratna, Rohan (2002) *Inside al-Qaeda: Global Network of Terror*, New York: Columbia University Press.
Gunlicks, Arthur B. (der.) (1993) *Campaign and Party Finance in North America and Western Europe*. Boulder, CO.: Westview Press.
Habermas, Jurgen (1973) *Legitimation Crisis*. Boston: Beacon Press.
— (1998) *Die postnationale Konstellation*. Frankfurt: Suhrkamp.
Hacker, Kenneth L. (1996) "Missing links and the evolution of electronic democratization," *Media, Culture, and Society*, 18: s. 213-323.
Hadden, Jeffrey ve Shupe, Hanson (1989) *Fundamentalism and Secularization Reconsidered*. New York: Paragon House.
Hage, Jerald, ve Powers, Charles (1992) *Postindustrial Lives: Roles and Relationships in the 21st Century*. Londra: Sage.
Hagedorn, John M. (1998) *People and Folks: Gangs, Crime, and the Underclass in a Rutsbelt City*, 2. baskı, Chicago: Lakeview Press.
Halperin, David M., Winkler, John J. ve Zeitlin, Froma I. (der.) (1990) *Before Sexuality: The Construction of Erotic Experience in the Ancient Greek World*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
Halperin Donghi, Tulio (1969) *Historia contemporanea de America Latina*. Madrid: Alianza Editorial.
Handelman, Stephen (1995) *Comrade Criminal: Russia's New Mafiya*. New Haven, CT: Yale University Press.
Hay, Colin (1994) "Environmental security and state legitimacy," *Capitalism, Nature, Socialism*, 1: s. 83-98.
Heard, Alex (1995) "The road to Oklahoma City," *The New Republic*, 15 Mayıs.
Heidenheimer, Arnold J., Johnston, Michael, ve LeVine, Victor T. (der.) (1989) *Political Corruption: A Handbook*. New Brunswick, NJ: Transaction.
Held, David (1991) "Democracy, the nation-state and the global system," *Economy and Society*, 20 (2): s. 138-72.
— (der.) (1993) *Prospects for Democracy*. Cambridge: Polity Press.
Heller, Karen S. (1992) "Silence equals death: discourses on AIDS and identity in the gay press, 1981-1986," yayımlanmamış doktora tezi, San Francisco: University of California.
Helvarg, David (1995) "The anti-enviro connection," *The Nation*, Mayıs 22.
Hempel, Lamont C. (1996) *Environmental Governance: The Global Challenge*. Washington, DC: Island Press.
Herek, Gregory M. ve Greene, Beverly (der.) (1995) *HIV, Identity and Community: The HIV Epidemics*. Thousand Oaks, CA: Sage.
Hernandez Navarro, Luis (1995) *Chiapas: la guerra y la paz*. Mexico: ADN Editores.
Hester, Marianne, Kelly, Liz, ve Radford, Jill (1995) *Women, Violence, and Male*

Power: Feminist Activism, Research and Practice. Philadelphia: Open University Press.

Hicks, L. Edward (1994) *Sometimes in the Wrong, but Never in Doubt: George S. Benson and the Education of the New Religious Right*. Knoxville: University of Tennessee Press.

High Level Experts Group (1996) *The Information Society in Europe*. Report to the European Commission, Brussels: Commission of the European Union.

Himmelfarb, Getrude (1995) *The De-moralization of Society: From Victorian Virtues to Modern Values*. New York: Alfred Knopf.

Hiro, Dilip (1989) *Holy Wars: The Rise of Islamic Fundamentalism*. New York: Routledge.

Hirst, Paul ve Thompson, Grahame (1996) *Globalization in Question: The International Economy and the Possibilities of Governance*. Cambridge: Polity Press.

Hiskett, Mervyn (1992) *Some to Mecca Turn to Pray: Islamic Values in the Modern World*. St Albans: Claridge Press.

Ho, K. C. ve Zaheer, Barber (2000) *Sites of resistance: Charting the Alternative and Marginal Websites in Singapore*. Singapore: National University of Singapore.

Hobsbawm, Eric J. (1990) *Nations and Nationalism since 1780*. Cambridge: Cambridge University Press.

— (1992) *Naciones y nacionalismo desde 1780*. Barcelona: Critica.

— (1994) *The Age of Extremes: A History of the World, 1914-1991*. New York: Pantheon Books.

Hochschild, Jennifer L. (1995) *Facing up to the American Dream: Race, Class, and the Soul of the Nation*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Hodess, Robin (der.), with Banfield, Jessie ve Wolfe, Toby (2001) "Global corruption report," Transparency International.

Holliman, Jonathan (1990) "Environmentalism with a global scope," *Japan Quarterly*, Temmuz-Eylül: s. 284-90.

Hooks, Bell (1989) *Talking Back: Thinking Feminist, Thinking Black*. Boston, MA: South End Press.

— (1990) *Yearning: Race, Gender, and Cultural Politics*. Boston, MA: South End Press.

— (1993) *Sisters of the Yaw: Black Women and Self-recovery*. Boston, MA: South End Press.

Hooson, David (1994a) "Ex-Soviet identities and the return of geography," Hooson (der.), s.134-40.

— (der.) (1994b) *Geography and National Identity*. Oxford: Blackwell.

Horsman, M. ve Marshall, A. (1994) *After the Nation State*. New York: HarperCollins.

Horton, Tom (1991) "The green giant," *Rolling Stone*, 5 Eylül: s. 43-112.

Hsia, Chu-joe (1996) Personal communication.

Hsing, You-tien (1996) *Making Capitalism in China: The Taiwan Connection*. New York: Oxford University Press.

Hughes, James (1994) "The 'Americanization' of Russian politics: Russia's first television election, December 1993," *The Journal of Communist Studies and Transition Politics*, 10 (2): s. 125-50.

Hulsberg, Werner (1988) *The German Greens: A Social and Political Profile.* Londra: Verso.

Hunter, Robert (1979) *Warriors of the Rainbow: A Chronicle of the Greenpeace Movement.* New York: Holt, Rinehart and Winston.

— (1994) "Issues, condidate image and priming: the use of private polls in Kennedy's 1960 presidential campaign," *American Political Science Review*, 88 (3): s. 527-40.

Hutton, will ve Giddens, Anthony (der.) (2000) *on the Edge: Living with Global Capitalism.* Londra: Jonathan Cape.

Inglehart, Ronald (der.) (2003) *Mass Values and Social Change: Findings from the Values Surveys.* Leiden: Brill Academic.

— ve Catterberg, Gabriela (2003) "Trends in political action: the developmental trend and the post-honeymoon decline," *International Journal of Comporative Sociology,* Spring.

Inoguchi, takashi (1993) "Japanese politics in transition: a theoretical review," *Government and Opposition*, 28 (4): s. 443-55.

Irigaray, Luce (1977/1985) *Ce sexe qui n'en est pas un.* İngilizcesi, *This Sex Which is Not One*, çev. Catherine Porter with Carolyn Burke (1985). Ithaca, NY: Cornell University Press.

— (1984/1993) *Éthique de la difference sexuelle.* İngilizcesi, *An Ethics of Sexual Difference*, tdrans. Carolyn Burke ve Gillian C. Gill (19937. Ithaca, NY: Cornell University Press.

Irving, Larry ve diğ. (1994) "Steps towards a global information infrastructure," *Federal Communications Law Journal*, 47 (2): s. 271-9.

Ivins, Molly (1995) "Fertilizer of hate," *The Progressive*, June.

Jacobs, Lawrence R. ve Shapiro, Robert Y. (1995) "The rise of presidential polling: the Nixon White House in hostirical perspective," *Public Opinion Quarterly*, 59: s. 163-95.

Jacquard, Roland (2002) *In the Name of Osama bin Laden: Global Terrorism and the bin Laden Brotherhood.* Durham, NC: Duke University Press.

Jacquet, Pierre, Pisani-Ferry, Jean, ve Tubiana, Laurence (der.) (2002) *Gouvernance mondiale.* Paris: Conseil d'Analyse Economique, La Documentation Française.

Jambar, Avni (2002) "Globalization, identity, and the state: religious fundamentalism and urban riots in "Ahmedabad," Berkeley, CA: University of California, yayımlanmamış seminer bildirisi, CP 229.

Janowitz, Morris (1976) *Social Control of the Welfare State.* Chicago: University of Chicago Press.

Jaquette, Jane S. (der.) (1994) *The Women's Movement in Latin America: Participation and Democracy.* Boulder, CO: Westview Press.

Jarrett-Macauley, Delia (der.) (1996) *Reconstructing Womanhood, Reconstructing Feminism: Writings on Black Women*. Londra: Routledge.

Jelen, Ted (der.) (1989) *Religion and Political Behavior in America*. New York: Praeger.

— (1991) *The Political Mobilization of Religious Belief*. New York: Praeger.

Johansen, Elaine R. (1990) *Political Corruption: Scope and Resources: An Annotated Bibliography*. New York: Garland.

Johnson, Chalmers (1982) *MITI and the Japanese Miracle*. Stanford, Stanford University Press.

— (1995) *Japan: Who Governs? The Rise of the Developmental State*, New York: W. W. Norton.

Johnston, R. J, Knight, David, ve Kofman, Eleanore (der.) (1988) *Nationalism, Self-determination, and Political Geography*. Londra: Croom Helm.

Jordan, June (1995) "In the land of white supremacy," *The Progressive*, June.

Judge, David, Stokes, Gerry, ve Wolman, Hall (1995) *Theories of Urban Politics*. Thousand Oaks, CA: Sage.

Juergensmeyer, Mark (1993) *The New Cold War? Religious Fundamentalism Confronts the Secular State*. Berkeley, CA: University of California Press.

— (2000) *Terror in the Mind of God: The Global rise of Religious Violence*. Berkeley, CA: University of California Press.

Juris, Jeff (2003) "Transnational activism and the cultural logic of networking," yayımlanmamış doktora tezi, University of California, Berkeley, CA.

Jutglar, Antoni (1966) *Els burgesos catalans*. Barcelona: Fontanella.

Kahn, Robert E. (1994) "The role of government in the evolution of the Internet," *Communications of the ACM*, 37 (8): s. 15-19.

Kahne, Hilda ve Giele, Janet Z. (der.) (1992) *Women's Work and Women's Lives: The Continuing Struggle Worldwide*. Boulder, CO: Westview Press.

Kaid, Lynda Lee ve Holtz-Bacha, Christina (der.) (1995) *Political Advertising in Western Democracies*. Thousand Oaks, CA: Sage.

Kaldor, Mary (1999/2001) *New and Old Wars: Organized Violence in a Global Era*, Barcelona: Tusquets (2001).

Kamarck, Elaine Ciulla ve Nye, Joseph, Jr (2002) *Governance.com: Democracy in the Information Age*. Washington, DC: Brookings Institution Press.

Kaminiecki, Sheldon (der.) (1993) *Environmental Politics in the International Arena: Movements, Parties, Organizations, Policy*. Albany, NY: State University of New York Press.

Kanagy, Condrad L., ve diğ. (1994) "Surging environmentalisms: changing public opinion or changing publics," *Social Science Quarterly*, 75 (4): s. 804-19.

Katznelson, Ira (1996) *Liberalism's Crooked Circle: Letters to Adam Michnik*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Kazin, Michael (1995) *The Populist Persuasion: An American History*. New York: Basic Books.

Keating, Michael (1995) *Nations against the State: The New Politics of Nationalism in Quebec, Catalonia, and Scotland.* New York: St Martin's Press.
Keen, Sam (1991) *Fire in the Belly: On Being a Man.* New York: Bantam Books.
Kelly, Petra (1994) *Thinking Green: Essays on Environmentalism, Feminism, and Nonviolence.* Berkeley, CA: Parallax Press.
Keohane, Robert O. (2002) *Power and Governance in a Partially Globalized World.* Londra: Routledge.
— ve Nye, Joseph (2000) "Introduction," Nye and Donahue (der.), s. 1-44.
Kepel, Gilles (1995) "Entre société et communauté: les musulmans au Royaume-Uni et au France aujourd'hui," Dubet and Wieviorka (der.), s.273-88.
— (2002) *Jihad: The Trail of Political Islam.* Cambridge, MA: Harvard University Press.
Khazanov, Anatoly M. (1995) *After the USSR: Ethnicity, Nationalism, and Politics in the Commonwealth of Independent States.* Madison: University of Wisconsin Press.
Khosrokhavar, Farhad (1995) "Le quasi-individu: de la néocommunauté à la nécrocommunauté," Dubet and Wieviorka (der.), s.235-56.
Khoury, Philip ve Kostiner, Joseph (der.) (1990) *Tribes and State Formation in the Middle East.* Berkeley, CA: University of California Press.
Kim, Marlene (1993) "Comments," Cobble (der.), s.85-92.
King, Anthony (1984) "Sex, money and power: political scandals in Britain and the United States," Colchester, University of Essex, Essex Papers in Politics and Government.
King, Joseph P. (1989) "Socioeconomic development and corrupt campaign practices in England," Heidenheimer ve diğ. (der.), s. 233-50.
Kiselyova, Emma ve Castells, Manuel (1997) *The New Russian Federalism in Siberia and the Far East.* Berkeley, CA: University of California, Center for Eastern European and Slavic Studies/Center for German and European Studies, Research Paper.
Klanwatch/Militia Task Force (KMTF) (1996) *False Patriots.* The Threat from Antigovernment Extremists. Montgomery, Alabama: Southern Poverty Law Center.
Klein, Naomi ve Levy, Debra Ann (2002) *Fences and Windows: Dispatches from the Front Line of the Globalization Debate.* New York: Picador.
Klinenberg, Eric ve Perrin, Andrew (1996) "Symbolic politics in the Information Age: the 1996 presidential campaign in cyberspace," Berkeley, CA: University of California, Department of Sociology, yayımlanmamış seminer bildirisi, Soc 290.2.
Kolodny, Annette (1984) *The Land before Her: Fantasy and Experience of the American Frontiers, 1630-1860.* Chapel Hill, NC: University of North Carolina Press.
Kozlov, Viktor (1988) *The Peoples of the Soviet Union.* Bloomington, IN: Indiana University Press.

Kraus, K. ve Knight, A. (1995) *State, Society, and the UN System: Changing Perspectives on Multilateralism.* New York: United Nations University Press.
Kuppers, Gary (der.) (1994) *Companeras: Voices from the Latin American Women's Movement.* Londra: Latin American Bureau.
Kuttner, Robert (1995) "The net as free-market utopia? Think again," *Business Week*, Eylül 4: 24.
Lamberts-Bendroth, Margaret (1993) *Fundamentalism and Gender: 1875 to Present.* New Haven, CT: Yale University Press.
Langguth, Gerd (1984) *The Green Factor in German Politics: From Protest Movement to Political Party.* Boulder, CO: Westview Press.
Lasch, Christopher (1980) *The Culture of Narcisism.* Londra: Abacus.
Laserna, Roberto (1992) *Productores de democracia: actores sociales y procesos politicos.* Cochabamba: Centro de Estudios de la Realidad Economica y Social.
Lash, Scott ve Urry, John (1994) *Economies of Signs and Space.* Londra: Sage.
Laumann, Edward O., ve diğ. (1994) *The Social Organization of Sexuality: Sexual Practices in the United States.* Chicago: University of Chicago Press.
L'Avenc: Revista d'Historia (1996) Special issue: "Catalunya-Espanya," 200, Şubat.
Lavrakas, Paul J., ve diğ. (der.) (1995) *Presidential Polls and the New Media.* Boulder, CO: Westview Press.
Lawrence, Bruce B. (1989) *Defenders of God: The Fundamentalist Revolt against the Modern Age.* Columbia, SC: University of South Carolina Press.
Lawton, Kim A. (1989) "Whatever happened to the Religious Right?," *Christianity Today*, Aralık 15: 44.
Leal, Jesus, ve diğ. (1996) *Familia y vivienda en Espana.* Madrid: Universidad Autonoma de Madrid, Instituto de Sociologia, Research Report.
Lechner, Frank J. (1991) "Religion, law, and global order," Robertson and Garrett (der.), s. 263-80.
Lesthaeghe, R. (1995) "The second demographic transition in Western countries: an interpretation,," Mason and Jensen (der.), s. 17-62.
Levin, Murray B. (1987) *Talk Radio and the American Dream.* Lexington, MA: Heath.
Levine, Martin (1979) "Gay ghetto," Martin Levine (der.), *Gay Men.* New York: Harper and Row.
Lewis, Bernard (1988) *The Political Language of Islam.* Chicago: University of Chicago Press.
Lewis, Peter H. (1996a) "Judge temporarily blocks law that bars indecency on Internet," *The New York Times*, Şubat 16: C1-C16.
— (1996b) "Judges turn back law to regulate Internet decency," *The New York Times*, June 13: A1.
Leys, Colin (1989) "What is the problem about corruption?," Heidenheimer ve diğ. (der.), s. 51-66.
L'Histoire (1993) Special dossier "Argent, politique et corruption: 1789-1993,."

Mayıs, 166: 48ff.
Li, Zhilan (1995) "Shanghai, Guandong ruheyu zhongyang zhouxuan [How did Shanghai and Guandong negotiate with the central government?)," *The Nineties Nonthly*, Aralık, 311: 36-9.
Lienesch, Michael (1993) *Redeeming America: Piety and Politics in the New Christian Right.* Chapel Hill, NC: University of North Carolina Press.
Lipschutz, Ronnie D. and Coca, Ken (1993) "The implications of global ecological interdependence," Ronnie D. Lipschutz and Ken Coca (der.), *The State and Social Power in Global Environmental Politics.* New York: Columbia University Press.
Lipset, Seymour M. (1996) *American Exceptionalism: A Doubleedged Sword.* New York: Norton.
— ve Raab, Earl (1978) *The Politics of Unreason: Right-wing Extremism in America, 1790-1970.* New York: Harper and Row.
Lloyd, Gary A. ve Kuselewickz, J. (der.) (1995) *HIV Disease: Lesbians, Gays, and the Social Services.* New York: Haworth Press.
Lodato, Saverio (1994) *Quindici anni di Mafia.* Milan: Biblioteca Universale Rizzoli.
Longman (1960) *Political Scandals and Causes Célèbres since 1945.* Londra: Longman's International Reference Compendium.
Lowi, Theodore J. (1988) "Foreword," Markovits and Silverstein (der.), s.vii-xii.
Luecke, Hanna (1993) *Islamischer Fundamentalismus: Rueckfall ins Mittelalter oder Wegbereiter der Moderne?* Berlin: Klaus Schwarz Verlag.
Lyday, Corbin (der.) (1994) *Ethnicity, Federalism and Democratic Transition in Russia: A Conference Report.* Report of a Conference sponsored by the Berkeley-Stanford Program in Soviet and Post-Soviet Studies held at Berkeley on November 11-17, 1993.
Lyon, David (1994) *The Electronic Eye: The Rise of Surveillance Society.* Cambridge: Polity Press.
— (2001) "Surveillance after September 11," *Sociological Review Online*, 6 (3) (www.socresonline.org.uk/6/3/lyon/html).
— (der.) (2003) *Surveillance as Social Sorting: Privacy, Risk, and Digital Discrimaniton.* Londra: Routledge.
MacDonald, Greg (1990) *The Emergence of Multimedia Conglomerates.* Geneva: ILO, Multinational Enterprises Program, working paper 70.
McDonogh, Gary W. (der.) (1986) *Conflict in Catalonia.* Gainsville: Universiy of Florida Press.
McGrew, Anthony G. (1992a) "Global politics in a transitional era," McGrew ve diğ. (der.), s. 312-30.
— (1992b) "Military technology and the dynamics of global militarization," McGrew ve diğ. (der.), s. 83-117.
— Lewis, Paul G., ve diğ. (1992) *Global Politics: Globalization and the Nation State.* Cambridge: Polity Press.

McInnes, Colin (1992) "Technology and modern warfare," Baylis and Rengger (der.), s. 130-58.
— ve Sheffield, G. D. (der.) (1988) *Warfare in the 20th Century: Theory and Practice.* Londra: Unwin Hyman.
McLaughlin, Andrew (1993) *Regarding Nature: Industrialism and Deep Ecology.* Albany, NY: State University of New York Press.
Macy, Joanna (1991) *World as Lover, World as Self.* Berkeley, CA: Parallax Press.
Magleby, David B. and Nelson, Candice J. (1990) *The Money Chase: Congressional Campaign Finance Reform.* Washington, DC: Brookings Institution.
Maheu, Louis (1995) "Les mouvements sociaux: plaidoyer pour une sociologie de l'ambivalence," Dubet and Wieviorka (der.), s.313-34.
Mainichi Shinbun (1995), Mayıs 1.
Manes, Christopher (1990) *Green Rage: Radical Environmentalism and the Unmaking of Civilization.* Boston, MA: Little, Brown.
Mansbridge, Jane (1995) "What is the feminist movement?," Ferree and Martin (der.), s. 27-34.
Mansell, Robin (der.) (2002) *Inside the Communication Revolution: Evolving Patterns of Social and Technical Interaction.* Oxford: Oxford University Press.
Markovits, Andrei S. and Silverstein, Mark (der.) (1988a) *The Politics of Scandal: Power and Process in Liberal democracies.* New York: Holmes and Meier.
— ve – (1988b) "Power and process in liberal democracies," Markovits and Silverstein (der.), s. 15-37.
Marquez, Enrique (1995) *Por que perdio Camacho.* Mexico: Oceano.
Marsden, George M. (1980) *Fundamentalism and American Culture: The Shaping of the 20th Century Evangelicalism, 1870-1925.* New York: Oxford University Press.
Martinez Torres, Maria Elena (1994) "The Zapatista rebellion and identity," Berkeley, CA: University of California, Program of Latin American Studies, yayımlanmamış araştırma.
— (1996) "Networking global civil society: the Zapatista movement. The first informational guerrilla," Berkeley, CA: University of California, yayımlanmamış seminer bildirisi, CP 229.
Marty, Martin E. (1988) "Fundamentalism as a social phenomenon," *Bulletin of the American Academy of Arts and Sciences*, 42: 15-29.
— ve Appleby, Scot (der.) (1991) *Fundamentalisms Observed.* Chicago: University of Chicago Press.
Masnick, George, S. ve Ardle, Nancy M. (1994) *Revised US Households Projections: New Methods and New Aussmptions.* Cambridge, MA: Harvard University, Graduate School of Design/John F. Kennedy School of Government, Joint Center for Housing Studies, Working Papers Series.
— ve Kim, Joshua M. (1995) *The Decline of Demand: Housing's Next Generation.* Cambridge, MA: Harvard University, Joint Center for Housing Studies, Working Papers Series.

Mason, Karen O. ve Jensen, An-Magritt (der.) (1995) *Gender and Family Change in Industrialized Countries.* New York: Oxford University Press.
Mass, Lawrence (1990) *Dialogues of the Sexual Revolution.* New York: Haworth Press.
Massolo, Alejandra (1992) *Por amor y coraje: Mujeres en movimientos urbanos de la Ciudad de Mexico.* Mexico: El Colegio de Mexico.
Mattelart, Armand (1991) *La communication-monde: histoire des ideés et des stratégies.* Paris: La Découverte.
Mutthews, Nancy A. (1989) "Surmounting a legacy: the expansion of racial diversity in a local anti-rape movement," *Gender and Society*, 3: 519-33.
Maxwell, Joe ve Tapia, Andres (1995) "Guns and Bibles," *Christianity Today*, 39 (7): 34.
Mayer, William G. (1994) "The polls – poll trends: the rise of the new media," *Public Opinion Quarterly*, 58: 124-46.
Mayorga, Fernando (1993) *Discurso y politica en Bolivia.* La Paz, ILDIS-CERES.
Mejia Barquera, Fernando ve diğ. (1985) *Televisa: el quinto poder.* Mexico: Claves Latinoamericanas.
Melchett, Peter (1995) "The fruits of passion," *New statesman and Society*, Nisan 28: 37-8.
Melucci, Alberto (1995) "Individualisation et globalisation: au-delà de la modernité?," Dubet and Wieviorka (der.), s. 433-48.
Meny, Yves (1992) *La corruption de la Republique.* Paris: Fayard.
Merchant, Carolyn (1980) *The Death of Nature: Women, Ecology, and the Scientific Revolution.* New York: Harper and Row.
Mesa, Carlos D. (1986) "Como se fabrica un presidente," in *Cuarto intermedio*, s. 4-23.
Meyer, David S., Whittier, Nancy, ve Robnett, Belinda (der.) (2002) *Social Movements: Identity, Culture and the State.* New York: Oxford University Press.
Michelson, William (1985) *From Sun to Sun: Daily Obligations and Community Structure in the Lives of Employed Women and their Families.* Totowa, NJ: Rowman and Allanheld.
Mikulsky, D. V. (1992) *Ideologicheskaya kontseptsiya Islamskoi partii vozrozhdeniya [Ideological Concept of Islamic Revival Party].* Moscow: Gorbachev-Fund.
Miller, Joanne M. ve Krosnick, Jon A. (2000) "News media impact on the ingredients of presidential evaluations: politically knowledgeable citizens are guided by a trusted source," *American Journal of Political Science*, 44 (2): 301-15.
Minc, Alain (1993) *Le nouveau Moyen Âge.* Paris: Gallimard.
Misztal, Bronislaw ve Shupe, Anson (1992a) "Making sense of the global revival of fundamentalism," Bronislaw and Shupe (der.), s. 3-9.
—ve – (der.) (1992b) *Religion and Politics in Comparative Perspective: Revival of Religious Fundamentalism in East and West.* Westport, CT.: Praeger.

Mitchell, Juliet (1966) "Women: the longest revolution," *New Left Review*, 40, Kasım/Aralık.

Miyadai, Shinji (1995) *Owarinaki Nichijo of Ikiro [Live in Endless Everyday Life].* Tokyo: Chikuma-Shobo.

Moen, Matthew C. (1992) *The Transformation of the Christian Right.* Tuscaloosa: University of Alabama Press.

— ve Gustafson, Lowell S. (der.) (1992) *The Religious Challenge to the State.* Philadelphia: Temple University Press.

Mokhtari, Fariborz (der.) (1994) *Peacemaking, Peacekeeping and Coalition Warfare: The Future of the UN.* Washington, DC: National Defense University.

Monereo, Manuel ve Riera, Miguel (2002) *Porto Alegre: otro mundo es posible.* Barcelona: El Viejo Top.

Monnier, Alain ve de Guibert-Lantoine, Catherine (1993) "La conjoncture démographique: l'Europe et les pays développés d'outremer," *Population*, 48 (4): 1043-67.

Moog, Sandra (1995) "To the root: the mobilization of the culture concept in the development of radical environmental thought," Berkeley, CA: University of California, Department of Anthropology, yayımlanmamış seminer bildirisi, Anthro, 250X.

— (1996) "Electronic media and informational politics in America," Berkeley, CA: University of California, Departmen of Sociology, yayımlanmamış seminer bildirisi, Soc 290.2.

Moore, David W. (1992) *The Superpollsters: How They Measure and Manipulate Public Opinion in America.* New York: Four Walls Eight Windows.

Moreau Deffarges, Philippe (1993) *La mondialisation: vers la fin des frontières?* Paris: Dunod.

Moreno Toscano, Alejandra (1996) *Turbulencia politica: causas y razones del 94.* Mexico: Oceano.

Morgen, Sandra (1988) "The dream of diversity, the dilemmas of difference: race and class contradictions in a feminist health clinic," J. Sole (der.), *Anthropology for the Nineties.* New York: Free Press.

Morin, Edgar ve Kern, Anne B. (1993) *Terre-Patrie.* Paris: Seuil.

Morris, Stephen D. (1991) *Corruption and Politics in Contemporary Mexico.* Tuscaloosa: University of Alabama Press.

Moscow times (1996), "Style beats substance in ad campaigns," Mayıs 30: 1.

Moser, Leo (1985) *The Chinese Mosaic: The Peoples and Provinces of China.* Londra: Westview Press.

Mouffe, Chantal (1995) "The end of politics and the rise of the radical right," *Dissent*, Fall: 488.

Mundy, Alicia (1996) "Taking a poll on polls," *Media Week*, 6 (8): 17-20.

Murray, Charles ve Herrnstein, Richard (1994) *The bell Curve: Intelligence and Class Structure in American Life.* New York: Free Press.

Nair, Sami (1996) "La crisis argelina," in *Claves*, Nisan: 14-17.
Nakazawa, Shinichi, ve diğ. (1995) "AUM Jiken to wa Nandatta no ka [Was AUM an incident?]," *Kokoku Hihyo*, Haziran.
Nash, June, ve diğ. (der.) (1995) *La explosion de comunidades en Chiapas*. Copenhagen: International Working Group on Indian Affairs, Document IWGIA no.16.
The Nation (1995) "Editorial," Mayıs 15.
Navarro, Vicente (1994) *The Politics of Health Policy: The US Reforms, 1980-1994*. Oxford: Blackwell.
— (1995) "Gobernabilidad, desigualdad y estado del bienestar. La situacion en Estados Unidos y su relevancia para Europa," Institut d'Estudis Socials Avancats tarafından düzenlenen International Symposium on Governability, Inequality, and Social Policies'de sunulan bildiri, Barcelona, Kasım 23-25.
— (der.) (2002) *The Political Economy of Social Inequalities*. Amityville, NY: Baywood.
Negri, Toni, ve diğ. (2002) *On Fire: The Battle of Genoa and the Anti-capitalist Movement*. One/Off Press.
Negroponte, Nicholas (1995) *Being Digital*. New York: Alfred Knopf.
Nevitte, Neil (2003) "Authority orientations and political support: a cross-national analysis of satisfaction with governments and democracy," Inglehart (der.), s.387-412.
The New Republic (1995a) "An American darkness," Mayıs 15.
— (1995b) "TRB from Washington," Mayıs 15.
The New York Times (1995) "Where cotton's king, trouble reigns," Ekim 9: A6.
The New York Times Sunday (1995a) "The rich: a special issue," Kasım 19.
— (1995b) "The unending search for demons in the American imagination," Temmuz 23: 7.
Nijkamp, Peter and Castells, Nuria (2001) "Transboundary environmental problems in the EU: lessons from air pollution policies," *Journal of Environmental Law and Policy*, 4: 501-17.
Norman, E. Herbert (1940) *Japan's Emergence as a Modern State: Political and Economic Problems of the Meiji Period*. New York: Institute of Pacific Relations.
Norris, Pippa (2000a) "Global governance and cosmopolitan citizens," Nye ve Donahue (der.), s. 155-77.
— (2000b) *A Virtuous Circle: Political Communications in Post-industrial Societies*. Cambridge: Cambridge Universiy Press.
Nunnenkamp, Peter, ve diğ. (1994) *Globalisation of Production and Markets*. Tubingen: Kieler Studien, J.C.B. Mohr.
Nye, Joseph S. (2002) *The Paradox of American Power*. Oxford: Oxford University Press.
— ve Donahue, John D. (der.) (2000) *Governance in a Globalizing World*. Washington, DC: Brookings Institution.

—, Zelikow, Philip, ve King, David (der.) (1997) *Why People Don't Trust Government*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
O'Brien, Robert, Scholte, Anne Marie, Aart, Jan, ve Williams, Mary (2000) *Contesting Global Governance: Multilateral Economic Institutions and Global Social Movements*. Cambridge: Cambridge University Press.
OECD (1993-95) *Employment Outlook*. Paris: OECD.
— (1994a) *The OECD Jobs Study*. Paris: OECD.
— (1994b) *Women and Structural Change: New perspectives*. Paris: OECD.
— (1995) *Labour Force Statistics*. Paris: OECD.
Offen, Karen (1988) "Defining feminism a comparative historical approach," *Signs*, 14 (11): 119-57.
Ohama, Itsuro (1995) "AUM toiu Danso [AUM as an attempt to disconnect themselves from history]," in *Seiron*, Temmuz.
Orr, Robert M. (1995) "Home-grown terrorism plagues both the US and Japan," *Tokyo Business*, Temmuz.
Orstrom Moller, J. (1995) *The Future European Model: Economic Internationalization and Cultural Decentralization*. Westport, CT.: Praeger.
Osawa, Masachi (1995) "AUM wa Naze Sarin ni Hashitakka [Why did AUM use sarin]?" in *Gendai*, Ekim.
Ostertag, Bob (1991) "Greenpeace takes over the world," *Mother Jones*, Mart-Nisan: 32-87.
Oumlil, Ali (1992) *Islam et état national*. Casablanca: Editions Le Fennec.
Oversight of the IMF and the World Bank (1995) *A Meeting of a Multinational Group of Parliamentarians Involved in Oversight of the IMF and the World Bank*. Washington, DC: US Government Printing Office.
Pagano, Michael A. ve Bowman, Ann O'M. (1995) "The state of American federalism, 1994-95," *Publius: The Journal of Federalism*, 25 (3): 1-21.
Page, Benjamin I. ve Shapiro, Robert Y. (1992) *The Rational Public: Fifty Years of Trends in Americans' Policy Preferences*. Chicago: University of Chicago Press.
Panarin, Alexander S. (1994) "Rossia v evrazii: geopolitisichie vyzovy i tsivilizatsionnye otvety", *Voprosy filosofii*, 12: 19-31 (read from *Russian Social Science Review: A Journal of Translations*, Mayıs-Haziran 1996: 35-53.
Pardo, Mary (1995) "Doing it for the kids: Mexican American community activists, border feminists?," in Ferree and Martin (der.), s. 356-71.
Partido Revolucionario Institucional (1994) *La reforma del PRI y el cambio democratico en Mexico*. Mexico: Editorial Limusa.
Patterson, T. E. (1993) *Out of Order: How the Decline of the Political Parties and the Growing Power of the News Media Undermine the American Way of Electing Presidents*. New York: Alfred Knopf.
Pattie, Charles, ve diğ. (1995) "Winning the local vote: the effectiveness of constituency campaign spending in Great Britain, 1983-1992," *American Political Science Review*, 89 (4): 969-85.

Perez-Argote, Alfonso (der.) (1989) *Sociologia del nacionalismo*. Vitoria: Argitarapen Zerbitzua Euskal Herriko Unibertsitatea.
Perez Fernandez del Castillo, German, ve diğ. (1995) *La voz de los votos: un analisis critico de la elecciones de 1994*. Mexico: Miguel Angel Porrua Grupo Editorial.
Perez Iribarne, Eduardo (1993a) *La opinion publica al poder*. La Paz: Empresa Encuestas y Estudios.
— (1993b) "La television imposible," *Fe y l'eublo*, 3: 67-84.
Perez-Tabernero, Alfonso, ve diğ. (1993) *Concentracion de la communicacion en Europa: empresa comercial e interes publico*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Centre d'Investigacio de la Comunicacio.
Pharr, Susan ve Putnam, Robert (der.) (2000) *Disaffected Democracies: What's Troubling the Trilateral Countries?* Princeton, NJ: Princeton University Press.
Phillips, Andrew (1992) "Pocketbook politics: Britain's Tories face a tough fight against Labour Party rivals in an April election," *Maclean's* 105 (12): 22-5.
Philo, Greg (1993) "Political advertising, popular belief and the 1992 British general election," *Media, Culture, and Society*, 15 (3): 407-18.
Pi, Ramon (der.) (1996) *Jordi Pujol: Cataluna, Espana*. Madrid: Espasa Hoy.
Pinelli, Antonella (1995) "Women's condition, low fertility, and emerging union patterns in Europe," Mason and Jensen (der.), s.82-104.
Pipes, Richard (1954) *The Formation of the Soviet Union: Communism and Nationalism, 1917-3*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
Piscatori, James (1986) *Islam in a World of Nation,states*. Cambridge: Cambridge University Press.
Pi-Sunyer, Oriol (1991) "Catalan politics and Spanish democracy: the matter of cultural sovereignty," Azevedo (der.), s.1-20.
Plant, Judith (1991) "Ecofeminism," Dobson (der.), s.100-4.
Po, Lan-chih (1996) "Feminism, identity, and women's movements: theoretical debates and a case study in Taiwan," Berkeley, CA: University of California, Department of City and Regional Planning, yayımlanmamış seminer bildirisi.
Poguntke, Thomas (1993) *Alternative Politics: The German Green Party*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
Pollith, Katha (1995) "Subject to debate," *The Nation*, 260 (22): 784.
Porrit, Jonathan (1994) *Seeing Green: The Politics of Ecology Explained*. Oxford: Blackwell.
Portes, Alejandro, ve diğ. (der.) (1989) *The Informal Economy*. Baltimore, MD: The Johns Hopkins University Press.
Poulantzas, Nicos (1978) *L'état, le pouvoir, le socialisme*. Paris: Presses Universitaries de France - Politiques.
Prat de la Riba, Enric (1906) *La nacionalitat catalana*. Barcelona: Edicions 62, 1978'te yeniden yayımlandı.
Price, Monroe E. (2002) *Media and Sovereignty: The Global Information Revolution and its Challenge to State Power*. Cambridge, MA: MIT Press.

Price, Vincent ve Hsu, Mei-Ling (1992) "Public opinion about AIDS policies: the role of misinformation and attitudes towards homosexuals," *Public Opinion Quarterly*, 56 (1).
The Progressive (1995) "The far right is upon us," Haziran.
Puiggene i Riera, Ariadna, ve diğ. (1991) "Official language policies in contemporary Catalonia," in Azevedo (der.), s.30-49.
Putnam, Robert (1995) "Bowling alone: America's declining social capital," *Journal of Democracy*, 6 (1): 65-78.
Qiu, Jack Linchuan ve Chan, Joseph Man (2003) "China Internet studies: a review of the field," in Monroe Price and Helen Nissembaum (der.), *The Academy and the Internet: New Directions in Information Scholarship*. Londra: Sage.
Qtub, Sayyid (n.d./1970s) *Maalim fi al-Tariq*. Cairo: Dar al-Shuruq.
Rashid, Ahmed (2001) *Taliban: Islam, Oil and the New Game in Central Asia*, 2. baskı, Londra: I. B. Tauris.
Reigot, Bety Polisar ve Spina, Rita K. (1996) *Beyond the Traditional Family: Voices of Diversity*. New York: Springer Verlag.
Rich, Adrienne (1980/1993) "Compulsory heterosexuality and lesbian existence," Abelove ve diğ. (der.), s.227-54.
Richardson, Dick ve Rootes, Chris (der.) (1995) *The Green Challenge: The Development of Green Parties in Europe*. Londra: Routledge.
Riechmann, Jorge ve Fernandez Buey, Francisco (1994) *Redes que dan libertad: introduccion a los nuevos movimientos sociales*. Barcelona: Paidos.
Riesebrodt, Martin (1993) *Pious Passion: The emergence of Modern Fundamentalism in the United States and Iran*. Berkeley, CA: University of California Press.
Roberts, Marilyn ve McCombs, Maxwell (1994) "Agenda setting and political advertising: origins of the news agenda," *Political Communication*, 11: 249-62.
Robertson, Roland ve Garrett, William R. (der.) (1991) *Religion and Global Order*. New York: Paragon House.
Rochester, J. Martin (1993) *Waiting for the Millenium: The UN and the Future of World Order*. Columbia, SC: University of South Carolina Press.
Rodgers, Gerry (der.) (1994) *Workers, Institutions and Economic Growth in Asia*. Geneva: International Institute of Labour Studies.
Rojas, Rosa (1995) *Chiapas: la paz violenta*. Mexico: Ediciones La Jornada.
Rokkan, Stein ve Urwin, Derek W. (der.) (1982) *The Politics of Territorial Identity*. Londra: Sage.
Roman, Joel (1993) "La gauche, le pouvoir, les médias: à propos du suicide de Pierre Beregovoy," *Esprit*, 6: 143-6.
Rondfeldt, David (1995) "The battle for the mind of Mexico," electronically published in June 1995 at RAND Corporation home page (http://www.eco.utexas.edu/homepages/faculty/cleaver/chiapas95/netawars).
Roper Center of Public Opinion and Polling (1995) "How much government, at

what level? Change and persistence in American ideas," *The Public Perspective*, 6 (3).

Rose-Ackerman, Susan (1999) *Corruption and Government: Causes, Consequences and Reform*. New York: Cambridge University Press.

Rosenau, J. (1990) *Turbulence in World Politics*. Londra: Harvester Wheatsheaf.

Ross, Loretta, J. (1995) "Saying it with a gun," *The Progressive*, Haziran.

Ross, Shelley (1988) *Fall from Grace: Sex, Scandal, and Corruption in American Politics from 1702 to present*. New York: Ballantine.

Roth, Jurgen ve Frey, March (1992) *Die Verbrecher Holding: das vereinte Europa im Grift der Mafia*. Piper and Co. (read in the Spanish translation, Madrid: Anaya/Mario Muchnik, 1995).

Rovira i Virgili, A. (1988) *Catalunya: Espanya*. Barcelona: Edicions de la Magrana (originally published in 1912).

Rowbotham, Sheila (1974) *Hidden from History: Rediscovering Women in History from the 17th Century to the Present*. New York: Pantheon Books.

— (1989) *The Past is Before Us: Feminism and Action since the 1960s*. Londra: Pandora.

— (1992) *Women in Movement: Feminism and Social Action*. New York: Routledge.

Rowlands, Ian H. (1992) "Environmental issues and world politics," in Baylis and Rengger (der.), s. 287-309.

Rubert de Ventos, Xavier (1994) *Nacionalismos: el laberinto de la identidad*. Madrid: Espasa-Calpe.

Rubin, Rose M. ve Riney, Rose (1994) *Working Wives and Dualearner Families*. Westport, CT: Praeger.

Ruiz-Cabanas, Miguel (1993) "La campana permanente de Mexico: costos, beneficios y consecuencia," in Smith (der.), s.207-20.

Rupp, Leila J. ve Taylor, Verta (1987) *Survival in the Doldrums: The American Women's Rights Movement, 1945 to the 1960s*. New York: Oxford University Press.

Sabato, Larry J. (1991) *Feeding Frenzy: How Attack Journalism has Transformed American Politics*. New York: Free Press.

Saboulin, Michel ve Thave, Suzanne (1993) "La vie en couple marié: un modèle qui s'affaiblit," in INSEE, *La société française: données sociales*. Paris: INSEE.

Said, Edward W. (1979) *Orientalism*. New York: Vintage Books.

Salaff, Janet (1981) *Working Daughters of Hong Kong*. Cambridge: Cambridge University Press.

— (1988) *State and Family in Singapore: Restructuring a Developing Society*. Ithaca, NY: Cornell University Press.

— (1992) "Women, family and the state in Hong Kong, Taiwan and Singapore," in Richard Appelbaum and Jeffrey Henderson (der.), *States and Development in the Asian Pacific Rim*. Newbury Park, CA: Sage.

Salmin, A. M. (1992) *SNG: Sostoyanie i perspektivy razvitiya*. Moscow: Gorbachev Fund.

Salrach, Josep M. (1996) "Catalunya, Castella i Espanya vistes per si mateixes a l'edad mitjana," *L'Avenc*, 200: 30-7.

Saltzman-Chafetz, Janet (1995) "Chicken or egg? A theory of relationship between feminist movements and family change," in Mason and Jensen (der.), s.63-81.

Salvati, Michele (1995) "Italy's fateful choices," *New Left Review*, 213: 79-96.

Sanchez, Magaly ve Pedrazzini, Yves (1996) *Los malandros: la culture de l'urgence chez les jeunes de quartiers populaires de Caracas*. Paris: Fondation Humanisme et Développement.

Sanchez Jankowski, Martin (1991) *Islands in the Street: Gangs and American Urban Society*. Berkeley, CA: University of California Press.

Santoni Rugiu, Antonio (1994) "La bisciopedagogia," *Ponte*, 50 (2): 20-5.

Saravia, Joaquin ve Sandoval, Godofredo (1991) *Jach'a Uru: la esperanza de un pueblo?* La Paz: CEP-ILDIS.

Savigear, Peter (1992) "The United States: superpower in decline?," in Baylis and Rengger (der.), s.334-53.

Saxenian, Anna Lee (2003) *Global Networks of Immigrant Entrepreneurs in High Technology Industries*. Cambridge: Cambridge University Press.

Scammell, Margaret ve Semetko, Holli A. (1995) "Political advertising on television: the British experience," in Kaid and Holtz-Bacha (der.), s.19-43.

Scanlan, J. (der.) (1990) *Surviving the Blues: Growing up in the Thacther Decade*. Londra: Virago.

Scarce, Rik (1990) *Eco-warriors: Understanding the Radical Environmental Movement*. Chicago: Noble Press.

Schaeffer, Francis (1982) *Time for Anger: The Myth of Neutrality*. Westchester, IL: Crossway Books.

Scharf, Thomas (1994) *The German Greens: Challenging the Consensus*. Oxford: Berg.

Scheer, Leo (1994) *La democratie virtuelle*. Paris: Flammarion.

Scheff, Thomas (1994) "Emotions and identity: a theory of ethnic nationalism," in Calhoun (der.), s.277-303.

Schiller, Dan (1999) *Digital Capitalism: Networking the Global Market System*. Cambridge, MA: MIT Press.

Schlesinger, Philip (1991) "Media, the political order and national identity," *Media, Culture, and Society*, 13: 297-308.

Schneir, Miriam (der.) (1994) *Feminism in our Time: The Essential Writings, World War II to the Present*. New York: Vintage Books.

Scott, Allen (1995) *From Silicon Valley to Hollywood: Growth and Development of the Multimedia Industry in California*. Los Angeles, UCLA's Lewis Center for Regional Policy Studies, Working Paper no.13, Kasım.

Scott, Beardsley, ve diğ. (1995) "The great European multimedia gamble," *McKinsey Quarterly*, 3: 142-61.
Sechi, Salvatore (der.) (1995) *Deconstructing Italy: Italy in the Nineties*. Berkeley, CA: University of California, International and Area Studies, Research Series.
Sengenberger, Werner and Campbell, Duncan (der.) (1994) *Greating Economic Opportunities: The Role of Labour Standards in Industrial Restructuring*. Geneva: ILO, International Institute of Labour Studies.
Sennett, Richard (1978) *The Fall of Public Man*. New York: Vintage Books.
— (1980) *Authority*. New York: Alfred Knopf.
Serra, Narcis (2003) "Europa y el nuevo sistema internacional," in Castells and Serra (der.), s.179-200.
Servon, Lisa ve Castells, Manuel (1996) *The Feminist City: A Plural Blueprint*. Berkeley, CA: University of California, Institute of Urban and Regional Development, Working Paper.
Severino, Jean-Michel and Tubiana, Laurence (2002) 'La question des biens publics globaux," in Jacquet ve diğ. (der.), s.349-74.
Shabecoff, Philip (1993) *A Fierce Green Fire: The American Environmental Movement*. New York: Hill and Wang.
Shaiken, Harley (1990) *Mexico in the Global Economy: High Technology and Work Organization in Export Industries*. La Jolla, CA: University of California at San Diego, Center for US-Mexican Studies.
Shapiro, Jerrold L., ve diğ, (der.) (1995) *Becoming a Father: Contemporary Social, Developmental, and Clinical Perspectives*. New York: Springer Verlag.
Sheps, Sheldon (1995) "Militia – history and law FAO", *World Wide Web*, Eylül.
Shimazono, Susumu (1995) *AUM Shinrikyo no Kiseki [Trajectory of AUM Shinrikyo]*. Tokyo: Iwanami-Shoten.
Simpson, John H. (1992) "Fundamentalism in America revisited: the fading of modernity as a source of symbolic capital," in Misztal and Shupe (der.), s.10-27.
Singh, Tejpal (1982) *The Soviet Federal State: Theory, Formation, and Development*. New Delhi: Sterling.
Sisk, Timothy D. (1992) *Islam and Democracy: Religion, Politics, and Power in the Middle East*. Washington, DC: United States Institute of Peace Press.
Siune, Karen ve Truetzschler, Wolfgang (der.) (1992) *Dynamics of Media Politics: Broadcast and Electronic Media in Western Europe*. Londra: Sage.
Sklair, Leslie (1991) *The Sociology of the Global System*. Londra: Harvester/Wheatsheaf.
Slezkine, Yuri (1994) "The USSR as a communal apartment, or how a Socialist state promoted ethnic particularism," *Slavic Review*, 53 (2): 414-52.
Smith, Anthony D. (1986) *The Ethnic Origins of Nations*. Oxford: Blackwell.
— (1989) "The origins of nations," *Ethnic and Racial Studies*, 12 (3): 340-67 (quoted from Eley and Suny [der.] [1996], s.125).

Smith, Michael P. (1991) *City, State and Market: The Political Economy of Urban Society.* Oxford: Blackwell.
Smith, Peter H. (der.) (1993) *El combate a las drogas en America.* Mexico: Fondo de Cultura Economica.
Sole-Tura, Jordi (1967) *Catalanisme i revolucio burgeşa: la sintesi de Prat de la Riba.* Barcelona: Edicions 62.
Spalter-Roth, Roberta and Schreiber, Ronnee (1995) "Outsider issues and insider tactics: strategic tensions in the women's policy network during the 1980s," in Ferree and Martin (der.), s.105-27.
Spence, Jonathan D. (1996) *God's Chinese Son: The Taiping Heavenly Kingdom of Hong Xiuquan.* New York: Norton.
Spitz, Glenna (1988) "Women's employment and family relations: a review," *Journal of Marriage and the Family*, 50: 595-618.
Spivak, Gayatri Chakravorty (1990) *The Postcolonial Critique: Interviews, Strategies, Dialogiues*, der. Sarah Harasym. New York: Routledge.
Spragen, William C. (1995) *Electronic Magazines: Soft News Programs on Network Television.* Westport, CT: Praeger.
Spertnak, Cherlene (der.) (1982) *The Politics of Women's Spirituality: Essays on the Rise of Spiritual Power within the Women's Movement.* New York: Anchor.
Spruyt, Hendrik (1994) *The Sovereign State and its Competitors.* Princeton, NJ: Princeton University Press.
Stacey, Judith (1990) *Brave New Families0 stories of Domestic Upheaval in Late Twentieth Century America.* New York: Basic Books.
Staggenborg, Susan (1991) *The Pro-choice Movement.* New York: Oxford University Press.
Stallings, Barbara (1992) "International influence on economic policy: debt, stabilization, and structural reform," in Stephan Haggard and Robert Kaufman (der.), *The Politics of Economic Adjustment*, s.41-88. Princeton, NJ: Princeton University Press.
Standing, Guy (1990) "Global feminization through flexible labor," *World Development*, 17 (7): 1077-96.
Stanley, Harold W. ve Niemi, Richard G. (1992) *Vital Statistics on American Politics*, 3rd edn. Washington, DC: CQ Press.
Starhawk (2002) *Webs of Power: Notes from the Global Uprising.* Gabriola Island, BC: New Society Publishers.
Starovoytova, Galina (1994) "Lecture at the Center for Slavic and East European Studies," University of California at Berkeley, Şubat 23.
Stebelsky, Igor (1994) "National identity of Ukraine," in Hooson (der.), s.233-48.
Sterling, Claire (1994) *Thieves' World: The Threat of the New Global Network of Organized Crime.* New York: Simon and Schuster.
Stern, Kenneth S. (1996) *A Force upon the Plain: The American Militia Movement and the Politics of Hate.* New York: Simon and Schuster.

Stevens, Mark (1995) "Big boys will be cow boys," *The New York Times Sunday Magazine*, Kasım 19: 72-9.
Stiglitz, Joseph (2002) *Globalization and its Discontents*. New York: W. W. Norton (quoted in the Catalan translation, Barcelona: Editorial Empuries).
Streeck, Wolfgang ve Schmitter, Philippe C. (1991) "From national corporatism to transnational pluralism: organized interests in the single European market," *Politics and Society*, 19 (2): 133-63.
Strobel, Margaret (1995) "Organizational learning in the Chicago Women's Liberation Union," in Ferree and Martin (der.), s.145-64.
Summers, Lawrence, (1995) "Ten lessons to learn," *The Economist*, Aralık 23: 46-8.
Sun Tzu (c.505-496 BC) *On the Art War*, trans. with critical notes by Lionel Giles. Singapore: Graham Brash, 1988 (first published in English in 1910).
Suny, Ronald Grigor (1993) *The Revenge of the Past: Nationalism, Revolution, and the Collapse of the Soviet Union*. Stanford, CA: Stanford university Press.
Susser, Ida (1982) *Norman Street: Poverty and Politics in an Urban Neighborhood*. New York: Oxford University Press.
— (1991) "The separation of mothers and children," in John Mollenkopf and Manuel Castells (der.), *Dual City: Restructuring New York*, s.207-24. New York: Russell Sage.
— (1996) "The construction of poverty and homelessness in US cities," *Annual Reviews of Anthropology*, 25: 411-35.
— (1997) "The flexible woman: re-gendering labor in the informational society," *Critique of Anthropology*.
Swan, Jon (1992) "Jennifer", *Columbia Journalism Review*, 31 (4): 36.
Szasz, Andrew (1994) *EcoPopulism: Toxic Waste and the Movement for Environmental Justice*. Minneapolis, MN: University of Minnesota Press.
Szmukler, Monica (1996) *Politicas urbanas y democracia: la ciudad de La Paz entre 1985 y 1995*. Santiago de Chile: ILADES.
Tanaka, Martin (1995) "La participacion politica de los sectores populares en America Latina," *Revista Mexicana de Sociologia*, 3: 41-65.
Tarrow, Sydney (1978) *Between Center and Periphery*. New Haven, CT: Yale University Press.
Tello Diaz, Carlos (1995) *La rebelion de las canadas*. Mexico: Cal y Arena.
Temas (1995) Special issue "Prensa y poder," 5: 18-50.
Thompson, Dennis F. (1995) *Ethics in Congress: From Individual to Institutional Corruption*. Washington, DC: Brookings Institution.
Thompson, John B. (2000) *Political Scandal: Power and Visibility in the Media Age*. Cambridge: Polity Press.
Thurman, Joseph E. and Trah, Gabriele (1990) "Part-time work in international perspective," *International Labour Review*, 129 (1): 23-40.
Thurow, Lester (1992) *Head to Head: The Coming Economic Battle between Japan, Europe, and the united States*. New York: Morrow.

Tibi, Bassam (1988) *The Crisis of Modern Islam: A Pre-industrial Culture in the Scientific-technological Age*. Salt Lake City: Utah University Press.
— (1992a) *Die fundamentalische Herausforderung: der Islam und die Weltpolitik.* Munich: Beck Press.
— (1992b) *Religious Fundamentalism and Ethnicity in the Crisis of the Nation-state in the Middle-East: Superordinate Islamic and Pan-Arabic Identities and Sabordinate Ethnic and Sectarian Identities.* Berkeley, CA: University of California, Center for German and European Studies, working paper.
Tilly, Charles (der.) (1975) *The Formation of Nation States in Western Europe.* Ann Arbor: University of Michigan Press.
— (1995) "State-incited violence, 1990-1999," *Political Power and Social Theory*, 9: 161-79.
Time (1995) "Hell raiser: a Huey Long for the '90s: Pat Buchanan wields the most lethal weapon in Campaign 96: scapegoat politics," Kasım 6.
Tirado, Ricardo ve Luna, Matilde (1995) "El Consejo Coordinador Empresarial de Mexico: de la unidad contra el reformismo a la unidad para el Tratado de Libre Comercio (1975-1993)," *Revista Mexicana de Sociologia*, 4: 27-60.
Toner, Robin (1996) "Coming home from the revolution," *The New York Times*, 10 Kasım Pazar, s.4: 1.
Tonry, Michael (1995) *Malign Neglect: Race, Crime, and Punishment in America.* New York: Oxford University Press.
Touraine, Alain (1965) *Sociologie de l'action.* Paris: Seuil.
— (1966) *La conscience ouvrière.* Paris: Seuil.
— (1988) *La parole et le sang: politique et société en Amérique Latine.* Paris: Odile Jacob.
— (1992) *Critique de la modernité.* Paris: Fayard.
— (1994) *Qu'est-ce que la démocratie?* Paris: Fayard.
- (1995a) "La formation du sujet," in Dubet and Wieviorka (der.), s.21-46.
— (1995b) *Lettre à Lionel, Michel, Jacques, Martine, Bernard, Dominique ... et vous.* Paris: Fayard.
—, ve diğ. (1996) *Le grand refus: reflexions sur la grève de décembre 1995.* Paris: Fayard.
Tranfaglia, Nicola (1992) *Mafia, Politica e Affari, 1943-91.* Rome: Laterza.
Trejo Delarbre, Raul (1994a) *Chiapas: la comunicacion enmascarada. Los medios y el pasamontanas.* Mexico: Diana.
— (der.) (1994b) *Chiapas: La guerra de las ideas.* Mexico: Diana.
Trend, David (der.) (1996) *Radical Democracy: Identity, Citizenship, and the State.* Londra: Routledge.
Trias, Eugenio (1996) "Entrevista: el modelo catalan puerde ser muy util para Europa," *El Mundo*, Haziran 30: 32.
Tsuya, Noriko O. ve Mason, Karen O. (1995) "Changing gender roles and below-replacement fertility in Japan," in Mason and Jensen (der.), s.139-67.

Twinning, David T. (1993) *The New Eurasia: A Guide to the Republics of the Former Soviet Union.* Westport, CT: Praeger.
Ubois, Jeff (1995) "Legitimate government has its limits," *Midrange Systems*, 8 (22): 28.
United Nations (1970-1995) *Demographic Yearbook*, various years. New York: United Nations.
— (1995) *Women in a Changin Global Economy: 1994 World Survey on the Role of Women in Development.* New York: United Nations.
United Nations Commission on Global Governance (1995) *Report of the Commission.* New York: United Nations.
United Nations Economic and Social Council (1994) "Problems and dangers posed by organized transnational crime in the various regions of the world," World Ministerial Conference on Organized Transnational Crime'da sunulan yayımlanmamış bildiri, Naples, Kasım 21-23.
US Bureau of the Census (1994) *Diverse Living Arrangements of Children.* Washington, DC: US Bureau of the Census.
— (1996) *Composition of American Households.* Washington, DC: Department of Commerce, Bureau of the Census.
US Department of Commerce, Economics and Statistics Administration, Bureau of the Census, Current Population Reports, Washington, DC: Bureau of the Census:
— (1989) *Singleness in America: Single Parents and their Children. Married-couple Families with their Children.*
— (1991) *Population Profile of the United States, 1991*, Series P23, no.173.
— (1992a) *Households, Families, and Children: A 30-year Perspective*, P23-181.
— (1992b) *When Households Continue, Discontinue, and Form* by Donald J. Hernandez, P23, no.179.
— (1992c) *Marriage, Divorce, and Remarriage in the 1990s*, by Arthur J. Norton and Lousia F. Miller, P23-180.
— (1992d) *Population Trends in the 1980s*, P-23, no.175.
Vajrayana Sacca (1994), Ağustos, no.1. Tokyo: Aum Press.
Valdes, Teresa ve Gomariz, Enrique (1993) *Mujeres latinoamericanas en cifras.* Madrid: Ministerio de Asuntos Sociales, Instituto de la Mujer.
Van de Berg, Jeroe ve Castells, Nuria (2003) "International coordination of environmental policies and multilateral environmental agreements," in K. J. Button and D. A. Henschen (der.), *Handbook of Transportation and Environment.* Amsterdam: Elsevier.
Vedel, Thierry ve Dutton, William H. (1990) "New media politics: shaping cable television policy in france," *Media, Culture, and Society*, 12 (4): 491-524.
Vicens-Vives, Jaume (1959) *Historia social y economica de Espana y America.* Barcelona: Ariel.
— and Llorens, Montserrat (1958) *Industrials i Politics del Segle XIX.* Barcelona: Editorial Teide.

Vilar, Pierre (1964) *Catalunya dins l'Espanya Moderna*. Barcelona: Edicions 62.
— (der.) (1987-90) *Historia de Catalunya*, 8 vols. Barcelona: Edicions 62.
Vogler, John (1992) "Regimes and the global commons: space, atmosphere and oceans," in McGrew ve diğ. (der.), s.118-37.
Wolkmer, Ingrid (1999) *News in the Global Sphere: A Study of CNN and its Impact on Global Communication*. Luton: Luton University Press.
— (2003) "The global network society and the global public sphere," *Journal of Development*, 46: 9-16.
Wacquant, Loïc J. D. (1994) "The new urban color line: the state and fate of the ghetto in postfordist America," in Calhoun (der.), s.231-76.
Walter, David (1994) "Winner takes all: the incredible rise – and could it be fall – of Silvio Berlusconi," *Contents*, 23, (4/5): 18-24.
Walton, John ve Seddon, David (1994) (1994) *Free Markets and Food Riots: The Politics of Global Adjustment*. Oxford: Blackwell.
Wapner, Paul (1995) "Politics beyond the state: environmental activism and world civic politics," *World Politics*, Nisan: 311-40.
— (1996) *Environmental Activism and World Civic Politics*. Albany, NY: State University of New York Press.
Watenberg, Martin (1996) *The Decline of American Political Parties: 1952-1994*. Cambridge, MA: Cambridge University Press.
Weinberg, Steve (1991) "Following the money," *Columbia Journalism Review*, 30 (2): 49-51.
Weisberg, Jacob (1996) *In defense of Government: The Fall and Rise of Publis Trust*. New York: Scribner.
Wellman, Barry (1979) "The community question," *American Journal of Sociology*, 84: 1201-31.
Welton, Neva ve Wolf, Linda (2001) *Global Uprising: Confronting the Tyrannies of the 21st Century. Stories from a Generation of Activists*. Gabriola Island, BC: New Society Publishers.
WEPIN Store (1995) "Michigan Militia T-shirt," *World Wide Web*, West El Paso Information Network.
West, Cornel (1993) *Race Matters*. Boston: Beacon Press.
— (1996) "Black strivings in a twilight civilization," in Gates and West (der.), s.53-112.
West, Darrell M. (1993) *Air Wars: Television Advertising in Election Compaigns, 1952-1992*. Washington, DC: CQ Press.
Whisker, James B. (1992) *The militia*. Lewiston, NY: E, Mellen Press.
White, Stephen, McAllister, Ian, ve Otaes, Sarah (2002) "Was it Russian public television that won it?," *Press/Politics*, 7 (2): 17-33.
Whittier, Nancy (1995) *Feminist Generations: The Persistence of the Radical Women's Movement*. Philadelphia: Temple University Press.
Wideman, Daniel J. ve Preston, Rohan B. (der.) (1995) *Soulfires: Young Black Men on Love and Violence*. New York: Penguin.

Wiesenthal, Helmut (1993) *Realism in Green Politics: Social Movement and Ecological Reform in Germany*, der. John Ferris. Manchester: Manchester University Press.
Wieviorka, Michel (1988) *Sociétés et terrorisme.* Paris: Fayard.
— (1993) *La démocratie à l'épreuve: nationalisme, populisme, ethnicité.* Paris: La decouverte.
Wilcox, Clyde (1992) *God's Warriors: The Christian right in 20th Century America.* Baltimore, MD: The Johns Hopkins University Press.
Wilensky, Harold (1975) *The Welfare State and Equality: Structural and Ideological Roots of Public Expenditures.* Berkeley, CA: University of California Press.
Williams, Lance ve Winokour, Scott (1995) "Militia extremists defend their views," *San Francisco Examiner*, Nisan 23.
Wilson, William Julius (1987) *The Truly Disadvantaged:* The Inner City, the Underclass, and Public Policy. Chicago: University of Chicago Press.
Winerip, Michael (1996) "An American place: the paramilitary movement. Ohio case typifies the tensions between Militia groups and law," *The New York Times*, Haziran 23: A1.
Wittig, Monique (1992) *The Straight Mind.* Boston: Beacon Press.
Woldenberg, Jose (1995) *Violencia y politica.* Mexico: Cal y Arena.
Woodward, Bob (1994) *The Agenda: Inside the Clinton White House.* New York: Simon and Schuster.
World Almanac Books (1996) *The World Almanac of Books and Facts, 1996.* New York: Funk and Wagnalls.
WuDunn, Sheryl (1996) "Uproar over a debt crisis: does Japan's mob bear part of the blame?," *The New York Times*, Şubat 14: C1.
Wyplosz, Charles (2002) "L'économie en avance sur les institutions," in Jacquet ve diğ. (der.), s.301-12.
Yazawa, Shujiro (1997) *Japanese Social Movements since World War II.* Boston, MA: Beacon Press.
Yoshino, Kosaku (1992) *Cultural Nationalism in Contemporary Japan.* Londra: Routledge.
Zaller, John ve Hunt, Mark (1994) "The rise and fall of candidate Perot: unmediated versus mediated politics, part I," *Political Communication*, 11: 357-90.
Zaretsky, Eli (1994) "Identity theory, identity politics: psyschoanalysis, marxism, post-structuralism," in Calhoun (der.) s.198-215.
Zeskind, Leonard (1986) *The Christian Identity Movement: Analyzing its Theological Rationalization for Racist and Anti-semitic Violence.* Atlanta, GA: National Council of the Churches of the Christ in the USA, Center for Democratic Renewal.
Ziccardi, Alicia (der.) (1991) *Ciudades y gobiernos locales en la America Latina de los moventa.* Mexico: Miguel Angel Porrua Grupo Editorial.

— (der.) (1995) *La tarea de gobernar: gobiernos locales y demandas ciudadanas.* Mexico: Miguel Angel Porrua Grupo Editorial.
Ziegler, Jean (2002) *Les nouveaux maîtres du monde et ceux qui leur résistent.* Paris: Fayard.
Zisk, Betty H. (1992) *The Politics of Transformation: Local Activism in the Peace and Environmental Movements.* Westport, CT: Praeger.
Zook, Matthew (1996) "The unorganized militia network: conspiracies, computers, and community," Berkeley, CA: University of California, Department of Sociology, yayımlanmamış seminer bildirisi.

Dizin

Günümüzün yaşayan en önemli sosyolog ve araştırmacılarından biri sayılan Manuel Castells üç ciltlik dev eserinde, yeryüzündeki kültürlerin ve kurumların çeşitliliğine bağlı olarak ortaya çıkan ve çok farklı biçimlerde tezahür eden yeni küresel-toplumsal yapının oluşumunu inceliyor. Bu incelemeyi yaparken büyük bir çeşitliliğe sahip alanlardan derlediği verileri birden fazla disiplinin ışığında ele almayı tercih ediyor. Bu tercihin altında çeşitli toplumların, kültürlerin ve yapısal olguların herbirinin birbirinden farklı etkenlerle koşullanması ve herbirinin özgün iktidar, üretim ve bilgi ilişkilerinin özgün birleşimleriyle ortaya çıkması yatmaktadır.

Castells, *Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür* adlı üçlemesinin ikinci cildi olan *Kimliğin Gücü*'nde ulus devletin işlevini üstlenmeye aday farklı kolektif kimliklerin ortaya çıkışını, bu süreçteki toplumsal, kültürel, ekonomik ve teknolojik dinamiklere dayanarak inceliyor ve zenginliğin küreselleşmesin karşı bu kimliklerin nasıl roller benimsediklerini ve kendilerini nasıl konumlandırdıklarını ele alıyor. Castells'in bu incelemeyi yaparken ilgilendiği toplumsal oluşumlar gey-lezbiyen hareketlerinden çevreci gruplara, Meksika'daki Zapatista hareketinden dinî köktencilere kadar uzanan geniş bir yelpaze olu

Günümüzde gerçekl ... erçevede toparlayan başka bir
sosyolojik çalışma yo ... nomik değişimin bir hikayesi değil,
kültürel başkaldırılar ... öküşünün değil, yeni iktidar
tabanlarının ortaya ç ... jisi ya da medya hakkında değil,
bunların işleyiş biçim

Anthony M. Oram, *Contemporary Sociology*

Eğer bir şaheser varsa, o budur. Bana göre, bu çalışma en az bir kuşak boyunca yapılan en iyi çağdaş toplumsal analiz.

Frank Webster, *British Journal of Sociology*

Gerçekten harika bir çalışma. Büyük bir ustalıkla tüm yaşam tecrübesini kullanarak çok çeşitli veri kümelerini ele alan ve bütün bu verileri, şaşırtıcı dünyamızı dönüştüren ilerici ve gerici, küreselleştirici ve tikelleştirici güçler arasındaki karmaşık ilişkinin etkileyici bir analizini oluşturacak bir şekilde biraraya getiren bir araştırmacı...

Benjamin Barber, *The Los Angeles Times Sunday Book Reviews*

BİLGİ VE TOPLUM

ISBN: 975-6176-53-9

www.bilgiyay.com

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI